ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ

ΒΙΟΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΙ

PLUTARH

VIEŢI PARALELE

VOL. I

STUDIU INTRODUCTIV, TRADUCERE ŞI NOTE
de prof. N. I. BARBU

BIBLIOTECA
INSTITUTULUI PEDAGOGIC
DE 3 ANI
SUCEAVA

EDITURA ŞTIINŢIFICĂ
BUCUREŞTI, 1960

BIBLIOTECA INSTITUTULUI
PEDAGOGIC DE 3 ANI SUCEAVA
Nr. 4137 ado 4.520
2.661

PLUTARH. VIAȚA ȘI OPERA SA

I. VIAȚA

Plutarh s-a născut la Cheroneea, în Beoția, către anul 46 al erei noastre[1].

Se cunoaște numele tatălui său: Autobulos, despre care știm că era fiul unui oarecare Lamprias. Judecînd după studiile, relațiile sociale și călătoriile autorului *Vieților paralele*, familia sa trebuie să fi fost o familie înstărită[2].

În Cheroneea a căpătat Plutarh primele impresii și idei asupra naturii și vieții. Așezată pe partea de nord a înălțimii Thurion, sub creasta Petrahos, la nord-vest de Lebadeea, în Beoția, Cheroneea dădea locuitorilor, prin poziția sa geografică, putința de a privi înspre apus cum se ridică falnic Parnasul, nimbat de atîtea legende străvechi. Nu departe, spre miazănoapte, cheroneeanul Plutarh putea vedea undele Kephisului, al cărui nume era pomenit ades în mitologia greacă, iar lacul Copais, cu apele sale, dădea o notă particulară acestui ținut.

Poate că înainte de a învăța să scrie și să citească, dar mai ales pe măsură ce înainta în învățătură, auzea Plutarh vorbindu-se adesea în casă despre faima Cheroneei. Astfel, la Cheroneea se decisese, în anul 338 î.e.n., în urma încleștării dintre oștile macedonene și cele grecești, deznodămîntul conflictului dintre regele Filip II și statele elene, în fruntea cărora era Atena. La Cheroneea, Sylla învinsese, în anul 86 î.e.n., pe Archelaos, comandantul oștilor lui Mithridates. Dacă n-ar fi fost decît aceste două fapte, și încă locuitorii Cheroneei ar fi avut motive să fie mîndri că nu locuiesc o cetate mică și neștiută. Dar se mai povesteau și alte fapte

[1] A se vedea articolul lui Mommsen, în legătură cu această problemă, în „Hermes", IV (1869).

[2] *Quaestiones convivales*, II 8, § 642, a ; VII 3, 1 § 701, d.

în legătură cu Cheroneea. Astfel, Plutarh însuşi scria, mai tirziu, că Cheroneea fusese primul oraş ocupat de năvălitori veniţi din nord [1]. Tot el vorbeşte despre faptele unui oarecare Damon, care, pe cînd Lucius Lucullus era în Grecia, ucisese pe comandantul unei cohorte romane şi apoi pe senatorii cetăţii, care-l condamnaseră la moarte, în absenţă. Lucius Lucullus se convinsese de nevinovăţia cetăţii, pe care, nu mult după aceea, a scăpat-o de o gravă învinuire adusă de un delator roman, instigat de cetatea Orchomenos. Delatorul susţinea, în acuzarea intentată contra Cheroneei în faţa guvernatorului roman al Macedoniei, că cetatea participase la asasinatul săvîrşit de Damon, dar Lucius Lucullus, prin depoziţia sa, a scăpat Cheroneea de la pieire, iar cetatea recunoscătoare i-a ridicat o statuie în centrul oraşului, alături de statuia zeului Dionysos. Legende, istorisiri şi fapte de acest fel păstrate de tradiţia istorică locală a auzit, fără nici o îndoială, Plutarh din fragedă copilărie şi în sufletul său s-a născut, alături cu firescul sentiment de duioasă afecţiune pentru cetatea sa natală, o dorinţă de a contribui el însuşi la faima micii sale patrii.

Dar, înaintînd în studii, Plutarh a început să-şi dea mai adînc seama de realităţile economice, sociale şi politice ale vremii sale. Astfel, forma de guvernămînt romană trecuse de mai bine de un secol de la republică la monarhie şi, după uciderea lui Caesar, care instituise dictatura militară, pe tronul imperial roman se succedaseră Augustus, Tiberius, Caligula. Pe cînd era Plutarh copil, la cîrma imperiului roman se găsea Claudius, pentru ca nu după mult timp să-i urmeze Nero, pe care autorul *Vieţilor paralele* a avut prilejul să-l vadă în anul 66 î.e.n. pe cînd împăratul roman făcea o vizită în Grecia, iar Plutarh se găsea la studii la Atena.

Plutarh a avut astfel prilejul să mediteze mai adînc asupra realităţilor politice ale vremii sale. El a fost deci contemporanul crizei politice prin care a trecut imperiul roman în anul 69 e.n. şi, apoi, a putut să înţeleagă şi să resimtă relativa linişte a domniei Flaviilor şi primilor Antonini. Dar să încercăm a schiţa în cîteva cuvinte tabloul realităţilor economice, sociale şi politice pe care le vedea Plutarh, tocmai cînd mintea sa era preocupată de spinoase şi complexe probleme filozofice.

[1] *Kimon*, cap. I.

Orînduirea sclavagistă intrase de mult în epoca declinului. Constatarea că sclavii prost cazaţi, rău hrăniţi şi rău trataţi şi exploataţi fără milă nu mai puteau da randamentul dorit de stăpînii de sclavi şi cu greu puteau fi ţinuţi sub ascultare, se impusese mai ales în timpul răscoalelor de felul celei conduse de Spartacus, care făcuse să tremure Roma.

Acum, pe vremea cînd studia Plutarh, principalele izvoare de aprovizionare ale tîrgului de sclavi, războiul şi pirateria, în parte secătuiseră. Faptul acesta ducea, treptat, la micşorarea relativă a numărului de sclavi cumpăraţi şi la mărirea numărului de sclavi crescuţi în casă. Astfel, dacă pe vremea frămîntărilor şi războaielor civile din epoca de destrămare a republicii romane (sec. II–I î.e.n.) numărul sclavilor crescuţi în casă era mai mic decît numărul sclavilor cumpăraţi, spre sfîrşitul secolului I e.n. raportul se inversează. Faptul are o deosebită însemnătate pentru relaţiile dintre sclavi şi stăpînii de sclavi, mai ales dacă ne gîndim că chiar în epoca războaielor civile sclavii care-şi duceau munca în casa stăpînului se bucurau de alt tratament decît sclavii de pe întinsele latifundii. În orice caz, un sclav născut pe pămînt italic, în ambianţă romană, nu privea lucrurile la fel ca un sclav proaspăt venit din cine ştie ce colţ al Asiei. Atît de interesaţi erau stăpînii de sclavi să dezarmeze ura sclavilor, încît uneori au recurs chiar la acordarea de parcele de pămînt unor sclavi [1], spre a le lucra, aşa cum dădeau colonilor, despre care vom aminti îndată. Dar nevoia de a aduce îmbunătăţiri soartei sclavilor, căutînd să preîntîmpine eventuale răscoale, a dus chiar la adoptarea unor măsuri de către împăraţi. Astfel, împăratul Claudius a decretat ca toţi sclavii bolnavi, abandonaţi de stăpînii lor şi refugiaţi în preajma templului lui Aesculap şi care se vindecau aici, să fie eliberaţi, iar mai tîrziu împăratul Hadrianus a interzis uciderea sclavilor [2]. Seneca, înţelegînd primejdia pe care o prezenta pentru stăpîni exploatarea fără milă a sclavilor, spune răspicat că şi sclavii sînt oameni şi trebuie trataţi ca atare.

[1] *Istoria Universală*, vol. II, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1959, pp. 590-1 şi 610.

[2] N. A. Maşchin, *Istoria Romei antice*, Editura de stat, Bucureşti 1951, pp. 314 şi 334–5.

Structura societății romane era, în general, aceeași ca pe vremea republicii, dar acum se produc unele fapte care, mai tîrziu, aveau să ducă la o nouă orînduire socială.

Neîntreruptele războaie purtate mai ales în epoca de destrămare a republicii romane duseseră în același timp la dezvoltarea sclavagismului și la ruinarea micilor proprietari de pămînt. Acum, marii latifundiari, siliți de impasul în care-i adusese mîna de lucru servilă, arendează din ce în ce mai mult pămînturi unor plugari liberi, coloni, în schimbul unor sume de bani sau produse în natură, favorizînd astfel dezvoltarea raporturilor de colonat [1]. Așadar, colonatul și îmblînzirea atitudinii față de sclavi au fost cele două modalități găsite de marii proprietari spre a ieși momentan din criza în care-i cufundase dezvoltarea la maximum a sclavagismului.

Totodată, trebuie subliniat faptul că în această epocă sporesc considerabil numărul și importanța liberților. Cu ajutorul lor, oameni din aristocrația senatorială făceau afaceri comerciale. Unii dintre liberți ajungeau stăpînii unor averi fabuloase, așa cum este Trimalchio, faimosul personaj din romanul *Satyricon* al lui Petronius. La curtea lui Claudius [2] liberții au avut o deosebită influență.

În rîndul ordinului cavalerilor intră acum oameni din municipiile italice și provinciale, comandanți de oști, funcționari din cancelariile imperiale, profesioniști cu renume: retori, juriști, gramatici.

Aceleași adînci transformări se petrec și în rîndurile aristocrației senatoriale. Gințile patriciene vechi dispăruseră aproape cu totul. Caius Iulius Caesar, pentru a împiedica dispariția acestei pături a aristocrației senatoriale, ridicase cîteva familii de plebei la rangul de patricieni. Majoritatea aristocrației senatoriale era construită acum din familii de origine plebeiană.

Același lucru se petrece cu senatul. Dacă în primele secole ale Romei aproape totalitatea senatului era constituită din patricieni – în nici un caz nu putea fi vorba de oameni dinafara Romei, cel puțin în epoca de glorie a patricienilor – încă mult timp înainte

[1] *Istoria Universală*, vol. II, p. 639.
[2] Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezari*. (Claudius, cap. XXVIII), Editura Științifică, București – 1958.

de epoca războaielor civile în senat au început să intre și oameni de origine modestă, din punctul de vedere al patricienilor, iar pe vremea Antoninilor – aproape 58% dintre senatori erau recrutați din municipiile din Italia, restul proveneau din provincii, în special din provinciile de răsărit.

Este ușor de închipuit cum, o dată cu reînnoirea membrilor senatului, se schimbau și concepțiile cu privire la măsurile care trebuiau luate pentru consolidarea regimului sclavagist, prin întărirea imperiului.

Liniștea relativă care apăruse în imperiul roman o dată cu instituirea monarhiei militare și atenția acordată de împărați provinciilor au dus la o relativă înviorare a vieții economice în imperiu. Nu toate provinciile cunoșteau însă același puls al vieții economice. Astfel, în primul rînd Italia și, în al doilea rînd, Grecia sînt în decadență economică față de celelalte provincii ale imperiului. De pildă, în timp ce din centrele meșteșugărești cu un trecut faimos, precum Miletul, Efesul și Pergamul, Sidonul, porneau în toate părțile imperiului pînzeturi, obiecte de sticlă colorată, mobile etc., iar corăbiile care ridicau ancora în porturile de pe coastele Spaniei, Galliei sau Britanniei porneau spre centrele meșteșugărești încărcate cu aur, argint, aramă, cositor, fier în stare brută, din Africa, din Gallia, din Spania și din Asia se îndreptau în toate părțile corăbii încărcate cu grîu, untdelemn, vin și măsline. Italia și Grecia erau mai ales consumatoare. În orice caz, exportul lor nu se putea compara cu cel practicat de celelalte provincii menționate.

Dar să ne apropiem mai mult de Grecia, care acum ne interesează în mod deosebit. În Grecia, polisul se destrămase demult. După perioada de înflorire a polisului, care pe vremea lui Pericles, de pildă, stimulase energii și înflăcărase entuziasme, Grecia în general, jefuită fără întrerupere de guvernatorii romani, mai ales în epoca de destrămare a republicii romane, și Atena, în special, cunoscuseră o oarecare ușurare de la instaurarea imperiului. Astfel, Augustus, interesat să întărească regimul imperial, a încurajat viața locală grecească, Tiberius a pedepsit pe delapidatori, Claudius, favorizînd în mod deosebit pe greci, a restituit obiectele de artă ridicate de Caligula și a eliberat pe tinerii luați de acest împărat [1].

[1] Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezari. (Claudius,* cap. XLII), Editura Științifică, București, 1958.

Nero, în schimb, s-a dezinteresat de controlarea actelor guvernatorilor care s-au dedat nestingheriți la faimoasele jafuri aidoma celor de pe vremea destrămării republicii. După incendierea Romei, împăratul însuși a fost mulțumit să vadă transportîndu-se din Grecia la Roma cele mai prețioase obiecte de artă. Cu acest prilej, Atena, Delphi, Corintul și alte localități au fost prădate fără milă. Este ușor de înțeles consternarea și mînia pe care au simțit-o grecii în fața acestor nemiloase jafuri, care le aduceau atîtea pagube materiale și morale. Apoi Nero, spre a culege roadele nebunești sale înfumurări, a pornit într-un turneu artistic în Grecia. Atunci l-a văzut Plutarh, care studia filozofia la Atena cu Ammonios.

În Grecia, de cînd polisurile își pierduseră autarhia economică și independența politică, viața căpătase aspecte locale specifice. În majoritatea orașelor, magistraturile își păstraseră numele, dar puterile lor se micșoraseră. Funcțiile magistraților erau mai ales municipale și, de multe ori, pur decorative.

Se celebrau tradiționalele serbări locale și panelenice, dar ardoarea și patriotismul care altădată, în perioada de înflorire economică și independență politică a polisurilor, însuflețeau pe concurenți se stinseseră și în locul lor apăruse tehnicitatea profesionistului, care de cele mai multe ori era din afara statelor grecești.

Atena, lipsită de independența economică și politică, rămăsese un centru cultural, vestit mai ales prin filozofie și oratorie. În general, Grecia ajunsese, în mare măsură, să fie un vast muzeu, ai cărui conservatori se bucurau de simpatia pe care o atrag deținătorii marilor capodopere artistice.

Dar care era, mai precis, atmosfera culturală a vremii? După ce dăduse capodopere de o valoare nepieritoare în secolele al V-lea și al IV-lea î.e.n. în cadrul polisului, cultura greacă cunoscuse, la Alexandria, epoca de erudiție savantă și de poezie doctă și lipsită de avînt, iar la Roma, începînd cu mijlocul secolului al III-lea î.e.n., ajutase cultura romană să se dezvolte, împrumutîndu-i idei și forme literare și contribuind, într-o largă măsură, la făurirea strălucitelor capodopere literare ale „secolului lui Augustus". Dar, în prima jumătate a secolului I e.n., literatura latină intrase pe panta declinului. În timpul dinastiei iulio-claudice, epopeea, cu toate meritele reale ale lui Lucanus, înainta cu pași repezi pe panta retorismului și exagerărilor de tot soiul, oratoria decăzuse la nivelul unor simple exerciții de școală rupte de viață, iar istoriografia

falsifica adevărul ca să lingușească sau ca să defăimeze pe opresori; numai erudiția, spre a se izola de viață, de opresiunea politică a prezentului, își îndreptase privirile spre trecut și dăduse opere de o oarecare însemnătate. În Grecia, sărăcită și jefuită, literatura a cunoscut o sterilitate îngrijorătoare. Începînd cu epoca Flaviilor, dacă literatura latină continuă, cu mici excepții, pe panta declinului, cultura greacă, în general, și literatura greacă, în special, datorită relativei liniști și atenției pe care împărații o acordă Greciei, cunoaște o perioadă de înviorare, care este socotită de unii cercetători o „renaștere". Și Plutarh este unul dintre reprezentanții acestei „renașteri".

În ce a constat această „renaștere"? În reluarea activității școlilor în diferite orașe și centre populate, în posibilitățile pe care le aveau oamenii de litere de a lucra liniștiți, de a călători fără teamă, de a găsi ascultare în pătura conducătoare și la curtea imperială.

Bineînțeles că scriitorii acestei epoci nu mai puteau fi înflăcărați de ideile și sentimentele din care răsăriseră, ca niște flori minunate, capodoperele unui Eshiles, Sofocles sau Thucydides. Ei nu mai puteau lua drept model nici operele savante și rafinate ale oamenilor de litere din Alexandria. Inspirîndu-se din marile capodopere ale trecutului, oamenii de litere din această epocă fac un efort de a adapta idei și forme literare luate din trecut la idealurile clasei dominante ale epocii. Astfel, filozofia, cu Epictet, Ammonios, Dion, Plutarh, Marcus Aurelius, care a scris în grecește, este preocupată mai ales de probleme de morală. Istoriografia se îmbogățește cu operele de reale merite ale lui Arrian și Appian, biografia politică cu *Viețile paralele* ale lui Plutarh, iar retorica se dezvoltă în strălucita perioadă cunoscută sub numele de „cea de-a doua sofistică".

Cu cîțiva ani înainte de începutul domniei Flaviilor, își făcea studiile la Atena Plutarh, cînd a avut prilejul să vadă pe împăratul Nero [1]. Dar ce studii a făcut autorul *Vieților paralele?* Am amintit de filozoful Ammonios. Despre studiile sale de muzică amintește Plutarh însuși [2]. Studiile asupra muzicii l-au făcut desigur să reflecteze mai adînc asupra teoriilor anterioare cu privire la numere și

[1] Plutarh, în: *De E...*, cap. I; *Flamininus*, cap. XII; *Antonius*, cap. LXXXVII.

[2] *De musica*, cap. I, § 6 b.

la armonia universală. Este interesant să citäm un pasaj în care biograful din Cheroneea ne vorbeşte despre studiile sale de matematică. După ce relatează o discuţie pe care a avut-o Plutarh cu Eustrophos, biograful conchide : „Eustrophos mi-a spus asta nu ca să facă o glumă, ci pentru că eu atunci eram cuprins de o straşnică pasiune pentru matematică..." [1]. Plutarh a studiat şi retorica. Am văzut mai sus în ce stadiu de dezvoltare se găsea retorica pe vremea sa. Biograful nu s-a simţit însă atras de retorică. Iată ce ne spune el în această privinţă în paralela pe care o face între Cicero şi Demosthenes [2] : „Este, într-adevăr, necesar ca omul politic să dispună de puterea cuvîntului, dar este un lucru lipsit de noblețe să iubească şi să caute cu lăcomie gloria dobîndită prin oratorie. De aceea, cu mult mai puternic şi mai măreţ este în această privinţă Demosthenes, deoarece ne-a arătat că forţa sa este o activitate care are nevoie de multă bunăvoinţă din partea auditorilor, socotind că sînt lipsiţi de noblețe şi josnici, aşa cum sînt în realitate, cei care se înfumurează pentru elocinţa lor".

Acestea sînt principalele studii despre care putem afirma că le-a făcut Plutarh, bizuindu-ne pe texte precise din opera sa. Scrierile sale cu conţinut moral şi *Vieţile paralele* ne arată însă că Plutarh a citit şi s-a informat în multe alte domenii, pe care nu le-am amintit, şi că biograful din Cheroneea a izbutit încă devreme să-şi însuşească o vastă cultură.

Din nefericire, nu putem urmări, decît foarte fragmentar şi puţin, care au fost slujbele publice pe care le-a deţinut Plutarh, ce călătorii a făcut, ce misiuni a îndeplinit. Tot ceea ce ştim este în primul rînd, în ordine cronologică, că pe vremea lui Vespasianus a fost însărcinat cu o solie din partea oraşului său natal către proconsulul roman al Ahaiei [3]. În ce a constat această solie nu ştim, dar faptul în sine ne arată că viitorul biograf se bucura de încrederea cetăţenilor săi. Trebuie subliniat că acesta a fost, dacă nu primul, în orice caz unul dintre primele prilejuri de a lua personal contact cu oficialităţile romane. Cultura pe care şi-o însuşise, precum şi atmosfera socială şi culturală în care crescuse i-au uşurat posibilitatea de a se orienta în sistemul politic şi administrativ al Romei.

[1] *De E...*, cap. VII, § 387, f.
[2] Cap. II.
[3] *Praecepta reipublicae gerendae*, cap. XX.

A înţeles el şi a apreciat cum se cuvine acest sistem ? Răspunsul îl vom da cînd vom trece la studiul *Vieţilor paralele*. Aici ne mulţumim să semnalăm faptul că Plutarh a fost pus în cele mai bune condiţii de a-i cunoaşte şi judeca pe romani.

Într-adevăr, solia la proconsulul Ahaiei a fost, cum am spus, numai unul dintre prilejurile de a cunoaşte pe romani, căci el a avut mai multe. Astfel, Plutarh s-a dus de mai multe ori la Roma, unde a ţinut uneori conferinţe şi unde şi-a făcut mulţi prieteni [1]. Din Roma, a pornit şi a vizitat şi sudul Italiei [2]. Cu acest prilej, el şi-a făcut mulţi prieteni, printre care Q. Sossius Senecio, consul în anii 99 şi 107 e.n., Iunius Arulenus Rusticus, praetor în anul 69 e.n., ucis prin anul 94 e.n., C. Minucius Fundanus, consul-suffectus în anul 107 e.n., proconsul în Asia, sînt cei mai de seamă. Îndeosebi de Q. Sossius Senecio, care a călătorit în Grecia şi a vizitat Cheroneea [3], l-au legat puternice sentimente de prietenie. Lui i-a dedicat Plutarh unele biografii, precum : Theseus, Dion, Demosthenes [4] etc.

Atît de mare a fost trecerea pe care şi-a dobîndit-o Plutarh, încît a găsit uşile deschise chiar la curtea imperială. Lexiconul Suda afirmă că Traian i-a dăruit lui Plutarh rangul de consular şi a recomandat guvernatorului roman din Ahaia ca, în administrarea provinciei, să ţină seama de sfaturile învăţatului din Cheroneea. Se pare că Hadrianus i-a acordat aceeaşi atenţie [5].

Este uşor de înţeles că bunăvoinţa şi prietenia pe care i-au acordat-o aceste personalităţi din pătura conducătoare i-au dezvăluit lui Plutarh multe aspecte ale vieţii romane. Dacă în casele prietenilor săi romani amintiţi biograful din Cheroneea a cunoscut politeţea şi fastul obişnuit în familiile de acest fel, este greu de închipuit că Plutarh n-a fost în situaţia de a-şi da seama şi de alte înfăţişări mult mai puţin plăcute ale vieţii romane, pe care le prezintă cu atîta exactitate Martialis şi Iuvenalis [6] şi, împotriva cărora se ridică revoltat, satiric şi tăios, Lucian. Iuvenalis ne prezintă,

[1] *Numa*, cap. VIII ; *Poplicola*, cap. XV ; *Demosthenes*, cap. II ; *Quaestiones convivales*, cap. VIII ; *De curiositate*, XV § 522, c.
[2] *Marius*, cap. II ; *Otho*, cap. XIV.
[3] *Quaestiones convivales*, cap. IV § 666 d.
[4] Plutarh, *Vieţile* respective.
[5] Eusebios, *Chronica*, anni 117.
[6] Iuvenalis, I, 99.

biciuind, foşti praetori şi tribuni scăpătaţi ajungînd să cerşească *sportula* ca orice plebeu de rînd, alături de alţii care jucau la jocuri de noroc aducînd caseta cu bani [1], pînă cînd se ruinau şi ei ; cu ei făceau un puternic contrast alţii, care, porniţi pe afaceri, cumpărau *villae*, case, munţi întregi, folosind adesea jaful şi ameninţarea spre a-şi ajunge scopul [2] ; săraci care abia-şi duceau zilele de azi pe mîine şi care erau luaţi în rîs cînd izbuteau şi ei să-şi încropească o masă mai bună [3] ; vînători de testamente fără nici un pic de moralitate, gata să săvîrşească chiar crime pentru a pune mîna pe o moştenire [4] ; sclavi înfometaţi şi rău trataţi, alături de alţii care, complici la viaţa imorală şi adesea la crimele stăpînilor, erau mai eleganţi decît stăpînii, obraznici şi nesuferiţi [5] ; femei care-şi otrăveau bărbaţii, sau îşi părăseau soţii şi copiii, iar dacă aduceau o zestre mare în căsnicie, se bucurau de libertatea civică a văduvelor [6] ; poeţi, gramatici, avocaţi care abia îşi duceau viaţa de azi pe mîine [7].

Trebuie să presupunem că Plutarh a putut observa aceste aspecte ale vieţii romane, cu atît mai mult că exhibiţiile lui Nero în Grecia şi neîncetatele comentarii care se făceau în orice provincie, şi mai ales în Grecia, asupra moravurilor romane îl ajutaseră îndeajuns să nu le treacă cu vederea. Ce a simţit şi ce a gîndit Plutarh cînd a avut în faţă viaţa de la Roma care-i punea sub ochi astfel de privelişti ? Răspunsul definitiv îl vom da cînd vom analiza *Vieţile paralele*. Acum ne vom mărgini să spunem că Plutarh n-a fost atras de această viaţă. Într-adevăr, el şi-a petrecut cea mai mare parte a vieţii la Cheroneea, pe care s-a străduit s-o vadă încununată de cît mai multă faimă [8]. În patria sa, el a fost însărcinat cu supravegherea construcţiilor şi a fost ales arhonte [9]. Se poate să fi deţinut şi demnitatea de boiotarh. Atenienii l-au onorat cu cetăţenia [10], înscriindu-l în tribul Leontis.

[1] *Idem*, I, 90.
[2] *Idem*, XIV, 140.
[3] *Idem*, IX, 137 ; XIII, 98.
[4] *Idem*, XII, 15.
[5] *Idem*, XIV, 126 ; VI, 210 ; III, 253.
[6] *Idem*, I, 22 ; VI, 47.
[7] A se vedea întreaga satiră VII a lui Iuvenalis.
[8] P l u t a r h, *Demosthenes*, cap. II.
[9] *Praec. reip. ger.*, cap. XV, § 911 e ; *Quaest. conv.*, II 10, I § 642 f.
[10] *Quaest. conv.*, I 10, 3, § 629 a.

Cu preoţii de la Delphi Plutarh a fost în strînse legături [1]. Pentru activitatea sa, amfictionii şi cheroneenii i-au ridicat un monument, pe care au scris :

DELPHIENII ŞI CHERONEENII AU RIDICAT O STATUIE LUI PLUTARH SUPUNINDU-SE HOTĂRIRII AMFICŢIONILOR.

A trăit în bune relaţii cu concetăţenii săi şi într-un cerc restrîns – alcătuit din propriii săi fii şi alţi tineri, de a căror îndrumare se interesa îndeaproape – a sărbătorit ziua de naştere a lui Socrates şi Plato [2].

A murit la o vîrstă înaintată. După Eusebios [3], Plutarh a murit în al treilea an al domniei lui Hadrianus. Totuşi, avînd în vedere că în scrierea *Despre Isis şi Osiris* se referă la un fapt care pare identic cu cel amintit de Iuvenalis în satira XV, se poate afirma că Plutarh a murit curînd după anul 127 e.n.

Iată care sînt relativ puţinele date pe care le avem asupra vieţii lui Plutarh, biograful care a scris atît de detaliat despre vieţile altora. Caracterizînd pe Plutarh numai pe baza acestor date şi judecîndu-l în lumina timpului, putem afirma, fără primejdia de a ne înşela, că biograful din Cheroneea a fost un om aşezat, echilibrat, neispitit de onoruri şi demnităţi, profund ataşat de pămîntul iubitei sale patrii şi, mai ales, dornic de a ridica faima Cheroneei, în special, şi a culturii greceşti, în general. Deşi avea prieteni printre personalităţi de seamă din oficialitatea romană, el s-a ţinut în rezervă faţă de posibilităţile de parvenire care i se ofereau. Plutarh n-a linguşit în chip nedemn pe romani, aşa cum au făcut unii dintre compatrioţii săi, iar agitatei vieţi de la Roma i-a preferat viaţa tihnită de la Cheroneea.

Acestea sînt afirmaţiile pe care le putem face despre Plutarh, dacă ne bazăm numai pe felul vieţii sale. Dar cercetarea operei ne va arăta care au fost concepţiile despre lume şi viaţă care l-au călăuzit în activitatea sa. Cercetînd opera, vom completa judecăţile noastre de valoare asupra lui Plutarh ca om şi vom avea prilejul să precizăm şi meritele sale ca scriitor.

[1] P o m t o v, *Fasti Delphici* (Fastele delfice), în „Jahr. f. cl. Phil.", 1889, p. 549 şi urm.
[2] *Quaest. conv.* VIII, § 717 b ; *Prooemion*, § 717 a.
[3] *Chronica*, anni 2135.

II. OPERA

Plutarh a fost un erudit şi a scris mult. Cea mai mare parte a operelor sale, foarte numeroase, ni s-a păstrat. Aşa-zisul catalog al lui Lamprias numără 227 de scrieri atribuite lui Plutarh, dintre care, cu siguranţă, multe sînt străine, strecurate mai tîrziu printre scrierile autentice.

Scrierile sale se împart în două mari categorii : A. Scrieri cu conţinut filozofic-moral, care se pot numi Ἠθικά *(Moralia)* şi B. Βίοι παράλληλοι *(Vitae parallelae* – Vieţi paralele).

Pentru majoritatea scrierilor nu se poate determina timpul în care au fost compuse. La locul potrivit se va arăta, acolo unde se cunoaşte, cînd a fost scrisă opera respectivă [1].

A. SCRIERILE CU CONŢINUT FILOZOFIC-MORAL

Se numesc scrieri cu conţinut filozofic-moral, deoarece scrierile de acest fel predomină, însă nu toate scrierile grupate în această categorie tratează numai probleme de morală, ci, după cum se va vedea, multe dintre ele se ocupă de chestiuni din domeniul politicii, fizicii, religiei, medicinei.

După formă, scrierile cu conţinut filozofic-moral se împart în : a) dialoguri şi b) diatribe. În formă de dialog sînt redactate scrierile în care se dezbat probleme cu un caracter mai serios, pe cînd diatribele sînt un fel de expuneri care aveau forma disertaţiilor noastre de astăzi. Plutarh tratează aci subiecte de cultură generală, care nu comportau o vastă documentare şi o serioasă stringenţă logică.

După conţinut, aceste scrieri pot fi împărţite în următoarele categorii :

[1] Totodată ţinem să spunem că vom reproduce şi în latineşte, nu numai în greceşte, titlurile lucrărilor, tocmai pentru faptul că adesea ele au fost scrise curent în aceste două limbi, iar cititorul interesat să le poată uşor găsi la nevoie. Unde nu se reproduce şi titlul în latineşte, lucrarea a avut o viaţă scurtă şi s-a pierdut.

FILOZOFICE

Fără să-şi expună metodic propriile sale idei filozofice într-un sistem bine închegat, Plutarh a exprimat, în cîteva scrieri, unele idei filozofice de bază. Întrucît ar trebui un prea mare spaţiu pentru prezentarea pe larg şi critic a cuprinsului fiecărei opere, dăm conţinutul pe scurt, urmînd să facem o critică la sfîrşit. Enumerăm aceste scrieri, redînd tezele fundamentale la fiecare în parte :

1. RELIGIE

a) *Dialoguri*

1. Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου *(De genio Socratis)* „Despre daimonul lui Socrates" : nu există daimoni răi, ci numai daimoni buni.

2. Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων *(De sera numinis vindicta)* „Despre întîrzierea cu care pedepseşte divinitatea" : pedeapsa divinităţii vine adesea tîrziu, pentru a da putinţă vinovatului să se îndrepte ; mustrările de conştiinţă pe care le are vinovatul sînt o imediată pedeapsă ; prin pedepsirea urmaşilor, divinitatea vrea să arate strînsa legătură între rudele de sînge ; pentru a putea fi pedepsit, sufletul trebuie să fie nemuritor.

3. Περὶ τῶν ἐκλελοιπότων χρηστηρίων *(De defectu oraculorum)* „Despre decăderea oracolelor" : decăderea oracolelor coincide cu scăderea populaţiei.

4. Περὶ τοῦ Ει τοῦ ἐν Δελφοῖς *(De E apud Delphos)* „Despre *Ei* de la Delphi" : *Ei*, pus la intrarea templului din Delphi, nu înseamnă altceva decît „Tu eşti", pentru ca evlaviosul care vine să întrebe oracolul să şi-l reprezinte ca etern.

5. Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρον Πυθίαν *(De Pythiae oraculis)* „Despre faptul că Pytia nu mai dă oracole în versuri" : încercare de a restabili autoritatea oracolelor.

b) *Diatribe*

1. Περὶ δεισιδαιμονίας *(De superstitione)* „Despre superstiţie" : superstiţia este mai rea decît ateismul.

2. Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος *(De Iside et Osiride)* „Despre Isis şi Osiris" : apărare a religiei lui Apollo şi, în acelaşi timp, înţelegere respectuoasă faţă de mitul celor doi zei egipteni.

2. PYTHAGORISM

Dialoguri

1. Πότερα τῶν ζῴων φρονιμώτερα, τὰ χερσαῖα ἢ τὰ ἔνυδρα *(De sollertia animalium)* „Care animale sînt mai inteligente, cele de uscat sau cele de apă" : toate animalele au o oarecare raţiune.

2. Περὶ τοῦ τὰ ἄλογα λόγῳ χρῆσθαι *(Bruta ratione uti)* : „Animalele fără cuvînt se folosesc de raţiune".

3. Περὶ σαρκοφαγίας *(De esu carnium)* „Despre mîncarea cărnurilor" : nu trebuie să se mănînce carne de animale.

4. Περὶ μουσικῆς *(De musica)* „Despre muzică" : istoric a muzicii şi laudă a vechii muzici.

3. IMPOTRIVA LUI EPICUR

a) *Dialoguri*

1. Ὅτι οὐδ' ἡδέως ζῆν ἔστι κατ' Ἐπίκουρον *(Non posse suaviter vivi secundum Epicuri praecepta)* „Nu se poate duce o viaţă plăcută după preceptele lui Epicur" : atac împotriva moralei lui Epicur.

2. Εἰ καλῶς εἴρηται τὸ λάθε βιώσας *(De latenter vivendo)* „Dacă este bine spus : «trăieşte neştiut»" : atac împotriva moralei lui Epicur.

b) *Diatribe*

Catalogul lui Lamprias menţionează, între altele, următoarele diatribe împotriva lui Epicur :

1. Πρὸς τὴν τοῦ Ἐπικούρου ἀκρόασιν περὶ θεῶν „Împotriva ascultării lui Epicur cu privire la zei".

2. Ὅτι παραδοξότερα οἱ Ἐπικούρειοι τῶν ποιητῶν λέγουσι „Epicureii spun lucruri mai ciudate decît poeţii".

3. Περὶ βίων πρὸς Ἐπίκουρον „Împotriva lui Epicur cu privire la *Vieţi*."

4. Περὶ τῶν Ἐπικουρείων ἐναντιωμάτων „Despre contradicţiile epicureice".

4. IMPOTRIVA STOICILOR

a) *Dialoguri*

1. Περὶ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν πρὸς τοὺς Στωικούς *(De communibus notitiis)* „Despre noţiunile comune împotriva stoicilor".

2. Περὶ Στωικῶν ἐναντιωμάτων *(De Stoicorum repugnantiis)* „Despre contradicţiile stoicilor".

b) *Diatribe*

Catalogul lui Lamprias menţionează, între altele, următoarele diatribe :

1. Περὶ δικαιοσύνης πρὸς Χρύσιππον βιβλία τρία „Trei cărţi despre dreptate împotriva lui Chrysippos".

2. Περὶ συνηθείας πρὸς τοὺς Στωικούς „Despre obicei împotriva stoicilor".

3. Περὶ τοῦ πρώτου ἑπομένου πρὸς Χρύσιππον „Despre primul urmaş împotriva lui Chrysippos".

5. EXEGEZA PLATONICĂ

Din relativ numeroasele diatribe în care Plutarh interpreta pe Plato, ni s-au păstrat numai două :

1. Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ Ψυχογονίας *(De animae procreatione in Timaeo)* „Despre creaţia sufletului în dialogul Timaios".

2. Πλατωνικὰ ζητήματα *(Platonicae quaestiones)* „Probleme în legătură cu filozofia lui Plato".

Dar catalogul lui Lamprias mai menţionează şi alte diatribe, precum :

3. Περὶ τοῦ γεγονέναι κατὰ Πλάτωνα τὸν κόσμον „Despre creaţia lumii după Plato".

4. Ποῦ εἰσιν αἱ ἰδέαι „Unde sînt ideile ?"

5. Πῶς ἡ ὕλη τῶν ἰδεῶν μετείληφεν „Cum participă materia la idei".

6. Περὶ τοῦ μὴ μάχεσθαι τῇ μαντικῇ τὸν Ἀκαδημικὸν λόγον „Despre lipsa de opoziţie dintre mantică şi teoria academică".

6. SCRIERI IN LEGATURĂ CU ALȚI FILOZOFI

Catalogul lui Lamprias mai menționează și diatribele următoare :

1. Εἰς Ἐμπεδοκλέα „Cu privire la Empedocles".

2. Διάλεξις περὶ τῶν δέκα κατηγοριῶν „Discuții asupra celor zece categorii".

3. Περὶ τῆς διαφορᾶς τῶν Πυρρωνείων καὶ Ἀκαδημικῶν „Despre deosebirea dintre pironieni și academici".

Mai citează apoi diatribe despre Heraclit (nr. 205 al catalogului), despre Teofrast (nr. 53), istoria Academiei (nr. 63) etc.

7. CU PRIVIRE LA ȘTIINȚELE NATURII

a) *Dialoguri*

1. Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης *(De facie in orbe lunae)* „Despre chipul care se arată în globul lunii".

2. Αἴτια φυσικά *(Quaestiones naturales)* „Probleme în legătură cu natura".

b) *Diatribe*

1. Περὶ τοῦ πότερον ὕδωρ ἢ πῦρ χρησιμώτερον *(Aqua an ignis utilior)* „Ce este mai folositor : apa sau focul ?"

2. Περὶ τοῦ πρώτου ψυχροῦ *(De primo frigido)* „Despre primul frig".

8. MEDICINA

a) *Dialoguri*

1. Ὑγιεινὰ παραγγέλματα *(De tuenda sanitate praecepta)* „Sfaturi pentru păstrarea sănătății".

MORALE

Scrierile morale tratează diferite probleme precum : raportul dintre glorie și virtute, problema dragostei, problema căsătoriei, educația etc.

1. DRAGOSTEA, CĂSĂTORIA, VIAȚA DE FAMILIE, PEDAGOGIA

a) *Dialoguri*

1. Ἐρωτικός *(Amatorius)* „Despre dragoste" : apărare a dragostei și căsătoriei împotriva pederastiei.

b) *Diatribe*

1. Περὶ φιλαδελφίας *(De fraterno amore)* „Despre dragostea frățească".

2. Περὶ τῆς εἰς τὰ ἔκγονα φιλοστοργίας *(De amore prolis)* „Despre dragostea de copii".

3. Γαμικὰ παραγγέλματα *(Praecepta coniugalia)* „Sfaturi cu privire la căsătorie".

4. Περὶ παίδων ἀγωγῆς *(De liberis educandis)* „Despre educarea copiilor".

5. Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιμάτων ἀκούειν *(Quómodo adulescens poetas audire debeat* „Cum trebuie să asculte un tînăr pe poeți".

6. Περὶ τοῦ ἀκούειν *(De recta ratione audiendi)* „Despre felul cum trebuie să se asculte".

2. VIRTUTEA ȘI NOROCUL

a) *Diatribe*

1. Λόγοι περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς *(De fortuna Alexandri)* „Despre norocul sau vitejia lui Alexandru".

2. Περὶ τῆς Ρωμαίων τύχης *(De fortuna Romanorum)* „Despre norocul romanilor".

3. Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι *(De gloria Atheniensium)* „Atenienii sînt mai glorioși prin războaie sau prin înțelepciunea lor ?"

4. Εἰδιδακτὸν ἡ ἀρετὴ *(An virtus doceri possit)* „Dacă virtutea se poate învăța".

5. Περὶ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς *(De virtute morali)* „Despre virtutea morală".

6. Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας *(De virtute et vitio)* „Despre viciu și virtute".

7. Πῶς ἄν τις αἴσθοιτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ *(Quomodo quis suos in virtute sentiat profectus)* „Cum ar putea cineva să-și dea seama de progresele sale de virtute".

8. Περὶ τύχης *(De fortuna)* „Despre noroc".

3. SENTIMENTE ȘI PASIUNI

a) *Diatribe*

1. Περὶ ἀδολεσχίας *(De garrulitate)* „Despre limbuție"

2. Περὶ πολυπραγμοσύνης *(De curiositate)* „Despre curiozitate".

3. Περὶ φιλοπλουτίας *(De cupiditate divitiarum)* „Despre dorința de bogăție".

4. Περὶ δυσωπίας *(De vitioso pudore)* „Despre falsa pudoare".

5. Περὶ τοῦ ἑαυτὸν ἐπαινεῖν ἀνεπιφθόνως *(De se ipsum citram invidiam laudando)* „Cum să te lauzi fără să trezești pizma".

6. Περὶ πολυφιλίας *(De amicorum multitudine)* „Despre mulțimea prietenilor".

7. Πῶς ἄν τις διακρίνειε τὸν κόλακα τοῦ φίλου *(Quomodo adulator ab amico internoscatur)* „Cum poți deosebi un prieten de un lingușitor".

8. Πῶς ἄν τις ἀπ' ἐχθρῶν ὠφελεῖτο *(De capienda ex inimicis utilitate)* „Despre folosul pe care-l tragem de la dușmani".

9. Περὶ φθόνου καὶ μίσους *(De invidia et odio)* „Despre pizmă și ură".

10. Περὶ τοῦ μὴ δεῖν δανίζεσθαι *(De vitando aere alieno)* „Despre evitarea datoriilor".

11. Εἰ αὐτάρκης ἡ κακία πρὸς κακοδαιμονίαν *(An vitiositas ad infelicitatem sufficiat)* „Dacă viciul aduce singur nefericire".

12. Πότερον τὰ τῆς ψυχῆς ἢ τὰ τοῦ σώματος πάθη χείρονα *(Animine an corporis affectiones sint peiores)* „Care sînt mai rele : patimile sufletului sau ale trupului".

13. Περὶ φυγῆς *(De exilio)* „Despre exil".

14. Παραμυθικὸς εἰς γυναῖκα τὴν αὑτοῦ *(Consolatio ad uxorem)* „Consolare către soția sa".

15. Παραμυθικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον *(Consolatio ad Apollonium)* „Consolare către Apollonios".

POLITICE

a) *Diatribe*

1. Πολιτικὰ παραγγέλματα *(Praecepta gerendae reipublicae)* „Sfaturi cu privire la conducerea statului".

2. Εἰ πρεσβυτέρῳ πολιτευτέον *(An seni respublica gerenda sit)* „Dacă un bătrîn trebuie să ia parte la conducerea politică".

3. Περὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας *(De unius in republica dominatione)* „Despre monarhie, democrație și oligarhie".

4. Περὶ τοῦ μάλιστα τοῖς ἡγεμόσι δεῖ τὸν φιλόσοφον λέγειν *(Maxime cum principibus viris philosopho esse disserendum)* „Un filozof trebuie să stea cît mai mult de vorbă cu fruntașii cetății".

5. Πρὸς ἡγεμόνα ἀπαίδευτον *(Ad principem ineruditum)* „Către un conducător neînvățat".

FILOLOGICE

a) *Diatribe*

1. Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας *(De Herodoti malignitate)* „Despre răutatea lui Herodot".

2. Σύγκρισις Ἀριστοφάνους καὶ Μενάνδρου *(Comparatio Aristophanis et Menandri)* „Comparație între Aristofan și Menandru".

Plutarh a mai scris comentarii la Hesiod, Aratos și Nicandros, așa cum se vede din unele scholii la operele acestor autori. S-au păstrat cîteva fragmente din exercițiile sale asupra lui Homer, iar catalogul lui Lamprias, la nr. 123, notează lucrarea 1. Περὶ τοῦ χρόνου τῆς Ἰλιάδος (Despre timpul cînd a apărut *Iliada*).

*
* *

După cum se vede, lista lucrărilor lui Plutarh în domeniul filozofiei este impresionantă, deși n-am dat absolut toate titlurile și n-am stăruit asupra scrierilor care-i sînt atribuite, pe drept sau pe nedrept. Ceea ce interesează acum este o prezentare critică a ideilor lui Plutarh asupra principalelor probleme pe care le-a dezbătut în aceste scrieri.

De multe ori, cititorul își poate face o idee asupra concepției lui Plutarh în anumite domenii chiar din însuși felul cum pune el problema și deci chiar din titlurile lucrărilor. Într-adevăr, cînd vorbește despre educația copiilor, despre îngrijirea sănătății, despre superstiție, despre dorința de îmbogățire, se înțelege ușor că Plutarh este pentru educația dată copiilor stăpînilor de sclavi, potrivit intereselor acestei clase, pentru îngrijirea sănătății și împotriva superstiției, prin superstiție înțelegînd credințe și practici care contraziceau religia oficială a statului. Dar să ne apropiem mai sistematic de diferitele scrieri ale autorului *Vieților paralele.*

În problemele fundamentale ale filozofiei, Plutarh este un adept al religiei lui Apollo, cu unele tendințe mistice. În concepția autorului scrierilor morale o divinitate conduce toate cu dreptate și înțelepciune. Cei păcătoși sînt pedepsiți de divinitate, chiar dacă uneori pedeapsa întîrzie. Divinitatea întîrzie pedeapsa spre a da putința celui care a greșit să se îndrepte [1]. De altfel, chiar mustrările de conștiință sînt o pedeapsă [2]. Pedeapsa care cade asupra urmașilor unui vinovat, întocmai ca și onoarea care revine urmașilor unui om cinstit, arată solidaritatea membrilor aceluiași neam [3]. Pedepsirea vinovaților dincolo de moarte postulează însă nemurirea sufletului. Divinitatea este eternă [4], pe cînd omul este muritor. Între divinitate și om există daimonii, care sînt numai buni [5]. Providența se manifestă prin oracole [6]. Dar superstiția este mai rea decît ateismul [7]. Păstrarea tradițională religii a lui Apollo este, după Plutarh, cea mai bună cale de a nu cădea în superstiție. Rațiunea omenească nu este infailibilă, dar zeul o ajută prin oracole și daimoni [8]. Prin urmare, între concepția materialistă-atomistă a fizicii lui Leucip și Democrit, reluată apoi de Epicur și de ceilalți materialiști antici, care s-a dovedit a corespunde realității, și între superstițiile unui teism vulgar, Plutarh alege un teism curățit de superstiții. Deși se

[1] Plutarh, *De sera numinis vindicta,* cap. I–VIII.
[2] *Ibidem,* cap. IX–X.
[3] *Ibidem,* cap. XI–XVI.
[4] *Idem, De E apud Delphos.*
[5] *Idem, De genio Socratis.*
[6] *Idem, De Pythiae oraculis.*
[7] *Idem, De superstitione. De Iside et Osiride.*
[8] *Idem, De sera numinis vindicta.*

ridică împotriva superstițiilor, el rămîne totuși un idealist-teist cu tendințe mistice.

Poziția sa idealistă, cu tendințe mistice, o arată destul de clar și scrierile împotriva filozofiei epicureice și stoice. Deși idealist, el atacă ideea epicureică potrivit căreia cetățeanul trebuie să se abțină cît mai mult de la orice activitate politică, spre a putea duce o viață liniștită. Plutarh se ridică, de asemenea, și împotriva lipsei de orice sentiment pe care o preconizează stoicismul [1], deși în problema prevederii viitorului este de acord cu stoicii, susținînd că există o providență care se manifestă prin oracole.

Iată dar cum în unele probleme Plutarh are o poziție eclectică [2], ajungînd să formuleze unele teze care sînt juste și astăzi, cum este aceea a participării cetățeanului la viața publică.

Oarecare înclinări către pythagorism arată Plutarh în scrierile sale cu privire la inteligența *(ratio)* animalelor [3]. Plutarh este împotriva concepțiilor iudaice despre viață. După cît se pare, creștinismul nu-l cunoaște [4].

În problemele moralei, Plutarh cere ca educația tinerilor să înceapă prin stabilirea unei căsnicii sănătoase și trainice, iar căsătoria trainică el concepe că se poate întemeia dacă tinerii care se hotărăsc să întemeieze un cămin cercetează mai ales sănătatea fizică și morală a acelora cu care vor să se unească pe viață [5]. Între multe alte sfaturi, înaintate pentru acea vreme, date de el pentru educarea copiilor, două mai ales își aveau o neprețuită valoare, și anume : protestul împotriva bătăii și cerința ca să nu fie prea încărcați copiii cu muncă : „Și eu mai spun încă un lucru, și anume : copiii trebuie îndrumați spre deprinderile frumoase cu îndemnul și cu vorba, nu, pe Zeus, cu lovituri și cu tratament rău" [6] ; „Eu am văzut unii părinți a căror prea multă dragoste pentru copii s-a transformat în lipsă de dragoste. Ce vreau să spun ? Vreau să spun că acești părinți, dorind să ajungă copiii lor cît mai repede cei

[1] *Idem, Consolatio ad Apollonium.*
[2] I. M. Tronski, *Istoria literaturii antice,* ed. în l. rusă, Leningrad, 1951, p. 253.
[3] Plutarh, *De sollertia animalium, Bruta ratione uti, De esu carnium.*
[4] W. Christ, *Geschichte der griechischen Literatur* (Istoria literaturii grecești), ed. VI, revăzută de Schmidt-Stälin, 1920, II, 1, p. 528 și urm.
[5] Plutarh, *De liberis educandis,* cap. I ; *Praecepta coniugalia,* cap. IV.
[6] *Idem, De liberis educandis,* cap. XII.

dintîi în toate, le pun în spate sforțări peste măsură de mari, din pricina cărora copiii sînt descurajați și, îndeobște, fiind îngreuiați de răul tratament, nu primesc învățătura cu ascultare" [1].

Plutarh este un călduros și convins apărător al puterii rațiunii asupra afectelor și pasiunilor. Astfel, pentru a evita mînia, Plutarh recomandă procedarea cu mult tact în toate [2].

Potrivit mentalității unei categorii a stăpînilor de sclavi, Plutarh enunță că pentru a se bucura de liniștea sufletească, omul nu trebuie să dorească bogății nemărginite, putere sau onoruri, ci fiecare trebuie să se cunoască pe sine, spre a vedea spre exercitarea cărui lucru este mai apt și cu acela să se îndeletnicească: „Dar cum nu toți le pot face pe toate, ci fiecare trebuie să asculte de inscripția de pe templul lui Apollo Pythianul și să se cunoască pe sine însuși, apoi să-și întrebuințeze puterile făcînd lucrurile către care l-a îndreptat natura și să nu fie tînît mereu de dorul altei vieți, forțîndu-și propria sa fire" [3]. Întoarcerea atenției spre sine, spre forul său interior, ducea, în cele din urmă, la apolitism și la îndepărtarea de problemele stringente ale vieții. După cum se știe, pe frontispiciul templului de la Delphi se vedeau scrise două dictoane: „Cunoaște-te pe tine însuți" și „Nimic peste măsură".

O însemnătate deosebită au însă pentru judecarea *Vieților paralele* ideile politice ale lui Plutarh.

Așa cum a cerut pentru toate acțiunile omenești, Plutarh cere și în viața politică primatul rațiunii. După cum se va vedea mai jos, acest primat al rațiunii – în relațiile sociale și politice sclavagiste – constă în a găsi mijloacele cele mai bune de a ajunge la putere, fără a supăra pe nimeni. O dată la putere, omul politic ar trebui să-i mulțumească pe toți, adică să șteargă contradicțiile existente, în folosul clasei dominante. Iată sfaturile pe care le dă în *Praecepta reipublicae gerendae*: cel care se hotărăște să se ocupe de trebile cetății, trebuie să ia această hotărîre cu multă judecată: „Mai întîi, deci, la temelia activității politice a cuiva, întocmai ca la o temelie zidită trainic și de neclintit, să stea un plan politic care are drept început judecata și rațiunea și nu patima pornită

[1] *Idem, De liberis educandis,* cap. XIII.
[2] *Idem, De cohibenda ira,* cap. XVI.
[3] *Idem, De tranquillitate animi,* cap. XIII.

dintr-o părere deșartă sau ambiție sau din lipsă de alte treburi..." [1]; „Eu cred că unii în viața politică, căzînd, ca într-un puț, brusc și pe negîndite, se tulbură mai tîrziu și le pare rău, pe cînd cei care coboară pregătindu-se și judecînd în liniște, chivernisesc lucrurile cu măsură și nu se supără de nimic, deoarece au drept țintă numai binele și nimic altceva" [2]. Conform concepțiilor clasei dominante din orînduirea sclavagistă, Plutarh afirmă că după ce și-au stabilit un plan trainic și de care să nu le pară rău, cei care se avîntă în viața politică trebuie să cunoască cetățenii și, întocmai ca vinul care la început este dominat de cel care bea, dar apoi pune el stăpînire pe cel care l-a băut, tot așa și omul politic trebuie să se dedea după firea oamenilor pe care-i conduce, pînă cînd izbutește să le cîștige încrederea. Apoi – continuă Plutarh – omul politic mai are următoarele îndatoriri: să îndrume poporul spre ceea ce este bine, căutînd să fie el însuși un model, așa cum a făcut Themistocles, renunțînd la chefuri și petreceri, iar Pericles schimbîndu-și și felul de viață, și îmbrăcămintea, căci greșelile mici și nebăgate în seamă la un particular par uriașe la un om politic cu mare vază [3]; să vorbească bine și frumos [4]; iar o vorbire frumoasă nu este nici teatrală, nici chinuită, ci pornită dintr-o convingere și măreție de gînduri plină de curaj patriotic, de prevedere și de înțelepciune [5]; iar cei care pornesc să facă politică nu trebuie să caute să dobîndească dintr-o dată glorie, săvîrșind vreo faptă spectaculoasă, ci pornind încet și sigur și învățînd din faptele și vorbele celor mai distinși [6], care n-au dobîndit încă glorie, și nu trebuie să se opună ascensiunii politice a celor tineri [7]; să știe cum să se poarte cu prietenii [8]; dușmăniile trebuie lăsate la o parte în interesul obștesc [9]; în sfîrșit, nu trebuie să-și concentreze toate puterile și să încerce să îndeplinească el singur toate cerințele, ci să dea și altora mai mici sarcinile mai ușoare [10]; să lase libertatea

[1] *Idem, Praecepta reipublicae gerendae,* cap. II.
[2] *Ibidem,* cap. II.
[3] *Ibidem,* cap. IV.
[4] *Ibidem,* cap. V.
[5] *Ibidem,* cap. VI.
[6] *Ibidem,* cap. X–XI.
[7] *Ibidem,* cap. XII.
[8] *Ibidem,* cap. XIII.
[9] *Ibidem,* cap. XIV.
[10] *Ibidem,* cap. XV.

de discuție și să suporte părerea contrară [1], pentru ca cetățenii să se supună din convingere hotărîrilor ; să aibă sprijinul prieteniei unui om puternic (exemple sînt Polybios și Panaitios, care au profitat atît de mult de pe urma prieteniei cu Scipio [2]) ; dar aceasta trebuie făcută fără umilință și lingușire, căci astfel de atitudini fac pe conducători și mai despotici ; „să respecte pe superior, să cinstească pe inferior, să onoreze pe coleg, să salute și să aibă simpatie pentru toți" [3] ; cei bogați trebuie să se supună celor care conduc cetatea, chiar dacă sînt săraci și de jos : „Căci în realitate, și în viața politică, spre deosebire de acțiunile de pe scenă, este nelalocul său ca un om bogat și cu faimă să disprețuiască pe un slujbaș, om de rînd și sărac, batjocorind și nimicind în el onoarea cetății" [4]. Omul politic trebuie să mai fie : prevăzător și zelos în toate [5], să-și aleagă colaboratorii mai ales dintre cei care au însușirile pe care el nu le posedă [6] ; să caute drept răsplată a faptelor sale mai ales cinstirea virtuții sale [7] ; să facă daruri poporului cu multă băgare de seamă [8] : „Căci vezi că dintre cele mai de seamă bunuri de care se pot bucura cetățile, și anume : pacea, libertatea, prosperitatea, belșugul de oameni, buna înțelegere, în ceea ce privește pacea, popoarele nu mai cer nimic de la conducătorii politici în timpul de față, căci a fugit de la noi și a dispărut orice război grec și străin, iar libertatea pe care o dau conducătorii popoarelor este îndeajuns, și mai multă libertate poate nici nu este bună" ; „Îi mai rămîne omului politic o singură îndatorire, care nu este de loc un bun mai prejos de celelalte : să facă totdeauna pace și prietenie între cei care locuiesc împreună, îndepărtînd certurile și dezbinările și orice fel de ură" [9], pentru că de multe ori certurile între particulari au dus la răscoale obștești.

Acestea sînt, pe scurt, sfaturile politice pe care le dă Plutarh lui Menemahos. Înainte de a face critica acestor idei, spre a avea

[1] *Ibidem,* cap. XVI.
[2] *Ibidem,* cap. XIX.
[3] *Ibidem,* cap. XX.
[4] *Ibidem,* cap. XXI.
[5] *Ibidem,* cap. XXIII.
[6] *Ibidem,* cap. XXVI.
[7] *Ibidem,* cap. XXVII.
[8] *Ibidem,* cap. XXVIII-XXX.
[9] *Ibidem,* cap. XXXII.

o vedere mai cuprinzătoare asupra teoretizărilor politice ale lui Plutarh, este necesar să dăm în cîteva cuvinte și părerile exprimate de el în celelalte scrieri politice, cum este *An seni respublica gerenda sit.* Pentru omul politic, cele mai de seamă plăceri trebuie să fie cele intelectuale, iar politica este cea mai în măsură să i le procure : „Dar activitatea politică are în sine cele mai frumoase și mai mari plăceri, de care se pare că și zeii se bucură. Iar aceste plăceri sînt acelea pe care le dă o înfăptuire bună și o faptă frumoasă" [1]. Pizma nu-l mai atinge pe bătrînul care și-a făcut o reputație [2]. Bătrînul n-are puteri trupești, dar are cuvînt și rațiune, care pot fi de mare folos cetății.

În scrierea *Maxime cum principibus viris philosopho esse disserendum,* Plutarh susține teza că filozofia trebuie să se îngrijească mai ales de mintea și inima conducătorilor cetății, spre a-i face cît mai capabili să fie de folos celor pe care-i conduc :

„Eu socotesc că și un meșter de lire ar face o liră cu mai mare plăcere și avînt, dacă ar ști că cel care o va struni va ridica cetatea Theba, ca Amphion, sau va potoli răscoala spartanilor, cîntînd și liniștind patimile ca Thaletas. Și un tîmplar, de asemenea, s-ar bucura mult că face o cîrmă, dacă ar ști că această cîrmă va îndruma corabia de comandant a lui Themistocles sau pe a lui Pompeius, cînd va lupta împotriva piraților. Ce crezi deci că va gîndi filozoful despre un cuvînt, cînd va vedea că, primindu-l un om politic și conducător de cetate, este de obștesc folos judecătorilor și legiuitorilor, pedepsind pe cei răi și ajutînd să sporească pe cei buni și cumsecade ?" [3].

În scrierea *Ad principem ineruditum,* Plutarh cere ca un conducător să fie neîncetat atent la glasul dreptei judecăți, care este cel mai bun sfetnic, și nu la patimi, care-l pot duce în prăpastie : „Dar cei mai mulți regi și conducători imită pe meșterii de statui neîndemînatici, care socotesc că coloșii vor părea mari și puternici dacă-i fac înalți și groși și căscați. Tot așa regii și conducătorii cred că dacă vorbesc răstit și se uită rău și se poartă urît și duc o viață dezordonată, aduc strălucire și măreție slujbei lor, nedeose-

[1] *An seni respublica gerenda sit,* cap. V.
[2] *Ibidem,* cap. VII.
[3] *Maxime cum principibus...,* cap. IV.

bindu-se întru nimic de coloșii care pe dinafară au o înfățișare eroică și zeiască, dar înlăuntru sînt plini de pămînt, de piatră și de lemn..." [1]. „...Dar cine va conduce pe conducător? – Legea, care este regele tuturor, muritor sau nemuritor, cum a zis Pindar, care nu este scrisă nici în cărți și nici pe table de lemn, ci este în sufletul lui, anume rațiunea, care locuiește mereu în suflet și-l păzește și nu-l lasă niciodată fără conducere..." [2]. „Dreptatea este deci scopul legii, iar legea este lucrul conducătorului, iar conducătorul este tipul zeului, care le orînduiește pe toate; legiuitorul n-are nevoie de Fidias sau de Polyclet sau de Myron, ci el pe sine se rînduiește spre a fi asemenea zeului prin virtute..." [3]. „...Puterea politică, luînd în primire viciul, dă nervi patimilor. Este deci adevărat ceea ce a spus Dionysios. A spus că mai ales atunci simte plăcerea că domnește, cînd face repede ceea ce vrea. Este deci mare primejdie de a voi ceea ce nu trebuie, cînd poți face ceea ce vrei" [4].

În sfîrșit, în *De unius in republica dominatione* Plutarh arată mai limpede și mai sistematic ideile sale asupra diferitelor forme de guvernămînt. Citățm pasajele esențiale: „În afară de toate acestea, forma de guvernămînt este orînduirea și așezarea care chivernisește trebile cetății, după cum se spune că sînt trei forme de guvernămînt: monarhia, oligarhia și democrația, dintre care și Herodot a făcut un amestec, în cartea III a *Istoriilor*; și aceste forme de guvernămînt se pare că sînt cele mai de soi. Căci celelalte – așa cum se întîmplă într-o scară muzicală, cînd primele feluri slăbesc sau se încordează prea tare – sînt niște strîmbături sau stricături ale celor dintîi, fie prin lipsă, fie prin exces". Apoi, Plutarh dă exemple: perșii, zice el, au avut o monarhie absolută, spartanii aristocrație, iar atenienii, spre a întrebuința cuvintele lui, „o liberă și curată democrație", ale căror forme corupte sînt: tirania, oligarhia și ohlocrația. Care este, după părerea lui, cea mai bună formă de guvernămînt? „Dacă s-ar da putința [omului politic] de a alege, el n-ar alege alta decît monarhia, ascultînd de Plato,

[1] *Ad principem ineruditum*, cap. II.
[2] *Ibidem*, cap. III.
[3] *Ibidem*, cap. III.
[4] *Ibidem*, cap. VI.

deoarece este singură în stare să țină desăvîrșit și drept acel ton al virtuții și să nu-l potrivească nici constrîns și nici făcînd pe placul momentului" [1].

După cum se vede, ideile politice ale lui Plutarh sînt variate, iar gru[illegible]rea lor pe probleme lipsește. Astfel, alături de idei privitoare l[illegible]comportarea unui candidat la o slujbă înaltă și la conduita unui alt demnitar, se întîlnesc exprimate păreri cu privire la „interesul obștesc" (v. p. XXVII, nota 9) la „ridicarea celor tineri" (v. p. XXVII, nota 7), la „concentrarea tuturor puterilor" în mîna unuia singur (v. p. XXVII, nota 10), la respectul pe care-l datorează bogatul slujbașului sărac (v. p. XXVIII, nota 4), la pacea de care, după spusa lui, se bucurau popoarele atunci (v. p. XXVIII, nota 9), la blîndețea cu care trebuie să se poarte un rege cu cei pe care-i conduce (v. p. XXX, nota 1), la alegerea monarhiei, ca cea mai bună formă de guvernămînt etc.

Pentru a sistematiza critica ideilor exprimate în scrierile politice ale lui Plutarh, trebuie să începem prin cercetarea problemei esențiale: atitudinea pe care o avea el față de sclavaj. Ca toți istoricii și filozofii antici, Plutarh nu s-a gîndit nici o clipă la abolirea regimului sclavagist. În consecință, toate sfaturile date de el au în vedere întărirea regimului existent, consolidarea dominației stăpînilor de sclavi, neputînd să-și închipuie abolirea sclavagismului.

Cum vedea Plutarh această consolidare? Prin înlăturarea tuturor neînțelegerilor dintre cetățeni, cu ajutorul rațiunii. Dar Plutarh nu întrevede adevăratele cauze ale conflictelor sociale – cauzele economice – și, după el, atitudinea binevoitoare a unui rege față de supușii săi sau lingușirea poporului de către un candidat la o demnitate sau ridicarea unor bătrîni la conducere etc., pot rezolva aceste contradicții. Deci rațiunea omului politic, după Plutarh, trebuie să se îndrepte tocmai spre acele lucruri care nu aveau nici o însemnătate pentru curmarea adevăratelor cauze ale dezbinării. Sfaturile lui se referă deci la comportări care nu ating cauzele esențiale. Chiar respectul pe care-l cere de la un bogătaș pentru un slujbaș sărac nu avea ca scop decît tot întărirea stării de lucruri

[1] *De unius...*, cap. IV.

existente prin încercarea – evident imposibilă – de a înlătura lupta de clasă. Neputînd cunoaște cauza conflictelor, nu putea cere înlăturarea ei.

Plutarh se împăca foarte bine cu „pacea romană" impusă și menținută prin necurmate reprimări sîngeroase ale frămîntărilor și revoltelor sclavilor și sărăcimii oprimate și a popoarelor asuprite, și socotea că popoarele au destulă libertate, ba că mai multă este chiar nefolositoare (v. p. XXVIII, nota 9). Dacă mai ținem seamă și de convingerea lui că cea mai bună formă de guvernămînt este monarhia, putem afirma că, în fond, toate sfaturile politice ale lui Plutarh au drept scop înlăturarea oricăror dezbinări dintre cetățeni, prin concesii superficiale făcute de conducători, în vederea întăririi orînduirii existente.

O mai luminoasă ilustrare a poziției și deci o determinare a concepției lui Plutarh nu ne-o poate face decît afirmația lui (v. p. XXVIII, nota 9) cum că „popoarele nu mai cer nimic de la conducătorii politici în timpul de față, căci a fugit de la noi și a dispărut orice război grec și străin, iar libertatea pe care o dau conducătorii popoarelor este îndeajuns și mai multă libertate poate nici nu este bună". În acest pasaj este vorba despre condițiile în care s-a așezat și peste Grecia vestita *pax romana*. Este firesc ca Plutarh, prietenul lui Sossius Senecio și *persona grata* la curtea imperială să nu fi simțit și să nu-l fi interesat condițiile mizere în care trăiau sclavii și apăsarea și împilarea păturilor sărace.

De asemenea, iluzia că înlăturarea certurilor și dezbinărilor (v. p. XXVIII, nota 9) dintre cetățeni (Plutarh nu distinge clar clasele și păturile sociale) care adesea „au dus la răscoale obștești" poate fi potolită de către un conducător ca de o baghetă magică, arată cît de naive erau ideile lui Plutarh, idei răspîndite în antichitate, în ceea ce privește cauzele luptei de clasă și posibilitățile de a le înlătura.

O caracterizare de ansamblu o dă savantul sovietic Tronski [1], cînd, discutînd poziția filozofică a lui Plutarh în domeniul moralei, îl numește „eclectic". Eclectic a încercat să fie Plutarh și în problemele politice, unde eclectismul servea intereselor clasei stăpînilor de sclavi, a căror eliberare Plutarh nu o putea întrevede.

[1] *Istoria literaturii antice*, p. 253 și urm.

B. VIEȚILE PARALELE

Considerații generale

1. Scopul, timpul, ordinea compunerii

De ce a scris Plutarh biografii?

Mînat de interesul său pentru istorie, care-i punea la îndemînă exemple pentru ilustrarea tezelor sale filozofice, în general, și a celor morale și politice, în special, Plutarh a conceput și scrierea biografiilor unor oameni politici. Potrivit unei idei care-și găsise mai demult expresia, Plutarh a conceput scrierea acestor biografii în grupe de cîte două vieți paralele, viața unui grec și a unui roman, spre a putea face, la sfîrșitul fiecărei paralele, cîte o comparație – σύγκρισις – între viețile celor doi bărbați, între calitățile, defectele, soarta lor. În acest fel, el a ajuns să scrie douăzeci și trei de paralele – dacă ținem seama că în Agis-Cleomenes și Tib. – C. Gracchus sînt două perechi de vieți paralele – adică patru zeci și șase de *Vieți*. Aceste paralele sînt: *Theseus și Romulus; Lycurg și Numa; Solon și Poplicola; Themistocles și Camillus; Pericles și Fabius Maximus; Alcibiades și Coriolanus; Timoleon și Aemilius Paulus; Pelopidas și Marcellus; Aristides și Cato cel Bătrîn; Philopoimenes și Titus Quinctius Flamininus; Pyrrhos și Marius; Lysandros și Sylla; Kimon și Lucullus; Nicias și Crassus; Eumenes și Sertorius; Agesilaos și Pompeius; Alexandru și Caesar; Phocion și Cato cel Tînăr; Agis-Cleomenes și Tiberius-Caius Gracchus; Demosthenes și Cicero; Demetrios Poliorcetes și Antonius; Dion și Brutus*. În afară de aceste 46 de vieți paralele, a mai scris încă patru izolate: *Artaxerxes II, Aratos, Galba, Otho*. În total noi avem deci cincizeci de *Vieți*.

Plutarh a mai scris și alte *Vieți* ale unor oameni politici, precum: *Epaminondas* [1], *Leonidas* [2], *Scipio cel Tînăr* [3], *Daiphantos* [4] care însă s-au pierdut.

De ce a scris Plutarh „Viețile paralele"?

O spune singur în capitolul introductiv la *Viața* lui Timoleon. Plutarh vrea să se ajute de „istorie ca de

[1] Plutarh, *Agis*, cap. XXVIII.
[2] *Idem, De Herodoti malignitate*, cap. XXXI.
[3] *Idem, Tiberius Gracchus*, cap. XXI.
[4] *Idem, De mulierum virtutibus*, cap. II.

o oglindă... şi să se deprindă să primească mereu în suflet amintirile celor mai buni şi mai încercaţi oameni şi, dacă neîncetatele legături pe care le avem de nevoie cu oamenii aruncă vreun lucru urît sau rău sau lipsit de noblețe în sufletul nostru, să putem să-l scoatem şi să-l îndepărtăm, întorcîndu-ne gîndul liniştit şi binevoitor spre cele mai frumoase pilde“ [1].

Deci nu stabilirea unor adevăruri istorice îl îndeamnă pe Plutarh să scrie vieţi, ci prezentarea unor modele vii de virtute, spre a ilustra anumite teze morale. Lucrul acesta este confirmat şi de capitolul I al *Vieţii* lui Alexandru, în care biograful cere iertare cititorului pentru omisiunea multor fapte din viaţa lui Alexandru şi a lui Caesar – „căci noi nu scriem istorie, ci povestim vieţi“, spune Plutarh – continuînd a arăta că virtutea sau viţiul unui om nu se dă în vileag în lupte strașnice şi faimoase în care cad oşteni cu zecile de mii, că, de cele mai multe ori, un lucru de nimic şi o vorbă spusă fără prea multă premeditare arată mai limpede caracterul unui om. Plutarh caută deci în vieţile oamenilor celebri mai mult „oameni“ şi mai puţin „oameni politici“.

Bineînţeles că ideea de a ilustra anumite teze morale cu exemple luate din istorie nu este nouă. Începînd cu elevii lui Aristoteles, aproape toate sistemele filozofice au practicat această metodă. Aşadar, dacă ideea de a scrie biografiile unor oameni politici spre a găsi exemple de virtuţi sau vicii nu este originală [2], în felul cum o va realiza se va vedea în orice caz originalitatea biografului din Cheroneea.

Punerea în paralelă a „Vieţilor“

Ideea de a compara personalităţi de seamă, ale căror vieţi ofereau unele puncte de asemănare, îşi făcuse demult apariţia în literatura greacă, iar ideea de a scrie separat despre romani şi străini fusese pusă în aplicare de Varro în *Hebdomades* (grupe de cîte şapte biografii) şi de Cornelius Nepos în *De viris illustribus* (Despre bărbaţi iluştri). Chiar Quintilianus ne arată că ideea de a compara mari personalităţi politice era practicată în şcolile de retorică [3].

Ideea de a-i compara pe greci numai cu romanii izvorăşte, aşa cum o spune Plutarh însuşi, din adînca admiraţie pe care o simţea

[1] *Timoleon*, cap. I.
[2] O. Hense, *Die Synkrisis in der antiken Literatur* (Paralela în literatura antică), Freiburg, 1893.
[3] *De institutione oratoria*, IV, 4, 21.

Plutarh pentru uriaşul Imperiu roman. Într-adevăr, în *Viaţa* lui Cato cel Bătrîn citim că elenii, pe vremea războiului cu Antiohus, „n-aveau nevoie de nimic, ci fuseseră de curînd proclamaţi liberi şi autonomi de sub jugul lui Filip şi al macedonenilor graţie romanilor“ [1]. Atît de puternică era recunoştinţa lui Plutarh pentru romani că eliberaseră Grecia, încît el judeca destul de blînd pe Nero însuşi (în *De sera numinis vindicta*, cap. XXXII, § 567 e.).

Timpul şi ordinea compunerii „Vieţilor“

Nu se poate face o afirmaţie categorică în privinţa timpului compunerii *Vieţilor paralele*, dar două fapte îngăduie admiterea presupunerii că, între anii 105–115 e.n., Plutarh a fost ocupat cu redactarea acestei vaste opere: primul fapt este dedicaţia făcută lui Sossius Senecio, iar al doilea fapt este redactarea *Vieţilor* lui Galba şi Otho după apariţia *Istoriilor* lui Tacitus, adică după anul 105 e.n. [2].

Ordinea *Vieţilor* în manuscrise este aproape aceea în care au trăit personalităţile respective, dar nu corespunde întru nimic ordinei în care au fost scrise. Astfel, Plutarh însuşi ne spune [3] că biografiile lui Theseus şi Romulus au fost scrise cele din urmă. De asemenea, tot biograful ne spune că perechea Demosthenes-Cicero [4] este a cincea, Pericles-Fabius [5] a zecea, Dion-Brutus a douăsprezecea, iar Lycurg-Numa înaintea perechii Romulus-Theseus. Au fost deci compuse în ordinea interesului lui Plutarh pentru o personalitate sau alta.

2. Rolul personalităţii în istorie şi sarcinile biografului

Azi, spre a scrie biografia unui om politic, biograful trebuie să ştie, în primul rînd, că dezvoltarea societăţii omeneşti se face după anumite legi, pe care o personalitate politică, oricît de puternică ar fi, nu le poate înfrînge. Astfel, avînd la bază dezvoltarea producţiei, istoria omenească a cunoscut diferite orînduiri, care s-au desfăşurat în mod obiectiv, indiferent de voinţa oamenilor, deşi ei au

[1] Cap. XII.
[2] A se vedea E. Wolfflin, *Zur Komposition der Historien des Tacitus* (Cu privire la compoziţia Istoriilor lui Tacitus), în „Münchener Ak. Sitzber“, 1901.
[3] *Theseus*, cap. I.
[4] *Demosthenes*, cap. I.
[5] *Pericles*, cap. II.

făcut și fac istoria, și nici o personalitate istorică n-ar fi putut împiedica societatea omenească să treacă, de pildă, de la sclavagism la feudalism pentru că acesta a fost mersul necesar al lucrurilor și nici o personalitate nu a putut opri mersul firesc al lucrurilor, chiar dacă l-a stînjenit sau i-a deviat pentru un moment direcția. Dar societatea este făcută din oameni, care acționează conștient asupra naturii, în dezvoltarea producției, și unii asupra altora, în relațiile sociale. O adevărată mare personalitate este acela care, cunoscînd încotro se îndreaptă mersul firesc al lucrurilor, își pune toată inteligența și energia în a ușura și grăbi desfășurarea acestui proces firesc, care se împlinește potrivit unor legi obiective. Invers, o personalitate care se ridică împotriva desfășurării firești, obiective a mersului societății, pînă la urmă eșuează în acțiunile sale și cade înfrînt de necesitatea obiectivă a dezvoltării societății pe care n-a cunoscut-o sau, cunoscînd-o, i s-a împotrivit.

Un biograf trebuie să cunoască, în primul rînd, legile generale de dezvoltare ale societății și rolul personalității în istorie. În al doilea rînd, el trebuie să cunoască legile specifice ale orînduirii în care a trăit personalitatea a cărui biografie o face. În al treilea rînd, biograful trebuie să cunoască adînc condițiile economice, sociale și politice ale timpului în care și-a desfășurat activitatea publică și particulară personalitatea respectivă. În sfîrșit, el trebuie să cunoască tot atît de bine sub toate aspectele și personalitatea a cărei biografie o face.

Așadar, sarcinile biografului sînt astăzi destul de complexe. Un biograf trebuie să se documenteze amplu și să pătrundă adînc faptele și evenimentele istorice. El trebuie să desfășoare, în primul rînd, o asiduă muncă de strîngere a materialului documentar – din domeniul economic, social, politic, literar etc. –, apoi biograful trebuie să supună unei analize critice fiecare document, ținînd seamă de autorul documentului, de împrejurările în care a fost scris, de scopul urmărit, de poziția de pe care a fost scris, cu alte cuvinte căutînd neîncetat să afle cauzele care stau la baza fiecărui lucru. Numai după aceea biograful poate trece la selectarea materialului, la alcătuirea planului și la redactarea biografiei. În fața biografului unei personalități politice se ridică probleme destul de importante cînd este vorba de alcătuirea planului.

Într-adevăr, viața unui om se desfășoară cronologic, omul este în continuă evoluție în cadrul orînduirii sociale, care la rîndu-i este în continuă dezvoltare, dar el are anumite însușiri fizice, intelectuale și afective permanente. Dacă pentru biograf expunerea cronologică a faptelor care constituie viața unui om este ușor de făcut, lucrul se complică de îndată ce se pune problema prezentării calităților constante ale unui om, problema generalizărilor și caracterizărilor. Astfel, dacă este ușor ca biograful lui Pericles să arate mai întîi expediția în Samos și apoi activitatea marelui om de stat atenian în timpul războiului peloponesiac, de îndată însă ce este vorba de inteligența lui Pericles, de atitudinea lui față de bogăție, de fizicul său, biograful trebuie să găsească locul cel mai potrivit pentru a le prezenta.

Cum însă nu există o metodă unică pentru înșirarea acestor diferite elemente ale unei biografii, aproape fiecare biografie poate prezenta deosebiri din acest punct de vedere.

Pe de altă parte, se întîmplă de multe ori ca activitatea publică a unui om să fie deosebită (dacă nu în contrast) cu viața sa particulară. Un biograf poate ușor să judece fals viața publică în lumina vieții particulare, și invers.

De pildă, în biografia lui Caesar, Plutarh trece sub tăcere unele fapte din viața particulară a dictatorului, care nu-l puneau într-o lumină morală prea favorabilă, pe cînd Suetonius dă, spre exemplu, multe amănunte asupra aventurilor amoroase și adulterelor lui Caesar. În acest fel omul Caesar, cu toate însușirile sale bune și rele, este mai precis prezentat de Suetonius. Un biograf trebuie să se ferească de această greșeală a lui Plutarh.

3. Izvoarele lui Plutarh

Așa cum am spus mai sus, una dintre sarcinile biografului este și aceea a unei ample documentări care cere o încordată atenție și o pătrunzătoare inteligență în alegerea izvoarelor și în critica și selecționarea materialului pe care-l prezintă aceste izvoare.

Plutarh și-a petrecut o bună parte a vieții sale la Cheroneea, unde nu avea prea mari posibilități de documentare, dar, în același timp, în *Viețile paralele* se găsesc citați o puzderie de autori, încît țîșnește imediat întrebarea : Plutarh a citit el toți acești autori sau

i-a găsit citați de-a gata în biografii anterioare ? În felul acesta se impune acut să arătăm stadiul la care ajunsese în istoriografia antică problema biografiei politice înainte de Plutarh.

Biografia politică înainte de Plutarh

Problema izvoarelor lui Plutarh, în care intră aceea a existenței biografiei politice înainte de secolul I e.n., a suscitat numeroase controverse printre specialiști și a constituit, în același timp, o mină de subiecte pentru disertațiile inaugurale germane din secolul al XIX-lea. Fără să pornească de la o concepție clară asupra legilor de dezvoltare ale societății și acordînd o mare importanță potrivirii formale dintre texte, aceste disertații încercau să găsească izvoarele unor biografii sau ale altora sau chiar numai pentru o secțiune a unei biografii, fără să se îngrijească de rest. O dată cu apariția cărții lui F. Leo : *Die griechisch-römische Biographie nach ihrer litterarischen Form* [1] (Biografia greco-romană după forma ei literară), problema a căpătat un alt aspect. Într-adevăr, F. Leo a încercat să rezolve problema formei literare a *Vieților* lui Plutarh după ce, în prealabil, a discutat problema biografiilor unor oameni politici din secolul al V-lea î.e.n., biografiile scrise de peripatetici și biografiile scrise de alexandrini. Concluzia la care a ajuns el în privința lui Plutarh este, în esență, următoarea : biograful din Cheroneea are meritul de a fi creat o formă a biografiei politice „științifico-peripatetică" și un stil literar foarte viu. Neglijînd fondul, conținutul, care determină forma, Leo a ajuns la concluzii care nu se pot susține.

W. Uxkull-Gyllenband, în lucrarea sa *Studien zur plutarchischen Lebensbeschreibungen des V. Jahrhunderts* (Studii cu privire la biografiile oamenilor sec. V scrise de Plutarh) [2] ajunge la concluzia că originalitatea lui Plutarh constă în a fi reunit, în *Vieţile paralele*, un fond serios, pe care i-l punea la îndemînă biografia politico-științifică alexandrină, cu tot felul de anecdote pe care le găsea în diverse *Culegeri* constituite în aceeași epocă. Acest cercetător socotește deci că în epoca alexandrină a existat, pe de o parte, genul biografiei oamenilor politici, dar fără anecdote, iar pe de alta, *Culegeri* de anecdote cu privire la viața intimă a acestor personalități, Plutarh avînd doar meritul de a se fi inspirat din amîndouă categoriile de izvoare. Adolf Weizsäcker, în *Untersuchungen über Plutarchs biographische Technik* [1] (Cercetări asupra tehnicii biografice a lui Plutarh), se ocupă, de asemenea, numai de forma *Vieților* și, după părerea sa, meritul lui Plutarh constă în a fi combinat elementul ilustrativ *(eidologikal)* cu elementul cronologic. El își bazează concluziile pe analiza capitolelor XVI-XXIII din biografia lui Pericles.

[1] Apărută în 1901, la Leipzig.
[2] Apărută în 1927, la Stuttgart.

Autorii care s-au ocupat, pînă în 1931, de biografia politică scrisă în epoca alexandrină sînt Leo și Uxkull-Gyllenband. În privința aceasta, ei au ajuns la concluzii contradictorii. Astfel, Leo socotește că de la 323 î.e.n. și pînă la mijlocul secolului al II-lea î.e.n. s-au scris biografii politice, pline de anecdote (dovadă operele lui Hermippos și Satyros), pe cînd Uxkull-Gyllenband încearcă să demonstreze că în această perioadă nu s-au scris biografii politice (dovadă *Viața* lui Sofocles). De la mijlocul secolului al II-lea î.e.n. și pînă la Plutarh, Leo este de părere că s-au scris biografii ale unor intelectuali, dar nu ale unor oameni politici (dovadă este lipsa oricărei urme de biografie politică în această perioadă), pe cînd Uxkull-Gyllenband, crede, dimpotrivă, în existența unor biografii paralele greco-romane, fără nici un fel de anecdote (dovadă biografiile scrise de Cornelius Nepos). Noi înșine, în lucrarea *Les procédés de la peinture des caractères et la vérité historique dans les biographies de Plutarque* [2] (Procedeele zugrăvirii caracterelor și adevărul istoric în biografiile lui Plutarh), am ajuns la concluzia că în perioada alexandrină nu s-au scris biografii de oameni politici și militari (dovadă lipsa de texte care să dovedească neîndoielnic acest lucru).

Soluțiile contradictorii date unei probleme atît de importante arată necesitatea de a pune din nou în discuție datele problemei și de a schița cel puțin o soluție.

În secolul al V-lea î.e.n. nu s-au scris la greci *Vieți* de oameni politici. În această privință toți cercetătorii sînt de acord. Dezacordul începe însă cînd este vorba de biografia politică în epoca alexandrină.

[1] Apărută în 1931.
[2] Paris, 1934, pp. 1–86.

Dovezi care pledează pentru existența biografiei politice

1. Pasajul din Hieronymus : (traducătorul *Chronicii* lui Eusebios din grecește în latinește) : „Au făcut asta [biografie] la greci Hermippos peripateticul, Antigonos din Carystos, Satyros, un om învățat, și, cu mult cel mai învățat între toți, Aristoxenos muzicologul, iar la latini Varro, Santra, Nepos, Hyginus și Tranquillus, al cărui exemplu voiești să-l urmezi“ [2]. 2. Citate din operele lui Satyros și Hermippos, intitulate *Vieți*. Astfel, Athenaios (XII, § 541 c) spune : „Satyros peripateticul în *Vieți*“ [3], „Satyros în *Viața* lui Filip“ [4]. La Diogenes Laertios (I, 23) găsim citat pe Hermippos : „în *Vieți*“ ; 3. Opera *Hebdomades* a lui Varro, care acordă o secțiune grecilor și alta romanilor.

Dovezi care pledează împotriva existenței biografiei politice

1. Conținutul fragmentelor rămase din Satyros și Hermippos ne arată că acești doi autori se ocupau mai mult de anecdoticul vieții personajelor politice amintite. Este posibil deci ca cei doi autori să fi tratat despre Filip al Macedoniei într-un capitol care vorbea despre τρυφή „viața destrăbălată“, așa cum puteau vorbi despre „Frumosul Alcybiades“ [5], într-o lucrare *Despre frumusețe* sau *Despre bărbați frumoși,* iar Hyeronimus i-a citat ca biografi ; 2. din toată perioada alexandrină, Hieronymus nu poate cita decît pe Hermippos, Satyros, Antigonos din Carystos, Aristoxenos muzicologul, care, în primul rînd, au scris biografiile unor personalități culturale ; 3. este greu de conceput ca, dacă în epoca alexandrină s-ar fi scris biografii politice, nici una să nu fi ajuns pînă la noi ; 4. la romani, înainte de cele scrise de Cornelius Nepos, n-au existat biografii politice, așa cum ne spune răspicat acest autor în prefață ; 5. în *Viața* lui Alexandru, Plutarh, cere iertare cititorilor dacă va lăsa la o parte majoritatea faptelor istorice la care au participat Alexandru și Caesar. Dacă cititorii ar fi avut sub ochi biografii politice, Plutarh nu s-ar mai fi văzut nevoit să facă o deosebire între βίος–biografie – și ἱστορία – istorie ; 6. în *Viețile paralele,* acolo unde se expun fapte istorice, se

[1] Cf. F. Leo, *op. cit.*, p. 118 și urm ; Uxkull-Gyllenband, *op. cit.*, p. 110 și urm. ; N. I. Barbu, *op. cit.*, p. 22 și urm.
[2] *De viris illustribus,* praefatio.
[3] Termenul grec este Βίος.
[4] Müller, *Fragmenta historicorum Graecorum*, III, 160.
[5] Athenaios, XII, § 534 b.

întîlnesc citați istorici [1], cînd este însă vorba de anecdote, de fapte din viața intimă, de descrieri ale fizicului etc. se găsesc citați peripatetici. Faptul demonstrează că un Hermippos și Satyros, chiar dacă au scris *Viețile* unor oameni politici, nu s-au ocupat de faptele politice și militare, ci numai de viața intimă și de partea anecdotică.

Concluzii

1. Nu există nici o dovadă categorică a existenței de *Vieți* ale unor personalități politice în epoca alexandrină care să trateze numai despre fapte politice și militare ; 2. nu există nici o dovadă peremptorie că Hermippos și Satyros, în faimoasele lor *Vieți,* au expus și evenimente politice și militare. Nu se știe ce se trata în aceste *Vieți ;* 3. prefața lui Cornelius Nepos la *De viris illustribus,* capitolul I din *Viața* lui Alexandru de Plutarh, precum și pasajele în care se găsesc citați istoricii și peripateticii la Plutarh ne fac să credem că nu au existat biografii ale unor personalități politice în care să se fi expus și fapte politice și militare ; 4. Plutarh n-a fost un simplu copist și, presupunînd prin absurd că el n-ar fi consultat decît două izvoare : opera unui istoric, în care găsea faptele politice și militare, și o *Viață* peripatetică, în care găsea date cu privire la viața intimă a unui personaj politic, grija sa de a se documenta nu este mai mică. Citatele din opera sa arată, dimpotrivă, că informația sa era foarte vastă. Astfel, numai în *Viața* lui Themistocles el citează pe : Phanias din Lesbos, Neanthes din Cyzic, Simonides, Stesimbrotos din Thasos, Plato, Herodot, Pindar, Aristoteles, Cleidemos, Phanodemos, Eshil, Aristofan, Timocreon din Rhodos, Teophrastos, Thucydides, Theopompos, Ephoros, Deinon, Cleitarhos, Heraclides, Erathosthenes, Diodor periegetul. Și încă nu mai numărăm de cîte ori Plutarh introduce părerea unora sau a altora prin „se spune“, „unii zic“, „se crede“, „se recunoaște“, formule sub care se pot ascunde și alți autori. Este cu neputință de conceput ca el să fi găsit pe toți acești autori citați la un singur autor, tot așa cum este de neconceput că pentru fiecare citat el să fi luat în mînă opera fiecărui autor menționat. Este probabil că el a citat cîteva izvoare de bază – istorice și peripatetice – în care a găsit citați pe ceilalți autori.

[1] N. I. Barbu, *op. cit.*, pp. 41 și urm.

Dar dacă nu se pot stabili cu precizie autorii pe care i-a consultat Plutarh, se poate totuşi determina modul cum a ştiut el să respecte adevărul istoric, concepţia sa despre istorie şi despre rolul personalităţii în istorie etc.

Faptele istorice

1. Stabilirea faptelor istorice

Biografie şi istorie. Rolul personalităţii în istorie în concepţia lui Plutarh

După alegerea izvoarelor de inspiraţie şi după strîngerea materialului, prima problemă grea pe care trebuia s-o rezolve Plutarh era aceea a contradicţiei dintre cerinţele istoriei şi biografiei. Astfel, în operele istorice din antichitate evenimentele politice şi militare, instituţiile politice, obiceiurile etc. ocupau, de cele mai multe ori, mai mult loc decît viaţa particulară a personalităţilor politice şi militare, despre care, în marea majoritate a cazurilor, nu se spunea decît foarte puţin sau nimic. Exemplul tipic în această privinţă este Thucydides, cînd face portretul lui Pericles, unde nu vorbeşte, de pildă, nimic despre înclinările erotice ale „Olympianului", asupra cărora stăruie atît de mult Plutarh şi, înaintea lui Thucydides, toţi autorii care s-au ocupat de viaţa particulară a oamenilor politici. Operele istorice constituiau o frescă a evenimentelor în care personalităţile politice şi militare nu apăreau decît în activitatea lor politică sau militară, pe cînd biografia lua din această frescă o personalitate politică sau militară pe care o cerceta în amănunte, mai ales sub raportul vieţii particulare. Dar, desprinzînd-o din contextul istoric, un biograf risca întotdeauna să acorde mai mult spaţiu descrierii fizicului, portretului moral, vieţii familiale şi să pună în umbră activitatea politică a personalităţii respective, care, în acest chip, putea fi fals judecată.

Care-i concepţia lui Plutarh în această privinţă? Autorul *Vieţilor paralele* ne-o spune clar în capitolul I al *Vieţii* lui Alexandru cel Mare, unde citim: „Scriem în această carte povestea vieţii regelui Alexandru şi a lui Caesar, cel ce l-a doborît pe Pompeius. Multe sînt faptele pe care le-au săvîrşit ei, dar noi nu le vom povesti pe toate la rînd şi nici n-o să depănăm pe îndelete firul celor de care s-a dus vestea, ci o să le scurtăm pe cele mai multe.

De aceea, un singur cuvînt de început: rugăm pe cititori să nu ne învinuiască pe nedrept că am făcut aşa, căci aici noi nu scriem istorie, ci povestim vieţile unor oameni, şi apoi virtutea sau viţiul nu se vădesc întotdeauna din faptele cele mai strălucite, ci, de multe ori, un lucru neînsemnat, o vorbă sau o glumă dau în vileag firea unui om mai bine decît o dau luptele în care cad ostaşi cu zecile de mii şi decît întinse şiruri de oşteni gata de luptă şi chiar decît faimoasele împresurări de cetăţi. Deci, după cum pictorii prind trăsăturile osebitoare ale unui om de pe faţă şi din înfăţişarea ochilor, îngrijindu-se prea puţin de celelalte părţi ale trupului, tot aşa şi noi trebuie să ne silim să pătrundem mai mult în semnele osebitoare ale sufletului şi, de ele călăuzindu-ne, să dăm chip vieţii fiecăruia, lăsînd în grija altora faptele măreţe şi luptele"[1].

Pasajul citat este cît se poate de interesant, deoarece pune într-o lumină vie ideile lui Plutarh despre sarcinile deosebite ale istoriei şi biografiei, ca genuri literare distincte. Aşadar, după părerea lui Plutarh, caracterul (τὸ ἦθος) unui om se vădeşte în momente de destindere, în glume, în fapte mărunte mai mult decît în marile încordări de pe cîmpurile de bătaie. Biograful va lăsa deci nemenţionate un mare număr de fapte politice şi militare, iar pe cele menţionate le va povesti pe scurt, dînd o mare extindere tocmai vieţii particulare şi anecdotice a oamenilor ale căror *Vieţi* le povesteşte. Bazîndu-se pe acest pasaj, unii autori au tras concluzia că Plutarh n-are nici un fel de înţelegere pentru istorie. Concluzia este exagerată. Plutarh nu afirmă că faptele politice şi militare n-ar pune în lumină calităţile de om politic şi militar ale unui om, ci că aceste calităţi singure nu constituie caracterul unui om, ceea ce este adevărat. De aceea el nu renunţă la expunerea faptelor politice şi militare într-o biografie, ci doar le rezumă pe unele şi lasă de o parte pe altele, spre a face loc unor amănunte din viaţa particulară care, în concepţia lui, aveau un deosebit rol în caracterizarea unui om.

Dar dacă nu renunţă la expunerea faptelor politice şi face aprecieri asupra activităţii politice a unui om, el ar trebui să fie înarmat cu o concepţie asupra rolului personalităţii în istorie. Aşa cum a arătat savantul sovietic Tronski[2], personalitatea în antichi-

[1] Cf. W. Christ, *Geschichte der griech. Literatur*, I (1920), p. 517 şi urm.

[2] *Istoria literaturii antice*, p. 255.

tate era concepută la început, cînd s-a pus problema, în chip static, ca și cînd ar cuprinde în sine un caracter (τὸ ἦθος) totdeauna același. În epoca elenistică și romană s-a făcut un pas înainte, punîndu-se în lumină și unele schimbări în viața și caracterul unui om, fără să se ajungă, bineînțeles, la concepții prea înaintate în această privință.

Neputînd să se elibereze întru totul de concepția statică despre caracterul unui om, în general, și politic, în special, anticii n-au întrevăzut clar nici rolul pe care-l aveau mediul social și politic, clasa socială asupra formării caracterului unui om. Nu este deci de mirare că anticii n-au avut o idee clară nici asupra rolului determinant pe care le au împrejurările istorice asupra activității politice și militare a unui om [1].

Plutarh nu pune răspicat problema rolului personalității în istorie, dar, din cele ce spune în unele dintre „Scrierile morale", se vede clar că biograful din Cheroneea acordă o însemnătate preponderentă activității personalității în istorie. Astfel, de pildă, în *Praecepta reipublicae gerendae* el crede că de comportarea morală a unui om politic – bunăvoință, lipsă de aroganță etc. – depinde potolirea răscoalelor. El nu-și dă seama că aceste răscoale sînt produsul unor cauze economice și sociale care există independent de voința oamenilor și care nu pot fi înlăturate numai prin însușirile morale ale unui om politic. Așadar, neputînd vedea cauzele economice ale fenomenelor sociale, el pune în locul lor cauze morale, iar cauzele morale îl duc, în biografie, la căutarea vieții particulare și anecdotice a unui om, iar în istorie la exagerarea rolului politic al personalității. Acest lucru reise clar și din pasajul de mai sus, unde Plutarh ne spune limpede că în biografia unui om politic el caută mai mult τὸ ἦθος, caracterul, însușirile morale ale unui om, deoarece – lasă el să se înțeleagă implicit – acest τὸ ἦθος a fost determinant în faptele săvîrșite de personalitatea politică respectivă. Deci după părerea lui nu împrejurările istorice, ci τὸ ἦθος caracterul este determinant în activitatea publică și particulară a unui om. Dar faptele săvîrșite de diferiți oameni politici fac parte din istorie. Dacă deci τὸ ἦθος este determinant în activitatea politică a unui om, care poate modifica după voie împrejurările istorice,

[1] Vezi p. XXVI–XXVII.

atunci τὸ ἦθος este una din cauzele determinante ale cursului istoriei.

Acestea sînt mai mult implicite, decît formulate clar, concepțiile lui Plutarh cu privire la rolul personalității în istorie. Călăuzit de aceste concepții, el a pornit la scrierea biografiilor în care totuși el a expus fapte politice și militare. Dacă nu le-a expus pe toate, el a făcut însă o selecție a lor. Și, ca să facă această selecție, el a fost călăuzit de anumite principii. Care erau aceste principii ? Plutarh nu le expune sistematic, dar, din felul cum le aplică, se poate face, lucru nefăcut pînă acum, o sistematizare a lor. Faptul are o mare importanță, deoarece, dacă Plutarh a exagerat rolul personalității în istorie, dar a expus critic și corect faptele, ca atare, el ajută cititorul modern să-și facă o idee cît mai limpede asupra adevărului faptelor și evenimentelor relatate. Iată problemele cu care a fost confruntat biograful în această privință.

Veracitatea faptelor istorice

Plutarh își dă bine seama de deosebirea dintre istorie și legendă. Iată ce citim în *Viața* lui Theseus [1] : „După cum cînd fac hărți geografice, Sossie Senecio, istoricii împing la marginea hărților ținuturile care scapă cunoașterii lor, zicînd că de aici înainte urmează «nisipuri lipsite de apă și pline de animale sălbatice», sau «noroi întunecat», sau «frig de gheață scitică», sau «mare înghețată», tot așa și eu, scriind aceste vieți paralele, după ce am străbătut ținuturile la care se putea ajunge cu istorisirea, călăuzindu-mă de asemănarea cu adevărul, și după ce am trecut prin cele în care a pătruns istoria, care are fapte bine statornicite, ar fi fost poate potrivit să spun despre faptele petrecute mai înainte : «Iar cele ce urmează de aci încolo sînt înfiorătoare și tragice, le chivernisesc poeții și mitografii și nu prezintă nici o încredere și nici o lămurire»... Mi s-a părut că, dacă aș pune față în față și aș compara pe întemeietorul frumoasei și nemuritoarei Atene cu tatăl neînvinsei și slăvitei Rome, aș avea putința să ascult legenda îndreptată de rațiune și să-i dau o înfățișare istorică, iar acolo unde povestea disprețuiește cu înfumurare judecata și nu primește nici un fel de amestec cu faptele care sînt cu putință, vom cere iertare ascultătorilor binevoitori, care primesc cu blîndețe îndepărtata istorie". Pasajul ne arată că Plutarh era perfect conștient de rolul criticii raționale în

[1] Cap. I.

stabilirea adevărului istoric și, în primul rînd, în stabilirea deosebirii dintre real, verosimil și legendar, dintre mit și tragedie, pe de o parte, și istorie, pe de alta. Pasajul citat poate fi socotit ca un punct de program chiar pentru istoriograful de astăzi.

Cum a aplicat Plutarh aceste principii cu privire la rolul criticii raționale în stabilirea faptului istoric?

Nu i se pot, firește, cere lui Plutarh criterii prea riguroase de a distinge faptul istoric de legendă în *Viețile* lui Theseus, Romulus, Lycurg, Numa, unde aproape totul este legendă și unde alegerea se face între mai multe probabilități. Măsura în care Plutarh dă dovadă de spirit critic se poate vedea în *Viețile* unor personalități istorice, precum sînt: Solon, Themistocles, Alexandru, Caesar, Pompeius, Demosthenes etc.

Se pot distinge mai multe criterii după care se conduce Plutarh în deosebirea adevărului istoric de faptul închipuit cu intenția de a lăuda sau defăima personalitatea politică respectivă, sau de a impresiona pe cititor. Iată principalele criterii folosite de Plutarh:

Criteriul documentelor. Este întrebuințat în capitolul VIII al *Vieții* lui Caesar. Este vorba de incidentul petrecut la ieșirea lui Caesar din senat, după ce ținuse faimoasa alocuție, redată cu atîta măiestrie de Sallustius [1], prin care se ridica împotriva pedepsei cu moartea pentru conjurații lui Catilina. O versiune spunea că, ieșind din senat, Caesar fusese întîmpinat de o ceată de tineri partizani ai lui Cicero care, înarmați cu pumnale, erau să-l ucidă dacă Curio nu l-ar fi învăluit cu toga și Cicero n-ar fi făcut semn tinerilor înflăcărați să se astîmpere. Plutarh, după ce expune versiunea, adaugă: „Nu pot să înțeleg, dacă era adevărat, cum de n-a menționat Cicero acest fapt în lucrarea *Despre consulatul meu*".

Chiar dacă motivul pentru care Cicero ar fi putut să nu menționeze incidentul nu este întrezărit de Plutarh, faptul că biograful recurge la un document spre a-și întemeia o părere este o dovadă a grijii sale de adevăr.

Criteriul valorii izvoarelor. În capitolul XXXII al *Vieții* lui Alcibiades, Plutarh povestește întoarcerea acestuia la Atena, după faimoasele sale peregrinări și victorii navale repurtate asupra lacedemonienilor. Biograful relatează că Alcibiades, pentru a da o mai mare strălucire intrării sale triumfale în Atena,

[1] *De coniuratione Catilinae*, cap. LI și urm.

împodobise cele două sute de corăbii care-i alcătuiau alaiul cu toate prăzile mai impunătoare luate de la dușmani.

Apoi biograful contrazice pe Douris din Samos, care se lăuda că este urmașul lui Alcibiades și care spunea că victoriosul exilat pusese pe flautistul Chrysogonos să cînte vîslașilor și pe actorul comic Callipides să le comande și că corabia de comandă avea pînzele de purpură. Plutarh respinge legenda acestui fast, pentru că despre asta „n-au scris nici Theopompos, nici Ephoros, nici Xenofon, și nici nu pare că era cu putință ca Alcibiades să se înfățișeze în așa lux atenienilor, cînd se întorcea din exil, după ce înfruntase atîtea peripeții, ci Alcibiades se apropia cu teamă de țărm și, cînd a tras la țărm, n-a coborît din corabie mai înainte de a vedea, de pe punte, pe vărul său Euryptolemos și pe alți prieteni și rude venite în număr mare, care-l așteptau și-l îndemnau să coboare".

Criteriul majorității. În capitolul XIX al *Vieții* lui Themistocles este vorba de construirea zidului cetății Atena după bătălia de la Salamina. Themistocles, întreprinzînd această însemnată lucrare de apărare a cetății, s-a izbit de împotrivirea spartanilor. Pentru a înlătura rezistența lor, Themistocles, după cum spune istoricul Theopompos, i-a cumpărat, iar după cum spun cei mai mulți autori, i-a păcălit. Plutarh avea în față două versiuni cu privire la modul cum a știut Themistocles să înfrîngă rezistența eforilor. Biograful alege versiunea păcălelii, pe care o dă însuși Thucydides. Criteriul care l-a condus în această alegere este mulțimea istoricilor care adoptă versiunea păcălelii. Acest criteriu este slab. Plutarh nu-și dă seama că istoricii au putut să adopte toți o eroare și că, înainte de orice, propriul examen al faptelor este de primă importanță.

Criteriul psihologic. Capitolul X din *Viața* lui Pericles expune o versiune potrivit căreia Pericles din invidie ar fi ucis pe Efialtes, care-i era prieten și-l ajutase în opera politică. Plutarh spune: „Cum s-ar putea deci da crezare lui Idomeneus, care învinuiește pe Pericles că, mînat de ambiție și pizmă, a ucis pe Efialtes care-i fusese prieten și făcuse aceeași politică? Nu știu de unde a cules Idomeneus aceste vorbe și le-a aruncat, ca pe o fiere, împotriva lui Pericles, un om, firește, nu întru totul fără cusur, dar care era stăpînit de sentimente înalte și avea un suflet plin de o nobilă ambiție, însușiri în care nu poate să lăstărească

o patimă atît de crudă şi sălbatică"[1]. De data aceasta, Plutarh a recurs la un criteriu psihologic. Era, în acest caz, singurul de care se putea servi, deşi criteriul psihologic este nepotrivit pentru descoperirea adevărului.

Criteriul arheologic. În *Viaţa* lui Solon, capitolul VIII, este vorba despre modul în care legiuitorul a izbutit să aducă iarăşi Salamina în stăpînirea Atenei. Plutarh citează două versiuni. Prima spunea că Solon, prefăcîndu-se că este nebun, recitase o elegie în agora şi, trezind astfel un neînchipuit curaj şi entuziasm printre tineri, au pornit cu toţii la cucerirea Salaminei. Solon a simulat nebunia, deoarece era interzis prin lege să se mai pornească vreo acţiune pentru Salamina. A doua versiune spunea că Solon consultase mai întîi oracolul de la Delphi, adusese jertfe la doi eroi din Salamina, după sfatul oracolului, şi pornise, noaptea, să atace pe megarienii care stăpîneau Salamina. Plutarh adoptă a doua versiune, sprijinindu-se pe o dovadă arheologică : Solon a ridicat un templu lui Enyalios în locul unde a debarcat primul atenian.

Criteriul verosimilului. În capitolul XXVII din *Viaţa* lui Solon, care a servit unor învăţaţi[2] drept exemplu de incapacitate a lui Plutarh să facă critică istorică, citim : „Iar întîlnirea [lui Solon] cu Cresus, unii zic că se dovedeşte a fi plăsmuită din pricină că nu corespunde timpul în care se zice că s-ar fi petrecut. Dar o poveste atît de frumoasă şi care are atîţia martori şi, ceea ce este mai de seamă, se potriveşte cu caracterul lui Solon şi este vrednică de mărinimia şi înţelepciunea lui, eu nu sînt de părere s-o arunc pentru nişte aşa-zise canoane cronologice, pe care unii autori au căutat să le îndrepte şi pînă astăzi nu izbutesc încă să-şi înceteze contradicţiile, căzînd la învoială asupra vreunui lucru". Plutarh nu dă dovadă de lipsă de simţ istoric, ci, mai degrabă, se foloseşte de verosimil în faţa lipsei de dovezi istorice. Într-adevăr, dacă nu se poate dovedi temeinic irealitatea faptului, trebuie recurs la verosimil sau la ceea ce cu un termen grecesc s-ar putea numi τὸ εἰκός (verosimilul).

Şovăielile lui Plutarh. Numeroase sînt şi cazurile în care biograful ezită să aleagă, în privinţa unui fapt, o versiune sau alta. Astfel, un fapt care suscitase aprinse controverse printre istorici, biografi, memorialişti şi poeţi comici, după ce, firesc, suscitase discuţii mai întîi printre cei care trăiseră vremurile grele ale războiului peloponesiac, a fost faptul care a declanşat acest teribil şi dezastruos război. În capitolul XXX al *Vieţii* lui Pericles, citim : „Cum a fost începutul [războiului] nu-i uşor de aflat, dar vina neîndeplinirii hotărîrii cu privire la megarieni [socotită a fi fost pretextul declanşării războiului] toţi o dau, în acelaşi chip, pe Pericles". Apoi biograful enumeră următoarele păreri contradictorii : 1. Pericles n-a voit să ridice decretul cu privire la megarieni, temîndu-se să nu dea dovadă de slăbiciune ; 2. Pericles n-a voit să ridice acest decret din înfumurare şi mîndrie ; 3. Pericles voia să abată în altă parte atenţia atenienilor, spre a nu i se cere socoteală de banii publici, pe care-i cheltuise fără socoteală. Biograful încheie capitolul astfel : „Acestea se spune că au fost pricinile pentru care Pericles n-a lăsat poporul să cadă la învoială cu lacedemonienii, dar adevărul este nelămurit".

Pare ciudat că Plutarh, care este atît de convins de înaltele calităţi morale ale lui Pericles, ezită să aleagă versiunea cea mai onorabilă din punctul de vedere al apologiei „Olympianului", şi anume aceea arătată de Thucydides, că Pericles a sfătuit poporul să nu cedeze în faţa stăruinţelor lacedemonienilor spre a nu da dovadă de slăbiciune.

Mult mai întemeiate sînt şovăielile lui Plutarh cînd este în imposibilitate să-şi facă o judecată temeinică din lipsă de documente. Astfel, în privinţa mamei lui Demosthenes, Eshines afirmă că mama adversarului său fusese fiica lui Gylon, acuzat de trădare, şi a unei străine. Plutarh spune : „Nu avem putinţă să spunem dacă Eshines a mărturisit adevărul sau a preferat clevetiri şi minciuni".

De multe ori Plutarh dă cele două sau trei versiuni contradictorii, fără să mai adauge nici un cuvînt. Astfel, cînd este vorba despre răspunsul dat de Caesar la procesul lui Clodius, la întrebarea de ce a alungat pe Pompeea, cînd a spus : „Pentru că am socotit că nu se cade nici cel puţin să fie bănuită soţia mea", Plutarh observă : „Unii zic că Caesar a spus aşa fiindcă gîndea aşa, iar alţii zic că Caesar a voit să facă pe placul poporului care căuta să-l scape pe Clodius".

Exemplele dovedesc, credem, îndeajuns că Plutarh n-a ales faptele expuse în biografii fără nici un discernămînt. Dimpotrivă,

[1] Cf. *Pericles*, cap. X şi *Demosthenes*, cap. XIII.
[2] Christ-Schmidt, *op. cit.*, p. 518 şi urm.

el a dat dovadă de un deosebit bun simț și de o evidentă prudență în alegerea adevărului de fals și plăsmuire.

El a adoptat criteriile de discernere pe care i le îngăduia stadiul științei și culturii vremii sale și propria-i judecată, iar ezitările sale, dacă nu dau dovadă de un spirit critic prea ascuțit, vădesc totuși o deosebită probitate și prudență în discernerea faptului istoric de născocire, rău intenționată sau nu.

Amănuntele faptelor istorice

Ne-am fi așteptat ca amănuntele faptelor din viața particulară – naștere, căsătorie, prieteni etc. – să fie mai numeroase, cum de altfel și sînt, în comparație cu faptele politice și militare, luate din opere istorice, de vreme ce este vorba de biografii. Cu toate acestea, Plutarh acordă o mare atenție și dă multe amănunte chiar cînd este vorba de bătălii și de împresurări de cetăți, despre care, am văzut, el însuși spune că nu vădesc atît de lămurit semnele osebitoare ale unui caracter.

Astfel, celebra bătălie de la Salamina este povestită de Plutarh în *Viața* lui Themistocles [1], iar de Herodot în cartea a VII-a [2]. Biograful spune că succesul grecilor s-a datorat faptului că Themistocles n-a dat semnalul bătăliei înaintea orei cînd un vînt avea să împingă valurile din larg în strîmtoare, agitîndu-le ; corăbiile grecilor fiind ușoare, au putut manevra în voie, în timp ce corăbiile persane, greoaie, erau ținta atacurilor grecilor. În această luptă, spune Plutarh, și-a găsit moartea Ariamenes, amiralul lui Xerxes, ucis de Aminias din Deceleea și Sosicles din Pediada. Herodot nu menționează numele lui Ariamenes și nici nu pomenește de ora vîntului pe care l-a așteptat Themistocles. Istoricul Diodor [3] vorbește despre moartea amiralului persan, dar fără să-i dea numele. Se vede lămurit, din partea lui Plutarh, grija de a da cît mai multe amănunte în legătură cu un fapt istoric. Alegerea orei bătăliei de către Themistocles își are valoarea sa tehnică militară și Plutarh, deși biograf, n-a pierdut-o din vedere.

Bătălia de pe Epipolai, dată în timpul războiului peloponesiac, devenise celebră de cum se săvîrșise, iar Thucydides îi acordă o

[1] Cap. XIV.
[2] Cap. LXXXIII–XCI.
[3] XI, 17, 2 și XIX, 5.

deosebită atenție, expunînd-o în patru capitole din cartea a VII-a [1]. Una din cauzele care au contribuit la înfrîngerea atenienilor a fost lumina slabă a lunii, care făcea cu neputință deosebirea clară a dușmanilor. Plutarh stăruie mai mult decît însuși Thucydides asupra acestui amănunt. Nu mai vorbim despre Diodor [2], care expune destul de scurt bătălia. Nu este de loc de mirare că Plutarh nu pomenește nimic de amănuntul că pronunțarea parolei de atenieni mărea confuzia, amănunt pe care-l dă Thucydides ; de mirare este însă că Plutarh narează bătălia și stăruie asupra unor amănunte tehnice mai mult decît ceilalți istorici antici.

Același lucru se întîmplă și cu alte fapte istorice, cum sînt, de pildă, „strategiile" lui Pericles, pe care Plutarh le relatează cu mult mai multe amănunte decît Thucydides [3]. Bineînțeles, așa cum am și arătat, biograful nu primește orice amănunt fără să-l treacă prin filtrul rațiunii. Astfel, cînd este vorba de felul cum s-a petrecut expediția lui Pericles împotriva insulei Samos, Plutarh se ridică împotriva aserțiunilor lui Douris din Samos, care, întocmai ca într-o tragedie, înscenează o minciună împotriva atenienilor spunînd că au fost cruzi. De altfel, observă Plutarh, Douris denaturează adevărul chiar cînd n-are nici un motiv s-o facă, cu atît mai mult cînd este vorba de Samos, patria sa.

Exemplele sînt îndeajuns spre a arăta că Plutarh, departe de a se dezinteresa de anumite amănunte care nu aruncau o lumină prea vie asupra caracterului personalităților în discuție, le-a menționat totuși fiind interesat de faptul în sine mai mult chiar decît unii istorici.

2. Explicarea faptelor istorice

Dacă la Plutarh întîlnim numeroase fapte istorice alese cu multă grijă, stabilite și expuse cu destulă prudență, nu tot astfel stau lucrurile cînd se pune problema explicării acestor fapte, a stabilirii factorilor care, în general, produc evenimentele istorice, a rolului

[1] Cap. XLII–XLV.
[2] XIII, 11.
[3] Plutarh, *Pericles*, cap. VIII ; Thucydides, I, 113.

maselor și personalităților în istorie etc., unde observațiile directe ale biografului de cele mai multe ori lipsesc și unde concepțiile lui trebuie mai mult deduse. Se pot totuși desprinde unele idei ale autorului *Vieților paralele* și, în această privință, dezvoltarea societății omenești, de pildă, nu putea să nu fie observată de Plutarh, mai ales în *Viețile* lui Theseus, Romulus, Lycurg, Numa, unde este vorba de întemeierea și rînduiala statală a Atenei și Romei. Plutarh arată destule fapte din întemeierea și evoluția unor cetăți, dar nu se oprește nicăieri să facă o expunere teoretică asupra evoluției societății. Se pare că pentru el dezvoltarea societății omenești era un lucru de la sine înțeles.

Luptele sociale De cele mai multe ori, Plutarh, utilizînd izvoare dintre cele mai bune, arată cît se poate de corect unele momente ale luptelor sociale în diferite etape ale istoriei Greciei și Romei, dar nu se ridică niciodată la teoretizări din care să se vadă clar concepțiile sale în această privință, deși, în fond, el se situează pe poziția stăpînilor de sclavi, care doreau să consolideze regimul sclavagist. Din felul cum prezintă însă unele momente ale conflictelor sociale care au izbucnit în Grecia sau la Roma se pot face unele deducții cu privire la concepțiile sale în acest domeniu.

În capitolul XIII al *Vieții* lui Solon, Plutarh vorbește despre tulburările care se produceau la Atena din pricina datoriilor. Iată pasajele mai însemnate din acest capitol : „Iar atenienii, după ce a încetat tulburarea cu privire la Cylon și, după cum s-a spus, au fost îndepărtați cei supuși blestemului, s-au pornit iarăși pe vechea răscoală pentru constituție, iar cetatea s-a împărțit în atîtea tabere vrăjmașe cîte districte avea. Gruparea diacrienilor era cea mai democrată, iar cea mai oligarhică, a pedienilor. A treia grupare, a paralienilor, alegîndu-și un fel moderat și mixt de constituție, se ridica împotriva celorlalți și-i împiedica să pună mîna pe putere. Atunci însă, deosebirea dintre bogați și săraci atinsese culmea, iar cetatea se găsea într-o mare primejdie și se părea că n-ar putea să-și găsească așezarea și să înceteze de a mai fi tulburată decît dacă s-ar institui tirania. Într-adevăr, tot poporul era dator celor bogați. Astfel, săracii sau le cultivau ogoarele, dîndu-le a șasea parte din produse, fiind numiți hectemori sau theți, sau luau bani cu împrumut, garantînd cu persoana lor, și erau astfel la îndemîna

creditorilor, unii fiind reduși, pe loc, în sclavie, iar alții fiind vînduți ca sclavi printre străini. Mulți dintre ei erau siliți să-și vîndă copiii (căci nici o lege nu-i împiedica) și să fugă din cetate din pricina creditorilor. Iar cei mai mulți și mai curajoși se răsculau și se îndemnau unii pe alții să nu lase lucrurile așa, ci să aleagă conducător pe un om de bună-credință și să anuleze resturile neplătite ale datoriilor, să împartă pămînt și, îndeobște, să schimbe constituția". Pasajul este extrem de interesant, devreme ce, pe baza lui, putem să facem unele constatări mai întemeiate asupra poziției de clasă a lui Plutarh.

Trebuie observat, mai întîi, că nu Plutarh a scris cel dintîi despre faptele relatate în capitolul citat. Începînd cu Aristoteles, mulți peripatetici s-au ocupat de constituția lui Solon. Meritul lui Plutarh constă în aceea că a expus faptele cu exactitate, avînd în față izvoare de bună calitate.

Expunerea pe care o face Engels [1] cu privire la situația economică și politică la Atena înainte de Solon concordă aproape întru totul cu cele expuse de Plutarh. Biograful nu-și dă seama însă de rolul factorului economic, el nu se întreabă de ce diacrienii constituiau gruparea cea mai democratică, iar pedienii erau oligarhi și nu invers. El nu-și dă seama că pedienii, deținători de pămînturi, se împotriveau oricăror reforme, pe cînd diacrienii, presați de sărăcie și mizerie, doreau cu ardoare schimbarea stării de față.

Așadar, deși descrie corect lupta de clasă la Atena în acea perioadă, Plutarh, ca toți istoricii și filozofii antici, n-a putut întrezări cauzele profunde ale acestei lupte, spre a se ridica apoi la generalizări. Limita vederilor lui era limita la care ajunseseră toți anticii. Dar faptul că a descris corect fenomenul este totuși un merit pentru biograful din Cheroneea.

Cu aceeași exactitate descrie Plutarh și starea economică și socială care a provocat conflictele ai căror protagoniști au fost Tiberius și Caius Gracchus. Astfel, în *Viața* lui Tiberius Gracchus [2], Plutarh expune judicios acapararea loturilor din *ager publicus* de

[1] *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, ediția a IV-a, E.S.P.L.P., București – 1957, pp. 109 și urm. ; cf. *Grecia antică*, sub redacția academicienilor V. V. Struve și D. P. Kallistov, Editura Științifică, București 1958, pp. 166 și urm.

[2] Cap. VIII.

către bogați, izgonirea săracilor de pe micile lor bucăți de pămînt, căderea lor în mizerie, scăderea natalității în rîndurile acestei pături, sporirea maselor de sclavi pe latifundiile celor bogați. Dar nici aici nu se văd generalizări de un ordin mai înalt.

În ceea ce privește rolul maselor și personalităților în istorie, deși Plutarh scrie biografii și ar putea ușor să cadă într-o hiperbolică exagerare a rolului personalităților politice față de mase, nu o face. Întîlnim, de pildă, o exagerare a rolului lui Romulus în întemeierea Romei, unde Plutarh vădește că nu-și dă seama de modul cum a decurs procesul întemeierii unei cetăți, dar această optică era obișnuită pe vremea lui.

În general însă el nu exagerează acest rol, deși este înclinat să-i acorde o mare importanță. Plutarh de obicei nu care în grave greșeli, nu fiindcă și-ar da exact seama de rolul maselor, ci pentru faptul că, îndeobște, expune corect faptele istorice.

Astfel, după Plutarh, Pericles, pentru a dobîndi primul rang în cetate [1], trebuie să țină seama de popor, iar Caesar trebuie să împartă pămînt săracilor, spre a ține mereu poporul în jurul său. Plutarh nu ajunge totuși la concluzia că fără masele populare nu se poate face istoria.

Atitudinea lui Plutarh față de clasele sociale

Neavînd o idee limpede asupra cauzelor economice care provoacă lupta de clasă, Plutarh nu adoptă o atitudine consecventă nici în privința claselor și categoriilor sociale în luptă. Astfel, în *Viața* lui Solon, expune pe un ton plin de admirație legile economico-financiare aduse de acest om de seamă, prin care se venea în ajutorul săracilor. În *Viața* lui Tiberius Gracchus [2], Plutarh, cum era și firesc, vorbește despre încercarea lui Tiberius de a introduce o lege prin care să se pună capăt gravei crize economico-sociale, rezultată de pe urma acaparării pămîntului de către latifundiari și a sărăcirii păturii sociale a țăranilor, care duceau greul în războaie. Plutarh spune : „Și se pare că niciodată nu s-a scris o lege mai blîndă și mai slabă împotriva nedreptății și a unui abuz atît de mare [al latifundiarilor].

Într-adevăr, acelora care ar fi trebuit să fie pedepsiți pentru neascultarea lor și să dea înapoi, cu despăgubiri, pămîntul ale cărui

[1] *Pericles*, cap. IX și urm.
[2] Cap. IX.

roade le culeseseră împotriva legilor, [Tiberius] le-a poruncit [prin lege] numai ca, primind o compensație, să părăsească pămîntul pe care-l stăpîneau pe nedrept și să primească pe cetățenii care aveau nevoie de ajutor. Dar deși îndreptarea [propusă de T. Gracchus] era atît de binevoitoare [față de bogați], poporul era gata să lase la o parte trecutul, dar să nu i se mai facă nedreptăți în viitor ; însă bogații și proprietarii, urînd legea din pricina lăcomiei, iar pe legiuitor din mînie și ambiție, încercau să întoarcă poporul de la votarea ei, zicînd că Tiberius propune împărțirea pămîntului și pune totul în mișcare spre a deștrăma statul.

Dar nu izbuteau să ducă nimic la bun sfîrșit, căci Tiberius, luptînd pentru o cauză frumoasă și dreaptă cu cuvîntul său, care putea să dea o mare amploare și unor lucruri mărunte, era straşnic și de neînfrînt ori de cîte ori poporul năvălea în jurul tribunei, iar el se ridica și vorbea despre săraci, zicînd că fiarele care trăiesc în Italia își are fiecare vizuina și culcușul și ascunzișul său, iar cei care luptă și mor pentru Italia n-au altceva nimic decît lumina și aerul, ei rătăcesc cu copiii și soțiile fără casă, fără așezare, iar comandanții înșeală pe soldați pe cîmpurile de bătaie, îndemnîndu-i să lupte împotriva dușmanului pentru mormintele [părinților], și pentru temple. Într-adevăr, nici unul dintre ei n-are un altar străbun, nici un mormînt strămoșesc..., ci luptă și mor pentru destrăbălarea și bogăția altora, fiind numiți stăpînii lumii, dar neavînd nici o brazdă proprie."

Așadar, Plutarh care dorea consolidarea regimului sclavagist, redă acest strigăt de revoltă. Concluzia pe care în mod necesar trebuie s-o tragem este că biograful ar fi voit un regim sclavagist mai blînd, corectat, fără cruzime și neomenie. Dar biograful nu formulează nicăieri precis cîteva idei de felul cum ar trebui să decurgă lucrurile, ci doar se revoltă sau aprobă, după cum unele fapte îl indignează, iar altele îl mulțumesc. Aceasta pentru că, firește, el nu putea cunoaște și înțelege legile dezvoltării societății omenești.

Cînd este însă vorba de legile agrare propuse de Caesar în timpul consulatului său, care aveau menirea să vină în ajutorul celor săraci, alta este atitudinea biografului. Iată ce scrie Plutarh : „Caesar, sprijinindu-se pe prietenia lui Crassus și a lui Pompeius, s-a prezentat la alegerile de consul și a fost ales în chip strălucit, dimpreună cu Calpurnius Bibulus, și intrînd în slujbă, îndată a

propus proiecte de legi care nu se potriveau cu un consul, ci cu un tribun plin de îndrăzneală, care, spre a face pe placul poporului, propune votarea [întemeierii] de colonii și împărțiri de pămînturi“ [1]. Nu este nevoie să mai subliniem ostilitatea față de acțiunea lui Caesar și, îndeobște, față de acțiunile tribunilor, care se desprinde din pasajul citat. În mintea lui Plutarh, cînd scria acest pasaj, domina ideea că a propune împărțiri de pămînturi și întemeierea de colonii este dovadă de îndrăzneală nepermisă, care nu-i potrivită cu un consul. Plutarh socotea că un consul trebuie neapărat să facă politica aristocrației senatoriale.

Cîteva rînduri mai jos, Plutarh își exprimă simpatia față de aristocrația senatorială. Astfel, după ce arată amenințările lui Pompeius, care declarase că împotriva pumnalelor va veni înarmat cu scutul, biograful continuă : „Aristocrații s-au mîniat, desigur, aflînd că Pompeius spusese această vorbă nebunească și copilărească, nepotrivită nici cu demnitatea lui, nici cu respectul cuvenit senatului, dar poporului tare i-a plăcut“.

Aceeași atitudine de dispreț față de popor se simte în *Viața* lui Pericles [2]. După ce arată dorința lui Pericles de a-și atrage poporul, spre a-l alege la conducere, dorință ce l-a făcut să ducă o politică populară, către care era foarte puțin înclinat din fire, Plutarh insistă asupra dușmăniei dintre „Olympian“ și Thucydides, fiul lui Melessias, dușmănie care a făcut o dezbinare adîncă în cetate : de o parte era „poporul“, iar de alta erau „oligarhii“. Apoi Plutarh continuă : „De aceea, mai ales atunci Pericles, dînd frîu liber poporului, ocîrmuia cetatea spre a-și atrage favoarea populară, punînd mereu la cale cîte o sărbătoare solemnă sau cîte un ospăț popular sau vreo procesiune în cetate ; și conducînd astfel, ca un pedagog, cetatea cu plăceri nelipsite de farmec trimitea afară din cetate, în fiecare an, cîte șaizeci de trireme, pe care slujeau, timp de opt luni, mulți cetățeni pe plată, pregătindu-se și, în același timp, învățînd și meșteșugul de corăbier... Și făcînd toate acestea, el ușura cetatea de mulțimea trîndavă și, datorită lipsei de ocupații, pusă pe răscoală ; dar în același timp venea și în ajutorul poporului“. Populația despre care vorbește Plutarh nu era, desigur, pusă pe răscoală din pricina trîndăviei, ci din pricina sărăciei, iar sărăcia acestei categorii sociale se datora îmbogățirii peste măsură a altora. Plutarh laudă măsurile lui Pericles, dar nu dă dovadă de înțelegere pentru acei pe care el îi numește „trîndavi“. Expresia „dînd frîu liber poporului“ arată, de asemenea, poziția de dispreț și neînțelegere a lui Plutarh față de cei de jos, poziție care este aceea a unor reprezentanți ai clasei celor mai cruzi stăpîni de sclavi.

[1] *Caesar*, cap. XIV.
[2] Cap. IX–XI.

Așadar, expunînd luptele sociale de pe vremea lui Solon, la Atena, și a fraților Gracchi, la Roma, Plutarh aplaudă măsurile luate spre a veni în ajutorul săracilor, pentru ca, în *Viața* lui Caesar și a lui Pericles, să se situeze pe poziția marilor latifundiari și bogătași. Care-i adevărata lui atitudine ? Credem că în fond Plutarh era de partea claselor avute, dar, cîteodată avea izbucniri de revoltă împotriva lăcomiei excesive a acestor clase. Plutarh omul se înduioșa adesea de suferințele celor mulți și năpăstuiți. Așadar, lipsa de principialitate la Plutarh duce la lipsa de consecvență în atitudinea pe care o ia față de diferitele fapte istorice.

În ceea ce privește originea socială a personalităților politice despre care vorbește, Plutarh adoptă, de asemenea, poziții diferite. Astfel, pe Solon [1] îl privește cu simpatie pentru că era fiul unui cetățean de mijloc. Un deosebit accent pune Plutarh pe faptul că mama lui Themistocles [2] nu era ateniană, iar Pericles și Fabius Maximus se trăgeau din familii ilustre și originea lor socială este pusă în lumină cu același entuziasm.

Sclavii sînt priviți, în general, de Plutarh cu ochii cu care-i priveau toți cetățenii liberi contemporani lui. Răscoala lui Spartacus este însă cît se poate de corect descrisă, și din felul cum este povestită se desprinde o mare admirație pentru Spartacus. Astfel, în ceea ce privește cauzele răscoalei gladiatorilor lui Batiatus din Capua, Plutarh [3] spune că s-au răsculat din motive „nu rele“, ci „fiindcă, prin nedreptatea celui care-i cumpărase, erau siliți să lupte ca gladiatori“. Spartacus, după propriile cuvinte ale biografului, era „un trac, avînd nu numai o mărinimie și un curaj cu totul deosebit, dar inteligența și bunătatea lui erau mai presus

[1] Cap. I.
[2] *Themistocles*, cap. I.
[3] *Crassus*, cap. VIII.

de soarta de care avea parte, şi era mai pătruns de cultură greacă decît oricare din neamul său“ [1].

Primejdia pe care o prezenta vitejia răsculaţilor conduşi de Spartacus a silit senatul, înfricoşat şi „ruşinat“, să trimită împotriva lor pe cei doi consuli [2]. Moartea lui Spartacus este arătată într-un chip pe cît de simplu, pe atît de măreţ : „Şi, mai întîi, aducîndu-i-se calul, Spartacus a scos pumnalul şi, zicînd că de va învinge va avea mulţi şi frumoşi cai de la duşmani, iar de va fi învins, nu are nevoie de cal, l-a străpuns cu pumnalul. Apoi, năpustindu-se prin ploaia de săgeţi asupra lui Crassus însuşi şi căpătînd multe răni, pe acela nu l-a ajuns, dar a ucis doi centurioni care s-au aruncat înainte-i. În cele din urmă, toţi cei din jurul său fugind, el singur a rezistat şi, fiind înconjurat de mulţi duşmani, a fost ucis luptînd“ [3].

În *Viaţa* lui Lycurg [4] este vorba de vînătoarea hiloţilor, pe care o practicau din cînd în cînd spartanii, numind-o eufemistic „ascunzişul“, şi a cărei instituire era atribuită lui Lycurg. Iată ce spune Plutarh în această privinţă : „Eu socotesc că aceste răutăţi [actele de ucidere a hiloţilor pe furiş] i-au cuprins mai în urmă pe spartani, mai ales după marele cutremur, cînd se spune că hiloţii au atacat pe spartani, aliindu-se cu messenienii, şi au pricinuit foarte multe stricăciuni la ţară şi au făcut ca o mare primejdie să împresoare cetatea. Căci eu n-aş putea să pun pe seama lui Lycurg această rînduială, atît de crudă, a «ascunzişului», făcîndu-mi o idee a felului său de a fi după blîndeţea şi dreptatea de care a dat dovadă în restul activităţii sale, lucru pe care l-a atestat şi divinitatea“.

Atitudinea lui Plutarh faţă de formele de guvernămînt antice

Sparta, Atena şi Roma au fost cele trei mari cetăţi în care sclavagismul a cunoscut principalele sale forme clasice. Şi formele de guvernămînt au fost deosebite una de alta în cele trei cetăţi. La Sparta, puterea o deţinea oligarhia. Atena a văzut desfăşurîndu-se între hotarele cetăţii ei cea mai înaintată formă a democraţiei sclavagiste, iar Roma, por-

[1] *Ibidem.*
[2] *Ibidem,* cap. IX.
[3] *Ibidem,* cap. XI.
[4] Cap. XXVIII.

nind de la regalitate şi străbătînd un drum greu pe calea democratizării puterii, care însă în nici o etapă n-a atins gradul de democratizare la care se ajunsese la Atena, a recurs, în cele din urmă, la dictatura militară. Numai instituindu-se dictatura militară, sclavagismul a fost ferit, încă multă vreme, de anarhie şi destrămare.

Plutarh a avut prilejul să cunoască îndeaproape mecanismul aparatului de stat în cele trei principale forme de guvernămînt ale orînduirii sclavagiste şi să-şi arate concepţiile sale în această privinţă. *Vieţile* în care a putut face acest lucru sînt, relativ, destul de numeroase. Astfel, de forma de guvernămînt spartană şi-a dat seama cînd cerceta şi expunea faptele săvîrşite de Lycurg, Agesilaos, Lysandros ; mecanismul statului atenian l-a descris mai ales în *Vieţile* lui Solon, Themistocles, Pericles, Demosthenes, iar structura şi evoluţia constituţiei romane a putut-o studia în chip deosebit scriind *Vieţile* lui Poplicola, Camillus, Marcellus, Tiberius şi Caius Gracchus, Marius, Sylla, Caesar, Pompeius, Antonius, Brutus, Galba, Otho. N-am citat decît *Vieţile* figurilor istorice mai de seamă, în expunerea vieţilor cărora se puteau vedea mai lămurit caracteristicile formelor de guvernămînt dominante în cele trei vestite cetăţi ale antichităţii greco-latine. În fond, în fiecare *Viaţă* Plutarh descrie, cel puţin în treacăt sau parţial, unele aspecte ale diferitelor forme de guvernămînt.

Constituţia spartană a fost una dintre cele mai vechi şi mai conservatoare forme de guvernămînt ale sclavagismului antic. La Sparta *apella,* adunarea cetăţenilor, era convocată să ratifice actele de guvernămînt ale şefilor aleşi. *Gerousia,* care împreună cu appella erau principalele deţinătoare şi organe ale puterii, era o adunare compusă din douăzeci şi opt de spartani, trecuţi de şaizeci de ani, şi doi regi. Această adunare conducea politica externă, veghea asupra siguranţei statului şi asupra tuturor treburilor interne. *Eforii,* în număr de cinci, aleşi de apella pe timp de un an, se îngrijeau de actele de cult, vegheau asupra respectării constituţiei şi erau judecători în procesele civile. Aşadar, gerousia şi eforii erau, de fapt, organele supreme ale formei de guvernămînt spartane, care ordonau viaţa cetăţenilor Spartei, din punct de vedere economic, social şi militar. Lycurg era socotit de tradiţie a fi organizatorul statului spartan. Plutarh are o mare admiraţie pentru constituţia dată de Lycurg. Iată ce spune biograful în

această privință : „Multe au fost înnoirile aduse de Lycurg, dar cea mai de seamă a fost întocmirea gerousiei [adunarea bătrînilor]; despre care Plato spunea că, amestecîndu-se cu puterea regilor, care era prea umflată, și ajungînd să aibă drept de vot egal, a adus multă înțelepciune și salvare în cele mai de seamă lucruri. Într-adevăr, în timp ce puterea politică înclina cînd către regi spre tiranie, cînd către popor spre democrație, punînd puterea bătrînilor, ca pe o greutate, la mijloc, și cumpănindu-se, și-a găsit cea mai de nezdruncinat orînduială și așezare, deoarece cei douăzeci și opt de bătrîni se adăugau regilor pentru ca să se împotrivească lunecării spre democrație, dar întăreau iarăși poporul, pentru ca puterea să nu se transforme în tiranie“ [1]. ...„Totuși, mai tîrziu, deoarece poporul, îndepărtînd sau adăugînd ceva la propunerile bătrînilor și regilor, le stîlceau sau le stricau, regii Polydoros și Theopompos au mai adăugat la rhetră aceste cuvinte : «Dacă poporul o va lua pe o cale întortochiată, bătrînii și conducătorii să se retragă», adică să nu crăinicească nimic, ci numai să se ridice și să împrăștie apella, pentru ca poporul să-și întoarcă gîndurile și să le facă mai bune“ [2]... „Deși Lycurg a închegat în acest timp constituția, totuși, cei care au venit după el, văzînd că această curată și nesuferită oligarhie se umflă și se înfumurează, după cum spune Plato, îi pun ca un fel de frîu puterea eforilor“ [3]... „Și nu s-a înșelat [Lycurg] în prevederile sale, căci Sparta a fost cea dintîi cetate în Hellada prin buna rînduială și prin faima sa, folosindu-se de legile lui Lycurg timp de cinci sute de ani, legi de care nici unul dintre cei paisprezece regi care au domnit după el, pînă la Agis al lui Archidamos, nu le-a schimbat, căci așezarea regilor n-a fost spre suprimarea, ci spre întărirea constituției și, deși părea că este favorabilă poporului, a făcut aristocrația și mai puternică“ [4].

După ce arată că pe timpul lui Agis au pătruns banii la Sparta, care, după concepția lui, au adus pofta nemăsurată de lux și bogăție, și au dat astfel o lovitură legilor lui Lycurg, Plutarh continuă : „Cît timp au fost stăpîne aceste legi, Sparta n-a dus viața

[1] *Lycurg*, cap. V.
[2] *Ibidem*, cap. VI.
[3] *Ibidem*, cap. VII.
[4] *Ibidem*, cap. XXIX.

[conform] unei constituții de cetate, ci viața unui om dibaci și înțelept și, mai mult, după cum spun poeții în mituri că Heracles, avînd o piele de leu și o măciucă, a străbătut lumea, pedepsind pe călcătorii de lege și pe tiranii sălbatici, tot așa Sparta, stăpînind peste Hellada, care primea și voia să fie condusă cu o singură scytală și cu o singură manta roasă, a sfărîmat domniile nedrepte și tiraniile în constituțiile cetăților și a hotărît soarta războaielor și a potolit răscoalele, uneori fără să miște un singur scut, ci trimițînd doar un sol, căruia toți îi îndeplineau cele ce se rînduiseră, dînd fuga și punîndu-se în ordine, întocmai ca albinele cînd apare matca“ [1]. Apoi biograful continuă să arate cum cetățile cereau să fie îndrumate de spartani – sicilienii l-au cerut pe Gylippos, chalcidienii pe Brasidas, grecii din Asia pe Lysandros, Callicratides și Agesilaos – privind la Sparta ca la o „educatoare și învățătoare a vieții cuviincioase și cu o constituție bine așezată“ [2]. Plutarh continuă să spună că Lycurg a făcut pe spartani să trăiască „vreme îndelungată liberi, neatîrnați și înțelepți“ și că „a întrecut în slavă pe toți conducătorii de cetăți la eleni“ [3].

Este vrednic de subliniat că Plutarh, care se revoltase împotriva exploatării celor săraci la Atena și Roma, își exprimă o atît de mare admirație pentru acea constituție din antichitate care era cea mai opusă oricărui progres al poporului. Acest pasaj este încă o dovadă că, în fond, Plutarh era de părere că poporul trebuie să fie ținut în frîu de clasele dominante.

Nu-i nevoie să mai dăm și alte citate – de pildă *Lycurg*, XXIX – din care se vede ostilitatea lui Plutarh față de cei care au adus schimbări constituției.

Dar, după cum am spus, treapta cea mai înaltă de dezvoltare a atins-o democrația sclavagistă în epoca lui Pericles. Care-i atitudinea lui Plutarh față de democrația ateniană ? Iată cîteva pasaje caracteristice din acest punct de vedere.

În capitolul VII al *Vieții* lui Pericles este vorba despre Efialtes, care a zdrobit puterea sfatului din Areopag. Plutarh spune : „Unul dintre acești prieteni [ai lui Pericles] se zice că a fost Efialtes, acela care a zdrobit puterea sfatului din Areopag, căr-

[1] *Ibidem*, cap. XXX.
[2] *Ibidem*.
[3] *Ibidem*, cap. XXXI.

sînd ca dintr-o cupă de vin, cum zice Plato, multă şi nestăvilită libertate cetăţenilor. Comicii zic că poporul, întocmai ca un cal, devenind nărăvaş din pricina acestei libertăţi, «nu s-a mai mulţumit să asculte, ci a început să muşte din Eubeea şi să zburde prin insule»..." „Dar, deoarece Thucydides scrie în *Istoria* sa că ocîrmuirea lui Pericles a fost aristocratică, cu vorba fiind numită democraţie, dar, de fapt, fiind ocîrmuirea de către cel mai de seamă bărbat din cetate, iar mulţi alţii spun că el a dus poporul în colonii şi la spectacole şi la împărţiri de simbrii obişnuindu-l rău şi, prin măsurile politice luate, făcîndu-l să fie costisitor şi lipsit de cuviinţă, în loc să fie cumpătat şi simplu, să cercetăm după fapte cauza schimbării poporului" [1]. Aşadar, fraza, deşi oarecum confuză, arată sub o formă, relativ învăluită, că Plutarh este de acord cu acei „mulţi alţii" că poporul ajunsese „necumpătat", „obraznic", „costisitor". În continuare, Plutarh arată că Pericles a adoptat o politică democratică spre a contrabalansa puterea lui Kimon. Luînd apoi singur în mînă frînele puterii, Pericles a dus o politică fermă şi autoritară, izbutind să conducă poporul, fie pe cale de convingere şi sfătuire, fie administrînd „leacuri dureroase şi amare". Mare succes a obţinut Pericles, ne spune biograful, datorită elocinţei, dar şi autorităţii sale. Astfel : „Iar pricina izbînzilor sale nu era numai puterea cuvîntului, ci, cum spune Thucydides, faima vieţii şi încrederea pe care le vădea el, nelăsîndu-se, aşa cum vedea toată lumea, corupt, şi fiind mai presus de orice momeală cu bani. Într-adevăr, el, care a făcut cetatea din mare, foarte mare şi bogată şi care a întrecut, ca putere politică, pe regi şi pe tirani, dintre care unii lăsau puterea moştenire fiilor lor, nu şi-a sporit averea cu o singură drahmă mai mult decît i-a lăsat-o tatăl său" [2].

Astfel, Plutarh care admira pe Solon pentru măsurile luate spre a uşura pe săracii împilaţi de cei bogaţi sau căzuţi robi, Plutarh care admira strălucitele fapte de vitejie săvîrşite de Spartacus, laudă acum pe Pericles că a ţinut poporul în frîu. Deci, admiraţia biografului se îndreaptă acum spre Pericles autoritarul. Se simte cum, în fond, biograful este totuşi un admirator al aristocraţiei, oricît de mult ar lăuda pe Pericles. Numai aşa se explică acordul

[1] *Pericles,* cap. IX.
[2] *Ibidem,* cap. XV.

lui Plutarh cu comicii, care au comparat poporul cu un cal nărăvaş, căruia i s-a dat prea mult frîu liber. Biograful simte parcă o deosebită plăcere să expună modul în care Pericles l-a îndepărtat pe Thucydides, fiul lui Melesias, ajungînd să deţină singur puterea în cetate şi să ţină în frîu poporul, faţă de care, mai înainte, dăduse dovadă de slăbiciune. Se vede astfel limpede că biograful admiră mai mult mîna forte a lui Pericles, decît libertăţile pe care le acordase el poporului. Şi acest pasaj întăreşte convingerea că Plutarh era ostil democratizării statului atenian.

În ceea ce priveşte forma de guvernămînt, sau mai bine zis formele de guvernămînt pe care le-a cunoscut Roma, Plutarh a avut ocazia să vorbească de multe ori în *Vieţile* oamenilor de stat romani. Dar, neavînd idei clare şi precise cu privire la forma pe care ar socoti-o el cea mai bună, părerile lui cu privire la formele de guvernămînt romane nu sînt întotdeauna răspicat formulate şi nici nu se pot deduce cu certitudine din felul cum expune faptele care au adus vreo schimbare în forma de guvernămînt romană.

În *Viaţa* lui Romulus [1], cum este firesc, Plutarh descrie orînduiala statală „dată" Romei de către Romulus şi menţionează : organizarea legiunilor, instituirea senatului şi patronatului, raporturile dintre patroni şi clienţi, împărţirea poporului în triburi [2]. El vorbeşte cu foarte multă simpatie de rînduiala patronatului. Astfel, discutînd controversele cu privire la originea termenului „patronus", între altele el spune : „Poate că mai aproape de adevăr am fi dacă am crede că Romulus, socotind că se cade ca fruntaşii cetăţii şi cei care aveau o mare trecere să se îngrijească de cei de jos cu o părintească grijă şi luare-aminte şi, în acelaşi timp, dorind să obişnuiască şi pe ceilalţi să nu se teamă şi să nu pizmuiască onorurile celor mai puternici, ci să se poarte faţă de ei cu bunăvoinţă şi socotindu-i şi numindu-i părinţi, i-a numit patricieni. Într-adevăr, şi pînă astăzi pe cei care fac parte din senat, străinii îi numesc conducători, iar pe senatori îi numesc *patres-conscripti,* folosindu-se de acest nume deoarece are prestigiu şi este privit cu respect şi nu provoacă de loc pizmă".

[1] Cap. XIII.
[2] Cap. XX.

O părere mai limpede asupra guvernării lui Romulus o exprimă Plutarh în *Paralela* dintre Theseus și Romulus [1], unde spune: „Amîndoi fiind din fire mînați de dorul de cîrmuire, nici unul n-a păstrat pînă la capăt felul de a fi al unui rege, căci fiecare l-a părăsit și l-a schimbat, unul [Theseus] în democrație, iar celălalt [Romulus] în tiranie. Într-adevăr, conducătorul unui stat trebuie să salveze mai întîi puterea sa însăși, iar puterea este salvată nu numai cînd este păzită de ceea ce nu se cuvine, ci și cînd se ține în marginile cuviinței. Iar cel care este slab sau strînge frîul nu rămîne nici rege, nici conducător, ci demagog sau despot și trezește în cei conduși ura sau disprețul. Slăbiciunea apare ca greșeală a blîndeții sau bunătății, iar tirania ca greșeală a egoismului și răutății". Plutarh scria aceste rînduri la începutul secolului al II-lea al e.n., cînd pe tronul Imperiului roman era Traian. Plutarh se declară de acord cu forma de guvernămînt a regalității, cu condiția să nu degenereze în tiranie sau în anarhie. Nici Tacitus nu era împotriva imperiului, socotind că nu se mai putea reveni la forma de guvernămînt republicană, că deci imperiul este tolerabil, cu condiția să fie pe tron un împărat care să nu transforme puterea în tiranie.

Deci Plutarh are în această problemă aceeași poziție de clasă pe care am reliefat-o mai înainte. Plutarh laudă și pe Numa Pompilius [2], care a „îndrumat" poporul roman spre liniște și blîndețe: „Luînd deci domnia, mai întîi a desființat corpul celor trei sute de oameni pe care Romulus, avîndu-i mereu ca o gardă personală, îi numise *celeres*, cuvînt care înseamnă iuții, căci el socotea că nu se cade să n-aibă încredere în acei care aveau încredere în el, și nici să domnească peste niște oameni care n-au încredere în el. În al doilea rînd, la cei doi preoți ai lui Jupiter și ai lui Marte, a mai orînduit pe un al treilea, al lui Romulus, pe care l-a numit flamin al lui Quirinus"...

„Punînd deci Numa la cale aceste lucruri cu bunăvoință și pe placul poporului, a purces îndată să facă cetatea, din aspră și războinică, mai blîndă și mai dreaptă. Căci cetatea pe care Plato o numește în fierbere, era Roma de atunci, deoarece chiar de la început Roma se constituise cu un curaj și o îndrăzneală neobișnuite, de vreme ce de pretutindeni cei mai îndrăzneți și mai războinici oameni dădeau năvală aci; apoi cetatea, hrănindu-se parcă cu multele expediții militare și cu neîntreruptele războaie și cu sporirea puterii, ca și cum lucrurile înțepenite se așază mai bine dacă sînt mișcate, tot așa cetatea părea că prinde curaj înfruntînd primejdiile" [1]. Plutarh socotea deci că era binevenită și dîrzenia și neastîmpărul războinic al primilor locuitori ai Romei, ca și opera de liniștire adusă de Numa. Biograful nu arată însă în ce condiții s-au produs aceste fapte și, de aceea, poziția lui pare contradictorie.

[1] Cap. III.
[2] *Numa*, cap. VII.

Plutarh, în altă parte, se declară adversar hotărît al dictaturii, arătînd că Sylla s-a făcut odios romanilor instituind tirania: „În afară de proscripții, și restul faptelor lui Sylla i-a mîniat pe oameni, căci s-a proclamat dictator, deși acest fel de putere fusese abolit cu o sută de ani înainte" [2]. Dar dacă dictatura tiranică și sîngeroasă a lui Sylla era odioasă în ochii lui Plutarh, tot atît de nesuferită îi era și anarhia care domnea la Roma, înainte de alegerea lui Pompeius consul fără coleg [3]. Biograful expune cu un sentiment de oroare scenele sîngeroase din For și arată cu simpatie acordul romanilor de a se alege un bărbat care să pună capăt situației de fapt, instituind puterea personală, și resemnarea cu care s-au supus dictaturii lui Caesar [4], care s-a făcut odios însă datorită puterilor excesive și onorurilor supraomenești acordate de lingușitorii săi [5]. Așadar, în concepția lui Plutarh, consolidarea regimului nu s-ar fi putut face decît evitînd excesele în formele de guvernămînt. Iar excese pentru el erau: tirania și anarhia.

Cînd am studiat scrierile cu conținut politic, am citat pasajul în care Plutarh spunea că cea mai bună formă de guvernămînt este regalitatea [6]. În *Viețile paralele* el nu s-a dezmințit. Într-adevăr, simțind o profundă admirație pentru constituția spartană, și pentru Pericles atîta timp cît a condus poporul cu fermitate, biograful are aceleași simpatii pentru republica aristocratică romană și chiar pentru imperiu, sub forma lui moderată. Nesimțind nici

[1] *Numa*, cap. VIII.
[2] *Sylla*, cap. XXXIII.
[3] *Caesar*, cap. XXVIII.
[4] *Ibidem*, cap. LVII.
[5] *Ibidem*, cap. LX.
[6] Vezi mai sus, p. XXX și urm.

un fel de simpatie pentru democrația ateniană, atunci cînd poporul se bucura de cele mai largi libertăți posibile pe acele vremi, Plutarh ridică totuși un puternic protest împotriva tiraniei, fie că este a lui Romulus, Sylla sau a oricărui alt conducător de stat. El este pentru o formă de guvernămînt în care puterea să fie încredințată unor oameni capabili și onești, care să nu abuzeze de puterea lor, deși singur recunoaște că regalitatea degenera repede în tiranie. Plutarh privește deci problema formei de guvernămînt mai mult în funcțiile sale de păstrare a ordinii decît a binelui obștesc pe care trebuie să-l săvîrșească. Deși arată destul de limpede strălucirea la care a ajuns Atena pe vremea lui Pericles, tocmai datorită faptului că poporul se bucura de cele mai largi libertăți de manifestare pentru vremea de atunci, biograful din Cheroneea nu pune problema : care din formele de guvernămînt au adus cele mai mari foloase tuturor cetățenilor, și nu numai unei părți a cetății, și care dintre formele de guvernămînt au adus cele mai mari pagube. Așadar, Plutarh este pentru forma de guvernămînt care, fără excesele tiraniei sau anarhiei ar fi putut asigura dăinuirea stării de lucruri existente. Nici el, ca nici unul dintre antici, nu și-a putut închipui, și nici nu putea să-și închipuie, că sclavagismul avea să dispară.

Omul politic, exemplu de virtute în biografiile lui Plutarh

După ce am studiat concepțiile lui Plutarh asupra istoriei, urmează să cercetăm ideile sale cu privire la om, considerat ca personalitate, și a caracteristicilor omenești de căpetenie asupra cărora voiește să se oprească îndeosebi.

1. Program de studiu

În biografia lui Pericles [1], Plutarh ne dă un adevărat program de studiu, în care ne arată scopul pentru care scrie *Viețile paralele* și modul cum înțelege să-l realizeze.

[1] Cap. I.

De ce scrie Plutarh „Vieți paralele" ?

Răspunsul ni-l dă biograful, așa cum am spus, în primele două capitole ale biografiei lui Pericles. Astfel, în primul capitol, biograful ne spune lămurit că prin expunerea unor fapte din viața oamenilor celebri urmărește să trezească în sufletul cititorilor „un fel de zel și de dorință de a le imita". Care fapte trezesc dorința de a le imita ? Numai faptele virtuoase, desigur, care exercită o putere de atracție atît de mare, încît cei care le văd se simt însuflețiți de un imbold nestăvilit de a imita pe cei care le-au săvîrșit. „Virtutea însă în așa fel ne dispune prin faptele sale, încît ne minunăm de faptele ei și dorim să imităm pe cei care le-au săvîrșit. Ne place să gustăm și să ne bucurăm de lucrurile pe care ni le dă norocul, dar iubim faptele virtuoase și dorim ca lucrurile norocului să ne fie date prin mijlocirea altora, dar faptele virtuoase dorim să le facem noi pentru alții" [1]. Mai departe biograful spune că „binele de la sine se pune în practică" și că, prin contemplarea faptelor virtuoase, omul se simte mînat să întreprindă acțiuni asemănătoare, deoarece „istorisirea unui lucru îi pune [cititorului] în mișcare imboldul acțiunii" [2].

Pasajul este interesant din două puncte de vedere. Mai întîi, el ne arată că Plutarh consideră materialul istoric tratat de pe poziția moralistului, care caută cu osebire punerea în lumină a ceea ce socotește el „virtute" sau „binele", și nu a istoricului care caută stabilirea adevărului istoric. În al doilea rînd, pasajul ne arată aprecierea exagerată pe care o face Plutarh despre forța de influențare a faptei virtuoase. Aci se vădește influența concepției socratice, potrivit căreia este suficient ca omul să cunoască binele spre a-l săvîrși. Este o concepție care nu corespunde realității. Dar să vedem care sînt însușirile care stau la baza faptelor virtuoase.

Virtuțile puse în lumină de Plutarh

Plutarh stăruie asupra multor virtuți ale personalităților politice. Nu le putem menționa pe toate aci și, de altfel, nici nu este necesar. Ceea ce ne interesează acum este importanța pe care o acordă el anumitor virtuți considerate ca determinante în activitatea publică și particulară a unui om politic și

[1] Cap. II.
[2] *Ibidem.*

concepțiile pe care le avea el despre ceea ce ar fi trebuit să fie un om cît mai aproape de „desăvîrșire".

Calmul și stăpînirea de sine. Biograful, între altele, laudă pe Pericles pentru că era calm și se stăpînea, nefiind tulburat „de nici un patos în vorbire, iar mlădierea vocii nu era zgomotoasă și le avea pe toate cîte îi umpleau pe toți de uimire". Într-o zi, istorisește Plutarh, a fost toată ziua batjocorit de un „nerușinat și nestăpînit" în agora. Pericles a rămas totuși liniștit, văzîndu-și de treabă. Seara cînd a plecat, „nerușinatul" mergea în urma lui și-l batjocorea, pînă a ajuns acasă. Înainte de a intra în casă, „fiindcă se întunecase, a dat poruncă unui sclav să ia o făclie și să-l ducă pe acela pînă acasă" [1]. Biograful ne ilustrează și prin alte cîteva cazuri concrete care au fost consecințele acestei virtuți a lui Pericles în timpul bătăliilor sau al ședințelor furtunoase ale adunării poporului. Consecințele politice ale acestei virtuți a lui Pericles sînt arătate, în schimb, în comparația pe care o face biograful între Pericles și Fabius Maximus, unde ne spune că „nu este atît de greu să iei în mînă o cetate umilită din pricina nenorocirilor și supusă, de nevoie, bunei chibzuințe [cum a făcut Fabius Maximus] pe cît este de greu să pui frîu violenței și îndrăznelii nesăbuite a unui popor, ațîțat și umflat din pricina izbînzilor, așa cum se vede că a stăpînit mai ales Pericles pe atenieni". Așadar, Plutarh laudă calmul lui Pericles fiindcă a dat dovadă de fermitate în fața unui „popor ațîțat și umflat". Aceste ultime cuvinte ne arată poziția de clasă a lui Plutarh, admirator al constituției și orînduirii sociale a spartanilor, care nu admiră la Pericles democratismul, ci mîna forte, iar entuziasmul unui popor în mărețele construcții care au înfruntat veacurile este socotit de Plutarh „ațîțare și umflare".

Dreptatea. Virtutea dreptății o admiră mai ales la Aristides, care dorea „să nu săvîrșească nici o nedreptate impusă de prieteni", dar „nici să nu fie nesuferit, nefăcîndu-le nici un hatîr". O dată s-a opus cu îndîrjire unor propuneri făcute de Themistocles, deși erau în interesul poporului. Aristides s-a împotrivit cu strășnicie, pentru a nu îngădui ca trecerea politică a adversarului său să sporească prea mult și să devină astfel primejdios. Dar, după ce propunerile au fost respinse, Aristides și-a dat seama că săvîrșise o nedreptate și, părăsind adunarea poporului, a spus: „Nu va fi scăpare, pentru interesele atenienilor, dacă nu ne vor arunca și pe Themistocles și pe mine în prăpastie" [1].

[1] *Pericles*, cap. V.

Plutarh nu comentează faptul expus, prin care caută să ilustreze „dreptatea" lui Aristides. Dar din context reiese că prin „dreptate" Plutarh înțelege eforturile depuse de Aristides spre a împăca interese contrarii. Cum acest lucru nu era posibil, mai ales în domeniul social-politic, Aristides oscila între atitudini contrare, așa cum face Plutarh însuși cînd ia atitudine față de diferitele orînduiri politice.

Dragostea pentru cultura greacă. Plutarh ne spune despre Marcellus că: „Era războinic prin activitatea lui, voinic la trup, puternic la pumn, iubitor de război din fire, iar în bătălii își arăta el bucuria și noblețea, dar, în ceea ce privește restul caracterului său, era înțelept, omenos, și pînă într-atîta iubitor al educației și ideilor grecești, încît cinstea și admira pe cei care obținuseră succese în acest domeniu" [2]. Așadar, Marcellus era războinic, bun luptător, blînd în timp de pace și, mai ales, iubitor al ideilor grecești. Acest din urmă „merit" al lui Marcellus ne arată limpede caracterul limitat al valorii unor virtuți puse în lumină de biograf.

Virtuțile casnice. Ocupîndu-se și de viața particulară a personalităților politice, Plutarh caută să pună în lumină și unele virtuți casnice. Vom discuta aci, pe scurt, părerile biografului despre căsătorie și divorț. Am văzut, cu ocazia discutării tratatelor de morală, care sînt ideile generale ale biografului în această privință. Acum, povestind viața unor oameni, Plutarh are prilejul să exemplifice, prin cazuri concrete, ideile generale formulate acolo.

Mai întîi, Plutarh laudă legea lui Solon cu privire la căsătorie; este vorba, bineînțeles, de căsătoria între oamenii liberi, și nu de căsătoria între sclavi, care nu-l interesa pe biograf. Prin această lege Solon a arătat că unirea dintre soț și soție trebuie să se facă pe baza dragostei, și nu a intereselor materiale. Pasajul din *Viața* lui Solon arată ce vehement se ridică Plutarh împotriva

[1] *Aristides*, cap. II.
[2] *Marcellus*, cap. I.

acelora care, mînați de interese materiale, călcau legile firii pe baza cărora ar trebui să se întemeieze orice căsnicie. Iată pasajul :

„Ciudată iarăși și de rîs se pare și legea care dă unei moștenitoare dreptul de a trăi cu unul dintre rudele soțului, dacă soțul, sub a cărui stăpînire și tutelă se găsește după lege, nu este în stare să se apropie de ea. Unii autori zic că și această lege este foarte bine îndreptată împotriva celor care nu pot să se apropie de o femeie, dar iau în căsătorie moștenitoarea unei averi pentru avere și silnicesc astfel natura cu ajutorul legii. Într-adevăr, văzînd că moștenitoarea trăiește cu cine vrea, sau vor desface căsătoria, sau vor trăi în rușine, ispășind astfel lăcomia și nesațul lor. Bună este și prevederea ca moștenitoarea să nu intre în vorbă cu oricine, ci numai cu acela care vrea dintre rudele bărbatului, pentru ca să fie din familie și din neam moștenitorul averii".

Pasajul este foarte interesant, deoarece ne arată atitudinea șovăielnică a lui Plutarh față de legea lui Solon cu privire la căsătorie. Într-adevăr, deși în partea a doua a pasajului se pare că Plutarh este de acord cu Solon, în prima parte el întrebuințează expresia „unii zic", pentru ca, la început, să spună că legea părea „ciudată și de rîs". Mai puternic afirmativă este atitudinea lui Plutarh față de prevederea ca moștenitoarea să nu „intre în vorbă" decît numai cu cineva dintre rudele bărbatului, pentru a nu se risipi averea.

Această atitudine șovăielnică față de legea lui Solon este în contrast cu laudele neprecupețite pe care le aduce biograful rînduielilor căsătoriei spartane. Plutarh vorbește cu o vibrantă admirație despre căsătoria spartană pentru că spartanii „luau în căsătorie fetele prin răpire, dar nu de mici și nepotrivite pentru căsătorie, ci cînd erau în floare și coapte pentru căsătorie. Iar o femeie numită «nympheutria» lua pe tînăra răpită, îi rădea părul de pe cap, o îmbrăca într-o haină și îi punea o încălțăminte bărbătească, și o culca pe un pat de paie, singură fără bărbat. Iar tînărul bărbat, fără să fie băut sau dedat chefului, ci treaz, ca întotdeauna, după ce cina în fiditii, intra la ea, își descingea cingătoarea și se așeza pe pat lîngă ea. Și după ce petrecea cu ea nu prea multă vreme, pleca, în rînduială, să doarmă unde dormea de obicei cu ceilalți tineri".

„...O astfel de întîlnire nu era numai o practică a stăpînirii de sine și a înțelepciunii, ci-i făcea să vină la viața comună cu trupurile potrivite pentru a zămisli copii, și dornici, și mereu proaspeți în dragoste, căci nu se săturau și nici nu se răceau din pricina unor apropieri libere, ci-și lăsau unul pentru celălalt o rămășiță a flăcării dorinței și plăcerii".

Biograful continuă să laude pe același ton îngăduința dată unui bărbat de a cere soția altuia „ca să poată sădi, ca într-o țarină cu fructe frumoase, și să poată da copii buni".

Plutarh nu-și dă seama (și nici nu-și pune, de altfel problema) de cauzele care stau la baza acestor deosebiri [1].

Aceste pasaje ne arată limpede că între căsătoria ateniană, bazată pe autoritatea și exclusivitatea dreptului soțului asupra soției, și căsătoria spartană, care excludea gelozia, Plutarh era partizanul căsătoriei spartane. În lumina acestor convingeri, atitudinea pe care o ia el față de chipul cum s-a comportat una sau alta din ilustrele personalități este de multe ori șovăielnică, iar alteori nu este lămurit exprimată. Astfel, în *Viața* lui Coriolanus [2], biograful, descriind clipele emoționante pe care le-a trăit exilatul cînd și-a văzut mama, soția și copiii venind spre el, și mai ales drama înfrîngerii orgoliului de către iubirea de soție, de copii și de mamă, arată, fără s-o spună expres, că este întru totul de acord cu hotărîrea luată de Coriolanus.

Fiind admirator al căsătoriei spartane, este firesc lucru ca Plutarh să privească divorțul cu indulgență. Astfel, atitudinea lui Plutarh este categorică în ceea ce privește caracterul legăturilor lui Pericles cu Aspasia. Biograful socotește că Pericles s-a simțit atras de Aspasia mai ales pentru însușirile sale erotice și, spre deosebire de comici, Plutarh nu vede nimic reprobabil în conduita „Olympianului", care și-a lăsat o soție bogată, cu care avusese și copii.

Plutarh, deși admirator al unirilor libere de la spartani, laudă totuși cu toată căldura înaltele virtuți de comportare și stăpînire de care a dat dovadă Alexandru cel Mare [3] în prezența soției lui

[1] A se vedea F. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului,* în K. Marx-Fr. Engels, *Opere alese în două volume,* vol. II, paginile citate.

[2] Cap. XXXIV.

[3] *Alexandru,* cap. XXI.

Darius şi trece sub tăcere aventurile erotice ale lui Caesar [1], asupra cărora stăruie cu atîta plăcere Suetonius [2].

Deci şi în problema căsătoriei biograful dă dovadă de şovăieli şi contraziceri. De altfel, deşi descrie cu atîta căldură căsătoria spartană, el însuşi, după cît se pare, a practicat conştiincios monogamia.

Ne oprim aici cu ilustrarea virtuţilor pe care le pune în lumină Plutarh în *Vieţile paralele*.

Defectele. După cum am arătat, scriind *Vieţile paralele* Plutarh, adoptînd o atitudine apologetică, voieşte să pună mai mult în lumină virtuţile şi de aceea însuşirile rele sînt mai puţin subliniate. Fără să le treacă întotdeauna sub tăcere, biograful le prezintă, îndeobşte, pentru interesul documentar. Astfel, el vorbeşte, fără plăcere, despre lăcomia de bani a lui Themistocles. Iată modul în care prezintă biograful acest cusur al eroului de la Salamina :

„Dar Themistocles începuse să fie nesuferit chiar şi aliaţilor, căci da tîrcoale prin cetăţi şi le cerea bani. Aşa s-a întîmplat, între altele, cu locuitorii cetăţii Andros. După cum spune Herodot, cînd le-a cerut bani, Themistocles a avut cu ei chiar un schimb de cuvinte. Astfel Themistocles le-a spus că a adus cu ei doi zei : Sfatul şi Constrîngerea. Andrienii i-au răspuns că şi la ei există doi mari zei : Sărăcia şi Lipsa, care-i opresc să-i dea bani. Poetul Timocreon din Rhodos îl atacă în nişte versuri cu foarte mult venin, învinuindu-l că, fiind cumpărat, mijlocise întoarcerea unor exilaţi, dar că pe el, deşi-i era oaspete şi bun prieten, îl alungase tot din pricina banilor. Timocreon zice aşa :

> Dar dacă tu slăveşti pe Pausanias sau pe Xantippos
> Sau pe Leutyhidas, eu ridic în slavă pe Aristides,
> Bărbatul din Atena cea sfîntă.
> Nu-i altul mai presus, de vreme ce pe Themistocles îl urăşte
> Că-i un trădător, un nedrept, un mincinos. El, Themistocles,
> Înduplecat de un netrebnic de bănuţ, s-a-mpotrivit
> Ca Timocreon, prietenu-i, să se întoarcă
> În Lahysos, patria-i dragă,
> Şi-apoi, primind el trei talanţi de argint – o ! duce-s-ar pe pustii...

[1] *Caesar*, cap. V, IX.
[2] Suetonius, *Vieţile celor doisprezece cezari*, (*Caesar*, cap. L).

Se vede astfel că Plutarh nu trecea sub tăcere patimile, ba chiar le expunea pe bază de documente, dar cu părere de rău şi fără să comenteze îndelung şi, adesea, caută parcă scuze. Astfel, înainte de a istorisi uciderea lui Cleitos de către Alexandru cel Mare, Plutarh spune : „Apoi, puţin mai tîrziu s-a petrecut şi nenorocirea cu Cleitos. Această nenorocire, pentru cei care o privesc aparte, este mai înfiorătoare decît cea cu Philotas. Dar dacă punem una lîngă alta, cu judecata noastră, şi pricina şi împrejurarea în care s-a săvîrşit uciderea lui Cleitos, găsim că n-a fost făcută cu premeditare, ci spre nenorocirea regelui. Mînia şi starea de beţie au dat de lucru geniului lui Cleitos" [1]. Lucru cert este că Alexandru era violent şi adesea nestăpînit, în contrast cu Caesar, care, de cele mai multe ori, calcula înainte de a acţiona.

Din cele spuse reiese lămurit că Plutarh, căutînd să pună în lumină cu deosebire virtuţile personalităţilor politice, fără să ţină seama de condiţiile sociale şi politice în care se practicau aceste virtuţi, este pus în situaţia de a lua atitudini şovăielnice sau diferite faţă de aceeaşi problemă. Respectul pentru adevăr îl determină să nu uite şi părţile negative ale caracterelor cărora „le dă chip".

2. Istorie şi morală

Am văzut, la locul potrivit [2], care sînt ideile lui Plutarh cu privire la raportul dintre istorie şi biografie. Este momentul să aruncăm o privire asupra poziţiei în care se găseau, pentru biograf, istoria şi morala. Plutarh constată că societatea omenească este în continuă evoluţie, dar nu se întreabă care sînt legile care stau la baza acestei evoluţii. Cu mulţi ani înaintea lui, Polybios făcuse o distincţie netă între cauzele generale care acţionează permanent şi necesar în producerea evenimentelor ; după Polybios, aceste cauze sînt : obiceiurile, tradiţiile, organizaţia militară şi instituţiile politice ale cetăţilor şi voinţa indivizilor, care contează, dar care nu este esenţială [3]. Polybios a făcut, de asemenea, deosebire între „cauză" (αιτία), care este strîns şi necesar legată de efect, şi

[1] *Alexandru*, cap. IX.
[2] Vezi mai sus p. XLII.
[3] A se vedea, în special, cap. I, 3–4 ; cap. IX, 2–5 ; cap. VI, 9, 19, 58.

„pretext" (πρόφασις), care poate varia. Biograful ar fi putut să consacre un capitol special raportului dintre cauzele dezvoltării istorice şi însuşirile morale ale personalităţilor istorice, dar n-o face. Nepunîndu-şi problema raportului dintre legile istoriei şi virtuţile sau viciile oamenilor politici, el lunecă într-o cercetare atemporală a faptelor diferitelor personalităţi politice, pe care, adesea, le critică în lumina unui ideal de morală dincolo de timp şi de spaţiu, ideal arătat limpede în scrierile sale filozofice în care tratează probleme politice. Limitat în cunoaşterea cauzelor care stau la baza dezvoltării societăţii – aşa cum erau toţi anticii – biograful nu înţelege necesitatea actului politic al exilării lui Thucydides, fiul lui Melesias, pus la cale de Pericles. Biograful socoteşte drept cauză a acestui act dorinţa de glorie a lui Pericles, fără să-şi dea seama că, în fond, faptul a fost consecinţa luptelor dintre cele două grupări politice adverse. Cu atît mai mult el nu-şi dă seama că la baza acestor lupte politice se aflau contradicţiile economice dintre taberele în luptă. În acelaşi fel, Plutarh nu înţelege de ce Caesar, în timpul consulatului, a adus faimoasele sale legi agrare. Biograful îl dojeneşte că a procedat ca un tribun turbulent şi a călcat „buna-cuviinţă" pe care ar fi trebuit s-o respecte faţă de senat, deşi, aşa cum s-a arătat, Plutarh găseşte cuvinte de laudă pentru acţiunea lui Tiberius Gracchus. Avem aci încă un exemplu de atitudine contradictorie a lui Plutarh faţă de acte politice de acelaşi gen.

Aceeaşi realitate istorică a impus şi lui Tiberius Gracchus şi lui Caesar să ia măsuri similare. Neînţelegînd realitatea istorică şi cauzele care o produseseră, Plutarh judecă diferit pe Tiberius Gracchus şi pe Caesar, fără să-şi pună întrebarea dacă ei au acţionat potrivit cerinţelor imperioase ale momentului.

De asemenea, deşi cunoştea părerea lui Thucydides, istoricul, cu privire la declanşarea războiului peloponesiac, în loc să se întrebe dacă acest război era inevitabil sau nu, Plutarh înşiră cîteva cauze puerile, lăsînd întrebarea fără răspuns.

În acest fel, multe dintre faptele de seamă ale personalităţilor politice, deşi sînt expuse corect, rămîn totuşi nepuse în adevărata lor lumină, de vreme ce nu sînt raportate la momentul istoric respectiv, şi multora dintre faptele mărunte li se acordă o prea mare însemnătate. Aşadar, biograful nu porneşte de la realitatea

socială, ci de la însuşirile sufleteşti ale persoanelor politice, pe care le judecă în lumina unui ideal abstract de morală. Concepţia sa idealistă îl duce la confuzii şi contradicţii.

3. Zugrăvirea caracterelor

Am arătat pînă acum, atît cît a fost posibil să precizăm, care sînt concepţiile politice, sociale şi morale ale lui Plutarh, aşa cum le formulează sau le subînţeiege în expunerea *Vieţilor paralele.* Este momentul să studiem cum înţelege biograful să „dea chip" portretului unei personalităţi politice pe baza faptelor din domenii variate de activitate : social, politic, militar, ştiinţific etc.

În general, aşa cum vom expune mai pe larg într-un paragraf aparte, Plutarh, după ce arată originea unei personalităţi, face o prezentare a acelor trăsături ale caracterului pe care le socotea el că sînt esenţiale. Ne-am aştepta ca, după această prezentare iniţială a trăsăturilor caracteristice, să urmeze o ilustrare a chipului cum s-au manifestat aceste trăsături în diferite împrejurări, care niciodată n-au fost identice, ale vieţii unui singur om.

Iată cîteva exemple din procedeele biografului. Plutarh, după ce arată neamul din care se trăgea Pericles, continuă [1] :

„[Agarista] a visat că dă naştere unui leu şi, după cîteva zile, a născut pe Pericles, care avea o înfăţişare fără cusur, numai capul îi era cam prea mare şi lipsit de armonie.

De aceea, aproape toate statuile lui îl înfăţişează cu o cască pe cap, deoarece, după cît se pare, meşterii nu voiau să-l urîţească. Poeţii attici îl numeau însă *shino-cefal* căci ei dau uneori cepei de mare numele de *shinos.* Poetul comic Cratinos zice în *Cheironii :* «Răscoala şi bătrînul Cronos, împreunîndu-se, au dat naştere celui mai mare tiran, pe care zeii îl numesc *adunător de capete».* Şi, iarăşi, în comedia *Nemesis* zice : «Vino, o, tu, Zeus, ospitalierule şi căposule». Telecleides spune că Pericles, vîrît în unele încurcături de multele sale trebi, cînd şedea în cetate cu capul său greu şi uneori mişca numai din capul lui lung, de putea cuprinde unsprezece paturi, se pornea un huruit prelung, iar Eupolis, în comedia *Demele,* întrebînd cine-i fiecare dintre demagogii care se urcaseră

[1] *Pericles,* cap. III.

din Hades pe pămînt, cînd ultimul a fost numit Pericles, a zis : «ai adus capul celor din Hades»". După aceea, Plutarh trece la prezentarea dascălilor lui Pericles, profitînd și de acest prilej pentru a descrie caracterul „Olympianului".

În această primă prezentare a caracterului lui Pericles, cititorul cunoaște două note esențiale : mărinimie și seninătate. Biograful însă îmbogățește descrierea caracterului cu următoarele însușiri, care sînt ilustrate prin fapte : 1) *semăna cu Peisistratos :* „Pericles părea că seamănă la față cu Peisistratos, tiranul, că are și glasul plăcut al tiranului și limba i se întorcea foarte bine și repede în convorbiri, iar bătrînii foarte înaintați în bătrînețea lor erau tare uimiți de asemănarea lui Pericles cu tiranul"[1] ; 2) *auster :* „Și o dată, cînd Sofocles, care plutea cu el în calitate de strateg, a lăudat frumusețea unui băiat, Pericles i-a spus : «Un strateg se cade, Sofocles, să aibă curate, nu numai mîinile, ci și ochii»"[2] ; 3) *ambițios :* „Lacedemonienii au năvălit în Tanagra. Kimon, înapoindu-se din exil... a voit să lupte vitejește în rîndurile cetățenilor din tribul său, spre a arăta devotamentul său față de Atena, dar Pericles s-a opus și l-a izgonit. De aceea, se pare că Pericles a luptat cu cea mai mare vitejie în acea luptă și s-a văzut că el, cel mai mult dintre toți, și-a pus viața în primejdie"[3]. După ce prezintă mărețele lucrări puse în construcție în Atena de Pericles, Plutarh continuă : „Și ambiționîndu-se Pericles atunci, mai întîi a dat un decret, ca la Panathenee să se țină întreceri muzicale, iar el, fiind ales președinte al întrecerilor, a statornicit cum să cînte din flaut sau din gură sau din chitară cei care luau parte la întrecere"[4] ; 4) *incoruptibil și econom.* După ce arată puterea politică a lui Pericles, contrazicînd pe comici, care-l numeau tiran, Plutarh continuă :

„Și această putere n-a dăinuit doar o clipă și n-a fost o culme și un hatîr al unei politici care a înflorit vremelnic, ci patruzeci de ani în șir a ținut locul de frunte printre Efialți și Leocrați și Myronizi și Kimoni și Tolmizi și Thucydizi, iar după îndepărtarea lui Thucydides prin ostracism, nu mai puțin de cincisprezece ani a deținut o putere și o stăpînire neîntreruptă, el singur, în strategiile anuale și s-a păstrat mereu nefurat de bani, deși nu era cu totul nepăsător față de cîștig, ci averea părintească și legiuită, pentru ca nici să n-o părăsească din nepăsare, nici să nu-i dea prea multe pricini de trudă și bătaie de cap, căci era mereu prins de treburi, le-a orînduit cu chiverniseala pe care a socotit-o cea mai ușoară și mai în amănunt socotită"[1] ; 5) *precaut :* „în ceea ce privește comenzile militare, Pericles avea o foarte bună faimă, din pricina precauției lui, de vreme ce nici nu începea nici o luptă de bună voie, dacă lucrurile nu erau lămurite și dacă era primejdios, nici nu pizmuia și nici nu imita pe generalii care, avîntîndu-se în mari primejdii, aveau parte de o izbîndă norocoasă și lumea se minuna de ei, socotindu-i mari, ci Pericles spunea întotdeauna către cetățeni că, în ce-l privește, acești generali pot să rămînă nemuritori în veșnicie"[2] ; 6) *omenos :* „Și plutind în Pont cu o flotă mare și minunat echipată, a adus la îndeplinire toate cele care aveau trebuință și-l rugau cetățile grecești de acolo, și s-a purtat cu ele cu multă omenie, iar popoarelor străine și regilor și stăpînitorilor le-a arătat mărimea puterii, lipsa de frică și curajul atenienilor care pluteau încotro voiau și luau sub stăpînirea lor toată marea, iar cetății Sinope i-a lăsat treisprezece corăbii, cu Lamahos și cu soldații lor, împotriva tiranului Timesilaos. Iar după ce au căzut Timesilaos și prietenii lui de la putere, Pericles s-a hotărît să plece în Sinope"[3] ; 7) *corupător cu bani :* a corupt cu bani pe Cleandrides, generalul lui Pleistonax[4] și pe unii dregători spartani[5] ; 8) *erotic :* și-a lăsat soția și s-a căsătorit cu Aspasia pe care o săruta și cînd pleca de acasă și cînd se înapoia[6] ; 9) *batjocoritor și tenace în ură :* „După aceasta, cînd începuse să se frămînte, ca marea, războiul pelopenesiac, Pericles a convins poporul să trimită ajutor Corcyrei, care era atacată de Corint, și să pună mîna pe insulă, care era puternică prin flotă, înaintea Corintului, deoarece peloponesienii erau gata să fie atacați de atenieni.

[1] Cap. VII
[2] Cap. VIII.
[3] Cap. X.
[4] Cap. XIII

[1] Cap. XVI.
[2] Cap. XX.
[3] Cap. XX, cf. cap. XXVIII.
[4] Cap. XXII.
[5] Cap. XXIII.
[6] Cap. XXIV.

Votînd poporul ajutorul cerut, Pericles a trimis în ajutor numai zece corăbii, avînd în frunte pe Lacedemon, fiul lui Kimon, în semn de batjocură, căci mare era bunăvoința casei lui Kimon față de lacedemonieni.

Așadar, pentru ca să poată învinui pe Lacedemon de laconism, dacă nu va săvîrși nici o faptă mare și strălucită în timpul comenzii sale, i-a dat puține corăbii și l-a trimis fără voia lui. Și îndeobște Pericles toată viața a încercat să umilească familia lui Kimon, sub cuvînt că n-avea nici numele băștinașe, ci străine și obișnuite în alte țări, pentru că unul dintre feciorii lui Kimon se numea Lacedemon, altul Thassalos și altul Eleios. Se pare că toți erau făcuți cu o arcadiană. Auzindu-și deci Pericles vorbe rele din pricina acestor zece trireme, deoarece – se spunea – trimisese un ajutor prea mic celor care-l rugau și dăduse un mare prilej de învinuire celor care-l bîrfeau, a trimis alte corăbii mai numeroase în Corcyra, care s-au întors după ce au dat bătălia. Corintienii erau tare înfuriați și ridicau învinuiri împotriva atenienilor la Sparta și lor li s-au alăturat megarienii, plîngîndu-se că, împotriva drepturilor obștești și împotriva jurămintelor făcute între greci, sînt îndepărtați de la toate piețele și de la toate porturile peste care erau stăpîni atenienii"[1]; 10) *calm și prevăzător :* Pericles era învinuit că fusese cauza tuturor relelor care se abătuseră asupra Atenei de la începutul războiului. „Dar Pericles nu s-a lăsat clintit de nici unul dintre ei, ci, răbdînd în liniște și în tăcere defăimarea și dușmănia lor, a trimis o flotă de o sută de corăbii împotriva Peloponesului, dar el n-a plutit cu ele, ci a rămas să chibzuiască și să țină în mînă cetatea pe cînd se retrăgeau peloponesienii"[2]; 11) *copleșit de durere la moartea fiului său :* Pericles a rezistat neclintit în fața tuturor nenorocirilor aduse de ciumă și război, dar cînd a văzut mort pe Paralos, ultimul său copil legitim, a fost copleșit de durere. Mai întîi a încercat cu toată hotărîrea să se țină tare, dar cînd s-a apropiat de fiul său să-i pună cununa pe cap, nu s-a mai putut stăpîni, ci a izbucnit în plîns, a început să strige și să suspine și lacrimile l-au podidit ca un torent. Acest lucru nu i se întîmplase niciodată în timpul întregii sale vieți[3]; 12) *Concluzie*

[1] Cap. XXIX–XXX.
[2] Cap. XXXIV.
[3] Cap. XXXVI.

caracterizatoare : „Pericles era deci minunat nu numai prin bunătatea și blîndețea pe care le-a păstrat în fapte multe și în mari dușmănii, ci și pentru înălțimea sentimentelor sale, deoarece el socotea că cea mai frumoasă faptă săvîrșită de sine este că, deși avea o putere atît de mare, n-a făcut nimic mînat de pizmă sau de mînie și n-a fost pentru nimeni un dușman de neîmpăcat. Iar eu socotesc că porecla aceea tinerească și mîndră [de «Olympian»] numai un singur lucru a făcut-o nepizmuită și potrivită, anume faptul că și-a păstrat caracterul lui atît de omenos și întreaga viață curată și nepătată, ceea ce i-a adus porecla de «Olympianul incoruptibil»"[1].

Acestea sînt trăsăturile distinctive ale caracterului lui Pericles. Ca notă dominantă, Plutarh subliniază de cîteva ori „mărinimia" și „măreția în gînduri și sentimente". Celelalte acțiuni ale „Olympianului", precum : activitatea politică (cap VII, IX, X, XII, XIII, XV, XIX) ; activitatea oratorică (cap. VIII), Plutarh le socotește determinate mai mult de împrejurări (politica) sau de exerciții (oratoria), decît de anumite însușiri ale lui Pericles.

Din cele arătate se vede că Plutarh adoptă ordinea cronologică a faptelor spre a pune în lumină trăsăturile osebitoare ale caracterului lui Pericles. Așadar, el nu pornește de la o definiție rigidă spre a exemplifica apoi cu fapte, indiferent de ordinea cronologică, ci cronologicul (adică istoricul) are prioritate asupra caracteristicului. În acest fel se explică faptul că frazele în care sînt prezentate însușirile caracterului se pierd parcă în expunerea faptelor. Așadar, se poate spune că, în înșirarea virtuților, pragmaticul predomină asupra sistematicului.

Se pune întrebarea : nu cumva această metodă de zugrăvire a caracterului lui Pericles are influență asupra fondului, cu alte cuvinte, nu cumva predominarea expunerii faptului l-a făcut să piardă din vedere întregul, stricînd unitatea caracterului ?

Prin măreție de idei, se vede bine că Plutarh înțelege tocmai concepțiile care au stat la baza remarcabilelor înfăptuiri ale „Olympianului", fără să-și dea seama că aceste idei au izvorît din condițiile momentului politic pe care-l trăia și pe care Pericles a avut meritul de a le înțelege.

[1] Cap. XXXIX.

Dacă nota dominantă a caracterului lui Pericles era măreția de sentimente și idei, Plutarh se vedea confruntat cu probleme serioase atunci cînd documentele, istorice sau literare în cea mai mare parte, îl prezentau pe „Olympian" într-o lumină care contrazicea înălțimea „olympiană" la care-l ridicaseră izvoarele favorabile. Care sînt aceste probleme și cum le-a rezolvat biograful? În capitolul V este vorba despre poetul Ion din Chios, care spunea despre Pericles că este mîndru și disprețuitor. Plutarh îl contrazice, zicînd: „Dar să lăsăm pe Ion, care socotește că virtutea, tocmai ca o tragedie, are și o parte satirică". Prin urmare, biograful își dă seama de atacurile nedrepte ale lui Ion din Chios și ia atitudine categorică împotriva lor. În același fel protestează Plutarh împotriva lui Idomeneus: „Cum s-ar putea deci da crezare lui Idomeneus care învinuiește pe Pericles că, mînat de ambiție și de pizmă, a ucis pe demagogul Ephialthes, care-i fusese prieten și făcuse aceeași politică? Nu știu de unde a strîns aceste vorbe și le-a aruncat, ca pe-o fiere, împotriva lui Pericles, care, firește, nu era întru totul fără cusur, dar avea sentimente înalte și un suflet plin de ambiție, însușiri în care nu poate să lăstărească o patimă atît de crudă și de sălbatică" [1]. Pasajul este deosebit de prețios, întrucît ne arată că biograful era preocupat de unitatea portretului moral al lui Pericles și respingea fără șovăire ceea ce venea în conflict cu trăsăturile fundamentale reliefate de el.

Aceeași atitudine vehementă o adoptă Plutarh și împotriva poeților comici: „Iar comicii, folosindu-se de acest zvon [că Pericles delapidase bani], l-au improsçat cu multă nerușinare, învinuindu-l că a avut legături cu soția lui Menippos, care-i era prieten și locțiitor cînd Pericles era strateg, și în legătură cu crescătoria de păuni a lui Pyrilampos care, fiind prieten cu Pericles, a fost învinuit că trimitea păuni femeilor cu care avea Pericles legături. Și cum s-ar putea cineva mira de niște oameni care duceau o viață de satir și care aduceau drept jertfă zeului rău invidia celor mulți, insultele împotriva celor mai buni oameni, cînd însuși Stesimbrotos din Thasos a îndrăznit să zvîrle împotriva lui Pericles groaznica și închipuita ocară că a avut legături cu soția fiului său?" [2]. Iată ce spune biograful despre Douris din Samos: „Douris din Samos

[1] Cap. IX.
[2] Cap. XIII.

mai adaugă și alte fapte, ca într-o tragedie, aducînd împotriva atenienilor și a lui Pericles învinuirea că au fost foarte cruzi"... „Ei bine, Douris, care nu obișnuiește să țină povestea pe drumul adevărului, nici chiar cînd nu îndură nici o suferință, se pare că mai ales aici a făcut și mai groaznice nenorocirile samienilor, spre a arunca vina asupra atenienilor" [1].

Aceste citate ilustrează îndeajuns prudența biografului în zugrăvirea caracterului lui Pericles. El nu ascunde însă nici părțile mai întunecate — dușmănia neînduplecată împotriva familiei lui Kimon, batjocura etc. — iar față de altele lasă lucrurile în umbră. Astfel, Plutarh nu ne spune răspicat ce crede despre faptul că Pericles, deși aristocrat din fire, a adoptat totuși linia politicii democratice și s-a încadrat în ea.

De asemenea, biograful relatează versiunile comicilor, defăimătoare pentru Aspasia, fără să ia atitudine. Trebuie subliniat apoi că într-una din cele mai de seamă probleme — responsabilitatea în declanșarea războiului peloponesiac — Plutarh spune că adevărul este necunoscut, lăsînd să se înțeleagă că Pericles ar fi putut declanșa acest neînchipuit dezastru din interese personale.

În concluzie, se poate spune că, scriind *Viața* lui Pericles, Plutarh s-a găsit în fața a două categorii de izvoare: izvoarele favorabile, al căror reprezentant era Thucydides, și izvoarele ostile, constituite din: piesele de teatru ale poeților comici și, apoi, din relatările făcute de Ion din Chios, Stesimbrotos din Thasos, Idomeneus din Lampsacos. Inspirîndu-se din opera lui Thucydides, istoricii favorabili lui Pericles au tratat, cum era firesc, aproape exclusiv despre politica „Olympianului", pe cînd comicii, Ion din Chios, Stesimbrotos din Thasos și Idomeneus din Lampsacos s-au ocupat mai ales de viața lui particulară, prezentînd-o într-o lumină cît se poate de defavorabilă. Prin urmare, Plutarh s-a găsit în fața unei contradicții între viața publică și cea particulară a lui Pericles și, apoi, în fața unor contradicții între unele acțiuni din viața lui particulară. Plutarh a căutat să pună într-o lumină cît mai favorabilă viața particulară, denunțînd aserțiunile comicilor etc., dar uneori n-a luat o atitudine categorică (de exemplu, în problema motivelor care l-au determinat pe Pericles să declanșeze războiul cu peloponesienii). De asemenea, el întrebuințează

[1] Cap. XXVIII.

cuvinte cît mai favorabile lui Pericles în ceea ce privește atitudinea de rege adoptată de el față de popor, dar, în același timp, laudă și mărețele construcții ridicate datorită tocmai politicii democrate a marelui bărbat de stat atenian. Măreția de sentimente și idei nu se potrivește cu meschina ranchiună purtată de Pericles lui Kimon. Plutarh nu și-a dat seama poate de această contradicție ; simpatizînd politica lui Kimon, el privește însă cu ochi răi dușmănia pe care i-a purtat-o Pericles, și de aci contradicția.

Cu toate aceste contradicții, portretul moral al lui Pericles este destul de unitar, și Plutarh a făcut un serios efort în această direcție, aducînd o largă bogăție de amănunte.

În *Viața* lui Themistocles se vede același lucru : descrierea caracterului este împrăștiată în cursul biografiei, fiecare notă deosebitoare fiind prezentată înaintea expunerii vreunui fapt. Astfel, o bună parte a descrierii caracterului său este făcută în capitolul II, unde, între altele, citim : „După cum o mărturisesc toți cîți au scris despre Themistocles, încă din copilărie s-a văzut că era plin de foc. Din fire era tare sprinten la minte și cu deosebire se simțea mînat să săvîrșească fapte mari și să se avînte în viața politică".

Plutarh arată apoi cîteva însușiri de căpetenie ale lui Themistocles, pe care le va ilustra în cursul *Vieții* prin alte exemple. Aceste însușiri sînt : inteligent, însetat de glorie, nestăpînit, activ.

Anecdotele sînt folosite din plin spre a sublinia aceste însușiri. În acest fel, Plutarh își aduce la îndeplinire programul expus la începutul *Vieții* lui Alexandru, unde afirmă că o vorbă scurtă spusă într-un moment obișnuit dezvăluie caracterul unui om mai mult decît bătăliile faimoase. Într-adevăr, ambiția, setea de glorie, înclinarea spre activitate politică, sînt foarte bine ilustrate prin anecdotele cuprinse în pasajele citate. Anecdotele, ca orice anecdotă, au fost ticluite postfestum, și, dacă nu sînt adevărate, sînt foarte bine potrivite.

Viața expune, în continuare, faptele săvîrșite de Themistocles, iar Plutarh, din cînd în cînd, subliniază însușirea pe care o pune în lumină fapta respectivă. Astfel, capitolul IV, unde este vorba despre construcția corăbiilor cu veniturile minei din Laurion, ilustrează prevederea ; capitolul V, unde se povestește că Epicles din Hermiona, chitaristul de seamă, a fost chemat de Themistocles acasă la el, ca să dea lecții altora, ilustrează ambiția ; patriotismul și modestia, în clipa de primejdie, sînt scoase în lumină

în capitolul VII, unde se spune că Themistocles s-a pus de bună voie sub comanda spartanului Euribiades, iar recurgerea la „mașinații și oracole" pentru a conduce pe greci, care se speriaseră de perși, o pune în lumină capitolul X ; calmul și stăpînirea de sine în momente de primejdie sînt reliefate prin vorbele pe care le-a rostit Themistocles, cînd Euribiades a ridicat toiagul să-l lovească : „Lovește, dar ascultă". Un întreg capitol de anecdote este consacrat ilustrării iubirii de onoruri care l-a stăpînit pe eroul de la Salamina[1].

Atitudine împotriva unor versiuni exagerate ia Plutarh însă, în afară de cazul lui Stesimbrotos, citat mai sus, în capitolul XXI, unde este vorba despre versurile defăimătoare ale lui Timocreon, care-l învinuiește pe Themistocles de avariție.

Socotim că exemplele date sînt deajuns pentru a sublinia faptul că *Plutarh n-a fost preocupat de respectarea unei scheme rigide de redactare. Dacă ar fi procedat schematic, după o prezentare abstractă a caracterului unui personaj, Plutarh ar fi trebuit să exemplifice prin fapte sau anecdote cele afirmate în formă abstractă. Dimpotrivă, am constatat că, la începutul biografiei, sînt menționate doar cîteva însușiri mai de seamă, pe cînd celelalte sînt puse în lumină de fapte, în ordine cronologică.* Așa cum am spus, istoricul, pragmaticul și cronologicul predomină asupra sistematicului. Și totuși, o încercare de sistematizare este făcută la sfîrșitul unor *Vieți* în acele *paralele* συγκίσεις. Se pune întrebarea : aceste paralele remediază ele lipsa sistematicului ?

Paralelele

Una dintre cele mai caracteristice paralele este aceea dintre Theseus și Romulus. Iată, în ordinea expunerii plutarhiene, însușirile comparate : Theseus a pus la săvîrșirea de fapte mari nesilit de nimeni – Romulus, constrîns ; Theseus a pornit să lupte împotriva tîlharilor fără să fi suferit el ceva – Romulus și Remus, cît timp n-au îndurat ei înșiși nimic, au stat liniștiți ; nici Theseus nici Romulus n-au păstrat forma de guvernămînt „curată", ci Theseus a lăsat-o să se transforme în democrație, iar Romulus, în tiranie ; Theseus s-a ridicat împotriva fiului său, iar Romulus și-a ucis fratele, dînd dovadă de o nestăpînită patimă ; Romulus îi este superior lui Theseus prin aceea că, pornind de la începuturi modeste, a săvîrșit fapte

[1] Cap. XVIII.

mari ; Romulus şi-a ucis fratele, dar şi Theseus, din nepăsare, s-a făcut vinovat de a-şi fi ucis tatăl ; Theseus a răpit femei, spre a-şi satisface o plăcere, pe cînd Romulus a răpit sabinele silit de împrejurări ; Theseus, prin legea sa asupra căsătoriei, n-a contribuit de loc la înţelegerea între atenieni, pe cînd Romulus a pus bazele trainice familiei romane.

Urmărirea ideilor expuse în paralelă presupune cunoaşterea amănunţită a vieţilor lui Theseus şi Romulus, precum şi a însuşirilor caracteristice ale acestor doi întemeietori de cetăţi, ceea ce nu este tocmai uşor de realizat. Presupunînd însă că cititorul are cît se poate de limpede în minte faptele săvîrşite de Theseus şi de Romulus, paralela nu-l ajută prea mult la sistematizare, dacă nu s-a făcut în prealabil o prezentare succintă a însuşirilor fiecărui personaj în parte. Dacă Plutarh, în loc de a trece direct la sistematizarea organizată a paralelei, ar fi început printr-una verticală, în care ar fi rezumat cele mai de seamă însuşiri ale fiecărei personalităţi în parte, lucrurile ar fi fost mult mai clare.

Din punctul de vedere al ideilor exprimate, reiese limpede că Plutarh vizează un ideal de bărbăţie, dragoste, omenie, capacitate de a conduce o cetate etc. cu care compară pe cei puşi în paralelă. Prin aceasta el ar voi să distingă un model desăvîrşit al bărbatului de stat capabil să ducă la consolidarea regimului. Astfel, el laudă spontaneitatea cu care Theseus a pornit la fapte mari, faţă de constrîngerea care l-a silit pe Romulus s-o ia pe calea legendarelor sale înfăptuiri, dar dojeneşte nesăbuinţa şi dorinţa egoistă de plăcere care l-a mînat pe Theseus să răpească atîtea femei, faţă de înaltele calcule politice pentru care Romulus a pus la cale răpirea sabinelor, tot aşa cum critică aspru crima săvîrşită de Romulus cînd l-a ucis pe Remus, faţă de stăpînirea relativă de care a dat dovadă Theseus, cînd fiul său Hippolitos a fost învinuit că se purtase necuviincios cu Fedra. Amîndoi sînt deopotrivă învinuiţi că n-au păstrat „necoruptă" forma de guvernămînt a regalităţii, de vreme ce, după părerea lui Plutarh, Theseus a lăsat-o să lunece spre democraţie, iar Romulus spre tiranie.

În acest fel, paralelele vădesc mai mult idealul moral-politic al lui Plutarh, decît ţelul de a pune în lumină, în chip sistematic, caracterul fiecăruia dintre cei doi oameni analizaţi în paralelă. În paralela citată, se conturează destul de limpede cîteva elemente ale idealului lui Plutarh, care ar vrea ca omul să fie : spontan

în pornirea la acţiuni mari, stăpînit mereu de raţiune, neafemeiat, blînd şi, în acelaşi timp, energic, iubitor de părinţi, iar în conducere, să păstreze necoruptă forma de guvernămînt a regalităţii pe care Plutarh a arătat, chiar într-una din scrierile filozofice, că o socoteşte cea mai bună [1]. În acest fel, Plutarh se vădeşte încă o dată partizanul formei de guvernămînt care să poată consolida regimul sclavagist. Celelalte paralele sînt făcute în acelaşi chip, nedeosebindu-se între ele decît prin diversitatea faptelor comparate şi a întinderii.

Calităţile literare ale operei „Vieţi paralele"

Dispoziţia materialului Credem că am arătat îndeajuns cum a înţeles Plutarh să desfăşoare materialul cu ajutorul căruia înţelegea „să dea chip" vieţii fiecăruia dintre oamenii iluştri şi consecinţele care au decurs pentru claritate. Am vrea să amintim acum, pe scurt, de teoria lui F. Leo [2], care susţine că Plutarh a urmărit următoarea schemă în expunerea *Vieţilor :* neamul (γένος), fizicul (εἶδος), firea şi caracterul (φύσις-τρόπος), felul de viaţă (δίαιτα), educaţia (παιδεία) inteligenţa (λόγος), familia şi apoi restul evenimentelor. Dar Leo însuşi afirmă imediat : „Categoriile indicate nu se întîlnesc toate în aceeaşi biografie şi niciodată peste tot în aceeaşi ordine"... „Sînt puţine biografii care se îndepărtează de caracterul unei povestiri". După cum se vede, afirmaţia că Plutarh s-ar fi condus după o schemă rigidă în dispoziţia materialului este infirmată de Leo însuşi, fiindcă, dacă elementele unei scheme se găsesc dispersate în toate *Vieţile,* atunci nu se mai poate vorbi despre o schemă.

O schemă de plan întîlnim într-adevăr în *Viaţa* lui Caesar scrisă de Suetonius [3], unde biograful, în cap, I–XLV, expune faptele în ordine cronologică, apoi arată, rînd pe rînd, fizicul, îmbrăcămintea, locuinţa etc. lui Caesar.

Este evident că, procedînd în acest fel, Suetonius a avut prilejul să arate şi alte fapte pe care Plutarh, procedînd cronologic, n-a

[1] Vezi mai sus, p. XXX şi urm.
[2] *Op. cit.,* pp. 180–181.
[3] V. Suetonius, *Vieţile celor doisprezece cezari.*

găsit cel mai bun loc să le insereze. De altfel, Plutarh a acordat mult mai puțină atenție faptelor care nu puneau în lumină caracterul unei personalități.

Descrierea și narațiunea

Acestea sînt cele două procedee literare pe care, în chip firesc, le întrebuințează Plutarh. Rar, mai ales în anecdote, întîlnim fragmente de dialog, iar discursuri se întîlnesc în chip cu totul excepțional.

Atît descrierea, cît și narațiunea sînt cele două procedee prin care Plutarh captivează pe cititor. Simple, fără podoabe retorice, fără exagerări sau, cel puțin, ornamentări literare, lucrurile și faptele prezentate de Plutarh ne cuceresc tocmai prin conținut, care, nefiind înecat în zorzoane formale, ne pătrunde repede și ne zguduie puternic. Iată, de pildă, cum descrie biograful mărețele lucrări de înfrumusețare a Atenei întreprinse de Pericles. După ce arată mulțimea și varietatea de meșteșuguri și uriașele cantități de materiale angajate în construirea acestor lucrări, Plutarh continuă : „Și dacă lucrările se ridicau, mîndre prin mărimea lor și de neimitat prin forma și grația lor, de vreme ce meșterii se întreceau să-și depășească meșteșugul prin frumusețea artei cu care lucrau, apoi tare minunată era graba lor. Căci toate lucrările care le socoteau că nu vor ajunge la sfîrșit decît cu greu, timp de mai multe generații, care aveau să le moștenească una după alta, au ajuns la sfîrșit datorită chibzuinței înfloritoare a unei singure administrații. Deși se spune că o dată Zeuxis, auzind pe Agatharhos mîndrindu-se că pictează repede și ușor chipurile de animale, a zis : «Ba eu le pictez destul de încet». Căci iuțeala și ușurința la lucru nu dă lucrului greutatea durabilului și nici migăleala frumosului, iar timpul cheltuit cu strădania creației își arată, în schimb, puterea în păstrarea lucrului creat. De aceea, cu atît mai mult sînt vrednice de admirat lucrările lui Pericles, fiind aduse la îndeplinire într-un timp scurt, dar durabile pentru multă vreme. Este adevărat că, în ceea ce privește frumusețea, fiecare lucrare a ajuns repede veche, dar prin desăvîrșirea artei se păstrează pînă astăzi proaspătă și nouă, atît de mult înflorește mereu pe ele un fel de noutate, păstrîndu-le aspectul neatins de vreme, ca și cînd lucrările ar avea în ele un duh veșnic tînăr și un suflet plămădit cu nemurirea... Iar Odeonul, care are forma unui poliedru și numeroase coloane, pe cînd acoperișul, pornind dintr-un vîrf central se înclină de jur împrejur, se zice că este chipul și imitația cortului regelui [persan, învins în războaiele medice], iar Pericles a condus și lucrările acestei zidiri. De aceea, iarăși, Cratinos face haz pe seama lui Pericles în comedia *Tracele* zicînd :

Zeus ăsta, căpățînă-ceapă de mare, pășește înainte,
Avînd Odeonul pe țeastă, după ce a scăpat de ostracism..." [1]

Am dat acest exemplu pentru a ilustra, pe lîngă simplitatea descrierii, și anecdoticul cu care o presară, adesea, Plutarh. Iată acum, drept exemplu de narațiune, cîteva momente ale celebrei bătălii de la Salamina, zugrăvită de Plutarh : „Corăbii attice erau o sută și optzeci și fiecare avea, sus pe punte, optsprezece luptători, dintre care patru arcași, iar ceilalți hopliți. Se pare că Themistocles a cunoscut tot așa de bine vremea, cît și locul unde trebuia să se dea bătălia. Astfel, el n-a îngăduit să se așeze triremele cu fața la dușmani mai înainte de a sosi ceasul în care un vînt minunat sufla dinspre mare și mîna valurile din larg spre strîmtoare. Acest vînt nu era vătămător pentru corăbiile elene, care erau puțin cufundate în apă și scunde. Dimpotrivă, corăbiile persane aveau pupa mult ridicată și punțile erau înalte și pluteau anevoie, iar valurile, mînate de vînt, le tulburau mersul și le întorceau flancul spre eleni. Elenii se mișcau repede și erau cu ochii la Themistocles, căci el supraveghea îndeosebi cele ce se-ntîmplau, și mai ales pe Ariamenes, comandantul corăbiilor lui Xerxes, care, de pe o corabie mare, întocmai ca de pe un zid, arunca cu săgeți și cu sulițe. Ariamenes era un om de nădejde și cel mai drept și mai curajos dintre frații regelui. Ei bine, Ameinias din Deceleea și Socles din Pediea au dat năvală cu trirema lor spre corabia lui, iar cele două corăbii s-au ciocnit una de alta și, izbindu-se între ele, s-au agățat. Ariamenes a sărit de pe vasul său pe triremă, iar Ameinias și Socles, ținîndu-i piept și izbindu-l cu lăncile, l-au aruncat în mare. Artemisia, recunoscîndu-i trupul, care era purtat de valuri, împreună cu celelalte corăbii, l-a luat și l-a dus la Xerxes" [2].

Exemplul ne arată că, pe lîngă că presară descrierea cu anecdote, Plutarh întrețese expunerea faptelor cu unele observații asupra persoanelor și faptelor. Acest lucru este ilustrat și de următorul fragment, în care sînt expuse unele momente ale bătăliei de la

[1] Cap. XIII.
[2] *Themistocles*, cap. XIV.

Pharsalos : „Și astfel, pe cînd pedestrașii lui Caesar se revărsau și luptau împotriva mijlocului armatei dușmane, călăreții lui Pompeius au pornit în goană, răsfirîndu-se în cete ca să-nconjoare aripa dreaptă a armatei lui Caesar. Dar, mai înainte de a începe ei atacul, cohortele lui Caesar îi întîmpinau vijelios, nearuncînd cu sulița, cum făceau de obicei, și nemaicătînd să lovească coapsele și fluierele picioarelor dușmanilor, ci țintind numai la ochi și rănindu-le fața. Îi învățase să lupte așa Caesar fiindcă știa că are în fața sa niște oameni care nu luaseră încă parte la bătălii și încă nu fuseseră răniți. Tineri, ei purtau părul lung, ca să fie mai frumoși și mai falnici, și mai ales de aceste lovituri aveau să se ferească și să fugă, temîndu-se și de primejdia clipei de față, și de rușinea de după aceea" [1].

Anecdotele sînt scurte, spirituale și presărate peste tot. Alături de fragmentele de dialog, ele vin să dea un ritm viu descrierilor sau narațiunilor care expun fapte mari și, de multe ori, tragice.

Concluzii la „Viețile paralele"

Plutarh a început să scrie *Vieți paralele* pentru a pune în fața cititorului modele de fapte mari, care produc în cei care le află dorul de a le imita.

Biograful își propune să istorisească fapte, să expună unele scurte împrejurări din viața unor oameni, pentru ca să le poată zugrăvi astfel portretul moral. Fapta și vorba nu-l interesează – spune el – decît ca semne ale caracterului unui om. Prin urmare, el nu privește fapta ca fiind condiționată de împrejurările sociale și politice în care se găsește cel care o săvîrșește, ci ca fiind pornită din imbolduri interioare. Așadar, Plutarh socotește eul, ideea personală, factorul prim, iar realitățile politice factorul secund. Este o concepție idealistă.

Propunîndu-și să povestească vieți și să zugrăvească portretele morale ale unor oameni politici și militari, el este pus, prin firea lucrurilor, în fața a două categorii mari de fapte : politico-militare și particulare, fiind, de la început, confruntat cu întrebarea : asupra cărora dintre aceste două categorii de fapte va stărui mai

[1] *Caesar*, cap. XLV.

mult ? Stringența acestei întrebări era sporită și de natura izvoarelor timpului din care avea să-și strîngă materialul faptic : pentru viața publică a unui om, trebuia să cerceteze mai ales opere istorice, pe cînd pentru viața particulară, trebuia să citească scrieri cu conținut foarte variat : comedii, poezii lirice, studii de psihologie (peripatetice), memorii etc.

Din considerațiile făcute mai sus, reiese că Plutarh a păstrat, relativ, un echilibru între cele două serii de fapte ale unei personalități. Față de metoda de cercetare enunțată de el însuși, Plutarh a acordat faptelor politice și militare o mai mare atenție decît a promis. De pildă, în multe *Vieți* lipsește descrierea fizicului, chiar acolo unde ar fi putut s-o facă.

Dînd toată atenția cuvenită calității izvoarelor din care se informează, în general el nu prezintă nici un fapt la voia întîmplării, ci, de multe ori, critică autori, respinge versiuni, face operă de cercetare și selectare. Sînt și cazuri cînd el rămîne nehotărît, lăsîndu-l pe cititor să aleagă.

Partizan al formei de guvernămînt monarhice, nedegradată însă în tiranie, Plutarh nu are simpatie pentru libertățile politice acordate de Pericles poporului, deși prezintă corect mărețele realizări datorită tocmai acestui regim de libertate limitată, bineînțeles, la condițiile regimului sclavagist. Deși nu se gîndește o clipă la eliberarea sclavilor, el se ridică împotriva împilării nemiloase a sclavilor și a cetățenilor săraci. Plutarh trăiește în epoca în care brutalitatea nu mai putea da roade în exploatarea sclavilor. Trebuiau întrebuințate alte metode decît lanțurile și bătaia pentru a se obține muncă de calitate de la sclavi, necesară la țară culturilor intensive [1]. Cu dragă inimă pune el în lumină bunătatea, blîndețea, fermitatea, chibzuința, măsura în toate. Ca ideal uman, el ar vrea să vadă înfăptuit primatul rațiunii asupra afectelor inferioare și inima plină de o cît mai largă omenie.

Se poate spune deci că, deși nu adoptă o schemă rigidă în expunerea materialului și deși pragmaticul și digresiunea predomină asupra sistematicului, *Viețile paralele*, prin simplitatea descrierilor și povestirilor și, mai ales, prin calda umanitate a autorului, izbutesc să captiveze pe cititor, care este dus pe nesimțite

[1] A se vedea *Vestnik drevnei istorii*, nr. 2, 1958, pp. 156 și urm. unde savantul Rijsky se ocupă de munca sclavilor din Italia în sec. I e.n.

într-o lume de care ne despart zeci de veacuri. *Vieţile paralele* au fost cartea de căpătîi a multor celebrităţi. Astfel, citit cu interes în şcolile de retorică [1], Plutarh rămîne în umbră în evul mediu, în Apus, deşi este citit de bizantini, pentru ca opera aceasta să iasă din nou la lumină pe la sfîrşitul secolului al XV-lea, cînd se ivesc traduceri în latineşte. Gustată de Erasmus, opera biografului a găsit o bună primire la curtea regilor Franţei. Datorită *Vieţilor paralele,* Plutarh a fost socotit în secolul al XVII-lea un „apostol" al naturii morale, libertăţii şi eroismului. O profundă influenţă a exercitat însă Plutarh asupra lui Shakespeare în dramele *Iulius Caesar, Coriolanus, Antonius şi Cleopatra.* Dar lista personalităţilor celebre care au citit cu interes *Vieţile paralele* se măreşte cu : Rousseau, Montesquieu, Friederic cel Mare, Napoleon I, Schiller, Beethoven.

În romîneşte, încă din secolul trecut, Costache Aristia a tradus cîteva *Vieţi paralele.* A urmat apoi traducerea lui M. Georgescu, *Plutarchu, Vieţile paralele,* apărută în 1891, care cuprinde, de asemenea, numai cîteva *Vieţi.* M. Jakotă a publicat, în 1943, o traducere a primelor opt *Vieţi* în ordine cronologică. Noi înşine am publicat, în 1943 şi apoi în 1957, traducerea *Vieţilor* lui Alexandru şi Caesar. Rapiditatea cu care s-au epuizat cele două ediţii ale traducerii *Vieţilor* lui Alexandru şi Caesar ne-a arătat interesul pe care-l manifestă publicul cititor faţă de *Vieţile paralele* ale biografului din Cheroneea.

Atît *Scrierile morale,* cît şi *Vieţile paralele* constituie un bun preţios intrat de mult în tezaurul cultural al omenirii.

N. I. BARBU

[1] Christ-Schmidt, *op. cit.,* p. 531.

VIEŢI PARALELE

THESEUS

NOTIȚĂ ISTORICĂ

Theseus este personajul legendar căruia tradiția îi atribuie propriu-zis întemeierea Atenei. Figura lui este mai mult opera imaginației atîtor generații de atenieni, care, primind de la îndepărtata antichitate cîteva firimituri de adevăr istoric, le-au înecat în tot soiul de plăsmuiri și anacronisme, dînd astfel chip acestui erou legendar. S-au făcut, firește, în ultima vreme, mari eforturi de către istorici, arheologi, epigrafiști, numismați pentru a se distinge ce este real în legenda lui Theseus [1].

Attica se înfățișează ca un triunghi a cărui bază o constituie hotarul cu Beoția, iar vîrful este îndreptat spre insulele Cyclade. De jur împrejur, triunghiul este înconjurat de masive muntoase, întrerupte ici-colo de șesuri înguste. Masivul de la baza triunghiului este muntele Parnas, spre latura de răsărit a triunghiului se înalță muntele Pentelic, iar vîrful triunghiului este ocupat de munții Laurion, în timp ce pe latura dinspre apus, pornind de la vîrful triunghiului se ridică munții: Olymp, Anydros, Hymettos, Aigaleos. Atena este situată pe latura de apus a triunghiului, în jumătatea de nord a laturii. Cîmpiile au voit parcă să spargă munții în jurul Atenei și astfel, la apus, se întinde valea rîului Kephis, lungă de douăzeci și lată de cincisprezece kilometri, constituind faimosul Πεδίον *-Pedion-„cîmpia". La nord-est se răsfiră, ca meandrele unei dantele, culmile Lycabettului, care coboară încet spre șesuri. La sud-est se ridică munții Hymettului, dar îndată în-*

[1] A se vedea V. S. Sergheev, *Istoria Greciei Antice*, Editura de stat, București, 1951, pp. 27–113; *Grecia Antică*, sub red. acad. V. V. Struve și D. P. Kallistov, Editura științifică, București, 1958, pp. 163–168; *Istoria Universală*, vol. I, Editura științifică, 1958, pp. 406, 409, 655, 674–5; R. Cohen, *La Grèce et l'hellenisation du monde antique*, Paris, 1934, p. 98.

cepe luminoasa cîmpie a Mesogaiei, așa cum dincolo de Aigaleos se întinde cîmpia Thriasios. Nu trebuie uitată nici scurta cîmpie a Marathonului, așezată în colțul de răsărit al triunghiului.

Deși are un relief atît de muntos, din Attica se putea pleca pe mare în toate direcțiile. Astfel, la răsărit, cîmpia Marathonului se găsea în fața Eubeei, iar ținutul Eleusis privea spre Salamina, pe cînd capul Sunion era îndreptat spre Cyclade. Cu porturile sale naturale : Pireu, Phaleron etc., în Attica se putea ușor ajunge pe mare și din răsărit, și din sud, și din apus.

Numai Pedionul, cîmpia attică, care abia ocupa, în raport cu suprafața muntoasă, o jumătate din suprafața Atticii, putea hrăni o populație puțin numeroasă. În comparație cu cîmpia din Thessalia și din Beoția, Pedionul era puțin întins.

În urma descoperirilor arheologice recente, se poate spune că pămîntul Atticii era locuit în epoca neolitică de triburi, pe care tradiția le-a cunoscut sub numele de carieni, lelegi și, îndeobște, pelasgi[1]. La acropola Atenei, la Eleusis, la Thoricos, s-au găsit obiecte caracteristice acestei perioade pe tot întinsul Greciei, precum : securi de piatră lustruită, vîrfuri de săgeți în obsidiană, vase de argilă, resturi de locuințe și de morminte etc. Triburile care locuiau în Attica în această epocă vorbeau o limbă prehelenică. Într-adevăr, toponomia prezintă unele urme în – ιυθος, - ηττος, ισος, care se întîlnesc la denumirile de pe cele două țărmuri ale Mării Egee, precum : Hymettos, Lycabettos, Sphettos, Probalinthos, Ilisos. Locuitorii Greciei prehelenice se ocupau cu creșterea vitelor, cu pescuitul și vînatul, se culcau prin peșteri și prin colibe făcute din lut.

Către sfîrșitul mileniului al IV-lea și începutul mileniului al III-lea î.e.n., în bazinul mediteranean se impune civilizația cretană care pe la 2000 î.e.n., după un mileniu de dezvoltare, poate ridica primele palate din Cnossos, Phaestos și din Mallia. Primul palat din Cnossos, cu multiplele sale camere mari, ateliere, depozite și sanctuare, este un document pe cît de grăitor, pe atît de prețios asupra gradului de diferențiere socială și de diviziune a muncii la care se ajunsese atunci în Creta, precum și asupra relațiilor cu Cycladele, cu Grecia continentală, cu Egiptul etc., pe care le întrețineau proprietarii de sclavi care putuseră ridica un astfel de palat.

[1] *Istoria Universală*, vol. I, p. 411.

Ocupîndu-se cu creșterea vitelor și cultivînd cereale, legume și plante (printre care, alături de măslin și de vița de vie, trebuie menționate plantele colorante ca inul și șofranul), cretanii aveau o deosebită predilecție pentru grădinărit, așa cum arată destul de limpede și arta plastică a timpului. Dar, în perioada apariției primelor palate, mulți cretani se îndeletniceau cu anumite meșteșuguri, iar alții practicau negoțul, pe uscat și pe mare. Într-adevăr, cum ar fi fost cu putință construirea unor palate atît de impunătoare, împodobite cu sculpturi și picturi, mărturii ale unei arte destul de înaintate, dacă mulți din locuitorii Cretei nu s-ar fi dedat prelucrării metalelor, ceramicii, navigației și negoțului, și dacă artiști de talent nu s-ar fi întrecut să-și pună toată rîvna lor spre a împodobi aceste mărețe clădiri?

Aceste prime palate erau stăpînite de regi, care întruneau în persoana lor largi puteri politice, militare și religioase. Ei erau ajutați de o administrație constituită din oamenii lor de încredere. Totul arată că se trecuse demult la orînduirea împărțită pe clase.

Aproximativ între anii 1600–1400 î.e.n., civilizația cretană atinge apogeul dezvoltării sale. Este epoca hegemoniei orașului Cnossos asupra Cretei. Se pare că între anii 1500–1450 î.e.n., legendarul Minos a știut să-și impună stăpînirea nu numai asupra Cretei, ci și asupra Cycladelor.

În timp însă ce în Creta apăreau palate mărețe, în jurul anului 2200 î.e.n. în Grecia își face apariția primul val de năvălitori greci, aheii. Sînt primii indo-europeni[1] – toată lumea este astăzi de acord asupra acestui lucru – care au pătruns pe pămîntul Greciei antice. Distingîndu-se prin moravurile lor foarte apropiate de sălbăticie, prin vocabularul lor de oameni care cultivau pămîntul și nu cunoșteau marea, ei aveau o solidă organizație socială. Un element caracteristic de civilizație este locuința lor în formă de pătrat sau de dreptunghi (faimosul megaron). Plini de inițiativă și avînt, gata să împrumute de peste tot idei și elemente de civilizație, aheii dau un nou ritm vieții care se scurgea lent, de milenii, în Hellada[2].

Dar, pe la 1700 î.e.n., cretanii, în neîncetata lor tendință de a lărgi relațiile comerciale, venind din sud-est, ating Argolida. Relațiile care se stabilesc între aheі și cretani pe pămîntul Greciei con-

[1] *Istoria Universală*, vol. I, p. 411 și urm.
[2] R. Cohen, *La Grèce et l'hellenisation du monde antique*, p. 99; *Istoria Universală*, vol. I, loc. cit.

stituie un eveniment de o importanță covîrșitoare, de vreme ce, datorită rodnicei colaborări a experienței cretane cu impetuosul avînt al aheilor, începe strălucirea civilizației myceniene ale cărei glorioase documente sînt ruinele palatelor din Tirynth și Mycene. În toate reședințele fortificate, planul și întăriturile sînt aheene, în timp ce ornamentația este cretană. Peste tot pe unde au pătruns cretanii – la Mycene, la Tirynth, la Argos, la Orchomenos, la Vaphio, la Pylos, la Theba, la Sparta, la Atena – au inițiat pe primitivii, dar viguroșii ahei în secretele unei civilizații înaintate[1].

După vreo trei secole de dezvoltare, în timpul cărora au profitat și de experiența cretană, aheii, întăriți de noi aluviuni de năvălitori, eolienii și ionienii, trec în Creta, începînd, la rîndul lor, o mișcare de expansiune, pe care o practicaseră pînă atunci minoienii.

Dar pe la 1200 î.e.n., se produce invazia ultimului trib puternic de greci: dorienii. Sub presiunea lor, spre a-și găsi hrană și adăpost, așa-zișii ahei – care erau acum ahei, eolieni și ionieni, amestecați cu populația băștinașă – o pornesc spre răsărit și, cu o largă aproximație, pe la 1193 î.e.n., încep atacul faimoasei Troia, cunoscută atît de bine din poemele homerice, care, între altele, au marele merit de a ne fi păstrat o mulțime de informații asupra vieții economice, sociale, politice, religioase și culturale a aheilor încă de pe vremea înfloririi strălucitoarelor polisuri: Mycene și Tirynth. Poemele homerice sînt un document prețios asupra transformărilor economice, sociale, politice, religioase care s-au petrecut pe pămîntul Greciei aproximativ între anii 1700–800 î.e.n.

Iată o schiță sumară a acestor transformări.

În perioada năvălirii în Grecia, unitatea socială de bază a aheilor era genos-ul (ginta). *Genosul era constituit din ahei care se trăgeau din același strămoș, locuind, de cele mai multe ori, aceeași casă, cultivînd în comun pămîntul, ale cărui roade le împărțeau în comun (ei nu cunoșteau proprietatea particulară). Cel mai bătrîn avea și cea mai mare autoritate și, cînd se iveau neînțelegeri între membrii genosului, el era acela care le judeca și le dădea cuvenita dezlegare*[2].

[1] *Istoria Universală*, vol. I, pp. 412–421.

[2] Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, în K. Marx-Fr. Engels, *Opere alese în două volume*, volumul II, ediția a II-a, E.S.P.L.P., Buc. 1955, p. 280.

Căsătorii înlăuntrul genosului nu se făceau; membrii genosului aveau dreptul de a alege pe șeful gintii, se ajutau reciproc, se întruneau la aceleași serbări și aveau cimitire comune.

Mai multe genosuri se grupau în fratrii, iar fratriile în triburi (phylai). *Triburile erau unități militare și de cult care aveau același teritoriu, același șef – phylobasileul, care avea atribuțiile de preot și conducător – și aceiași zei. Înlăuntrul tribului, izvorul puterii era poporul, care se aduna în agora (unde se ținea adunarea poporului – ecclesia), pentru a lua hotărîri în trebile cele mai de seamă – de pildă, primirea unui oaspete de frunte, războiul etc. – fiind convocat de basileul-șef. O mare autoritate aveau în agora șefii genosurilor, cu care basileul-șef se sfătuia și înainte de convocarea adunării. Sfatul șefilor de ginți* – boulé – *avea, firește, o mare autoritate. Grupate în jurul unui rîu, unei întăriturî sau unui port, mai multe genosuri au constituit o cetate* (Πόγις)[1].

Crescători de vite la început, aheii grupați în genosuri, fratrii și triburi au început să cultive pămîntul. Însoțit de membrii genosului, basileul însuși conducea munca de arat, semănat și cules, în timp ce femeile țeseau, torceau și chiveriseau gospodăria[2].

Dar cu timpul, înlăuntrul triburilor s-a creat o pătură superioară a șefilor genosurilor, care, avînd o situație privilegiată la ospețe și în agora, au început să dețină și o situație economică privilegiată, deoarece comunitatea genosului le dădea în particular un lot special de pămînt arabil, vie și daruri. Era primul pas spre destrămarea genosului. Astfel, mai întîi s-a creat o aristocrație de agricultori-militari, care aveau ogoare întinse, vii înfloritoare, averi numeroase, clădiri mărețe și, o dată cu apariția sclavagismului, mulți sclavi și sclave în casă. Diviziunea muncii, întărirea proprietății private, înmulțirea sclavilor și întrebuințarea lor la munci din ce în ce mai specializate și, concomitent, agravarea stării lor au dus la transformări însemnate, astfel că, pe la sfîrșitul secolului al IX-lea î.e.n., situația se prezenta, în general, astfel: societatea se diferențiase în două mari clase, oameni liberi și sclavi, iar oamenii liberi, în diferitele comunități grecești, se împărțeau în două mari categorii: 1) basileii și, în general, cei înstăriți, aristocrații, constituiau o pătură nu prea largă, care posedau pămînturi întinse, acareturi,

[1] *Grecia antică*, p. 164.

[2] *Istoria Universală*, vol. I, p. 644 și urm.

bani și sclavi ; 2) poporul, demos, *alcătuit din proprietari mici și mijlocii, din meșteșugari și din theți, oameni cu totul sărăciți, care, pierzînd legătura cu genosul și neavînd nici un fel de avere, erau cu totul lipsiți de apărare. Mulți dintre theți ajungeau cerșetori sau se angajau ca muncitori cu ziua, primind plata în natură.*

Dar paralel cu aceste diferențieri economico-sociale, în societatea greacă s-au petrecut și unele schimbări politice care au dus la crearea statului – instrument de dominație al păturii avute[1]. *Astfel, în timp ce, în epoca de înflorire a genosului, puterea o deținea poporul, care alegea pe basileul-șef, spre sfîrșitul epocii de destrămare a orînduirii gentilice, cînd își făcuse apariția statul, însemnătatea adunării poporului* (ecclesia) *s-a micșorat, iar puterea politică a trecut în mîinile sfatului (boulé) aristocratic, alcătuit din șefii cîtorva genosuri mai de seamă. În fruntea sfatului era basileul-șef. Sfatul se întrunea în palatul basileului-șef, care asculta părerile diferiților membri, după care lua hotărîri așa cum credea el de cuviință. Cu timpul, puterea politică a aristocrației s-a mărit, pe cînd basileul, pierzîndu-și din ce în ce mai mult din putere, a ajuns să dețină numai funcția de preot suprem.*

Attica a cunoscut, firește, toate populațiile care au locuit Grecia și pe teritoriul ei s-au petrecut transformările economice, sociale și politice menționate mai sus. Cu siguranță că Attica a adăpostit carieni și lelegi, a cunoscut civilizația cretană și myceniană, așa cum arată mormintele cu cupolă de la Eleusis, Menidi, Thoricos. Secole întregi pe pămîntul Atticii și-au dus viața polisuri independente așa cum mărturisesc, în legendă, numele multor localități ca Marathon, Brauron, Eleusis. Cu timpul însă, nu se poate specifica anume cînd, micile polisuri din Attica s-au constituit într-un stat – constituirea s-a numit synoikismos *– în statul Atena. Astfel, pe la începutul secolului al VIII-lea î.e.n. la Atena exista un singur sfat, un singur pritaneu și sărbători comune tuturor cetățenilor din Attica.*

Și în Attica[2]*, populația liberă se diferențiase în următoarele categorii sociale : aristocrați, nobili și bogați –* eupatrizii ; *proprietari de pămînt mijlocii și mici –* geomorii ; *meșteșugari –* demiurgii ; negustori ; theți. *Pe treapta de jos a societății se găsea clasa sclavilor, care devenea din ce în ce mai numeroasă. Procesul de formare a statului atenian era terminat pe la începutul secolului al VI-lea î.e.n. Tradiția atribuia lui Theseus constituirea faimosului synoikismos, precum și o serie de alte măsuri politice care, în realitate, au fost rezultatul unor transformări seculare.*

[1] *Ibidem,* p. 656 și urm.
[2] *Ibidem,* p. 674 și urm. ; *Grecia antică,* p. 166.

Ce ne spune Plutarh în Viața *lui Theseus ?*

Trebuie să arătăm că, scriind biografia lui Theseus, Plutarh se găsea în fața unor probleme destul de variate și complicate, dintre care aceea a caracterului legendar al eroului nu era printre cele mai puțin însemnate. Biograful a încercat să le rezolve pe unele, iar pentru altele s-a mulțumit să enunțe datele principale, lăsînd pe cititori să aleagă. Menționăm cîteva dintre aceste probleme.

Spre cinstea biografului, în primul capitol al Vieții *găsim o clară distincție între* istorie, *care trebuie să se conducă de verosimil și de rațiune, și* legendă, *care dă curs liber imaginației, născocind tot felul de fapte necontrolabile. Ceea ce se spunea despre Theseus, recunoaște Plutarh, este opera fanteziei. Dacă faptele istorisite înapoi spre vremea lui Theseus prezintă o înfățișare de adevăr, „cele ce urmează de aci înainte sînt înfiorătoare și tragice, le stăpînesc poeții și mitografii și nu prezintă nici o încredere și nici o lămurire"*[1]*. Ce va face Plutarh ? Va încerca – acolo unde va fi cu putință – să asculte legenda îndreptată de rațiune și să-i dea o înfățișare istorică, „iar acolo unde povestirea nesocotește cu înfumurare judecata și nu primește nici un fel de amestecare cu ceea ce este cu putință, vom cere iertare ascultătorilor binevoitori, care primesc cu îngăduință îndepărtata istorie".*

Așadar, Plutarh este conștient de greutatea sarcinii sale, de a deosebi adevărul de legendă. Cum îl va deosebi ? Cu ajutorul „rațiunii", ne spune el. Dar, după cum se va vedea, în concepția sa rațiunea va cerceta faptele nu pe baza unor idei clare despre dezvoltarea societății, în care să se acorde locul cuvenit factorilor economici, ci numai pe criteriul „verosimilului", adică pe compararea legendei cu realitatea, de pe vremea lui Plutarh, se înțelege. Dar dacă legenda nu expune fapte reale, de ce o mai menționează Plutarh ? Plutarh nu ne spune, dar se înțelege ușor : pentru farmecul acestor întîmplări. Astfel, de la început, ni se vestește un Plutarh istoric și povestitor.

[1] *Theseus,* cap. I.

Este de la sine înțeles că Plutarh nu se putea ridica la înălțimea științei istorice din vremea noastră și n-a fost în stare să distingă epoca neoliticului de cultura myceniană și, apoi, să încerce să determine cît de aproximativ epoca în care ar fi trăit Theseus. Plutarh nu s-a ridicat, în general, nici la înălțimea unui Thucydides, pentru ca, din unele date sigure, să tragă concluzii științifice cît mai bine întemeiate. Astfel, el nu pornește, ca marele istoric grec, de la condițiile geografico-economico-sociale ale synoikismosului atribuit lui Theseus, pentru a încerca apoi să determine rolul politic al fiului lui Aigeus. Pilda lui Thucydides n-a avut nici un ecou asupra biografului. Cu toate acestea, în măsura în care a fost posibil, el își ține făgăduiala.

Într-adevăr, Plutarh exercită o critică destul de serioasă, dar critica sa este îndreptată asupra textelor scrise de autori care nici ei nu dispuneau de mai multe documente decît el însuși. Astfel, preferînd versiunea unui Philochoros altei versiuni, el nu se întreabă dacă Philochoros a dispus de alte documente, ci alegerea sa se călăuzește după criteriul verosimilului. În această privință, trebuie s-o spunem, Plutarh dă dovadă de mult bun simț și măsură.

De pildă, în ceea ce privește tunsoarea abanților, care-și tăiau numai părul din față, Plutarh, respingînd versiunea imitării mysienilor, adoptă o versiune mai realistă : abanții se băteau corp la corp cu dușmanii și nu voiau să le ofere acestora posibilitatea de a-i lua de păr [1]. *Dînd dovadă de același realism, Plutarh protestează cu toată energia împotriva istoricilor din Megara : „Istoricii din Megara însă, mergînd împotriva tradiției și, așa cum spune Simonides, «luptîndu-se cu îndepărtatele vremi», spun că Skeiron n-a fost nici un om violent, nici un tîlhar de rînd, ci un vînător de tîlhari, om apropiat și prieten cu oamenii cinstiți"* [2].

Dar Plutarh se găsește, într-adevăr, pe teren istoric cînd vorbește despre synoikismos. Mai întîi biograful observă că primirea lui Theseus de către Hecale este un mit [3], *ceea ce este cu totul lăudabil din partea sa.*

Dar cînd este vorba de constituirea faimosului synoikismos, Plutarh, neputînd depăși punctul de vedere al anticilor, îl consideră opera unui singur om și-l atribuie lui Theseus. Sinoikismosul,

[1] *Theseus,* cap. V.
[2] *Idem,* cap. X.
[3] *Idem,* cap. XIV.

consta, „potrivit tradiției, în reunirea în jurul Atenei a 12 comunități, înainte vreme separate. În realitate, procesul unirii treptate a populației Atticii în jurul Atenei a durat timp îndelungat și s-a încheiat în întregime probabil abia în secolul VII î.e.n., cînd așanumita perioadă regală ajunsese de mult de domeniul trecutului" [1]. *Dar Plutarh crede, cu naivitatea comună anticilor, că oamenii s-au lăsat repede convinși să se unească într-o singură cetate. Cu toate aceste naive informații, în expunerea procesului de unire a polisurilor din Attica există cîteva fire de aur ale adevărului istoric, pe care Plutarh nu putea să le deosebească de nisipul legendei* [2]. *Aceste fire de aur sînt : aderarea rapidă a păturilor sărace la unire, desființarea pritaneelor, sfaturilor și dregătoriilor din polisuri, întemeierea unor sărbători comune. După îndelungate eforturi, știința modernă a putut să distingă acest aur al adevărului istoric* [3].

Plutarh, exagerînd, ca toți contemporanii săi, rolul personalității istorice, îi mai atribuie lui Theseus și împărțirea societății în eupatrizi și demiurgi, desființarea monarhiei, baterea unei monede, care purta săpat un cap de bou, instituirea de jocuri, fapte care în realitate sînt rezultatele unui lung proces de dezvoltare economică, socială, politică și culturală. Dar și aici prețioase sînt faptele și ideea implicită a dezvoltării sociale. Într-adevăr, dacă Plutarh spune că Theseus a bătut monede, se înțelege că pînă la el n-a existat un astfel de mijloc de schimb [4].

*Un alt prețios adevăr istoric este arătat de Plutarh cînd expune răzvrătirea lui Menestheus împotriva noii stări de lucruri, întronată după înfăptuirea synoikismosului. Și aici intervine un nume legendar, Menestheus, dar faptul răzvrătirii ca atare s-a produs istorice*ște. *Menționîndu-l, Plutarh nu-și dă seama de adevărata valoare a faptului.*

Sînt multe cazuri cînd Plutarh dă două versiuni, fără să aleagă. Astfel, despre Phaia unii ziceau că fusese o scroafă, iar alții o socoteau tîlhăroaică. Plutarh nu alege [5]. *O serie întreagă de versiuni dă biografului și cu privire la călătoria pe mare a lui Theseus în Creta* [6].

[1] *Istoria Universală,* vol. I, p. 675.
[2] *Theseus,* cap. XXIV.
[3] *Grecia antică,* p. 164 și urm. ; *Istoria Universală,* vol. I. p. 674 și urm.
[4] *Theseus,* cap. XXV.
[5] Cap. IX.
[6] Cap. XVIII și urm.

fără să spună nici un cuvînt pro sau contra. În fond, biograful le consideră pe toate legendare și, nedispunînd de nici un criteriu de alegere, el nu le menționează decît din simplă curiozitate. Același lucru face și cînd este vorba de bătălia centaurilor cu lapiții [1]*. Ezitările biografului vor căpăta o mai mare valoare atunci cînd va fi vorba de personalități istorice, deoarece acolo biograful va avea mult mai numeroase elemente de apreciere.*

Plutarh, ca întotdeauna, știe să îmbine înfățișarea de basm a mitului și legenda cu citate din poeți, astfel că cititorul este purtat, rînd pe rînd, din atmosfera basmului în aceea a poeziei culte și apoi pe terenul arid al controverselor istorice.

Iată un fragment în care cititorul este dus pe aripile basmului : „Sinis avea o fată foarte frumoasă și voinică, numită Perigoune. Ea fugise după uciderea tatălui său, dar Theseus o căută pretutindeni. Perigoune se refugiase într-un loc care avea multe desișuri și mult frunziș și mult sparanghel, rugîndu-se lor cu jurămînt – fără bătaie de joc și sinceră ca un copil, ca și cînd ar fi înțeles-o – că dacă-o vor scăpa și-o vor ascunde, n-o să le mai smulgă și n-o să le mai ardă" [2]*. Dar în capitolul următor, biograful părăsește tonul povestirii tihnite și, lunecînd pe panta unei controverse istorice, spune : „Istoricii din Megara însă... «luptîndu-se cu îndepărtatele vremi», spun că..."* [3] *Apoi Plutarh, insistînd asupra variantelor unui mit, spune : „Dar mitul cel mai tragic spune că tinerii, fiind duși în Creta, au ucis Minotaurul în Labyrinthos sau că, rătăcind ei prin Labyrinthos și neputînd găsi nici o ieșire, au murit acolo și că minotaurul, așa cum zice Euripides, a fost :*

> O arătare amestecată și o făptură vătămătoare,
> Amestec de taur și de om, o îndoită fire" [4].

Biografia, lucru firesc pentru legendarul Theseus, nu este presărată cu anecdote și vorbe de spirit, dar și așa cititorul este captivat de multiplicitatea de tonuri literare sub care sînt expuse faptele și ideile care constituie biografia.

N. I. B.

[1] Cap. XXX.
[2] Cap. VIII.
[3] Cap. X.
[4] Cap. XV.

I După cum, cînd fac hărți geografice [1], Sossie Senecio [2], istoricii [3] împing la marginile hărților ținuturile care scapă cunoașterii lor, zicînd că de aci înainte urmează „nisipuri lipsite de apă și pline de animale sălbatice" [4], sau „noroi întunecat", sau „frig de gheață scitică" [5], sau „mare înghețată", tot așa și eu, scriind aceste vieți paralele, după ce am străbătut ținuturile la care se putea ajunge cu istorisirea, călăuzindu-mă de asemănarea cu adevărul [6], și după ce am trecut prin cele în care a pătruns istoria [7], care are fapte bine statornicite, ar fi fost poate potrivit să spun despre faptele petrecute mai înainte : „Iar cele ce urmează de aci [8] înainte sînt înfiorătoare și tragice ; le chivernisesc [9] doar poeții și mitografii și nu prezintă nici o încredere și nu-s de loc lămurite". Cînd am scris însă povestirea despre legiuitorul Lycurg și despre regele Numa, mi s-a părut că nu fără motiv aș putea să mă urc pînă la Romulus, deoarece ajunsesem cu istoria aproape de vremea lui, iar cînd am cercetat versurile lui Eshiles :

> Cu acest bărbat cine se va întîlni ?
> Pe cine i-l voi pune împotrivă ? Cine-i va fi chezașul [10]

și mi s-a părut că, dacă aș pune față în față și aș compara pe întemeietorul [11] faimoasei și nemuritoarei Atene cu tatăl neînvinsei și slăvite Rome, aș avea putința să curăț povestirea de fabulos cu ajutorul rațiunii [12] și să dau o înfățișare istorică, iar acolo unde povestirea nesocotește cu înfumurare judecata și nu primește nici un fel de amestecare cu ceea ce este cu putință, vom cere iertare ascultătorilor binevoitori, care primesc cu îngăduință îndepărtata istorie.

II Se părea că Theseus semăna în multe privințe cu Romulus : amîndoi, fiind copii nelegitimi și din neam de jos, au avut faima că au purces din zei. Amîndoi au fost războinici și amîndoi – lucrul acesta îl știm cu toții – au avut inteligența îmbinată cu puterea.

Unul dintre ei a întemeiat cea mai renumită dintre cetăți – Roma, iar celălalt a strîns Atenele [13] la un loc. Despre amîndoi se spune că au răpit femei. Nici unul dintre ei n-a scăpat de nenorocire în propria lor casă și de o grea pedeapsă a soartei, ci chiar cînd au murit se spune că s-au lovit de dușmănia cetățenilor, dacă este de vreun folos pentru adevăr să amintim istorisiri care par c-au fost născocite într-un chip prea tragic [14].

III Spița neamului lui Theseus, după tată, se urca pînă la Erechteus [15] și pînă la primii băștinași ai Atenei, iar după mamă cobora din Pelops [16]. Pelops a avut cea mai mare putere între regii din Peloponeș [17], nu numai datorită marilor bogății, ci și prin mulțimea copiilor, căci a dat multe fiice în căsătorie fruntașilor și pe mulți dintre fiii săi i-a înscăunat conducători prin cetăți. Unul dintre ei, bunicul lui Theseus, a întemeiat o cetate, nu prea mare, Troizena [18], și a avut cea mai mare faimă de om chibzuit și înțelept între cei de pe-atunci. Înțelepciunea de atunci, se pare, era în felul și puterea aceleia de care a dat dovadă Hesiod [19] în învățăturile cuprinse în *Munci* prin care și-a cîștigat un mare renume. Una dintre aceste idei se zice că este a lui Pittheus [20], și anume :

Iar pentru un prieten să fie gata plata statornicită

Lucrul acesta l-a spus și filozoful Aristoteles [21], iar Euripides [22], numind pe Hippolytos [23] învățăcelul castului Pittheus, pune în lumină faima de care era înconjurat Pittheus.

Se spune că Aigeus [24] dorea copii, iar Pythia [25] i-a dat vestitul oracol, poruncindu-i să nu se unească cu nici o femeie mai înainte de a se duce la Atena, deși se pare că n-a prea spus lămurit lucrul acesta. De aceea, Aigeus, ducîndu-se la Troizena, i-a făcut cunoscut lui Pittheus cuvîntul zeului [26], care suna așa :

Piciorul care iese din burduf, să nu-l
Dezlegi, prea strălucitule între popoare,
Mai înainte de a pune piciorul pe pămîntul Atenei !

Pittheus, se vede bine, căutînd înțelesul acestor vorbe, l-a convins sau l-a amăgit să se unească cu Aithra [27]. Unindu-se deci el cu ea

și dîndu-și seama că se împreunase cu fiica lui Pittheus și bănuind că ea o să nască, i-a lăsat spada și sandalele, ascunzîndu-le sub o piatră mare, care avea înlăuntru o mare scobitură tocmai potrivită să cuprindă cele puse acolo. Spunîndu-i numai ei cele ce făcuse, i-a lăsat îndemn că dacă va naște un băiat, cînd va fi în vîrsta bărbăției și va fi în stare să ridice piatra și să ia lucrurile lăsate de el acolo să-l trimită la el, fără să știe nimeni, ci, pe cît se poate, pe furiș de toți (căci tare se temea el de fiii lui Pallantides [28] – cincizeci de băieți avea acesta – care-i întindeau curse și, din pricina lipsei sale de bună creștere, îl disprețuiau) ; și zicînd acestea, a plecat.

IV Născînd deci Aithra un fiu, unii spun că i-au dat îndată numele de Theseus [29], din pricina punerii semnelor sub piatră, iar alții zic că s-a chemat așa mai tîrziu, la Atena, cînd Aigeus l-a recunoscut de fiu.

Fiind deci crescut de Pittheus, se spune că a avut ca îndrumător și pedagog pe un oarecare Connidas [30], căruia, pînă astăzi, atenienii, în ajunul Theseenelor [31], îi jertfesc un berbec, cinstindu-i memoria și onorîndu-l cu mult mai pe bună dreptate decît îl cinstesc pe Silanion [32] și Parrhasios [33], care au fost pictorii și sculptorii chipurilor lui Theseus.

V Și fiind încă și atunci obiceiul ca cei care treceau de vîrsta copilăriei să se ducă la Delphi [34] și să dea zeului drept ofrandă părul lor, a mers și Theseus acolo și și-a tuns numai partea din față, după cum spune Homer că fac abanții [35]. Acest fel de tunsoare, de la el s-a numit theseis [36]. Dar cei dintîi, abanții s-au tuns în felul acesta, fără să fi fost învățați de „arabes", așa cum zic unii, și fără să imite pe mysieni [37], ci pentru că erau războinici și se luptau de aproape și pricepîndu-se să respingă pe dușmani, mai mult decît cu orice, cu mîinile, după cum mărturisește și Arhilochos [38] în versurile următoare :

Ei n-au să-ți întindă multe arme și
Nici neîncetate prăștii, cînd Ares [39]
Războiul adună în cîmpie ; cu spadele
Mult de lucru avea-vor,
Căci în astfel de luptă sînt zei !
Stăpînii Eubeei [40], vestiți în lupta cu lancea.

Deci, pentru ca dușmanii să nu-i poată lua de păr, se tundeau. Se spune că și Alexandru Macedon [41], gîndindu-se la asta, a poruncit generalilor săi să tundă bărbile macedonenilor, de vreme ce barba, în bătălii, prezintă dușmanilor cel mai la îndemînă loc de înhățat.

VI Tot timpul Aithra a ascuns cum s-a născut cu adevărat Theseus, dar era un cuvînt lăsat de Pittheus, cum că Theseus a avut de tată pe Poseidon [42], căci troizenienii îl cinstesc în chip deosebit pe acest zeu, care le este protector al cetății, și lui îi aduc drept ofrandă primele fructe și sapă pe monedele lor un trident. Iar cînd fiul i s-a făcut mare și o dată cu vigoarea trupului arăta un straşnic curaj și o straşnică mîndrie, luminată de minte și înțelepciune, Aithra l-a dus la piatră și i-a spus adevărul cu privire la naşterea lui și l-a îndemnat să ia lucrurile lăsate ca semne de tatăl său și să pornească spre Atena. Theseus s-a strecurat cu ușurință sub piatră și a dat-o la o parte, dar n-a voit să pornească spre Atena pe mare, deși calea era fără primejdie și cu toate că-l rugau bunicul și mama sa, căci era greu să călătorești spre Atena pe un drum nelipsit în nici o parte de primejdie din pricina tîlharilor și a răufăcătorilor.

Pe vremea aceea, după cît se pare, oamenii erau neînchipuit de puternici și neobosiți la lucrul mîinilor și la iuțeala picioarelor și la puterea trupurilor, și nu întrebuințau însușirile lor la nimic bun și folositor, ci se bucurau cînd puteau arăta o îndrăzneală peste fire și gustau cu nesaț puterea lor, săvîrșind fapte de o rară cruzime, punînd stăpînire și siluind și distrugînd tot ceea ce le cădea în mînă. Ei lăudau sfiala, dreptatea și omenia, ca venind din lipsa de curaj de a face rău și de a suferi vreun rău, dar socoteau că aceste însușiri nu-i privesc pe cei care erau în stare să aibă mai mult. Pe unii dintre acești oameni, Heracles [43], mergînd încoace și încolo, îi lovea și-i nimicea, iar alții fugeau din calea-i cînd se ivea el și se făceau mici de frică și se ascundeau și treceau nebăgați în seamă. Iar după ce asupra lui Heracles s-a abătut o nenorocire și după uciderea lui Iphitos [44], a pornit în Lydia [45] și a slujit apoi vreme îndelungată la Ommphale [46], dîndu-și el singur această pedeapsă pentru uciderea săvîrșită, atunci triburile lydienilor au avut multă pace și netemere, dar pe meleagurile Helladei [47] iarăși au înflorit răutățile și au început să curgă în val, de vreme ce nimeni nu le împiedica și nu le oprea. Astfel că, pentru cei care se duceau

pe jos din Pelopones la Atena, călătoria era plină de primejdii de moarte.

Povestindu-i deci Pittheus despre fiecare răufăcător cum este și ce le face străinilor, l-a convins pe Theseus să pornească pe mare. Theseus, după cît se pare, chiar de mai înainte era înflăcărat, fără să se bage de seamă, de virtutea lui Heracles și vorbea foarte mult despre el și asculta cu foarte multă însuflețire pe toți care povesteau despre el cum era, și mai ales pe cei care-l văzuseră și care avuseseră prilejul să-l vadă chiar la treabă și să-l audă vorbind. Atunci era vădit pentru toți că Theseus păștea ceea ce a păștit cu mult mai tîrziu Themistocles [48], cînd a și spus că nu-l lasă să doarmă biruința repurtată de Miltiades. Tot așa Theseus, admirînd virtutea lui Heracles, noaptea visa faptele lui, iar ziua îl însuflețea dorința de a face ca el și-l ațița gîndul de a săvîrși aceleași fapte.

VII Din întîmplare, ei erau și de același neam, trăgîndu-se din doi veri. Astfel, Aithra era fiica lui Pittheus, iar Alcmena [49] fiica Lysidicei [50], iar Lysidice și Pittheus erau frați, fiind copiii Hippodamiei [51] și ai lui Pelops. Theseus socotea deci că este un lucru nemaipomenit și de nesuferit ca Heracles să pornească împotriva răufăcătorilor de pretutindeni și să curețe pămîntul și marea de ei, iar el să fugă de răsplățile virtuții care-i sînt puse înainte, deoarece, pe de o parte, ar fi făcut de rușine, dacă va fi fugit pe mare, pe acela care-i este tată nu numai cu numele ci și cu faima, iar pe de alta, ar fi dus adevăratului său tată, drept semne ale recunoașterii, niște sandale și un pumnal neînsîngerate, fără să arate un semn lămurit al nobleței sale, prin fapte și lucrări bune. Cu o astfel de mîndrie și cu astfel de gînduri a pornit el, nu ca să facă rău cuiva, ci să se împotrivească celor care ar porni să-l atace.

VIII Și mai întîi, Theseus a ucis, în Epidauria [52], pe Periphetes [53], care, drept armă de atac, se folosea de o măciucă ; de aceea era numit „măciucașul".

Periphetes pusese mîna pe Theseus și încerca să-l oprească a merge mai departe, dar Theseus, luîndu-se la luptă cu el, l-a ucis. Plăcîndu-i măciuca, a luat-o și și-a făcut-o armă, de care s-a folosit toată viața, așa cum Heracles s-a folosit de pielea leului. Heracles purta pielea de leu ca să arate ce puternic animal doborîse el,

iar Theseus arăta că măciuca fusese învinsă de el, dar cu ea el va fi neînvins.

La Isthm [54] a omorît pe Sinis [55], strîmbă-brazi, tot în chipul în care Sinis ucisese pe mulți, fără ca Theseus să se fi pregătit sau să fie obișnuit cu astfel de ucideri, ci arătînd că vitejia este mai presus de orice meșteșug și de orice pregătire.

Sinis avea o fată foarte frumoasă și voinică, numită Perigoune [56]. Ea fugise după uciderea tatălui său, dar Theseus o căută pretutindeni. Perigoune se refugiase într-un loc care avea multe desișuri și mult frunziș și mult sparanghel, rugîndu-se tulpinelor cu jurămînt – fără bătaie de joc și sinceră ca un copil, ca și cînd ar fi înțeles-o – că dac-o vor scăpa și-o vor ascunde, n-o să le mai smulgă și n-o să le mai ardă. Dar Theseus chemînd-o și dîndu-i încredințare c-o să aibă grijă de ea și n-o să-i facă nici un rău, ea a ieșit din ascunziș și, împreunîndu-se cu Theseus, a făcut pe Melanippos, iar mai tîrziu ea a trăit cu Deioneus al lui Eurytos [57] din Oichalia [58], avînd încuviințarea lui Theseus. Iar Melanippos [59] al lui Theseus a avut de fiu pe Ioxos [60], care a luat parte la întemeierea cetății Ornytos [61], colonie în Caria. De acolo se trage, pentru ioxizi și ioxișî, obiceiul străbun să nu ardă nici sparanghelul nici spinul, ci să le cinstească și să le onoreze.

IX Iar scroafa Crommyonia [62], pe care au poreclit-o Phaia [63], nu era o sălbăticiune slabă, ci o fiară luptătoare, greu de înfrînt. Ținîndu-i piept în drum, ca unei jucării, a ucis-o, ca să nu pară că înfruntă toate primejdiile de nevoie, socotind în același timp că un om cumsecade trebuie să se împotrivească oamenilor răi numai cînd este nevoie să se apere, dar cu fiarele cele mai de soi să pornească el singur de la sine să se lupte și să se avînte în primejdie.

Unii spun că Phaia a fost o tîlhăroaică ucigașă și desfrînată, care locuia chiar acolo în Crommyon, dar a fost poreclită „scroafa" din pricina moravurilor și felului ei de viață, fiind ucisă apoi de Theseus.

X Pe Skeiron [64] Theseus l-a ucis înaintea Megarei [65], aruncîndu-l de pe o stîncă, pentru că – după cum spune o tradiție bine statornicită – prăda pe trecători, iar, după cum spun alții, din pricina violenței și nestăpînirii sale, deoarece întindea picioarele călătorilor și-i ruga să i le spele, apoi le dădea un picior și-i azvîrlea în mare.

Istoricii din Megara însă, mergînd împotriva tradiției și, așa cum spune Simonides [66],

Luptîndu-se cu îndepărtatele vremi,

spun că Skeiron n-a fost nici un om violent, nici un tîlhar de rînd, ci un vînător de tîlhari, om apropiat și prieten cu oamenii cinstiți și drepți. Ei spun că la Atena, Aiacos [67] este socotit prea sfînt, iar Kythreus [68] din Salamina [69] are parte de cinstire ca un zeu, iar virtutea lui Peleus [70] și a lui Telamon [71] nu este nimănui neștiută. Ei bine, Skeiron a fost, după ei, ginerele lui Kythreus, socrul lui Aiacos, bunicul lui Peleus și Telamon, care au fost copiii Endeidei [72], fiica lui Skeiron și a Charicleei [73]. Așadar, nu este firesc ca cei mai buni să fie socotiți că se trag din același neam cu cel rău, primind de la el și dînd, la rîndu-le, tot ceea ce au ei mai măreț și mai de preț. Dar se spune că Theseus n-a luat localitatea Eleusis cînd s-a dus prima oară la Atena, ci mai în urmă, pe vremea cînd o stăpîneau megarienii, răsturnînd pe Diocles [74] care era mai-marele lor. Se zice că atunci a ucis pe Skeiron. Astfel de știri, care se bat cap în cap, se spun în această privință.

XI La Eleusis [75], Theseus, învingînd în luptă dreaptă pe Cecryon [76], l-a ucis. Și mergînd el mai departe, la Hermes [77], a ucis pe Damastes Procustes [78], silindu-l să se întindă cît patul lui, așa cum făcea și Damastes cu străinii. Theseus a săvîrșit aceste fapte imitînd pe Heracles. Căci și Heracles, pedepsind pe cei pe care punea mîna așa cum l-ar fi ucis ei, a sacrificat pe Busiris [79] și a învins în luptă dreaptă pe Antaios [80] și a răpus în luptă corp la corp pe Kyonos [81] și, spărgînd capul lui Termeros [82], l-a ucis. De acolo se spune că se trage și expresia „boala termerică", căci Termeros, izbind cu capul pe cei pe care-i întîlnea, îi omora. Tot așa și Theseus ataca pe răufăcători ca să-i pedepsească, făcîndu-i să îndure aceleași silnicii la care supuneau și ei pe alții, primind fiecare o dreaptă pedeapsă după chipul propriilor nelegiuiri.

XII Mergînd el mai departe și ajungînd la rîul Kephisos [83], i-au ieșit întru întîmpinare niște oameni din neamul Phytalizilor [84] și ei cei dintîi l-au salutat; și rugîndu-i el să-l purifice, ei l-au purificat după datinele lor și făcînd sacrificii de curățire, l-au ospătat

acasă la ei. Nimeni altcineva nu-i ieşise binevoitor întru întîmpinare, în călătoria lui ; se spune că el a sosit în ziua a opta a lunii Cronios, care se numeşte acum Hecatombaion [85].

Şi coborîndu-se el în cetate, a găsit trebile obşteşti pline de tulburare şi cetatea în dezbinare, iar pe Aigeus şi casa sa în suferinţă. Într-adevăr, Medeea [86], fugind din Corint [87] şi făgăduind lui Aigeus că, cu ajutorul farmecelor, îl va face să aibă copii, trăia cu el. Medeea, presimţind ce gînduri avea Theseus, în timp ce Aigeus nu ştia nimic şi, fiind bătrîn, se temea de orice din pricina răscoalei din cetate, l-a convins ca, ospătînd pe Theseus ca pe un străin, să-l ucidă, otrăvindu-l.

Venind deci Theseus la masă, n-a socotit că e bine să spună el cel dintîi cine este, ci, voind să dea lui Aigeus începutul descoperirii, a scos cuţitul ca să taie carnea care era pe masă şi i l-a arătat. Aigeus l-a recunoscut pe dată şi a zvîrlit cupa cu otravă şi, punîndu-i întrebări, l-a recunoscut că este fiul său, a sărit să-l îmbrăţişeze şi, adunînd cetăţenii, li l-a arătat, iar ei l-au primit cu bucurie, din pricina bărbăţiei lui.

Se spune că, rostogolindu-se cupa, otrava s-a vărsat pe locul care este acum înconjurat de ziduri, în Delphinion [88], căci acolo era locuinţa lui Aigeus, iar statuia lui Hermes care este în partea dinspre răsărit a templului se numeşte pînă astăzi „cea de la porţile lui Aigeus".

XIII Pallantizii [89] nădăjduiau mai înainte că, Aigeus murind fără copii, vor pune ei mîna pe domnie ; dar cînd s-a arătat Theseus moştenitor, tare s-au tulburat, zicîndu-şi că acum domneşte Aigeus, care fusese adoptat de Pandion [90] şi n-avea nimic cu Erechteizii [91], iar după el va domni Theseus, care iarăşi va fi un venetic şi un străin, şi s-au hotărît să purceadă la război.

Şi împărţindu-se ei în două cete, unii au pornit-o în văzul tuturor de la Sphettos [92] spre cetate, cu tatăl lor, iar alţii, ascunzîndu-se la Gargettos [93], s-au pus la pîndă, ca să atace din două părţi pe cei care le vor ieşi în cale. Cu ei era şi un crainic, un om din Agnous [94], numit Leos [95]. El îi dă de ştire lui Theseus de cele puse la cale de Pallantizi. Atunci Theseus, căzînd pe neaşteptate aupra celor care stăteau la pîndă, i-a ucis pe toţi, iar cei care erau cu Pallantides, aflînd, s-au împrăştiat. De atunci se spune că locuitorii din demul Palleneilor [96] n-au legături de căsătorie cu cei din demul

Agnous, şi crainicul la ei nu strigă vorbele „acouete leo" [97], obişnuite în celelalte deme, căci ei urăsc vorba „leos" din pricina trădării crainicului.

XIV Iar Theseus, dorind să fie un om întreprinzător şi, în acelaşi timp, şi cîrmuitorul poporului, a pornit spre taurul din Marathon [98], care dădea mare bătaie de cap locuitorilor Tetrapolisului [99], şi punînd mîna pe el, l-a arătat viu locuitorilor, mînîndu-l prin cetate, iar apoi l-a sacrificat lui Apollo Delphinianul [100]. Iar Hecale [101] şi mitul ţesut în jurul ei în legătură cu ospeţia şi primirea făcută lui Theseus se pare că nu ţin prea mult de adevăr. Într-adevăr, demele de primprejur adunîndu-se, aduceau lui Zeus Hecalesios [102] un sacrificiu, numit „hecalesion" şi cinsteau pe Hecale, numind-o, spre a o mîngîia, Hecalina, pentru că şi ea, primind pe Theseus, care era foarte tînăr, l-a salutat ca o bătrînă şi l-a mîngîiat cu vorbe dezmierdătoare. Şi fiindcă s-a rugat lui Zeus pentru Theseus – cînd el a pornit la luptă – că de se va întoarce teafăr îi va aduce un sacrificiu, dar murind înainte de a se întoarce Theseus, a avut parte de recunoştinţa ospitalităţii amintite, căci Theseus a orînduit astfel, după cum istoriseşte Philochoros [103].

XV Puţin mai tîrziu au venit din Creta [104], pentru a treia oară, cei care cereau dajdia. Astfel, deoarece se credea că Androgeus [105] fusese ucis mişeleşte în Attica, şi Minos [106] făcea multe rele oamenilor, purtînd război, şi divinitatea pustiise ţara (căci se aşezase multă nerodnicie şi boală şi rîurile secaseră), iar zeul statornicind că de-i vor potoli mînia lui Minos şi se vor împăca, va înceta şi ea mînia şi nenorocirile, ei au trimis crainici [la cretani] şi i-au rugat să se împace şi au făcut învoieli, ca să trimită timp de nouă ani drept dajdie şapte tineri necăsătoriţi şi şapte fecioare. Acestea le spun laolaltă cei mai mulţi istorici. Dar mitul cel mai tragic spune că tinerii, fiind duşi în Creta, au ucis Minotaurul [107] în Labyrinthos [108] sau că, rătăcind ei prin Labyrinthos şi neputînd găsi nici o ieşire, au murit acolo, şi că Minotaurul, aşa cum zice Euripides, a fost :

> O arătare amestecată şi o făptură vătămătoare,
> Corcitură de taur şi de om, o îndoită fire.

XVI Philochoros spune că cretanii n-au căzut la o astfel de învoială, ci au răspuns că Labyrinthos era un loc de pază, neavînd nimic vătămător, decît că cei puşi acolo sub veghe nu puteau să scape, iar Minos a pus la cale o întrecere la jocuri pentru Androgeus şi a propus, drept premiu, cîştigătorilor pe tinerii care erau ţinuţi sub veghe în Labyrinthos. A învins, în primele întreceri, cel care avea cea mai mare trecere la ei atunci şi era comandant de oşti, unul numit Tauros [109], un om care nu era de loc cumsecade şi blînd, ci se purta mîndru şi nesuferit cu tinerii atenieni. Aristoteles şi el, în *Constituţia bottiailor* [110], este vădit că nu crede că Minos a ucis pe tinerii atenieni, ci că au fost ţinuţi în Creta ca lucrători pe plată pînă la bătrîneţe. O dată, zice el, cretanii, pentru a împlini o juruinţă veche, au trimis la Delphi o ceată de tineri aleşi şi, amestecîndu-se ei cu cei trimişi, au ieşit din Creta şi copiii atenienilor, dar neputînd să găsească hrană acolo, au trecut mai întîi în Italia şi s-au aşezat prin Iapygia [111], iar de aci au trecut iarăşi în Tracia [112] şi s-au numit bottiai. De aceea, fiicele bottiailor, cînd îndeplinesc un anumit sacrificiu, cîntă : „Să mergem la Atena". Se pare că, în realitate, este primejdios să te pui rău cu o cetate care are cultură şi muze. Într-adevăr, mereu, în decursul timpului, Minos şi-a auzit de rău şi a fost batjocorit în teatrele Atenei şi nici Hesiod nu l-a răsplătit numindu-l cel mai desăvîrşit rege, nici Homer numindu-l intimul prieten al lui Zeus, ci tragicii, fiind mai tari, au împrăştiat de pe tribuna scenei şi de pe scenă multă batjocură împotriva lui, zicînd că a fost rău şi violent, deşi se spune că Minos a fost rege şi legiuitor, iar Rhadamantes [113] a fost judecător şi paznic al drepţilor aleşi de el.

XVII Deci cînd a venit timpul celei de-a treia dajdii şi părinţii care aveau feciori necăsătoriţi trebuiau să vină să tragă la sorţi, iarăşi s-au ridicat împotriva lui Aigeus învinuiri din partea cetăţenilor care se plîngeau şi se mîniau că, deşi el este vinovat de toate relele, nu primeşte el singur partea pedepsei, ci, dînd domnia unui tînăr născut din flori şi străin, nu se uită la ei că au rămas fără copii legitimi şi lipsiţi cu totul de copii. Aceste plîngeri l-au întristat pe Theseus şi, socotind că nu este drept să rămînă nepăsător, ci să împărtăşească soarta cetăţenilor, s-a dus şi s-a dat pe el însuşi, fără tragere la sorţi. Tuturora mîndria lui Theseus li s-a părut minunată şi le-a plăcut fapta lui, dar Aigeus, văzîndu-l că

rămîne neconvins şi neînduplecat la cererile şi rugăminţile sale duioase, a tras la sorţi pe ceilalţi tineri. Hellanicos [114] însă spune că cetatea n-a trimis în Creta pe tinerii şi tinerele care au ieşit la sorţ, ci că Minos însuşi, fiind de faţă, i-a ales şi că primul dintre toţi a fost Theseus, cu anumite învoieli bine rînduite şi că se statornicise că atenienii vor da corabia care să-i transporte, că tinerii se vor urca pe corabie şi vor pluti dimpreună cu Minos fără nici o armă şi că, după moartea Minotaurului, dajdia va lua sfîrşit.

La început, nu era nici o nădejde de scăpare, de aceea au şi trimis corabia cu pînză neagră, ca semn vădit al unei nenorociri. Dar atunci Theseus a încurajat pe tatăl său şi i-a vorbit în cuvinte făloase că va pune mîna pe Minotaur, iar Aigeus a dat cîrmaciului şi o pînză albă, poruncindu-i ca, la întoarcere, dacă Theseus va fi salvat, să ridice pînza cea albă, iar de nu, să plutească cu cea neagră şi să-i arate nenorocirea. Iar Simonides [115] spune că pînza pe care i-a dat-o Aigeus n-a fost albă, ci purpurie,

Pe care era brodată o floare de stejar, ce ape făcea

şi că acesta era semnul salvării lor. Iar corabia o cîrmuia Amarsyades Phereclos [116], după cum spune Simonides. Philochoros spune că Theseus a luat pe cîrmaciul Nausithoos [117] de la Skiros [118] din Salamina, iar ajutor de cîrmaci pe Phaiax [119], deoarece atenienii pe atunci încă nu se îndeletniceau cu plutitul pe mare, că unul dintre tinerii duşi în Creta era Menesthes, fiul fiicei lui Skiros. Drept dovadă el aduce monumentele lui Nausithoos şi Phaiax, pe care le-a ridicat Theseus la Phaleron [120], lîngă templul lui Skiros, şi se spune că Kybernesiile [121] sînt sărbătorile în cinstea lor.

XVIII Făcîndu-se tragerea la sorţ, Theseus a luat din prytaneu [122] pe cei pe care au căzut sorţii şi, mergînd în Delphinion [123], a depus ramura de rugător [124] lui Apollo. Iar ramura era o mlădiţă din măslinul sfînt [125], încununată cu lînă albă. Şi făcînd legiuita rugăciune, a pornit la mare în ziua a şasea a lunii Mounihion [126], lună în care şi astăzi atenienii trimit fecioare în Delphinion ca să împace zeul.

Se spune că zeul, la Delphi, i-a dat un oracol, îndemnîndu-l să-şi ia drept conducătoare pe Afrodita [127] şi s-o roage să-i fie

însoțitoare la plutire și că, în momentul cînd aducea jertfă pe malul mării o capră, capra s-a făcut dintr-o dată țap. De aceea zeița se mai numește și Epitragia [128].

XIX Iar după ce a ajuns în Creta, așa cum scriu și cîntă în versuri cei mai mulți dintre autori, Ariadna [129], îndrăgostindu-se de el, i-a dat un fir și l-a învățat cum să străbată prin întortochierile Labyrinthului, iar el, omorînd Minotaurul, a pornit înapoi pe mare, luînd cu el pe Ariadna și pe tineri.

Pherekyides [130] spune că Theseus înainte de plecare a spart fundul corăbiilor cretane, luîndu-le astfel putința de a-l urmări.

Demon [131] spune însă că și Tauros, generalul lui Minos, a fost ucis în port, cînd a încercat să se bată cu Theseus, care pleca.

Așa cum istorisește Philochoros, după ce Minos a vestit întrecerea la jocuri, Tauros, avînd faima că-i va întrece pe toți, trezea pizma tuturor, căci și puterea lui era urîtă din pricina felului său de a fi și era învinuit că are legături cu Pasiphae [132]. De aceea, cînd Theseus s-a hotărît să ia parte la întrecere, Minos s-a învoit. Și fiind obiceiul în Creta ca și femeile să ia parte la spectacole, Ariadna era de față la întrecere și, rămînînd uimită de înfățișarea lui Theseus, i-a admirat și lupta, căci i-a întrecut pe toți. Bucurîndu-se și Minos, mai ales că Tauros fusese înfrînt și batjocorit, i-a dat înapoi lui Theseus pe tineri și a iertat cetatea de dajdie.

Dar o tradiție aparte și greu de crezut a dat Cleidemos [133] în această privință, începînd mai de sus, cum că era o hotărîre obștească a tuturor elenilor ca nici o triremă să nu plutească din nici o parte purtînd mai mult de cinci oameni, dar că numai Iason [134], comandantul corăbiei Argo [135] singur a plutit...[135 bis] ca să îndepărteze pe pirați. Apoi că Daidalos [136] a fugit pe un vas în Atena, iar Minos l-a urmărit, împotriva hotărîrii obștești, cu corăbii mari și, fiind dus de furtună în Sicilia, aci și-a sfîrșit viața. Apoi, Deucalion, fiul lui, nutrind sentimente de vrăjmășie atenienilor, a trimis o solie, cerîndu-le să le predea pe Daidalos și amenințîndu-i că altfel le va ucide fiii pe care-i luase ostatici Minos. Theseus i-a răspuns cu blîndețe, pretextînd că Daidalos îi este văr și deci îi este rudă, de vreme ce este fiul Meropei [137], fiica lui Erechteus. Apoi Theseus s-a așternut pe construirea de corăbii, o parte chiar acolo în ținutul Thymaitazilor [138], departe de calea pe unde trec străinii, iar altă parte, cu ajutorul lui Pittheus, în Troizena, voind astfel să treacă faptul nebăgat în seamă.

Fiind deci corăbiile gata, a pornit pe mare, avînd pe corabie și pe Daidalos și, drept călăuze, niște exilați din Creta. Și fără ca cineva să prevadă ceva, căci toți credeau că niște corăbii prietene se apropie de Creta, Theseus, punînd mîna pe port și debarcînd, le-a luat-o înainte, ducîndu-se în Cnossos [139] și, dînd o luptă la porțile Labyrinthului, a ucis și pe Deucalion și pe lăncieri. Luînd parte la aceste fapte și Ariadna, Theseus a încheiat o învoială cu ea, făcînd legiuitele libații, și a luat pe tineri și a statornicit prietenie între atenieni și cretani, care au jurat că niciodată nu vor mai porni război între ei.

XX Multe lucruri se mai povestesc și în privința acestor fapte și în privința Ariadnei, lucruri care de loc nu se potrivesc între ele. Astfel, unii spun că Ariadna s-a spînzurat, fiind părăsită de Theseus, iar alții zic că, fiind adusă la Naxos [140] de corăbieri, a conviețuit cu Oinaros [141], preotul lui Dionysos [142], dar că a fost părăsită, deoarece Theseus iubea pe alta :

Căci grozav îl copleșea dragostea de Panopeis Aigle. [143]

Hereas din Megara [144] zice că Peisistratos [145] a luat acest vers din poemele lui Hesiod, după cum, ca să facă pe plac atenienilor, a și vîrît în *Nekya* [146] lui Homer versul următor :

Pe Theseus și pe Peirithoos [147], fii slăviți ai zeilor.

Alții zic că Ariadna a și avut copii cu Theseus, pe Oinopion [148] și pe Staphylos [149]. Printre aceștia este și Ion din Chios [150], care zice despre patria sa :

A întemeiat-o Oinopion fiul lui Theseus.

Iar poveștile mitologice cele mai frumoase, toți, ca să zic așa, le au în gură. Dar Paion din Amathous [151] a dat la iveală o versiune cu totul aparte în această privință. El spune că Theseus a fost dus de furtună în insula Cipru și a debarcat pe insulă numai pe Ariadna, care era însărcinată și se simțea rău, și nu mai putea suferi plutirea, din pricina zguduiturilor, dar că el, sărind în ajutorul corăbiei, iarăși s-a fost dus de la țărm în larg. Femeile din

partea locului au luat pe Ariadna şi au început s-o mîngîie în descurajarea şi singurătatea ei şi i-au adus şi o scrisoare plăsmuită, închipuind că Theseus i-a scris şi-i arată că este mîhnit din pricina suferinţei ei şi-i vine în ajutor. El mai spune că, murind Ariadna, femeile au înmormîntat-o înainte de a naşte. Mai pe urmă, zice el, a venit şi Theseus şi, întristîndu-se foarte, a lăsat bani localnicilor, rînduindu-le să aducă jertfe Ariadnei, căreia i-a şi ridicat două mici statui, una de argint şi alta de aramă. Iar la jertfă, în a doua zi a lunii Gorpiaion [152], unul dintre tineri, stînd întins pe pat, strigă şi face gesturile femeilor în durerile facerii, iar păduricea Amaithousios [153], în care se arată mormîntul ei, a fost numită a Ariadnei Afrodita. Unii locuitori din Naxos istorisesc că au existat doi Minos şi două Ariadne, dintre care una s-a căsătorit cu Dionysos în Naxos şi a născut pe Staphylos, iar cea mai tînără, răpită şi părăsită de Theseus, a venit la Naxos, însoţită de o doică, numită Corcynes [154] al cărui mormînt se arată şi acum. Se spune că şi această Ariadnă a murit aci şi se bucură de cinstiri deosebite de ale celei dintîi. Căci pe cea dintîi o sărbătoresc în bucurie şi joc, pe cînd jertfele care se aduc celei de-a doua sînt tînguite cu jale şi durere.

XXI Plutind deci Theseus din Creta, s-a oprit la Delos [155] şi, aducînd jertfe zeului şi punîndu-i drept ofrandă statuia Afroditei pe care o luase de la Ariadna, a jucat un joc cu tinerii eliberaţi, pe care se zice că-l joacă şi acum delienii şi care este o imitaţie a ocolurilor şi rătăcirilor prin Labyrinthos, jucat într-un ritm cu multe schimbări şi desfăşurări. Iar felul acesta de joc delienii îl numesc „cocorul", după cum istoriseşte Dicaiarhos [156]. Theseus l-a dansat la altarul numit Keraton [157], fiindcă este făcut numai din coarne de animale din partea stîngă.

Se spune că Theseus a mai statornicit şi o întrecere la jocuri în Delos, şi el cel dintîi a dat atunci învingătorilor o ramură de palmier.

XXII Şi apropiindu-se ei de Attica, se zice că de bucurie Theseus a uitat, şi a uitat şi cîrmaciul, să ridice pînza albă, prin care trebuia să se vestească lui Aigeus c-au scăpat cu bine. Iar Aigeus, pierzîndu-şi nădejdea, s-a aruncat de pe o stîncă, omorîndu-se.

Şi venind Theseus, a adus în Phaleron [158] jertfele pe care le juruise la plecare, cînd se rugase zeilor, şi a trimis un crainic în cetate să dea de ştire că au scăpat cu bine. Dar crainicul a dat şi peste mulţi oameni care deplîngeau moartea regelui, dar şi peste alţii care, cum este firesc, se grăbeau să-i arate lui Theseus simţămintele lor de dragoste şi să-i dea cununi, pentru că se întorsese cu bine. Primind deci cununile a împodobit caduceul [159] cu ele, apoi, înapoindu-se la mare, de vreme ce Theseus nu făcuse încă libaţiile [160], a stat afară din templu, nevoind să tulbure sacrificiul. Făcîndu-se deci libaţiile, Theseus a vestit moartea lui Aigeus, iar cei de faţă, grăbindu-se cu gemete şi cu mare zgomot, s-au urcat în cetate.

De atunci şi astăzi la serbarea Oschophoriilor [161] se spune că nu se încununează crainicul, ci caduceul, iar în timpul libaţiilor, cei de faţă strigă : „Eleleu" şi „iou, iou !". Dintre aceste strigăte, pe cel dintîi obişnuiesc să-l scoată cei grăbiţi şi veseli, iar cel de-al doilea este semnul durerii şi tulburării. Şi înmormîntînd pe tatăl său, Theseus a îndeplinit juruinţele făcute lui Apollo, în a şaptea zi a lunii lui Pyanepsion [162], căci în această zi s-au urcat ei în cetate teferi.

Iar obiceiul de a fierbe legume în acea zi se spune că s-a îndătinat din pricină că, scăpînd ei de primejdie, au amestecat în aceeaşi oală toate resturile de mîncare şi, fierbîndu-le, s-au ospătat şi le-au mîncat împreună.

Ei poartă şi eiresiona [163], o ramură de măslin împodobită cu lînă, aşa cum fusese atunci împodobită ramura de rugător, şi o împodobesc cu tot soiul de fructe, fiindcă atunci a încetat stîrpiciunea în Attica, şi cîntă aşa :

> Ramura de măslin aduce smochine şi pîine grasă
> Şi miere-n pahar şi untdelemn de frecat corpul,
> Şi paharul de vin curat, pentru ca, bîndu-l, să dormi.

Ei bine, unii spun că aceste versuri au fost făcute pentru că Heraclizii au fost astfel ospătaţi de atenieni. Dar cei mai mulţi spun aşa cum am spus eu mai înainte.

XXIII Iar corabia în care a plutit şi s-a întors cu bine Theseus cu tinerii, care avea treizeci de vîsle, atenienii au păstrat-o

pînă pe vremea lui Demetrios din Phaleron [164], îndepărtînd bucăţile de bîrne vechi şi înlocuindu-le cu altele puternice şi încheindu-le în aşa fel încît această corabie a fost şi pentru filozofi o pildă de cuvînt îndoielnic, de vreme ce unii spuneau că este aceeaşi corabie, iar alţii susţineau că nu s-a mai putut păstra aceeaşi corabie care fusese la-nceput.

Ei sărbătoresc şi Oschophoriile, sărbătoare pe care a întemeiat-o Theseus. Se spune că Theseus n-a luat cu el toate fecioarele care au ieşit atunci la sorţ, ci, luînd dintre tinerii prieteni pe doi, care aveau faţa de fată şi păreau gingaşi, dar care aveau inimă şi avînt de bărbat, i-a pus să facă băi calde şi să stea la umbră, să-şi împodobească părul, să-şi subţieze şi să-şi frăgezească pielea cu pomezi şi miresme şi mai învăţîndu-i să imite vocea şi gesturile şi mersul fecioarelor, aşa încît să nu se deosebească întru nimic de ele, i-a pus în numărul fecioarelor şi nimeni n-a băgat de seamă. Iar cînd s-a întors, şi el şi tinerii au luat parte la sărbătoare îmbrăcaţi aşa cum se îmbracă astăzi cei care poartă ramurile.

Atenienii aduc ramuri lui Dionysos şi Ariadnei, spre a le mulţumi pentru vîntul prielnic, sau mai degrabă, pentru că s-au înapoiat în timpul cînd se strînge recolta. Iar deipnophorele [165] asistă şi iau parte la jertfă, imitînd pe mamele tinerilor pe care a căzut sorţul, căci atunci mamele le ieşeau în cale, aducîndu-le mîncări şi pîine. Şi se povestesc mituri, pentru că şi mamele acelea au povestit băieţilor mituri, ca să-i îmbuneze şi să le dea curaj. Aceste lucruri le istoriseşte şi Demon [166]. I s-a ales şi un loc unde să i se ridice un templu, iar pe cei care făceau parte din familiile silite să dea dajdia i-a pus să-i aducă bani pentru jertfă. Iar de jertfă se îngrijeau Phytalizii [167], căci Theseus le dăduse această cinste drept răsplată pentru ospitalitatea cu care-i primiseră.

XXIV Iar după moartea lui Aigeus, punîndu-şi în minte un mare şi minunat lucru, Theseus a pus să locuiască laolaltă, într-o singură cetate, pe toţi locuitorii Atticii, şi a făcut astfel să se arate că-s un singur popor al unei singure cetăţi aceia care pînă atunci trăiau împrăştiaţi şi nu puteau fi chemaţi spre a hotărî ceea ce-i de folos pentru toţi îndeobşte, ba uneori trăiau chiar în dezbinare şi se războiau unii cu alţii. Mergînd el deci pe la fiecare, a încercat să-i convingă să primească planul lui, după aşezări şi neamuri, şi în timp ce oamenii de rînd şi săracii primeau repede chemarea lui, el propunea celor cu trecere o constituţie fără rege şi un regim democratic, în care el avea să fie numai comandant în război şi strajă legilor, iar celorlalţi avea să le dea tuturor egalitatea în drepturi. Pe unii i-a convins, iar cei care se temeau de puterea lui, care era mare, şi de curajul lui au găsit că-i mai bine să cadă la învoială prin convingere decît constrînşi [168].

Desfiinţînd deci pritaneele [169] şi sfaturile [170] şi slujbele care erau pe la fiecare, a făcut un singur pritaneu de obşte pentru toţi, aci, şi un sfat unde se ridică acum cetatea [171] şi a numit cetatea Atena şi a făcut din Panathenee [172] sărbătoare obştească, în care se aduc jertfe.

A întemeiat şi sărbătoarea Metoikiilor [173], în care se aduc jertfe în a şaisprezecea zi a lunii Hecatombaion [174], pe care o prăznuiesc şi acum.

Şi desfiinţînd regalitatea [175], aşa cum făgăduise, a început să împodobească cetatea, începînd cu zeii, căci, întrebînd oracolul de la Delphi, i-a venit un răspuns în privinţa cetăţii, care sună astfel :

> Theseus al lui Aigeus, urmaş al Pittheidei, [176]
> Multor cetăţi tatăl meu le-a aşezat
> Sfîrşitul destinului în cetatea voastră,
> Dar tu nu te zbuciuma înlăuntrul sufletului tău,
> Căci tu vei pluti uşor pe marea frămîntată.

Se istoriseşte că oracolul acesta l-a rostit mai în urmă şi Sibylla [177] cu privire la cetate, zicînd :

> Ca un burduf vei pluti, dar nu ţi-e dat să te scufunzi.

XXV Şi dorind ca cetatea să crească şi mai mult, Theseus a început să-i cheme pe toţi străinii, dîndu-le drepturi egale cu ale atenienilor ; se spune că chemarea „Veniţi aici toate popoarele" a fost crăinicită de Theseus, cînd a voit să strîngă laolaltă toate noroadele Helladei.

Totuşi n-a pierdut din vedere că democraţia [178] ateniană era fără rînduială şi amestecată din pricina mulţimii necălăuzite care se revărsa necurmat, ci el cel dintîi a ales de o parte pe eupatrizi [179], pe geomori [180] şi pe demiurgi [181], iar eupatrizilor le-a hă-

răzit să aibă în grijă cinstirile zeilor, să dea conducători cetății și să fie dascăli ai legilor și călăuze în cele sfinte și neprihănite și i-a pus astfel cam pe picior de egalitate cu ceilalți cetățeni, deoarece eupatrizii păreau că se disting prin faimă, geomorii prin folosul muncii lor, iar demiurgii prin mulțimea lor.

Cît despre faptul că el cel dintîi a înclinat către popor, după cum spune Aristoteles, și a dat la o parte monarhia, se pare că o mărturisește și Homer în *Catalogul corăbiilor* [182], căci numai pe atenieni îi numește popor.

A bătut și monedă, punînd să se facă pe ea chipul unui bou, fie în amintirea taurului de la Marathon, fie în amintirea lui Tauros, comandantul oastei lui Minos, fie că chema pe cetățeni la plugărie. De la el se spune că se trag cuvintele : „suta de boi" și „zecile de boi". Și unind trainic Megara cu Attica, a ridicat faimoasa coloană în Isthm, care despărțea cele două țări, scriind o inscripție în două trimetre [183], dintre care pe unul l-a scris pe partea dinspre răsărit. Acest vers glăsuia așa :

Aici nu-i Peloponesul, ci Ionia.

Iar celălalt era spre apus și glăsuia așa :

Aici este Peloponesul, nu Ionia.

A întemeiat el cel dintîi jocuri, imitînd pe Heracles și avînd ambiția ca elenii să sărbătorească jocurile olympice în cinstea lui Zeus, datorită lui Heracles, dar să sărbătorească și jocurile isthmice, în cinstea lui Poseidon, datorite sieși. Căci jocurile întemeiate în cinstea lui Melikertes [184] tot acolo se sărbătoreau, mai mult noaptea și aveau mai mult rînduielile unor mistere decît ale unui spectacol și adunări obștești.

Unii spun că jocurile isthmice au fost întemeiate în cinstea lui Skeiron, deoarece Theseus dorea să se purifice de ucidere, din pricina înrudirii cu el, căci Skeiron era fiul lui Canethos [185] și al Heniohei [186], fiica lui Pittheus.

Iar alții zic că a fost Sinis, nu Skeiron, și că jocurile au fost întemeiate de Theseus în amintirea lui, și nu în a lui Skeiron.

A orînduit deci și a statornicit pentru corintieni să dea un loc de frunte atenienilor, care vor veni la jocurile din Isthm, atît cît ar ocupa pînza întinsă a corăbiei pe care au venit. Acestea le istorisesc Hellanicos [187] și Andron din Halicarnassos [188].

XXVI A plutit și pe Marea Neagră, după cum spun Philochoros și alți cîțiva, pornind în expediție cu Heracles împotriva amazoanelor [189] și, drept răsplată pentru faptele sale de vitejie, a luat pe Antiopa [190]. Dar cei mai mulți, printre care sînt și Pherekydes și Hellanicos și Herodoros, spun că Theseus a plutit mai tîrziu decît Heracles, cu propria sa corabie, și a luat pe amazoană prizonieră.

Aceștia spun lucruri mai vrednice de crezare. Căci despre nimeni altul nu se istorisește, dintre cei care au pornit în expediție, că a luat pe o amazoană prizonieră. Iar Bion [191] spune că, luînd-o prin surprindere, a prins-o, căci amazoanele, din fire iubind pe bărbați, n-au fugit de Theseus cînd s-a apropiat de țărmul lor, ci i-au trimis chiar daruri de ospitalitate și Theseus a îndemnat pe cea care i le-a adus să se urce pe corabie, și urcîndu-se ea, a fost răpită. Un oarecare Menecrathes [192], povestind o istorisire în legătură cu Nicaia, cetate a Bythiniei [193], spune că Theseus, avînd pe Antiopa, și-a petrecut timpul prin acele locuri și că, din întîmplare, erau cu el în expediție trei tineri frați din Atena : Euneos, Thoas și Soloeis [194]. Soloeis, îndrăgostindu-se de Antiopa și trecînd neobservat de ceilalți, s-a destăinuit unuia din prieteni, iar acela s-a întîlnit cu Antiopa ca să-i destăinuie această dragoste ; ea însă a respins cu asprime propunerea, dar a îndurat jignirea aceasta cu înțelepciune și cu blîndețe, și nu l-a învinuit în fața lui Theseus. Dar Soloeis, pierzîndu-și nădejdea, s-a aruncat într-un rîu și s-a înecat, iar Theseus, aflînd de pricina sinuciderii și de patima tînărului, a suferit adînc și, în durerea lui, și-a adus aminte de un oracol : i se orînduise de Pythia, la Delphi, ca, atunci cînd va fi mîhnit și îndurerat pe pămînt străin, să întemeieze aci o cetate și să lase conducători pe cîțiva dintre cei din jurul său. Și, de aceea, cetatea pe care a întemeiat-o a numit-o, după numele zeului [195], Pythopolis, iar rîul din apropiere l-a numit Soloeis, pentru cinstirea tînărului. Se mai spune că Theseus a lăsat și pe frații lui ca epistați [196] și nomotheți [197] și, o dată cu ei, a lăsat și pe un oarecare Hermos [198], eupatrid. De la el, pythopolitii [199] au dat unei case numele de „locul lui Hermes", nepronunțînd cum se cade a doua silabă și trecînd slava de la erou la zeu.

XXVII Aceasta a fost pricina războiului cu amazoanele. Dar se pare că lucrul n-a fost nici uşor, nici femeiesc. Căci nu şi-ar fi pus tabăra în cetate şi n-ar fi dat bătălia despuiaţi pe lîngă Pnyx [200] şi pe lîngă Museion [201], dacă ele n-ar fi pus stăpînire pe ţărini şi n-ar fi atacat fără teamă oraşul.

Dar că, aşa cum istoriseşte Hellanicos, au ajuns să treacă peste Bosphorul cimmerian [202] îngheţat, este greu de crezut. Faptul că şi-au aşezat tabăra în oraş este dovedit şi de numele locurilor şi de mormintele celor căzuţi în luptă. Şi multă vreme au şovăit şi au stat în cumpănă cele două tabere pînă să înceapă atacul. În cele din urmă, Theseus, potrivit unui oracol, aducînd jertfe lui Apollo, a început bătălia. Iar bătălia s-a dat în luna lui Boedromion, în ziua în care şi acum atenienii sărbătoresc Boedromiile [203]. Cleidemos, dorind să expună faptele cu de-amănuntul, istoriseşte că aripa stîngă a frontului amazoanelor s-a îndreptat spre locul care astăzi se numeşte Amazoneion [204], iar aripa dreaptă s-a dus spre Pnyx prin Hrysa [205]. Atenienii, pornind de la Museion, au luptat împotriva acestei aripi, căzînd asupra amazoanelor, iar mormintele celor căzuţi se găsesc de-a lungul drumului care duce la porţile cetăţii, pe lîngă mormîntul eroului Halcodon [206], porţi pe care astăzi le numesc Peiraicai [207]. Şi pe aci se spune că au fost respinşi pînă la templul Eumenidelor [208] şi s-au retras în faţa femeilor, dar că ei, dînd iureş de la Palladion [209] şi Ardettos [210] şi Lyceion [211], au respins aripa dreaptă a frontului lor, pînă cînd au ajuns în tabăra lor şi multe dintre ele au căzut. În a patra lună s-au încheiat învoieli, prin mijlocirea Hippolytei, că Hippolyta o numeşte acest autor pe femeia care a trăit cu Theseus, nu Antiopa. Unii spun că femeia a căzut luptînd alături de Theseus, fiind străpunsă cu suliţa de amazoana Molpadia, şi că monumentul de lîngă templul Olympiei este ridicat în cinstea ei.

Şi nu este de mirare că istoria rătăceşte încoace şi încolo, cînd este vorba de fapte atît de vechi, de vreme ce se spune că amazoanele rănite au fost trimise pe ascuns în Chalkis [212], şi au avut parte de îngrijire şi unele au fost înmormîntate aci pe lîngă clădirea numită acum Amazoneion. Că războiul s-a isprăvit prin încheierea unor învoieli, o mărturiseşte şi denumirea locului din jurul Theseionului – pe care-l numesc Horcomosion [213] – şi sărbătoarea cu jertfe care se ţinea altădată, la amazoane, înaintea Theseenelor [214]; şi megarienii arată un mormînt al amazoanelor, la

ei, la aşa-numitul Rhous, pentru cei care pornesc din piaţă, unde se găseşte Rhomboeidesul [215]. Se spune că unele dintre ele au murit şi pe la Cheroneea şi au fost înmormîntate lîngă un riuleţ care odinioară, după cît se pare, se numea Thermodon, iar acum se numeşte Haimon. Despre aceasta am scris în *Viaţa* lui Demosthenes. Este vădit lucru că amazoanele n-au trecut nici prin Thessalia fără să facă ceva, căci şi acolo, pe la Scothousa şi Kynoscephalai, se arată şi acum morminte de-ale lor.

XXVII Aceste fapte, vrednice de a fi amintite, se povestesc despre amazoane. Iar întîlnirea cu amazoanele despre care a scris autorul *Theseidei* [216], unde se mai spune că Theseus, care luase în căsătorie pe Phedra, a mai luat şi pe Antiopa, şi că amazoanele care erau cu ea au încercat să i se împotrivească şi că Heracles le-a ucis, vădit seamănă a mit şi plăsmuire.

Murind Antiopa, Theseus a luat în căsătorie pe Phedra, după ce făcuse un băiat cu Antiopa, numit Hippolitos, iar după cum spune Pindar, Demophon.

În ceea ce priveşte nenorocirile în legătură cu Phedra şi cu fiul ei Theseus, deoarece nu se ridică din partea istoricilor nici o împotrivire faţă de cele ce spun tragicii [217], e nimerit să presupunem că s-au întîmplat aşa cum şi-au închipuit ei cu toţii.

XXIX Mai sînt, firește, şi alte povestiri în legătură cu căsătoriile lui Theseus, care însă n-au văzut scena şi care n-au nici început bine chibzuit, nici sfîrşit fericit [218]. Astfel, se spune că Theseus a răpit pe o oarecare Anaxo din Troizena şi că, ucigînd pe Sinis şi pe Kercyon, s-a împreunat cu forţa cu fiicele lor. Se mai spune că a luat în căsătorie şi pe Periboia, mama lui Aiax, şi apoi pe Phereboia şi pe Iopa, fiica lui Iphicles. Şi-l învinuiesc pe Theseus, după cum s-a spus, că din pricina dragostei care o nutrea pentru Aigle, fiica lui Panopeis, a părăsit pe Ariadna, faptă care n-a fost nici bună, nici cuviincioasă şi că, în sfîrşit, răpirea Elenei a adus războiul în întreaga Attica, iar pentru el s-a terminat cu fuga şi pieirea. Despre aceasta vom vorbi puţin mai în urmă.

Deşi s-au desfăşurat atunci multe bătălii în care s-au distins vitejii cei mai de frunte, totuşi Herodoros [219] spune că Theseus

n-a luat parte la nici una, ci numai la lupta cu lapiții împotriva centaurilor. Unii spun că Theseus a fost și cu Iason la Colchis și și că a înfruntat mistrețul împreună cu Meleagros și că de acolo se trage zicala „Nu fără Theseus" ; că el, neavînd nevoie de nici un tovarăș de luptă, a săvîrșit multe și slăvite fapte de vitejie și că, de atunci, au prins putere vorbele : „Ăsta-i un al doilea Heracles". A dat ajutor și lui Adrastos să ridice pe cei căzuți sub zidurile Cadmeei [220], nu înfrîngînd în luptă pe thebani, cum a plăsmuit Euripides în tragedie, ci convingîndu-i și încheind învoieli cu libații, căci așa spun cei mai mulți autori. Philochoros spune că acelea au fost primele învoieli încheiate în privința ridicării morților. Dar că, în realitate, Heracles a dat cel dintîi pe dușmanii căzuți în luptă celor rămași în viață, am scris în *Viața* lui Heracles. Mormintele ostașilor se arată și astăzi la Eleutherai, ale căpeteniilor la Eleusis. Această îngăduință i-a dat-o tot Theseus lui Adrastos. Împotriva *Rugătoarelor* lui Euripides mărturisesc *Eleusinienii* [221] lui Eschiles, în care Theseus a fost închipuit că zice și aceste lucruri.

XXX Iar prietenia lui Theseus cu Peirithoos se zice că a fost după cum urmează : Theseus avea o foarte mare faimă pentru curajul și bărbăția lui. Voind deci Peirithoos să-l dovedească și să-l pună la încercare pe Theseus, i-a răpit boii din Marathon și, aflînd că Theseus se ia după el înarmat, Peirithoos n-a fugit de el, ci, întorcîndu-se, a pornit să-l întîmpine. Și cînd s-au văzut unul pe altul și s-au minunat de frumusețile trupurilor și și-au admirat curajul, n-au mai pornit să se bată, ci Peirithoos, întinzînd cel dintîi mîna dreaptă, l-a îndemnat pe Theseus să fie el singur judecător al furtului boilor, căci el, de bună voie, se va supune hotărîrii pe care o va statornici Theseus. Dar Theseus l-a iertat de judecată și l-a îndemnat să-i fie prieten și tovarăș de luptă și au legat o prietenie cu jurămînt. După aceea, luînd Peirithoos în căsătorie pe Deidamia, a rugat pe Theseus să vină la nuntă și să-i cerceteze țara și să se-mprietenească și cu lapiții. Din întîmplare, a chemat și pe centauri la ospățul de nuntă. Dar centaurii, obrăznicindu-se și devenind violenți din pricina băuturii, au început să se lege de femei, iar lapiții au sărit să le apere, și pe unii i-au omorît, iar pe alții, învingîndu-i mai în urmă, i-a izgonit din

țară ; iar Theseus le era tovarăș de luptă și se bătea alături de ei împotriva centaurilor.

Herodoros spune că faptele acestea nu s-au petrecut așa, ci că se și începuse războiul cînd Theseus a venit în ajutorul lapiților și că atunci pentru prima dată l-a văzut pe Heracles, dîndu-și osteneală să-l întîlnească la Trahis, unde Heracles se odihnea după multe cutreierări și bătălii în care-și cîștigase slava, și că întîlnirea lor s-a făcut cu multă cinstire și prietenie și cu multe laude pe care și le aduceau unul altuia. Totuși, mai degrabă s-ar putea da crezare celor care istorisesc că Theseus s-a întîlnit de multe ori cu Heracles și că inițierea lui Heracles se datorește zelului lui Theseus, precum și purificarea pe care a făcut-o Heracles înainte de inițiere, de care avea nevoie ca unul care săvîrșise unele fapte nedorite.

XXXI Împlinind Theseus cincizeci de ani, a răpit pe Elena, care încă nu avea vîrsta de căsătorie, după cum spune Hellanicos. Unii, cu gîndul de a îndrepta această prea mare învinuire care i se aduce lui Theseus, spun că nu el a răpit-o pe Elena, ci că Idas și Lynkeus, care, după ce au răpit-o, i-au dat-o lui s-o păzească și să n-o dea Dioscurilor [222], care o cereau, sau că, pe Zeus ! chiar Tyndar însuși i-a dat-o, pentru că se temea de Enasphoros, fiul lui Hippocoon, care voia s-o ia cu forța pe Elena.

Dar faptele care seamănă mai mult cu adevărul și care au cei mai mulți mărturisitori sînt cele ce urmează : s-au dus amîndoi la Sparta și, răpind-o pe Elena care dansa în templul zeiței Artemis Orthia, au fugit. Iar cei trimiși după ei, nu i-au urmărit mai departe de Tegea. Peirithoos și Theseus, scăpînd de primejdie, au străbătut Peloponesul și au făcut o învoială : cel căruia-i va cădea sorțul, s-o ia pe Elena de soție, s-o aibă, dar să-l ajute pe celălalt să se căsătorească. Făcîndu-se această înțelegere și trăgîndu-se la sorț, zarul a căzut cu noroc lui Theseus și, luînd fata, care nu era încă la vîrsta de măritat, a dus-o în Aphidnai. Și, punînd și pe mama sa lîngă ea, a dat-o lui Aphidnos [223], care-i era prieten, îndemnîndu-l s-o păzească și s-o țină nevăzută de alții. Iar el voind să dea lui Peirithoos ajutorul făgăduit, a plecat cu el în Epir, la fiica lui Aidoneus, regele molossilor [224], care, dînd soției

numele de Persephone, iar fiicei numele de Core[225], iar câinelui numele de Cerber, a poruncit ca pețitorii fiicei să se bată cu Cerber și s-o ia în căsătorie cel care-l va înfrînge. Aflînd deci că Peirithoos și Theseus nu vin ca pețitori, ci ca să răpească pe Core, pe Peirithoos l-a făcut nevăzut cu ajutorul câinelui, iar pe Theseus l-a aruncat în închisoare și l-a ținut sub pază.

XXXII În acest timp, Menestheus Petetus, fiul lui Orneus al lui Erechteus, a fost cel dintîi care, după cum se spune, a căutat să-și atragă poporul și să vorbească pe placul mulțimii și a început să atîțe și pe oamenii cu trecere, care încă de mult nu mai puteau suferi pe Theseus și socoteau că Theseus, luînd conducerea și înlăturînd puterea de basileu a fiecărui eupatrid, din orice dem și înțărcuindu-i pe toți într-o singură cetate, se poartă cu ei ca cu niște supuși și sclavi ; și a început el să tulbure și să învinuiască și poporul, spunîndu-i că nu vede decît un vis de libertate, dar că de fapt este lipsit de patrie și de temple, astfel că, în loc să aibă mulți basilei[226], buni și de neam, n-au înaintea ochilor decît un despot venetic și de alt neam. În timp ce Menestheus se străduia să țeasă astfel de intrigi, războiul a dat o altă mișcare răzvrătirii, căci Tyndarizii[227] intrară în țară. Unii zic chiar că Tyndarizii veniseră convinși fiind de Theseus. La început, Tyndarizii n-au făcut nici un rău, ci cereau să le dea pe sora lor înapoi. Dar atenienii au răspuns că nici nu este la ei, nici nu știu unde a fost lăsată și atunci Tyndarizii s-au pornit pe război.

Dar Akademos[228] le spune unde este, aflînd într-un anumit chip ascunzișurile din Aphidnai. De atunci, Tyndarizii l-au cinstit și cît a fost în viață, iar mai tîrziu de multe ori cînd lacedemonienii au năvălit în Attica și au pustiit toată țara, au cruțat numai Akademeia, în amintirea lui Akademos.

Dicaiarhos spune că Ehemos și Marathos[229], venind în tabăra Tyndarizilor, tocmai din Arcadia – de la Ehemos s-a numit Ehedemia locul care astăzi se numește Akademeia, iar de la Marathos s-a numit demul Marathon – s-au dat de bună voie să fie sacrificați în fața armatei, așa cum cerea un oracol. Mergînd deci ei la Aphidnai și înfrîngînd pe dușmani în luptă, au cucerit locul acela.

Aci se spune că a căzut și Alycos, fiul lui Skeiron, care lupta atunci în tabăra Dioscurilor, și de la el și-a tras numele localitatea Alycon din Megara, unde a fost el înmormîntat. Hereas[230] spune că Alycos a pierit de mîna lui Theseus la Aphidnai și, drept mărturie pentru Alycos, aduce aceste versuri :

...pe el, în Aphidnai cea largă cîmpie
L-a ucis pe cînd lupta vitejește pentru Elena
Cu plete frumoase, Theseus.

XXXIII Fiind deci ocupată Aphidnai, iar cetățenii înfricoșați, Menestheus a convins poporul să-i primească în cetate și să se poarte cu bunăvoință față de Tyndarizi, deoarece ei veniseră cu război numai împotriva lui Theseus, care întrebuințase el cel dintîi violența, dar că poporului ei i-au făcut numai bine și l-au scăpat de tiran. În sprijinul celor ce spunea el, venea și purtarea Tyndarizilor, căci deși erau stăpîni peste toate lucrurile, ei n-au cerut altceva decît să fie inițiați, căci se înrudeau cu cetatea ca și Heracles. Și le-au îngăduit să se inițieze, iar Aphidnos i-a adoptat, așa cum Pylos adoptase pe Heracles, și s-au bucurat de cinstire ca niște zei, fiind numiți Anakes[231], fie din pricina armistițiului încheiat, fie din pricina grijii și luării-aminte pe care au păstrat-o ca nimeni să nu fie vătămat, deși se găsea o armată atît de numeroasă înlăuntrul țării, căci sînt cu multă grijă cei care veghează asupra unui lucru sau se interesează de ceva. Și pe basilei, din această pricină, îi numesc, de asemenea, *anactes*. Sînt și unii care spun că ei au fost numiți *anactes* din pricina apariției stelelor, căci înaltul, atenienii îl numesc *anecas*, iar josul îl numesc *anecathen*.

XXXIV Se spune că Aithra, mama lui Theseus, a fost luată captivă și dusă la Sparta, iar de aci la Troia, dimpreună cu Elena. Lucrul acesta îl mărturisește și Homer, zicînd că Elenii i-au urmat :

Aithra, fiica lui Pittheus, și Clymena cu ochii mari[232].

Dar alții critică și acest vers, și chiar și altul privitor la Mounyhos, pe care se spune că Laodice[233] l-a făcut în ascuns cu Demophon și l-a crescut Aithra la Troia.

Istros [234] aduce o versiune cu totul ciudată în cartea a treisprezecea a *Atticelor* cu privire la Aithra, și anume că, după cum istorisesc unii, Paris Alexandros [235] cel din Thessalia a fost înfrînt în luptă de Ahiles și Patrocles lîngă Sperheios, iar Hector, cucerind cetatea Troizena, a prădat-o și a luat și pe Aithra, care fusese lăsată aci. Dar această versiune este cu totul împotriva dreptei judecăți.

XXXV Și, în timp ce Aidoneus molossul dădea ospeție lui Heracles, din întîmplare a amintit cele ce se petrecuseră cu Theseus și Peirithoos, spunîndu-i și cele ce veniseră să facă și cele ce îndraseră ; tare s-a îndurerat Heracles, pentru că unul pierise, iar altul era în primejdie să piară fără slavă.

În privința lui Peirithoos, a socotit că nu va izbîndi nimic dacă-l va ruga, dar pe Theseus l-a cerut și l-a rugat să-i facă acest hatîr. Aidoneus s-a învoit, iar Theseus, fiind eliberat, s-a întors la Atena tocmai cînd prietenii lui nu fuseseră cu totul zdrobiți ; aici toate templele pe care i le închinase lui cetatea, el le-a dedicat lui Heracles și în loc de Theseioane le-a numit Heraclee, în afară de patru, după cum istorisește Philochoros. Avînd îndată dorința să înceapă să ocîrmuiască așa cum făcuse mai înainte și să fie în capul conducerii obștești, a dat peste răscoale și tulburări, descoperind că cei care-l urau, cînd a plecat, la ură mai adăugaseră și lipsa de teamă, văzînd și că cea mai mare parte a poporului era coruptă și dorea mai mult să fie lingușit decît să îndeplinească în tăcere ceea ce i se poruncește.

Încercînd deci să întrebuințeze forța, era atacat de cei care lingușeau poporul și împotriva lui se ridicau răzvrătiri. În cele din urmă, pierzînd nădejdea de a mai putea conduce, și-a trimis copiii la Elephenor, fiul lui Xalcous în Eubeea, iar el, ducîndu-se la Gargettos și blestemînd pe atenieni, acolo unde astăzi se arată așa-zisul „Locul rugăciunilor", a pornit pe mare în Skyros [236], fiind în legătură de prietenie cu oamenii de acolo, după cum credea el, și avînd în această insulă și niște locuri moștenite de la tatăl său. Peste skyrieni domnea atunci Lycomedes. Ducîndu-se deci Theseus la el, a căutat să-și ceară ogoarele avînd să se așeze acolo. Unii spun că Theseus l-a chemat să-l ajute împotriva atenienilor [237].

Dar Lycomedes, fie că se temea de faima lui Theseus, fie că dorea să facă pe placul lui Menestheus, ducînd pe Theseus pe culmea ținutului, sub motiv c-o să-i arate de aci ogoarele, l-a îmbrîncit de pe stîncă și l-a prăpădit.

Alții spun că Theseus a căzut el singur, lunecînd o dată pe cînd se plimba, după masă, așa cum obișnuia. Îndată ce a murit, nimeni n-a mai ținut socoteală de el, ci la Atena a domnit Menestheus, iar copiii lui Theseus, fiind niște simpli particulari, au pornit cu Elephenor în expediție la Troia. Murind Menestheus aci, copiii lui Theseus s-au întors și au pus mîna pe domnie.

Cu mult mai în urmă, multe alte pricini i-au mînat pe atenieni să-l cinstească pe Theseus ca pe un erou și multora dintre cei ce luptau la Marathon împotriva perșilor li s-a părut că văd chipul lui Theseus în arme, mergînd în fruntea lor împotriva dușmanilor.

XXXVI După războaiele medice, pe cînd era Phaidon arhonte, atenienii au cerut un oracol la Delphi, iar Pythia le-a răspuns să ia oasele lui Theseus și, îngropîndu-le cu cinste la ei, să le păzească. Dar era o mare greutate și să le ia, și să recunoască mormîntul, mai întîi din pricina lipsei de legături și apoi a răutății dolopilor [238]. Totuși Kimon, cucerind insula, așa cum am scris în *Viața* lui, și punîndu-și toată ambiția să le găsească, a văzut cum un vultur, printr-o întîmplare zeiască, lovește cu ciocul un loc ridicat și-l ciocîie cu ghearele, și chibzuind el bine a început să sape. S-a găsit mormîntul unui trup mare, iar lîngă trup s-a găsit o suliță de bronz și o spadă. Oasele au fost duse pe triremă de Kimon, iar atenienii, bucurîndu-se, l-au primit cu strălucite procesiuni și jertfe, ca și cînd el însuși s-ar fi întors în cetate.

Mormîntul lui Theseus se vede și acum în mijlocul cetății, lîngă gymnasion [239] și este un loc de refugiu pentru sclavi și pentru toți cei umili și pentru cei care se tem de cei puternici, pentru că și Theseus, gîndesc ei, fusese apărător și sărise în ajutor și primise cu omenie rugămințile celor de jos.

Îi aduc cea mai mare jertfă în ziua a opta a lunii Pyanepsion [240], cînd s-a întors el cu tinerii din Creta.

Totuși, ei îl mai cinstesc și în alte zile a opta [din alte luni], socotind fie că el, mai întîi, a venit din Troizena în ziua a opta a lunii Hecatombaion, așa cum istorisește Diodor periegetul [241], fie că

numărul acesta i se potrivește lui mai mult decît altuia, căci despre el se spune că se trage din Poseidon. Căci Poseidoniile le sărbătoresc în ziua a opta a lunilor, iar numărul opt fiind cubul primului număr cu soț și dublul primului pătrat, este, în chip firesc, simbolul trăiniciei și neschimbării puterii zeului, pe care-l numesc Asphalios și Gaiohos[242].

ROMULUS

NOTIȚĂ ISTORICĂ

Ca și Theseus, Romulus este o creație a legendei. Există, desigur, și în viața legendară a lui Romulus cîteva luminițe de adevăr istoric, dar, în penumbra legendei, este foarte greu de a le desprinde din plăsmuire.

Ce se poate spune astăzi temeinic despre întemeierea Romei, pe care legenda o pune pe seama lui Romulus? Din cercetările și sforțările reunite ale istoricilor, arheologilor și lingviștilor s-au putut desprinde unele constatări asupra adevărului cărora s-a căzut de acord. Astfel, datorită săpăturilor arheologice, s-a putut stabili că încă din secolul al IX-lea î.e.n. erau locuite colinele pe care s-a ridicat mai tîrziu Roma. Dar, la început, primii locuitori ocupaseră numai vîrful colinelor[1]*, mlaștinile din văi fiind ocolite, din pricina condițiilor insalubre pe care le ofereau celor care ar fi voit să se așeze acolo. Primii locuitori ai colinelor Romei au venit să locuiască aci de prin regiunea muntelui Alban. Între primele comunități care au ocupat vîrfurile colinelor Palatin, Esquilin, Caelius și Quirinal aproape că nu existau legături. Cu timpul comunitățile care ocupau vîrfurile au început să ocupe coastele colinelor și apoi să coboare în văi. Nevoile economice au silit aceste comunități să intre în legătură și să stabilească anumite modalități de luptă umăr la umăr, în anumite împrejurări, ceea ce a dus, pe la mijlocul secolului al VII-lea î.e.n. la unirea unora dintre ele. Valea în care a apărut Forul roman a constituit un fel de centru economic și politic. Un eveniment de o importanță capitală pentru constituirea nucleului de așezări omenești din care s-a dezvoltat mai tîrziu orașul Roma este apariția Forului roman.*

[1] *Istoria Universală*, vol. II, Editura Științifică, București, 1954, p. 96.

După toate calculele, nu lipsite firește de probabilitate, stabilirea Forului roman ca centru economic și politic al așezărilor de pe Palatin, Esquilin, Caelius și Capitoliu trebuie să se fi produs pe la începutul secolului al VI-lea î.e.n. Așadar constituirea Romei ca unitate a unor comunități (la început izolate), avînd un centru economic și politic, nu datează mai devreme de începutul secolului al VI-lea.

Prin urmare, constituirea Romei ca cetate a fost rezultatul unui lung proces de dezvoltare economică, socială și politică a comunităților care au intrat în componența ei. Nici vorbă nu poate fi deci de întemeierea Romei de către un singur om, care să-i fi pus piatra fundamentală și să-i fi constituit centrul și periferiile, despărțind în același timp pe locuitori în diferite categorii. După cum se vede, lucrurile s-au petrecut cu totul altfel decît le prezintă legenda, care atribuie lui Romulus întemeierea orașului cu o istorie atît de faimoasă.

Comunitățile care au constituit Roma se găseau încă în orînduirea gentilică. Tradiția, simplificînd și armonizînd numeric o stare de lucruri care trebuie să fi fost destul de inegală, pretinde că întreaga populație a Romei era constituită din trei sute de ginți, grupate în trei mari triburi, denumite : Ramnes, Tities, Luceres. *Fiecare trib cuprindea zece* curiae, *și fiecare* curia *zece* gentes. *Savanții au emis diferite ipoteze cu privire la originea acestor triburi. Unii savanți susțin*[1] *că cele trei triburi reprezentau fiecare un neam separat. Potrivit acestei concepții,* Ramnes *prezentau o uniune de ginți latine,* Tities *o uniune de ginți sabine,* iar Luceres *– de ginți etrusce. Alți savanți sînt de părere că toate triburile au avut aceeași origine latină, iar cele trei denumiri sînt denumiri diferite ale unor triburi din aceeași origine. Indiferent de origine, așa cum am spus mai sus, toate triburile se aflau în același stadiu al orînduirii gentilice. Unitatea socială de bază era ginta. Ginta era constituită dintr-un grup de oameni care descindeau din același strămoș, stăpîneau și munceau în comun pămîntul, aveau sărbători religioase comune, cimitire comune, nume gentilic comun etc. Căpetenia gintii, după cît se pare, era aleasă de toți membrii gintii. Cu timpul s-a înlăturat obiceiul ca alegerea căpeteniei să se facă din aceeași familie. Prin urmare, înlăuntrul fiecărei ginți s-a*

[1] *Istoria Universală,* vol. II, p. 96.

deosebit o familie care, în mod obișnuit, da pe conducătorii gintii. Această familie a început să se bucure și de avantaje economice față de celelalte familii ale gintii. Așadar în fiecare gintă s-a distins o familie din care se recrutau conducătorii gintii. Totalitatea acestor familii constituiau aristocrația gentilică, din sînul căreia se alegeau membrii senatului, „sfatul bătrînilor". Izvorul puterii era poporul, adică totalitatea membrilor ginților, care avea ca organe : adunarea poporului, senatul, magistrații și regele. In adunarea poporului pe curii (comitia curiata) *se aprobau sau se respingeau proiectele de legi, discutate mai înainte de senat, se alegeau magistrații, printre care și regele, se declara război, se judecau procesele în care vinovatul ar fi putut fi osîndit la moarte*[1]. *Regii nu erau despoți, autocrați, ci șefi de triburi aleși. Regele era, în același timp, comandantul suprem al oastei, judecător și mare preot. Engels*[2] *a numit această orînduire democrație militară, deoarece organul suprem al puterii era adunarea poporului, constituită din militari.*

Nu se știe care este originea plebeilor, o pătură a populației libere, lipsită la început de drepturi. Sînt mai multe teorii în această privință. Cea mai conformă cu adevărul pare a fi aceea potrivit căreia plebeii ar fi oameni liberi strămutați la Roma, de bună voie sau siliți, care aveau dreptul să stăpînească pămînt și obligația să presteze serviciul militar. Nefăcînd parte din ginți, curii și triburi, ei nu aveau drepturi politice. Este sigur că pe vremea constituirii unității primelor grupuri ale populațiilor despre care a fost vorba, existau și sclavi, proveniți din prinșii în război. Sclavii erau de obicei folosiți în gospodărie, sclavia avînd deci în această perioadă un caracter patriarhal, primitiv.

Aceasta era, în linii generale, situația la Roma pe vremea cînd legenda spune că Romulus a întemeiat Roma.

Plutarh, în Viața lui Romulus, *își dă seama de greutățile care se ridică în calea aflării adevărului. El începe biografia, ca un om de știință, prin a stabili proveniența cuvîntului Roma. Este impresionantă mulțimea versiunilor pe care le dă Plutarh în această*

[1] *Istoria Universală,* vol. II, p. 97.

[2] *Originea familiei, a proprietății private și a statului,* în K. Marx – F. Engels, *Opere alese în două volume,* vol. II, ediția a II-a, E.S.P.L.P., București, 1955, p. 304.

privință – și care ocupă nu mai puțin de două capitole – și siguranța cu care alege o versiune, legendară și ea, dar care conține un fir de adevăr istoric, și anume originea albană a primilor locuitori de pe Palatin, Esquilin, Caelius și Quirinal. Plutarh procedează științific și cînd face etimologia cuvîntului Ruminal : „Era însă în apropiere un smochin sălbatic, pe care-l numesc Ruminal, fie în amintirea lui Romulus, după cum cred mulți autori, fie că rumegătoarele se odihneau aci, la umbră, după ce au păscut, fie din pricină că aci au fost alăptați gemenii, pentru că romanii de demult numeau țîța ruma și, apoi, sub numele de Rumilia ei cinstesc o zeiță pe care o cred ocrotitoare a hranei pruncilor și-i aduc sacrificii fără vin și-i fac libații cu lapte" [1]. Biograful nu alege nici una dintre aceste versiuni, de vreme ce oricare dintre ele vădește că Ruminal este legat de alăptarea lui Romulus și Remus. Acest efort de dovedire pe cale lingvistică a unui fapt istoric este însă zădărnicit de falsitatea ideii de la care pornește, și anume premisa că un singur om a întemeiat Roma.

Un alt sîmbure de adevăr istoric, învăluit în negura legendei, este ocupația de ciobani a primilor locuitori ai Romei. Astfel, conflictul iscat între ciobanii lui Numitor și cei ai lui Amulius „din pricină că ciobanii lui Numitor răpiseră turma celuilalt, Romulus și Remus, neputînd suferi nedreptatea, se iau la harță cu ei și, bătîndu-i, îi pun pe fugă și le iau o mare parte din pradă" [2]. Astfel de conflicte dintre diferitele ginți trebuie să fi fost foarte frecvente în perioada dinaintea apariției Forului roman. De asemenea, lepădările de copii trebuie să fi fost un fenomen destul de frecvent în familiile din care se recrutau căpeteniile ginților, iar legenda despre Romulus și Remus poate conține și în această privință un grăunte de adevăr. Plutarh nu distinge însă adevărul istoric de legendă, ci ia drept adevăr legenda în întregime, deși este avertizat de exagerările ei dramatice : „Cele mai multe dintre aceste fapte le povestesc Fabius și Peparethios Diocles, care, după cît se pare, au dat cei dintîi o istorisire a întemeierii Romei, dar unora li se par suspecte dramatismul și ficțiunea acestor fapte" [3].

[1] Cap. IV.
[2] Cap. VII.
[3] Cap. VIII.

În ceea ce privește întemeierea Romei, Plutarh își închipuie că s-a petrecut întocmai ca și construirea unei clădiri : „Apoi, după ce s-au pus temeliile cetății, au construit un loc sfînt de refugiu pentru răzvrătiți, pe care l-au numit «al zeului Asylaios»" [1]. Biograful nu se întreabă cum a fost posibilă construirea unor edificii, mari pentru vremea aceea, într-un timp atît de scurt. De aceea, el înșiră, cu o siguranță naivă, celelalte lucrări săvîrșite în Roma, precum : „Astfel, s-a săpat un șanț care înconjura Comitium de astăzi, iar începuturile tuturor lucrurilor de care se foloseau după lege, fiindcă erau bune, iar după natură, fiindcă erau necesare, le-au așezat aci" [2]. El crede că se poate preciza chiar timpul cînd au pus temeliile : „Se recunoaște, îndeobște, că punerea temeliilor cetății a avut loc în ziua a unsprezecea, înainte de calendele lui martie" [3]. Și, cu toate acestea, Plutarh își dă seama de caracterul legendar al acestor fapte : „Dar poate aceste lucruri și altele de felul acestora vor atrage mai mult pe cititori prin ciudățenia și faima lor, decît îi vor supăra din pricina cetei mitice în care sînt învăluite" [4]. Acest citat, după afirmațiile făcute de biograf mai înainte, ne dovedește motivul pentru care nu renunță el la legendă : atracția pe care o exercită miturile asupra auditorilor și cititorilor.

Pornind de la ideea falsă că o personalitate istorică a putut săvîrși fapte care, în realitate, sînt rezultatul unei îndelungate dezvoltări istorice, Plutarh atribuie lui Romulus alegerea patricienilor : „Din popor a ales pe cei mai buni ca sfetnici și pe ei i-a numit patricieni, iar adunarea lor senat" [5]. Dacă ne gîndim ce lung a fost procesul de constituire a acestui sfat al bătrînilor compus din căpeteniile ginților, ne dăm și mai bine seama de falsitatea luminii sub care ne prezintă Plutarh faptul, datorită concepției sale greșite asupra rolului personalității în istorie.

Foarte interesantă este sforțarea pe care o face Plutarh pentru a lămuri originea cuvîntului „patricieni". Mai întîi, el arată explicațiile care se dădeau în această privință : 1. s-au numit patricieni numai aceia care erau părinții unor copii legitimi, deoarece nu toți

[1] Cap. IX.
[2] Cap. XI.
[3] Cap. XII.
[4] *Ibidem.*
[5] Cap. XIII.

acei „dintre primii care au venit la Roma" erau în această situație ; 2. patricieni au fost aceia care „puteau să-și arate părinții lor legitimi" ; 3. s-au numit patricieni de la cuvîntul patronatus, *prin care se înțelegea „ocrotirea pe care o dau cei cu trecere celor de jos, socotind că un oarecare Patron, din jurul lui Evander, a fost un om foarte grijuliu și ajutorelnic al celor mai de jos și că de la el s-a dat acestei ocrotiri denumirea de patronat"* [1]. *Plutarh nu acceptă categoric nici una din explicațiile de mai sus, ci formulează o a treia, și anume că însuși Romulus – dorind ca cetățenii mai cu trecere să se îngrijească de cei mai de jos, iar cei de jos să nu se teamă de cei mai bine așezați și care aveau o mai mare putere politică – i-a numit patricieni. După cum se vede, biograful renunță la explicația cea mai științifică, aceea de la punctul 2, spre a recurge la alta de ordin moral. Este aci încă un exemplu de chipul cum falsifică Plutarh adevărul științific, deoarece în explicarea fenomenelor adoptă criterii morale.*

Ne face să surîdem seriozitatea cu care expune Plutarh versiunile cu privire la numărul sabinelor răpite : „Unii spun că au fost răpite numai treizeci de fete, de la care s-au dat și numele curiilor. Valerius Antias spune însă că au fost răpite cinci sute douăzeci și șapte, iar Iuba – șase sute optzeci și trei, toate fecioare, ceea ce era o mare justificare pentru Romulus..." [2]. *Biograful nu se hotărăște să adopte nici una din aceste cifre, ci lasă pe cititor să aleagă el însuși. Biograful nu face nici un fel de reflecție asupra posibilității de a se cunoaște, cel puțin aproximativ, numărul sabinelor răpite.*

Iată încă un exemplu care ilustrează cum împiedicat de unele considerente de ordin moral Plutarh nu vede adevărul istoric. La începutul capitolului XVI citim : „Sabinii erau într-adevăr numeroși și războinici, dar locuiau în sate neînconjurate de ziduri, așa cum li se cădea lor să fie mîndri și să nu se teamă de nimeni, căci erau coloniștii lacedemonienilor". Adevărul istoric conținut în acest pasaj este afirmația că sabinii „locuiau în sate neînconjurate de ziduri", dar Plutarh nu poate vedea adevărata cauză – stadiul înapoiat al mijloacelor de producție – și o înlocuiește cu alta de ordin moral : vitejia sabinilor.

[1] *Ibidem.*
[2] Cap. XIV.

Dar același Plutarh, expunînd fapte care s-au petrecut în realitate, se găsește pe teren istoric cînd scrie : „Dublîndu-se cetatea, au fost aleși o sută de patricieni dintre sabini" [1]. *Cu siguranță că în momentul unirii celor trei triburi din care s-a constituit Roma, în sfatul comun au fost alese căpetenii gentilice din toate triburile intrate în uniune. Dar imediat cade iarăși în exagerarea rolului personalității în istorie, cînd pune pe seama unor anumiți oameni constituirea celor trei triburi și cînd derivă numele triburilor de la numele unor personalități. Citățm : „Orînduind trei triburi, pe cei care aparțineau primului trib i-au numit, de la Romulus,* Ramnes, *pe cei care aparțineau celui de-al doilea, i-au numit de la Tatius,* Tities, *iar pe cei care aparțineau celui de-al treilea trib i-au numit* Luceres" [2].

Din cele expuse mai sus se vede lămurit că Plutarh își dă seama de caracterul legendar al personalității și activității lui Romulus. El spune răspicat că este foarte greu de deosebit adevărul istoric de legendă, dar nu stabilește criterii precise în acest scop. Pornind la expunerea vieții lui Romulus, el are în față unele date foarte prețioase, care reflectă stări de lucruri reale, dar Plutarh, neavînd o concepție clară asupra dezvoltării societății, nu poate să le aprecieze valoarea. Concepțiile de căpetenie implicite ale biografului despre factorii care stau la baza evenimentelor istorice și care-l fac să falsifice adevărul istoric pe care-l are sub ochi sau, pur și simplu, să nu-l vadă, sînt două : rolul exagerat pe care-l acordă personalității în istorie și imboldurile morale ca mobile ale activității omenești. Ațintindu-și privirea îndeosebi asupra imboldurilor morale ale acțiunii omenești, Plutarh, ca și contemporanii săi, nu poate să-și dea seama de rolul factorilor economici care au dus la întemeierea Romei și, în consecință, nici nu are perspectiva devenirii istorice și a posibilului în anumite condiții. De pildă, neavînd o idee asupra gradului de dezvoltare a tehnicii care era necesar pentru construirea unei cetăți ca Roma, el socotește posibilă ridicarea unei astfel de cetăți în condiții materiale înapoiate. Din pricina lipsei unor criterii precise de distingere a adevărului de legendă, Plutarh, chiar cînd face eforturi științifice destul de lăudabile pentru vremea lui, nu este în stare să desprindă adevărul luminos și curat

[1] Cap. XX.
[2] *Ibidem.*

al istoriei din negura ceţoasă a legendei. Astfel că Viaţa *lui Romulus este un amestec de adevăr şi legendă. Textul acestei biografii este totuşi foarte preţios pentru cititorul modern, care, înarmat cu criterii sigure de deosebire a adevărului de ficţiune, poate să-şi facă despre faptele expuse o idee cu mult mai aproape de adevăr decît şi-a făcut Plutarh.*

Dar, ca în toate celelalte biografii, ceea ce impresionează pe cititor este talentul de povestitor al lui Plutarh. Povestirea sa cuprinde o întreagă varietate de tonuri. Iată, mai întîi, expunerea unui fapt, în care se simte că autorul era cuprins de un patos abia stăpînit : „Aci, pe cînd ei se pregăteau să înceapă iarăşi lupta, i-a oprit un spectacol nespus de uimitor şi o priveliştе mai presus de închipuire : fiicele răpite ale sabinilor se vedeau alergînd din toate părţile ca mînate de un zeu către soţii şi părinţii lor, strigînd şi jelindu-se printre arme şi leşuri ; unele aveau copii în braţe, iar altele îşi smulgeau părul despletit, şi toate îi rugau cu cele mai drăgăstoase cuvinte cînd pe sabini, cînd pe romani. Ei bine, şi sabinii şi romanii s-au pus pe plîns şi le-au lăsat să se oprească între liniile de bătaie. Şi plînsul se pornise peste tot, şi multă jale îi cuprinsese văzîndu-le şi auzindu-le cuvintele, care, după o aspră şi dreaptă dojană, sfîrşeau prin a-i ruga şi a-i implora" [1]. *Emoţia puternică de care este cuprins biograful cînd expune acest fapt se simte în dramatismul cu care se succed diferitele momente ale faptului, iar amănuntele acţiunii sînt încărcate de jale şi duioşie.*

După acest pasaj, Plutarh redă vorbirea uneia dintre sabine, Hersilia, care, în foarte puţine cuvinte, cu o întrebare retorică la început, izbuteşte să reliefeze, printr-o discretă antiteză, comportarea lipsită de logică a sabinilor.

Expunerea răpirii sabinelor se încheie pe un ton de proză ştiinţifică, în care documentul istoric este constituit din anumite etimologii. Iată pasajul în discuţie : „Apoi, deîndată, ei încheie o învoială în care se spunea că : ...romanii şi sabinii să locuiască împreună în aceeaşi cetate ; cetatea să se numească Roma, după Romulus ; romanii, cu toţii să se numească Quiriţi, după patria lui Tatius ; să aibă regi şi dintre romani şi dintre sabini şi să comande şi unii şi alţii armata. Locul în care s-au încheiat aceste legă-

[1] Cap. XIX.

minte se numeşte pînă astăzi comitium, *căci romanii prin* comire *înţeleg «a veni la un loc»"* [1].

Iată acum şi cîteva scurte fragmente în care Plutarh prezintă o controversă cu privire la Carmenta : „Carmenta, după cum cred unii, este ursitoarea, ocrotitoarea la naşterea oamenilor... Iar alţii cred că soţia lui Evander Arcadianul... a fost numită Carmenta (căci romanii numesc versurile carmina). *Ea însă se numea Nicostrata. Şi lucrul acesta se recunoaşte. Alţii interpretează... că s-a numit aşa deoarece îşi pierdea cunoştinţa din pricina delirului care o cuprindea în momentele de inspiraţie, căci* carere *înseamnează la romani «a fi lipsit de», iar* mentem *«minte»"* [2].

Am redat şi analizat cîteva din procedeele expunerii plutarheene. Căldura reţinută, elevaţia morală, încordarea ştiinţifică, emoţia dramatică pe care o comunică cititorului conferă prozei biografului o puternică forţă de atracţie, chiar dacă lipsa unei concepţii clare despre legile dezvoltării societăţii omeneşti îl îndepărtează adesea atît de mult de adevărul istoric, îndepărtare firească pentru vremea lui.

Pentru cititorul modern, Viaţa *lui Romulus constituie un preţios document, în care, în azurul legendei, însufleţit de modul de narare emotivă al lui Plutarh, se ascund multe filoane de adevăr istoric. Depinde de cititor să ştie să le valorifice.*

[1] Cap. XIX.
[2] Cap. XXI.

N. I. B.

I De la cine şi din ce pricină s-a dat cetăţii Roma marele şi de toţi oamenii slăvitul nume de Roma [1], nu ni se spune la fel de către toţi istoricii, ci unii spun că pelasgii [2], după ce au cutreierat prin cele mai multe părţi ale lumii şi au supus pe cei mai mulţi oameni, s-au aşezat aci şi că din pricina curajului lor la război cetatea s-a numit Roma [3], iar alţii zic că, după cucerirea Troiei [4], cîţiva au scăpat teferi şi, urcîndu-se pe corăbii, aduşi de vînt au ajuns în Etruria [5] şi au aruncat ancora la fluviul Tibru [6]. Soţiile lor, neştiind ce să facă şi simţindu-se rău din pricina mării, au fost îndemnate de una dintre ele, care se deosebea şi prin neamul ei şi se părea că este şi cea mai înţeleaptă, numită Roma, să dea foc corăbiilor. Făcînd ele aşa, bărbaţii lor mai întîi s-au mîniat, dar apoi, de nevoie, s-au aşezat pe Palatin [7] şi, deoarece, nu mult după aceea, o duceau mult mai bine decît se aşteptau, căci dăduseră şi de pămînt bun, iar locuitorii îi primiseră cu bunăvoinţă, au adus multe cinstiri Romei, dar mai ales au dat cetăţii numele ei, ca al uneia care fusese pricina aşezării lor acolo. Se spune că de atunci a rămas la Roma obiceiul ca femeile să sărute pe rude şi pe propriii lor bărbaţi, căci şi femeile de odinioară, după ce au dat foc corăbiilor, tot aşa îşi sărutau şi mîngîiau bărbaţii, rugîndu-i să le ierte şi căutînd să le potolească mînia.

II Alţii spun că Roma, fiica lui Italos [8] şi a Leucariei [9], iar după alţii fiica lui Telephos [10] al lui Heracles, căsătorindu-se cu Eneas [11], iar după alţii cu Ascanius, fiul lui Eneas, a dat numele cetăţii. Alţii spun că Romanos [12], fiul lui Odisseus [13] şi al Circei [14], a întemeiat cetatea. Alţii spun că Romos [15], fiul lui Emathion [16] a întemeiat Roma, fiind trimis aci de la Troia de către Diomedes [17], iar alţii susţin că Romis [18], tiranul latinilor, a pus temeliile cetăţii, după ce a izgonit de aci pe etrusci, care trecuseră din Thessalia [19] în Lydia [20] şi din Lydia în Italia. Totuşi nici cei care, pentru mo-

tivul cel mai îndreptățit, socotesc că Romulus a dat numele cetății nu sînt de acord în privința numelui său. Într-adevăr, unii spun că Romulus, fiul lui Eneas și al Dexitheei [21], fiica lui Phorbas [22], a fost dus în Italia cînd era încă prunc, împreună cu fratele său Remus. Se spune că, în timp ce celelalte corăbii s-au sfărîmat pe rîul care se revărsase, numai corabia în care erau copiii, dînd peste un mal lin, a fost salvată în chip neașteptat, în bună pace, și de aceea cetatea s-a numit Roma. Alții spun că Roma, fiica acelei tirane [23] despre care am vorbit, căsătorindu-se cu Latius [24], fiul lui Telemahos [25], a născut pe Romulus. Alții zic că Emilia [26], fiica lui Eneas și a Laviniei [27], unindu-se cu Marte [28], a născut pe Romulus, iar alții povestesc adevărate mituri cu privire la nașterea lui Romulus. Astfel, ei spun că Tarhetius [29], regele albanilor, fiind tare nelegiuit și nemilos, a avut o vedenie zeiască în casa sa : a văzut un phallos [30] ridicîndu-se de pe vatră și stînd așa mai multe zile. Ei spun că în Etruria este un oracol al lui Tethys [31], care i-a spus lui Tarhetius să pună o fecioară să se apropie de phallos, căci acea fecioară va face un băiat slăvit, care se va deosebi prin bărbăția, norocul și curajul lui. Tarhetius a destăinuit spusa oracolului uneia din fiicele sale și i-a poruncit să se apropie de phallos, dar ea n-a voit și în locul ei a trimis o sclavă. Cînd a aflat, Tarhetius s-a mîniat foarte și a luat pe fiica sa și pe sclavă să le ducă la moarte. Zeița Vesta [32], arătîndu-i-se în vis, i-a poruncit să nu le ucidă, iar Tarhetius a pus pe fete să țească, în lanțuri fiind ținute, o pînză pentru ca, atunci cînd vor fi gata cu țesutul, atunci să se căsătorească. Fetele ziua țeseau, dar altele, noaptea, după porunca lui Tarhetius, destrămau pînza. Sclava a făcut cu phallosul doi gemeni, pe care Tarhetius i-a dat unui oarecare Teratius [33], poruncindu-i să-i ucidă. Teratius i-a luat și i-a pus pe malul rîului. Apoi, o lupoaică venea și le dădea țițele să sugă, iar felurite păsări le aduceau firimituri de tot felul și le puneau în gura pruncilor, pînă cînd, un cioban, văzîndu-i și minunîndu-se, a îndrăznit să se apropie de ei și să-i ia cu sine. Scăpînd ei cu viață în acest fel, au crescut mari și, pornind împotriva lui Tarhetius, l-au învins.

Aceste lucruri le istorisește un oarecare Promathion [34], care a scris o *Istorie a Italiei.*

III Dar povestea care merită cea mai mare crezare și pe care o adoptă cei mai mulți autori este aceea ale cărui puncte principale

le-a făcut cunoscute elenilor Diocles Peparethios [35], pe care l-a urmat și Fabius Pictor [36] în cele mai multe privințe. Bineînțeles că și în privința acestei povestiri s-au iscat deosebiri de păreri. Dar, în general, firul povestirii curge după cum urmează :

Moștenirea tronului regilor care au domnit în Alba [37] a ajuns la doi frați : Numitor și Amulius. Amulius a împărțit toate lucrurile în două și de o parte a pus domnia, iar în cealaltă a pus bogățiile și aurul adus din Troia, iar Numitor și-a ales domnia. Avînd deci Amulius bogățiile și, cu ajutorul lor, dobîndind o mai mare putere decît Numitor, i-a luat ușor domnia lui Numitor, dar temîndu-se ca nu cumva fiica lui Numitor să aibă copii, a făcut-o preoteasă a Vestei, ca să trăiască mereu necăsătorită și fecioară. Unii spun că fata se numea Ilia, iar alții Rhea, iar alții Silvia [38].

Nu după mult timp, se dovedește că Silvia este însărcinată, călcînd legea pe care trebuiau s-o păzească vestalele. Fiica regelui, numită Antho, rugînd pe tatăl său, a făcut în așa fel ca Silvia să nu sufere grozăviile pedepsei. Silvia a fost aruncată în temniță și silită să-și ducă viața izolată de lume, pentru ca nu cumva să nască fără să știe Amulius. Silvia a născut doi băieți peste fire de voinici și de frumoși. De aceea, Amulius, fiind cuprins și mai tare de teamă, a poruncit unui slujitor să-i ia și să-i arunce. Unii spun că slujitorul se numea Faustulus, iar alții zic că Faustulus se numea nu cel care i-a aruncat, ci cel care i-a luat la el. Punînd deci slujitorul pruncii într-o albie, a coborît la rîu ca să-i dea pe gîrlă, dar văzînd rîul revărsîndu-se în valuri mari și curgînd cu repeziciune, s-a temut să se apropie de apă și, punînd albia lîngă malul rîului, a plecat. Dar rîul tot revărsîndu-se, valurile au luat albia și, purtînd-o ușor, au dus-o pe un loc șes și nisipos, pe care astăzi îl numesc Germalus [39], iar în vechime îl numeau Germanum, pentru că romanii pe frați îi numesc și germani [40].

IV Era însă în apropiere un smochin sălbatic, pe care-l numesc Ruminal [41], fie în amintirea lui Romulus, după cum cred mulți autori, fie că rumegătoarele [42] se odihneau aci, la umbră, după ce au păscut, fie din pricină că aci au fost alăptați gemenii, pentru că romanii de demult numeau țîța *ruma* și, apoi, sub numele de Rumilia ei cinstesc o zeiță pe care o cred ocrotitoare a hranei pruncilor și-i aduc sacrificii fără vin și-i fac libații cu lapte. Aci se spune că au fost lăsați pruncii și a venit lupoaica să-i alăpteze

și a venit și o pasăre, numită ghionoaie, aducîndu-le de mîncare și păzindu-i. Lupul și ghionoaia sînt socotite vietățile lui Marte [43]. Dar pe ghionoaie latinii o cinstesc și o onorează în chip deosebit. De aceea a și găsit crezare mama gemenilor cînd a spus că i-a făcut cu Marte.

Desigur, se spune că Silvia a suferit această pățanie fiind înșelată, deoarece a fost prihănită de Amulius, care s-a dus înarmat la ea și a siluit-o. Alții însă spun că numele doicii, datorită sensului său dublu, a dat putință faimei să ajungă mit. Astfel, latinii numesc *lupae* și lupoaicele și femeile de moravuri ușoare, și se mai spune că soția lui Faustulus, care a crescut gemenii, a fost o femeie de acest fel, numindu-se Acca Larentia. Romanii îi aduc jertfe Larentiei, iar preotul lui Marte îi aduce libații în luna aprilie, și romanii numesc sărbătoarea Larentia.

V Romanii mai cinstesc și o altă Larentia, din pricina următoare :

Într-o zi, paznicul templului lui Hercules [44], după cît se pare neavînd ce face, i-a propus zeului să joace zar, cu condiția ca, dacă va învinge el, va dobîndi ceva folositor, iar dacă va fi învins, îi va pune zeului o masă îmbelșugată și-i va aduce o femeie frumoasă să se culce cu el. După această învoială, aruncînd întîi zarul pentru sine însuși, apoi pentru zeu, a fost bătut. Voind să fie un om de cuvînt și să respecte învoielile, așa cum era drept, a pregătit o cină pentru zeu și, plătind pe Larentia, care era la vîrsta căsătoriei, dar nu era încă faimoasă, a ospătat-o în templu, așternîndu-i un pat, iar după cină, a închis-o în templu, deoarece zeul avea să vie la ea. Și într-adevăr, se zice că zeul s-a întîlnit cu femeia și i-a poruncit ca, în revărsatul zorilor, să se ducă în For și să sărute pe primul întîlnit și să și-l facă prieten. Ei bine, Larentia s-a întîlnit cu un om din cetate numit Tarrutius [45] care era mult mai vîrstnic decît ea și care avea o frumoasă avere, dar n-avea copii și nici soție. Așa a cunoscut el pe Larentia și a iubit-o și, la moarte, a lăsat-o moștenitoare peste multe și mari bogății, dintre care multe, după testament, ea le-a dat poporului. Se spune că Larentia, ajungînd de pomină și avînd faimă că-i evlavioasă, s-a făcut nevăzută în același loc în care zace și cealaltă Larentia, despre care am vorbit.

Acest loc se numește Velabrum [46], pentru că Tibrul se revărsa adeseori, iar romanii îl treceau cu bărcile prin acest loc ca să ajungă în For, iar trecerea rîului în acest fel se numește „Velatura".

Alții spun însă că cei care dau jocurile, de aci pornesc să aștearnă cu pînze drumul care duce din for la circ [47] ; pe latinește, pînză se zice *velum*. Din această pricină se bucură de cinstire la Roma cea de-a doua Larentia.

VI Faustulus, porcarul lui Amulius, a luat gemenii, fără să știe nimeni, iar după cum spun unii care țin mai mult socoteală de firescul lucrurilor, cu știrea lui Numitor, care dădea pe ascuns hrană celor care creșteau copiii. Se spune că copiii, aduși la Gabii [48], au învățat să scrie și toate celelalte cite trebuie să învețe fiii de nobili.

Se spune că ei au căpătat numele de Romulus și Remus de la alăptare, pentru că fuseseră văzuți sugînd la lupoaică.

Noblețea lor corporală s-a văzut îndată, chiar fiind ei copii, datorită voinciei și înfățișării lor. Și, pe măsură ce creșteau, erau plini de avînt și de bărbăție, deoarece inima lor nu se umplea de spaimă în fața primejdiilor, iar curajul lor rămînea cu totul neclintit. Romulus însă se părea că este și mai deștept și că are și o inteligență politică, deoarece, cînd mergea împreună cu vecinii la pășune sau la vînătoare, se arăta că din fire el este făcut mai mult să conducă, decît să se supună conducerii altora. De aceea, ei erau prieteni cu cei de aceeași condiție sau cu cei mai de jos decît ei, dar disprețuind pe intendenții, pe supraveghetorii și pe conducătorii turmelor regelui, nu țineau seama nici de amenințările, nici de mînia acestora.

Ei duceau o viață și aveau îndeletnicirile unui om liber, socotind că nu trîndăvia și lipsa de lucru este vrednică de un om liber, ci exercițiile în gymnasium și vînătorile și alergările [49] și lupta împotriva tîlharilor și prinderea hoților și scăparea celor nevinovați din ghearele silniciei [50]. Din aceste motive ei ajunseseră vestiți.

VII Iscîndu-se o ceartă între ciobanii lui Numitor și ai lui Amulius, din pricină că ciobanii lui Numitor răpiseră turma celuilalt, Romulus și Remus, neputînd suferi nedreptatea, se iau la harță cu ei și, bătîndu-i, îi pun pe fugă și le iau o mare parte din pradă. Numitor s-a mîniat, dar ei nu s-au sinchisit. Au început

însă să strîngă și să primească în cetatea lor mulți săraci, mulți sclavi, dîndu-le imbold să se răzvrătească și să nu se mai supună stăpînilor.

În timp ce Romulus era plecat să facă un sacrificiu (căci era un om căruia-i plăcea să facă sacrificii și avea darul profeției), ciobanii lui Numitor au sărit asupra lui Remus, pe cînd mergea pe drum însoțit numai de cîțiva prieteni, și au început să-l lovească. Dîndu-se și primindu-se lovituri și pricinuindu-se răniri și de o parte și de alta, ciobanii lui Numitor au învins și l-au prins viu pe Remus. Fiind dus deci Remus la Numitor și aducîndu-i-se învinuiri, Numitor nu l-a pedepsit, căci se temea de fratele său, care era rău, dar s-a dus la el și a cerut să-i facă dreptate, că-i era frate și rege și fusese batjocorit de ciobanii lui [Amulius], care era rege. Adunîndu-se deci locuitorii Albei și socotind că Numitor suferise o nedreptate care nu se potrivea cu demnitatea lui, Amulius, mișcat, îi predă pe Remus să facă cu el ce-o vrea.

Numitor l-a luat și s-a dus acasă, dar minunîndu-se de chipul tînărului, care-i întrecea în mărime și curaj pe toți ceilalți, și citind pe fața lui un curaj și o liniște sufletească necopleșită și neatinsă de cele ce se petreceau, apoi ascultînd faptele și isprăvile lui care erau pe măsura chipului și curajului de care dădea dovadă și, mai presus de toate, după cît se pare, un zeu fiind de față și grăbind începutul unor mari fapte, a pus mîna pe firul adevărului și, mai mult presimțind și ajutat de întîmplare, a început să-l întrebe cine este și unde s-a născut, cîștigîndu-i tînărului încrederea și nădejdea prin vorbirea lui blîndă și prin privirea sa caldă. Prinzînd curaj, Remus i-a vorbit astfel :

„Dar chiar n-am să-ți ascund nimic, pentru că se vede că tu ești mai vrednic să fii rege decît Amulius. Căci tu asculți și cercetezi mai înainte de a pedepsi, pe cînd fratele tău trimite la schingiuire oameni nejudecați.

Mai înainte știam că sîntem fiii unor slujitori ai regelui, ai lui Faustulus și ai Larentiei (sîntem gemeni), dar acum, cînd am ajuns să fim pîrîți în fața ta și cînd mi se aduc învinuiri și cînd luptăm să ne scăpăm viața, auzim lucruri mari despre noi. Dacă sînt sau nu sînt adevărate, va alege acum, se pare, însăși primejdia în care ne găsim. Se spune că părinții noștri sînt tăinuiți, chipul în care am fost hrăniți și crescuți este cu totul ciudat, anume că am fost hrăniți de păsările și sălbăticiunile cărora le-am fost aruncați ca

să ne mănînce și am supt la țîța unei lupoaice, iar o ghionoaie ne-a adus firimituri chiar în albia în care ne găsecam pe malul marelui rîu. Mai este încă albia și se păstrează, avînd legături de bronz și purtînd săpate litere neînțelese, care poate, mai tîrziu, ar putea să fie semne de recunoaștere folositoare a părinților noștri care s-au prăpădit“ [51].

Ascultînd deci Numitor aceste cuvinte și socotind după chipul lor timpul cînd au fost ei aruncați, n-a putut scăpa de nădejdea care începuse să se înfiripeze în sufletul său, și a început să se gîndească cum să-i spună fiicei sale toate aceste lucruri, întîlnind-o pe ascuns, căci era încă puternic străjuită.

VIII Faustulus, aflînd și despre prinderea și predarea lui Remus, a început să-l roage pe Romulus să-i vină în ajutor, spunîndu-i atunci toate lămurit cu privire la nașterea lor, căci mai înainte le vorbea în pilde și nu le spunea decît numai atît cît să-i facă să ia aminte să nu fie umili ; iar el însuși a luat albia și a plecat s-o ducă la Numitor, fiind cuprins de nerăbdare și de teamă, din pricina împrejurării în care se găsea. Dînd deci de bănuit străjilor de la ușile regelui și fiind privit cu neîncredere de ei și răspunzînd încurcat la întrebările lor, n-a putut trece neobservat că sub hăinuța lui avea albia. Printre străji era însă, din întîmplare, unul care luase copiii să-i arunce și fusese martor la lepădarea lor. Văzînd el atunci albia și recunoscînd-o după construcție și după litere, a bănuit cam ce se întîmplă în realitate și n-a trecut lucrul cu vederea, ci, spunînd faptul regelui, l-a pus pe Faustulus în situația de a face dovada.

Aflîndu-se copleșit de multele și marile strîmtorări ale întrebărilor, Faustulus nici nu s-a putut păstra neînvins, nici, fiind constrîns, n-a mărturisit întru totul că sînt copiii în viață, ci a spus doar că ei sînt ciobani, departe de Alba, și că el se duce să ducă albia Iliei, care dorește s-o vadă adesea și s-o atingă ca să-și întărească nădejdea că sînt în viață copiii. Și, ceea ce pățesc oamenii tulburați și cuprinși de teamă sau care trec la fapte împinși de mînie, asta a pățit și Amulius. Astfel, el a trimis în grabă un om cumsecade, prieten cu Numitor, rugîndu-l să-l iscodească să vadă dacă nu cumva a primit vreo știre despre copii că au scăpat și sînt în viață. Ducîndu-se deci omul la Numitor și găsindu-l gata să se arunce asupra lui Remus și să-l îmbrățișeze, i-a întărit puternic

nădejdea că sînt în viaţă copiii şi l-a îndemnat să ia repede treburile în mînă şi, în acelaşi timp, era alături de el şi-i dădea ajutor.

Clipa prielnică le venise, tocmai cînd ei n-aveau nici un gînd de zăbavă. Căci Romulus era aproape de cetate şi la el dădeau fuga foarte mulţi cetăţeni, de teamă şi din ură împotriva lui Amulius. Romulus aducea cu el multă oaste, pe care o orînduise pe centurii şi fiecare centurie era condusă de un om care purta un smoc de iarbă şi vlăstare în vîrful unei prăjini. Latinii le numesc manipule [52]. De atunci la armată romanii dau şi azi numele de *manipulares* acestor oameni.

În timp ce Remus îi atrăgea de partea sa pe locuitorii dinlăuntrul Albei, iar Romulus aducea pe alţii dinafară, tiranul, fără să facă ceva şi fără să pună la cale vreun lucru care să-l scape, din pricină că era încurcat şi tulburat, a fost prins şi ucis.

Cele mai multe din aceste fapte le povestesc Fabius şi Peparethios Diocles [53], care, după cît se pare, au dat cei dintîi o istorisire a întemeierii Romei, dar unora li se par suspecte dramatismul şi ficţiunea acestor fapte. Nu trebuie însă să ne lăsăm pradă neîncrederii, dacă ne uităm ce opere minunate crează soarta şi dacă ne gîndim că statul romanilor n-ar fi ajuns să aibă atîta putere, dacă n-ar fi avut un punct de plecare zeiesc şi dacă acest început n-ar fi avut nimic mare şi nimic neobişnuit [54].

IX Murind deci Amulius şi lucrurile liniştindu-se, Romulus şi Remus n-au voit nici să locuiască în Alba, fără să fie conducători, nici să domnească atîta timp cît bunicul era în viaţă şi, dîndu-i conducerea lui, iar mamei lor cinstirile de cuviinţă, s-au hotărît să locuiască aparte, întemeind o cetate pe meleagurile pe care crescuseră de la început. Aceasta este, într-adevăr, pricina cea mai cuviincioasă. Avînd în vedere că mulţi sclavi şi răzvrătiţi se strînseseră în jurul lor, era poate nevoie sau să se destrame întru totul cetatea, dacă ei se împrăştiau, sau să locuiască împreună cu ei, într-o cetate aparte. Într-adevăr, locuitorii din Alba nu socoteau că-s vrednici să se amestece răzvrătiţii cu ei şi nici să-i primească drept cetăţeni, iar faptul acesta l-a arătat întîmplarea cu femeile, care nu s-a petrecut din pricina îndrăznelii lor nemăsurate, ci de nevoie, din pricină că nu le puteau lua în căsătorie de bună voie.

Într-adevăr, după ce le-au răpit, le-au cinstit în chip cu totul deosebit.

Apoi, după ce s-au pus temeliile cetăţii, au construit un loc sfînt de refugiu pentru răzvrătiţi, pe care l-au numit „Al zeului Asylaios“ [55]. Şi-i primeau aci pe toţi, şi nu predau nici pe sclavi stăpînilor, nici pe theţi [56] creditorilor, nici pe ucigaşi dregătorilor, ci, sprijinindu-se pe un oracol dat de Pythia, ei le chezăşuiau tuturor dreptul de azil, astfel că cetatea s-a umplut repede de locuitori, după ce, aşa cum se spune, la început nu erau mai mult de o mie de vetre. Dar despre acestea vom vorbi mai pe urmă.

Pornind însă ei să-şi găsească un loc unde să se aşeze împreună, îndată s-a iscat între ei dezbinarea cu privire la locul aşezării [57]. Romulus deci a întemeiat *Roma quadrata* [58], pe un pătrat, şi acolo voia să se populeze cetatea, iar Remus a ales ca reşedinţă a cetăţii un loc bine întărit, pe Aventin [59], care, de la el, s-a numit Remorium, iar astăzi se numeşte *Regnarium* [60].

Dînd ei judecarea dezbinării pe seama păsărilor de bun augur şi aşezîndu-se departe unul de celălalt, se zice că lui Remus i s-au arătat şase vulturi, iar lui Romulus de două ori şase. Unii zic că Remus a văzut cu adevărat şase vulturi, iar că Romulus a mînţit şi că, numai după ce a venit Remus la el, atunci i s-au arătat doisprezece vulturi lui Romulus ; de aci romanii şi astăzi cînd iau auspiciile, se folosesc de vulturi.

Herodoros din Pont [61] istoriseşte că şi Hercules se bucura cînd i se arăta un vultur înainte de a începe un lucru. Vulturul este într-adevăr pasărea cea mai puţin stricătoare, care nu pradă nimic, nici din semănăturile, nici din plantaţiile ce cultivă oamenii, ci se hrăneşte cu cadavre şi nu omoară nici nu vatămă vreo vietate şi, din pricina înrudirii, de păsări nici cînd sînt moarte nu se apropie [61 bis].

Acvilele, bufniţele şi şoimii atacă şi omoară păsările care sînt de acelaşi neam cu ele. Într-adevăr, Eshiles zice :

> Cum ar putea fi nepîngărită o pasăre care mănîncă pe alta ?

Celelalte păsări, ca să zicem aşa, se-nvîrtesc sub ochii noştri şi în orice timp ne dau de ştire despre ele, pe cînd vulturul este rar la vedere, iar puii de vultur nu-i uşor să-i întîlnim. Aceasta a trezit în unii ciudata bănuială că vulturul, pasărea asta rară,

care nu se vede continuu, se coboară aicea dinafară, de pe alt pămînt, așa cum augurii [62] socotesc că pasărea aceasta nu apare în chip firesc și de la sine, ci-i trimisă de un zeu.

X Iar cînd a cunoscut Remus înșelătoria, tare s-a mîniat și, în timp ce Romulus săpa șanțul cu care avea să înconjure cetatea, Remus de unele lucrări își bătea joc, iar pe altele a căutat să le împiedice. În cele din urmă, cînd a încercat să sară peste șanț, unii zic că Romulus însuși l-a lovit, iar alții zic că un prieten al lui Romulus, numit Celer [63], iar Remus a căzut pe loc. În luptă au căzut și Faustulus și Pleistinus, fratele lui Faustulus, care se spune că l-a ajutat să crească pe Romulus. Celer a fugit în Etruria [64] și de la el romanii numesc pe cei sprinteni și iuți *celeres*. Și pe Quintus Metellus [65] l-au numit Celer, admirîndu-i iuțeala pregătirii, deoarece, murindu-i tatăl, a pus la cale, numai în cîteva zile, o luptă de gladiatori.

XI Iar Romulus, îngropînd pe Remus în Remorium și o dată cu el și pe cei care-i crescuseră, a umplut cetatea cu oameni, chemînd din Etruria niște oameni ca să-l călăuzească în toate după anumite datini și scrieri sfinte și să-l învețe, ca și cînd l-ar fi inițat într-un mister. Astfel, s-a săpat un șanț care înconjură Comitium [66] de astăzi, iar începuturile tuturor lucrurilor de care se foloseau după lege, fiindcă erau bune, iar după natură, fiindcă erau necesare, le-au așezat aci. Apoi, fiecare aducea cîte puțin pămînt din locul de unde venea și-l arunca și-l amesteca aci. Și șanțul acesta îl numesc cu același nume cu care numesc Olympul, și anume *mundus* [67].

Apoi, în jurul lui ca centru, în formă de cerc, au tras marginile cetății. Iar întemeietorul cetății, punînd sub plug un brăzdar de bronz și înjugînd un bou și o vacă, mînă vitele și trage o brazdă adîncă de jur-împrejurul hotarelor, iar cei care-l urmează au sarcina de a zvîrli înlăuntru brazdele pe care le răstoarnă plugul, pentru ca să nu se mai vadă afară nici o brazdă răsturnată. Cu o linie ei despart zidul și zidul se numește, prescurtat, *pomoerium* [68], care înseamnă înapoia zidului sau după zid. Iar unde se gîndesc ei să facă o poartă, iau brăzdarul de la plug și, ridicînd plugul în sus, întrerup brazda. De aceea, ei socotesc că întreg zidul este sfînt, în afară de porți, căci dacă le-ar fi socotit sfinte, n-ar

fi putut să primească sau să scoată pe poartă lucruri necesare, dar necurate, fără să mînie zeii.

XII Se recunoaște, îndeobște, că punerea temeliilor cetății a avut loc în ziua a unsprezecea înainte de calendele [69] lui martie. Ziua aceasta o și sărbătoresc romanii, socotind-o ziua de naștere a cetății. La început, după cum se spune, nu jertfeau nici o vietate, ci socoteau că trebuie să păzească sărbătoarea care se ținea în amintirea nașterii cetății curată și neînsîngerată.

Totuși, chiar înainte de întemeierea cetății, ei prăznuiau o sărbătoare păstorească în aceeași zi, numită Parilia [70]. Acum, calendele romane n-au nici o potrivire cu începuturile lunilor la eleni, dar în ziua în care Romulus a pus temeliile cetății se spune că au fost exact a treizecea zi a lunii. Se spune că în acea zi a avut loc o eclipsă solară, pe care se crede că a văzut-o și Antimahos din Teos [71], autorul de poeme, în al treilea an al celei de a șaptea olympiade [72].

Pe vremea filozofului Varro [73], romanul cel mai învățat pe tărîmul istoric, exista un oarecare Tarutius, prieten cu el, filozof și matematician, care, din simplă curiozitate, se îndeletnicea cu știința astrologiei și părea că este foarte iscusit în această privință. Lui i-a dat Varro sarcina de a preciza ziua și ora nașterii lui Romulus, deducînd-o din acțiunile aștrilor, despre care se vorbea în legătură cu el, așa cum se fac dezlegările problemelor în geometrie, pentru că, zicea el, această știință poate ca, dacă se ia ca punct de plecare ziua de naștere, să prezică ce fel de viață va duce, și, dacă se dă felul vieții, să găsească ziua de naștere a cuiva.

Tarutius a făcut deci cum i s-a orînduit și, cercetînd pățaniile și faptele lui Romulus și comparînd între ele : timpul vieții, felul morții și toate celelalte, a arătat, cu foarte mare curaj și bărbăție, că mama lui Romulus a luat în pîntec în primul an al celei de-a doua olympiade, în luna egipteană Hoiac [74], în ziua 23, ora 3, în care soarele a avut o eclipsă totală, iar nașterea lui Romulus a avut loc în luna Thouth [75], în ziua a douăzeci și una, pe la răsăritul soarelui, iar temeliile Romei le-a pus în luna Pharmouthi [76], între orele 2 și 3 ale zilei. Se crede că și soarta cetății, întocmai ca a unui om, are un timp determinat care se poate vedea încă din clipa întemeierii după diferitele poziții ale aștrilor [77].

Dar poate aceste lucruri şi altele de felul acestora vor atrage mai mult pe cititori prin ciudăţenia şi faima lor, decît îi vor supăra din pricina cetei mitice în care sînt învăluite.

XIII După întemeierea cetăţii, Romulus a împărţit mai întîi pe toţi cetăţenii în stare să poarte armele în unităţi militare. Şi fiecare unitate avea 3 300 de pedeştri şi trei sute de călăreţi [78]. Unitatea aceasta a fost numită legiune, pentru că este constituită din cei mai buni luptători. Apoi s-a folosit şi de ceilalţi cetăţeni a căror mulţime s-a numit *populus* [79]. Din popor a ales pe cei mai buni ca sfetnici şi pe ei i-a numit patricieni, iar adunarea lor senat. Într-adevăr, cuvintele *senatus* înseamnă la propriu „adunarea bătrînilor".

Unii zic că sfetnicii au fost numiţi patricieni pentru că erau părinţii unor copii legitimi, iar după alţii fiindcă ei înşişi puteau să-şi arate părinţii lor legitimi, lucru pe care nu puteau să-l facă mulţi dintre primii care au venit la Roma ; în sfîrşit, alţii zic că s-au numit patricieni de la „patronat", căci aşa numeau ei şi numesc pînă astăzi ocrotirea pe care o dau cei cu trecere celor de jos, socotind că un oarecare Patron, din jurul lui Evander [80], a fost un om foarte grijuliu şi ajutorelnic al celor mai de jos şi că de la el s-a dat acestei ocrotiri denumirea de „patronat".

Poate că mai aproape de adevăr am fi dac-am crede că Romulus, socotind că se cade ca fruntaşii cetăţii şi cei care aveau o mare trecere să se îngrijească de cei de jos cu o părintească grijă şi luare-aminte, şi, în acelaşi timp, dorind să obişnuiască şi pe ceilalţi să nu se teamă şi să nu pizmuiască onorurile celor mai puternici, ci să se poarte faţă de ei cu bunăvoinţă şi socotindu-i şi numindu-i părinţi, i-a numit patricieni. Căci pînă şi astăzi pe cei care fac parte din senat străinii îi numesc conducători, iar pe senatori îi numesc *patres-conscripti,* folosindu-se de acest nume deoarece are prestigiu şi este privit cu respect şi nu stîrneşte de loc pizmă [81].

La început, i-au numit numai părinţi [82], apoi, mai în urmă, cînd au fost primiţi mai mulţi în senat, i-au numit *patres-conscripti.* Numele acesta i s-a părut lui Romulus că inspiră mai mult respect spre a face deosebirea între senat şi popor. Cu alte nume a deosebit însă de popor pe cei cu trecere, numind pe cei cu trecere patroni [83], ceea ce în greceşte se numeşte „prostatai", iar pe ceilalţi clienţi, adică pelatai [84], şi, în acelaşi timp, a sădit în ei o minunată bunăvoinţă faţă de ceilalţi, care a dat naştere unor mari drepturi

şi îndatoriri legale. Într-adevăr, patronii se ofereau să fie tălmăcitori ai legilor şi ocrotitori împricinaţilor, şi sfătuitori şi ocrotitori pentru toţi, iar clienţii îi stimau nu numai cinstindu-i, ci ajutîndu-le să înzestreze fiicele, cînd erau în strîmtoare, şi să-şi plătească datoriile. Şi nici o lege şi nici un demnitar nu silea pe patron să depună mărturie împotriva clientului sau pe client să depună mărturie împotriva patronului. Iar mai în urmă, în timp ce celelalte îndatoriri au rămas, s-a socotit că e ruşinos ca cei cuprinşi să ia bani de la cei mai de jos. Acestea fie spuse în privinţa acestei chestiuni.

XIV În a patra lună de la întemeierea cetăţii, după cum istoriseşte Fabius [85], s-a săvîrşit îndrăzneaţa faptă a răpirii femeilor.

Unii spun că Romulus – el însuşi fiind din fire războinic şi convins de nişte oracole că Romei i-a fost hărăzit de destin să se hrănească şi să crească din războaie şi să ajungă astfel foarte mare – a început războiul împotriva sabinilor, pentru că el n-a luat multe fecioare, ci numai treizeci, ca unul care n-avea nevoie de căsătorii, cît de război. Dar lucrurile nu par să se fi petrecut aşa. Dimpotrivă, Romulus, văzînd cetatea umplîndu-se de străini, dintre care puţini aveau soţii, pe cînd cei mai mulţi erau o amestecătură de oameni săraci şi de jos, care erau priviţi cu dispreţ, şi despre care se credea că nu se vor aşeza cu temei în cetate, şi, pe de altă parte, nădăjduind că jignirea pe care o va aduce sabinilor va fi un început de amestec şi comuniune cu ei, după ce vor potoli spaima femeilor, a pornit la săvîrşirea faptei în acest fel.

Mai întîi a răspîndit un zvon că a găsit ascuns în pămînt altarul unui zeu. Zeului i-a dat numele de Consus [86], fie că era un zeu consilier (romanii numesc şi astăzi senatul, consiliu şi pe cei mai înalţi demnitari, consuli, adică sfetnici), fie că era Poseidon [87], protectorul cailor. Chiar şi există un altar în Circus Maximus [88], care nu se vede în timp obişnuit, ci se descoperă numai în timpul întrecerilor de cai. Îndeobşte, se spune că nu fără judecată s-a numit „altarul zeului ascuns în pămînt", de vreme ce hotărîrea este nespusă şi nevăzută.

Cînd a fost dat la iveală altarul, Romulus a adus şi o strălucită jertfă pe el şi a orînduit şi o întrecere şi a dat de veste să vie lumea să privească. Şi multă lume s-a adunat, iar el sta în faţă cu fruntaşii cetăţii, îmbrăcat cu o mantie de purpură. Sem-

nalul începerii răpirii era ca el să se ridice să-şi strîngă faldurile mantiei şi să se înfăşoare cu ele. Mulţi tineri, înarmaţi cu pumnale, erau cu ochii ţintă la el, iar cînd s-a dat semnalul, au scos pumnalele şi, năpustindu-se cu urlete, au început să răpească fiicele sabinilor, iar pe sabinii care fugeau îi lăsau în pace, nebăgaţi în seamă.

Unii spun că au fost răpite numai treizeci de fete, de la care s-au şi dat numele curiilor. Valerius Antias [89] spune însă că au fost răpite cinci sute douăzeci şi şapte, iar Iuba [90] – şase sute optzeci şi trei, toate fecioare, ceea ce era o mare justificare pentru Romulus pentru că nu fusese răpită nici o femeie – în afară de una Hersilia, din nebăgare de seamă – şi pentru a arăta că nu porniseră să le răpească din pricina nestăpînirii şi puşi pe nedreptăţi, ci cu gîndul de a se căsători cu ele şi a-şi înrudi neamurile, mînaţi deci de mari nevoi.

Unii spun că pe Hersilia [91] a luat-o în căsătorie Hostilius [92], unul din cei mai de vază romani, iar alţii că însuşi Romulus, şi că a avut şi copii, o fiică numită Prima [93], după ordinea în care s-a născut, şi numai un fiu, pe care Romulus l-a numit Aollius [94], de la adunarea cetăţenilor făcută de el, iar alţii, mai în urmă, l-au numit Avillius [95]. Dar Zenodot din Troizena [96], care istoriseşte aceste lucruri, este contrazis de mulţi.

XV Printre cei care răpeau atunci fecioarele sabine se zice că, din întîmplare, se găseau şi cîţiva oameni de rînd, care duceau cu ei o fecioară, mult deosebită prin frumuseţea şi robusteţea ei. Nişte cetăţeni cu vază, întîlnindu-i, au încercat să le-o ia cu forţa, dar cei care duceau tînăra au început să strige că o duc lui Talassius. Talassius era un tînăr cu vază şi tare cumsecade. Auzind ei asta, au început să-i laude şi să aplaude, iar unii dintre ei, întorcîndu-se, au început să-i urmeze, de dragul şi de hatîrul lui Talassius, al cărui nume îl repetau cu voce tare. De atunci pînă acum, la ceremoniile de căsătorie romanii cîntă pe Thalassius, aşa cum grecii cîntă pe Hymenaios [97], căci se şi spune că Thalassius a avut noroc cu soţia lui.

Sestius Sylla [98] din Carthagina, un scriitor care nu este lipsit nici de inspiraţie, nici de farmec, ne-a spus că Romulus a dat cuvîntul Thalassius ca parolă în timpul răpirii. Toţi deci care răpiseră fecioare strigau Thalassius şi de atunci se păstrează obiceiul acesta la căsătorie.

Cei mai mulţi autori, printre care este şi Iuba, socotesc că cuvîntul acesta este un îndemn şi o chemare la hărnicie şi la torsul lînii, căci atunci cuvintele italice nu pătrunseseră printre cele greceşti.

Dacă lucrul este adevărat şi dacă deci romanii odinioară întrebuinţau cuvîntul Thalassius, ca noi, atunci s-ar părea că mai potrivită cu adevărul este o altă explicaţie. Într-adevăr, după ce sabinii, încetînd războiul, s-au împăcat cu romanii, s-au încheiat învoieli cu privire la femei ; ele să nu facă nici un alt lucru pentru bărbaţii lor decît să toarcă lînă. A rămas deci şi la căsătoriile făcute după aceea obiceiul ca părinţii fetei şi ai băiatului şi, îndeobşte, toţi cîţi sînt de faţă să strige, în glumă, Thalassius, mărturisind prin asta că femeia nu va fi pusă la nici o altă treabă decît să toarcă lînă.

S-a păstrat pînă acum obiceiul ca mireasa să nu calce ea singură pragul cînd intră în casa mirelui, ci să fie trecută pe sus, peste prag, pentru că şi atunci fecioarele au fost duse pe sus, cu forţa, şi n-au intrat ele singure. Unii spun că şi obiceiul de a face cărare în părul miresei cu vîrful lăncii este un semn în amintirea faptului că prima căsătorie s-a încheiat prin luptă, ca la război. Despre acestea am vorbit mai pe larg în *Cauze* [99]. Iar răpirea a avut loc în a optsprezecea zi a lunii care atunci se numea Sextilis [100], iar astăzi august, zi în care romanii sărbătoresc Consualia [101].

XVI Sabinii erau într-adevăr numeroşi şi războinici, dar locuiau în sate neînconjurate de ziduri, aşa cum li se cădea lor să fie mîndri şi să nu se teamă de nimeni, căci erau coloniştii [102] lacedemonienilor. Totuşi, văzînd că sînt legaţi prin ostatici de preţ şi fiind cuprinşi de teamă cu privire la soarta fiicelor, au trimis solie la Romulus, cu propuneri cuviincioase şi cumpănite, şi anume : să le dea fiicele înapoi şi să desfacă fapta săvîrşită cu violenţă şi, după aceea, să încheie pace şi înrudire între neamuri în bună înţelegere şi după lege. Romulus n-a lăsat fetele să plece la părinţii lor, ci îndemnă pe sabini să primească a întemeia o comunitate şi, în timp ce unii fruntaşi sabini îşi petreceau timpul sfătuindu-se şi pregătindu-se, Acro, rege în Caenina [103], un bărbat plin de curaj şi straşnic în ale războiului, nu numai că a privit bănuitor la primele fapte

nalul începerii răpirii era ca el să se ridice să-şi strîngă faldurile mantiei şi să se înfăşoare cu ele. Mulţi tineri, înarmaţi cu pumnale, erau cu ochii ţintă la el, iar cînd s-a dat semnalul, au scos pumnalele şi, năpustindu-se cu urlete, au început să răpească fiicele sabinilor, iar pe sabinii care fugeau îi lăsau în pace, nebăgaţi în seamă.

Unii spun că au fost răpite numai treizeci de fete, de la care s-au şi dat numele curiilor. Valerius Antias [89] spune însă că au fost răpite cinci sute douăzeci şi şapte, iar Iuba [90] – şase sute optzeci şi trei, toate fecioare, ceea ce era o mare justificare pentru Romulus pentru că nu fusese răpită nici o femeie – în afară de una Hersilia, din nebăgare de seamă – şi pentru a arăta că nu porniseră să le răpească din pricina nestăpînirii şi puşi pe nedreptăţi, ci cu gîndul de a se căsători cu ele şi a-şi înrudi neamurile, mînaţi deci de mari nevoi.

Unii spun că pe Hersilia [91] a luat-o în căsătorie Hostilius [92], unul din cei mai de vază romani, iar alţii că însuşi Romulus, şi că a avut şi copii, o fiică numită Prima [93], după ordinea în care s-a născut, şi numai un fiu, pe care Romulus l-a numit Aollius [94], de la adunarea cetăţenilor făcută de el, iar alţii, mai în urmă, l-au numit Avillius [95]. Dar Zenodot din Troizena [96], care istoriseşte aceste lucruri, este contrazis de mulţi.

XV Printre cei care răpeau atunci fecioarele sabine se zice că, din întîmplare, se găseau şi cîţiva oameni de rînd, care duceau cu ei o fecioară, mult deosebită prin frumuseţea şi robusteţea ei. Nişte cetăţeni cu vază, întîlnindu-i, au încercat să le-o ia cu forţa, dar cei care duceau tînăra au început să strige că o duc lui Talassius. Talassius era un tînăr cu vază şi tare cumsecade. Auzind ei asta, au început să-i laude şi să aplaude, iar unii dintre ei, întorcîndu-se, au început să-i urmeze, de dragul şi de hatîrul lui Talassius, al cărui nume îl repetau cu voce tare. De atunci pînă acum, la ceremoniile de căsătorie romanii cîntă pe Thalassius, aşa cum grecii cîntă pe Hymenaios [97], căci se şi spune că Thalassius a avut noroc cu soţia lui.

Sestius Sylla [98] din Carthagina, un scriitor care nu este lipsit nici de inspiraţie, nici de farmec, ne-a spus că Romulus a dat cuvîntul Thalassius ca parolă în timpul răpirii. Toţi deci care răpiseră fecioare strigau Thalassius şi de atunci se păstrează obiceiul acesta la căsătorie.

Cei mai mulţi autori, printre care este şi Iuba, socotesc că cuvîntul acesta este un îndemn şi o chemare la hărnicie şi la torsul lînii, căci atunci cuvintele italice nu pătrunseseră printre cele greceşti.

Dacă lucrul este adevărat şi dacă deci romanii odinioară întrebuinţau cuvîntul Thalassius, ca noi, atunci s-ar părea că mai potrivită cu adevărul este o altă explicaţie. Într-adevăr, după ce sabinii, încetînd războiul, s-au împăcat cu romanii, s-au încheiat învoieli cu privire la femei ; ele să nu facă nici un alt lucru pentru bărbaţii lor decît să toarcă lînă. A rămas deci şi la căsătoriile făcute după aceea obiceiul ca părinţii fetei şi ai băiatului şi, îndeobşte, toţi cîţi sînt de faţă să strige, în glumă, Thalassius, mărturisind prin asta că femeia nu va fi pusă la nici o altă treabă decît să toarcă lînă.

S-a păstrat pînă acum obiceiul ca mireasa să nu calce ea singură pragul cînd intră în casa mirelui, ci să fie trecută pe sus, peste prag, pentru că şi atunci fecioarele au fost duse pe sus, cu forţa, şi n-au intrat ele singure. Unii spun că şi obiceiul de a face cărare în părul miresei cu vîrful lăncii este un semn în amintirea faptului că prima căsătorie s-a încheiat prin luptă, ca la război. Despre acestea am vorbit mai pe larg în *Cauze* [99]. Iar răpirea a avut loc în a optsprezecea zi a lunii care atunci se numea Sextilis [100], iar astăzi august, zi în care romanii sărbătoresc Consualia [101].

XVI Sabinii erau într-adevăr numeroşi şi războinici, dar locuiau în sate neînconjurate de ziduri, aşa cum li se cădea lor să fie mîndri şi să nu se teamă de nimeni, căci erau coloniştii [102] lacedemonienilor. Totuşi, văzînd că sînt legaţi prin ostatici de preţ şi fiind cuprinşi de teamă cu privire la soarta fiicelor, au trimis solie la Romulus, cu propuneri cuviincioase şi cumpănite, şi anume : să le dea fiicele înapoi şi să desfacă fapta săvîrşită cu violenţă şi, după aceea, să încheie pace şi înrudire între neamuri în bună înţelegere şi după lege. Romulus n-a lăsat fetele să plece la părinţii lor, ci îndemnă pe sabini să primească a întemeia o comunitate şi, în timp ce unii fruntaşi sabini îşi petreceau timpul sfătuindu-se şi pregătindu-se, Acro, rege în Caenina [103], un bărbat plin de curaj şi straşnic în ale războiului, nu numai că a privit bănuitor la primele fapte

îndrăznețe săvîrșite de Romulus, ci, socotind că ceea ce se petrecuse cu femeile este primejdios pentru toți și de nesuportat, dacă nu va fi pedepsit, s-a ridicat cu război și a pornit cu oaste multă împotriva lui Romulus. Dar și Romulus s-a ridicat împotriva lui.

Ajungînd față în față și privindu-se unii pe alții, se îndemnau la luptă, în timp ce armatele stăteau nemișcate cu armele gata de atac. Înălțînd deci Romulus o rugăciune lui Jupiter că, de va învinge și va pune stăpînire pe dușman, îi va aduce, drept ofrandă, armele lui Acro, însfacă și-l doboară pe Acro, iar armata lui, dîndu-se lupta, este respinsă, iar Romulus cucerește și cetatea. Totuși n-a făcut nici un rău celor prinși, ci numai le-a poruncit ca, desfăcîndu-și casele, să vină la Roma, ca să fie și ei cetățeni, cu aceleași drepturi ca și ceilalți. Nimic n-a dus mai mult decît acest fapt la creșterea Romei, care-și adăuga mereu și aducea să locuiască în ea pe învinșii în război.

Iar Romulus, pentru ca să aducă și lui Jupiter o rugăciune de mulțumire și să prilejuiască și cetățenilor un spectacol încîntător, după ce a chibzuit îndelung, a tăiat în tabără un stejar mare și i-a dat forma unui trofeu de care a aninat în orînduială și cu potrivire fiecare armă a lui Acro, iar el s-a îmbrăcat în manta de purpură și și-a pus, pe capul pletos, o cunună de laur. Apoi, luînd trofeul pe umărul drept și ținîndu-l ridicat în sus, a pornit prin cetate cîntînd imnul biruinței, în timp ce armata, purtînd armele, îl urma, iar cetățenii îl primeau cu bucurie și se minunau de ceea ce vedeau.

Ei bine, această pompă a făcut începutul și a dat imboldul pentru triumfurile care au urmat după aceea. Iar trofeul s-a numit ofranda lui Jupiter Feretrius [104], căci romanii zic *ferire* pentru „a lovi", iar Romulus se rugase lui Jupiter să-i ajute să lovească și să doboare pe Acro. Varro spune că armele lui Acro luate de Romulus s-au numit *opimia,* pentru că și averii romanii îi zic *ops*. Mai degrabă s-ar putea crede că s-au numit așa pentru acțiunea săvîrșită, deoarece *opus* înseamnă lucrare [105]. Și numai unui comandant suprem, care a ucis un comandant suprem dușman, îi era îngăduit să aducă ofrandă zeilor prăzile *opime*. Și numai trei comandanți romani au avut parte să ia astfel de prăzi : cel dintîi a fost Romulus, care a ucis pe Acro din Caenina, al doilea a fost Cornelius Cossus [106], care a ucis pe etruscul Tolumnius [107] și, apoi, Claudius Marcellus [107 bis], care a ucis pe Britomartos, regele gallilor.

Cossus și Marcellus au intrat în triumf pe un car tras de patru cai, purtînd și ei pe umăr trofeele. Dar Dionysios [108] n-are dreptate cînd spune că Romulus s-a folosit de carul triumfal. Căci se zice că Tarquinius, fiul lui Demaratos [109], a fost cel dintîi dintre regi care a ridicat triumful la această formă și strălucire. Alții zic că Poplicola [110] a intrat cel dintîi în triumf pe un car. La Roma se pot vedea toate statuile lui Romulus intrînd în triumf, dar toate îl arată mergînd pe jos.

XVII După cucerirea cetății Caenina, în timp ce ceilalți sabini se pregăteau de război împotriva romanilor, s-au ridicat cetățile Fidenae [111], Crustumerium [112] și Antemna [113] și dîndu-se o bătălie au fost de asemenea înfrînte și au dat lui Romulus cetățile lor să le ia și să împartă pămîntul, iar pe ei să-i strămute la Roma.

Romulus a împărțit romanilor pămîntul cucerit, dar a lăsat să stăpînească mai departe pămîntul pe care-l aveau părinții fecioarelor răpite.

Față de cele petrecute, tare s-au mîniat ceilalți sabini și, alegînd comandant suprem pe Titus Tatius, au pornit cu armata spre Roma. Dar la cetate se putea ajunge greu, căci avea drept scut de apărare Capitoliul [114] de astăzi, pe care străjuia o gardă, în fruntea căreia se găsea Tarpeius [115], și nu fecioara Tarpeia, cum spun unii, făcînd din Romulus un om slab la minte. Dar Tarpeia, fiind fiica comandantului și dorind să aibă brățările de aur pe care sabinii le purtau la mîna stîngă, a predat garda sabinilor, și drept preț al trădării a cerut să-i dea ceea ce purtau ei în mîna stîngă. Tatius învoindu-se, Tarpeia a deschis o singură poartă și a primit pe sabini în cetate.

Deci nu numai Antigonos [116], după cît se pare, a spus că iubește pe cei care trădează, dar îi urăște după ce au trădat, și nici numai Caesar a spus despre tracul Rhoemethalkes [117] că iubește trădarea, dar urăște pe trădător, ci sentimentul acesta față de trădători îl au toți cei ce se folosesc de ei, după cum se folosesc de veninul și fierea unor animale sălbatice, căci le sînt simpatice cînd le oferă folosul, iar după ce l-au obținut, urăsc răutatea din ele. Același sentiment l-a avut și Tatius față de Tarpeia, și, de aceea, a poruncit sabinilor să-și amintească de învoieli și să nu fie zgîrciți cu nimic din cele ce purtau ei în brațul stîng. Apoi, el cel dintîi, scoțîndu-și brățara de la mînă și scutul, le-a aruncat asupra ei. Toți au făcut

la fel, iar Tarpeia, lovită de brățări și îngropată sub scuturi, a murit sub greutatea și povara lor.

A fost ucis și Tarpeius, fiind învinuit de trădare de către Romulus, după cum spune Iuba că istorisește Sulpicius Galba [118].

Multe se mai povestesc cu privire la Tarpeia, dar nu merită crezare cei care spun că Tarpeia a fost fiica lui Tatius, comandantul sabinilor, și că a conviețuit silită cu Romulus, fiindcă a făcut și suferit asta pentru tatăl său. Printre acești autori este și Antigonos. Dar poetul Simylos [119] de-a dreptul aiurează, cînd spune că Tarpeia n-a predat Capitoliul sabinilor, ci gallilor, îndrăgostită fiind de regele lor. El zice așa :

> Iar pe aproape se afla, pe lîngă colina Capitoliului,
> Locuința Tarpeiei, distrugătoarea cetății Roma.
> Dorind să fie soția gallului purtător de sceptru,
> N-a păzit lăcașurile părinților săi.

Iar puțin mai departe zice despre moartea ei :

> Dar pe Tarpeia, boii și alte gallice popoare
> N-au înmormîntat-o punîndu-și șuvița pe mormîntul ei
> Pe lîngă izvoarele Padului, ci,
> Aruncîndu-și scuturile de la mîinile lor războinice,
> Au pus pe netrebnica fecioară, drept podoabă, moartea.

XVIII Fiind deci îngropată aci Tarpeia, colina s-a numit Tarpeia, pînă cînd regele Tarquinius, hărăzind acel loc lui Jupiter, a luat de acolo rămășițele pămîntești ale Tarpeiei și a schimbat și numele colinei. Ei mai numesc și acum Tarpeia o stîncă de pe Capitoliu, de pe care romanii prăvăleau pe răufăcători.

În timp ce colina era în stăpînirea sabinilor, iar Romulus, mîniat, îi chema la luptă, și Tatius era hotărît, deoarece vedea că, dacă vor fi respinși, vor avea un loc de retragere destul de bine întărit. Căci locul dintre cele două armate, în care aveau să se ciocnească, fiind înconjurat de multe coline părea că dă putința unei lupte dîrze și grele, din pricina strîmtorii și slabilor sorți de fugă și urmărire.

Se întîmplase tocmai că Tibrul, revărsîndu-se cu cîteva zile mai înainte, lăsase o baltă adîncă și înfundată într-un loc șes, pe

unde se găsește acum Forul. De aceea nici nu era pusă la vedere, dar nici nu putea fi ocolită și, îndeobște, era primejdioasă și înșelătoare. Sabinii, necunoscînd locul, au dat peste baltă, dar au avut mare noroc. Astfel, Curtius [120], un bărbat cu vază, mîndru de faima și nobletea lui, mergea călare cu mult înaintea celorlalți. Cînd calul lui a intrat în adîncul bălții, pînă la un punct, Romulus a încercat să treacă și el, dînd pinteni calului și îndemînîu-l, dar, văzînd că e cu neputință, a lăsat calul și s-a salvat pe sine însuși. Acel lac, datorită lui Curtius, se numește lacul Curtius. Sabinii, scăpînd de primejdie, au susținut o bătălie grea, a cărei soartă nu s-a hotărît, deși au căzut mulți, printre care era și Hostilius. Se spune că acest Hostilius era bărbatul Hersiliei și bunicul lui Hostilius, care a domnit după Numa. Pornindu-se iarăși în scurt timp multe bătălii, cum era și firesc, se amintește mai ales de una singură, de cea din urmă, în care Romulus, lovit fiind cu o piatră la cap și fiind gata să se prăbușească, a încetat de a mai ține piept sabinilor, iar romanii au început să cedeze și să se retragă în fugă spre Palatin, fiind scoși din cîmpie.

Îndată Romulus, revenindu-și în fire din lovitură, voia să ia din nou armele și să se împotrivească celor care fugeau și, strigînd în gura mare, îi îndemna să reziste și să lupte. Dar cum fugarii se revărsau puhoi din toate părțile în jurul său și cum nimeni nu îndrăznea să se întoarcă, ridicînd mîinile spre cer, s-a rugat lui Jupiter să oprească armata și să nu lase să se prăbușească puterea romanilor, ci s-o îndrepte spre calea cea bună. După terminarea rugii, pe mulți i-a cuprins rușinea față de rege și fugarii au prins curaj. Ei s-au oprit din fugă în locul unde se ridică acum templul lui Jupiter Stator [121], pe care cineva l-ar putea tălmăci ca „opritorul". Apoi, romanii, punînd scut lîngă scut, au dat înapoi pe sabini cam pe locul pe unde se găsește acum așa-numita Regia [122], pe lîngă templul zeiței Vesta.

XIX Aci, pe cînd ei se pregăteau să înceapă iarăși lupta, i-a oprit un spectacol nespus de uimitor și o priveliște mai presus de închipuire : fiicele răpite ale sabinilor se vedeau alergînd din toate părțile ca mînate de un zeu către soții și părinții lor, strigînd și jelindu-se printre arme și leșuri : unele aveau copii în brațe, iar altele își smulgeau părul despletit, și toate îi rugau, cu cele mai drăgăstoase cuvinte, cînd pe sabini, cînd pe romani. Ei bine, și

sabinii şi romanii s-au pus pe plîns şi le-au lăsat să se oprească între liniile de bătaie. Şi plînsul se pornise peste tot şi multă jale îi cuprinsese văzîndu-le şi auzindu-le cuvintele care, după o aspră şi dreaptă dojană, sfîrşeau prin a-i ruga şi a-i implora. Ele au zis : „Ce mare rău, sau ce grozavă supărare v-am pricinuit de am suferit şi suferim încă cele mai mari nenorociri ? Am fost răpite cu forţa şi împotriva legii de cei care ne au acum, iar după ce am fost răpite, fraţii, părinţii şi rudele noastre ne-au lăsat atîta timp în părăsire, încît, unindu-ne în cele mai strînse legături cu aceia pe care noi îi uram din tot sufletul nostru, am ajuns să fim cuprinse de grijă pentru soarta acelor care ne-au răpit şi au călcat legea, cînd luptă, şi să-i plîngem, cînd mor. Căci n-aţi venit să ne răzbunaţi, cînd eram fecioare, împotriva celor care ne-au răpit cu forţa, ci acum, cînd sîntem soţii, ne smulgeţi de lîngă bărbaţii noştri şi, mame, de lîngă copiii noştri, aducîndu-ne, nenorocitelor de noi, un ajutor mai de plîns decît acea părăsire şi trădare. Iată cum ne-au iubit ei şi iată cum vă este vouă milă de noi ! Căci chiar dacă v-aţi fi bătut pentru alt temei, şi încă ar fi trebuit să încetaţi războiul pentru noi, fiind socri şi bunici şi rude. Iar dacă pentru noi s-a pornit războiul, duceţi-ne cu ginerii şi copiii şi daţi-ne părinţii şi rudele, şi nu ne luaţi copiii şi soţii !"

După ce Hersilia a spus multe cuvinte de acest fel, iar celelalte îi rugau stăruitor, s-a desăvîrşit încetarea luptei şi comandanţii oştilor au intrat la sfat. Iar femeile, în acest timp, au dus la părinţi şi fraţi pe bărbaţii şi pe copiii lor, şi au început să aducă hrană şi băutură celor înfometaţi şi însetaţi, iar pe răniţi îi îngrijeau, ducîndu-i acasă. Şi i-au făcut să vadă cum ele aveau conducerea în casă, iar bărbaţii ascultau de ele şi le dădeau toată cinstea, cu multă bunăvoinţă.

Apoi, de îndată, ei încheie o învoială în care se spunea că : femeile care vor, să rămînă mai departe cu bărbaţii pe care-i aveau, după cum s-a spus, liberate de orice muncă şi de orice trudă, în afară de torsul lînii ; romanii şi sabinii să locuiască împreună în aceeaşi cetate ; cetatea să se numească Roma, după Romulus ; romanii, cu toţi să se numească Quiriţi [123], după patria lui Tatius ; să aibă regi şi dintre romani şi dintre sabini şi să comande şi unii şi alţii armata. Locul în care s-au încheiat aceste legăminte se numeşte pînă astăzi *comitium*, căci romanii prin *comire* [124] înţeleg „a veni la un loc".

XX Dublîndu-se cetatea, au fost aleşi o sută de patricieni dintre sabini, iar fiecare legiune a fost alcătuită din cîte şase mii de pedestraşi şi şase sute de călăreţi. Orînduind trei triburi, pe cei care aparţineau primului trib i-au numit, de la Romulus, *Ramnes*, pe cei care aparţineau celui de-al doilea, i-au numit de la Tatius, *Tities*, iar pe cei care aparţineau celui de-al treilea trib i-au numit *Luceres* [125], după pădurea în care s-au refugiat mulţi şi, dîndu-li-se drept de azil, au luat parte la conducerea cetăţii ; romanii numesc pădurile *luci* [126].

Că acesta era numărul triburilor, o arată şi numele lor, căci şi acum aceste împărţiri poartă numele de trib, iar pe conducătorii lor îi numesc tribuni [127].

Fiecare trib avea zece curii, despre care unii spun că purtau numele femeilor răpite. Se pare că aci este o minciună, căci multe dintre aceste curii sînt numite după locul în care se găsesc [128].

Totuşi, ei au dat femeilor alte multe onoruri, printre care sînt şi următoarele : se dau la o parte cînd trec femeile pe drum ; este oprit să se pronunţe vorbe urîte în faţa lor ; nimeni nu apare gol în faţa lor ; nu sînt aduse în faţa judecăţii în care se judecă omorurile ; copiii lor poartă la gît aşa-zisa *bulla* [129], numită aşa după forma ei, care seamănă cu o băşică de apă, şi *toga praetexta* [130].

Regii [131] nu se sfătuiau îndată cu ceilalţi în faţa obştii, ci fiecare se sfătuia separat, mai întîi cu cei o sută de patricieni şi numai după aceea îi chemau pe toţi în adunare.

Tatius îşi avea locuinţa pe unde este acum templul zeiţei Moneta [132], iar locuinţa lui Romulus se găsea pe unde sînt astăzi treptele Malului frumos. Aceste trepte se găsesc la coborîrea din Palatin spre Circus Maximus [133]. Aci se spune că s-a găsit şi cornul sfînt, despre care se povesteşte următoarea legendă : Romulus, voind să-şi încerce suliţa, a aruncat-o de pe Aventin, iar suliţa avea mînerul de corn ; vîrful suliţei a intrat în pămînt şi, deşi mulţi au încercat, totuşi, nimeni n-a putut să-l scoată ; iar lemnul a încolţit, căci pămîntul era rodnic, şi a vlăstărit şi a crescut din el tulpina unui foarte frumos corn.

Cei care au trăit după Romulus au păzit şi au cinstit copacul înconjurîndu-l cu zid, la gîndul că este unul dintre cele mai sfinte lucruri. Şi oricărui trecător i s-ar fi părut că nu-i merge destul de bine cornului şi că nu este destul de verde, ci că veştejeşte şi piere, începea să vestească în gura mare celor care-i în-

tîlnea, iar trecătorii, ca şi cînd ar fi fost vorba de un incendiu, săreau repede în ajutor strigînd „apă" şi din toate părţile dădeau fuga aducînd vase plină cu apă la corn. După cum se spune, Caius Caesar punînd să se repare treptele, lucrătorii au săpat prin apropiere de corn şi n-au băgat de seamă că au vătămat cu totul rădăcinile, iar cornul s-a uscat.

XXI Sabinii au primit lunile romane şi toate cele ce erau bune în această privinţă, aşa cum arăt în *Viaţa* lui Numa. În schimb, Romulus a adoptat scuturile sabine şi a schimbat armele sale şi pe ale romanilor, care purtau, mai înainte, scuturi argolice [134].

Luau parte şi unii şi alţii la serbările sabine, şi romanii, fără să suprime sărbătorile ginţilor, au întemeiat altele noi, printre care este şi sărbătoarea Matronaliilor [135], care le-a fost dăruită femeilor ca cinstire pentru încetarea războiului, şi sărbătoarea Carmentaliilor [136]. Carmenta, după cum cred unii, este ursitoarea, ocrotitoare la naşterea oamenilor, de aceea o cinstesc mamele. Iar alţii cred că soţia lui Evander Arcadianul, fiind înzestrată cu darul prezicerii şi făcînd unele profeţii în versuri, a fost numită Carmenta (căci romanii numesc versurile *carmina*). Ea însă se numea Nicostrata. Şi lucrul acesta se recunoaşte. Alţii interpretează numele Carmenta într-un chip mai convingător, zicînd că s-a numit aşa deoarece îşi pierdea cunoştinţa din pricina delirului care o cuprindea în momentul de inspiraţie, căci *carere* înseamnă la romani „a fi lipsit de", iar minte se zice *mentem* [137]. Am vorbit mai înainte despre Parilia. Lupercaliile [138], după timpul în care se ţin, s-ar părea că sînt o sărbătoare de purificare, căci se serbează în zilele nefaste ale lunii februarie, care s-ar putea socoti lună de purificare, iar ziua sărbătorii, în vechime, se numea Febrate. Numele sărbătorii eline este Lycaia [139] şi de aceea se pare că serbarea datează de la arcadienii care au venit cu Evander. Dar numele acesta este nou, deoarece poate să vină şi de la lupoaică. Căci şi astăzi vedem că lupercii [140] încep tîrcoale prin oraş din locul unde se spune că a fost expus Romulus.

Din cele ce se fac însă în timpul serbării nu se desluşeşte care-i pricina pentru care se procedează aşa. Într-adevăr, se jertfesc capre, apoi aduc acolo doi tineri de viţă şi unii le ating fruntea cu un cuţit însîngerat, îi şterg îndată, cu un smoc de lînă

îmbibată cu lapte. După ce sînt şterşi, tinerii trebuie să rîdă. După aceea, jupuind pieile caprelor, aleargă goi, prin oraş, purtînd numai o cingătoare şi lovind pe oricine le iese în cale cu bice [făcute din pieile jupuite]. Femeile tinere nu se sfiesc să fie lovite, socotind că loviturile aduc fecunditate şi naştere uşoară.

Un lucru aparte al sărbătorii stă în aceea că lupercii sacrifică şi un cîine.

Un oarecare Butas [141], aducînd unele lămuriri, în versuri elegiace, cu privire la originile mitice ale obiceiurilor romane, zice că Romulus, după ce a pus mîna pe Amulius, a alergat plin de bucurie spre locul unde-i alăptase lupoaica şi că sărbătoarea este o imitaţie a alergării lui Romulus şi că tinerii de viţă aleargă :

> Lovind pe cei ce le ies în cale, cum odinioară,
> Înarmaţi cu pumnale, din Alba
> Au dat fuga Romulus şi Remus.

Se spune că pumnalul însîngerat se duce la fruntea tinerilor în amintirea uciderii şi primejdiei de odinioară, iar ştergerea cu lapte este în amintirea hrănirii lor.

Caius Acilius [142] istoriseşte că, înainte de întemeierea Romei, nişte oi de-ale tovarăşilor lui Romulus s-au făcut nevăzute. Atunci ei, rugîndu-se lui Faunus [143], au pornit în fugă să le caute, dar goi, ca să nu fie stingheriţi de sudoare. Se zice că de aceea lupercii aleargă goi prin oraş. Iar dacă sărbătoarea este de purificare, atuncea cîinele este sacrificat ca un animal de purificare, căci şi elenii în sacrificiile de purificare se folosesc de aşa-zisele Periscylacismoi [144]. Iar dacă se jertfeşte un cîine ca să se aducă mulţumiri lupoaicei pentru că a hrănit şi a salvat pe Romulus, nu fără motiv este jertfit cîinele, căci el este duşmanul lupilor, dacă nu cumva, pe Zeus [145], cîinele este pedepsit pentru că nu lasă-n pace pe luperci cînd aleargă.

XXII Se zice că şi cultul focului tot Romulus l-a orînduit, instituind cultul fecioarelor sfinte, numite vestale. Unii îi atribuie lui numai instituirea acestui cult, dar, de altfel, spun că Romulus a fost deosebit de evlavios şi chiar înzestrat cu darul de a prezice viitorul, ca augurii, şi că, pentru îndeplinirea acestei chemări, purta aşa-numitul *lituus*, un fel de toiag încovoiat la un cap, cu care

augurii descriu regiunile cerului, cînd se așază să prevestească viitorul, după zborul păsărilor [146].

Acest toiag, care se păstra pe Capitoliu, se spune că a dispărut în timpul războiului cu gallii, cînd a fost cucerită Roma, și că după ce au fost izgoniți dușmanii, a fost găsit într-un morman de cenușă neatins de foc, pe cînd toate celelalte lucruri fuseseră mistuite și pieriseră în para incendiului.

Romulus a mai orînduit și cîteva legi, printre care mai straşnică este aceea care nu îngăduie soției să-și părăsească bărbatul, dar care îngăduie bărbatului să-și alunge soția cînd s-a făcut vinovată de otrăvirea copiilor, de întrebuințarea unor chei false și de preacurvie. Iar dacă cineva își izgonește soția pentru alte motive, o parte din averea lui rămîne soției, iar cealaltă trece în stăpînirea zeiței Ceres [147], iar cel care și-a respins soția este sacrificat zeilor de sub pămînt [148].

O trăsătură aparte a acestor legi stă în faptul că nu instituie o judecată separată împotriva celor care ucid nu numai părinții, ci declară orice omor, paricid [149], la gîndul că uciderea unui om este un lucru înfiorător, iar uciderea unui părinte este cu neputință. Și multă vreme s-a văzut că pe bună dreptate fusese trecută cu vederea o atare crimă, căci nimeni n-a săvîrșit o astfel de faptă la Roma timp de aproape șase sute de ani, ci primul, și asta după războiul cu Hannibal, care și-a ucis tatăl se spune că a fost Lucius Hostius [150]. Aceste amănunte sînt îndeajuns în această privință.

XXIII În al doilea an al domniei lui Tatius, niște prieteni apropiați și rude de-ale lui, întîlnind în drum o solie care venea de la Laurentum [151] spre Roma, s-au năpustit asupra solilor ca să le ia cu sila banii, dar solii, nelăsîndu-se, ci încercînd să se apere, au fost uciși. După săvîrșirea acestei groaznice fapte, Romulus a socotit că vinovații trebuie pedepsiți îndată, dar Tatius tergiversa și amîna. Numai acest fapt a prilejuit o dezbinare vădită. În celelalte privințe însă, sfătuindu-se cum se cuvine, chiverniseau trebile obștești împreună, în deplină înțelegere. Dar rudele celor uciși, fiind ținute departe de orice judecată după lege din pricina lui Tatius, se năpustesc asupra lui și-l ucid la Lavinium [152], pe cînd aducea o jertfă împreună cu Romulus, iar pe Romulus l-au petrecut, aducîndu-i laude ca unui om drept ce era.

Romulus, aducînd la Roma trupul lui Tatius, l-a înmormîntat cu cinste ; mormîntul lui se găsește lîngă așa-zisul Armilustrum [153], pe Aventin, iar judecarea omorului a trecut-o cu totul cu vederea.

Unii autori istorisesc că cetatea Laurentum, temîndu-se de Romulus, a predat pe ucigașii lui Tatius, dar că Romulus i-a lăsat liberi, spunînd că omorul a fost spălat prin alt omor. Această purtare a lui Romulus a iscat vorbe și bănuieli cum că el s-ar fi bucurat de îndepărtarea colegului său de domnie, dar care n-au tulburat în nici un fel mersul trebilor obștești și nici n-au răsculat pe sabini, ci ei au continuat să-l respecte, admirîndu-l, unii datorită afecțiunii pe care i-o nutreau, alții de teama puterii lui, iar alții socotindu-l ca pe un zeu.

Mulți îl admirau și dintre cei dinafara Romei pe Romulus, iar bătrînii latini au trimis la el soli și au încheiat învoieli de prietenie și alianță. A cucerit însă cetatea Fidenae, vecină Romei, trimițînd, pe neașteptate, călărimea – cum zic unii – poruncind să taie țîțînile porților cetății, iar el a pătruns cu pedestrimea fără de veste. Alții spun însă că fidenații s-au năpustit cei dintîi asupra Romei și au prădat-o și au făcut multe rele țăranilor și vecinătăților cetății și că Romulus, întinzîndu-le capcane, i-a ucis pe mulți și a cucerit cetatea. Totuși n-a distrus și n-a dărîmat din temelii cetatea, ci a făcut din ea o colonie a Romei, trimițînd acolo două mii cinci sute de coloniști, la idele [154] lui aprilie.

XXIV După aceea, o ciumă se abate asupra Romei, din pricina căreia cădeau oamenii dintr-o dată, fără să fie bolnavi, iar pomii nu mai dădeau roade și animalele erau sterpe. În cetate a plouat cu sînge, astfel că, la suferințele firești în astfel de împrejurări, s-a mai adăugat și superstiția. Iar cînd și asupra cetății Laurentum s-au abătut aceleași nenorociri, toți credeau că, din pricina nejudecării omorului lui Tatius și din pricina uciderii solilor, mînia zeiască lovește amîndouă cetățile.

Fiind deci predați și pedepsiți ucigașii și de unii și de alții, nenorocirea a încetat îndată, iar Romulus a purificat cele două cetăți prin ceremonii de curățire pe care se spune că romanii le îndeplinesc și astăzi la poarta Ferentină [155].

Dar mai înainte de a înceta ciuma, camerinii [156] au atacat pe romani și le-au pustiit ogoarele, gîndind că romanii nu pot să se

apere din pricina nenorocirii care dăduse peste ei. Ei bine, Romulus a pornit îndată cu armata împotriva lor şi, înfrîngîndu-i în luptă, a ucis şase mii dintre ei, cucerind cetatea şi pe jumătate din cei rămaşi în viaţă i-a strămutat cu locuinţa la Roma, iar la Cameria a strămutat cu locuinţa un număr de romani de două ori mai mare decît camerinii rămaşi pe loc. Aceasta s-a întîmplat la calendele lui august [157]. Atît de mult prisos de cetăţeni avea Romulus la şaisprezece ani după întemeierea cetăţii.

Printre celelalte prăzi luate din Cameria, a adus şi un bronz închipuind un car tras de patru cai. L-a aşezat în templul lui Vulcanus [158], iar lîngă el şi-a aşezat propria statuie, care-l arăta încununat de victorie.

XXV Astfel, prinzînd putere Romulus, vecinii care erau mai slabi i se supuneau şi, punîndu-se la adăpost, erau mulţumiţi cu această situaţie, dar vecinii puternici, temîndu-se de el şi pizmuindu-l, nu socoteau că ar trebui să-l lase nebăgat în seamă, ci să se ridice împotriva creşterii puterii lui şi să-l împiedice.

Cei dintîi dintre etrusci, veienţii [159], care-şi dobîndiseră întinse pămînturi şi care aveau o mare cetate, au început războiul cerînd lui Romulus să le înapoieze cetatea Fidenae, zicînd că fidenaţii le sînt rude. Cererea nu era numai nedreaptă, dar şi ridicolă, deoarece, după ce că nu le veniseră fidenaţilor în ajutor atunci cînd erau în primejdie şi se găseau în război, ci lăsaseră să se prăpădească atîţia oameni, cereau înapoi pămîntul şi casele care se găseau acum în stăpînirea altora.

Fiind batjocoriţi de Romulus în răspunsul pe care li l-a dat, s-au împărţit în două, o parte au pornit împotriva armatei fidenate, iar altă parte a ieşit în calea lui Romulus. În bătălia împotriva cetăţii Fidenae, veienţii au ieşit învingători, ucigînd două mii de soldaţi romani, dar fiind înfrînţi de Romulus, au pierdut peste opt mii de oameni. Apoi iarăşi s-au bătut în jurul cetăţii Fidenae. Toţi autorii spun, aidoma, că greul luptei l-a dus Romulus însuşi, care a arătat în bătălie o adevărată măiestrie sprijinită de curaj şi care a dat dovadă de o îndrăzneală şi iuţeală de picior mai presus de firea omenească. Iar ceea ce spun unii cum că dintre cei paisprezece mii de oameni căzuţi în luptă, peste jumătate au fost ucişi de mîna lui Romulus însuşi, este mit şi chiar de-a dreptul de necrezut, aşa cum se părea că se împăunează şi messenienii [160]

în privinţa lui Aristomenes, zicînd că a adus sacrificii pentru trei sute de oameni ucişi de mîna lui.

După ce duşmanii au început retragerea, Romulus n-a mai ţinut seama de cei care fugeau, ci s-a îndreptat împotriva cetăţii însăşi. Locuitorii cetăţii n-au putut însă suferi această mare nenorocire, ci au încheiat o înţelegere şi o prietenie pentru o sută de ani, renunţînd la o mare parte din pămîntul lor, pe care-l numesc *Septempagium* [161], ceea ce înseamnă „a şaptea parte", şi retrăgîndu-se de la salinele [162] de lîngă Tibru şi dînd cinci sute de ostatici, dintre cei mai buni.

Romulus a intrat în triumf şi după această izbîndă, la idele lui octombrie [163], avînd cu sine mulţi prizonieri, printre care şi pe comandantul veienţilor, un om bătrîn, care părea că trecuse la fapte fără socoteală, şi împotriva vîrstei sale şi fără experienţă.

De aceea, şi astăzi cînd aduc sacrificii zeilor, sărbătorind acea victorie, romanii duc prin For spre Capitoliu un bătrîn îmbrăcat într-o mantie de porfiră, punîndu-i la gît o bullă, ca unui copil, iar crainicul vesteşte că sardienii [164] sînt de vînzare, deoarece despre etrusci se spune că sînt coloniştii sardienilor, iar Veii este o cetate etruscă.

XXVI Acesta a fost ultimul război pe care l-a purtat Romulus. După aceea, n-a putut nici el scăpa să nu păţească ceea ce păţesc mulţi, sau, cu excepţia cîtorva, toţi cei care se ridică la o mare putere şi strălucire, datorită unor mari şi neaşteptate succese. Într-adevăr, şi el a trecut la un regim de dominaţie personală, nesuferit şi urît, arătînd aceasta mai întîi prin felul cum se îmbrăca. Astfel, el se îmbrăca cu o mantie de purpură şi purta o togă brodată cu purpură şi-şi îndeplinea slujba de obşte şezînd pe un tron cu o spetează lăsată mult pe spate. În jurul lui erau întotdeauna aşa-zişii *celeres,* numiţi astfel de la iuţeala cu care-şi îndeplineau slujba. Înaintea lui mergeau alţii, dînd la o parte mulţimea cu băţul, încinşi fiind cu nişte curele pentru ca să poată pe loc lega pe aceia pe care le-ar fi poruncit Romulus să-i lege. „A lega" latinii ziceau în vechime *ligare,* iar astăzi zic *alligare.* De aceea şi purtătorii de nuiele se numesc *lictori,* iar nuielele se numesc *bacula,* pentru că s-au folosit atunci de băţ. S-ar părea că ei se numesc acum lictori pentru că s-a introdus un *c* în numele

lor, căci înainte se numeau *litores,* ceea ce în limba elenilor se cheamă slujbaşii publici. Astfel *leiton* şi astăzi în greceşte înseamnă stat, iar *laos* mulţimea de jos.

XXVII Iar după ce bunicul său Numitor a murit la Alba şi domnia Albei a trecut asupra sa, Romulus a lăsat poporului de aici ocîrmuirea statului, ca să şi-l atragă, şi, în fiecare an, numea doar cîte un conducător la Alba, dar astfel el a dat ideea puternicilor din Roma să caute un chip de ocîrmuire fără rege şi în libertate, lăsîndu-se conduşi şi conducînd în acelaşi timp. Căci aşa-zişii patricieni nu luau parte la conducere, ci doar cu numele şi de formă erau cinstiţi şi erau chemaţi în senat, mai mult pentru bunele lor moravuri sau pentru înţelepciunea lor, dar, după ce se adunau, ascultau în tăcere pe conducător, ei fiind mai presus de mulţime doar prin aceea că aflau mai înainte hotărîrea regelui, după care se retrăgeau din senat.

Îndeobşte, jignirile pe care li le-a adus Romulus au putut fi suferite, dar cînd a împărţit el singur ostaşilor pămîntul cucerit cu spada şi a dat înapoi veienţilor pe ostatici, fără să convingă şi fără să aibă consimţămîntul patricienilor, senatul s-a crezut insultat. De aceea, asupra senatului a căzut bănuiala şi învinuirea, cînd Romulus a dispărut într-un chip neaşteptat, puţin mai tîrziu. Şi a dispărut Romulus la nonele lunii[165] pe care romanii acum o numesc iulie, iar atunci o numeau Quintilis, nelăsînd putinţa de a se şti ceva temeinic şi pe deplin recunoscut despre moartea sa, în afară de timp, aşa cum am spus. Şi astăzi se săvîrşesc multe ceremonii, la nonele lui iulie, care imită întîmplarea petrecută atunci.

Dar nu trebuie să ne minunăm de întunericul care domneşte asupra felului morţii lui Romulus, dacă ţinem seama că Scipio Africanus a murit, după cină, acasă şi nu s-a statornicit nici o dovadă vrednică de crezare asupra felului morţii sale, ci unii spun că dintr-o dată s-a simţit rău, fiind cam bolnăvicios din fire, iar alţii spun că s-a otrăvit, iar alţii spun că duşmanii, dînd buzna peste el, în timpul nopţii, l-au înăbuşit. Şi, cu toate acestea, Scipio zăcea mort în văzul tuturor şi putea fi văzut de toţi şi corpul putea trezi, în cei care-l vedeau, vreo bănuială şi vreo remuşcare a vreunei suferinţe, pe cînd Romulus a dispărut dintr-o dată şi nu s-a văzut nici o parte din corpul lui şi nici un rest din hainele lui.

Unii autori şi-au dat cu părerea că senatorii s-au ridicat asupra lui şi l-au ucis în templul lui Vulcanus, împărţindu-şi apoi corpul şi luînd fiecare cu sine, în sîn, cîte o bucată. Alţii, dimpotrivă, cred că dispariţia lui nu s-a produs nici în templul lui Vulcanus şi nici numai în prezenţa senatorilor, ci că, din întîmplare, Romulus prezida adunarea poporului afară din oraş, lîngă aşa-zisa Mlaştina Caprei şi deodată s-au ivit în văzduh lucruri minunate şi de neînţeles şi schimbări de necrezut, după cum urmează : lumina soarelui a dispărut şi s-a aşezat o noapte, nu blîndă şi liniştită, ci plină de fulgere înfricoşătoare, de vînturi vijelioase care aduceau furtuna din toate părţile ; în timpul acesta mulţimea s-a împrăştiat fugind, iar cei puternici s-au strîns la un loc ; după ce a încetat tulburarea şi a strălucit din nou lumina şi mulţimea s-a adunat iarăşi, aceasta a început să-l caute şi să-l dorească pe rege, dar senatorii n-au lăsat poporul să continue cercetarea, nici să mai pună ceva la cale, ci au poruncit tuturor să-l cinstească şi să-l adore pe Romulus, deoarece a fost răpit şi dus la zei şi le va fi un zeu binevoitor, aşa cum le-a fost un rege bun ; mulţimea, fiind convinsă de cele spuse şi bucurîndu-se, s-a împrăştiat cu bune nădejdi, avînd să i se închine ; au fost însă unii care, cercetînd faptul cu de-amănuntul şi cu duşmănie, au început să hărţuiască şi să învinuiască pe patricieni că au convins poporul cu o minciună, în timp ce ei făcuseră de petrecanie regelui.

XXVIII Se mai spune că Iulius Proculus, unul dintre fruntaşii patricienilor, şi fiind dintre albanii care se strămutaseră la Roma, vestit pentru caracterul său, prieten şi om de nădejde al lui Romulus, s-a dus în For şi rostind cel mai sfînt jurămînt, a spus în faţa mulţimii că, pe drum, i-a apărut în cale Romulus, frumos şi mare la înfăţişare, cum nu fusese niciodată mai înainte, împodobit cu arme strălucitoare ca fulgerul. Proculus, înmărmurind în faţa vedeniei, a zis : „O, rege, ce-ai păţit sau cu ce gînduri ne-ai părăsit în învinuiri nedrepte şi grele, iar toată cetatea ai lăsat-o orfană, într-o nemăsurată jale ?". Romulus a răspuns : „Zeii au hotărît, Procule, ca eu să zăbovesc numai atîta timp printre oameni şi, după ce voi întemeia o cetate, care va avea o foarte mare putere şi slavă, să locuiesc iarăşi în cer, de unde sînt. Dar rămîi sănătos şi spune romanilor că dacă vor uni în viaţa lor înţelepciunea cu

bărbăția, vor ajunge la cea mai mare putere omenească ! Eu voi fi pentru voi un zeu protector, Quirinus“ [166].

Aceste lucruri le-au părut romanilor că merită crezare, ținînd seama de caracterul și jurămîntul lui Proculus, totuși mulțimea a fost cuprinsă de un fel de sentimente zeiești aidoma entuziasmului, căci nimeni n-a spus nimic împotrivă-i, ci toți, lăsînd orice bănuială și învinuire, au început să se roage lui Quirinus și să-l numească zeu.

Aceste fapte se aseamănă cu cele plăsmuite de eleni cu privire la Aristeus din Proconessos și la Cleomedes din Astypaleia [167]. Astfel, se spune că Aristeus a murit într-o piuă și că trupul lui, la venirea prietenilor, s-a făcut nevăzut și că, apoi, unii au declarat că, întorcîndu-se din călătorie, s-au întîlnit cu Aristeus pe cînd mergea spre Crotona [168]. Despre Cleomedes se spune că era foarte curajos și avea un corp peste fire de mare, dar, stupid și cuprins adesea de nebunie, el s-a dedat la multe fapte de violență ; în cele din urmă, într-o zi, intrînd într-o școală de copii și izbind cu pumnul în mijlocul coloanei pe care se sprijinea acoperișul, a rupt-o, iar acoperișul s-a prăbușit. Murind copiii, el a fost urmărit de mulțime, dar s-a refugiat într-o ladă mare și, închizînd capacul, îl ținea strîns dinlăuntru, astfel că cei de afară nu puteau să-l deschidă, deși erau mulți și-și puneau toate forțele. Sfărîmînd apoi lada, nu l-au mai găsit nici viu, nici mort.

Cuprinși de mare mînie, au trimis prezicători la Delphi, cărora Pythia le-a spus :

Cel din urmă erou este Cleomedes din Astypaleia.

Se spune că și corpul Alcmenei [169], pe cînd era dusă la mormînt, a dispărut și că în sicriu s-a găsit doar o piatră.

Îndeobște, multe povești de felul acesta plăsmuiesc oamenii, zeificînd, împotriva firescului, resturile pieritoare ale firii omenești, cum fac cu zeii. Într-adevăr, a nu recunoaște nicidecum zeiescul virtuții este o nelegiuire și o josnicie, dar a amesteca cerul cu pămîntul este o prostie. Trebuie, deci, să fim de acord, după Pindar [170], că corpul urmează morții atotputernice, dar rămîne în veci un simulacru, căci numai simulacrul purcede din zei. De aci a venit și aci se duce, dar nu cu trupul, ci numai dacă se depărtează cît mai mult de trup și se desparte de el și ajunge să fie cu totul curat și fără carne și sfînt. Căci acesta este sufletul uscat și cel mai bun care, după Heraclit [171], întocmai ca fulgerul norului, se desparte de suflet, iar sufletul care este frămîntat cu corp, și este plin de corp, întocmai ca un abur greu și întunecos se aprinde și se ridică cu greu. Deci nu trebuie de loc să trimitem corpurile celor buni, împotriva firii, în cer, ci să credem că virtuțile și sufletele, potrivit firii și dreptății divine, de la oameni trec la eroi și de la eroi [172] la daimoni și de la daimoni – dacă, în cele din urmă, întocmai ca la mistere, se curăță și se sfințesc, scăpînd de tot ceea ce este muritor și patimă – se duc la zei, nu pe baza unei legi a cetății, ci potrivit cu adevărul și după ceea ce este drept, dobîndind cel mai frumos și mai fericit rang.

XXIX Iar porecla de Quirinus dată lui Romulus unii zic că înseamnă „Războinicul“, iar alții zic că Romulus s-a numit așa fiindcă și cetățenii se numeau quiriți, iar alții pretind că fierul suliței sau sulița se numea în vechime *quiris*, iar statuia Junonei [173] purtată pe vîrful unei lănci se numea Quiris, iar sulița din palatul regelui se numea Mars, iar cei care se distingeau în războaie erau dăruiți cu o suliță, că deci Romulus a fost numit Quirinus, ca fiind un zeu războinic sau zeul războiului.

Iar templul lui se înalță pe colina numită, după numele lui, Quirinal [174], iar ziua în care a dispărut se numește „fuga poporului“ și „nonele capratine“ [175], pentru că în acea zi aduc sacrificii, în afara cetății, la Mlaștina Caprei ; romanii numesc *capra* – capră. Pornind deci din cetate spre locul jertfei, ei strigă cu glas tare multe din numele obișnuite lor, precum : Marcus, Lucius, Caius, imitînd întoarcerea și chipul cum se chemau odinioară unii pe alții, înfricoșați și tulburați cum erau.

Alții, totuși, spun că strigătul acesta nu imită fuga, ci graba și zelul, aducînd faptului următoarea explicație. După ce gallii, ocupînd Roma, fuseseră izgoniți de Camillus [176], iar Roma, din pricina slăbiciunii, nu putea încă să se ridice ușor, au pornit împotriva ei multe populații latine, sub conducerea lui Livius Postumius ; acesta, așezîndu-și armata nu departe de Roma, a trimis un crainic ca să spună că latinii vor să înnoade vechea legătură și înrudire, care era slăbită, prin căsătorii în care să se contopească gințile. Dacă vor trimite deci numeroase fete și femei fără bărbați, va fi pace și prietenie între ei, așa cum a fost pace cu sabinii, în aceeași

situație. Romanii, auzind aceste vorbe, se temeau și de război, dar socoteau că și predarea femeilor n-are nimic mai cuviincios în ea decît o simplă sclavie. Fiind ei în această încurcătură, o sclavă numită Philotis, iar după alții Tutola, i-a îndemnat să nu facă nici una nici alta, ci, folosindu-se de un vicleșug, să scape și de război și de ostatice. Iar vicleșugul era așa : să trimită la dușmani și pe Philotis și, cu ea, și pe alte sclave chipeșe, frumos gătite, ca pe niște femei libere, iar noaptea, ajunsă în tabăra dușmanilor, Philotis să ridice o torță, iar romanii să dea fuga cu arme și să-i ucidă în timpul somnului. Ea a făcut așa, după ce latinii s-au lăsat convinși : Philotis a ridicat torța dintr-un smochin sălbatic, întinzînd în spatele ei niște pături, ca s-o astupe și astfel lumina să fie nevăzută de dușman, dar vădită pentru romani. Romanii, cum au zărit lumina, îndată au pornit din cetate în grabă, chemîndu-se și îmbărbătîndu-se unii pe alții pe la porțile orașului. Căzînd deci pe neașteptate asupra dușmanilor, după ce au învins, ei au rînduit o sărbătoare în amintirea victoriei de atunci. Nonele se numesc capratine, deoarece smochinul sălbatic se numește pe latinește caprificus [177], și atunci dau ospețe femeilor, în afara orașului, sub umbrare făcute din ramuri de smochin sălbatic, iar sclavele, după ce fac un ocol, se adună și se joacă, apoi aruncă cu pietre unele în altele, în amintirea faptului că atunci au fost printre romani și au luptat alături de ei.

Faptul acesta nu-l consideră adevărat mulți istorici, dar strigarea numelor în plină zi și faptul că merg la Mlaștina Caprei, la mare, se pare că se potrivește mai bine cu versiunea de mai înainte, dacă, pe Zeus, amîndouă aceste fapte nu s-au petrecut în aceeași zi, în epoci diferite.

Se spune că Romulus a dispărut dintre oameni în vîrstă de cincizeci și patru de ani, în al treizeci și optulea an de domnie.

PARALELA ÎNTRE THESEUS ȘI ROMULUS

I Acestea sînt faptele vrednice de a fi amintite, despre care am aflat cu privire la Romulus și la Theseus. Se vede bine, mai întîi că Theseus, el de la sine, nesilit de nimeni, a purces la fapte mari, deși putea să domnească fără nici o teamă în Troizena, unde primise o domnie destul de falnică. Romulus, dimpotrivă, fiind silit să fugă de sclavie și de pedeapsa care-l amenința, a devenit viteaz, după cum zice Plato [178], numai de teamă și a ajuns să săvîrșească fapte mari de nevoie, fiindu-i frică să nu se expună celei mai grave primejdii și să-și piardă capul. Apoi, fapta cea mai de seamă a lui Romulus este uciderea unui tiran din Alba, pe cînd pentru Theseus : Skeiron, Sinis, Procoustes, Corynetes – pe care, pedepsindu-i cu moartea, a mîntuit Hellada de tirani fioroși, mai înainte ca cei scăpați să știe cine este el – sînt niște fapte săvîrșite în treacăt și preludiu la marile lui victorii. Theseus putea să călătorească în pace pe mare, fără să sufere ceva din partea piraților, dar Romulus nu putea să nu aibă de lucru, atîta timp cît trăia Amulius. O mare dovadă este aceasta : Theseus, fără să sufere el însuși nimic, a pornit împotriva tîlharilor pentru alții, pe cînd Romulus și Remus, atîta timp cît n-au suferit ei înșiși nici un rău, din partea tiranului, nu luau în seamă nedreptățile la care erau supuși toți ceilalți. Și dacă este un mare lucru că Romulus a fost rănit cînd lupta împotriva sabinilor, că a ucis pe Acro și a pus mîna pe mulți dușmani în luptă, cu aceste fapte pot fi puse în față lupta împotriva centaurilor și bătălia cu amazoanele.

II Iar fapta pe care a îndrăznit s-o săvîrșească Theseus, cu privire la dajdia cretană, cînd s-a dat pe sine însuși fie hrană unei fiare, fie jertfă mormîntului lui Androgeus [179], fie – suferința cea mai ușoară dintre cîte se spune – să împlinească o slujire fără

faimă și fără cinste la niște oameni violenți și răi, pornind pe mare cu cîteva fecioare și cu cîțiva tineri, nu s-ar putea spune de ce mare curaj, sau mărinimie, sau spirit de dreptate pentru comunitate sau dorință de glorie și virtute a dat dovadă.

Mie mi se pare că filozofii n-au definit bine dragostea cînd au spus că este o slujire a zeilor pentru îngrijirea și salvarea tinerilor. Într-adevăr, dragostea Ariadnei mai mult decît orice se pare că a fost o lucrare a unui zeu și o născocire spre salvarea unui bărbat. Și nu este vrednic a învinui îndrăgostita, ci mai mult să te minunezi dacă nu toți și toate au fost cuprinse de aceeași dragoste pentru Theseus. Și dacă singură ea a fost cuprinsă de dragoste, eu aș spune poate că ea singură a fost demnă de dragostea unui zeu, fiind iubitoare de bine și de frumos și îndrăgostită de cele mai bune [180].

III Amîndoi fiind deci din fire mînați spre cîrmuire, nici unul n-a păstrat pînă la capăt felul de a fi al unui rege, căci fiecare l-a părăsit și l-a schimbat, unul în democrație, iar celălalt în tiranie, săvîrșind aceeași greșeală, deși mînați de simțăminte potrivnice. Într-adevăr, conducătorul unui stat trebuie să salveze mai întîi puterea sa însăși, și este salvată nu numai cînd este păzită de ceea ce nu se cuvine, cît mai ales cînd se ține în marginile cuviinței. Iar cel care este slab sau strînge frîul nu rămîne nici rege, nici conducător, ci demagog sau despot și trezește în cei conduși ura sau disprețul. Slăbiciunea apare ca greșeală a blîndeții și a bunătății, iar tirania ca greșeală a egoismului și a răutății.

IV Și dacă se cuvine să nu se pună toate nenorocirile lor pe seama unui zeu, apoi trebuie să se caute, la origine, deosebirile de caracter și de temperament, atunci nimeni nu poate să-i absolve de o furie nejudecată și de o mînie grăbită și nechibzuită de care a dat dovadă Romulus față de fratele său, iar Theseus față de fiul său. Dar motivul care a pus în mișcare mînia îl dezvinovățește mai mult pe cel care s-a mîniat dintr-o pricină mai mare, care l-a lovit parcă greu. Astfel, nimeni nu s-ar fi așteptat ca rațiunea lui Romulus să cadă pradă unei astfel de patimi, tocmai pe cînd el se socotea și chibzuia asupra trebilor obștești, în clipa cînd a izbucnit cearta cu fratele său. Pe Theseus l-au ridicat împotriva

fiului său dragostea și gelozia și învinuirile soției sale, lucruri de care foarte puțini oameni au scăpat. Dar ceea ce este mai de seamă, mînia lui Romulus a trecut la acțiune și la o faptă care a avut un sfîrșit nenorocit, pe cînd mînia lui Theseus a ajuns numai pînă la ceartă și înjurături și blesteme bătrînești, iar de rest se pare că tînărul a avut noroc. Încît, în această privință, s-ar putea da lui Theseus votul superiorității.

V Dar Romulus are de partea sa mai întîi temeiul însemnat că a pornit la fapte de la un început foarte modest. Astfel, Romulus și Remus, fiind numiți sclavi și copii de porcari, înainte de a ajunge liberi, au eliberat aproape pe toți latinii, dobîndind în același timp și deodată cele mai frumoase titluri, precum : omorîtori de dușmani și salvatori de rude, și regi ai popoarelor, și întemeietori de cetăți, nu colonizatori, cum era Theseus, care a adunat la un loc multele cetăți și a zidit una singură, suprimînd multe cetăți care purtau numele unor regi și eroi străvechi.

Romulus a făcut astfel de fapte mai tîrziu, silind pe dușmani să-și dărîme propriile așezări și să le distrugă și să le atribuie învingătorilor. Mai întîi, el nu și-a schimbat cetatea și nici n-a sporit-o pe cea existentă, ci, pornind de la nimic, și-a cîștigat pămînt, patrie, domnie, neamuri, căsătorii, rudenii, fără să nimicească sau să suprime pe cineva, și a făcut bine celor care, lipsiți de casă și de vatră, voiau de bunăvoie să fie cetățeni și să constituie un popor.

N-a ucis răufăcători și tîlhari, ci și-a atras neamuri purtînd război și a supus cetăți și a repurtat triumfuri asupra multor regi și conducători.

VI Uciderea lui Remus nu se știe ce făptaș a avut și mulți dau vina pe alții, nu pe Romulus, dar e vădit că acesta și-a salvat mama, care se prăpădea, iar pe bunicul său, care ducea o viață de sclav, în josnicie și dezonoare, l-a așezat pe tronul lui Eneas. Și multe binefaceri i-a adus el de bunăvoie, și nici un rău nu i-a făcut fără voie, iar uitarea lui Theseus și neglijența cu privire la ridicarea pînzei cred că cu greu ar putea să scape de învinuirea de ucidere de tată, oricît de mare ar fi iertarea și de blînzi judecătorii. Un autor attic, dîndu-și seama că este foarte greu pentru cei care vor să-l apere, plăsmuiește povestea că în timp ce

corabia se apropia de țărm, Aigeus, de nerăbdare, a dat fuga pe Acropolă [181] ca s-o vadă și, împiedicîndu-se, a căzut, căci n-avea nici un însoțitor, sau că lucrul s-a întîmplat cînd alerga în grabă spre mare și nu era nimeni ca să-i dea ajutor.

VII Iar răpirile femeilor sînt pentru Theseus greșeli care n-au nici un pretext cuviincios, mai întîi fiindcă a răpit de mai multe ori : pe Ariadna, pe Antiopa, pe Anaxo din Troizena, și la urmă, pe Elena, cînd el trecuse de vîrsta tinereții, iar ea nu era încă în floarea vîrstei, ci era o copiliță și necoaptă pentru căsătorie, iar el ajunsese la vîrsta trecută de căsătorie și de cele legiuite. Apoi nici motivul nu este justificat, căci fiicele troizenienilor și laconilor [182] și amazoanelor, care nu erau nici măcar logodite, nu aveau faima că sînt mai bune prăsitoare decît atenienele, urmașe ale lui Erechteus și Cecrops. Dimpotrivă, aceste răpiri trezesc bănuiala c-au fost săvîrșite cu violență numai pentru plăcere.

Romulus însă, deși a răpit mai întîi aproape opt sute de femei, nu le-a luat pe toate, ci, după cum se spune, numai pe una, numită Hersilia, iar pe celelalte le-a împărțit cetățenilor necăsătoriți. Apoi, cinstind și iubind și purtîndu-se bine cu femeile, a arătat că violența și nedreptatea aceea au fost o faptă foarte frumoasă și foarte folositoare pentru obște. În acest fel, Romulus a amestecat ginții unele cu altele și le-a închegat și a pus temeiul pentru bunăvoința și puterea care s-a dezvoltat după aceea [183].

Iar în privința cuviinței și dragostei și temeiniciei pe care le-a dat căsătoriilor, martoră este vremea. Într-adevăr, vreme de două sute treizeci de ani, nici un bărbat n-a îndrăznit să-și părăsească soția și nici o femeie să-și lase bărbatul, ci, după cum la eleni cei mai buni cunoscători ai vechimii pot să spună cine a fost primul ucigaș al propriului său tată, al propriei sale mame, tot așa toți romanii știu că la ei cel dintîi care a divorțat de soție a fost Spurius Carvilius [184], învinuind-o că nu face copii. Însă faptele vin în sprijinul mărturiei vremii, căci regii au luat parte la domnie, iar ginții la conducerea cetății, datorită acestor căsătorii.

Din căsătoriile lui Theseus, pentru atenieni n-a rezultat nici o înțelegere prietenească sau obștească cu nimeni, ci dușmănii și războaie și ucideri de cetățeni și, în cele din urmă, pierderea Aphidnei [185] și scăparea cu greu din mila dușmanilor la picioarele cărora au căzut atenienii și pe care i-au rugat ca pe niște zei să nu-i facă

să pățească cele ce au pățit troienii din pricina lui Alexandru [186]. Mama lui Theseus nu s-a găsit în primejdie de moarte, ci a avut soarta Hecubei [187], fiind părăsită și nebăgată în seamă de fiul ei, dacă nu cumva și povestea sclaviei este o plăsmuire, așa cum ar trebui să fie și asta o minciună și multe altele. Chiar și poveștile care se spun despre divinitatea lui Romulus arată o mare deosebire între Theseus și Romulus. Căci salvarea lui Romulus s-a făcut cu o mare bunăvoire a zeilor, pe cînd oracolul dat lui Aigeus ca să se apropie de o femeie dintre străini pare a arăta că nașterea lui Theseus a fost împotriva hotărîrii zeilor.

LYCURG

NOTIȚĂ ISTORICĂ

Figura lui Lycurg este, ca și a lui Theseus, o creație legendară. Lui i se atribuia, în antichitate, faimoasa constituție care a impus spartanilor o adevărată viață militară.

Ce se poate spune astăzi, cu mare aproximație, despre Sparta și despre Lycurg? Așezată în sudul Peloponesului, în Laconia, pe valea rîului Eurotas, Sparta era înconjurată la nord de munții Aigytis, la răsărit de muntele Parnon, iar la apus de muntele Taiget. Valea, lungă de aproximativ 30 km și lată de 10 km, regiune propice culturii cerealelor și pășunilor, era propriu-zis „mama hrănitoare" și teritoriul statului spartan.

Nu este exclus ca, încă din neolitic, în valea Eurotasului să fi existat așezări omenești. Descoperirile arheologice au arătat că Amyclai și Terapne erau două importante așezări în epoca micenian ă. Poemele homerice vorbesc despre Menelaos, puternicul basileu din Sparta. Arheologia a confirmat existența unui centru micenian la Sparta. Astfel, printre descoperirile făcute se află și „așa-numitul Menelaion (secolele al XIV-lea – al XI-lea î.e.n.) rămășiță a unei clădiri destul de masive din piatră cioplită, avînd patru-cinci încăperi și un coridor" [1]. *Menelaionul se găsea în apropiere de locul pe care s-a ridicat mai tîrziu Sparta și nu era fortificat. Menelaionul a fost ridicat, după toate probabilitățile, în răstimpul dintre secolele al XIV-lea – al XII-lea î.e.n.*

Pe la sfîrșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XII-lea, vestitele centre ale civilizației micenie – Micene, Pylos, Amyclai, Terapne și altele – sînt distruse, cu ocazia năvălirii unui nou val de triburi grecești, dorienii. Năvălind în Laconia,

[1] *Grecia antică*, p. 111.

dorienii au dat aci peste primul val de năvălitori greci, aheii, înrudiți cu ionienii. O parte din ahei au fost uciși, o parte au fost aserviți, iar cu unii dintre ei s-au amestecat. Evenimentele istorice în legătură cu năvălirea dorienilor sînt învăluite de negura legendei cu privire la Heracles și urmașii lui Heracles, faimoșii Heraclizi. Într-adevăr, legenda spune că Heracles a dus lupte crîncene pentru pătrunderea în Peloponeș. Istoricul Herodot, folosind datele legendei, a întocmit o listă cu numele regilor spartani, începînd cu Heracles, continuînd cu fiul său Hyllos și terminînd cu regii de pe vremea sa. Istoricul Ephoros (a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n.) vorbește chiar de linia urmată de dorieni în năvălirea lor. Dacă se ține seamă de exagerările legendei și de informațiile sporadice pe care le avem despre năvălirea dorienilor, se poate afirma cu probabilitate că migrația acestui ultim trib de greci a avut loc de la nord spre sud. Dorienii au cucerit treptat valea rîului Eurotas. Pare destul de probabil că înaintarea n-a fost ușoară. Dorienii au trebuit să ducă îndelungate lupte cu aheii. Herodot și Thucydides vorbesc despre o lungă perioadă de lupte interne și externe la Sparta, provocate de migrația dorienilor. Thucydides chiar precizează că aceste conflicte au durat o sută de ani, pînă ce s-a înjghebat un stat puternic în Laconia, anume Sparta. Evident că această precizare a lui Thucydides nu se bazează pe documente trainice, ci este mai mult rezultatul unui calcul de probabilități.

Pornind de la presupunerea că dorienii au început să năvălească în Laconia pe la începutul secolului al XII-lea î.e.n. și că statul spartan a apărut în secolul al IX-lea, înseamnă că perioada de lupte a durat aproximativ trei secole. Este o perioadă despre care nu se pot face decît afirmații bazate mai mult pe logică, decît pe documente. Astfel, ținînd seama că pe teritoriul Laconiei au apărut centre ale civilizației myceniene și că, în această perioadă, începuse destrămarea comunei primitive și apăruseră primii germeni ai societății împărțite pe clase, atunci ne putem face mai ușor o idee despre ceea ce trebuie să fi fost luptele dintre invadatorii dorieni, care aveau o puternică organizație patriarhal-gentilică[1] *și aheieni.*

[1] *Grecia antică*, p. 114 și urm.

Am spus mai sus că, după invazie, dorienii au trecut prin tăișul sabiei o parte din populația cucerită, o parte au supus-o, iar cu o parte s-au amestecat. Este posibil ca o parte din aristocrația aheiană să fi intrat în grupurile dominante ale noii aristocrații. Herodot[1] *cunoștea tradiția potrivit căreia Cleomenes I, regele Spartei, era de origină aheiană, iar o parte din minienii din insula Lemnos au emigrat la Sparta și au devenit cetățeni spartani.*

Ceea ce se poate afirma cu siguranță este faptul că începînd cu secolul al IX-lea, la Sparta, provenită din unirea a cinci așezări sau „sate", structura societății era după cum urmează :

Întîi, în vîrful societății, se găsea „comunitatea egalilor" sau „comunitatea spartanilor" (οἱ ὅμοιοι). *Această comunitate*[2]*, organizată militărește, a distribuit loturile de pămînt mai fertil din valea rîului Eurotas unor anumite familii. Loturile se numeau* cleroi *și erau egale. Familia avea dreptul de a transmite, prin moștenire, loturile, dar nu avea dreptul să le înstrăineze. Totalitatea acestor loturi se numea* ἡ Πολιτικὴ χώρα – *„pămîntul cetățenilor". Loturile se aflau în anumite puncte din preajma Spartei. Fiecare lot aducea stăpînului un venit stabil, evaluat la șase mii de litri de cereale. Așa cum vom vedea mai jos, pămîntul spartanilor era muncit de hiloți.*

A doua categorie de locuitori ai Spartei era constituită din perieci. Periecii ocupau terenuri învecinate cu loturile de pămînt ale spartanilor. Periecii erau stăpîni pe loturile lor, putîndu-le împărți sau vinde. Statul putea întemeia colonii sau consacra terenuri divinităților pe această Περιοικίς – *„pămîntul periecilor". Periecii, în afară de lucrarea pămîntului, se mai îndeletniceau cu meșteșugurile, cu negoțul și își aveau așezările și pe litoral și pe versantele munților.*

Hiloții, al treilea element component al societății spartane, munceau loturile spartanilor. Ei erau legați de aceste loturi și trebuiau să dea o anumită cantitate de produse pentru stat. Ei aveau gospodăriile lor proprii, deosebite de ale spartanilor. Tot ceea ce le rămînea după ce-și achitau obligațiile către stat putea fi folosit după dorința lor. În felul acesta mulți hiloți puteau ajunge la o situație materială înfloritoare.

[1] Cartea IV, cap. CXLV–CL.
[2] *Grecia antică*, p. 115.

La Sparta se mai găseau și sclavi. Care era originea acestor clase sociale din Sparta?

Spartanii, adică „egalii" (οἱ ὅμοιοι), *erau cuceritorii dorieni, amestecați cu elemente din aristocrația aheiană. Contopirea acestor două elemente de bază – am văzut mai sus că Herodot vorbește și de alte elemente venite din alte părți – s-a făcut în timpul luptelor pe care au fost siliți să le ducă ocupanții dorieni împotriva aheilor. Spre a conduce luptele cu mai mult succes, aceste elemente s-au constituit într-o organizație militară și politică unică.*

Dacă adevărul istoric este cuprins în cele relatate de Ephoros [1], *periecii nu erau ahei, ci străini, care ocupaseră loturile părăsite de ahei. La început, ei erau egali în drepturi cu spartanii. Abia regele Agis, ne relatează istoricul, le-a răpit drepturile politice. Această tradiție reprodusă de Ephoros ar putea să arate că, în timpul luptelor pe care le-au dus dorienii pentru ocuparea Laconiei, au fost momente cînd cuceritorii au trebuit să trateze cu unele comunități pe picior de egalitate.*

Nu se poate afirma nimic categoric nici cu privire la originea hiloților. Firește, ipoteza cea mai comodă este aceea care susține că hiloții provin din aheienii care au rezistat împotriva cuceritorilor și au fost aserviți [2]. *Dacă ne gîndim însă că situația hiloților nu era identică cu aceea a sclavilor și că au existat și sclavi la Sparta, atunci această ipoteză nu mai pare să corespundă întru totul adevărului istoric. Am observat mai sus că hiloții nu erau legați direct de gospodăria spartanului care stăpînea un lot, ci de lotul respectiv. Spartanilor le era interzis să rămînă prea mult timp pe loturile lor, pe cînd hiloții erau legați de lotul pe care-l munceau (fiecare lot era muncit de șapte hiloți).*

Dacă nu se pot spune lucruri categorice cu privire la originea periecilor și hiloților, în schimb structura statului spartan, așa cum ne apare începînd cu secolul al VI-lea, este destul de bine profilată. Organele puterii de stat spartane erau: apella, gerousia, eforii, regii-basilei. *Izvorul puterii și, în același timp, organul de bază al puterii statului spartan era* apella – *„adunarea poporului", formată din toți „egalii"* (οἱ ὅμοιοι), *ajunși la majorat. Apella hotăra, după dezbateri organizate de alte organe ale statului, asupra problemelor de bază ale vieții politice spartane, precum: împărțirea loturilor de pămînt, pacea și războiul etc.*

[1] *Grecia antică*, p. 116 și urm.
[2] Cohen, *La Grèce et l'hellénisation du monde antique*, p. 109.

BCU „M. EMINESCU" IAȘI

Gerousia era un fel de „sfat al bătrînilor", constituit din 28 de bătrîni, care împliniseră vîrsta de șaizeci de ani. Împreună cu cei doi regi-basilei, care făceau parte din gerousie, numărul membrilor gerousiei se ridica la 30. Membrii gerousiei erau aleși dintre familiile mai cu vază care compuneau comunitatea „egalilor". În fapt, gerousia deținea cele mai largi puteri legislative și executive. În gerousie se pregăteau proiectele de lege în legătură cu politica internă și externă, care erau apoi aduse spre votare în apella. În gerousia se discutau și se hotărau măsurile cu privire la treburile administrative ale comunității, în fața gerousiei se judecau marile procese.

În fruntea statului spartan se aflau cei doi regi-basilei, ca șefi militari supremi. Puterea lor devenea efectivă numai în timpul războaielor externe. În treburile interne, rolul de seamă îl juca gerousia. Basileii erau și preoții lui Zeus. Erau două dinastii la Sparta care corespundeau a două ginți influente: Agiazii și Euripontizii.

La Sparta mai exista însă și un alt organ al puterii: eforii, în număr de cinci, aleși de apella, pe timp de un an. La început, supraveghetori ai cultului, ei au ajuns să aibă în atribuțiile lor observarea aplicării stricte a constituției și procesele civile. La intrarea în funcție, eforii încheiau un fel de tratat cu basileii [1], *prin care se prevedea că atribuțiile basileilor nu vor fi întru nimic încălcate, dacă și ei vor respecta constituția. Acest singur fapt ne arată rolul însemnat jucat de efori în viața de stat a Spartei. Sub îndrumarea directă a eforilor, se organizau faimoasele „criptii" sau vînători ale hiloților – în cursul cărora, mai ales noaptea, soldații spartani cutreierau satele și ucideau pe cei mai viguroși hiloți – conducerea spartană căutînd astfel să împiedice răscoala acestei nefericite categorii de oameni.*

Prin urmare, cu apella, gerousia, basileii și eforii, statul spartan izbutea să-și păstreze dominația asupra masei de perieci și de hiloți. Educația spartană era militară. Scopul educației era ca printr-o strictă disciplină și prin exerciții militare neîntrerupte, tinerii spartani să ajungă instrumente capabile să înfrîngă răscoa-

[1] *Grecia antică*, p. 118.

lele în interior și pe dușmani în exterior. Pentru atingerea acestui scop, statul spartan avea în permanență supraveghere pe copii încă de la nașterea lor. Astfel, băieții stăteau în sînul familiei pînă la vîrsta de opt ani. După împlinirea acestei vîrste, ei intrau în grupe, numite agelai, *„turme", care, sub supravegherea unor educatori ai statului,* paidonomoi, *erau supuși unui antrenament militar și unui regim de viață aspru, fiind obișnuiți să îndure lipsuri, să-și îndeplinească datoriile cu conștiinciozitate, să se exprime pe scurt (exprimarea „laconică" a devenit proverbială) și să fie gata să-și sacrifice oricînd viața pentru Sparta. Educația tinerilor spartani se termina la 18 ani. De la 21 de ani, spartanii erau cetățeni, putînd să ia parte la trebile statului. În educația spartană se acorda un rol cu totul neînsemnat culturii. Autorii antici care au scris despre educația spartană sînt unanimi asupra acestui lucru. Mulți dintre spartani – poate jumătate – erau analfabeți.*

Din cele expuse mai sus, se vede că apariția statului spartan a constituit un progres față de orînduirea gentilică, dar, dacă îl comparăm cu statul atenian de pe vremea lui Pericles, atunci ne dăm ușor seama ce înapoiată era orînduirea politică la Sparta, expresie fidelă a înapoierii orînduirii economice și sociale.

Tradiția punea pe seama lui Lycurg organizarea statului spartan. Dar Lycurg, ca și Romulus și Theseus, era o creație a legendei. Nu încape îndoială că unele măsuri politice de însemnătate covîrșitoare, precum sînt: împărțirea pămîntului „cetățenesc" în loturi, înființarea gerousiei, instituirea eforatului – au fost luate în momente diferite, de oameni politici care aveau calități excepționale, dar legenda le-a sincronizat și le-a atribuit unui singur om de geniu, adorat mai tîrziu ca un zeu, Lycurg. Ce ne spune Plutarh despre Lycurg?

*
* *

Pentru a scrie Viața *lui Lycurg, Plutarh avea la îndemînă o bibliografie destul de bogată. Astfel, începînd cu poetul Tyrteus (sec. VII), continuînd cu Herodot, Thucydides, Xenofon (sec. IV), Aristoteles (sec. IV), Sphairos, Dicaiarhos (sec. IV) și cu mulți alți scriitori, peripatetici îndeosebi, Plutarh a putut să culeagă cele mai variate versiuni asupra constituției și figurii lui Lycurg, în care realitatea istorică se pierde în plăsmuirile legendei. Ca și pentru înaintașii săi, două probleme esențiale se puneau: desprinderea adevărului din negura legendei, în ceea ce privește persoana lui Lycurg, și atitudinea biografului față de constituția pusă pe seama lui Lycurg.*

Nu știm ce spunea fiecare dintre izvoarele pe care Plutarh a putut să le consulte și pe care le-a consultat cu privire la Lycurg, deoarece în cea mai mare parte aceste izvoare s-au pierdut, iar pînă la noi n-au ajuns decît neînsemnate fragmente. Sîntem astfel siliți să renunțăm la o comparație care ar fi fost foarte instructivă. Conducîndu-ne însă numai după textul lui Plutarh, constatăm că biograful este perfect conștient de caracterul legendar al persoanei lui Lycurg. Astfel, chiar în primele rînduri ale capitolului I al Vieții, *biograful spune: „Despre legiuitorul Lycurg nu se poate spune nimic nesupus discuției, de vreme ce și neamul din care se trăgea, și plecarea, și moartea, și, pe lîngă toate acestea, activitatea lui în legătură cu legile și cu constituția sînt înfățișate în chip deosebit în feluirite istorisiri, iar timpul în care a trăit el nu este de loc recunoscut de toți fără tăgadă".*

Ilustrînd afirmațiile de mai sus prin cîteva deosebiri între Aristoteles, Eratosthenes, Apollodoros, Timaios, Xenofon – Plutarh spune: „Deși istoria este atît de nesigură, vom încerca să urmăm scrierile care arată cele mai puține nepotriviri și au cei mai renumiți martori și să întocmim istoria vieții lui Lycurg" [1]. *Prin urmare biograful promite că va adopta criteriul majorității izvoarelor și celebrității autorilor și nu făgăduiește un efort personal de a discerne adevărul de plăsmuire, aruncînd, dacă este cazul, toate versiunile și înlocuindu-le printr-o părere proprie.*

Biograful se ține de cuvînt și astfel, în Viața, *în majoritatea cazurilor, drept temeinicie a unui fapt se întîlnesc expresiile: „Se spune"* [2], *„se pare"* [3], *„după cît se pare"* [4], *„poetul Simonides spune"* [5], *„Aristoteles spune"* [6], *„unii spun"* [7], *„așa cum spune Theo-*

[1] *Lycurg,* cap. I.
[2] *Ibidem,* cap. II.
[3] *Ibidem,* cap. III.
[4] *Ibidem,* cap. IV.
[5] *Ibidem,* cap. V.
[6] *Ibidem,* cap. VI.
[7] *Ibidem,* cap. VIII.

phrastos" [1] *etc. Prin urmare, renunțînd de la început la ideea unei critici ascuțite a legendei, Plutarh adoptă metoda, mai comodă, a versiunilor mai plauzibile, după numărul adepților și autoritatea autorilor respectivi.*

Dar Plutarh putea să intervină cu propria-i rațiune (și uneori a și intervenit) în atitudinea pe care o adoptă față de constituția lui Lycurg. Aci, autorii izvoarelor sale se împărțeau în două tabere : tabăra admiratorilor și tabăra detractorilor constituției spartane. Plutarh ia hotărît loc printre admiratorii necondiționați ai operei legislative a lui Lycurg și, în prezentarea tuturor legilor lui Lycurg, se simte tonul admirativ. Cîteodată Plutarh ia răspicat atitudine împotriva criticilor lui Lycurg. Astfel, la începutul capitolului XXVIII, citim : „Ei bine, cu toate acestea nu este nici urmă de nedreptate sau de lipsă de măsură pe care le pun unii pe seama legilor lui Lycurg, zicînd că aceste legi sînt îndeajuns de bune pentru a sprijini creșterea corpului, dar neîndestulătoare pentru dezvoltarea spiritului de dreptate". Apoi Plutarh prezintă obiceiul „ascunzișului", pe care-l scuză, afirmînd că a fost instituit din motive de legitimă apărare, și nu din cruzime. Scuza lui Plutarh nu este întemeiată, deoarece „ascunzișul", sau „criptia", era provenit din interesul de a domina și a aservi pe hiloți, interes care-i mîna pe spartani la acte de o atare cruzime. Dar marea admirație a lui Plutarh pentru opera lui Lycurg se vede în capitolul XXX, unde, după ce deplînge introducerea banului și a bogăției la Sparta, pe vremea regelui Agis, biograful enumeră, printre altele, următoarele binefaceri ale constituției spartane : Sparta a condus Grecia, a sfărîmat tiraniile și a oprit multe războaie să se dezlănțuie, învățînd pe cetățeni să fie disciplinați și să moară cu drag pentru patrie. Dar sistemul spartan de educare a cetățenilor a dus la încătușarea individului, la înăbușirea manifestărilor creatoare în cultură, în artă etc. Este vrednică de notat inconsecvența lui Plutarh care, după ce a admirat capodoperele artistice ale Atenei democrat-sclavagiste, găsește cuvinte de laudă pentru un regim care a înăbușit inițiativa creatoare în domeniul artei.

Poate că în nici o altă biografie nu se vede mai limpede chipul în care Plutarh, moralist, n-are nici un fel de înțelegere pentru dezvoltarea istorică a societății antice. Astfel, el laudă hotărîrea

[1] *Ibidem,* cap. X.

lui Lycurg de a pune în afara legii moneda de aur și de argint, fără să-și dea seama de marele pas făcut de omenire prin inventarea banilor ca mijloc de schimb [1]. *Biograful laudă legile lui Lycurg cu privire la căsătorie, fără să fie în stare a aprecia afecțiunea între soți care nu poate dăinui decît în monogamie* [2]. *Cît de neînțelegător a fost biograful față de însemnătatea economică a meșteșugarilor de lux ne-o arată pasajul următor : „După aceasta a izgonit și meșteșugurile nefolositoare și ușuratice. De altfel, și fără să le izgonească cineva, multe dintre aceste meșteșuguri se prăbușeau o dată cu noua monedă de vreme ce lucrările nu-și mai găseau posibilități de vînzare, căci moneda de fier nu circula în celelalte cetăți grecești, și, luată în rîs, nici nu avea preț, astfel că nici nu era cu putință să se cumpere lucruri străine și ieftine, și în porturile Laconiei nu intra nici o încărcătură de marfă, iar în Sparta și Laconia nu se ducea nici un sofist, meșter la vorbe deșarte, nici un prezicător șarlatan, nici un întreținător de hetaire, nici un lucrător de podoabe de aur sau de argint, devreme ce nu exista monedă"* [3]. *Evident că nimeni, nici în anticbitate, nici astăzi, nu poate fi indulgent față de șarlatani, de farsori și de întreținători de hetaire, personaje care au constituit puncte negre ale vieții ateniene, dar Plutarh pare să nu-și dea seama de rolul pe care l-a avut sofistica pentru stimularea gîndirii ateniene, iar atitudinea lui față de bijuterii dă dovadă de lipsă de simț estetic, care, de altfel, nu se mărginește la acest singur domeniu.*

De altfel, aici nu este vorba numai de meșteșugul de artă, ci de meșteșug în general, care a făcut pe om să transforme natura și să se transforme pe sine. Cunoașterea legilor de dezvoltare a materiei a fost ajutată tocmai de progresul meșteșugarilor.

Plutarh, făcîndu-se purtătorul de cuvînt al clasei stăpînilor de sclavi, n-are înțelegere pentru munca manuală, nici cînd rezultatul ei este opera de artă.

Simpatia de care dă dovadă Plutarh pentru constituția lui Lycurg îl situează pe biograf în tabăra acelora care, de dragul cîtorva principii morale, dintre care unele foarte discutabile (să se vadă, de pildă, deprinderea spartanilor de a fura), se ridică împotriva

[1] *Lycurg,* cap. IX.
[2] *Ibidem,* cap. XIV.
[3] *Ibidem,* cap. IX.

oricărui progres. Această lipsă de înțelegere a lui Plutarh pentru meșteșugul care produce opera de artă, chiar cînd este o bijuterie, este în contrast cu înțelegerea care o arată el muzicii. Astfel, vorbind despre poetul Thaletas, pe care Lycurg, potrivit tradiției, l-a adus la Sparta, unde a compus versuri cu conținut politic, Plutarh spune : „Cîntecele [lui] erau povețe care, cu ajutorul melodiei și ritmului, îndemnau la ascultare și bună înțelegere, avînd multă cuviință și calm. Ascultătorii lor își îmblînzeau firile prin uitare și se apropiau unii de alții prin dorința de a imita frumosul, părăsind răutatea cu care se purtau unii față de alții și care era un obicei la ei. În acest fel, Thaletas a premers lui Lycurg în educarea spartanilor" [1]. *Așadar Plutarh admiră frumosul în muzică, pentru că transformă pe om, făcîndu-l din rău bun, dar nu are înțelegere pentru frumosul meșteșugului, deoarece frumosul meșteșugului implica lucrul manual. Pe de altă parte, Thaletas a fost admirat de Plutarh pentru că a educat pe spartani, deci același criteriu moral după care judecă, îndeobște faptele, biograful, este întrebuințat și în aprecierea unui poet și a muzicii.*

Plutarh, ca și în biografiile lui Theseus și Romulus, exagerînd rolul personalității în istorie, pune pe seama lui Lycurg orînduieli și legi care au fost rezultatul unui lung proces de dezvoltare a societății.

În concluzie, în Viața *lui Lycurg, Plutarh, pe lîngă celelalte calități și defecte, pe care le-a arătat în celelalte biografii, se dovedește a fi un admirator, s-ar putea spune necondiționat, al operei lui Lycurg. Prin aceasta se lămuresc și mai bine rezervele pe care le manifestă el față de democrația ateniană* [2]. *Plutarh se dovedește a fi un admirator al regimurilor de mînă forte, care să asigure ținerea în frîu a sclavilor și a liberților exploatați de clasa dominantă, chiar dacă, așa cum a fost cazul lui Lycurg, activitatea creatoare a individului în domeniul culturii, care ar fi putut fi foarte folositoare comunității, a fost aproape strivită.*

Calitățile de povestitor ale lui Plutarh se vădesc și mai pronunțat în această biografie, scrisă cu atîta căldură. Iată, de pildă, cu ce emoție, ale cărei vibrații abia sînt ținute în surdină, descrie Plutarh împărțirea pămîntului de către Lycurg : „A doua și cea

[1] *Cap.* IV.
[2] A se vedea *Studiul introductiv,* p. LVIII și urm.

mai îndrăzneață faptă politică a lui Lycurg este împărțirea pămîntului. Într-adevăr, fiind o înfricoșătoare neegalitate între cetățeni, în timp ce mulți săraci și nevoiași se revărsau amenințător în cetate, iar bogăția curgea numai în mîinile cîtorva, Lycurg, voind să izgonească din cetate violența și pizma și răutatea, și viața de risipă și cele două rele ale rînduielii cetății, care erau mai vechi și mai grele, anume bogăția și sărăcia, a convins pe cetățeni să socotească tot pămîntul la un loc și să-l împartă de la început și să ducă între ei o viață de egalitate, avînd cu toții ogoare la fel de mari, iar locul de cinste să-l dea virtuții..." [1].

Iată și tabloul, precis, reținut și sobru, și totuși puternic al îngîlviților de trai bun : „...iar acasă [spartanii] nu mai obișnuiau să mănînce întinși pe paturi scumpe și luînd bucatele de pe mese de mare preț, fiind îngrășați la întuneric – întocmai ca niște animale lacome – de mîinile slujitorilor și bucătarilor, stricîndu-și o dată cu moravurile și trupurile, căci le lăsau slobode să se prăvălească spre toată pofta și îngîlvirea, care cere somnuri lungi și băi calde și multă liniște și, într-un fel oarecare, o doftoricire zilnică" [2].

De la patosul abia reținut și de la descrierea pregnantă și sobră, Plutarh trece, pe nesimțite, la controversa științifică : „Unii autori zic că a ajuns în floarea vîrstei în același timp cu Iphitos... Alți autori... spun că... Timaios socotește că... Se spune că... Și Xenofon își arată bănuiala..." [3].

Nu lipsește nici dialogul, deși este foarte rar întrebuințat : „Și se amintește o vorbă a lui Gerados... care, întrebat de un străin ce pățesc bărbații care săvîrșesc un adulter la ei, i-a răspuns : «Străine, la noi nu există bărbați care să săvîrșească un adulter». Străinul i-a zis : «Și dacă totuși există?» Gerados i-a răspuns : «Plătește prețul unui taur care, lungindu-se peste Taiget, bea apă din Eurotas». Străinul, minunîndu-se, i-a zis : «Bine, dar cum ar putea să existe un taur atît de mare?» Atunci, Gerados, rîzînd, i-a răspuns : «Cum ar putea să existe în Sparta un om care să săvîrșească un adulter?» [4] *Anecdota, redată sub formă de dialog, mărește și mai mult farmecul povestirii lui Plutarh.*

[1] Cap. VIII.
[2] Cap. X.
[3] Cap. I.
[4] Cap. XV.

Aşadar sfătoşenia biografului, care capătă adesea accente patetice şi dramatice şi se ridică, logic şi rece, pe înălţimile controverselor ştiinţifice, face şi din această biografie o lectură atractivă pentru cititor.

N. I. B.

I Despre legiuitorul Lycurg nu se poate spune nimic nesupus discuţiei, de vreme ce şi neamul din care se trăgea, şi plecarea, şi moartea şi, pe lîngă toate acestea, activitatea lui în legătură cu legile şi cu constituţia sînt înfăţişate în chip deosebit în felurite istorisiri, iar timpul în care a trăit el nu-i de loc recunoscut de toţi fără tăgadă [1]. Într-adevăr, unii autori spun că el a ajuns în floarea vîrstei în acelaşi timp cu Iphitos [2] şi a orînduit împreună cu el armistiţiul olympic [3] şi printre aceşti autori este şi filozoful Aristoteles, care aduce drept dovadă discul de la Olympia [4], pe care se păstrează săpat numele lui Lycurg. Alţi autori, ca Eratosthenes [5] şi Apollodoros [6], calculînd timpul după urmaşii regilor din Sparta, spun că Lycurg a trăit cu cîţiva ani mai înainte de prima olympiadă [7]. Timaios [8] socoteşte că, trăind la Sparta doi Lycurgi, în vremuri deosebite, unuia dintre ei, din pricina faimei lui, i-au fost atribuite din presupunere faptele săvîrşite de amîndoi. Se spune că cel mai bătrîn n-a trăit prea departe de vremea lui Homer, iar alţii spun că chiar s-a întîlnit faţă în faţă cu Homer. Şi Xenofon [9] îşi arată bănuiala asupra vechimii lui Lycurg, cînd soune că acesta a trăit pe vremea Heraclizîlor [10], căci după neam şi cei din urmă spartani erau Heraclizi, dar Xenofon pare că a voit să numească Heraclizi pe primii regi, care au fost aproape de Heracles [11].

Deşi istoria este atît de nesigură, vom încerca să urmăm scrierile care arată cele mai puţine nepotriviri şi au cei mai renumiţi martori şi să întocmim istoria vieţii lui Lycurg [12].

Poetul Simonides [13] spune că Lycurg n-a fost fiul lui Eunomos, ci al lui Prytanis [14], care a avut fiu şi pe Lycurg şi pe Eunomos, dar cei mai mulţi nu statornicesc spiţa neamului aşa, ci spun că Soos a fost fiul lui Procles al lui Aristodemos, iar Soos a avut fiu pe Euripous, iar Euripous pe Prytanis, iar Prytanis pe Eunomos, iar Eunomos pe Polydeuctes [15], cu prima soţie, iar pe Lycurg cel

tînăr cu Dionasse, cum istorisește Dieutyhidas [16], al șaselea [urmaș] de la Procles și al unsprezecelea de la Heracles.

II Dintre strămoșii lui, cel mai mult a fost admirat Soos, în timpul căruia spartanii au adus pe hiloți în sclavie [17] și au cîștigat foarte mult pămînt, luîndu-l de la arcadieni [18]. Se spune că și Soos, fiind împresurat de cleitorieni [19] într-un loc neprielnic și lipsit de apă, le-a făgăduit că le va da lor pămîntul cîștigat cu spada, dacă le va îngădui să bea și el și toți cei cu el din fîntîna învecinată. Făcîndu-se învoieli cu jurămînt, el a adunat pe toți cei care erau cu el și a făgăduit că va da domnia celui care nu va bea apă, dar nimeni n-a putut răbda setea, ci toți au băut ; atunci el a coborît cel din urmă la fîntînă și, răcorîndu-și fața, în prezența dușmanilor, a plecat și a ocupat pămîntul, deoarece nu toți băuseră.

Dar deși-l admirau pentru aceste fapte, totuși nu pentru asta au numit pe cei din familia lui Euripontizi [20], ci de la fiul lui, pentru că se pare că cel dintîi Euripon a îndepărtat tirania din domnie, căutînd să-și atragă poporul și făcînd pe placul celor mulți.

Din pricina acestei îngăduințe, poporul a început să prindă curaj, iar regii care au urmat, unii erau urîți pentru că supuneau poporul la constrîngeri, iar alții se umileau, fie căutînd să facă pe placul poporului, fie din pricina slăbiciunii lor, și astfel lipsa de lege și de orînduială a domnit la Sparta multă vreme. Din pricina neorînduielii s-a întîmplat să moară chiar tatăl lui Lycurg pe cînd era încă în domnie. Astfel, încercînd o dată să pună capăt unei încăierări, a fost străpuns cu un cuțit de bucătărie și a murit, lăsînd domnia fiului său mai mare, Polydeuctes.

III Nu după mult timp, murind și Polydeuctes, trebuia să domnească, după cum se gîndeau toți, Lycurg. Și a început să domnească mai înainte de a se vădi că soția fratelui său este însărcinată. Dar cînd a aflat acest lucru, Lycurg a făcut cunoscut că domnia este a copilului, dacă va fi băiat, iar el nu rămîne să conducă regatul decît ca epitrop [21]. Lacedemonienii numesc pe epitropul regilor orfani *prodicos* [22].

Femeia a trimis pe cineva în ascuns la Lycurg, care domnea în Sparta, și i-a făcut propuneri, cum că ar vrea să omoare prun-

cul și să trăiască cu el. Lycurg a fost dezgustat de caracterul ei, dar nu i-a respins propunerea ci, prefăcîndu-se că-i bucuros și că o primește, a spus că nu-i nevoie să-și provoace un avort și să ia vreo băutură otrăvitoare, distrugîndu-și corpul și punîndu-și viața în primejdie, căci se va îngriji el cum să facă să dispară pruncul. Ducînd astfel cu vorba pe femeie pînă în ziua sorocită, cînd a aflat că e gata să nască, a trimis asistenți și paznici, cărora le-a poruncit ca, de se va naște o fată, s-o dea familiei, iar de se va naște un băiat, să-l aducă la el, oricare i-ar fi sănătatea.

Tocmai pe cînd era o dată la masă cu dregătorii [23] s-a întîmplat că femeia să dea viață unui băiat și slujitorii i s-au înfățișat, aducîndu-i băiatul. Se spune că Lycurg a luat băiatul în brațe și a spus către cei de față : „Vi s-a născut un rege, spartani !", apoi l-a pus pe tronul regesc și l-a numit Harilaos [24], pentru că toți erau cuprinși de bucurie, minunîndu-se de înțelepciunea și de spiritul lui de dreptate.

BIBLIOTECA ... DE O ... SOCIALĂ

A domnit [Lycurg] întru totul opt luni. Era și în alte privințe respectat de cetățeni și din ce în ce mai mulți erau aceia care – supunîndu-i-se ca unui epitrop al regelui și care deținea puterea regească – căutau să-i dea ascultare pentru virtuțile lui și care de bună-voie erau gata să săvîrșească ceea ce li se orînduia.

Erau, firește, și unii care-l invidiau și care căutau să se împotrivească ridicării lui, fiind el tînăr, și, mai ales, rudele și prietenii mamei regelui, care socoteau că fusese batjocorită. Fratele ei, Leonidas, insultînd o dată cu mare îndrăzneală pe Lycurg, i-a spus că știe el bine c-o să domnească Lycurg, dînd să înțeleagă și învinuindu-l de mai înainte că, de i se va întîmpla ceva regelui, chiar el îi va fi întins cursa.

Vorbe cam de același fel ieșeau și de la mama pruncului. Lycurg s-a mîniat foarte din pricina acestor vorbe și, temîndu-se de neprevăzut, s-a hotărît să scape de bănuială, părăsind țara, rătăcind printre străini pînă cînd nepotul său va naște urmaș la domnie.

IV Pornind astfel pe mare, mai întîi s-a dus în Creta. Împrietenindu-se el cu fruntașii cei mai de vază și cunoscînd constituțiile cetățenilor de acolo, unele legi i-au plăcut și le-a luat cu el, ca să le aducă în patrie și să le folosească, pe altele însă nu le-a socotit vrednice de a fi luate în seamă [25]. Pe Thaletas [26], unul din-

tre cei care erau socotiți acolo înțelepți și pricepuți la cîrmuirea cetății, a izbutit să-l atragă cu trecerea și prietenia de care se bucura în fața-i și așa l-a trimis la Sparta. Thaletas părea că este un poet melic [27], și, în aparență, părea că se îndeletnicește cu această artă, în realitate însă el desfășura activitatea pe care o duc cei mai buni legiuitori.

Cîntecele erau povețe care, cu ajutorul melodiei și ritmului, îndemnau la ascultare și bună înțelegere, avînd multă cuviință și calm [28]. Ascultătorii lor își îmblînzeau firile prin uitare și se apropiau unii de alții prin dorința de a imita frumosul, părăsind răutatea cu care se purtau unii față de alții și care era un obicei la ei. În acest fel, Thaletas a premers lui Lycurg în educarea spartanilor.

Din Creta, Lycurg a pornit pe mare în Asia, voind, după cum se spune, să compare cu felurile de viață văzute în Creta, care erau cumpătate și austere, luxul și destrăbălarea ionică [29], punînd, ca un medic, alături de corpuri sănătoase, corpuri bolnave și suferinde, pentru a-și da seama de deosebirea dintre felurile de viață și dintre constituții.

Aci, dînd pentru prima dată peste poemele lui Homer, care se păstrau, după cît se pare, la urmașii lui Creophilos [30], și văzînd că în ele viața politică și educația, care nu merită mai puțină atenție, erau amestecate cu viața plină de plăcere și nestăpînire, le-a copiat cu rîvnă și le-a strîns pentru ca să le ia cu sine acasă. Pe atunci, faima poemelor lui Homer nu prea avea răspîndire la eleni și numai puțini oameni aveau cîteva părți din poeme, de vreme ce poezia homerică se răspîndea în chip sporadic. Cel dintîi a făcut-o cunoscută Lycurg [31].

Egiptenii cred că Lycurg s-a dus și pe la ei și, admirînd în cel mai înalt grad osebirea tagmei oștenilor de celelalte tagme, a dus-o la Sparta și, despărțind pe muncitorii de rînd și pe meseriași de celelalte tagme, a dat la iveală o constituție cu adevărat aleasă și curată [32].

Acestea le spun egiptenii și unii dintre istoricii eleni [33]. În ceea ce privește călătoria lui Lycurg în Libya [34] și Iberia [35] și rătăcirea lui prin India, unde a întîlnit pe gymnosofiști [36], nu cunoaștem s-o fi atestat cineva, în afară de spartanul Aristocrates, fiul lui Hipparhos [37].

V Dar spartanii îl doreau pe Lycurg, cînd era departe de Sparta, și de multe ori l-au chemat înapoi, deoarece, după părerea lor, regii lor se deosebeau de ceilalți numai cu numele și prin respectul care li se arăta, încolo prin nimic altceva, pe cînd Lycurg era din fire un conducător, în stare să cîrmuiască oameni. Nici chiar regii [38] nu erau împotriva venirii lui Lycurg, ci nădăjduiau că, dacă el va fi de față, poporul le va arăta mai puțină îndrăzneală [39].

Întorcîndu-se deci Lycurg, cînd spartanii nutreau astfel de gînduri și sentimente, a pornit de îndată să pună totul în mișcare și să schimbe constituția, gîndind că legile parțiale n-au nici un efect și nici un folos, dacă cineva, întocmai ca într-un corp șubred și plin de tot felul de boli, nu va distruge și schimba starea de față, și nu va începe o nouă dietă cu medicamente și măsuri de curățire. Punînd el asta la cale, mai întîi s-a dus la Delphi și, aducînd jertfe zeului [40], s-a întors cu acel vestit oracol prin care Pythia l-a numit iubitor de zei, și mai mult zeu decît om, și i-a spus că zeul, cînd i-a cerut legi bune, i le-a dat și i-a făgăduit o constituție care se va dovedi a fi cu mult cea mai puternică decît celelalte.

Încurajat de acest oracol, Lycurg s-a dus la aristocrați [41] și a început să-i îndemne să s-apuce alături de el de lucru, vorbind, mai întîi, pe ascuns cu prietenii, apoi, puțin cîte puțin, cîștigînd mai mulți cetățeni de partea sa și punîndu-i la treabă. Iar cînd a sosit clipa prielnică, a îndemnat pe treizeci de fruntași să vină dis-de-dimineață în agora [42], înarmați pentru a impresiona și înfricoșa pe cei care se vor împotrivi. Hermippos [43] a dat numele a douăzeci, care erau cei mai cu vază. Dar, îndeobște, cel care a luat parte mai mult dintre toți la acțiunile lui Lycurg și a pus la cale legile, împreună cu el, se numește Arthemidas.

Începînd deci tulburarea, regele Harilaos, temîndu-se că toată răscoala este îndreptată împotriva sa, s-a refugiat în templul Athenei Halkioicos [44], apoi, fiind convins și încheind învoieli cu jurămînt, s-a ridicat și a luat parte la acțiune, fiind blînd din fire. De aceea se spune că Arhelaos, colegul său de domnie, a zis către cei care-l lăudau pe tînărul Harilaos : „Cum n-ar putea să fie Harilaos un om bun, cînd nu este rău nici cu răii ?"

Multe au fost înnoirile aduse de Lycurg, dar cea mai de seamă a fost întocmirea gerousiei [45], despre care Plato [46] spune că, ames-

tecîndu-se cu puterea regilor, care era prea umflată, şi ajungînd să aibă drept de vot egal, a adus multă înţelepciune şi salvare în cele mai de seamă lucruri. Într-adevăr, în timp ce puterea politică înclina cînd către regi spre tiranie, cînd către popor spre democraţie, punînd puterea bătrînilor [47] ca pe o greutate la mijloc şi cumpănindu-se, şi-a găsit cea mai de nezdruncinat orînduială şi aşezare, deoarece cei douăzeci şi opt de bătrîni se adăugau regilor, pentru ca să se împotrivească lunecării spre democraţie, dar întăreau iarăşi poporul, pentru ca puterea să nu se transforme în tiranie. Aristoteles zice că s-au orînduit numai douăzeci şi opt de bătrîni, pentru că, la început, cu Lycurg au fost treizeci, dar doi au părăsit activitatea de frică. Sphairos [48] spune că de la început au fost douăzeci şi opt, cei care erau mai înţelepţi. S-ar putea ca pricina să fie şi plinirea numărului de douăzeci şi opt, care se face prin înmulţirea tetradei [49] cu hebdomada [50], pentru că, fiind egal în părţile lui, este un număr cu soţ după hexadă [51]. Eu socotesc că s-au numit atîţia bătrîni, pentru ca, cu toţii, să fie treizeci, deoarece celor douăzeci şi opt de bătrîni se adăugau cei doi regi.

VI Atît de mult zel a arătat pentru această domnie Lycurg, încît a adus de la Delphi un oracol în privinţa ei, pe care spartanii îl numesc *rhetra* [52]. Această rhetră sună aşa: „Ridicînd un templu al lui Zeus Syllanios [53] şi al Athenei Syllania [54], împărţind poporul pe triburi [55] şi orînduind fratriile [56], statornicind o adunare a bătrînilor [57] de treizeci de membri, împreună cu cei doi conducători, din timp în timp să vorbeşti poporului [58] în adunarea poporului [apella] între Babyca [59] şi Cnakyon [60], apoi ai să propui legi şi să împrăştii adunarea [61], iar poporul să aibă stăpînirea şi puterea". Prin cuvintele *phylas phylaxai* [62] şi *obas obaxai* [63] se înţelege a împărţi şi a orîndui poporul în părţi, dintre care pe unele le-a numit *phylai* [triburi], iar altele *obai* [fratrii] [64]. *Arhagatai* [65] se numesc regii, iar *apellazein* înseamnă a aduna poporul, pentru că ei atribuie începutul şi cauza constituţiei lui Apollo Delphianul [66]. Spartanii numesc acum Babyca şi Cnakyonul Oinous [67]. Aristoteles spune că Cnakyon este un rîu, iar Babyca o şosea. Între ele avea loc apella, nefiind nici galerii cu picturi, nici vreo altă podoabă, căci Lycurg socotea că toate acestea nu contribuie de loc la buna chibzuinţă, ci mai mult păgubesc, deoarece ele fac gîndurile celor care se adună uşuratice şi deşarte, dacă privesc, în timpul adunării,

la statui şi la picturi şi la scene de teatre şi la acoperişuri de case de sfat împodobite cu mare lux [68]. Iar cînd se întrunea poporul, Lycurg nu îngăduia nimănui altcuiva să-şi spună părerea, ci numai poporul era stăpîn să judece propunerea făcută de geronţi şi de rege. Totuşi, mai tîrziu, deoarece poporul, îndepărtînd sau adăugînd ceva la propunerile bătrînilor şi regilor, le stîlceau sau le stricau, regii Polydoros şi Theopompos [69] au mai adăugat la rhetră aceste cuvinte: „Dacă poporul o va lua pe o cale întortocheată, bătrînii şi conducătorii să se retragă", adică să nu crăinicească nimic, ci numai să se ridice şi să împrăştie apella, pentru ca poporul să-şi întoarcă gîndurile şi să le facă mai bune. Şi ei au convins cetatea, zicînd că zeul a orînduit aşa, cum aminteşte şi Tyrteus [70] în aceste versuri:

Ascultînd de Phoibos Pythianul, au adus acasă
Oracolul Zeului şi cuvinte insuflate:
Să înceapă sfatul doi regi temători de zei,
Care se-ngrijesc de fermecătoarea cetate a Spartei,
Apoi să fie bătrînii încărcaţi de ani şi apoi oameni din popor,
Răspunzînd lămuritelor rhetre.

VII Deşi Lycurg a închegat în acest chip constituţia, totuşi, cei care au venit după el, văzînd că această curată şi nesuferită oligarhie [71] se umflă şi se-nfumurează, după cum spune Plato, îi opun, ca un fel de frîu, puterea eforilor [72]. Cel dintîi efor a fost aşezat în slujbă Elatos [73], pe timpul regelui Theopompos, la o sută treizeci de ani după Lycurg. Despre Theopompos se spune că fiind batjocorit de soţia sa, care-l învinuia că va lăsa copiilor o domnie mai mică decît o primise, a zis: „Ei bine, domnia este cu atît mai bună, cu cît este mai lungă". Într-adevăr, în acest fel domnia, îndepărtînd excesele şi pizma, a scăpat de primejdie şi n-a păţit ceea ce au păţit regii messenieni şi argeieni [74] de la cetăţenii lor, de vreme ce nu voiau să dea şi să treacă ceva din puterea lor şi poporului. Acest lucru le-au arătat şi mai limpede înţelepciunea şi prevederea lui Lycurg, cînd [spartanii] se uitau la răscoalele şi reaua chibzuinţă a popoarelor şi regilor messenieni şi argeieni, care le erau vecini şi rude, şi care, la început, avînd parte de drepturi egale la împărţirea pămîntului, ca şi spartanii, şi poate chiar mai mult, n-au fost mult timp fericiţi, ci, din pricina lipsei

de cumpătare a regilor și din pricina neascultării poporului, au tulburat buna așezare a lucrurilor și au arătat că era, cu adevărat, o fericire zeiască pentru spartani acel care le potrivise și le îmbinase rînduiala de stat [75]. Dar despre acestea, vom vorbi mai în urmă.

VIII A doua și cea mai îndrăzneață faptă politică a lui Lycurg este împărțirea pămîntului. Într-adevăr, fiind o înfricoșătoare neegalitate între cetățeni, în timp ce mulți săraci și nevoiași se revărsau amenințător în cetate, iar bogăția curgea numai în mîinile cîtorva, Lycurg, voind să izgonească din cetate violența și pizma și răutatea și viața de risipă și cele două rele ale rînduielii cetății, care erau mai vechi și mai grele, și anume bogăția și sărăcia, a convins pe cetățeni să socotească tot pămîntul la un loc și să-l împartă de la început și să ducă între ei o viață de egalitate, avînd cu toții ogoare la fel de mari, iar locul de cinste să-l dea virtuții, gîndind că pricină de dezbinare și de inegalitate nu va fi între ei, decît aceea pe care o hotărnicește dojana faptelor urîte și lauda celor bune [76]. Lycurg, adăugînd vorbei fapta, a împărțit pămîntul Laconiei în trei mii de loturi, pe care le-a dat periecilor [77], iar pămîntul care ținea de cetatea Sparta l-a împărțit în nouă mii de loturi, căci atîția erau cetățenii Spartei [78].

Unii spun că Lycurg a făcut șase mii de loturi, dar că Polydoros [79] a mai adăugat după aceea încă trei mii, iar alții zic că numai jumătate dintre cele nouă mii le-a împărțit Polydoros, iar jumătate Lycurg [80].

Iar lotul de pămînt era atît de mare, încît putea să aducă un venit de șaptezeci de medimne [81] de orz pentru un bărbat și douăsprezece pentru soția lui și, la fel, o cantitate de lichide [82], căci el le socotea că le este deajuns atîta, deoarece aveau nevoie de hrană doar spre a-și păstra bunăstarea și sănătatea, dar pentru nimic altceva. Se spune că Lycurg, cu cîtva timp mai tîrziu, întorcîndu-se dintr-o călătorie și străbătînd ogoarele de curînd secerate și văzînd căpițele de grîu așezate una lîngă alta, la fel de mari, a surîs și a zis celor de față : „Laconia întreagă pare o moștenire de curînd luată în stăpînire de mai mulți frați" [83].

IX Punînd la cale să împartă și bunurile mișcătoare pentru ca să îndepărteze cu totul neegalitatea și deosebirea dintre cetățeni, de vreme ce vedea că cetățenii primesc cu greu dezlipirea de bunurile lor [84], a pornit pe altă cale, ocolită, și a atacat lăcomia care-i stăpînea. Astfel, mai întîi a scos în afara legii orice monedă de aur și de argint, orînduind să se folosească numai cea de fier, dar și acestei monede, care cîntărea greu și era mare, i-a dat o valoare atît de mică, încît echivalentul a zece mine [85] avea nevoie de o mare încăpere în casă, ca s-o depună, și de un car tras de doi boi, ca s-o transporte.

Consfințindu-se această lege, multe soiuri de rele au pierit din Sparta. Căci cine s-ar mai fi gîndit să fure sau să mituiască sau să prade ceea ce nici nu se putea ascunde și nici nu trezea pofta de a fi cîștigat și nici nu era folositor să-l spargi ? Într-adevăr, monetarul [86], stingînd în oțel fierul înroșit în foc, îi lua puterea și folosința la alte lucruri, făcîndu-l cu neputință de îndoit și de lucrat.

După aceasta, a izgonit și meșteșugurile nefolositoare și ușuratice [87]. De altfel, și fără să le izgonească cineva, multe dintre aceste meșteșuguri se prăbușeau o dată cu noua monedă de vreme ce lucrurile nu-și mai găseau posibilități de vînzare, căci moneda de fier nu circula în celelalte cetăți grecești, și, luată în rîs, nici nu avea preț, astfel că nici nu era cu putință să se cumpere lucruri străine și ieftine, și în porturile Laconiei nu intra nici o încărcătură de marfă, iar în Sparta și Laconia nu se ducea nici un sofist [88], meșter la vorbe deșarte, nici un prezicător șarlatan, nici un întreținător de hetaire [89], nici un lucrător de podoabe de aur sau de argint, de vreme ce nu exista monedă.

În acest fel, fiind despuiat puțin cîte puțin de lucrurile care-l atîtau și-l întrețineau, luxul se stingea singur de la sine. De altfel, bogații nu aveau mai mult decît ceilalți [90], de vreme ce belșugul nu putea pătrunde în viața cetății, ci era întemnițat și ținut în nelucrare.

De aceea, lucrurile obișnuite și trebuincioase, scaunele de odihnă, scaunele și mesele, se lucrau foarte bine la ei, iar cupa spartană, numită cothon [91], avea o bună faimă la armată, cum spune Critias [92]. Într-adevăr, culoarea apelor urîte la vedere [93], din care trebuiau să bea de nevoie soldații, era ascunsă, iar tulbureala se dădea la fund și era oprită de bazele rotunde ale vasului, astfel că apa se apropia mai curată de gură.

Tot legiuitorul era făptuitorul acestor lucruri, căci meşteşugarii, îndepărtîndu-se de lucrurile nefolositoare, îşi arătau buna lor îndemînare în cele necesare.

X Dar plănuind să dea lovituri şi mai puternice luxului şi să nimicească pofta de bogăţie, a pus în fiinţă o a treia şi foarte frumoasă treabă politică, şi anume a orînduit sissitiile [94]. Sissitiile erau mese luate în comun [95], la care [spartanii] se ospătau cu mîncări şi alimente anume statornicite, iar acasă nu mai obişnuiau să mănînce întinşi pe paturi scumpe şi luînd bucatele de pe mese de mare preţ, fiind îngrăşaţi la întuneric – întocmai ca nişte animale lacome – de mîinile slujitorilor şi bucătarilor, stricîndu-şi o dată cu moravurile şi trupurile, căci le lăsau slobode să se prăvălească spre toată pofta şi îngîlvirea, care cere somnuri lungi şi băi calde şi multă linişte şi, într-un fel oarecare, o doftoricire zilnică.

Însemnat era şi acest lucru, dar mai însemnat era faptul că, aşa cum spune Theofrastos [96], Lycurg a făcut bogăţia nedorită şi chiar a desfiinţat-o, înfiinţînd cinele comune şi viaţa ieftină. Într-adevăr, luxul nu mai avea nici un folos, nu era gustat şi nici nu se vedea şi nici nu se arăta, deoarece bogatul mergea la aceeaşi sissitie cu săracul, astfel că dintre toate cetăţile de sub soare numai în Sparta se puteau vedea [realizate] vorbele pe care le repeta toată lumea, şi anume că bogăţia este oarbă şi că zace ca o pictură neînsufleţită şi nemişcată. Căci nu le era îngăduit să mănînce mai întîi acasă şi apoi să meargă sătui la sissitii, ci cei care nu mîncau acasă, pîndind cu atenţie pe cel care nu mînca sau nu bea cu ei, îl dojeneau că e nestăpînit şi că, din pricina moliciunii, se ţine departe de felul de viaţă al tuturor.

XI De aceea se şi spune că mai ales din pricina acestei rînduieli bogaţii s-au mîniat pe Lycurg şi, ridicîndu-se împotriva lui în număr mare, au început să-l batjocorească şi să-şi arate mînia şi că în cele din urmă, mulţi aruncînd cu pietre în el, Lycurg a fugit din agora. A scăpat de mulţime refugiindu-se într-un templu, însă un tînăr oarecare, de altfel nu lipsit de frumoase însuşiri fireşti, dar iute şi mînios, numit Alcandros, luîndu-se după el şi urmărindu-l, cînd Lycurg s-a întors spre el, l-a lovit cu bîta şi i-a scos un ochi. Lycurg, nelăsîndu-se de loc pradă durerii,

s-a oprit şi a arătat cetăţenilor faţa plină de sînge şi vederea nimicită. Ruşine mare şi adîncă a pus stăpînire pe cei ce l-au văzut, astfel că au pus mîna pe Alcandros şi l-au predat lui Lycurg, pe care l-au însoţit pînă acasă, cuprinşi de supărare pentru cele întîmplate.

Ajungînd acasă, Lycurg, mulţumind însoţitorilor, şi-a luat rămas bun, dar pe Alcandros l-a dus în casă şi nici nu i-a făcut vreun rău şi nici nu i-a spus vreo vorbă ci, întîi, îndepărtînd pe sclavii şi sclavele sale, a poruncit lui Alcandros să-l slujească el. Alcandros, avînd o fire aleasă, făcea în tăcere tot ceea ce i se poruncea şi rămînînd lîngă Lycurg şi ducîndu-şi viaţa cu el, a putut să cunoască blîndeţea şi bunătatea inimii şi viaţa austeră şi tăria lui la muncă, iar el însuşi a căpătat o afecţiune atît de puternică faţă de Lycurg, încît a spus prietenilor că Lycurg nu este nici aspru, nici înfumurat, ci, dimpotrivă, că el singur este blînd şi binevoitor cu alţii [97].

Astfel a fost deci pedepsit Alcandros şi la astfel de ispăşire a fost supus, ajungînd să fie, dintr-un tînăr rău şi mîndru cum era, un om foarte cuviincios şi foarte înţelept. În amintirea acestei întîmplări, Lycurg a ridicat un templu zeiţei Athena, pe care a numit-o Optiletis [98], căci dorienii din Sparta numesc ochii *optiloi*. Unii, printre care este şi Dioscorides [99], cel care a scris *Constituţia spartană*, spun că Lycurg a fost lovit, dar că n-a pierdut ochiul, ci că chiar templul l-a ridicat zeiţei Athena drept mulţumită pentru vindecarea rănii. Iar obiceiul de a purta ciomege cînd se adună, spartanii l-au luat după acea păţanie.

XII În ceea ce priveşte sissitiile, cretanii le numesc *andreia* [100], iar lacedemonienii *phiditia* [101], fie pentru că se încep prietenii şi sentimente de bunăvoinţă, pronunţînd δ în loc de λ fie pentru că aci se obişnuiesc să fie cumpătaţi şi cruţători. Dar nu se ridică nici o împotrivire posibilităţii ca primul sunet al cuvîntului phiditia să fie adus dinafară, aşa cum spun unii, fiind numite *editii* [102] de la cuvintele *diaita* [103], „viaţă", şi *edode*, „mîncare".

Spartanii se duceau la masă cîte cincisprezece sau cu ceva mai mulţi sau mai puţini. Fiecare spartan aducea la lună un medimn de făină, opt măsuri [104] de vin, cinci mine de brînză, o jumătate de mină de smochine, şi, pe lîngă asta, ceva bani [105] pentru carne. De altfel, cînd cineva aducea vreo jertfă zeilor sau cînd vîna ceva tri-

mitea ofrandă o parte din jertfă sau din vînat la sissition [106]. Se îngăduia să se ia masa şi acasă, însă numai cînd cineva frigea jertfa sau vînatul, dar toţi ceilalţi trebuiau să fie prezenţi la sissitii.

Şi multă vreme au păstrat ei sissitiile cu mare luare-aminte. Însă regele Agis [107], întorcîndu-se dintr-o expediţie în care învinsese pe atenieni, a voit să cineze cu soţia lui şi a cerut partea lui de la sissitii, dar polemarhii [108] nu i-au trimis-o. A doua zi, Agis, mîniat, n-a venit cu jertfa pe care trebuia s-o aducă şi polemarhii l-au amendat. La sissitii se luau şi copiii, fiind aduşi de părinţi ca la nişte şcoli de înţelepciune şi aci ascultau multe discuţii politice şi vedeau şi mulţi dascăli, care-i învăţau lucruri potrivite cu oamenii liberi şi ei înşişi se obişnuiau să glumească şi să ia în rîs, fără obrăznicie, şi să nu se supere cînd, la rîndul lor, erau şi ei luaţi în rîs. Se pare că este un obicei specific spartan să facă glume pe socoteala cuivă. Şi dacă cineva nu putea să sufere, îi era îngăduit să respingă glumele şi atunci cel care făcea glume înceta.

Cel mai bătrîn, arătînd uşa fiecăruia dintre cei care intrau, le spunea : „Prin uşa asta nu va ieşi nici o vorbă de aici".

Se spune că cel care voia să ia parte la sissitii era supus la un examen în felul următor. Fiecare dintre cei care mîncau la sissitii lua un cocoloş de pîine în mînă şi-l arunca în tăcere ca pe un vot într-un vas pe care-l aducea slujitorul pe cap pe la fiecare. Cel care era de părere să fie primit arunca cocoloşul aşa, iar cel care nu era de părere îl turtea, căci cocoloşul turtit avea valoarea unei fise găurite şi, dacă se găsea un singur cocoloş turtit, nu-l primeau, deoarece voiau ca toţi comesenii să fie plăcuţi unii altora. Iar cel care nu reuşea la examen se zicea că fusese *caddisat*, căci vasul în care aruncau ei cocoloaşele se numea caddihos. Dintre mîncări, o bună faimă avea la ei supa neagră, astfel că bătrînii dacă mîncau această supă, nici nu mai aveau nevoie de carne, pe care o lăsau tinerilor, iar ei îşi puneau şi mîncau numai supă. Se spune că unul dintre regii Pontului [109] a şi cumpărat un bucătar spartan, din pricina faimei pe care o avea această supă, dar cînd a gustat, nu i-a plăcut. Atunci bucătarul i-a spus : „O, rege ! supa asta trebuie s-o mănînce cei care s-au scăldat în Eurotas" [110]. Bînd cu măsură, ei pleacă acasă fără torţe. Căci nu le este îngăduit să călătorească la lumina torţelor, nici pe calea

sissitiilor [111], nici pe alte căi, pentru ca să se obişnuiască să meargă fără frică şi cu îndrăzneală pe întuneric şi noaptea.

Aceasta este rînduiala sissitiilor.

XIII Legi scrise, Lycurg n-a dat, ci numai una dintre rhetre are chip de lege. Căci el socotea că dacă cele mai însemnate şi mai puternice măsuri care contribuie la fericirea şi la sporirea cetăţii sînt bine împlîntate în moravurile şi deprinderile cetăţenilor, rămîn neclintite şi bine temeinicite, de vreme ce deprinderea este o legătură mai puternică decît constrîngerea, deprinderea pe care o statorniceşte la cei tineri educaţia fiind, pentru fiecare din ei, un adevărat legiuitor.

Iar micile învoieli cu privire la bani, care se schimbă după nevoi, de fiecare dată altfel, era mai bine să nu le cuprindă în acte scrise cu putere de constrîngere, şi nici în norme neschimbătoare, ci să le lase să primească adăugirile sau scurtările pe care, potrivit împrejurărilor, le vor socoti mai bune oamenii mai înţelepţi. De altfel, întregul cuprins al legilor lui Lycurg se referea pe de-a-ntregul la educaţie.

Aşadar, una din rhetre, după cum s-a spus, poruncea cetăţii să nu se folosească de legi scrise. Iar altă rhetră era îndreptată împotriva luxului, poruncind ca fiecare casă să aibă tavanul din lemn cioplit cu securea, iar uşile să fie făcute cu ferăstrăul şi să nu se mai întrebuinţeze nici o altă unealtă. Astfel, vorba pe care se zice că a spus-o Epaminondas [112] mai în urmă la masa sa, şi anume că la o astfel de masă nu poate încăpea trădarea, vorba aceasta a gîndit-o mai întîi Lycurg, dîndu-şi seama că într-o astfel de casă cum voia el nu pot încăpea dezmăţul şi luxul şi că nu este nimeni atît de străin de frumos şi de lipsit de minte încît să aducă într-o simplă casă de om din popor paturi cu picioarele de argint şi aşternuturi de porfiră şi cupe de aur şi luxul care le însoţeşte în chip firesc, ci că, dimpotrivă, trebuie să potrivească şi să facă patul asemenea casei, şi straiul cu patul, iar ca straiul, toate celelalte lucruri şi podoabe. Datorită acestui obicei, se spune că Leotichydas [113] cel bătrîn cînd cina o dată la Corint, a văzut tavanul luxos şi încărcat cu tapeturi scumpe şi a întrebat gazda dacă la ei copacii cresc în formă de patrulatere [114].

A treia rhetră dată de Lycurg se spune că poruncea să nu se ducă război numai împotriva aceloraşi duşmani, pentru ca nu

cumva dușmanii, fiind siliți să se apere de mai multe ori, să ajungă războinici. Și de data asta ei au învinuit, mai tîrziu, pe regele Agesilaos [115], deoarece, năvălind neîncetat și făcînd dese expediții în Beoția [116], i-a făcut pe thebani să reziste lacedemonienilor. De aceea Antalkydas[117], văzîndu-l rănit, i-a zis : „Frumoase învățături iei de la thebani, după ce i-ai învățat să lupte, cînd ei nici nu voiau și nici nu știau să lupte".

Ei bine, Lycurg a dat numele de rhetre acestor legi, vrînd să înțeleagă că sînt hotărîte de divinitate și sînt chiar oracole.

XIV Începînd să studieze mai din adînc problema educației, pe care o socotea ca cea mai însemnată și frumoasă îndatorire a legiuitorului, de îndată și-a îndreptat privirea spre căsătorie și nașterea copiilor.

Căci Lycurg, punînd la cale înțelepciunea femeilor, nu s-a lăsat de treabă, așa cum zice Aristoteles, fiindcă n-ar fi putut stăpîni multa libertate și putere a femeilor, pe care o dobîndiseră din pricina plecărilor în numeroasele expediții ale bărbaților. Bărbații erau siliți să le lase stăpîne în casă și, din această pricină, le îngrijeau mai mult decît se cădea și le numeau stăpîne. Dimpotrivă, Lycurg s-a îngrijit și de ele, așa cum se cuvenea.

Mai întîi a pus la cale să îndrăvenească trupurile fetelor prin alergări și prin lupte atletice și prin aruncarea cu discul și cu lancea, pentru ca și plămada copiilor să prindă o rădăcină zdravănă în corpuri zdravene și să crească mai bine, iar ele însele, purtînd cu vigoare sarcina, să lupte frumos și ușor cu durerile facerii.

Îndepărtînd orice moliciune și viață de ședere și moleșire femeiască, n-a pus fetele să se obișnuiască mai puțin decît băieții, și să meargă goale în anumite procesiuni și să danseze și să cînte la anumite sărbători în prezența tinerilor care le priveau. Uneori, luîndu-i în rîs, dojeneau cum se cuvine pe cei care greșeau, și iarăși rostind laude, în cîntec, pentru cei vrednici, trezeau în tineri multă ambiție și mult zel. Căci tînărul care era lăudat pentru bărbăția lui și era faimos printre fete pornea spre casă plin de mîndrie în urma laudelor primite. Dar nici înțepăturile făcute în glumă și ironie nu erau mai prejos decît asprele dojeniri, deoarece la spectacol luau parte, o dată cu ceilalți cetățeni, și regii și bătrînii. Iar goliciunea fetelor n-avea nimic urît, căci sfiala era mereu cu

ele, iar nestăpînirea era departe, și trezea în ele o obișnuință cu simplitatea și o dragoste de bunăcuviință și se bucurau de o înțelepciune nelipsită de noblețe, gîndindu-se că și ele, ca și bărbații, se puteau împărtăși din binefacerile virtuții și mîndriei. De aceea, ele puteau gîndi și spune ceea ce se povestește despre Gorgo [118], soția lui Leonidas. O străină a zis către Gorgo : „Numai voi, spartanelor, sînteți stăpînele bărbaților !" Iar Gorgo a răspuns : „Pentru că numai noi facem bărbați !"

XV Erau și acestea îndemnuri la căsătorie, vreau să spun procesiunile de fete și goliciunea și jocurile lor în fața tinerilor, care erau mînați nu de imbolduri „geometrice" [119], cum zice Plato, ci de imbolduri erotice. Ba Lycurg a mai statornicit și o amendă pentru cei necăsătoriți. Astfel, ei erau îndepărtați de la privirea jocurilor fetelor, iar iarna demnitarii le porunceau să facă înconjurul pieței goi și să cînte un cîntec făcut împotriva lor înșiși, spunînd că pe drept sînt pedepsiți, de vreme ce nu se supun legilor. Erau apoi lipsiți de cinstea și respectul pe care tinerii îl arătau bătrînilor. De aceea nimeni n-a dojenit vorba adresată lui Derkyllidas [120], deși era un comandant faimos. Astfel, cînd el a venit în apella, un tînăr nu i-a cedat locul, zicîndu-i : „Pentru că nici tu n-ai făcut pe cel care să mi-l cedeze mie".

Luau în căsătorie fetele prin răpire, dar nu de mici și nepotrivite pentru căsătorie, ci cînd erau în floare și coapte pentru căsătorie. Iar o femeie numită nympheutria [121], lua pe tînăra răpită, îi rădea părul de pe cap, o îmbrăca într-o haină și îi punea o încălțăminte bărbătească și o culca pe un pat de paie, singură fără bărbat. Iar tînărul bărbat, fără să fie băut sau dedat chefului, ci treaz, ca întotdeauna, după ce cina în phiditii, intra la ea, își descingea cingătoarea și se așeza lîngă ea. Și, după ce petrecea cu ea nu prea multă vreme, pleca în rînduială să doarmă unde dormea de obicei cu ceilalți tineri. Și în restul timpului făcea la fel, petrecîndu-și ziua și dormind cu tinerii de aceeași vîrstă, iar la soție se ducea pe ascuns, cu băgare de seamă, rușinîndu-se și temîndu-se să nu afle cineva dintre cei dinăuntru, în timp ce femeia punea la cale mijloacele și-l ajuta să vină și să se întîlnească la timp, fără să fie văzuți.

Și lucrul acesta nu dura scurtă vreme, astfel că unii dintre ei aveau și copii, mai înainte de a-și vedea femeile la lumina zilei.

O astfel de întîlnire nu era numai o practică a stăpînirii de sine şi a înţelepciunii, ci-i făcea să vină la viaţa comună cu trupurile potrivite pentru a zămisli copii, şi dornici, şi mereu proaspeţi în dragoste, căci nu se săturau şi nu se răceau din pricina unor apropieri libere, ci-şi lăsau unul pentru celălalt o rămăşiţă a flacării dorinţei şi plăcerii [122].

Punînd această cuviinţă şi rînduială în căsătorie, nu mai puţin a îndepărtat din căsnicie şi deşarta ambiţie femeiască, socotind drept lucru bun îndepărtarea oricărei violenţe şi neorînduieli din căsnicie şi îngăduind ca femeile să se unească cu bărbaţii socotiţi vrednici să facă copii, şi luînd în rîs pe cei care porneau măceluri şi războaie din gelozie [123], socotind că femeile nu trebuie avute în comun. Astfel, era îngăduit ca un bărbat bătrîn, care avea o soţie tînără, dacă purta prietenie vreunui tînăr şi-l socotea de neam bun, să-l ducă la soţia sa, pentru ca să le facă un copil dintr-o sămînţă de soi.

Era îngăduit, de asemenea, şi unui bărbat cumsecade, dacă îndrăgea o femeie înţeleaptă şi cu mulţi copii, căsătorită cu un alt bărbat, să convingă pe soţul ei s-o lase să se întîlnească cu el, pentru ca să poată sădi, ca într-o ţarină cu fructe frumoase, şi să poată da copii buni, avînd să fie rude de sînge.

Mai întîi Lycurg socotea că copiii nu sînt ai părinţilor, ci ţin de obştea cetăţii şi de aceea voia ca cetăţenii să nu se nască din orice fel de părinţi, ci din cei mai buni. Apoi îşi dădea seama că multă prostie şi neorînduială se găseşte în legiuirile date de alţii cu privire la căsătorie, care pun să se împerecheze cătelele cu cei mai buni cîini şi iepele cu cei mai buni armăsari, rugînd sau plătind bani stăpînilor, în timp ce pe femei le închid în casă şi le străjuiesc, avînd pretenţia să facă copii numai cu ei, chiar dacă sînt lipsiţi de minte sau bătrîni sau bolnavi, ca şi cînd răutatea copiilor nu s-ar răsfrînge mai întîi asupra celor care-i fac şi-i cresc, dacă se nasc din părinţi răi şi, dimpotrivă, ca şi cînd n-ar fi mai întîi buni pentru cei care-i nasc şi cresc, dacă se nasc din părinţi buni.

Aceste rînduieli, făcîndu-se atunci potrivit cu cerinţele naturii şi ale cetăţii, atît de mult a îndepărtat pe bărbaţi de afemeierea despre care s-a vorbit mai tîrziu, încît la spartani, adulterul era de neconceput. Şi se mai aminteşte o vorbă a lui Gerados [124], unul dintre spartanii vechi de tot, care, întrebat de un străin ce păţesc bărbaţii care săvîrşesc un adulter la ei, i-a răspuns : „Străine, la

noi nu există bărbaţi care să săvîrşească un adulter". Străinul i-a zis : „Şi dacă totuşi există ?" Gerados i-a răspuns : „Plăteşte preţul unui taur care, lungindu-se peste Taiget [125], bea apă din Eurotas" [126]. Străinul, minunîndu-se, i-a zis : „Bine, dar cum ar putea să existe un taur atît de mare ?" Atunci Gerados, rîzînd, i-a răspuns : „Cum ar putea să existe la Sparta un om care să săvîrşească un adulter ?" Acestea se povestesc cu privire la căsătorie.

XVI Iar pruncul, nu era împuternicit tatăl său să-l crească, ci-l lua şi-l ducea într-un anumit loc numit leshe [127], în care şedeau cei mai bătrîni oameni ai tribului şi, cercetînd pruncul, dacă era bine legat şi voinic, îl îndemnau să-l crească, dîndu-i un lot dintre cele nouă mii. Dar dacă pruncul nu era de soi şi n-avea un corp bine făcut, îl trimiteau în aşa-zisele Apothetai [127 bis], un loc prăpăstios, pe muntele Taiget, de vreme ce, socoteau ei, nu era bine să trăiască pruncul care nu era din fire de la început bine făcut şi zdravăn, nici pentru el, nici pentru cetate.

De aceea femeile nu scăldau pruncii în apă, ci în vin, punînd astfel la încercare plămada lor. Astfel, se spune că copiii epileptici şi bolnăvicioşi degenerează în contact cu vinul şi se cangrenează, în timp ce copiii sănătoşi se întremează şi se întăresc şi mai mult la corp.

Iar doicile se îngrijeau de copii cu multă dibăcie. Astfel, crescîndu-i fără scutece, le lăsau mîinile, picioarele şi corpul liber şi-i obişnuiau să mănînce orice, nelăsîndu-i să ajungă firavi şi învăţîndu-i să nu se sperie de întuneric şi să nu le fie teamă de singurătate şi să nu ştie ce este mahmureala nesuferită şi scîncetele. Din această pricină, mulţi părinţi dinafara Spartei îşi angajau cu plată doici spartane pentru copiii lor. Se spune că, cel puţin, Amycla, doica lui Alcibiades [128] din Atena, a fost spartană. Dar lui Alcibiades, după cum spune Plato, Pericles i-a pus pedagog pe Zophyros, care nu se deosebea cu nimic de ceilalţi sclavi [129]. Dar pe copiii spartanilor Lycurg nu i-a dat pe mîna unor pedagogi [130] plătiţi şi de altfel, nici nu-i era îngăduit oricărui spartan să-şi crească şi să-şi înveţe fiul după bunul său plac, ci Lycurg a luat el însuşi îndată pe toţi băieţii care aveau şapte ani şi i-a împărţit în cete şi i-a supus aceloraşi reguli şi i-a crescut împreună, obişnuindu-i să se joace şi să înveţe împreună.

Iar conducători ai cetelor de copii a pus pe cei care se deosebeau prin înțelepciune și prin curajul la luptă. La ei se uitau copiii, pe ei îi ascultau cînd le porunceau ceva și pedepsele lor le îndurau cînd îi pedepseau, astfel că educația lor era un exercițiu de supunere și ascultare. Și bătrînii îi priveau cum se joacă, iar unii dintre bătrîni îi punea să se lupte între ei și să se ia la întrecere și în felul acesta ei puteau să-și dea seama bine cum era firea fiecăruia dintre ei, cît de curajoși erau și cît de mult rezistau la luptă, fără s-o ia la fugă. Carte învățau deci numai cîtă aveau nevoie. Tot restul educației avea drept țel să-i facă ascultători, să reziste la munci și să învingă la lupte. De aceea, cu cît înaintau în vîrstă, se încordau și exercițiile, tunzîndu-i pînă la piele și obișnuindu-i să meargă desculți și să se joace în pielea goală. La vîrsta de 12 ani erau încă fără hiton [131], luînd o singură cămașă pe an, cu corpul mereu murdar, căci nu făceau nici baie, nici nu se ungeau. Numai cîteva zile pe an gustau și ei o astfel de îngrijire omenească. Dormeau pe grupe și cete pe paturi de frunziș, pe care și le întocmeau ei înșiși rupînd cu mîna, fără seceră, vîrfurile trestiilor care creșteau pe malurile Eurotasului. Iarna, la frunzișul acesta mai adăugau așa-zisele lycophori [132], pe care le amestecau cu frunzele de trestie, deoarece se credea că această plantă ține de cald.

XVII Cînd erau la vîrsta asta, cei mai buni dintre ei se îndrăgosteau unii de alții și-și petreceau timpul între ei.

Iar bătrînii se interesau și mai mult de ei și mergeau mai des în gymnazii [133] și erau de față cînd se luptau tinerii și se zeflemiseau între ei, și asta n-o făceau bătrînii într-o doară, ca să-și treacă vremea, ci pentru că, într-un anumit fel, socoteau că toți sînt pentru toți părinți și pedagogi și conducători, astfel că ei nu pierdeau nici momentul nici locul de a atrage luarea-aminte și de a pedepsi pe cel care greșește. Cu toate acestea, se orînduia un paidonom dintre bărbații cu bună faimă și în fruntea fiecărei grupe se punea cîte un așa-zis eiren [134], ales dintre cei mai înțelepți și mai buni luptători. Ei numesc eireni pe cei care au trecut de doi ani de vîrsta copilăriei, iar melireni numesc pe copiii cei mai în vîrstă. Acest eiren, în vîrstă de douăzeci de ani, comanda pe cei de sub ascultarea lor în lupte [135], și acasă ei îl servesc la masă ca niște sclavi. Celor mai zdraveni le rînduiește să-i aducă lemne, iar celor mai mici legume. Și le aduc furînd, căci unii se strecoară cu foarte mare dibăcie și

cu multe măsuri de pază în grădinile, iar alții în sissitiile [136] oamenilor. Dacă este prins, tînărul primește multe lovituri de bici, de vreme ce dă dovadă de ușurătate și stîngăcie cînd fură. Fură și mîncările pe care le pot [fura], învățînd să prade cu dibăcie pe cei care dorm sau nu iau serioase măsuri de pază.

Pedeapsa celui care este prins că fură este bătaia și foamea. Căci mîncarea lor este sărăcăcioasă, pentru ca să fie siliți să înfrîngă ei înșiși lipsa și, în acest fel, să devină curajoși și întreprinzători. Acesta este motivul pentru care mănîncă ei puțin. Altă pricină spun ei că este creșterea corpului. Căci corpul crește cînd duhul nu are mult de lucru și multă neliniște și nu este ținut în adîncul și în lungimea [trupului] de hrana prea îmbelșugată, ci crește în sus, fiind ușor, iar corpul își dă drumul creșterii slab și ușor. Acest lucru se pare că-i face și frumoși. Într-adevăr, mai ales firile uscative și slabe devin mai sprintene, pe cînd trupurile grase și bine hrănite sînt potrivnice sprintenelii din pricina greutății, după cum desigur și copiii femeilor care au luat curățenii în timpul sarcinii cresc uscați, dar frumoși și sprinteni, deoarece materia corpului lor, fiind ușoară, poate fi mai bine modelată de cel care-i dă o anumită formă. Dar să lăsăm la vrerea oricui să cerceteze cauza acestui fapt.

XVIII Dar copiii săvîrșesc furtul cu atîta băgare de seamă, încît se povestește că un copil, furînd un pui de vulpe și ascunzîndu-l în sîn, a fost mușcat de animalul sălbatic de pîntece și sfîșiat cu gheara, dar el, răbdînd în tăcere ca să nu se dea de gol, a murit. Acest lucru nu este de necrezut nici cînd este vorba despre efebii [137] de astăzi, dintre care pe mulți i-am văzut murind în bătăi la altarul zeiței Orthia [138].

Iar după terminarea cinei, eirenul, șezînd întins la masă, unui copil îi dă poruncă să cînte, iar altuia îi pune o întrebare, care cere un răspuns bine chibzuit, cam în acest fel : cine este cel mai bun cetățean sau cum este purtarea lui ? În felul acesta copiii erau obișnuiți chiar de la început să judece faptele bune și să se informeze asupra cetățenilor. Căci dacă cel întrebat nu putea răspunde cine este un bun cetățean sau cine n-are faimă bună, îl socoteau că are un suflet leneș și lipsit de ambiția de a dobîndi virtutea. Și răspunsul trebuia să fie însoțit de motivare și cu un exemplu, rezumat la cîteva cuvinte scurte și concentrat. Cel care răspundea cu cuvinte multe și de prisos era pedepsit cu o mușcătură la degetul mare al

mîinii, pe care i-o făcea eirenul. De multe ori eirenul pedepsea pe copii cînd erau de față unii bătrîni și demnitari, vrînd să arate dacă pedepsește cu socoteală și cum trebuie. Cînd aplica pedeapsa, cei de față nu-l împiedicau, dar după ce copiii plecau de-acolo, dădea socoteală dacă aplicase o pedeapsă prea aspră sau, dimpotrivă, prea ușoară și blîndă. Iar iubitorii copiilor luau parte la faima lor și la bine și la rău, și se spune că o dată un copil, în timpul unei lupte, rostind o vorbă necuviincioasă, demnitarii l-au pedepsit pe iubitor. Faptul de a iubi era atît de bine primit la ei, încît chiar femei nobile iubeau fecioarele, iar rivalitatea în dragoste era necunoscută, ci, dimpotrivă, cei care iubeau pe același băiat începeau să fie prieteni între ei și o duceau într-o continuă străduanie de a face pe cel iubit cît mai bun [139].

XIX Învățau pe copii să întrebuințeze vorbe aspre amestecate cu grație și exprimînd o idee adîncă în puține cuvinte. Căci banilor de fier, deși aveau o mare greutate, Lycurg le-a dat o valoare mică, după cum s-a spus, dar banii gîndirii, dimpotrivă, i-a făcut să aibă mult și adînc înțeles în cuvinte simple și puține la număr, izbutind să facă pe copii, prin îndelungata tăcere, să dea răspunsuri ca niște sentințe bine chibzuite. Căci după cum sămînța celor care fac abuz de împreunări nu prinde și rămîne lipsită de rod, tot așa și nestăpînirea în vorbire face gîndirea deșartă și fără sens.

Un locuitor din Attica rîdea de săbiile spartane că sînt mici și zicea că foarte ușor scamatorii pot să le înghită la teatru, dar regele Agis i-a răspuns : „Și totuși, chiar cu aceste spade ne războim noi cu dușmanii". Dar eu văd că vorbirea spartană pare că e scurtă, dar cuprinde foarte bine lucrurile și pune stăpînire pe gîndirea celor care o ascultă. Însuși Lycurg se pare că era scurt la vorbă și vorbea mai ales în sentințe, dacă putem să ne sprijinim pe cele ce se spune despre el. Așa este răspunsul pe care l-a dat cu privire la constituție unuia care cerea să întroneze democrația în cetate, cînd a zis : „Fă tu, mai întîi, democrație acasă la tine". Și cu privire la jertfe, cînd l-a întrebat cineva de ce le-a rînduit atît de mici și de simple, a răspuns : „Pentru ca nu cumva să întrerupem cinstirea divinității". Și în privința luptelor nu le-a oprit să le practice cetățenii numai pe acelea în care nu se întinde mîna. Se spune că el a

dar cetățenilor și prin scrisori răspunsuri de acest fel : „Cum am putea să respingem atacul dușmanilor ?" – „Dacă veți rămîne săraci și nu veți dori să fiți unul mai mare decît altul".

Tot așa și despre ziduri a zis : „S-ar putea să fie neînconjurată de ziduri cetatea care este înconjurată de viteji și nu de cărămizi". În ceea ce privește aceste răspunsuri și altele de felul acestora nu este ușor nici să nu crezi, dar nici să crezi.

XX Iată și cîteva exemple de vorbele de spirit spuse ca o învinuire adusă vorbirii lungi. Regele Leonidas a spus unuia care-i vorbea la timp nepotrivit despre lucruri nu fără importanță : „Străine, nu te folosești de ceea ce trebuie cînd trebuie". Harilaos, nepotul de frate al lui Lycurg, întrebîndu-l de ce legile sale sînt atît de puține, Lycurg i-a răspuns că oamenii care întrebuințează puține cuvinte n-au nevoie de legi multe. Arhidamidas [140], auzind pe unii cum îl învinuiau pe sofistul Hecataios [141], că primit fiind în sissition, n-a scos nici un cuvînt, a zis : „Cel care știe cuvîntul, știe și clipa cînd să-l spună". Iată acum și cîteva vorbe de spirit dintre cele despre care am spus că nu sînt lipsite de farmec. Un oarecare îl bătea la cap pe Demaratos [142] cu întrebări nelalocul lor și mai ales repeta întrebarea : „Cine este cel mai bun spartan". Demaratos i-a zis : „Cel care seamănă cel mai puțin cu tine". Cîțiva inși lăudau pe eleeni [143] că serbaseră frumos și după lege serbările olympice. Agis, auzindu-i, a spus : „Ce lucru mare fac eleenii că în timp de cinci ani sînt și ei o zi cum trebuie ?"

Theopompos [144] i-a spus unui străin care arăta multă bunăvoință și zicea că concetățenii săi îl numesc filospartan : „Ar fi fost mai bine pentru tine să fii numit filopolit" [145]. Un retor [146] atenian spunea despre spartani că sînt lipsiți de învățătură, dar Pleistonax al lui Pausanias [147] i-a zis : „Bine zici, pentru că dintre toți elenii numai noi n-am învățat nici un rău de la voi ". Cineva a întrebat pe Arhidamidas cîți spartani sînt, iar el i-a răspuns : „Destui, ca să izgonească pe netrebnici". Se poate vedea și obiceiul lor de a spune glume. Astfel, ei se obișnuiseră să nu spună nici o vorbă degeaba și nici să rostească vreun cuvînt care, într-un fel oarecare, să nu cuprindă vreun înțeles vrednic de luat aminte. Astfel, un spartan fiind chemat să asculte pe unul care imita privighetoarea,

a răspuns : „Am auzit chiar privighetoarea". Alt spartan a citit următoarea epigramă :

Războinicul Ares a răpus pe cei ce zac aici
Care au stins tirania. Au murit la porțile Selinuntelui [148],

și a zis : „Pe drept au murit oamenii ăștia, căci trebuia să lase tirania să ardă pe de-a-ntregul". Un tînăr a zis către cel care-i făgăduia că-i va da cocoși morți în bătaie : „Nu-mi da de ăștia, ci de cei care omoară pe dușmanii lor în luptă". Alt spartan, văzînd niște oameni că se duceau în lectică [149] la țară, a zis : „N-aș vrea să șed niciodată aci, că nu poți să te ridici în fața unui bătrîn".

Cam așa era felul vorbelor de spirit spartane, astfel încît unii au spus pe drept cuvînt că a laconiza înseamnă mai mult a filozofa decît a face gymnastică.

XXI Iar instruirea lor în privința cîntecelor și poeziilor nu era susținută mai puțin decît obișnuirea cu vorbirea aleasă și curată, ci poeziile lor aveau un imbold care trezea curajul și care le stîrnea un avînt al entuziasmului și acțiunii, iar vorbirea lor era simplă și lipsită de moliciune, exprimînd idei înalte și morale. Astfel cele mai multe poezii erau laude ale celor morți pentru Sparta, care erau slăviți, și dojană lașilor, pentru că duseseră o viață tristă și nefericită, și un îndemn sau o laudă a virtuții după vîrste. Nu este rău să dăm unul aici pentru a arăta cum erau. Fiind trei coruri, potrivit cu cele trei vîrste, la sărbători, corul bătrînilor, începînd zicea :

Și noi cîndva fost-am tineri curajoși !

Iar corul celor în floarea vîrstei răspundea :

Noi sîntem și, dacă te îndoiești, încearcă !

Iar corul copiilor răspundea :

Și noi fi-vom cu mult mai voinici !

Îndeobște, dacă cineva va cerceta poeziile spartane, dintre care unele s-au păstrat pînă la noi, și ar încerca să vadă cum sînt ritmurile embateriilor [150] pe care le cîntau, însoțindu-le cu flautul, cînd mergeau împotriva dușmanilor, pe drept cuvînt ar putea trage concluzia că Terpandros [151] și Pindar [152] au unit vitejia cu muzica. Terpandros a făcut următoarele versuri despre spartani :

Acolo înflorește strălucita tinerime și dulcea-mi zi
Și dreptatea cu drumurile largi.

Iar Pindar zice :

Acolo sînt chibzuințele bătrînilor
Și strălucesc lăncile tinerilor
Și-s dansuri și Muze și strălucire.

Într-adevăr, acești poeți ni-i arată pe spartani foarte iubitori de muzică și războinici.

Cîntecul frumos al chitarelor se acordă cu lancea

a spus un poet spartan.

Căci și în lupte regele sacrifica mai întîi muzelor, voind să le amintească, după cît se pare, de educația și de judecata la care vor fi supuși, pentru ca să fie gata să înfrunte primejdiile și să săvîrșească fapte care să merite a fi pomenite.

XXII Atunci, [în timp de război], slăbind pentru tineri asprimea disciplinei, nu-i împiedicau să-și îngrijească fierul [153] și armele și hainele, bucurîndu-se să-i vadă, ca pe niște cai care nechează și sînt plini de furie, că pleacă la luptă. De aceea, deși ei își îngrijeau părul încă de cînd erau efebi, îi dădeau o și mai mare atenție înainte de a înfrunta primejdia, ungîndu-l și făcîndu-i și cărare. Își aminteau și de o vorbă spusă de Lycurg cu privire la păr, anume că pe cei frumoși îi face și mai frumoși, iar pe cei urîți îi face să te sperii de ei. În timpul expedițiilor ei făceau exerciții gymnastice mai blînde și felul de viață nu era atît de mult supus disciplinei și nici nu erau atît de mult trași la socoteală, astfel că dintre toți oamenii numai pentru spartani războiul era o încetare a trudnicelor pregătiri în vederea lui.

Și la luptă, de cum se orînduia falanga lor [154] și de îndată ce vedeau pe dușmani, regele jertfea o capră și le poruncea tuturor

să-şi pună cununile [155], iar flautiştilor să cînte Castoriul [156]. Şi, în acelaşi timp, regele începea paionul [157] de marş, încît era o privelişte măreaţă şi impresionantă să-i vezi cum mergeau în ritm, în cîntecul flautului.

Şi nu răreau rîndurile şi nu se tulburau de loc, ci se duceau calmi şi veseli, mînaţi de poezie, la înfruntarea primejdiei.

Căci nici focul, nici mînia nu cuprinde pe nişte oameni de acest fel, ci ei au un moral puternic sprijinit de nădejde şi curaj, gîndind că divinitatea este de faţă. Iar regele mergea împotriva duşmanilor avînd cu el pe un învingător la jocurile olympice.

Se spune că unui spartan, la Olympia, oferindu-i-se mulţi bani ca să nu lupte, n-a primit, ci învingînd în luptă cu mare greutate pe adversarul său, cineva i-a zis : „Ce-ai cîştigat, spartane, c-ai ieşit învingător ?" Spartanul i-a răspuns zicînd : „Voi porni la luptă împotriva duşmanilor mergînd înaintea regelui". După ce respingeau şi înfrîngeau pe duşmani, îi urmăreau atîta cît trebuia statornicită victoria, punîndu-i pe fugă. Apoi se retrăgeau îndată, socotind că nu este o faptă nobilă şi nici potrivită cu un elen să lovească şi să ucidă pe cei care se recunoşteau înfrînţi şi se retrăgeau. Lucrul acesta nu era numai frumos şi mărinimos, ci şi folositor. Într-adevăr, duşmanii lor, ştiind că spartanii ucid pe cei care rezistă, dar cruţă pe cei care se retrag, socoteau că este mai folositor să fugă decît să reziste.

XXIII Hippias [158], sofistul, spune că Lycurg însuşi a fost foarte războinic şi a luat parte la multe expediţii, iar Philostephanos [159] pune pe seama lui Lycurg împărţirea călăreţilor în *ulame ;* ulamul este, după cum a statornicit el, un grup de cincizeci de călăreţi aşezaţi în formă de pătrat. Iar Demetrios din Phaleron [160] spune că Lycurg n-a luat parte la nici o acţiune militară, ci a pus temeiurile constituţiei sale în timp de pace. Se pare că şi armistiţiul olympic este gîndul şi fapta unui om blînd şi paşnic. Într-adevăr, spun unii, după cum aminteşte Hermippos [161], că la început Lycurg nu s-a ocupat şi n-a luat parte la cele săvîrşite de Iphitos, ci că, din întîmplare, fiind plecat şi luînd parte la aceste jocuri, a auzit parcă vocea unui om înapoia sa, care se minuna că Lycurg nu îndeamnă pe cetăţean să ia parte la sărbătoare. Cînd şi-a întors capul, Lycurg nevăzînd pe nimeni care să fi rostit aceste cuvinte, a socotit

că însăşi divinitatea glăsuise şi, ducîndu-se la Iphitos, a orînduit sărbătoarea şi a făcut-o mai faimoasă şi mai temeinică.

XXIV Iar educaţia [la spartani] se prelungea pînă la maturitate, căci nimeni nu era slobod să trăiască după bunul său plac, ci ei trăiau în cetate ca într-o tabără, avînd bine statornicit şi felul lor de viaţă şi îndeletnicirile cu trebile obşteşti şi, îndeobşte, ei socoteau că nu sînt ai lor înşişi, ci ai patriei ; şi, dacă nu li se orînduise altceva de făcut, ei supravegheau copiii şi-i învăţau ceva folositor sau învăţau ei înşişi cîte ceva de la cei mai bătrîni. Era, într-adevăr, belşugul de răgaz unul dintre lucrurile frumoase şi fericite pe care le-a pregătit Lycurg pentru cetăţenii săi, cărora nu le-a îngăduit de loc să se îndeletnicească cu vreun meşteşug pentru bani ; ei n-aveau de loc nevoie de bani, care se strîng cu greu şi cu multă bătaie de cap, de vreme ce bogăţia la ei nu trezea nici un entuziasm şi n-avea nici o trecere [162].

Iar hiloţii lucrau pentru ei pămîntul, plătind dajdia pomenită. Găsindu-se un spartan la Atena, pe cînd se ţineau procese, şi aflînd că un cetăţean fusese osîndit pentru lene şi mergea descurajat şi însoţit de prietenii săi, care şi ei erau cuprinşi de mînie şi revoltă, a cerut celor care-l cunoşteau să-i arate cine este cel care fusese condamnat pentru libertate.

Atît de servilă socoteau ei că este îndeletnicirea cu meşteşugurile şi cîştigarea banilor [163].

Procesele la ei, cum era firesc, lipseau ca şi banii, deoarece la ei nu era nici prisos de belşug, nici lipsă, ci egalitatea în bunăstare şi viaţa înlesnită era adusă de viaţa modestă [164]. Coruri şi dansuri şi petreceri şi îndeletniciri cu vînătoarea şi exerciţii în gymnazion [165] şi leshe [166] tot timpul dăinuiau la ei, cînd nu erau plecaţi la război.

XXV Spartanii mai tineri de treizeci de ani nu coborau în agora, ci îşi făceau prin rude şi iubitori chivernisirile casei. Iar pentru cei mai bătrîni era ruşinos să fie văzuţi că-şi pierd mereu timpul cu asta şi nu-şi întrebuinţează cea mai mare parte din zi în gymnazii şi în aşa-zisele leshe. Căci, într-adevăr, adunîndu-se în gymnazii şi leshe, ei îşi petreceau în cuviinţă răgazul unii cu alţii, fără să-şi mai amintească de cele în legătură cu cîştigul de bani sau cu orice altă nevoie din piaţă. Şi cea mai mare parte a acestei treceri de vreme o împlineau lăudînd faptele bune şi criticînd pe cele rele, cu glume

și rîs ușor, care le atrăgea luarea-aminte și-i făcea să se îndrepte. Căci nici Lycurg însuși nu era un auster neîmblînzit, ci a ridicat o statuie a Rîsului, după cum istorisește Sosibios [167], aruncînd și el uneori cîte o glumă, ca un fel de îndulcire a muncii și vieții obișnuite, la ospețe și la altfel de treceri de vreme.

Îndeobște, căuta să obișnuiască pe cetățeni să nu dorească și să nu se priceapă să ducă o viață fiecare aparte, ci mereu strîns uniți, întocmai ca albinele, în obștii și unii cu alții, grupîndu-se în jurul conducătorului și aproape ieșindu-și din fire de entuziasm și ambiție să fie pe de-a-ntregul ai patriei, așa cum se poate vedea felul lor de gîndire după unele vorbe.

Astfel, Paidaretos [168], nefiind ales printre cei trei sute [169], a plecat acasă senin și parcă strălucitor de bucurie că cetatea are trei sute de oameni mai buni decît el. Iar Polycratidas [170], cînd a fost trimis cu alții într-o solie la generalii regelui [171], a fost întrebat dacă ei vin ca simpli particulari sau sînt solii poporului, iar el a răspuns : „Dacă nu izbîndim, am venit ca simpli particulari, iar dacă izbîndim sîntem trimișii poporului". Argileonis, mama lui Brasidas [172], cînd au venit unii străini de la Amphipolis [173] și s-au dus s-o vadă, ea i-a întrebat dacă Brasidas a murit frumos și așa cum merită Sparta. Ei au început să slăvească pe Brasidas și să-i spună că Sparta nu mai are altul ca el. Dar ea le-a zis : „Nu spuneți așa, oaspeți, era un brav om Brasidas, dar Sparta are mulți bărbați mai buni decît el".

XXVI Iar pe bătrînii din gerousie la început i-a ales, după cum s-a spus, Lycurg însuși, dintre cei cu care se sfătuia. Apoi, mai tîrziu, a orînduit ca, în locul unuia care murea, să pună pe cel socotit cel mai bun în virtute, dintre cei care aveau peste șaizeci de ani. Și cea mai grea și cea mai îndîrjită întrecere omenească la ei asta era, căci nu cel mai sprinten dintre sprinteni sau cel mai viguros dintre viguroși, ci cel mai bun dintre buni și cel mai înțelept dintre înțelepți trebuia să fie ales și să aibă, ca răsplată a virtuții întregii sale vieți, întreaga putere în cetate, ca să zicem așa, avînd drept de viață și de moarte și de a hotărî asupra onoarei și asupra celor mai de seamă bunuri ale cetățenilor [174]. Iar alegerea se făcea în felul următor : cînd se aduna poporul, anumiți bărbați aleși stăteau închiși într-o casă lîngă locul adunării, fără să vadă mulțimea și fără să fie văzuți, ci auzeau numai strigătele oamenilor din adunare. Căci ei votau pe candidați aci, ca și în alte adunări, prin

strigăte, dar nu pe toți o dată, ci fiecare candidat era introdus, prin tragere la sorți, în apella, și trecea în tăcere prin mijlocul cetățenilor. Avînd deci cei care erau închiși în casă niște tăbliță, însemnau puterea strigătului scos de cetățeni pentru fiecare, neștiind pentru cine era, în afară numai că ei însemnau că era primul sau al doilea sau al treilea sau al cîtelea se nimerea să fie trecut prin apella. Și cel pentru care se strigase mai mult și mai tare, pe acela-l alegeau. Apoi, alesul, avînd cununa pe cap, se ducea să se închine la altarele zeilor. Îl urmau mulți tineri care-l lăudau și-l slăveau și multe femei care-i aduceau slavă în cîntece, fericindu-i virtutea și viața. Iar fiecare dintre prietenii săi îi oferea un prînz, spunînd că cetatea îl cinstește prin această masă. După ce-i vizita pe toți, se ducea în sissition și lucrurile se petreceau după obicei și punîndu-i-se două porții dinainte, el lua una și o păstra. După prînz, în timp ce femeile cu care era rudă stăteau la ușile phiditiului [175], el chema pe aceea pe care o onora mai mult și, dîndu-i porția de mîncare, îi spunea că-i dă acest semn de cinste pe care-l primise el, pentru ca și ea să fie petrecută în laude de celelalte femei.

XXVII El a pus rînduială și în cele ce se făceau la înmormîntare. Astfel, mai întîi, suprimînd orice fel de teamă de zei, a îngăduit să se îngroape morții în cetate, iar mormintele să fie lîngă temple, făcînd astfel ca tinerii să fie familiarizați și obișnuiți cu astfel de lucruri, ca să nu se mai tulbure și să nu mai aibă groază de moarte, închipuindu-și că cei care se ating de un trup mort sau care trec printre morminte se pîngăresc. Apoi n-a mai îngăduit să se îngroape o dată cu trupul nici un lucru, ci, înfășurînd corpul într-o pînză roșie și în frunze de măslin, îl îngropau. Nu era îngăduit să se scrie numele mortului, în afară de numele unui erou căzut în luptă sau al unei preotese. A mărginit timpul de doliu la unsprezece zile, iar în ziua a douăsprezecea trebuia să se aducă jertfe Demetrei [176] și să înceteze doliul. Căci nici o treabă nu era fără rost și lăsată în părăsire, ci Lycurg știa să amestece în cele necesare o dragoste pentru virtute și o învinuire a răutății și întesa cetatea cu mulțime de pilde cu care cetățeanul, în chip necesar, întîlnindu-se mereu și crescînd cu ele, să se ducă și să se formeze după ceea ce este bine. De aceea nici n-a îngăduit plecarea celor care doreau să-și părăsească cetatea și să călătorească prin străinătate, ca să nu aducă

moravurile şi deprinderile unor feluri de viaţă lipsită de cultură şi ale unor practici politice deosebite.

Dar el a şi izgonit pe cei care se îngrămădiseră şi se revărsaseră înlăuntrul cetăţii fără nici un rost, nu pentru că se temea ca nu cumva să imite constituţia şi să înveţe ceva folositor pentru practica virtuţii, cum zice Thucydides,[177] ci mai mult ca să nu fie dascălii vreunui obicei rău. Căci o dată cu corpuri străine este firesc să se strecoare în cetate şi cuvinte străine, iar cuvintele noi aduc judecăţi noi, din care este necesar să se nască patimi multe şi preferinţe care sînt în dezacord cu regimul politic existent, ca [zgomotele] cu o armonie. De aceea socotea şi mai mult că trebuie să păzească cetatea să nu se umple de obiceiuri rele sau de corpuri bolnăvicioase, care se strecoară dinafară.

XXVIII Ei bine, cu toate acestea nu este nici urmă de nedreptate sau de lipsă de măsură pe care le pun unii pe seama legilor lui Lycurg, zicînd că aceste legi sînt îndeajuns de bune pentru a sprijini creşterea corpului, dar neîndestulătoare pentru dezvoltarea spiritului de dreptate. Iar aşa-zisul „ascunziş“ [178] la spartani, dacă într-adevăr asta este una din rînduielile politice ale lui Lycurg, după cum istoriseşte Aristoteles, ar fi trezit aceeaşi părere şi lui Plato, în ceea ce priveşte rînduiala politică şi omul. Acest „ascunziş“ se petrecea în felul următor : conducătorii tinerilor, din timp în timp, trimiteau la ţară pe cei care păreau că au mai multă minte, punîndu-i să ia cu ei numai pumnalele şi hrana necesară şi altceva nimic. Ziua, tinerii, împrăştiindu-se în locuri dosite, se ascundeau şi stăteau liniştiţi, iar noaptea, ieşind la drum, omorau pe hiloţii pe care-i prindeau. De multe ori, cutreierînd ogoarele, ucideau pe cei mai curajoşi şi mai puternici. Aşa cum spune şi Thucydides în *Istoria războiului peloponesiac,* hiloţii socotiţi de spartani vrednici de a fi încununaţi pentru vitejia lor, ca şi cînd ar fi fost liberi, au fost duşi pe la altarele zeilor, dar puţin mai în urmă au dispărut cu toţii, fiind ei la număr mai bine de două mii ; astfel nimeni n-a mai putut spune nici îndată, nici mai tîrziu în ce fel au fost ucişi.

Aristoteles spune că şi eforii[179], cînd intrau în slujbă, declarau război hiloţilor pentru ca uciderea să fie neîntinată şi îndeobşte spartanii se purtau rău şi aspru cu hiloţii, încît îi sileau să bea mult vin curat în sissitii, spre a arăta tinerilor ce înseamnă beţia. Le porunceau apoi să cînte şi să danseze dansuri obscene de rîs, dar

să se ţină departe de dansurile şi vorbele oamenilor liberi. De aceea se şi spune că, mai tîrziu, cînd thebanii au făcut o expediţie în Sparta, hiloţii capturaţi, primind porunca să cînte versurile lui Terpandros şi Alcmanos [180] şi Spendones [181] din Sparta, au spus că nu pot, deoarece nu le îngăduie stăpînii. În acest fel cei care spun că la Sparta şi omul liber este foarte liber şi sclavul foarte sclav, au prins foarte bine deosebirea dintre stăpîni şi sclavi.

Eu socotesc că aceste răutăţi i-au cuprins mai în urmă pe spartani, mai ales după marele cutremur, cînd se spune că hiloţii au atacat pe spartani aliindu-se cu messenienii [182] şi au pricinuit foarte multe stricăciuni la ţară şi au făcut ca o mare primejdie să împresoare cetatea. Căci eu n-aş putea să pun pe seama lui Lycurg această rînduială atît de crudă a „ascunzişului“, făcîndu-mi o idee a felului său de a fi după blîndeţea şi dreptatea de care a dat, altminteri, dovadă, lucru pe care l-a atestat şi divinitatea.

XXIX După ce el a izbutit să statornicească în deprinderi principalele sale aşezăminte, iar constituţia dată de el se întrema cum trebuie şi putea să se ţină singură pe picioare şi să fie teafără prin ea însăşi, cum spune Plato că, după ce a făcut lumea şi a îndeplinit prima mişcare, zeul [183] s-a umplut de bucurie, tot aşa şi Lycurg, cuprins de încîntare şi plăcîndu-i frumuseţea şi mărcţia legiuirii sale, care ajunsese la faptă şi-şi mergea drumul său propriu, a dorit, pe cît este cu putinţă prevederii omeneşti, s-o facă nemuritoare şi neschimbătoare pentru viitor.

Adunînd deci pe toţi spartanii, le-a spus că toate merg cumsecade şi destul de potrivit pentru fericirea şi virtutea cetăţenilor, dar că lucrul cel mai de seamă şi mai de frunte n-ar putea să li-l spună mai înainte de a cere sfat zeului [184]. Le-a spus deci că trebuie să rămînă la legile de faţă şi să nu schimbe şi să nu mişte nimic pînă cînd nu se va întoarce el de la Delphi. Iar cînd se va întoarce, va face tot ceea ce va crede zeul de cuviinţă. Fiind toţi de aceeaşi părere şi îndemnîndu-l să pornească la drum, Lycurg, punîndu-i pe regi şi bătrîni să jure, apoi şi pe ceilalţi cetăţeni, că vor rămîne credincioşi şi se vor folosi de constituţia de faţă pînă se va întoarce el, a pornit la Delphi.

Ajungînd deci la oracol şi aducînd jertfă zeului, l-a întrebat dacă legile sînt bune şi potrivite pentru a aduce fericirea şi a spori virtutea cetăţenilor. Zeul a răspuns că şi legile sînt bine aşezate, că şi

cetatea va dăinui cu mare faimă, dacă se va folosi de constituția lui Lycurg, iar Lycurg, scriind oracolul, l-a trimis la Sparta, apoi aducînd iarăși jertfe zeului și îmbrățișînd pe prieteni și pe fiul său s-a hotărît să nu mai ridice jurămîntul cetățenilor, ci să-și ridice viața de bunăvoie, ajungînd la vîrsta la care este potrivit să mai trăiască sau, dacă vrea, să-și ridice viața, mai ales că toate cele ce țineau de ființa lui îi aduceau fericirea.

A murit, deci, abținîndu-se de la mîncare, socotind că nici moartea bărbaților politici nu trebuie să fie nefolositoare cetății, nici sfîrșitul vieții să nu fie lipsit de activitate, ci să se petreacă atunci cînd omul mai săvîrșește încă virtutea și este activ. Se gîndea că pentru el, care împlinise cele mai frumoase fapte, moartea este într-adevăr o desăvîrșire a fericirii, iar pentru cetățeni, drept paznic al faptelor sale bune și frumoase pe care le-a împlinit în timpul vieții va lăsa moartea sa, deoarece ei juraseră că se vor folosi de constituție pînă se va întoarce el. Și nu s-a înșelat în prevederile sale, căci Sparta a fost cea dintîi cetate în Hellada prin buna rînduială și faima sa, folosindu-se de legile lui Lycurg timp de cinci sute de ani, legi de care nici unul dintre cei paisprezece regi care au domnit după el, pînă la Agis al lui Arhidamos [185], nu s-au atins căci așezarea eforilor n-a fost suprimarea, ci întărirea constituției și, deși părea că este favorabilă poporului, a făcut aristocrația și mai puternică.

XXX În timpul domniei lui Agis [186] a pătruns pentru prima dată banul la Sparta și o dată cu banul pofta nesăturată și dorința de bogăție din pricina lui Lysandros [187], care, deși el însuși nu se lăsa cucerit de bani, și-a umplut patria de dorința de bogăție și de lux, aducînd din război aur și argint și dînd astfel lovituri legilor lui Lycurg.

Cît timp au fost stăpîne aceste legi, Sparta n-a dus viața unei constituții de cetate, ci viața unui om dibaci și înțelept și, mai mult, după cum spun poeții în mituri că Heracles, avînd o piele de leu și o măciucă, a străbătut lumea pedepsind pe călcătorii de lege și pe tiranii sălbatici, tot așa Sparta, stăpînind peste Hellada care primea și voia să fie condusă cu o singură scytală [188] și cu o singură manta roasă [189], a sfărîmat domniile nedrepte și tiraniile în constituțiile cetăților și a hotărît soarta războaielor și a potolit răscoalele, uneori fără să miște un singur scut, ci trimițînd doar un sol, căruia toți îi îndeplineau cele ce se rînduiseră, dînd fuga și punîndu-se în

ordine, întocmai ca albinele cînd apare matca. Atît de mare era buna rînduială și dreptatea în cetate. De aceea, eu mă mir de cei care spun că spartanii știau să se lase conduși, dar nu știau să conducă, și care laudă cuvîntul regelui Theopompos. Într-adevăr, regele Theopompos, cînd cineva a zis că Sparta a fost salvată de regi care știau să conducă, a răspuns : „Mai mult a fost salvată de cetățeni care știu să asculte". Într-adevăr, cetățenii nu ascultă de cei care nu știu să conducă, iar convingerea este învățătura conducătorului, căci cel care conduce frumos face pe cei conduși să-l urmeze frumos ; și după cum desăvîrșirea meșteșugului de călăreț stă în a face calul blînd și ascultător, tot așa știința regească stă în a sădi în oameni ascultarea [190], iar lacedemonienii nu stîrneau în alții convingerea, ci dorința de a fi conduși și de a li se supune lor [191]. Căci ei nu cereau nici corăbii, nici bani, nici hopliți [192] de la ei, ci numai un conducător spartan. Iar cînd l-au primit, s-au purtat față de el cu cinste și respect, așa cum au făcut sicilienii cu Gylippos [193] și chalcidienii [194] cu Brasidas și toți elenii din Asia cu Lysandros și Callicratidas și Agesilaos [195], numind pe acești bărbați rînduitori și înțelepți ai popoarelor și ai conducătorilor de pretutindeni și privind către cetatea spartanilor ca spre o educatoare și învățătoare a vieții cuviincioase și a unei constituții bine așezate [196].

De asta se pare că a rîs și Stratonicos [197] cînd face legi în glumă și dă îndemnul ca atenienii să serbeze misterii și să rînduiască ceremonii [198], eleenii să pună la cale întreceri, de vreme ce le fac foarte bine, iar pe lacedemonieni, dacă vor greși, ei să-i jupoaie. Asta s-a spus în glumă. Dar Antisthenes [199], discipolul lui Socrates, văzînd că, după bătălia de la Leuctra [200], thebanii încep să se înfumureze, a spus că nu se deosebesc întru nimic de copiii care se mîndresc că și-au bătut pedagogul.

XXXI Totuși nu ăsta era lucrul de căpetenie pentru Lycurg, anume să lase o cetate care să ocîrmuiască prea multe cetăți, ci socotind că, întocmai ca în viața unui om, tot așa și în viața întregii cetăți, fericirea se naște din virtute și din buna rînduială înlăuntrul ei, și în acest scop a îndreptat rînduielile și chibzuințele sale, pentru ca spartanii să trăiască vreme cît mai îndelungată liberi și neatîrnați și înțelepți.

Această idee de temelie a pus-o și Plato în *Statul* său și Diogenes [201] și Zenon [202] și toți cîți au vorbit despre aceste lucruri

și și-au atras laude, deși au lăsat numai scrieri și cuvinte. Iar cel care a adus la lumină, nu scrieri și cuvinte, ci o constituție neimitată în fapt și care a arătat celor care susțineau că nu există o astfel de constituție amintită de filozofi, toată cetatea supusă rînduielilor înțelepciunii, în chip firesc a întrecut în slavă pe toți conducătorii de cetăți la eleni.

De aceea și Aristoteles zice că Lycurg este mai puțin decît s-ar cuveni, deși este foarte mult cinstit la Sparta. Astfel, Lycurg are un templu și în fiecare an îi aduc jertfe ca unui zeu. Se zice că după ce i s-au adus rămășițele trupești în patrie, un fulger s-a abătut asupra mormîntului lui și că lucrul acesta nu i s-a mai întîmplat decît lui Euripides, care a murit și a fost înmormîntat la Arethusa, în Macedonia.

Unii spun că Lycurg a murit la Kyrra [203], iar Apollothemis [204] la Elis [205], iar Timaios [206] și Aristoxenos [207] la Creta. Aristoxenos zice că mormîntul lui se vede la Pergamia, în Creta, lîngă drumul străinilor.

Se spune că a lăsat un singur fiu, Antioros, care murind fără copii, neamul i s-a stins. Dar prietenii și rudele au întemeiat o societate care a dăinuit multă vreme și au numit zilele în care se adunau *Lycurgii*.

Aristocrates, fiul lui Hipparhos, zice că murind Lycurg în Creta străinii i-au ars trupul și au răspîndit cenușa în mare, deoarece așa s-a rugat și a țărmurit el, de teamă ca nu cumva, dacă rămășițele sale pămîntești vor fi aduse la Sparta, spartanii să creadă că s-a întors și dezlegînd jurămîntul, să schimbe constituția. Acestea am avut de spus despre Lycurg.

NUMA

şi şi-au atras laude, deşi au lăsat numai scrieri şi cuvinte. Iar cel care a adus la lumină, nu scrieri şi cuvinte, ci o constituţie neimitată în fapt şi care a arătat celor care susţineau că nu există o astfel de constituţie amintită de filozofi, toată cetatea supusă rînduielilor înţelepciunii, în chip firesc a întrecut în slavă pe toţi conducătorii de cetăţi la eleni.

De aceea şi Aristoteles zice că Lycurg este mai puţin decît s-ar cuveni, deşi este foarte mult cinstit la Sparta. Astfel, Lycurg are un templu şi în fiecare an îi aduc jertfe ca unui zeu. Se zice că după ce i s-au adus rămăşiţele trupeşti în patrie, un fulger s-a abătut asupra mormîntului lui şi că lucrul acesta nu i s-a mai întîmplat decît lui Euripides, care a murit şi a fost înmormîntat la Arethusa, în Macedonia.

Unii spun că Lycurg a murit la Kyrra [203], iar Apollothemis [204] la Elis [205], iar Timaios [206] şi Aristoxenos [207] la Creta. Aristoxenos zice că mormîntul lui se vede la Pergamia, în Creta, lîngă drumul străinilor.

Se spune că a lăsat un singur fiu, Antioros, care murind fără copii, neamul i s-a stins. Dar prietenii şi rudele au întemeiat o societate care a dăinuit multă vreme şi au numit zilele în care se adunau *Lycurgii.*

Aristocrates, fiul lui Hipparhos, zice că murind Lycurg în Creta străinii i-au ars trupul şi au răspîndit cenuşa în mare, deoarece aşa s-a rugat şi a ţărmurit el, de teamă ca nu cumva, dacă rămăşiţele sale pămînteşti vor fi aduse la Sparta, spartanii să creadă că s-a întors şi dezlegînd jurămîntul, să schimbe constituţia. Acestea am avut de spus despre Lycurg.

NUMA

NOTIȚĂ ISTORICĂ

Numa este o figură legendară, căreia tradiția i-a pus pe seamă instituirea celor mai însemnate culte și așezăminte religioase romane.

Religia romană, după cîte putem să ne dăm seama din informațiile pe care le avem la îndemînă, pe vremea cînd tradiția plasează figura lui Numa, se caracteriza printr-un politeism abstract[1]. *Romanii credeau că în fiecare lucru și în fiecare fenomen se ascunde o putere divină, o divinitate, un* numen. *De pildă, în apă, după concepția lor, era un* numen *deosebit de cel din foc; în arbori, în izvoare, în tunete, erau diferite* numina. *Diferitele evenimente din viața omului își aveau fiecare un* numen *aparte. Astfel, o divinitate deosebită avea în ocrotirea sa primul țipăt al copilului, alta îi îndruma primii pași cînd învăța să meargă, alta-l învăța să vorbească etc. În chipul acesta, copilăria era ocrotită de nu mai puțin de 43 de divinități. Așa cum am spus mai sus, aceste puteri, la început, erau niște abstracțiuni, fără vreo reprezentare materială oarecare. Dacă nu aveau un chip bine definit, aceste* numina *erau, în schimb, amintite prin anumite simboluri. De pildă, o cremene (lapis siliceus) amintea de Jupiter, o lance* (quiris) *– de Marte.*

Dar nu numai obiectele și fenomenele își aveau fiecare propriul său numen, ci și ginții le și triburile. Astfel, tribul Ramnes-*ilor adora pe Jupiter, al* Tities-*ilor adora pe Quirinus, iar al* Luceres-*ilor pe Mars. După unirea celor trei triburi, Quirinus și Mars s-au contopit cu Jupiter, care a devenit principala zeitate. Divinitățile principale din prima perioadă erau: Ianus, Saturnus, Mars, Jupiter, Quirinus, Iuno, Ops, Vesta. De asemenea, romanii, în epoca orînduirii comunei primitive, credeau și în anumite spirite. Zeul ginții*

[1] *Istoria Universală*, vol. II, p. 100.

sau al familiei se numea genius. Penates – *penații – erau spiritele protectoare ale casei, ca imobil.* Lares – *larii – erau socotiți ca spirite ocrotitoare ale locuitorilor casei. În atrium sta simbolul de lemn al așa-zisului* Lar familiaris, *„larul familiei". Exista, în concepția lor, și un lar al statului* – summus publicus lar. Manes – *„manii" – erau, în credința lor, sufletele morților. Cu timpul, sub influența religiei grecești și a altor religii orientale, aceste abstracțiuni au căpătat înfățișare omenească, s-au antropomorfizat.*

Cultul *la Roma avea o însemnătate covîrșitoare și era reglementat în amănunt. Potrivit tradiției, Romulus a introdus cultul zeiței* Dea Dia, *protectoarea holdelor, căreia-i erau consacrate colegiile fraților* arvali, *pe care Numa le-a reunit. Tarquinii, se spunea, au ridicat un templu pe Capitoliu, în care erau cinstite cele trei divinități : Jupiter, Iuno, Minerva. Prin aceasta Capitoliul s-a transformat într-o* curia deorum – *„curie a zeilor". Tarquinius Superbus, după tradiție, a introdus cărțile sibylline,* libri *sibyllini, cumpărate de la o Sibyllă (preoteasă a zeului Apollo) de la Cumae. În aceste cărți se găseau, după tradiție, anumite profeții. Treptat, a început elenizarea religiei și a cultului roman și au fost adorați zeii Apollo, Neptun, Pluto, Demeter (Ceres), Hermes (Mercur), Magna Dea (Cybele) etc.*

Colegiile de preoți *erau bine reglementate și se bucurau de o deosebită trecere la romani.*

La început, regele era preotul suprem. Cu timpul s-au instituit colegii de preoți. Cine dorea să fie preot trebuia să fie de condiție liberă, adică să fie cetățean roman cu drepturi totale și depline, să aibă o viață nepătată, să aibă o anumită vîrstă. Preoții erau aleși pe viață, erau inamovibili, nu dădeau socoteală nici unui magistrat. Cele mai de seamă colegii de preoți erau : pontificii, augurii, salii, fețialii.

Pontifices *erau, la început, un colegiu de cinci preoți. Șeful lor se numea* pontifex maximus – *„pontificele cel mare". Numărul lor a crescut, mai tîrziu, la cincisprezece. Misiunea lor era întreținerea podului de lemn de pe Tibru și aducerea sacrificiilor pe acest pod. Tibrul, care era adorat în vechime, nu putea fi trecut fără anumite ceremonii religioase, de aceea* pontifices, *din cele mai vechi timpuri, au căpătat o mare însemnătate în viața religioasă romană. Astfel, cu timpul ei au ajuns să supraveghieze cultul tuturor zeilor și să controleze celelalte colegii de preoți. În rezolvarea problemelor de cult ei constituiau instanța supremă. Pontificii aveau în subordinea colegiului lor următoarele categorii de preoți :* rex sacrorum, rex sacrificulus, *„șeful sacrificiilor", care se îngrijea de săvîrșirea sacrificiilor conform ritualului ;* flamines – *„flaminii" (trei* maiores – *„mai mari" și doisprezece* minores *„mai mici") – erau preoți care slujeau fiecare cîte un zeu. Cei trei* flamines maiores *erau : al lui Jupiter* (flamen Dialis), *al lui Marte* (flamen Martialis) *și al lui Quirinus* (flamen Quirinalis) ; *vestalele* (vestales), *preotesele de la templul zeiței Vesta, care se bucurau de o deosebită cinste la romani.*

Augures (auspices) – *„augurii", „auspicii" – erau la început doi, apoi, cu timpul, au ajuns să fie șase. Misiunea lor era să cunoască voința zeilor după zborul păsărilor, după semne cerești etc.*

Salii – *(colegiul) „saliilor" – erau preoți care îngrijeau de cultul zeului Mars. Erau doisprezece la număr și își aveau reședința pe colina Palatin. Șeful lor era* flamen Martialis. *Pe colina Quirinal erau* Salii collini, *care se îngrijeau de cultul lui Ouirinus ; în fruntea lor era* flamen Quirinalis.

Fetiales – *„fețialii" – constituiau un străvechi colegiu de preoți, care număra douăzeci de membri și care veghea asupra condițiilor în care se declara războiul sau se încheia pacea și felul în care se respectau tratatele încheiate cu diferite cetăți.*

Această sumară privire asupra religiei romane ne arată că dintre cele trei elemente de bază constitutive ale unei religii – zeitățile, cultul, colegiile de preoți – la Roma o deosebită importanță s-a acordat cultului și colegiilor preoțești, care au jucat un rol de seamă chiar în viața politică a statului. În discursul De domo sua, *„Despre casa sa", ținut în fața pontificilor, Cicero caracterizează cît se poate de exact rolul jucat de religie în viața politică, arătînd că, încă din vechime, personalități politice de seamă dețineau ranguri preoțești înalte. Bineînțeles că, treptat, religia și în special auguratul au fost folosite ca instrument în lupta dintre diferitele facțiuni politice în perioada de destrămare a republicii.*

Atît zeitățile adorate de romani, cît și cultul și colegiile de preoți erau rezultatul unei îndelungate evoluții. Dacă ne gîndim că, de la simple abstracțiuni, divinitățile romane au trecut la forme antropomorfice, mai ales sub influența zeităților grecești și că de la sacrificii omenești (devotio), *cultul s-a umanizat, limitîndu-se la sacrificii de animale* (sacrificia) *și la invocări* (carmina) *și că, în*

general, religia romană a suferit influențe etrusce, grecești, orientale, atunci ne dăm mai bine seama de durata lungă a procesului care a dus la cristalizarea cultului și a colegiilor de preoți.

Tradiția însă, ca și în domeniul politic, exagerînd rolul personalității în istorie și atribuind unui simplu moment crearea unor instituții care au fost rezultatul unui proces de veacuri, i-a atribuit lui Numa instituirea unei serii de colegii preoțești și de culte. Astfel, potrivit tradiției, Numa a întărit, refăcînd, cultul zeiței Dea Dia, a stabilit ritualul sacrificiilor de ispășire și, îndeobște, a instituit diferitele culte, dînd o adevărată constituție religioasă : Numa religionibus te divino iure populum devinxit [1] – *„Numa a legat poporul cu legăturile religiei și ale dreptului divin". Tacitus, el însuși, ia de bună tradiția cu privire la activitatea religioasă a lui Numa. Cum a privit Plutarh activitatea lui Numa ?*

* * *

Ca și în Viețile *lui Theseus, Romulus și Lycurg, Plutarh își dă seama de caracterul legendar al știrilor despre Numa. Întreg capitolul I este consacrat problemei contradicțiilor dintre datele cu privire la Numa, în general, și la timpul cînd a trăit, în special. Plutarh aduce în discuție două elemente care dovedesc încă o dată că biograful nu era de loc nepăsător față de veracitatea mărturiilor. Astfel, el vorbește despre arderea documentelor de pe Capitoliu, în timpul invaziei gallilor, care a avut loc în anul 390 î.e.n., și despre autorii care au falsificat tabelele genealogice, dorind „să facă pe placul unor oameni vîrîți cu sila în gințile străvechi și în cele mai cu vază familii, cu care nu sînt de fapt înrudiți" [2]. Iată concluzia pe care o trage Plutarh în fața acestor contradicții : „Faptele vrednice de crezare pe care le-am primit și eu despre Numa le povestesc pornind de la un început al meu propriu" [3]. Se vede, astfel, că biograful nu renunță la cercetarea unei probleme care, date fiind cele afirmate de el însuși, ar fi putut să-i pară insolubilă. El își dă seama că soluțiile pe care le propune au același*

[1] Tacitus, *Annales*, III 26.
[2] *Numa*, cap. I, cf. cap. IV.
[3] *Ibidem*.

caracter de relativitate ca și celelalte, dar nu renunță la expunerea unui material care poate delecta pe cititor.

Este interesant de văzut cum biograful se ridică, relativ, la o înaltă critică a legendei, pentru ca, apoi, din nou să se lase furat de firul povestirii care încîntă și farmecă. În acest fel, ceea ce într-o clipă era legendă, pe nesimțite devine iarăși adevăr istoric și este discutat de biograf cu toată seriozitatea. Dăm cîteva pasaje de critică rațională a legendei, așa cum a înțeles s-o facă biograful din Cheroneea.

După ce amintește de legăturile lui Numa cu Egeria, Plutarh spune : „Este vădit lucru că această poveste seamănă cu multe din vechile mituri, pe care le-au primit cu veneratie frigienii cu privire la Attis... arcadienii cu privire la Endymion și alte popoare cu privire la alți oameni, care aveau faima că fuseseră fericiți și evlavioși" [1]. Ridicîndu-se împotriva afirmației că Romulus a fost zeificat, Plutarh spune : „Firește, pe Romulus romanii îl slăvesc în legende, numindu-l fiu al zeilor și spun că, încă prunc fiind, el a avut parte de o hrană zeiască și mîntuitoare. Pentru mine însă nu numai neamul lui este muritor, ci și hrana și îndrumarea dată de oamenii pe care-i știți" [2]. Acestea sînt vorbe puse în gura lui Numa, dar acceptate de Plutarh ca atare. După ce istorisește legenda în legătură cu Picus și Faunus, care au fost prinși de Numa, Plutarh adaugă : „Aceste basme născocite și de rîs arată atitudinea oamenilor de atunci în fața divinității, [atitudine] pe care le-o împlîntase în suflet o lungă obișnuință" [3]. Cu toate aceste critici pe care le aduce legendei, Plutarh este furat de basm și-l ia drept realitate. Astfel, dacă s-ar fi gîndit că, pe vremea legendarului Numa, oamenii duceau o viață în condiții materiale mult mai primitive decît în vremea lui, Plutarh n-ar fi făcut anacronisme de acest gen : „De aceea [Numa], izgonind din casa sa, o dată cu viața de lux, și cheltuiala nesăbuită, și dîndu-i putința oricărui cetățean să-l aibă sfetnic și judecător neprihănit, el însuși, cînd avea răgaz, nu-și petrecea timpul în desfătări sau străduindu-se să cîștige bani... etc." [4]. Plutarh transpune în trecut luxul romanilor de

[1] Cap. IV.
[2] Cap. V.
[3] Cap. XV.
[4] Cap. III.

pe vremea sa. Cu secole înaintea lui, Thucydides, pornind de la premisa implicită că societatea omenească este în continuă dezvoltare, iar el mergînd din raționament în raționament, a izbutit să-și dea seama de nivelul de trai al grecilor din vremile pierdute în negura legendei. Plutarh ar fi putut face la fel și ar fi izbutit să distingă mai lămurit adevărul de legendă. Lecția lui Thucydides i-a folosit însă lui Plutarh, deși, după cum am mai văzut, nu-i lipsea curiozitatea științifică, așa cum o dovedesc și încercările sale de etimologie, pe care le întîlnim și în această biografie, precum: „Unii spun că s-au numit pontifices *pentru că ei cinstesc pe zei, care sînt puternici și stăpîni a toate, căci un om puternic la romani se zice* potens. *Alții, dimpotrivă, spun că acest nume s-a dat sub rezerva posibilului... Cei mai mulți însă socotesc că un cuvînt de rîs stă la temeiul denumirii, deoarece pontifici nu s-au chemat altceva decît «făcătorii de poduri», de la sacrificiile făcute pe poduri care erau cele mai vechi și mai sfinte: latinii dau podului numele de* pons" [1]. *Plutarh nu spune în mod expres care dintre aceste etimologii este cea adevărată, dar se pare că înclină către ultima. Totuși faptul că le menționează arată curiozitatea sa științifică. Încă o dată povestirea lui Plutarh se arată a fi un amestec de legendă, istorie, încercări științifice de critică, iluzie.*

În ceea ce privește religia romană, în general, și așezămintele religioase întemeiate de Numa, în special, biograful nu dă dovadă a fi înțeles că religia Romei era rezultatul unei lungi dezvoltări social-economice, în care timp se contopiseră elemente de origini diferite. Astfel, el pune pe seama lui Numa interdicția pentru romani de a-și reprezenta pe zei sub vreo formă de om sau de animal [2]. *Apoi, rînd pe rînd, lasă să se înțeleagă că este de acord cu tradiția care mai atribuie lui Numa și instituirea colegiului pontificilor* [3], *instituirea colegiului vestalelor* [4] *și colegiului saliilor* [5] *etc.*

Mai interesant decît orice însă în Viața *lui Numa se pare că este aprecierea generală pe care o face biograful asupra acestui legendar rege roman. Din tonul pe care-l adoptă în expunerea fap-*

[1] Cap. IX.
[2] Cap. VIII.
[3] Cap. IX.
[4] *Ibidem.*
[5] Cap. XIII.

telor, se vede că Plutarh simțea o admirație plină de afecțiune pentru opera de „pacificare" a spiritului războinic al romanilor și de „îndrumare" a acestor „militari, pe calea calmă și evlavioasă a cinstirii zeilor, operă pe care tradiția romană o atribuia lui Numa. Dar în Viața *lui Lycurg, biograful dăduse dovadă de o mare admirație pentru virtuți potrivnice. Într-adevăr, Plutarh aplaudase din inimă transformarea Spartei într-o cetate militară. Se ridică deci întrebarea: încotro se îndreptau preferințele biografului, spre Lycurg sau spre Numa? Paralela de la sfîrșitul* Vieții *lui Numa este chemată să dea răspuns acestei întrebări.*

În Paralelă *biograful pune în lumină însușirile comune: înțelepciunea, evlavia, îndeminarea politică și de îndrumare a cetățenilor* [1].

La Numa, Plutarh laudă refuzul inițial de a primi domnia și modestia lui, iar la Lycurg faptul că a părăsit el singur domnia, ceea ce biograful socotește, de asemenea, o dovadă de cumpătare și de modestie. Biograful consideră un merit pentru Numa că a liniștit spiritul războinic al romanilor, și pentru Lycurg că a îndrumat pe spartani spre virtuțile militare. Prin urmare, biograful găsește că, din punct de vedere moral, și potolirea îndîrjirii războinice, și stimularea spiritului războinic sînt de o egală valoare, dacă contribuie la binele obștesc. Se vede deci că biograful nu pornește de la anumite principii morale rigide, în lumina cărora să judece activitatea unuia sau altuia dintre cei doi regi. Dar punctul de vedere esențial din care judecă el pe cei doi legiuitori legendari este acela al greutăților întîmpinate și al efortului depus de aceștia doi pentru înfăptuirea a ceea ce credea tradiția că este opera lor. În această privință, preferințele sale merg către Lycurg, care a avut de îndeplinit o operă mult mai grea decît Numa, avînd să îndrumeze pe calea unei vieți aspre și simple pe niște oameni dedați ospețelor și petrecerilor, pe cînd Numa, dimpotrivă, i-a îndemnat să lase armele și să treacă la serbări și petreceri. Este de la sine înțeles că nu acesta este punctul de vedere din care ar trebui apreciată activitatea unui legiuitor, dar Plutarh, în marea lui admirație pentru Lycurg, îi găsește și acest merit [2].

Dar biograful ajunge în fața următoarei dileme: Numa a dat dovadă că e un om drept, iar Lycurg, un om viteaz; ar însemna deci

[1] *Paralela,* cap. I.
[2] *Ibidem,* cap. II.

că Numa a fost laș, iar Lycurg n-a cunoscut virtutea dreptății [1]. *Pentru a preveni un astfel de raționament, biografiul spune că nici Numa n-a fost laș, nici Lycurg lipsit de spiritul dreptății și că fiecare dintre ei a pus în practică virtutea pe care o cereau împrejurările diferite în care au acționat. În consecință, meritul lor constă în aceea că au luat cele mai bune măsuri cerute de împrejurări, spre a înlătura excesele și a împlini lipsurile : exces de spirit războinic la romani și lipsă de bărbăție la spartani. În acest fel, după părerea biografului, și legile cu caracter religios și popular date de Numa, și legile aristocratice ale lui Lycurg au aceeași valoare. Raționamentul este fals pentru că, în nici un caz, individul nu se poate dezvolta la fel în două regimuri diferite. Dar Plutarh, nefixîndu-și un ideal de atins, în care cîteva principii să fie logic și coerent legate, ajunge adesea în situația de a găsi egal de valoroase și legiuiri cu caracter oligarhic și legiuiri cu caracter popular, deși preferințele sale merg către oligarhie și regalitate* [2].

În aceeași situație se găsește el și cînd este vorba despre legile cu privire la căsătorie, legi date de Lycurg ca și de Numa. Plutarh ar vrea să fie de acord cu Lycurg că, prin legile sale, a îndepărtat gelozia din căsnicie, dar biografului nu-i sînt pe plac comportările prea îndrăznețe ale spartanilor și atunci el laudă discret legile lui Numa.

În fond, din dorința de a găsi, dacă este cu putință, peste tot, în viața oamenilor, virtuți, și nepornind de la concepții politice precise, Plutarh se găsește fie în situația de a apăra legiuiri opuse, fie de a respinge discret măsuri care nu-i erau pe plac.

Cu toate evidentele lipsuri arătate, biografia scrisă de Plutarh, ca întotdeauna, expune cu o căldură tainică faptele și izbutește să prindă pe cititor în firul povestirii.

Viața *lui Numa, din acest punct de vedere, se caracterizează prin aceea că Plutarh a inserat aci cîteva scurte cuvîntări, în care cu toată simplitatea, se simte măiestria retorului de pe vremea sa. Astfel, Numa își începe cuvîntarea cu un scurt exordiu după toate regulile artei : „«Orice schimbare a vieții omenești este înșelătoare, iar omul căruia nu-i lipsește nimic din cele trebuincioase și care nu are nici*

[1] *Ibidem,* cap. III și IV.
[2] Vezi *Studiul introductiv,* p. LVIII și urm.

un lucru de dojană, pe acel om numai nebunia îl schimbă din rînduiala și din obiceiurile lui»" [1].

Citatele din poeți și, rar, unele fragmente de dialog conferă expunerii o varietate de tonuri, caracteristică de seamă a variațiunii plutarheene.

N. I. B.

[1] Cap. V.

I Există și în privința timpului cînd a trăit regele Numa o strașnică dezbinare printre autori, deși se pare că tabelul genealogic [1] coboară cu exactitate de la primul străbun la el. Dar un oarecare Clodius [2], în *Îndreptarea timpurilor* (căci cam în acest fel este titlul cărții), spune cu tărie că vechile tabele au dispărut în timpul suferințelor îndurate de cetate în vremea invaziei gallilor [3], iar cele care apar acum nu respectă adevărul, fiind alcătuite de autori care doresc să facă pe placul unor oameni vîrîți cu sila în gințile străvechi și în cele mai cu vază familii, cu care nu sînt, de fapt, înrudiți.

În timp ce unii spun că Numa a fost prietenul lui Pythagoras [4], alții [5] socotesc că, îndeobște, Numa nu s-a împărtășit din cultura elenă, fie zicînd că a fost din fire cu putere și nesilit mînat spre virtute, fie că pun pe seama unui străin, mai bun decît Pythagoras, îndrumarea și cultura regelui. Alții socotesc, dimpotrivă, că Pythagoras a trăit mai tîrziu, fiind departe de vremea lui Numa cu cinci generații, și că spartanul Pythagoras, ieșind învingător la Olympia, la alergare în timpul Olympiadei a unsprezecea [6], în timpul căreia, în al treilea an al ei, Numa s-a urcat pe tron, a călătorit prin Italia și a întîlnit pe Numa și l-a ajutat să pună în rînduială domnia și că de aceea, multe din obiceiurile spartane s-au amestecat cu cele romane, după povața lui Pythagoras.

De altfel, Numa era sabin de fel și sabinilor le place să spună că sînt coloniștii lacedemonienilor. Este greu de socotit fără greșeală anii și mai ales cei care sînt deduși din [lista] victoriilor olympice, al căror răboj se spune că l-a dat, tîrziu, Hippias din Elis [7], fără să pornească de la un început care să aducă convingerea.

Faptele vrednice de crezare pe care le-am primit și eu despre Numa le povestesc pornind de la un început al meu propriu [8].

II Era în al treizeci şi optulea an al domniei lui Romulus, de cînd Roma fusese întemeiată [9]. În ziua a cincea a lunii, pe care astăzi romanii o numesc nonele capratine [10], Romulus aducea, în afara cetăţii, o jertfă publică la aşa-numita Mlaştina Caprei [11] şi erau de faţă şi senatul şi o mare parte din popor. Şi iscîndu-se o neaşteptată schimbare a aerului şi un nor coborîndu-se pe pămînt cu vînt şi trăsnete, mulţimea, cuprinsă de spaimă, a fugit şi s-a împrăştiat, iar Romulus s-a făcut nevăzut şi n-a mai fost găsit nici el în viaţă, nici copilul lui, şi o grea bănuială s-a abătut asupra patricienilor şi s-a răspîndit vorba în popor că ei uciseseră pe rege, deoarece de multă vreme sufereau cu greu domnia şi doreau să preia ei puterea [12]. Căci, într-adevăr, se părea că Romulus se purta prea aspru şi tiranic cu ei. Dar ei au pus la cale să îndepărteze această bănuială, dîndu-i lui Romulus cinstiri zeieşti şi răspîndind vorba că Romulus n-a murit, ci are o soartă cu mult mai bună. Şi Proculus [13], om cu vază, a jurat că l-a văzut pe Romulus ridicîndu-se spre cer încins cu armele şi că i-a auzit glasul cînd poruncea să fie numit Quirinus.

Dar altă tulburare şi răscoală a pus stăpînire pe cetate cu prilejul alegerii noului rege, cînd încă noii veniţi nu se amestecaseră cu cetăţenii de frunte, ci cînd încă poporul se învolbura el în sine şi patricienii [14] erau bănuiţi de popor din pricina dezbinărilor dintre ei. Totuşi, cu toţii erau de părere să fie cîrmuiţi de un rege, dar se certau şi erau în dezbinare nu numai asupra omului, dar şi asupra gintii care avea să dea pe noul rege. Căci şi cetăţenii care, cei dintîi, veniseră să locuiască în cetate cu Romulus socoteau că nu se poate răbda ca sabinii, care veniseră mai apoi să locuiască şi să ia parte la cîrmuirea cetăţii, să înceapă să domnească asupra celor care-i primiseră, dar şi sabinii aveau un lucru bine chibzuit, deoarece la moartea lui Tatius, regele lor, ei nu s-au răzvrătit împotriva lui Romulus, ci l-au lăsat să domnească singur şi acum cereau ca regele să fie ales dintre ei. Ei ziceau că nu veniseră ca nişte oameni de jos să se unească cu alţii mai de viţă decît ei, ci că, după ce se uniseră cu romanii, prin mulţimea lor, au întărit cetatea şi aşa împreună au contribuit la renumele ei. Aceasta era deci pricina dezbinării. Dar, pentru ca nu cumva cetatea să se prăbuşească din pricina răscoalei iar chivernisirea ei fiind cumva întreruptă, patricienii [14], care erau în număr de o sută cincizeci, au orînduit ca fiecare în parte, împodobit cu semnele regeşti,

să aducă legitimele jertfe zeilor şi să împartă dreptatea şase ore noaptea şi şase ziua. Astfel, împărţirea vremii de conducere în părţi egale pentru fiecare părea că le convine de minune conducătorilor, iar schimbarea puterii îndepărta pricinile de pizmă în faţa poporului, care avea să vadă că, în aceeaşi zi şi în aceeaşi noapte, acelaşi om, din rege, ajunge iarăşi un om de rînd. Iar forma acestui fel de conducere romanii îl numesc *interregnum* [15].

III Dar, deşi se părea că patricienii conduc cu toată cuviinţa şi blîndeţea trebile obşteşti, s-au izbit de bănuielile şi de murmurul poporului, care striga că transformă conducerea politică în oligarhie şi că ei singuri, între ei, cîrmuiesc cetatea, nevoind să fie cîrmuiţi de un rege.

După aceea, cele două părţi dezbinate [16] au căzut la învoială ca fiecare să aleagă un rege din sînul celeilalte, căci numai în felul acesta s-ar putea pune capăt zavistiei în clipa de faţă, iar cel ales se va purta la fel faţă de amîndouă părţile, deoarece pe unii îi va iubi fiindcă l-au ales, iar celorlalţi le va fi binevoitor, din pricina rudeniei. Lăsînd deci sabinii pe romani să aleagă ei cei dintîi, romanii au hotărît că-i mai bine să aleagă ei pe un sabin rege decît să încuviinţeze, după alegere, pe un roman ales de sabini. Şi, sfătuindu-se între ei, îl aleg dintre sabini pe Numa Pompilius, care nu făcea parte dintre sabinii strămutaţi cu locuinţa la Roma, dar care era cunoscut tuturor datorită virtuţilor sale, astfel că sabinii au primit cu mai multă însufleţire alegerea lui, cînd i s-a pronunţat numele, decît înşişi romanii care-l aleseseră. Aducîndu-se deci la cunoştinţa poporului cele hotărîte, trimit soli la Numa, şi din partea sabinilor şi din partea romanilor, pe cei mai cu vază oameni, ca să-l roage să vină la Roma şi să ia în primire domnia.

Numa era de fel din cetatea Cures [17], o cetate vestită a sabinilor, de la numele căreia romanii s-au numit pe ei curiaţi, cînd s-au amestecat cu sabinii. Era fiul lui Pomponius [18], un bărbat cu nume bun, cel mai tînăr dintre patru fraţi, şi se născuse, printr-o întîmplare divină, în ziua cînd Romulus a pus temeliile Romei ; această zi este a zecea înainte de calendele lui mai [19].

Avînd un caracter bine plămădit de fire spre a înfăptui toate virtuţile, Numa şi le-a împodobit şi mai mult prin învăţătură şi suferinţă şi filozofie, descotorosindu-se nu numai de patimile urîte ale sufletului, ci îndepărtînd chiar violenţa şi pofta de cîştig ne-

săturată care avea o bună faimă la popoarele străine, deoarece socotea că adevărata bărbăție este înfrînarea poftelor de către rațiune. De aceea, izgonind din casa sa, o dată cu viața de lux, și cheltuiala nesăbuită, și dîndu-i putința oricărui cetățean străin să-l aibă sfetnic și judecător neprihănit, el însuși, cînd avea răgaz, nu-și petrecea timpul în desfătări sau străduindu-se să cîștige bani, ci cinstea pe zei și cerceta, contemplînd natura, puterea lor, astfel că și-a cîștigat un mare nume și slavă, drept care însuși Tatius, care fusese rege la Roma împreună cu Romulus, i-a dat în căsătorie pe Tatia, unica sa fiică, făcîndu-și-l astfel ginere.

Totuși, căsătoria nu l-a silit să se strămute cu locuința la socrul său la Roma, ci, îngrijind pe bătrînul său părinte, el a rămas printre sabini, mai ales că Tatia însăși își alesese mai degrabă liniștea soțului, care era un simplu cetățean, decît cinstea și slava de care se bucura la Roma, datorită tatălui ei. Se spune că Tatia a murit la trei sau patru ani după căsătorie.

IV Iar Numa, părăsind treburile din cetate, îi plăcea să stea mai mult la țară și să rătăcească singur prin dumbrăvile zeilor și livezile consacrate [20] și prin locuri pustii, petrecîndu-și astfel viața. De aci, în cea mai mare măsură, și-a luat începutul și povestea cu zeița, care spune că Numa nu părăsise viața printre oameni dintr-o tulburare și rătăcire a sufletului, ci pentru că se bucura de o întovărășire mai înaltă, învrednicindu-se chiar de o căsătorie zeiască, de vreme ce avea legături și își ducea viața cu Egeria [21], care-l iubea, și de aceea a fost un bărbat fericit și inspirat de zei. Este vădit lucru că această poveste seamănă cu multe din vechile mituri, pe care le-au primit cu veneratie frigienii [22] cu privire la Attis [23], bythinienii [24] cu privire la Herodot, iar arcadienii cu privire la Endymion [25] și alte popoare cu privire la alți oameni, care aveau faima că fuseseră fericiți și evlavioși.

Există o vorbă care spune că zeul [26] nu iubește nici caii, nici păsările, ci că, fiind iubitor de oameni, îi place să aibă legături cu cei care sînt cu deosebire buni și că nu se mînie și nu socotește o necinste să comunice cu un om sfînt și înțelept. Că zeul și daimonul [27] au un fel de comuniune cu trupul și farmecul firii omenești, este greu de crezut și asta. Desigur, se pare că nu fără motiv egiptenii fac deosebirea că pentru femeie nu e cu neputință să se apropie de duhul unui zeu și să ia în sine începuturile zămislirii,

dar că un bărbat nu se poate amesteca trupește și nici nu poate avea legături cu un zeu. Dar ei nu știu că cel care se amestecă are cu cel cu care se amestecă o parte egală în comuniune.

Totuși ar fi un lucru cuviincios ca zeul să nutrească sentimente de prietenie pentru om și că din această prietenie se naște așa-zisa dragoste, pentru ca omul să se îngrijească de caracter și de virtute. Și nu spun vorbe fără rost cei care spun, în mituri, că Phorbas [28] și Hyacinthos [29] și Admetos [30] au fost iubiți de Apollo, așa cum se spune și despre Hippolytos din Sicyonia [31], despre care se zice că ori de cîte ori se întîmpla să plutească din Sicyonia [32] la Cirrha [33], Pythia, ca și cînd Apollo știa și se bucura, pronunța ca oracol următorul hexametru :

Iarăși pe mare plutește al lui Hippolytos drag cap.

Se spune că Pan [34] a iubit și pe Pindar și s-a îndrăgostit de odele sale. Zeitatea a dat, din pricina Muzelor, o cinstire și lui Arhilochos [35] și lui Hesiod cînd au murit. Se povestește că Sofocles, chiar în timpul vieții, a avut de oaspe pe Asclepios [36]. Povestea a păstrat multe dovezi pînă acum, și se zice că, murind Sofocles, alt zeu s-a îngrijit ca să aibă parte de înmormîntare.

Ei bine, se cade oare ca, învoindu-ne că aceste povești sînt adevărate, să ne îndoim că zeitatea se întîlnea cu Zaleucus [37] și cu Minos [38] și cu Zoroastres [39] și cu Numa și cu Lycurg, în timpul cînd își ocîrmuiau domnia și-i puneau în rînduială constituția? Oare nu este firesc ca zeii să se fi grăbit să stea de vorbă cu acești bărbați, ca să le arate și să-i îndemne să săvîrșească cele mai de seamă fapte? Iar cu poeții și cu liricii să se fi întîlnit, dacă s-au întîlnit, cînd se inspirau și ciripeau versuri, nu numai în glumă? Dacă cineva crede altfel, apoi el merge, după cum zice Bacchylides [40], pe „cărarea fără sfîrșit". Căci nici cealaltă vorbă nu este ușuratică, aceea care se spune despre Lycurg și Numa și alți bărbați de acest fel, cum că avînd sub mînă mulțimi neastîmpărate și nemulțumite și aducînd constituțiilor lor mari înnoiri, au căutat să-și atragă faima că vorbesc cu zeul, faimă care era mîntuitoare pentru aceia cu care avea de-a face.

V Cînd Numa avea patruzeci de ani, au venit soli din Roma ca să-l cheme la domnie. Cuvîntarea a rostit-o Proculus și Vele-

sius [41]. Pe Proculus mai întîi poporul avea să-l aleagă ca al doilea rege, Proculus fiind unul din oamenii lui Romulus, iar Velesius unul din oamenii lui Tatius.

Proculus şi Velesius au vorbit deci scurt, socotind că Numa a primit cu bucurie împrejurarea. Şi într-adevăr, nu era un lucru neînsemnat după cît se pare, ci era nevoie de multe cuvinte şi de mare stăruinţă ca să îndupleci – şi să faci să-şi schimbe părerea pe un om care trăise în linişte şi pace – să primească să conducă o cetate care, într-un anumit fel, se şi născuse şi crescuse din război. Fiind de faţă şi tatăl său şi Marcius, unul dintre rudele sale, el a zis :

„Orice schimbare a vieţii omeneşti este înşelătoare, iar omul căruia nu-i lipseşte nimic din cele trebuincioase şi care nu are nici un lucru de dojană, pe acel om numai nebunia îl schimbă din rînduiala şi din obiceiurile lui. Aceste obiceiuri, care chiar de n-ar avea nimic altceva, sînt totuşi mai bune decît necunoscutul prin puternica lor aşezare. Dar nici măcar nu sînt necunoscute tainele domniei pentru cel care judecă după cele ce i s-au întîmplat lui Romulus, şi Romulus şi-a făcut un nume rău că a întins curse colegului său Tatius, dar a făcut un nume rău şi celor de o cinste cu el, cum că a fost ucis de ei.

Firește, pe Romulus romanii îl slăvesc în legende, numindu-l fiu al zeilor şi spun că, încă prunc fiind, el, a avut parte de o hrană zeiască şi mîntuitoare. Pentru mine însă nu numai neamul lui este muritor, ci şi hrana şi îndrumarea dată de oamenii pe care-i ştiţi. Iar laudele aduse caracterului unui om care avea să domnească după aceea, le-au născocit multa liniște şi răgazul în care s-au putut spune vorbe paşnice, şi mai ales această strașnică dragoste care creşte în pace şi în vremea cînd nu este război şi cînd oamenii se adună ca să cinstească zeii şi să-şi arate prietenia şi care, în celelalte privinţe, îşi cultivă fiecare ogorul şi îşi paşte turmele. Vouă, romani, Romulus v-a lăsat multe războaie, poate nedorite, cărora, pentru a le face faţă, cetatea are nevoie de un rege încercat şi în vigoare. Însuşi poporul, din pricina bunăstării, s-a obişnuit cu el şi i-a arătat o mare bunăvoinţă din pricina norocului şi pentru nimeni n-a trecut nebăgat de seamă că Romulus voia să mărească cetatea şi să stăpînească peste alţii, încît ar fi un lucru de rîs ca, văzîndu-mi de ale mele, să cinstesc zeii şi dreptatea, dar să învăţ să urască războiul pe o cetate care are nevoie mai mult de un comandant de oaste decît de un rege“ [42].

VI Încercînd el să respingă domnia prin astfel de vorbe, nu numai romanii îşi dădeau toată silinţa să se împotrivească hotărîrii lui şi să-l roage să nu-i zvîrle iarăşi în răscoală şi în război civil, nefiind altul asupra căruia amîndouă părţile să cadă la învoială, dar şi tatăl său şi Marcius, după ce au plecat solii, stăruind cu osebire pe lîngă Numa, căutau să-l convingă să primească un mare şi zeiesc dar :

„Iar dacă tu n-ai nevoie nici de bogăţie, căci ai cu ce trăi, nici n-ai rîvnit la slava domniei şi puterii, de vreme ce ai slava virtuţii, totuşi, gîndindu-te că domnia este o slujire a zeului care ridică sus şi nu îngăduie să zacă la pămînt atîta dreptate cîtă este la tine, nu fugi şi nici nu te da în lături de la domnie, care pentru un bărbat înţelept este un cîmp unde poate săvîrşi fapte bune şi mari, şi în care şi zeii pot fi cinstiţi cu măreţie, şi cetăţenii pot fi aduşi foarte uşor şi foarte repede la evlavie, fiind puşi în rînduială de conducător.

Romanii au iubit şi pe Tatius, deşi era un conducător străin, şi cinstesc amintirea lui Romulus ca pe a unui zeu. Cine ştie dacă nu cumva poporul, dobîndind victoria, s-a săturat de război şi cetăţenii, fiind plini de triumfuri şi prăzi, nu doresc un conducător blînd şi prieten cu dreptatea pentru bună rînduială şi pace? Iar dacă romanii doresc cu nesaţ şi nebuneşte războiul, oare nu este mai bine să întorci tu în altă parte avîntul lor, avînd frîul în mînă, şi să fii astfel pentru patria şi pentru întregul neam al sabinilor legătura bunăvoinţei şi dragostei cu o cetate care înfloreşte şi este puternică?“

La acestea se adăugau, după cum se spune, semne de bunăvoinţă şi zelul şi avîntul cetăţenilor cînd au aflat de solie, pe care o rugau să se ducă şi să aducă regele spre a întări şi contopi cetăţile.

VII Cînd deci s-a hotărît Numa, a adus jertfe zeilor şi a pornit spre Roma. L-au întîmpinat senatul şi poporul, arătîndu-i o neînchipuită dragoste, iar femeile-i făceau urări cum se cuvine, şi la temple se aduceau jertfe, şi toţi se bucurau, ca şi cînd cetatea nu primea un rege, ci însăşi domnia.

Iar cînd s-a oprit în For [43], interregele care fusese ales pentru acele ore, Spurius Vettius [44], a dat tăbliţele de vot [45] poporului, şi toţi l-au votat, iar cînd i s-au adus însemnele regale [46], Numa, poruncindu-le să se oprească, le-a spus că este nevoie să se roage zeului şi zeul să-i consfinţească domnia. Luînd deci pe prezicători şi pe preoţi, s-a urcat pe Capitoliu [47]. Romanii îl numeau atunci colina Tarpeia [48]. Acolo, fruntaşul prezicătorilor l-a întors pe Numa cu faţa acoperită spre miazăzi, iar el, stînd în spatele lui şi punîndu-i mîna dreaptă pe cap, se ruga şi cerceta semnele din partea zeilor, care aveau să-i fie arătate prin păsări sau alte semne, şi-şi întorcea privirile în toate părţile. O tăcere, de necrezut pentru o mulţime atît de mare, se aşternuse asupra Forului, în timp ce aşteptau cu răsuflarea tăiată să vadă viitorul, pînă cînd s-au arătat nişte păsări [49] bune şi favorabile şi i-au încuviinţat domnia. Luînd astfel mantia regală, Numa a pornit de pe cetăţuie în For. Atunci toţi strigau şi-l salutau, gîndindu-se că primiseră pe omul cel mai evlavios şi cel mai iubitor de zei.

Numa, luînd deci domnia, mai întîi a desfiinţat ceata celor trei sute de oameni, pe care Romulus, avîndu-i mereu ca o gardă personală, îi numise *celeres,* cuvînt care înseamnă iuţii, căci el socotea că nu se cade să n-aibă încredere în acei care aveau încredere în el şi nici să domnească peste nişte oameni care n-au încredere în el. În al doilea rînd, la cei doi preoţi ai lui Jupiter şi ai lui Marte, a mai orînduit pe un al treilea, al lui Romulus, pe care l-a numit flamin [50] al lui Quirinus.

Romanii numeau flamini şi pe cei mai bătrîni, după scufiţa de lînă pe care o purtau pe cap şi care era un fel de pilamene [51] după cum se spune, deoarece atunci mai multe nume elene se amestecau cu cele latineşti decît astăzi. Căci scufiţele de lînă pe care le purtau preoţii, Iuba [52] spune că sînt *hlainai* [53] şi că băiatul în floare, care slujea lui Jupiter, se numea Camillus [54], după cum unii eleni l-au numit pe Hermes, Cadmilos, după felul slujirii sale.

VIII Punînd deci Numa la cale aceste lucruri cu bunăvoinţă şi pe placul poporului, a purces îndată să prefacă cetatea din aspră şi războinică, în mai blîndă şi mai dreaptă. Căci fără nici o îndoială, cetatea pe care Plato [55] o numeşte „aţiţată" era Roma de atunci, căci chiar de la început se închegase cu un curaj şi o îndrăzneală neobişnuită a oamenilor, de vreme ce de pretutindeni cei

mai îndrăzneţi şi mai războinici oameni dădeau năvală aci. Apoi cetatea, hrănindu-se parcă cu multele expediţii militare şi cu neîntreruptele războaie şi cu sporirea puterii, ca şi cum lucrurile înţepenite se aşază mai bine dacă sînt mişcate, tot aşa cetatea părea că prinde curaj, înfruntînd primejdiile.

Astfel deci Numa, socotind că nu e lucru mic şi nici uşor să pună stăpînire pe un popor cuprins de o atît de mare exaltare şi aţiţare şi să-l aducă în bună rînduială la pace, s-a folosit de ajutorul zeilor, recurgînd la jertfe şi ceremonii religioase şi dansuri, pe care el însuşi le-a sărbătorit şi le-a orînduit şi care, pe lîngă că erau măreţe, se desfăşurau şi cu farmec şi cu o plăcută omenie, izbutind astfel să conducă mulţimea şi să-i potolească înflăcărarea şi dorul de război [56]. Au fost împrejurări cînd Numa vestea poporului unele semne înfricoşătoare din partea zeilor şi arătări nemaivăzute de daimoni şi glasuri rostind cuvinte rău prevestitoare, şi izbutind astfel să supună poporul şi să-i înmoaie înfumurarea prin teama superstiţioasă de zei.

De aceea înţelepciunea şi învăţătura lui Numa i-au adus şi mai multă faimă că stătuse de vorbă cu Pythagoras. Căci o mare parte din filozofie, pentru Pythagoras, şi o mare parte din politică, pentru Numa, o constituia lucrarea şi sfătuirea cu divinitatea. Şi se spune că strălucirea şi fastul exterior l-a făcut Pythagoras, călăuzindu-se de acelaşi gînd. Se spune că Pythagoras, rostind unele cuvinte, a îmblînzit un vultur şi l-a adus din zborul din slăvi pe pămînt. [Se mai spune] şi că a lăsat să i se vadă coapsa de aur cînd trecea la Olympia prin adunare. Se mai povestesc şi alte puneri la cale şi fapte înfricoşătoare ale lui Numa, despre care a scris şi Timon din Phleis [57] :

> Pythagoras, magul, care îndeamnă spre aparenţe,
> Ca să vîneze oameni, priceput în vorbiri măreţe,

iar pentru Numa îndeletnicirea era dragostea cu o zeiţă sau cu o nimfă frumoasă, cu care se întîlnea pe ascuns, după cum s-a spus, şi desele întîlniri cu Muzele [57 bis]. Iar cele mai multe dintre prezicerile sale le-a pus pe seama Muzelor, şi a învăţat pe romani să cinstească osebit şi în altfel decît pe ceilalţi zei o muză, pe care a numit-o Tacita, ca una care tăcea sau care era mută. Asta pare să fie fapta unui om care ţinea minte şi cinstea tăcerea continuă a lui Pythagoras.

Dar şi legile cu privire la statuile zeilor par că sînt surori leite cu învăţăturile lui Pythagoras, căci nici Pythagoras n-a socotit că prima fiinţă poate fi percepută prin simţuri sau înzestrată cu simţire, ci că este nevăzută şi neamestecată şi perceptibilă numai cu gîndirea, iar Numa a oprit pe romani de a-şi închipui zeul cu chip de om sau de animal. La romani nici nu exista mai înainte vreun chip de zeu zugrăvit sau cioplit, ci în primii o sută şaptezeci de ani au înălţat temple şi capişti sfinte, dar n-au aşezat înlăuntru nici un chip de zeu în vreo formă oarecare, de vreme ce socoteau că nu este legiuit să asemeni fiinţele desăvîrşite cu cele netrebnice şi că nu este cu putinţă a te apropia de zeu [58] altfel decît cu gîndirea. De altfel, înseşi rînduielile jertfelor ţin de cultul pythagoreic, căci cele mai multe erau neînsîngerate, constînd din făină şi libaţii şi din cele mai ieftine lucruri.

În afară de asta, cei care apropie pe Numa de Pythagoras îşi temeinicesc spusele lor şi pe alte dovezi străine. Una din aceste dovezi este şi aceea că romanii i-au dat drept de cetăţenie lui Pythagoras, aşa cum istoriseşte comicul Epicharmos [59], într-un *Cuvînt* scris către Antenor [60]. Epicharmos a fost un poet vechi şi a cunoscut învăţătura lui Pythagoras. Altă dovadă este aceea că dintre cei patru fii pe care i-a avut Numa, pe unul l-a numit Mamercus [61], după numele fiului lui Pythagoras. Se spune că de la el s-a numit aşa şi familia Aemiliilor [62], care s-a amestecat cu patricienii, aşa de mult îdezmierda regele blîndeţea şi drăgălăşenia lui [63]. Eu însumi am auzit pe mulţi oameni la Roma povestind că romanii au primit cîndva un oracol să ridice la ei statuia celui mai înţelept şi mai viteaz grec, iar ei au ridicat în For două statui de bronz, una a lui Alcibiades [64] şi alta a lui Pythagoras. Aceste spuse, purtînd în ele multă putinţă de contrazicere, ar fi o gîlcevire copilărească să stăruim mai mult asupra lor sau să le dăm crezare.

IX I se mai atribuie lui Numa şi orînduirea şi întemeierea colegiului preoţilor numiţi *pontifices* [65] şi se spune că el însuşi a fost cel dintîi printre ei [66]. Unii spun că s-au numit *pontifices* pentru că ei cinstesc pe zei, care sînt puternici şi stăpîni a toate, căci un om puternic la romani se zice *potens*. Alţii, dimpotrivă, spun că acest nume s-a dat sub rezerva posibilului, în înţelesul că legiuitorul a poruncit ca preoţii să săvîrşească ierurgiile [67] posibile,

dar nu i-a învinuit, dacă se va ridica cumva vreo piedică prea mare în îndeplinirea lor.

Cei mai mulţi însă socotesc că un cuvînt de rîs stă la temeiul denumirii, deoarece pontifici nu s-au chemat altceva decît „făcătorii de poduri", de la sacrificiile făcute pe poduri, care erau cele mai vechi şi cele mai sfinte ; latinii dau podului numele de *pons*. Într-adevăr, îngrijirea şi repararea podurilor cade în sarcina acestor preoţi, ca una dintre cele mai de neclintit şi strămoşeşti îndatoriri sfinte. Romanii, zic ei [68], socotesc că nu este legiuit, ci este o nelegiuire să se distrugă podul de lemn. Se spune că podul a fost încheiat, potrivit unui oracol, fără legături de fier, numai din cuie de lemn. Iar podul de piatră a fost făcut cu mult mai tîrziu, cînd era quaestor Aemilius [69]. Totuşi, se spune că nici podul de lemn n-a fost făcut pe vremea lui Numa, ci că a fost durat pe vremea lui Marcius, nepotul lui Numa.

Iar cel mai mare dintre pontifici îndeplineşte slujba de tîlmaci al voinţei zeilor şi de profet şi, mai mult, de hierofant [70], îngrijindu-se nu numai de sacrificiile publice, ci veghează şi asupra sacrificiilor particulare şi opreşte călcarea celor prescrise din străbuni şi-l învaţă pe oricare cum să cinstească sau să potolească mînia zeilor. Marele pontifice era şi veghetor asupra fecioarelor sfinte, pe care le numesc vestale. Romanii îi atribuie, într-adevăr, lui Numa şi instituirea colegiului fecioarelor vestale şi, îndeobşte, îngrijirea şi cinstirea focului nestins [71], pe care-l păzesc ele, fie că a voit să încredinţeze firea curată şi nestricăcioasă a focului unor corpuri curate şi nepîngărite, fie că a asemănat focul neroditor şi neproducător cu fecioria.

În Hellada, unde focul este nestins, ca la Pythoi [72] şi la Atena, grija focului n-o au fecioarele, ci femei care au trecut de vîrsta căsătoriei. Şi dacă, din cine ştie ce întîmplare, focul se stinge – aşa cum se spune că s-a stins lampa sfîntă [72 bis] la Atena în timpul tiraniei lua Aristion, şi la Delphi cînd templul a fost dat pradă focului de perşi [73], iar în timpul războiului cu Mithridates [74] şi în timpul războaielor civile [75], deodată cu altarul a dispărut şi focul – se spune că nu-i îngăduit să se aprindă din alt foc, ci trebuie să se facă un foc nou şi proaspăt, aprinzînd din soare o flacără curată şi neîntinată. Ei se servesc mai ales de vase scobite, care sînt făcute aşa pornindu-se de la latura unui triunghi dreptunghi isoscel şi liniile circumferinţei dau într-un singur centru. Cînd deci sînt aşe-

zate în fața soarelui, razele soarelui, fiind respinse de peste tot, se adună și se concentrează în centru, și îndepărtînd aerul rărit, aprind repede lucrurile ușoare și uscate care li se pun în față, deoarece razele capătă o fire și o putere de pătrundere ca a focului.

Unii autori spun, într-adevăr, că fecioarele sfinte nu mai păzesc nimic altceva decît focul acela nestins. Alții însă spun că sînt unele slujbe religioase ascunse de vederea altora despre care, atît cît este îngăduit a ști și a spune, s-a scris în *Viața* lui Camillus.

X Se spune deci că mai întîi au fost sfințite de Numa Gegania și Berenia, apoi Canuleia și Tarpeia [76] și că, mai tîrziu, Servius [77] a mai adăugat alte două și că acest număr s-a păstrat pînă în ziua de astăzi.

Și s-a mai statornicit de către rege ca fecioarele sfinte să rămînă nepătate timp de treizeci de ani. Primii zece ani ele învață ceea ce trebuie să facă, alți zece ani fac ceea ce au învățat, iar ultimii zece ani învață ele pe altele. Apoi le este îngăduit, acelor care vor după acești ani, să se căsătorească și să ducă altfel de viață, fiind liberate de slujba lor sacră. Se spune că nu multe vestale s-au folosit de această îngăduință, iar cele care s-au folosit, n-au avut noroc, ci, ducîndu-și restul vieții în resemnare și tristețe, unele din ele au căzut în superstiție, încît, abținîndu-se și viețuind în feciorie, au dus-o astfel pînă la bătrînețe și la moarte.

Și le-a dat cinstiri mari – printre care este și dreptul de a face testament trăind încă tatăl lor – și cît trăiesc, să poată face orice fără tutore, întocmai ca romanele care aveau trei copii [78]. Cînd merg, sînt precedate de lictori și, dacă din întîmplare se întîlnesc cu cineva care este dus la moarte, osînditul nu mai este ucis. Dar vestala trebuie să jure că întîlnirea a fost fără voie și întîmplătoare și nu pusă la cale, iar cel care trece pe sub litiera [79] lor este ucis.

Iar pedeapsa vestalelor pentru greșelile obișnuite este bătaia și le pedepsește marele pontifice, care uneori o bate și goală pe cea vinovată, acoperită numai cu o pînză, într-un loc obscur. Iar vestala care și-a pîngărit fecioria este îngropată de vie lîngă Poarta Collina [80], unde se află, înlăuntrul orașului, o sprînceană de pămînt care se lungește mult și, în limba latină, se numește „ridicătură" [81]. Aci se pregătește o mică încăpere sub pămînt, la care se coboară de deasupra. Acolo se află un pat așternut și o lampă aprinsă și puține provizii, dintre cele mai trebuincioase pentru viață, ca: pîine, apă într-un urcior, lapte, ulei, deoarece ei nu voiau să se acopere de blestemul de a ucide prin înfometare o ființă pe care o hărăziseră prin cele mai mari ceremonii. Punînd deci pe vestala pedepsită într-o lectică, și acoperind-o pe dinafară și legînd-o în curele, astfel ca să nu se audă nici cel puțin glasul osînditei, o duc spre locul ispășirii prin For. Văzînd-o, toți se ridică în tăcere și o însoțesc, fără să scoată vreo vorbă, într-o tristețe înfricoșătoare. Și nu există altă priveliște mai înfricoșătoare, iar cetatea nu trăiește nici o zi mai neagră decît aceea, iar cînd lectica ajunge la locul încăperii, sclavii desfac legăturile, iar șeful preoților, făcînd niște rugăciuni tainice și înălțîndu-și mîinile spre zei, înainte de clipa fatală, ridică pe vestală, acoperită cu un văl, și o pune pe scara care duce jos, în încăperea de sub pămînt. Apoi el se întoarce cu ceilalți preoți. După coborîrea vestalei, se ia și scara și se acoperă și încăperea, punîndu-se pămînt mult deasupra, astfel ca pămîntul să fie la înălțimea restului sprîncenei. Așa sînt pedepsite vestalele care și-au pierdut fecioria sfîntă.

XI Se spune că Numa a pus temeliile templului rotund al zeiței Vesta, ca o strajă în jurul focului nestins, voind să imite, nu forma pămîntului, ca fiind Vesta însăși, ci forma întregului univers, în mijlocul căruia pythagoreicii zic că este așezat focul, pe care-l numesc Vesta și unitate [82].

Și ei zic că pămîntul nu este nici nemișcat, nici în mijlocul bolții care se învîrtește, ci că se mișcă în jurul focului, nefiind nici una dintre părțile cele mai de cinste și prime ale lumii. Se spune că chiar Plato, la bătrînețe, s-a gîndit că pămîntul stă în alt loc, iar că mijlocul lumii, și cel mai de seamă, îi este cuvenit unei stihii mai puternice.

XII Iar pontificii arată, celor care au nevoie, și obiceiurile strămoșești cu privire la morminte, deoarece Numa i-a învățat să nu socotească pîngărite nici un lucru dintre acestea, ci să cinstească și pe zeii morților cu cele orînduite, deoarece ei primesc partea noastră cea mai de frunte, și, cu osebire, să cinstească pe Libitina [83], zeița care veghează la cele legiuite pentru morți, fie că este Persephona [84], fie că este, așa cum bănuiesc cei mai judecați romani,

Afrodita [85], punînd, nu fără potrivire, în puterea unei singure zeițe cele în legătură cu nașterea și moartea oamenilor.

El a mai orînduit și doliul după vîrste și vreme. Astfel, a statornicit să nu se țină doliu pentru un copil mai mic de trei ani, iar dacă este mai mare să nu se păstreze doliu mai mult de atîtea luni cîți ani a trăit, pînă la zece, iar mai mult de zece luni să nu se țină doliu, oricare ar fi vîrsta răposatului, ci doliul cel mai lung să fie de zece luni, timp în care pot rămîne văduve și soțiile decedaților. Iar femeia care se căsătorește mai devreme aduce jertfă o vacă gonită, așa cum rînduise Numa. Din multele rînduieli sfinte pe care le-a așezat Numa, voi mai aminti numai de două, de rînduiala saliilor [86] și fețialilor [87], care vădesc și mai lămurit evlavia lui. Astfel, fețialii, fiind un fel de străji ale păcii, după cum socotesc eu, și luîndu-și numele de la fapta lor, căutau să pună capăt cu vorba zavistiilor, nelăsînd să se purceadă cu război mai înainte de a cădea orice nădejde de judecată. Astfel, elenii zic că au făcut pace cînd dezleagă neînțelegerile dintre ei cu ajutorul cuvîntului și nu cu forța. Iar fețialii romanilor se duceau adesea la cei care săvîrșeau nedreptăți spre a-i îndupleca să fie cu bună chibzuință și dacă aceștia se dovedeau a fi fără judecată – luînd de martori pe zei și ridicînd blesteme multe și înfricoșătoare împotriva lor înșiși și a patriei, dacă nu procedează cu dreptate – abia atunci fețialii le declarau război. Iar dacă fețialii se împotriveau sau nu cădeau la învoială, nu era îngăduit nici soldatului, nici comandantului roman să ia armele, ci de la ei trebuia să primească comandantul începutul războiului, ca fiind drept, și apoi să se îngrijească de cele ce se cădea. Se zice că și nenorocirea aceea cu galli s-a abătut asupra Romei [85 bis], deoarece acești preoți fuseseră tratați împotriva rînduielilor legii.

Astfel, din întîmplare, gallii împresurau cetatea Clusium [88] și Fabius Ambustus [89] a fost trimis sol în tabăra dușmană – ca să pună la cale împăcarea cu dușmanii. Dar neprimind răspunsuri cuviincioase și socotind că solia sa a luat sfîrșit, a îndrăznit să ia armele pentru Clusium și să cheme la luptă pe căpetenia gallilor. Lupta s-a desfășurat cu izbîndă și Ambustus, doborînd pe dușman, l-a despuiat de arme. Aflînd deci gallii, trimit un crainic la Roma ca să-l învinuiască pe Fabius că pornise împotriva lor un război în afara oricărei învoieli, plin de perfidie și fără de veste.

În acest timp, fețialii au convins senatul să-l predea gallilor, dar el, dînd fuga în mijlocul poporului și bucurîndu-se de sprijinul cetățenilor, a scăpat de judecată. Nu după mult timp gallii, venind cu război, au distrus Roma, în afară de Capitoliu.

XIII Iar preoții salii se zice că s-au rînduit din pricina următoare. În al optulea an al domniei sale, o ciumă făcînd prăpăd în Italia, a bîntuit și la Roma. În timp ce lumea era copleșită de deznădejde, se povestește că un scut, prăvălindu-se din cer, a căzut în mîinile lui Numa. Atunci se zice că regele a spus o vorbă minunată, pe care o aflase de la Egeria și de la Muze. A spus că scutul a venit spre mîntuirea cetății și că trebuie să-l păstreze și să facă și altele unsprezece, avînd forma și mărimea aidoma celui căzut din cer, pentru ca furul să nu poată pune mîna pe cel căzut de la Jupiter ; că mai trebuie să consacre Muzelor locul acela și pajiștile învecinate, unde ele vin adesea și stau de vorbă cu el, iar izvorul care udă acel loc să-l rînduiască drept apă sfîntă a vestalelor, pentru ca ele de acolo să ia și să purifice și să stropească în fiecare zi templul.

Se zice că acestor fapte le-au adus mărturie încetarea pe loc a puterilor ciumei.

Iar regele, scoțînd scutul la vedere și îndemnînd pe meșteri să se ia la întrecere în privința asemănării cu celălalt, toți ceilalți s-au lăsat de treabă, numai Veturius Mamurius [90], unul dintre cei mai de frunte meșteri, așa de bine a izbutit să le facă asemănarea și să le facă pe toate la fel, încît însuși Numa nu le-a mai deosebit. Ei bine, paznici și slujitori ai acestor scuturi i-a rînduit pe preoții salii. Și au fost numiți salii nu așa cum plăsmuiesc unii, pentru că un om din Samothrace [91] sau din Mantineea [92], numit Salios [93], i-ar fi învățat dansul cu arme, ci mai degrabă s-au numit așa de la numele dansului săltăreț pe care-l joacă străbătînd orașul, cînd iau scuturile sfinte, în luna martie, îmbrăcîndu-se cu haine roșii, încinși cu cingători late de aramă și purtînd căști de aramă și lovesc scuturile cu niște pumnale mici. Încolo, dansul este lucrul picioarelor, căci ei fac mișcări grațioase, învîrtindu-se și schimbîndu-și locul într-un ritm viu și sprinten, cu îndrăzneală și ușurință. Iar scuturile le numesc ankylia [94] din pricina formei (într-adevăr, forma lor nu este un cerc și nu are o margine rotundă ca pelta [95], ci are o teșitură în spirală, ale cărei colțuri, fiind îndoite și alipite strîns

unul lîngă altul, au forma unui ankylon) sau din pricina cotului, la care sînt purtate. Astea le-a spus Iuba [96], dorind să dea cuvîntului o etimologie greacă. Dar mai degrabă ar putea ca denumirea să fi arătat mai întîi căderea de sus şi vindecarea bolnavilor şi încetarea secetei şi îndepărtarea primejdiilor, căci şi atenienii au numit pe Dioscuri [97] *anaces* [98], dacă trebuie să găsim cuvîntului o origine elenă. Iar plata lui Mamurius pentru acea meşterie se zice că a fost un cîntec pe care-l ziceau salii în pyrrihiu [99]. Cîntarea, unii zic că nu se cheamă Veturius Mamurius, ci *Vetus memoria* [100], adică amintire veche.

XIV Iar după ce a orînduit preoţiile, Numa a ridicat lîngă templul Vestei aşa-numita Regia [101], un fel de palat regesc, iar el cea mai mare parte din timp şi-o petrecea aci, făcînd slujbe religioase sau învăţînd pe preoţi sau chibzuind singur, în răgaz, ceva în legătură cu cele zeieşti. El avea şi altă casă lîngă colina lui Quirinus [102], al cărei loc se arată şi astăzi. Iar în timpul procesiunilor şi, îndeobşte, în timpul slujbelor religioase ale preoţilor, crainicii cutreierau oraşul, strigînd porunca să se înceteze lucrul şi să se stea liniştit. Căci după cum se spune că pythagoricii nu îngăduie ca lumea să se închine şi să se roage zeilor în treacăt, ci să pornească îndată de acasă cu gîndul pregătit pentru asta, tot aşa şi Numa socotea că nu se cade ca cetăţenii să audă sau să vadă ceva din cele sfinte în treacăt şi cu nepăsare, ci în răgaz, neprinşi de alte treburi şi îndreptîndu-şi gîndul spre cinstirea zeilor ca spre cel mai de seamă lucru, lăsînd pentru slujbele sfinte drumurile libere de zgomote şi de scîrţîituri şi de gemete şi de toate cîte însoţesc muncile de rînd trebuincioase.

O urmă din aceste rînduieli se păstrează şi astăzi deoarece, cînd consulul se duce să ia auspiciile sau să facă o jertfă, se strigă : *Hoc age,* ceea ce înseamnă *„fă asta"*, iar aceste cuvinte fac pe cei întîlniţi să se întoarcă spre preoţi şi să se pună în rînduială. Mai erau şi alte multe din rînduielile lui Numa asemănătoare cu ale pythagoricilor. Astfel, după cum pythagoricii îndemnau să nu stea pe o baniţă şi să nu zgîndăre focul cu cuţitul şi cînd pleacă la drum să nu se uite înapoi, iar zeilor de sus să le aducă jertfe în număr fără soţ, iar celor de sub pămînt jertfe în număr cu soţ – iar tălmăcirea acestor rînduieli o ascundeau de cei mulţi – tot aşa multe rînduieli străbune rînduite de Numa au o tainică tălmăcire,

cum este rînduiala să nu se aducă libaţii zeilor din viţe netăiate, şi nici să nu se facă jertfă fără făină, apoi să se învîrtească în cerc şi să se închine cînd se aşază [103]. Primele două rînduieli se pare că arată domesticirea pămîntului, ca fiind o parte a evlaviei, iar învîrtirea în cerc a închinătorilor se zice că este imitaţia rotaţiei pămîntului şi s-ar părea că mai mult o arată cel care se închină cînd, preoţii privind spre răsărit, el stă întors spre apus, apoi se schimbă aci şi se întoarce spre zeu, făcînd un cerc şi ducînd rugăciunea pînă la sfîrşit în amîndouă părţile. Afară numai dacă, pe Zeus, schimbarea formei este arătată prin pilda roţilor egiptene [104-105] şi face o asemănare, anume că nici un lucru omenesc nu stă pe loc, ci că se cade să ne mulţumim şi să primim viaţa, oricum ar întoarce-o şi ar depăna-o zeul. Iar aşezarea cu închinăciune se zice că este o urare ca să se dea trăinicie rugăciunilor şi aşezare temeinică celor bune. Se zice că o osebire a faptelor este pauza dintre ele, pentru că, încetînd fapta de mai înainte, să se aşeze la slujba zeilor, ca iarăşi să ia de la ei începutul altei fapte. Şi această rînduială pare că este în conglăsuire cu cele spuse, legiuitorul căutînd să ne obişnuiască să nu avem întîlnirile noastre cu zeitatea cînd sîntem în treabă şi în treacăt, ca şi cînd am fi grăbiţi, ci numai cînd avem timp şi trăim clipe de răgaz.

XV Iar din această îndrumare spre zeitate, cetatea a ajuns să fie atît de supusă şi plină de uimire faţă de puterea lui Numa, încît a primit unele cuvinte care semănau cu miturile în ciudăţenia lor şi au crezut că nu e nimic de necrezut şi cu neputinţă, dacă vrea zeul. Se spune că o dată, poftind la masă destul de mulţi cetăţeni, le-a pus dinainte vase de mic preţ şi cu mîncare foarte ieftină şi populară. Începînd ei deci să se ospăteze, Numa a aruncat o vorbă că zeiţa cu care este el în legătură a venit la el şi, deodată, a arătat casa plină de cupe scumpe şi vasele încărcate cu mîncări de tot felul şi strălucite pregătiri.

Dar ceea ce se istoriseşte despre vorbirile lui cu Jupiter întrece orice ciudăţenie. Astfel, se povesteşte că pe colina Aventin, care nu era atunci o parte a cetăţii şi nu era încă locuită, ci avea izvoare îmbelşugate şi văi umbroase, se duceau adesea doi zei, Picus [106] şi Faunus [107]. Aceste zeităţi în celelalte privinţe s-ar putea asemăna cu neamul satyrilor [108] şi panilor, [109] iar în privinţa puterii leacurilor şi straşnicei fermecătorii în cele zeieşti, se spune că numiţii

străbăteau Italia făcînd aceleaşi înşelătorii ca zeităţile numite de eleni Dactylii [110] din Ida. Se spune că Numa a pus mîna pe ei, turnînd vin şi miere în apa fîntînii de unde beau ei de obicei. Fiind ei prinşi, au luat diferite chipuri şi s-au schimbat în firea lor, punîndu-i înaintea ochilor ciudate şi înfricoşătoare vedenii. Dar, cînd şi-au dat seama că fuseseră prinşi într-o prinsoare grea şi de care nu mai puteau scăpa, nu numai că au prezis multe din cele ce aveau să se întîmple, dar i-au arătat şi purificarea trăsnetelor, care se face şi acum cu ajutorul cepei, părului şi mainidiilor. Alţii spun că nu zeităţile astea au aşezat această purificare, ci că Picus şi Faunus au coborît pe Jupiter cu ajutorul descîntecelor, iar Jupiter, mîniindu-se, i-a poruncit lui Numa să facă purificarea cu căpăţîni, iar Numa, luîndu-i vorba, a întrebat : „De ceapă ?" – „De oameni", a răspuns Jupiter, „Cu părul capetelor" ? a întrebat iarăşi Numa, pentru a scăpa de această înfiorătoare poruncă. „Cu[fiinţe]vii..." a răspuns Jupiter. „Mainisi" [111], a adăugat Numa. Se spune că Egeria îl învăţase pe Numa să zică aşa. Jupiter s-a întors potolindu-şi mînia, iar locul, de la acea întîmplare, s-a numit Ilicium şi purificarea s-a făcut aşa precum zisese Numa.

Aceste basme născocite şi de rîs arată atitudinea oamenilor de atunci în faţa divinităţii, [atitudine] pe care le-o împlîntase în suflet o lungă obişnuinţă. Se spune că Numa avea atîta încredere în divinitate, încît, vestindu-i-se o dată că duşmanii dau năvală, a surîs şi a zis : „Iar eu aduc jertfe zeilor".

XVI Se spune că el cel dintîi a ridicat un templu Credinţei [112] şi lui Terminus [113] şi că el i-a învăţat pe romani să jure pe Credinţă, care este cel mai mare jurămînt şi pe care-l folosesc pînă astăzi. Iar Terminus s-ar putea socoti ca zeul hotarelor şi romanii îi aduc sacrificii, şi toţi îndeobşte, şi fiecare acasă, atunci cînd se hotărnicesc ogoarele. Acum îi jertfesc animale vii, dar în vechime jertfele erau nesîngeroase, la gîndirea înţeleaptă a lui Numa că zeul hotarelor, fiind paznicul păcii şi martorul dreptăţii, se cade să fie nepătat de sînge.

Se pare că, îndeobşte, Numa a împărţit şi hotărnicit pămîntul, deoarece Romulus n-a voit să recunoască, măsurînd ogoarele sale, ceea ce luase din ale celorlalţi, căci gîndea el, hotarul este lanţul puterii, dacă este păzit, iar dacă este călcat atunci este dovada nedreptăţii. De altfel, Roma la început nici n-avea pămînt din

belşug, ci Romulus cîştigase cea mai mare parte cu lancea. Numa a împărţit tot acest pămînt cetăţenilor săraci, ca să îndepărteze sărăcia, care sileşte la nedreptăţi, şi să îndrepte poporul spre plugărit, iar poporul, lucrînd pămîntul, se îmblînzea pe sine însuşi. Într-adevăr, nici o altă îndeletnicire nu trezeşte atît de repede o dragoste de pace atît de trainică ca viaţa de plugar, în care dăinuieşte şi este mereu prezent din curajul războinic numai dorinţa de a lupta pentru averea proprie, iar îndrăzneala care duce la nedreptate şi la pofta nesăturată de cîştig este distrusă. De aceea, Numa, turnînd în sufletele cetăţenilor îndeletnicirea plugăritului ca o băutură a dragostei de pace şi, mai ales, preţuind îndeletnicirea aceasta ca una care forma bunele obiceiuri şi aducea bogăţie, a împărţit pămîntul în părţi, pe care le-a numit *pagi* [114], şi în fruntea fiecăruia a pus veghetori şi slujbaşi. Uneori el însuşi se ducea să vadă şi, deducînd din lucrări caracterul cetăţenilor, pe cei harnici îi ridica la cinstiri şi le dădea slujbe de încredere, iar pe leneşi şi nepăsători îi dojenea şi-i certa, făcîndu-i astfel cu luare-aminte.

XVII Iar dintre celelalte orînduieli politice ale lui Numa, cea mai admirată este împărţirea poporului după meşteşuguri. Astfel, în timp ce cetatea părea că este alcătuită, după cum s-a spus, din două categorii de oameni şi în timp ce era dezbinată şi nu voia cu nici un chip să fie una singură şi parcă să şteargă deosebirile şi dezbinarea dintre cetăţeni, ci părţile ei erau necontenit în ciocniri şi certuri, Numa, gîndindu-se că oamenii rup şi separă părţile tari ale corpului, care din fire sînt de nedespărţit, şi apoi le pun iarăşi împreună, îmbucîndu-se mai bine unele într-altele datorită micimii lor, a hotărît să împartă poporul în mai multe părţi şi, cu aceste părţi, închegînd alte grupări deosebite, a făcut să dispară acea primă mare deosebire, care s-a împrăştiat astfel în părţile mai mici. Iar împărţirea după meşteşuguri avea următoarele colegii : flautişti, aurari, tîmplari, văpsitori, curelari, fierari, olari. Iar celelalte meşteşuguri întrunindu-le laolaltă, a făcut din toate o singură alcătuire. Rînduind apoi pentru fiecare colegiu legături de interese şi întruniri şi cinstiri ale zeilor, aşa cum se cuvenea, atunci, pentru prima dată, a îndepărtat din cetate obiceiul de a se numi şi a se socoti unii sabini, iar alţii romani, unii cetăţenii lui Tatius,

iar alții ai lui Romulus, astfel că această împărțire s-a dovedit a fi o conglăsuire și un amestec al tuturor cu toții.

Se mai laudă dintre orînduielile lui politice și îndepărtarea legii care îngăduia părinților să-și vîndă copiii [115], oprind de la această nenorocire pe căsătoriți, dacă se săvîrșise căsătoria cu învoirea și după porunca tatălui. Căci socotea o grozăvie ca femeia care fusese căsătorită cu un om liber să conviețuiască mai departe cu un sclav.

XVIII S-a îndeletnicit și cu rînduiala timpului, făcută nu cu exactitate, dar nici cu totul fără pricepere. Într-adevăr, pe cînd domnea Romulus, romanii statorniceau lunile fără chibzuială și rînduială, pe unele nesocotindu-le nici de douăzeci de zile, iar pe altele de treizeci și cinci, iar pe altele de și mai multe zile, și neavînd cunoștință de nepotrivirea anului lunar cu cel solar, ei nu păzeau decît un singur lucru, anume ca anul să fie de trei sute șaizeci de zile. Iar Numa, socotind că nepotrivirea este de unsprezece zile, de vreme ce anul lunar are treisute cincizeci și patru de zile, iar cel solar, trei sute șaizeci și cinci, aceste unsprezece zile le-a dublat și le-a adăugat, din doi în doi ani, după luna februarie, [o nouă lună] luna intercalară, numită de romani „Mercedonius", avînd douăzeci și două de zile [116].

Această îndreptare a nepotrivirii avea nevoie de alte îndreptări și mai mari. A schimbat și rînduiala lunilor, căci luna martie, care era prima, a făcut-o a treia, iar ca primă lună a pus luna ianuarie, care era a unsprezecea pe vremea lui Romulus, iar a douăsprezecea și ultima era februarie, care este acum a doua. Sînt mulți care spun că aceste luni au fost adăugate de Numa, anume ianuarie și februarie, dar că la început romanii s-au folosit numai de zece luni pe an, așa cum unii dintre străini au trei luni, iar dintre greci — arcadienii au patru, acarnanienii șase, iar la egipteni anul era de o lună, apoi de patru, după cum se spune.

De aceea, deși locuiesc o țară foarte tînără, ei par că sînt cei mai vechi și aduc o mulțime fără sfîrșit de ani în genealogii, deoarece socotesc lunile ani.

XIX Dovada că romanii puneau zece luni în an, nu douăsprezece, este denumirea ultimei luni, căci pînă acum o numesc a zecea, iar dovada că martie era prima este șirul lunilor, căci a

cincea lună după martie au numit-o Quintilis, pe a șasea Sextilis și de aci înainte [au procedat] la fel cu celelalte, iar după ce au adăugat lunile ianuarie și februarie [117] înaintea lui martie, au ajuns să numească luna tot Quintilis, dar s-o socotească a șaptea. De altfel se spunea că prima lună a fost hărăzită de Romulus lui Marte, iar a doua s-a numit aprilie, purtînd numele Afroditei ; în această lună ei aduc sacrificii zeiței, iar la calende femeile se spală, încununîndu-se cu mirt, iar alții spun că nu s-a numit aprilie din cauza Afroditei, ci așa cum este numele curat, luna s-a numit aprilie pentru că, în puterea primăverii, desface și deschide bobocii plantelor, căci asta înseamnă cuvîntul [118]. Dintre lunile următoare, luna mai o numeau așa de la Maia [119], căci luna s-a hărăzit lui Mercurius, iar iunie și-a luat numele de la Iuno [120].

Sînt unii care socotesc că lunile mai și iunie poartă numele vîrstelor tinerilor și bătrînilor. Într-adevăr, oamenii mai în vîrstă la romani se numesc *maiores* [121], iar cei care-s mai tineri *iuniores* [122]. Restul lunilor le-au numit pe fiecare după ordinea lor parcă numărîndu-le : a cincea, a șasea, a șaptea, a opta, a noua, a zecea. Apoi a cincea a fost numită iulie de la Caesar [123], care a înfrînt pe Pompeius [124], iar a șasea s-a numit august de la al doilea Caesar care a domnit, supranumit Augustus. Celelalte luni, Domitianus le-a numit cu numele lui, dar nu pentru multă vreme, ci, romanii, după uciderea lui, dîndu-le iar vechile lor denumiri, pe una au numit-o a șaptea, iar pe cealaltă, a opta. Numai cele din urmă două luni și-au păstrat denumirile căpătate după ordinea lor, cum le avuseseră de la început. Iar dintre lunile adăugate sau puse în urmă de Numa, februarie ar fi parcă luna curățirii, căci cuvîntul strict asta înseamnă și în acea lună romanii aduc jertfe morților și țin sărbătoarea Lupercaliilor, care, în multe privințe, seamănă cu o ceremonie de curățire. Iar ianuarie s-a numit de la Ianus [125]. Eu socotesc că Numa a scos din fruntea calendarului luna martie, care poartă numele lui Marte, voind ca întru totul înaintea puterii războiului să se prețuiască puterea politică. Astfel printre cei străvechi se spunea despre Ianus, fie că a fost zeitate, fie că a fost rege îndemînatic în chivernisirea cetății și prietenos și și-a schimbat viața astfel după ce mai înainte fusese fioros și sălbatic. Și de aceea îi fac statuia cu două fețe, deoarece își luase altă față și viața și-o schimbase după cea de-a doua.

XX El are în Roma un templu, cu două uși, pe care-l numesc „ușa războiului". Astfel, se obișnuiește ca acest templu să stea deschis, cînd este război și să se închidă, cînd se face pace, ceea ce se întîmplă greu și rar, de vreme ce conducătorii cetății erau mereu prinși în vreun război, trebuind mereu să se împotrivească neamurilor străine, care se revărsaseră de jur-împrejurul ei. În timpul lui Caesar Augustus a fost închis – după ce a doborît pe Antonius –, iar mai înainte pe vremea consulilor Marcus Atilius și Titus Mallius, dar nu pentru multă vreme, căci îndată s-a deschis, izbucnind un război [126]. Dar în timpul domniei lui Numa nu s-a văzut deschis o singură zi, ci a rămas închis fără întrerupere timp de patruzeci și trei de ani. În așa fel fuseseră îndepărtate din rădăcină și de pretutindeni pricinile războiului. Într-adevăr, nu numai poporul roman fusese îmblînzit și atras de dreptatea și bunătatea regelui, dar și cetățile din jur, ca și cînd o adiere sau un vînt sănătos ar fi suflat din Roma, și au început să se schimbe și pe toate le-a cuprins un dor de bună rînduială și de pace și voiau să sădească pămîntul, să crească copiii în pace și să cinstească pe zei. Și serbări și dansuri și vizite și primiri – căci se duceau și se vizitau unii pe alții fără teamă – stăpîneau Italia, în timp ce, ca dintr-un izvor, se revărsau din înțelepciunea lui Numa, asupra tuturor, cele bune și drepte și se revărsa pacea care domnea în jurul lui. De aceea și hiperbolele poetice se referă la așezarea de atunci, cînd spun :

> Iar pe strălucitoarele brățări ale scuturilor
> Sînt acum lucrările strălucitorilor păianjeni
> Și rugina și mucegaiul rod acum lăncile, sulițele
> Și săbiile cu două tăișuri.
> Și zgomot de trîmbițe nu se mai aude, iar dulcele somn
> Nu mai este izgonit în silă de pe pleoape.

Într-adevăr, nu se pomenește de nici un război, de nici o răscoală, de nici o încercare de răzvrătire în cetate, cît timp a domnit Numa. Dar nici chiar împotriva lui însuși n-a fost vreo dușmănie sau vreo pizmă sau vreun complot sau conspirație de cetățeni din pofta invidioasă de domnie, ci, dimpotrivă, fie că teama de zei, care păreau că se îngrijesc de Numa, fie rușinea de virtutea lui, fie vreo statornicie zeiască i-au păzit viața neatinsă

de vreun rău și curată și au dat la iveală o pildă și un semn vădit al dreptății, după vorba pe care Plato, trăind multă vreme mai tîrziu decît Numa, a îndrăznit s-o spună despre stat : că există o singură putință de încetare și destrămare a răului pentru oameni, anume că atunci cînd, printr-o întîmplare zeiască, puterea unui rege se împletește cu un cuget filozofic, virtutea să i-o dea și s-o așeze mai presus de vicii. Fericit este, într-adevăr, omul înțelept, fericiți sînt și cei care ascultă cuvintele ce ies din gura înțeleptului. Astfel, conducătorul înțelept poate nici n-are nevoie de silă și de amenințare pentru a sili poporul, ci cetățenii înșiși, văzînd virtutea într-o pildă vădită și în viața strălucitoare a conducătorului, de bună voia lor o iau pe calea înțelepciunii și se potrivesc unii cu alții spre a duce o viață liniștită și fericită, care sălășluiește în prietenia și buna înțelegere dintre ei, cu dreptate și măsură, care este ținta oricărei ocîrmuiri politice. Iar cel care izbutește să trezească în supușii săi această viață și această stare este cel mai mare rege dintre toți [127].

Este vădit că Numa și-a dat seama de aceste lucruri mai mult decît de orice altceva.

XXI Cu privire la copiii și la căsătoriile lui, multe dezbinări s-au iscat printre istorici. Astfel, unii zic că Numa nu s-a căsătorit cu altă femeie în afară de Tatia, și că nici n-a avut alt copil decît o singură fiică, pe Pompilia, iar alții îi atribuie, în afară de Pompilia, patru fii, și anume : Pomponus, Pinus, Calpus, Mamercus [128] și că fiecare dintre ei a lăsat moștenitori ai familiei și ai neamului lor ilustru. Astfel, se zice, din Pomponus coboară Pomponii, din Pinus – Pinarii, din Calpus – Calpurnii, din Mamercus – Mamercii, care de aceea, au mai primit și porecla de Reges, adică regi. A treia grupă de istorici îi învinuiesc pe acești autori, deoarece au căutat să facă pe placul ginților și le-au atribuit spițe de neam mincinoase, făcîndu-i să coboare din Numa. Ei zic că Pompilia n-a fost făcută cu Tatia, ci cu altă soție, cu care s-a căsătorit fiind rege, numită Lucreția. Dar toți spun la fel că Pompilia s-a căsătorit cu Marcius. Iar băiatul Marcius era chiar fiul acelui Marcius care l-a îndemnat pe Numa la domnie, pentru că și-a mutat locuința la Roma cu Numa și a făcut parte din senat, bucurîndu-se de mare cinste, iar după moartea lui Numa, luîndu-se la harță cu

Hostilius pentru domnie şi fiind înfrînt, s-a lăsat să moară de foame.

Iar fiul său, Marcius, avînd de soţie pe Pompilia, a rămas la Roma şi a născut pe Ancus Marcius, care a domnit după Tulus Hostilius. Numa a murit, lăsîndu-l în vîrstă de cinci ani, fără ca moartea să-i vină repede sau pe neaşteptate, ci s-a stins cîte puţin din pricina bolii şi a bătrîneţii, după cum istoriseşte Piso [129]. A murit nu la mult timp după ce a împlinit optzeci de ani.

XXII Iar viaţa lui au făcut-o romanii vrednică de admirat şi prin felul cum l-au înmormîntat. Astfel, popoarele aliate şi prietene au venit cu daruri de înmormîntare, cu coroane, patricienii purtau coşciugul, iar preoţii zeilor erau de faţă şi-l petreceau la mormînt. Cealaltă mulţime, în care se amestecau laolaltă femei şi copii, era de faţă, nu ca la înmormîntarea unui rege bătrîn, ci ca şi cînd fiecare ar fi îngropat o fiinţă scumpă, în floarea vîrstei, şi îl urma gemînd şi plîngînd.

De ars nu l-au ars fiindcă, după cum se spune, i-a oprit el, dar făcînd două coşciuge de piatră, l-au îngropat la poalele Ianiculului [130]. În unul dintre cele două coşciuge era corpul lui, iar în celălalt erau cărţile sfinte [131], pe care le-a scris el însuşi, aşa cum legiuitorii elenilor au scris cyrbele [132]. El însuşi, cînd era în viaţă, arătase preoţilor cele scrise şi le vîrîse în suflet cuprinsul şi ideile lor, apoi le-a poruncit să le îngroape o dată cu el, deoarece, zicea el, nu este legiuit ca lucrurile tainice să fie păstrate în nişte litere neînsufleţite.

Se spune că, mînaţi de acelaşi gînd, nici pythagoricii n-au pus în scris rînduielile lor, ci că au sădit în cei vrednici amintirea şi practica lor nescrisă. Apoi, o dată, cînd o învăţătură cu privire la aşa-zisele metode grele şi tainice ale geometriei a fost arătată unui nevrednic, pythagoricii au spus că zeitatea arată că nelegiuirea şi călcarea respectului faţă de zei s-a adăugat unei mari nenorociri comune. Astfel că acei care pun pe Numa în legătură cu Pythagoras găsesc o mare încuviinţare pentru aceste asemănări.

Iar Valerius Antias [133] şi şcoala lui spun că douăsprezece au fost cărţile sfinte, şi douăsprezece alte cărţi greceşti au fost puse în coşciug. După patru sute de ani, pe timpul consulilor Publius Cornelius şi Marcus Baebius, căzînd multă şi îmbelşugată ploaie şi mormîntul prăbuşindu-se, şuvoiul a scos la iveală coşciugele. Şi căzînd capacele, unul a fost văzut cu totul gol şi neavînd nici o

parte sau rămăşiţă din corp, dar în celălalt, găsindu-le legile [134], se zice că le-a citit Petilius, care era praetor [135] atuncea, şi că a pornit spre senat, zicînd că nu i se pare legiuit şi nici îngăduit ca scrierile să fie cunoscute de popor [136]. De aceea, fiind aduse în Comitium [137], au fost arse.

Ei bine, pentru bărbaţii drepţi şi buni lauda este mai mare apoi după moarte, căci pizma nu trăieşte multă vreme, iar pentru unii moare chiar înaintea lor, dar slava lui Numa a fost făcută mai strălucitoare de soarta avută de regii care au domnit în urmă. Astfel, dintre cei cinci regi care au urmat după el, ultimul, alungat din domnie, a îmbătrînit în exil, iar dintre ceilalţi patru nici unul n-a murit de moarte naturală, ci trei au fost ucişi în complot, iar Tullus Hostilius, care a domnit după Numa şi care a luat în rîs şi şi-a bătut joc de cele mai multe dintre lucrurile lui bune şi, mai ales, de evlavia lui, zicînd că este leneşă şi femeiască, a întors pe cetăţeni către război, dar nici el n-a rămas statornic în făloşiile lui, ci, înstrăinîndu-şi mintea din pricina unei boli grele şi cu multe întoarceri, a dat în superstiţie, care nu semăna de loc cu evlavia lui Numa. Bacchus [138] a vîrît şi în alţii această rătăcire, după cum se spune, şi Hostilius a pierit luînd foc din pricina unui trăsnet.

PARALELĂ ÎNTRE LYCURG ŞI NUMA

I După ce am povestit viaţa lui Numa şi pe a lui Lycurg, acum, cînd amîndoi ne stau în faţă, nu trebuie să şovăim să arătăm deosebirile dintre ei, chiar dacă-i greu.

Într-adevăr, însuşiri asemănătoare se arată în faptele lor, precum : înţelepciunea, evlavia, îndemînarea lor politică şi educativă şi faptul că amîndoi au primit o singură funcţie de la zei : darea de legi [139]. Iar printre faptele frumoase săvîrşite de fiecare aparte, pentru Numa este primirea domniei, iar pentru Lycurg este predarea domniei. Într-adevăr, Numa a primit domnia fără s-o ceară, iar Lycurg, deţinînd-o, a predat-o.

Pe Numa l-au făcut alţii stăpînul lor, cînd era un simplu cetăţean şi străin, iar Lycurg s-a făcut el singur simplu cetăţean din rege. Frumos lucru este, desigur, să cîştigi domnia datorită dreptăţii tale, dar este frumos şi să pui dreptatea înaintea domniei. Astfel, virtutea l-a făcut pe unul atît de vestit încît a fost socotit vrednic de domnie, iar pe celălalt l-a făcut atît de mare, încît a disprețuit domnia. În al doilea rînd, dacă întocmai ca nişte cîntăreţi din liră, unul a strunit Sparta care era destrămată şi desstrăbălată, iar celălalt a îndepărtat violenţa şi vrăjmăşia din Roma, apoi greul lucrului a fost pentru Lycurg. Astfel, el n-a avut de convins pe cetăţeni să dezbrace platoşele şi să arunce săbiile, ci să zvîrle aurul şi argintul şi să arunce ţesături şi ospeţe scumpe ; şi nu i-a convins să înceteze războiul şi să sărbătorească şi să aducă jertfe, ci să lase ospeţele şi băuturile şi să se străduiască şi să se pregătească în arme şi în palestre.

De aceea, unul a făcut toate convingînd pe cetăţeni cu ajutorul bunăvoinţei şi cinstei, iar celălalt i-a stăpînit cu greu, punîndu-şi viaţa în primejdie şi fiind atacat.

Blîndă şi iubitoare de oameni a fost Muza lui Numa, care a îndemnat pe cetăţeni spre pace şi spre dreptate şi care i-a făcut liniştiţi, din nestăpîniţi şi aprinşi cum erau. Iar dacă cineva ne

va sili să punem în legiuirile lui Numa o faptă foarte crudă şi nelegiuită, vom spune că Numa a fost un legiuitor cu mult mai aproape de eleni, deoarece a împărtăşit chiar pe sclavi cu cinstea de om liber, îndătinînd ca la Saturnale [140] sclavii să mănînce laolaltă cu stăpînii lor. Într-adevăr, se spune că şi aceasta era una din deprinderile de acasă ale lui Numa, anume ca la gustarea roadelor anuale să cheme şi pe cei care au lucrat.

Unii povestesc că acest obicei s-a păstrat ca o amintire a egalităţii de pe vremea lui Saturnus [141], deoarece atunci nu era nici sclav, nici stăpîn, ci toţi erau rude şi se bucurau de o egală cinstire.

II Îndeobşte, se vede lămurit că amîndoi au îndrumat mulţimea cetăţenilor spre stăpînire de sine şi înţelepciune, iar dintre celelalte virtuţi unuia i-a plăcut mai mult bărbăţia, iar celuilalt dreptatea, fără numai dacă, pe Zeus, faţă de firea sau tradiţia fiecăruia dintre cele două orînduieli politice, care erau deosebite, nu era nevoie şi de o procedare deosebită. Astfel, nici Numa n-a desfiinţat războiul din pricina laşităţii, ci numai cu scopul de a nu săvîrşi nedreptăţi, nici Lycurg n-a făcut pe cetăţeni războinici pentru a săvîrşi nedreptăţi, ci pentru a nu suferi nedreptăţi.

Amîndoi îndepărtînd deci excesele şi împlinind lipsurile stării de faţă, în privinţa cetăţenilor au fost siliţi să aducă mari schimbări. Şi, desigur, în ceea ce priveşte rînduiala şi regimul constituţiilor, constituţia lui Numa era curat populară şi proteguitoare a mulţimii [142], deoarece el a făcut un popor amestecat şi pestriţ din aurari şi flautişti şi curelari, pe cînd constituţia lui Lycurg este austeră şi aristocratică, deoarece lasă, ca necurate, meşteşugurile populare în mîinile periecilor şi ale sclavilor, iar pe cetăţeni i-a strîns la scut şi la lance, făcîndu-i meşteri în război şi slujitori ai lui Ares [143], care nu mai ştiau şi nu se mai pregăteau pentru nimic altceva decît să se supună stăpînitorilor şi să înfrîngă pe duşmani. Astfel, oamenilor liberi nu le era îngăduit căutarea cîştigului de bani, pentru ca să fie cu totul şi o dată pentru totdeauna liberi, ci chiverniseala banilor era dată sclavilor şi hiloţilor, aşa cum le era dată şi slujirea mesei şi a mîncărilor.

Numa n-a făcut nici o astfel de osebire, ci a pus capăt dorinţelor de cîştig prin războaie, dar celelalte cîştiguri de bani nu le-a oprit şi nici n-a nivelat o astfel de deosebire între cetăţeni

și a îngăduit să se înainteze cu bogăția pînă la culme și nu s-a sinchisit de multa sărăcie care se strecura și se strîngea în cetate, deși trebuia să se împotrivească poftei nesăturate de la început, îndată, cînd nu era încă multă și mare neegalitate între cetățeni, ci cînd își duceau viața la fel și nu erau departe unul de altul în bogăție, așa cum a făcut Lycurg. Numa trebuia să ia seama la neajunsurile care decurg din lăcomie, care nu erau mici, ci care au fost sămînța și începutul celor mai multe și mai mari rele, care s-au abătut asupra Romei.

Iar împărțirea pămîntului, după cît socotesc eu, nu-l face vrednic de dojană nici pe Lycurg, pentru că a făcut-o, nici pe Numa, pentru că n-a făcut-o. Într-adevăr, unuia i-a adus așezare și crepidă constituției [144] egalitatea însăși, iar pe celălalt – împărțirea pămîntului fiind proaspătă – nimic nu l-a împins să pună la cale altă împărțire și nici să se atingă de prima împărțire, care dăinuia în țară, așa cum se pare.

III Apoi, deși amîndoi au căutat să vîre pe drept cuvînt și cu dibăcie în sufletele bărbaților lipsa de gelozie pentru comunitatea femeilor și a copiilor, n-au fost întru totul de aceeași părere în această privință, ci un roman care avea destui copii, dar era convins de un altul care avea nevoie de copii, ceda soția avînd depline puteri să i-o dea pentru totdeauna sau s-o ia înapoi, iar spartanul, deși avea o soție acasă, iar căsătoria dăinuia după dreptele rînduieli de la început, o dădea și altuia, care-l ruga, spre a face copii. Și mulți, așa cum s-a spus, chemau și introduceau la soțiile lor bărbați de la care credeau că vor avea copii bine făcuți și buni.

Care este deci judecata asupra acestor obiceiuri? Este oare în unele o grea și nesfîrșită lipsă de simțire față de soție și de faptele care tulbură și aprind de gelozie pe cei mulți, iar în celelalte un fel de modestie care se rușinează și care ia drept acoperire un contract și recunoaște neputința de a suporta stăpînirea în comun a femeilor? Și cu atît mai mult paza fecioarelor a fost rînduită de Numa potrivit cu feminitatea și cu bunacuviință, iar paza [fecioarelor instituită de] Lycurg, fiind deschisă tuturor și lipsită de feminitate, a dat prilej de vorbă poeților. Astfel, poeții,

ca Ibycos [145], le numesc phainomeride [146] și andromane [147], sau ca Euripides [148] care zice:

Ele, părăsind grijile casei,
Fac exerciții cu tinerii
Lăsînd să se vadă coapsele prin hainele lor întredeschise.

Într-adevăr, aripile hitonului [149] fecioarelor nu erau unite în partea de jos, ci se deschideau și în timpul mersului, dezgoleau toată coapsa. Foarte lămurit a arătat Sofocles [150] acest fapt în versurile următoare:

Vedeți și pe tînăra Hermiona
Al cărui hiton neîndestulător
Se deschide în jurul coapsei goale.

De aceea se spune că spartanele erau prea îndrăznețe și la început bărbătoase chiar față de bărbați, de vreme ce ele stăpîneau în casă cu toată puterea, iar în trebile publice luau parte la dezbateri și dădeau dovadă de îndrăzneală în cele mai de seamă treburi. Numa, dimpotrivă, a păstrat pentru soții respectul și cinstirea bărbaților, de care se bucurau încă de la Romulus, de cînd cu răpirea, dar și pentru ele a statornicit multă cuviință și le-a smuls ambiția și le-a obișnuit să fie cumpătate și să păstreze tăcerea, vin nebînd de loc, iar vorbirea nefolosind-o, nici chiar în cele mai însemnate treburi, decît în prezența bărbatului [151]. Se spune [chiar] că o dată o femeie și-a pledat un proces personal în For și că senatul [uimit] a trimis la oracolul lui Apollo să întrebe ce vrea să însemne faptul întîmplat. Iar dovadă a ascultării și cuviinței lor este amintirea femeilor rele. Astfel, după cum la noi istoricii notează numele acelora care au fost primii prilejuitori de măcel civil sau care au purtat război împotriva propriilor frați sau care și-au ucis tatăl sau mama, tot așa romanii amintesc că cel dintîi care și-a izgonit soția a fost Spurius Carvilius, după ce, timp de două sute treizeci de ani de la întemeierea Romei, nu se întîmplase un astfel de fapt, iar cea dintîi care a ajuns în dezbinare cu soacra ei, Gegania [152], a fost soția lui Pinarius [153] numită Thalia, pe cînd domnea Tarquinius Superbus. Atît de bine și de frumos orînduise legiuitorul căsătoria.

IV Dar, cu [celelalte datini ale] educației fetelor se potrivesc și rînduielile de căsătorie, deoarece Lycurg nu îngăduia căsătoria

decît pentru fetele coapte și pline de vigoare, pentru ca apropierea soților să fie, la cererea naturii, început de plăcere și de dragoste mai mult decît ura și teama împotriva celor care le forțau împotriva naturii, iar trupurile să fie în stare să suporte sarcinile și durerile facerii, deoarece nu se căsătoreau pentru nimic altceva decît ca să facă copii, în timp ce romanii le dădeau în căsătorie de la virsta de doisprezece ani sau și mai tinere, crezînd că astfel vor putea să facă și corpul și caracterul curat și neatins pentru cei care le luau în căsătorie. Este vădit lucru că primul obicei este mai prielnic naturii pentru facerea de copii, iar cel de-al doilea este de o valoare morală mai înaltă pentru convietuire.

Dar prin punerea de conducători copiilor, prin adunările lor, prin conducerea lor și prin luarea în comun a mesei și prin jocurile comune în palestre și prin măsura glumelor și cuviința lor, Lycurg arată că Numa n-a fost mai bun decît un legiuitor de rînd, deoarece el a lăsat în seama părinților educația tinerilor, după cum fiecare voia să-și facă fiul plugar sau meșter corăbier sau fierar sau flautist, ca și cînd nu toți copiii de la început trebuiau să fie duși și îndreptați spre același țel în deprinderile lor, ci, întocmai ca într-o corabie, unde fiecare corăbier vine cu o altă folosință și meșterie, la vremea primejdiei fiecare contribuie la folosul comun numai cu frica, dar, încolo, fiecare se uită numai la ceea ce trebuie să facă el. Iar pe cei mai mulți legiuitori nu trebuie să-i dojenim dacă au greșit, fie din neștiință, fie din slăbiciune. Dar un bărbat înțelept care luase domnia asupra unui popor de curînd înfiripat și care n-avea nici o țintă, cu ce se cădea oare să se străduiască mai întîi, dacă nu cu creșterea copiilor și cu pregătirea tinerilor, pentru ca să nu se deosebească și să ajungă turbulenți prin moravurile lor, ci să fie îndrumați de la început pe urmele virtuții și să fie astfel formați [151], încît să se poată înțelege unii cu alții? Acest lucru l-a ajutat pe Lycurg în multe privințe, dar și în salvarea legilor. Teama de jurăminte ar fi fost slabă, dacă Lycurg n-ar fi turnat în spiritul copiilor, prin educație și îndrumare, respectul legilor și dacă ei n-ar fi sorbit, dimpreună cu hrana, dragostea pentru legile patriei. În acest fel, mai mult de cinci sute de ani au durat cele mai de seamă și mai mari dintre legile sale, întocmai ca o vopsea curată care a pătruns bine țesătura. Dimpotrivă, scopul urmărit de Numa, de a ține cetatea în pace și prietenie, a dispărut îndată. Și, după moartea

lui, templul cu două uși, pe care el l-a ținut închis, ca și cînd ar fi ținut țărcuit în el cu adevărat războiul, romanii l-au deschis în amîndouă părțile, și au umplut Italia de sînge și de morți. Și, astfel, n-a dăinuit nici cel puțin pentru scurtă vreme acea prea frumoasă și dreaptă așezare, deoarece nu avea înlăuntrul ei și acea legătură care este educația.

Dar ce, va zice cineva, Roma n-a pornit ea pe o cale mai bună cu războaiele? El ar pune o întrebare care cere un răspuns lung unor oameni care văd binele în bogăție, și în lux, și în putere, mai mult decît în salvarea comună, și în blîndețe, și în cumpătare, și în dreptate.

Totuși, încă un fapt se pare că vine în sprijinul lui Lycurg, și anume că romanii n-au putut să săvîrșească atîtea fapte decît schimbînd așezarea legilor lui Numa, iar lacedemonienii, de cum au călcat orînduirea lui Lycurg, din foarte mari, au ajuns umili și, pierzînd hegemonia asupra elinilor, au fost în primejdie să se prăbușească.

Rămîne totuși pentru Numa un fapt mare și cu adevărat divin, și anume că a fost străin de Roma și, chemat la domnie, a schimbat totul prin convingere și a pus stăpînire pe o cetate care încă nu era unită în simțiri, fără să aibă nevoie de arme sau de constrîngere, așa cum a ridicat Lycurg pe aristocrați împotriva poporului și i-a atras și i-a pus pe toți în rînduială cu înțelepciunea și dreptatea sa.

SOLON

tăietori de lemne, care defrișau terenurile pe care apoi, cu multă trudă, le semănau și obțineau recolte destul de mediocre în comparație cu bogații din Pedion. Paralel cu dezvoltarea meșteșugurilor, care s-au concentrat mai ales la Atena, o parte din locuitorii Atticei și, în special ai Atenei, consacrîndu-se meșteșugurilor, au rupt legătura cu pămîntul. Acești meșteșugari – fierari, tîmplari, olari etc. – se numeau demiurgi [1]*. Dar dezvoltîndu-se meșteșugurile, s-a putut mai ușor naviga pe mare cu corăbii mai bine construite și mai bine echipate. Negoțul a luat o mai mare amploare și în acest fel, o parte din populația Atticii, în special locuitorii de pe țărmul mării, și-au găsit noi posibilități de trai din pescuit și navigație. Erau faimoșii paralieni – „locuitorii de pe țărm"* [2]*.*

Dezvoltarea meșteșugurilor și amploarea din ce în ce mai mare a negoțului au atras în Attica și la Atena oameni din alte părți, care nu făceau parte din vechile genosuri. Ei veneau la Atena ca să practice unul din diferitele meșteșuguri ale vremii, să slujească pe corăbii sau să facă negoț. Nefăcînd parte din fratrii și triburi ei nu aveau drepturile celorlalți locuitori băștinași ai Atticii și erau numiți meteci – „imigranți" [3]*.*

Nu trebuie să uităm, firește, nici clasa sclavilor, care, pe măsură ce se dezvoltau meșteșugurile și negoțul, sporea din ce în ce mai mult, de vreme ce diferitele ramuri de meșteșuguri cereau pentru stăpînii de sclavi mai multă mînă de lucru și mai ieftină, spre a le aduce noi venituri [4]*.*

Toate categoriile populației libere amintite mai sus, eupatrizi, geomori, demiurgi și chiar meteci, aveau interese economice contradictorii. Astfel, marii proprietari din Pedion, urmașii strălucitelor genosuri, păstrători ai vechilor tradiții și obiceiuri, vegheau cu strășnicie la păstrarea și mărirea proprietăților. Mărindu-și neîncetat numărul datornicilor – dintre care pe mulți îi vindeau ca sclavi – ei erau interesați în menținerea și întărirea situației și pozițiilor lor de clasă în polisul atenian. Ei formau gruparea aristocraților. Alta era, firește, starea de spirit și lupta dusă de micii proprietari de pămînt, geomorii, care pe zi ce trecea se ruinau, îngroșînd masa datornicilor, care, adesea, erau vînduți ca sclavi.

[1] *Ibidem.*
[2] *Ibidem.*
[3] *Ibidem,* pp. 166–167.
[4] *Ibidem,* p. 166.

Alături de diacrieni, ciobani, tăietori de lemne, cărbunari, care-și cîștigau cu sudoare pîinea, toți acești nemulțumiți constituiau mase de oameni care ar fi fost gata oricînd să se pună în slujba celor mai revoluționare idei.

Dar, așa cum am mai spus, în Attica, negoțul luase o amploare din ce în ce mai mare. Olari din Ceramicos, cartierul olarilor din Atena, metalurgiști de pe lîngă muntele Aigaleos și chiar cultivatori de măslini și de viță de vie își vindeau produsele unor negustori care, trebuind să facă față neîncetat unor probleme noi, își sporiseră spiritul de inițiativă, hărnicia, rezistența în adversități. Dar mărfurile le erau îmbarcate pe corăbii fabricate în atelierele armatorilor, în care lucrau theți, oameni cu ziua, și sclavi. Armatori de vase, negustori, muncitori din atelierele navale, constituiau o categorie socială, care, pînă la un punct, erau interesați ca treburile să meargă bine. Gata să primească și să înfăptuiască orice idee nouă, ei nu erau de loc mînați la transformări sociale în aceeași măsură ca diacrienii.

În acest fel, pe la sfîrșitul secolului al VII-lea î.e.n. pedienii, diacrienii și paralienii sînt categorii sociale, care, deosebindu-se prin condițiile economico-sociale, au idei politice diferite. Fără să fie partide, în sensul modern al cuvîntului, sînt grupări sociale care au aceleași interese. Fiecare grupare lupta pentru interesele proprii [1]*. Dar cum interesele erau contradictorii, lupta devenea din ce în ce mai aprigă.*

Iată cum ne prezintă Aristoteles un aspect al acestei lupte : „Săracii împreună cu femeile și copiii lor erau robiți celor bogați. Ei purtau numele de pelatai și ectemori [«șesari»], căci răsplata pentru munca pe care o făceau pe proprietățile bogaților era a șasea parte din recoltă. Numai cîțiva stăpîneau atunci întreg pămîntul. Dacă nu-și puteau plăti la vreme [datoriile], pelatai și copiii lor intrau în stăpînirea bogaților proprietari, pentru că pînă la Solon, care cel dintîi a apărat interesele poporului, datornicul răspundea cu persoana sa și ai săi de neplata datoriilor" [2]*. Acest pasaj din Aristoteles aruncă o vie lumină asupra violenței luptei de clasă la Atena. Este ușor de închipuit ce grave erau urmările acestui proces de transformare a datornicilor în sclavi. Într-adevăr, bogații căpătau o și mai mare forță*

[1] *Grecia antică,* p.181.
[2] *Statutul atenienilor,* 8, 2.

de producție – mîna de lucru a sclavilor – dacă-i utilizau, sau și mai mari venituri, dacă-i vindeau, pe cînd țăranii, mici proprietari de pămînt, se ruinau din ce în ce mai mult, iar printre cei care nu căzuseră încă în mîna proprietarilor, clocotea din ce în ce mai aprins valul nemulțumirii.

Care era aparatul de stat cu ajutorul căruia clasa dominantă căuta să țină în frîu valul nemulțumirilor care devenea din ce în ce mai amenințător ?

Așa cum am arătat [1]*, basileul-șef cedase de mult aristocrației puterile sale militare și judecătorești, păstrînd numai funcțiile religioase.*

Pe la mijlocul secolului al VII-lea î.e.n., Atena era condusă de cei nouă arhonți aleși la început pe viață, apoi pe zece ani și, în fine, pe un an. Arhonții aveau în mîinile lor puterea militară, judecătorească, religioasă, pe care mai înainte le deținuse basileul-șef. Arhonții erau : 1) eponimul, cel mai bătrîn, care dădea numele anului ; 2) polemarhul, care conducea armata ; 3) basileul, care avea în sarcină conducerea trebilor religioase ; 4) șase thesmoteți, sau păstrători ai vechilor obiceiuri juridice. După ce își împlineau anul dregătoriei, arhonții treceau în areopag. Areopagul era forul cel mai înalt al statului, în fața căruia veneau spre dezlegare procesele de omor și care veghea la păstrarea străvechilor tradiții, controla pe arhonți și era autoritatea supremă în cele mai înalte probleme de stat. Dar arhonții se recrutau dintre eupatrizi, iar eupatrizii erau, în general, mari proprietari de pămînt, urmași ai străvechilor genosuri, care erau pe cale de dispariție. Se poate deci spune că, de fapt, pedionul a condus multă vreme Atena prin arhonți și areopag, care erau în mîinile eupatrizilor.

Dar, așa cum am spus, meșteșugurile și comerțul, pe uscat și pe mare, ajutate de economia bănească în dezvoltare, au dat naștere unei noi categorii de proprietari : proprietarii bunurilor mobiliare, care, corespunzător averii, cereau să ia parte la conducerea politică. Ei aveau de partea lor pe toți cei asupriți de eupatrizi, pe toți datornicii și oamenii fără nici un fel de avere de la sat și de la oraș. În acest fel, pe la mijlocul secolului al VII-lea î.e.n., luptele sociale și politice la Atena, conduse de cele trei grupări : pedienii (marii proprietari de pămînt), diacrienii (ciobani, cărbunari, tăietori de lemne) și paralienii

[1] Vezi *Notița istorică* la Theseus.

(meșteșugari, armatori, negustori) atinseseră o violență necunoscută în trecut. Nu trebuie uitată nici clasa sclavilor, care se îngroșa mereu, și care nu urmărea decît un singur țel : eliberarea.

Atît de violentă era lupta, încît, pe la 640 î.e.n., Kylon [1]*, profitînd de nemulțumirile de tot soiul, a încercat să dea o lovitură de stat și să pună mîna pe putere.*

Kylon, aristocrat și el, ajutat de socrul său, care i-a trimis un detașament de ostași, a ocupat Acropole. Dar, așa cum istorisește Thucydides, atenienii, adică eupatrizii și oamenii lor, în frunte cu cei nouă arhonți, au asediat în Acropolă pe Kylon și pe oamenii lui. Kylon a izbutit să fugă, iar oamenii lui, constrînși de foame și de sete, au fost siliți să capituleze. Potrivit unui vechi obicei, spre a se salva, ei s-au refugiat în templul zeiței Athena. Tradiția religioasă oprea omuciderea înlăuntrul unui templu. Dar Alcmeonizii, adică membrii influentei familii aristocratice din care făcea parte Megacles, arhontele care s-a pus în fruntea arhonților în drum spre Acropolă, n-au mai ținut seamă de acest obicei și i-au ucis chiar în incinta templului. Prin urmare, lovitura de stat pusă la cale de eupatridul Kylon a eșuat. Nu putem spune ce ar fi făcut Kylon dacă ar fi izbutit în acțiunea sa. Violența cu care a fost atacat de eupatrizi, în frunte cu Megacles și ceilalți arhonți, ne face să bănuim că el ar fi putut lua unele măsuri de înfrînare a excesele eupatrizilor. În orice caz, un lucru este clar : demosul – poporul atenian – n-a sprijinit acțiunea lui Kylon. Asta înseamnă că eupatrizii dispuneau încă de pîrghii economice, sociale și politice destul de puternice, care nu le puteau fi smulse atît de ușor.

Nemulțumirile n-au încetat, dimpotrivă, au sporit și mai mult. Către anul 621 î.e.n., unul dintre thesmoteți, Dracon, a pus la cale o reformă judiciară rămasă celebră prin asprimea legilor [2]*. Astfel, Dracon, după cum ne spune Aristoteles, a realizat consfințirea în scris a normelor de drept consuetudinar primite prin tradiție. Fixarea prin scris a acestor norme avea drept scop înlăturarea arbitrariului eupatrizilor, care le interpretau după bunul lor plac. Legile lui Dracon priveau mai ales omuciderea, furtul, anumite proceduri judiciare și pedepse. În ceea ce privește omuciderea, Dracon a căutat să restrîngă drepturile genosului de a se răzbuna pe ucigaș sau pe rudele lui. Cu toate*

[1] *Grecia antică*, pp. 168–169.
[2] *Ibidem*, p. 169 și urm.

acestea, el n-a trecut cu totul în competința statului urmărirea și pedepsirea unui omor, ci a lăsat mai departe, în seama rudelor celui ucis, urmărirea asasinului. Dar, spre deosebire de trecut, numai ucigașul era urmărit pentru omor, nu și rudele lui. În aceste legi se făcea deosebire între omorul cu premeditare, omorul întîmplător și omorul în legitimă apărare. Fiecare categorie de omor era judecat de o altă instanță : omorul cu premeditare – de areopag, cel întîmplător – de un complet de judecată constituit din 51 de membri, în vîrstă de peste 50 de ani, recrutați dintre eupatrizi. Aceste măsuri luate de Dracon cu privire la felurile de omucidere ne fac să bănuim violența patimilor care duceau la omor și frecvența omuciderilor.

În legile lui Dracon se prevedeau pedepse aspre pentru furt. Prin aceasta se întărea proprietatea privată a eupatrizilor. Dacă ținem seamă că și procesele de omucidere veneau în fața unor instanțe judecătorești compuse tot din eupatrizi, atunci putem conchide că Dracon n-a urmărit reforme de ordin social, ci a vrut să curme unele abuzuri ale eupatrizilor și să limiteze drepturile genosului în urmărirea unui ucigaș, înfrînînd frecvența răzbunărilor de sînge care, pe vremea aceea, trebuie să fi luat o amploare neobișnuită.

Cele două încercări, deosebite ca obiectiv și ca mijloace de realizare, a lui Kylon și a lui Dracon, sînt o mărturie vie a violenței la care ajunsese lupta de clasă la Atena pe vremea cînd în arena politică a Atenei a apărut Solon.

Eupatrid din naștere, inteligent și cunoscător al vieții prin lungile sale călătorii făcute pe mare, avînd și darul poeziei, dar, mai ales, avînd bun simț, Solon a avut curajul să ia unele măsuri care urmăreau să aducă o însănătoșire a situației și să deschidă larg porțile viitorului. Pentru o mai rapidă și clară înțelegere a legilor lui Solon, dăm, mai întîi schematic, măsurile cele mai de seamă luate de el pentru curmarea luptelor politice.

a) economico-sociale : *1) scoaterea stîlpilor ipotecari de pe pămînturile datornicilor, deci eliberarea pămîntului de datorii ; 2) proclamarea libertății persoanei – nimeni nu mai putea fi robit pentru datorii ; 3) readucerea în patrie a celor vînduți ca sclavi ; 4) o reformă monetară, (al cărei conținut nu este încă prea bine cunoscut de istoriografia de azi) ; 5) legi cu privire la sădirea pomilor, la irigație și la folosirea fîntînilor ; 6) încurajarea exportului de untdelemn și interzicerea exportului de grîu ; 7) limitarea proprietății funciare ; 8) o reformă a măsurilor și greutăților ; 9) încurajarea meșteșugurilor.*

b) civile : 1) *legiferarea dreptului de a testa sau vinde proprietatea ; 2) acordarea dreptului de cetățenie metecilor-meșteșugari.*

c) politice : *1) întărirea efectelor împărțirii societății pe clase censitare : pentacosiomedimni (producători a 500 de medimni de ulei sau grîne – medimnul avea 41 de litri), cavaleri (cei care produceau 300 de medimni), zeugiți (200 de medimni) și theți (săracii care munceau pentru o simbrie) – prin acordarea slujbelor înalte pentacosiomedimnilor și cavalerilor, dar și prin punerea celor mai grele sarcini pe umerii lor, prin dreptul acordat theților de a lua parte la* ecclesia *și la curtea de judecată ; 2) instituirea unui sfat de 400 de membri* (boulé), *cîte o sută de fiecare trib, care ajuta adunarea poporului* (ecclesia) *în lucrările ei ; 3) înființarea unei noi curți de judecată* (heliaia), *din care puteau face parte – prin alegere – toți cetățenii*

Dacă cercetăm acest tablou, sumar prezentat, al legilor lui Solon ne dăm repede seama de amploarea luptei de clasă la Atena pe vremea legiuitorului, de gravitatea consecințelor la care se ajunsese, de scopul urmărit de legiuitor, de oportunitatea și eficacitatea măsurilor pe care le-a luat.

Așadar, Solon, ca primă măsură, a hotărît scoaterea stîlpilor ipotecari de pe pămînturile datornicilor, adică eliberarea pămîntului de datorii. Această măsură confirmă în chip luminos ceea ce am spus mai sus cu privire la metodele de îmbogățire ale eupatrizilor și la ruinarea micilor proprietari de pămînt ; țăranii, care dețineau mici suprafețe de pămînt, nu puteau acoperi, cu produsul muncii lor, cheltuielile făcute cu muncile pămîntului și cheltuielile de întreținere a lor și a familiei, se împrumutau la eupatrizii vecini și, neputînd plăti datoriile, erau siliți, potrivit dreptului tradițional, să ipotecheze pămîntul. Solon, prin măsura luată, a eliberat pămîntul de ipotecă, dar n-a curmat răul din rădăcină, deoarece n-a dat – și nici nu putea să dea – micilor proprietari de pămînt soluția și posibilitatea de a nu ajunge iarăși în situația de mai înainte. Cu alte cuvinte, el a vindecat pentru moment rana produsă de un agent al unei boli, dar n-a desființat însuși agentul bolii.

A doua și a treia măsură de ordin social-economic au fost readucerea în patrie a celor vînduți ca sclavi și interzicerea vînzării ca sclavi a oamenilor liberi, cînd nu-și puteau plăti datoriile. Măsurile acestea loveau în interesele marilor bogătași, dar trebuiau găsite mijloace de trai pentru acești oameni lipsiți de mijloace de producție. Nepromulgînd și o lege cu privire la împroprietărire, acești oameni

liberi nu puteau să facă altceva decît să se apuce de meşteşuguri sau să lucreze cu plată pe terenurile marilor proprietari, unde erau concurați de mîna de lucru a sclavilor. Erau, în orice caz, o masă de oameni care uşor puteau deveni instrumentul docil al unui om politic, care ar fi avut mai multă inițiativă şi îndrăzneală.

Celelalte măsuri amintite mai sus – reforma monetară, încurajarea culturii pomilor, a exportului de untdelemn, încurajarea meşteşugurilor, reforma măsurilor şi greutăților – erau desigur menite să dea de lucru multora dintre oamenii săraci, dar asta nu-i punea la adăpost de împrumutul de la un vecin bogat şi, deci, de căderea în situația de datornic.

În orice caz, încurajarea meşteşugurilor arăta o soluție de viitor celor săraci şi lipsiți de posibilitatea de a duce un trai care să nu-i mai zvîrle în gheara datoriilor, cel puțin pentru unii dintre ei.

Dar măsuri care implicau importante consecințe pentru viitor erau acelea privitoare la dreptul de a testa sau vinde proprietatea şi la acordarea dreptului de cetățenie metecilor-meşteşugari.

Astfel, din moment ce membrii unei familii puteau vinde oricui pămîntul moştenit de la genos, înseamnă că relațiile gentilice se sfărîmau, deoarece un teren putea ajunge, să zicem, în mîna unui metec-meşteşugar, devenit de curînd cetățean în virtutea legii lui Solon, amintite mai sus. Încurajarea meşteşugarilor şi ridicarea metecilor-meşteşugari la situația de cetățeni arătau că baza socială a puterii politice avea să n-o mai constituie categoria marilor proprietari de pămînt, care scădeau pe fiecare zi, o dată cu fărîmițarea proprietăților prin vindere, ci meşteşugarii şi negustorii. Solon a încurajat negoțul printr-o reformă monetară şi prin introducerea unui nou sistem de măsuri şi greutăți. Solon a căutat să dea o lovitură prestigiului aristocrației şi prin interzicerea[1] *funeraliilor prea costisitoare, făcute cu mare pompă, şi a jertfelor de tauri. Solon a interzis, de asemenea, construirea de cavouri mai mari decît acela pe care-l puteau lucra zece oameni în decurs de trei zile. Cu siguranță că scopul acestor interdicții a fost slăbirea prestigiului aristocrației, deoarece, prin acest lux, aristocrația căuta să impresioneze pe cei săraci.*

Pe plan politic, Solon a smuls aristocrației gentilice conducerea în mai multe sectoare ale vieții politice. Astfel, spre a ne exprima mai concis, prin crearea sfatului celor 400, faimoasa boulé, *Solon a limi-*

[1] *Grecia antică*, p. 181.

tat puterea politică a areopagului, constituit din eupatrizi ; înființînd heliaia *şi acordînd theților dreptul de a participa la lucrările ecclesiei şi ale heliaiei, Solon a făcut un pas hotărîtor spre democratizarea puterii politice, în condițiile orînduirii sclavagiste. Într-adevăr, la viața politică nu participau totuşi nici sclavii, nici metecii, dar baza puterii politice se lărgise considerabil, față de timpul cînd puterea era numai în mîinile eupatrizilor.*

Cu toate aceste măsuri salutare, cauzele răului n-au fost cu totul înlăturate. Marii proprietari continuau să dețină pămînturi întinse, izvor sigur de bogăție pentru acea vreme, în timp ce săracii, chiar dacă nu mai puteau fi făcuți robi, erau totuşi dependenți de cei bogați. Pe lîngă aceasta, cu toate drepturile politice acordate celor săraci, marii proprietari de pămînt continuau să ocupe pînă şi cele mai neînsemnate slujbe în stat. Astfel că existau destule posibilități ca situația să se înrăutățească din nou. Faptul că n-a sleit pricinile răului este arătat şi de constatarea că reformele sale n-au mulțumit pe toată lumea. Este de la sine înțeles că Solon n-a putut mulțumi pe eupatrizi. Dar legiuitorul n-a mulțumit nici pe theți care, după cum am spus, nu puteau să nu depindă de marii proprietari de pămînt. Însuşi Solon spune că şi-a dat seama că nemulțumise pe theți, care aşteptau să li se îngăduie să prade ogoarele celor bogați. Cei mai mulțumiți, şi nici nu se putea să fie altfel, au fost paralienii – meşteşugari, negustori, armatori – cărora legiuitorul le deschisese larg porțile tuturor posibilităților de îmbogățire.

De îndată ce a obținut promulgarea legilor, Solon a părăsit Atena. După plecarea sa, cum era firesc, cauzele luptei de clasă, care nu fuseseră smulse din rădăcină, au continuat să acționeze, dînd naştere la conflicte sociale şi mai violente.

*
* *

Viața *lui Solon scrisă de Plutarh este unul din textele antice de bază cu privire la legiuitorul atenian.*

Plutarh a scris Viața *lui Solon pe la începutul secolului al II-lea e.n., deci după aproape 700 de ani de la înfăptuirile soloniene. În acest timp, se scrisese mult despre legiuirea lui Solon, mai ales la Atena şi la Alexandria. O scurtă privire asupra izvoarelor pe care putea să le consulte Plutarh ne poate da o idee*

despre amplele și multiplele discuții care se purtaseră asupra legilor lui Solon.

Cel dintîi izvor îl constituiau, firește, poeziile lui Solon, din care Plutarh citează de multe ori. Fragmentele citate de biograf ne arată cît de precise și de prețioase erau informațiile pe care le dădea Solon asupra concepțiilor și legilor sale, precum și asupra atmosferei politice în care și-a desfășurat activitatea.

În ordine cronologică, asupra lui Solon, omul și legiuitorul, sau numai legiuitorul, mai făcuseră observații : Herodot și Thucydides, Eshiles, Sofocles, Euripides, Aristofan și, în general, comicii atenieni ; attidografii, adică autorii care, în operele lor intitulate de obicei Athis, se ocupaseră de istoria Atenei sub cele mai variate aspecte (economic, social, politic, cultural), dintre care cei mai de seamă sînt : Hellanicos din Lesbos, Cleitodemos, Phanodemos, Androtion, Demon, Istros, Philochoros, apoi Aristoteles, în operele sale Politica *și* Constituția atenienilor, *unii dintre peripatetici, unele discursuri ale lui Isocrates, Demosthenes, Eshintes și ale altor oratori care făceau aluzii la constituția Atenei, Demetrios din Phaleron, care alcătuise o listă a arbonților atenieni și o lucrare asupra legilor Atenei, precum și unele manuale scrise pentru studenții de la Alexandria. Neavînd operele attidografilor, nu putem ști de pe ce poziție au scris ei. În orice caz, unele fapte ei trebuie să le fi consemnat vrînd-nevrînd și din ele se putea vedea amploarea legilor lui Solon.*

N-avem pretenția de a fi epuizat lista izvoarelor. Am dat pe cele mai de seamă, care conțineau esențialul și care puteau fi mai la îndemîna biografului. Pe care din aceste izvoare le-a consultat Plutarh ? Este aproape cu neputință de precizat în amănunt, de vreme ce o parte însemnată din izvoarele menționate s-au pierdut, printre care cele mai prețioase sînt scrierile attidografice. Biografia de față devine prin aceasta și mai prețioasă. Tot ceea ce putem face, în starea actuală a textelor grecești, este să vedem cum a înțeles Plutarh să înfățișeze pe Solon, omul și legiuitorul, și să-l comparăm apoi cu cîțiva din autorii ale căror informații cu privire la Solon le avem.

Plutarh prezintă pe Solon-omul în cea mai mare parte în capitolele I, VII, XV, XXVI, XXVII, pe cînd bărbatul de stat și legiuitorul este înfățișat și discutat în celelalte capitole. Așadar, din 32 de capitole cîte numără Viața, *numai aproximativ 10, deci a treia parte, sînt consacrate omului. Însușirile de căpetenie ale lui Solon-omul, asupra*

cărora Plutarh, în concepția sa de moralist, stăruie îndeosebi, în ordinea capitolelor sînt : înclinat către dragoste în general și către dragostea pentru Peisistratos în special [1], inhibitor de știință și disprețuitor de bogății excesive [2] ; înzestrat cu darul poeziei [3] ; foarte priceput în politică, avînd sănătoase concepții morale, dar învechit în fizică [4], adică în cosmologie ; curajos în fața vieții și dornic de a trăi, fără să-și piardă cumpătul în adversități [5] ; cinstit [6] ; înțelept, în sensul de cumpănit, condus de rațiune și prevăzător [7], fără să se lase pradă deznădejdii sau înfumurării semețe.

Este, într-adevăr, unul dintre cele mai desăvîrșite portrete morale specifice orînduirii sclavagiste ateniene, la care putea aspira nu numai un atenian de pe vremea lui Solon, ci însuși Plutarh, care trăia la șapte secole după marele legiuitor atenian.

Dar, creionînd acest portret moral, Plutarh a fost pus în situația de a alege între două versiuni și de a-și spune răspicat propriile-i păreri față de însușirile lui Solon.

Astfel, fiind vorba de motivul călătoriilor lui Solon, unii spuneau că tatăl lui Solon cheltuise averea părintească, iar Solon a călătorit spre a cîștiga bani. Alții, dimpotrivă, spuneau că Solon pornise în călătorie spre a căpăta experiență și a vedea lumea, mai mult decît pentru ca să cîștige. Plutarh alege a doua versiune, sprijinind-o, științific, pe un vers al lui Solon însuși :

Îmbătrînesc, învățînd mereu multe...

Alteori însă alegerea a făcut-o conducîndu-se după criteriul potrivirii versiunii cu caracterul lui Solon. De pildă, fiind vorba despre întîlnirea lui Solon cu Cresus, pe care unii o socoteau neautentică, biograful spune : „O poveste atît de faimoasă și care are atîția martori și, ceea ce este mai de seamă, care se potrivește cu caracterul lui Solon și este vrednică de mărinimia și înțelepciunea lui, eu nu sînt de părere s-o arunc pentru niște așa-zise canoane cronologice, pe care unii autori au căutat să le îndrepte și pînă astăzi nu izbutesc încă

[1] *Solon*, cap. I.
[2] *Ibidem*, cap. II.
[3] *Ibidem*, cap. III.
[4] *Ibidem*.
[5] *Ibidem*, cap. II (fine și VII).
[6] *Ibidem*, cap. XV.
[7] *Ibidem*, cap. XXVI–XXVII.

să-și înceteze contradicțiile, căzînd la învoială asupra vreunui lucru" [1]. *În această alegere, verosimilul și anecdoticul au avut prioritate asupra științificului.*

Plutarh însă nu descrie niciodată însușiri și nu expune fapte fără să nu spună răspicat sau să lase limpede văzută atitudinea lui față de faptele expuse.

Astfel, el aprobă în chip expres atitudinea lui Solon față de bogăție și-și exprimă lămurit propria sa concepție, zicînd : „Dar nimic nu împiedică pe un om politic cinstit să se ferească de a dori cu patimă cîștiguri de prisos, dar nici să disprețuiască folosirea lucrurilor necesare și trebuincioase" [2]. *Prin urmare, Plutarh are în vedere numai pe bogătași și nu se gîndește la cei săraci și lipsiți. Plutarh laudă hotărîrea lui Solon de a face negoț, observînd că „negoțul avea chiar o bună faimă, de vreme ce [negustorul] își atrăgea prietenia neamurilor străine și-și făcea prieteni printre regi și-i atrăgea pe cei care îl practicau să cunoască multe lucruri"* [3]. *Biograful arată mai departe că mulți negustori eleni, și în special atenieni, au fost întemeietori de cetăți. El dă dovadă de înțelegere și pentru înclinarea lui Solon către plăceri, arătînd că viața grea de negustor cere unele compensații* [4]. *Dar biograful ridică un puternic glas de protest împotriva concepției de renunțare la bunurile vieții, de teama de a nu le pierde, concepție pusă pe seama lui Thales, care nu se căsătorise din teama de a nu-și pierde soția sau copiii. Plutarh spune : „Este ciudat om și de soi prost acela care renunță la dobîndirea celor de trebuință de teamă că o să le piardă... Slăbiciunea, nu chibzuința, aduce suferințe nemărginite și temeri unor oameni care n-au fost pregătiți de dreapta judecată să înfrunte loviturile soartei și care nici nu se bucură de ceea ce le este drag, cînd este de față, de vreme ce teama de viitor le aduce mereu jale și tremur și zbucium, gîndindu-se c-ar putea să li se ia ființa pe care o iubesc. Nu trebuie însă să zaci în sărăcie, cînd ești lipsit de bani, nici să te lipsești de sentimentul prieteniei dacă pierzi prieteni, nici să te porți fără cumpăt în fața morții fiilor, ci în toate trebuie să dai dovadă de cumpăt"* [5]. *Aceste rînduri, care sintetizează atitudinea lui Plutarh în fața vieții, răsună ca un glas întremător de optimism*

[1] *Ibidem,* cap. XXVII.
[2] *Ibidem,* cap. II.
[3] *Ibidem.*
[4] *Ibidem,* cap. III.
[5] *Ibidem,* cap. VII.

echilibrat pe vremea cînd patimi și excese de tot soiul rodeau o largă pătură dominantă a societății romane. Plutarh se dovedește dușmanul exceselor, în limita orînduirii în care trăia.

Așa cum am și arătat în Studiul introductiv [1], *Plutarh expune relativ destul de amănunțit calitățile de om de stat și legile lui Solon.*

În această privință, Plutarh dă dovadă de aceeași prudență în alegerea pe care o face între versiuni diferite sau contradictorii. Astfel, cînd este vorba de cucerirea Salaminei [2], *Plutarh, după ce expune povestea cu femeile, adoptă versiunea mai apropiată de adevăr a unui atac după toate legile războiului* [3].

Trecînd la prezentarea situației politice și la legile lui Solon, Plutarh le descrie cu exactitate și în amănunte, chiar dacă nu înțelege esența cauzelor care le-au generat. Astfel, biograful prezintă aproape toate legile menționate mai sus, după ce face o exactă descriere a situației sociale și politice [4]. *Iată cele mai de seamă legi ale lui Solon prezentate de Plutarh : eliberarea pămîntului și oamenilor (ajunși sclavi) de datorii* [5] *; reforma monetară* [6] *; împărțirea cetățenilor în clase censitare* [7] *; înființarea „sfatului celor 400"* [8] *; dreptul acordat theților de a participa la adunarea cetățenilor* (ecclesia) *și la* heliaia [9] *; legile cu privire la căsătorie* [10] *; încurajarea meșteșugurilor* [11] *și a exportului de produse excedentare* [12] *; naturalizarea metecilor-meșteșugari* [13] *; reforma calendarului* [14]. *Stăruința lui Plutarh asupra legilor lui Solon dă dovadă că n-a neglijat nici cantitativ, nici calitativ faptele omului politic.*

În ceea ce privește atitudinea pe care o adoptă Plutarh față de activitatea politică și legislativă a lui Solon, se observă, mai întîi,

[1] V. p. LII și urm.
[2] *Solon,* cap. VIII și IX.
[3] *Ibidem.*
[4] *Ibidem,* cap. XIII.
[5] *Ibidem,* cap. XV.
[6] *Ibidem,* cap. XV–XVI.
[7] *Ibidem,* cap. XVIII.
[8] *Ibidem,* cap. XIX.
[9] *Ibidem.*
[10] *Ibidem,* cap. XX.
[11] *Ibidem,* cap. XXII.
[12] *Ibidem,* cap. XXIV.
[13] *Ibidem.*
[14] *Ibidem,* cap. XXV.

căldura cu care expune biograful hotărîrea lui Solon de a respinge tirania. Biograful istorisește că mulți dintre prietenii lui Solon îl învinuiau de lipsă de orizont politic, pentru că nu instituie tirania, de frica numelui urît al acestei instituții, ca și cînd numele unei instituții ar conta și nu omul. Apoi Plutarh continuă : „Dar nici o vorbă de acest fel n-a scos pe Solon din chibzuința sa și prietenilor le-a spus că tirania este un loc frumos, dar n-are ieșire, iar lui Phocos i-a scris în versuri, zicînd :

Iar dacă am cruțat pămîntul
Patriei și n-am instituit tirania și silnicia
Pîngărindu-mi și urîțindu-mi faima,
Nu-mi este rușine, căci prin asta
Mi se pare că am întrecut pe toți oamenii". [1]

Citarea versurilor lui Solon dă o satisfacție nemărturisită biografului, adversar hotărît al tiraniei.

În această laudă adusă de Plutarh respingerii tiraniei de către Solon, se vede simpatia biografului pentru un monarh moderat, care să potolească conflictele din sînul clasei dominante, așa cum erau Traian și Hadrianus.

În continuare, Plutarh pune în lumină hotărîrea și energia cu care a acționat totuși Solon, pentru a-și traduce în viață legile.[2]

Îndeobște, Plutarh narează cu căldură aproape toate acțiunile politice ale lui Solon, astfel că din orice rînd se desprinde înțelegerea și calda simpatie a biografului pentru legislatorul atenian. Sînt unele cazuri în care biograful își expune lămurit convingerile sale politice. Astfel, după ce arată împărțirea cetățenilor în clase censitare și dreptul acordat theților de a participa la heliaia, Plutarh continuă : „Aceste demnități, la început, păreau că nu înseamnă nimic, dar mai tîrziu s-a văzut că sînt foarte mari, căci cele mai multe neînțelegeri veneau în fața judecătorilor. Într-adevăr, împotriva hotărîrilor pe care le-a orînduit să le dea dregătorii, el a dat dreptul oricui să facă apel la o judecată" [3]*. Aceste aprecieri arată că Plutarh înțelegea la adevărata ei valoare măsura luată de Solon și, din tonul prin care își*

[1] *Ibidem*, cap. XIV.
[2] *Ibidem*, cap. XV.
[3] *Ibidem*, cap. XVIII.

exprimă ideile, se vede că privește cu simpatie această lege a lui Solon.

Fiind totuși un adversar al democrației, Plutarh n-are aceeași înțelegere pentru legea lui Solon, care obliga pe toți cetățenii să ia parte la activitatea politică : „O lege cu totul aparte și ciudată dintre cele date de el este aceea în care poruncește să fie încărcat de necinste cel care, în timpul răscoalei, n-a fost în nici una din taberele în luptă" [4]*. Totuși Plutarh explică motivul care l-a determinat pe Solon : a impus fiecărui cetățean să se îngrijească și să fie preocupat de treburile obștești. Aceeași neînțelegere arată Plutarh și față de acea lege a lui Solon prin care se prevedea că femeia căsătorită cu un bătrîn, dacă nu este în stare să se apropie de ea, poate trăi cu unele din rudele soțului. Dar biograful aplaudă din toată inima desființarea zestrei, legiferată de Solon*[2]*. Motivul acestei atitudini a lui Plutarh este convingerea lui că, prin corectarea unor anumite exagerări, care nu schimbau orînduirea, s-ar putea consolida regimul existent.*

Plutarh nu-și dă seama clar de consecințele sociale ale dreptului de a lăsa averea moștenire oricui ar voi testatorul, deși spune că prin această măsură s-a întărit dreptul de proprietate al individului. Iată pasajul : „Astfel, mai înainte... averea și casa trebuiau să rămînă în neamul răposatului, pe cînd legea dată de Solon, îngăduind cetățeanului să dea oricui averea lui, dacă n-are copii, a prețuit mai mult prietenia decît rudenia, și dragostea decît constrîngerea și a făcut din avere proprietatea celor care o au" [3]*.*

Biograful, protestînd parcă împotriva celor care aplaudau fără rezerve legea lui Lycurg prin care se interzicea spartanilor să se ocupe cu meșteșugurile, adoptă o atitudine rațională : „Dar Solon, potrivind mai mult legile pe măsura faptelor, decît faptele pe măsura legilor și văzînd că pămîntul abia ajunge celor care-l muncesc, dar că nu poate hrăni mulțimea fără de lucru și trîndavă, a dat cinste meșteșugurilor și a orînduit ca sfatul din areopag să cerceteze de unde își are fiecare cele de trebuință și să pedepsească pe cei fără de lucru" [4]*. Plutarh nu-și dădea seama de consecințele economice, sociale*

[1] *Ibidem*, cap. XX.
[2] *Ibidem.*
[3] *Ibidem*, cap. XXI.
[4] *Ibidem*, cap. XXII.

și politice ale acestei hotărîri a lui Solon, cum, de altfel, nu și-a dat seama nici Solon însuși, și în general istoriografii antici. De aceeași atenție se bucură și celelalte legi ale lui Solon în ochii lui Plutarh.

Din atitudinea exprimată sau subînțeleasă pe care o are Plutarh față de legile lui Solon, se vede că biograful era pe plan politic împotriva tiraniei, deoarece producea răscoale și frămîntări, iar pe plan social împotriva exceselor celor bogați, care asupreau pe cei săraci, vînzîndu-i ca sclavi. Fiind întru totul de acord cu Solon în ceea ce privește atitudinea legiuitorului față de comerț și meșteșuguri, față de testamentele și măsurile politice și judecătorești, biograful, deși expune corect faptele, iar uneori întrevede consecințele unor măsuri, nu se poate ridica pînă la înțelegerea vastă și pătrunzătoare a reformelor legiuitorului atenian. Dar chiar dacă, limitat de orizontul clasei din care făcea parte și, în general, de nivelul științelor de pe vremea sa, Plutarh n-a înțeles întotdeauna limpede și în profunzime esența fenomenelor, faptul că el a expus corect și a încercat să desprindă adevărul de ficțiune nu constituie de loc un mic merit al biografului în expunerea activității politice și legislative a lui Solon.

În ceea ce privește povestirea, Viața *lui Solon, spre deosebire de celelalte, este împînzită de citate de versuri, ceea ce îi dă o notă aparte. Dar, ca și în celelalte, și aci întîlnim citarea de păreri contrarii în privința vreunei probleme, anecdote, scurta expunere caldă, cu accente patetice, discuția serioasă a unor probleme de ordin filozofic. Toate acestea fac și din biografia lui Solon o lectură atractivă.*

N. I. B.

I Didymos [1], gramaticul, în scrierea cu privire la tablele lui Solon [2], adresată lui Asclepiades, a citat un cuvînt al unui oarecare Philocles [3], în care se spune că Solon era fiul lui Euphorion, împotriva părerii celorlalți care amintesc de Solon. Într-adevăr, toți recunosc, fără deosebire, că Solon a fost fiul lui Ehechestides, un cetățean de mijloc în ceea ce privește averea și trecerea politică, dar care se trăgea dintr-o familie de viță, căci el era un vlăstar al Codrizilor [4]. În ceea ce privește mama lui Solon, Heraclides din Pont [5] spune că a fost vara mamei lui Peisistratos [6]. O strînsă prietenie era între Solon și Peisistratos, și datorită înrudirii, dar, după cum spun unii, și din pricina frumuseții și vîrstei lui Peisistratos, căci Solon saluta pe Peisistratos ca un îndrăgostit [7]. De aceea, mai tîrziu, după cît se pare, deși ajunseseră să fie dezbinați în politică, dezbinarea n-a ridicat nici o patimă aspră și sălbatică, ci au rămas în sufletul lor drepturile acelei dragoste și au păstrat, „fumegînd, încă o scînteie aprinsă", anume amintirea și dulceața dragostei trecute.

Că Solon nu se putea stăpîni în fața bărbaților frumoși și nu putea să se ridice cu tărie împotriva dragostei *„ca un atlet la hartă"*, se poate dovedi cu poeziile lui și cu aria pe care a scris-o ca să interzică sclavilor de a se freca cu untdelemn [8] fără să facă baie și de a iubi tinerii, punînd iubirea de tineri printre faptele frumoase și mărețe și poftind, într-un fel oarecare, pe cei vrednici să facă lucrurile de la care îndepărta pe cei nevrednici.

Se spune că și Peisistratos a iubit pe Charmos [9] și a consacrat statuia lui Eros [10] din Akademeia [11], unde aprind focul cei care duc făclia sfîntă [12].

II Solon, dîndu-și seama că tatăl său cheltuise o bună parte din averea părintească spre a veni în ajutorul unor oameni și spre a-și face unele hatîruri, cum zice Hermippos [13], deși nu ducea lipsă de

prieteni care să-i vină în ajutor, dar rușinîndu-se să ia de la alții, mai ales că se trăgea dintr-o familie care era obișnuită să vină în ajutorul altora, a pornit, tînăr fiind încă, să facă negoț.

Într-adevăr, unii spun că Solon a călătorit mai mult spre a căpăta experiență și cunoștințe, decît spre a cîștiga bani. Căci, după cum recunosc toți, era foarte iubitor de știință, așa cum a spus el însuși la bătrînețe :

Îmbătrînesc, învățînd mereu multe...

Nu s-a minunat niciodată de bogăție, ci el însuși spune că la fel de bogat este

...Și cel care are mult aur,
Și argint, și ogor întins care-i aduce grîu,
Și cai, și catîri,
Și cel care are numai atît
Cu ce să-și voinicească trupul,
Bine hrănit, bine-mbrăcat și bine-ncălțat,
Și care are un copil și o soție în floare
Și care, pe deasupra, se mai bucură și de bună înțelegere.

Dar în altă parte zice :

Doresc să am bani, dar nu vreau
Să-i cîștig pe nedrept. Întotdeauna pînă
La urmă se face dreptate. [14]

Dar nimic nu împiedica pe un om politic cinstit să se ferească de a dori cu patimă cîștiguri de prisos, dar nici să disprețuiască folosirea lucrurilor necesare și trebuincioase.

În acele timpuri, după cum spune Hesiod, nici un lucru nu era de batjocură și meșteșugurile nu erau altfel privite decît celelalte îndeletniciri, iar negoțul avea chiar o bună faimă, de vreme ce [negustorul] își atrăgea prietenia neamurilor străine și-și făcea prieteni printre regi și-i atrăgea pe cei care-l practicau să cunoască multe lucruri.

Unii negustori au fost chiar întemeietori de mari cetăți, cum a fost și Protis din Massalia [15], care a fost iubit de gallii de la Rhon [16]. Se zice că și Thales [17] a făcut negoț, ca și Hippocrates [18] matematicianul, iar Plato a vîndut untdelemn în Egipt, ca să aibă de cheltuială pentru drum.

III Ei bine, ușurința cu care cheltuia Solon și înclinarea lui spre trai bun și faptul că în versurile sale a vorbit despre plăceri, mai mult ca un dedat plăcerii decît ca un filozof, toate astea i le-a adus, după cum spun unii, viața de negustor ; această viață, avînd de înfruntat multe și mari primejdii, cere în schimb unele îndulciri și plăceri. Dovada faptului că el însuși s-a socotit mai mult printre săraci decît printre bogați o fac și versurile următoare :

Mulți oameni răi se-mbogățesc, și săracesc
Mulți oameni buni, dar noi nu vom schimba
Virtutea cu bogăția, căci virtutea-i mereu
Neclintită, pe cînd banii trec din mînă-n mînă. [19]

Versuri a făcut la-nceput, după cît se pare, fără să le ia în serios, ci mai mult în joacă și ca să-și petreacă vremea de răgaz, dar mai tîrziu a îmbrăcat în haina versului și idei filozofice și multe gînduri politice le-a întrețesut în poeziile sale, nu pentru istorie și amintire, ci pentru ca să fie și o apărare a faptelor sale și o încurajare și o atragere a luării-aminte și o impresionare a atenienilor. Unii spun că a pus la cale să cuprindă în măsura versului chiar legile sale și amintesc de începutul acestor versuri, care sună așa :

Mai întîi ne rugăm lui Zeus, Cronidul-rege,
Să dea acestor legi noroc și slavă.

Din filozofie a iubit mai mult politica decît etica, așa cum fac de altfel cei mai mulți filozofi. În fizică este prea simplu și învechit, după cum se vede din versurile următoare :

Din nori se pornește puterea zăpezii și grindina,
Iar tunetul se naște din strălucitorul fulger.
De vînturi se tulbură marea, și dacă nimeni
N-o tulbură, este cea mai liniștită [20].

Și îndeobște se pare că numai înțelepciunea lui Thales a trecut cu contemplația dincolo de hotarele folositorului, pe cînd ceilalți

și-au dobîndit numele de filozofi mai ales datorită virtuților politice.

IV Se recunoaște de toți deopotrivă că Solon s-a dus cu cei șapte înțelepți [21] la Delphi și la Corint, cînd Periandros [22] i-a poftit și le-a pregătit un ospăț. Și mai mult i-a pus în cinste și slavă pe înțelepții aceștia înconjurul și trecerea trepiedului pe la toți, căci și-l dădeau din mînă în mînă cu multă ambiție și bunăvoință.

Iar povestea trepiedului este așa : se spune că niște pescari din Cos [23] au aruncat o plasă în mare și niște străini din Milet au cumpărat ceea ce vor scoate din apă cînd încă nu se vedea ; și cînd au tras plasa la mal, a apărut un trepied, pe care se spune că l-a aruncat aici Elena [24] cînd a venit de la Troia [25], amintindu-și ea de un vechi oracol. Iscîndu-se o ceartă între pescari și străini pentru trepied, apoi cetățile Cos și Mitylene [26] luînd asupra lor dezbinarea, iar dezbinarea ajungînd pînă la război, Pythia, fiind întrebată, le-a răspuns să-l dea celui mai înțelept om.

Mai întîi, trepiedul a fost trimis la Thales, la Milet [27], deoarece cetățenii din Cos au primit cu dragă inimă să i-l dăruiască numai lui, deși pentru acest trepied se bătuseră cu toți milesienii. Thales, socotind însă pe Bias [28] mai înțelept decît sine, trepiedul a ajuns la el ; de la acesta a fost trimis la altul, ca fiind mai înțelept. Și, apoi, tot așa făcînd înconjurul și fiind trimis de la unul la altul, trepiedul a ajuns iarăși la Thales și, în cele din urmă, adus din Milet la Theba, a fost hărăzit lui Apollo Ismeneus [29].

Theofrastos [30] spune că mai întîi trepiedul a fost trimis lui Bias la Priene [31] și apoi la Milet, cînd Bias l-a trimis lui Thales, și că, astfel, după ce a trecut pe la toți, a venit iarăși la Bias, apoi că, în cele din urmă, a fost trimis la Delphi. Aceste lucruri sînt istorisite cu mare răsunet de cei mai mulți, afară de faptul că darul a fost, după unii, nu un trepied, ci o cupă trimisă de Cresus [32], iar după alții un potir lăsat de Bathycles [33].

V În chip osebit se istorisește că Anaharsis [34] a avut o strînsă prietenie cu Solon și apoi cu Thales și că au și schimbat unele vorbe, cam în acest fel :

Se spune că Anaharsis, ducîndu-se la Atena, a bătut la ușa lui Solon și i-a spus că este străin și a venit să încheie legături de prietenie și ospitalitate [35] cu el. Solon i-a răspuns că-i mai bine să facă acasă prietenia. Anaharsis i-a zis : „Tu ești acasă, deci încheie legături de prietenie și ospitalitate cu noi". Astfel, Solon, minunîndu-se de iuțeala gîndirii lui Anaharsis, l-a primit cu bunăvoință și l-a ținut un timp la el, tocmai cînd se îndeletnicea cu trebile poporului și orînduia legile. Se spune că Anaharsis, aflînd de îndeletnicirile lui Solon, i-a luat în ris strădania, pentru că Solon își închipuia că va putea să țină în frîu prin legi scrise nedreptățile și pofta nesăturată a cetățenilor, legi care nu se deosebesc întru nimic de pînza de păianjen, căci, întocmai ca firele țesăturii păianjenilor, pe cei slabi și subțiri ușor strunesc, dar din pricina celor puternici și cu trecere politică se rup. Auzind aceste vorbe, Solon a răspuns că totuși oamenii păzesc învoielile a căror încălcare nu-i folositoare pentru nici unul dintre cei care le-au încheiat și că el însuși în așa fel potrivește legile cu interesele cetățenilor încît să le arate tuturor că este mai bine a săvîrși dreptatea decît a călca legile. Dar se pare că lucrurile s-au petrecut mai mult cum a bănuit Anaharsis, decît cum a nădăjduit Solon.

Anaharsis, fiind de față în ecclesia, a spus că se mai minunează de un lucru, și anume că la greci vorbesc înțelepții și hotărăsc proștii.

VI Se spune că Solon, ducîndu-se la Thales la Milet, s-a minunat că Thales neglijase cu totul căsătoria și copiii. Thales atunci a tăcut, dar, lipsind cîteva zile de acasă, a învățat pe un străin să-i spună lui Solon că venise numai de zece zile de la Atena. Întrebîndu-l Solon dacă este ceva nou la Atena, omul, învățat ce să spună, i-a răspuns : „Nimic altceva decît că, pe Zeus, a fost înmormîntarea unui tînăr și toată cetatea l-a petrecut. Căci era fiul unui om cu faimă și socotit cel dintîi prin virtutea lui între cetățeni. Dar acel om nu era de față, ci se spunea că lipsește de mult timp". „Vai ce nefericit ! a zis Solon. Dar cum îl chema ?" „Am auzit – a zis – numele, dar nu mi-l amintesc. Îmi amintesc că se vorbea mult despre înțelepciunea și dreptatea lui".

Astfel, la fiecare răspuns al străinului, Solon era cuprins de frică și, în cele din urmă, tulburat fiind, i-a spus el însuși numele străinului, întrebîndu-l dacă nu cumva mortul era fiul lui Solon.

Străinul a răspuns că da, iar Solon a început să-şi dea cu pumnii în cap şi să facă şi să spună lucruri pe care le spun cei care sînt loviţi de durere, dar Thales, luîndu-l de mînă şi rîzînd, i-a zis : „Ei bine, astfel de lucruri care te-au doborît pe tine, Solon prea curajosul, m-au îndepărtat pe mine de căsătorie şi de facerea de copii. Dar fii pe pace, nu te mai tulbura de aceste vorbe, căci nu sînt adevărate". Hermippos spune că aceste lucruri le-a istorisit Pataicos [36], care zicea că are în el sufletul lui Esop [37].

VII Este ciudat om şi de soi prost acela care renunţă la dobîndirea celor de trebuinţă de teamă că o să le piardă, pentru că, în acest fel, nimeni n-ar mai putea dori nici bogăţia, nici gloria, nici ştiinţa, de frica de a nu le pierde. Într-adevăr, noi vedem că şi virtutea, afară de care nu exista nici o avere mai mare sau mai plăcută, îşi iese din fire din pricina bolilor şi a leacurilor, iar Thales însuşi, care nu s-a căsătorit, n-a dobîndit nimic împotriva temerii decît că a fugit de dobîndirea de prieteni, de rude şi de patrie. Şi totuşi, el a avut un fiu, înfiind pe fiul surorii sale, după cum se spune, numit Kybistos. Într-adevăr, deoarece sufletul are în el însuşi dragostea şi este făcut să iubească, aşa cum este făcut să perceapă şi să gîndească şi să-şi amintească, la oamenii care n-au nimic propriu [al lor] dragostea de lucruri străine le pătrunde în suflet, aşa cum o casă sau o ţarină care este lipsită de moştenitori legali, dacă o locuiesc şi o iau în stăpînire copii străini sau sclavi, încep s-o iubească şi, în acelaşi timp, să se gîndească şi să se teamă pentru buna ei păstrare.

Astfel că ai putea să vezi oameni uscaţi la inimă, vorbind despre căsătorie şi despre facerea de copii, dar cînd văd copiii sclavilor sau animalele ibovnicelor zăcînd sau murind, sînt torturaţi de durere şi scot strigăte lipsite de cuviinţă. Alţii au fost cuprinşi de durere, în chip ruşinos, pînă a nu mai putea suferi să trăiască, din pricina morţii unor ciini şi cai. Alţii însă, pierzînd fii buni, n-au încercat nici o durere grozavă şi n-au săvîrşit nici un lucru ruşinos, ci şi-au dus mai departe restul vieţii după dreapta judecată. Într-adevăr, slăbiciunea, nu chibzuinţa, aduce suferinţe nemărginite şi temeri unor oameni care n-au fost pregătiţi de dreapta judecată să înfrunte loviturile soartei şi care nici nu se bucură de ceea ce le este drag, cînd este de faţă, de vreme ce

teama de viitor le aduce mereu jale şi tremur şi zbucium, gîndindu-se c-ar putea să li se ia fiinţa pe care o iubesc.

Nu trebuie însă să zaci în sărăcie cînd eşti lipsit de bani, nici să te lipseşti de sentimentul prieteniei dacă pierzi prieteni, nici să te porţi fără cumpăt în faţa morţii fiilor, ci în toate trebuie să dai dovadă de cumpăt. Poate că am stăruit mai mult decît se cădea în clipa de faţă asupra acestor lucruri.

VIII Dar atenienii, după ce purtaseră un lung şi greu război împotriva megarienilor [38] pentru insula Salamina [39], obosiseră şi votaseră o lege prin care se poruncea ca nimeni să nu mai spună iarăşi, în scris sau cu vorba, cum că Atena trebuie să pună stăpînire pe Salamina, iar, în caz contrar, să fie pedepsit cu moartea. Solon, neputînd suferi această ruşine şi văzînd că mulţi tineri nu doresc decît să izbucnească războiul, dar nu îndrăznesc să-l înceapă ei înşişi din pricina legii, s-a prefăcut că şi-a ieşit din minţi şi a răspîndit un zvon, din propria-i casă, cum că el este rătăcit la minte, dar, compunînd în taină nişte versuri elegiace şi învăţîndu-le pe dinafară, a dat fuga, deodată, în agora, avînd pe cap o căciuliţă. Mulţime multă alergînd din toate părţile, Solon s-a urcat pe piatra crainicului [40] şi a recitat elegia, care începe aşa :

Eu am venit crainic din fermecătoarea Salamină,
Punînd cuvintelor podoaba cîntării în loc de cuvîntare.

Această poezie s-a intitulat *Salamina* şi are o sută de versuri, care sînt pline de farmec. Recitînd el deci atunci poezia şi prietenii începînd să-l laude, în timp ce mai ales Peisistratos îndemna şi aţîţa pe cetăţeni să asculte pe vorbitor...[41] ei au desfiinţat legea şi au pornit războiul, punînd în frunte pe Solon.

Cele ce se povestesc în popor acestea sînt : Solon, plutind împreună cu Peisistratos la Colias [42] şi punînd mîna pe femeile care aduceau acolo străveşteasca jertfă Demetrei [43], a trimis un om de încredere la Salamina, punîndu-l să se prefacă a veni cu de la sine putere şi să îndemne pe megarienii de aici ca, dacă vor să ia cele mai de frunte femei ale atenienilor, să pornească îndată cu el pe mare la Colias.

Megarienii, ascultîndu-i povaţa, au trimis cîţiva bărbaţi într-o corabie, iar Solon a văzut corabia îndepărtîndu-se de insulă. În-

dată, Solon a poruncit femeilor să se facă nevăzute, apoi, îmbrăcînd pe tinerii care nu aveau încă barbă cu haincle şi tulpanele şi încălţămintea femeilor, le-a poruncit să ia cu ei pumnalele şi, ţinîndu-le ascunse, să se joace şi să dănţuiască pe malul mării, pînă cînd se vor coborî duşmanii de pe corabie, iar corabia le va fi la îndemînă.

Făcînd ei aşa, megarienii au fost atraşi de priveliştea pe care o aveau înaintea ochilor şi, coborînd, au sărit spre ei ca spre nişte femei, apoi luptîndu-se între ei n-a mai scăpat nici un megarian, ci toţi au fost ucişi, iar atenienii, pornind cu corăbiile în Salamina, au pus stăpînire pe insulă.

IX Alţii însă spun că insula n-a fost cucerită în acest fel, ci că, mai întîi, zeul de la Delphi i-a dat un oracol lui Solon :

> Prin jertfe-mpacă eroii ctitori ai locului,
> Pe care-i îmbrăţişează Asopias, [44]
> Care, pierind, privesc spre soare-apune...

iar Solon, plutind noaptea spre insulă, a adus jertfe eroilor Periphemos şi Kychreus [45]. Apoi a pornit cu cinci sute de voluntari atenieni, după ce poporul hotărîse ca, dacă ei vor pune mîna pe insulă, să fie stăpînii politici. Pornind ei cu numeroase bărci de pescari, în timp ce alături de ei plutea o triaconteră [46], au debarcat în Salamina, înlăuntrul unei gheare de pămînt care priveşte spre Eubeea.

Megarienii care se găseau în Salamina, aflînd dintr-un zvon ceva nelămurit, ei înşişi au pornit cu zgomot să ia armele, dar au trimis şi o corabie care să cerceteze pe unde-s duşmanii. Corabia, apropiindu-se de Solon, a fost capturată şi megarienii legaţi. Solon a îmbarcat apoi pe cei mai curajoşi atenieni, poruncindu-le să pornească spre cetate, ascunzîndu-se pe cît mai mult cu putinţă, iar el, luînd pe ceilalţi atenieni pe uscat, a pornit lupta împotriva megarienilor. Pe cînd se dădea încă lupta, atenienii de pe corabie le-au luat-o înainte şi au pus stăpînire pe cetate.

Se pare că această versiune are în sprijinul său şi mărturia faptelor. Căci o corabie ateniană înainta mai întîi în tăcere, apoi, năpustindu-se cu strigăte şi îndemnuri la luptă, un singur om înarmat, sărind din corabie cu strigăte mari către promontoriul

Skiradion...[47] În apropiere este templul lui Enyalios [48], ridicat de Solon. Căci acolo a învins pe megarieni, şi pe toţi cîţi nu fuseseră măcelăriţi în luptă i-a lăsat liberi, încheind învoieli cu ei.

X Totuşi, pentru că megarienii rezistau, atenienii, după ce făcuseră multe lucruri rele în timpul războiului şi îduraseră multe suferinţe, au luat pe spartani drept împăciuitori şi judecători.

Mulţi spun că alături de Solon a luptat şi faima lui Homer, căci la judecată Solon l-a citat acolo unde arunca o vorbă în catalogul corăbiilor, zicînd :

> Aiax [49] din Salamina a adus douăsprezece corăbii
> Şi, aducîndu-le, le-a aşezat pe unde erau şirurile atenienilor.

Atenienii înşişi cred că toate acestea-s flecăreală ; ei spun că Solon a arătat judecătorilor că Philaios şi Eurysakes, fiii lui Aiax, adăugînd cetăţeni atenieni, le-au dat insula atenienilor, iar unul s-a aşezat în Brauronul [50] Atticii, iar altul în Melite [51]. Ei dau şi un dem care poartă numele lui Philaios, Philaidae, de unde era Peisistratos. Solon, voind să-i înfrîngă şi mai mult pe megarieni, a adus drept dovadă chipul cum îngroapă salaminienii pe morţi, care seamănă cu al atenienilor, nu cu al megarienilor. Astfel, megarienii îngroapă pe morţi întorcîndu-i cu faţa spre răsărit, iar atenienii spre apus. Dar Hereas din Megara [52], ridicîndu-se împotriva acestei afirmaţii, zice că şi megarienii aşază pe cei morţi cu faţa spre apus. Şi o dovadă şi mai mare decît asta este că fiecare atenian îşi are mormîntul său, pe cînd megarienii zac trei şi patru într-un mormînt.

Se spune că pe Solon l-au ajutat şi nişte oracole, date de Pythia, în care zeul [53] a numit Salamina Iaonia.

Această judecată au făcut-o cinci spartani : Critolaides, Amompharetos, Hypsehidas, Anaxilas, Cleomenes.

XI Aşadar, şi pentru aceste fapte era slăvit şi socotit mare Solon.

Dar Solon a fost admirat şi slăvit printre eleni mai ales fiindcă a zis despre templul de la Delphi că trebuie să-i vină în ajutor şi să nu lase pe Kyrrai [54] să-şi bată joc de oracol, ci să lupte pentru zeul de la Delphi. Astfel, amfictionii [55], convinşi fiind de el, au

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ "LUCIAN BLAGA" DIN CLUJ-NAPOCA

pornit războiul, după cum printre alţii mărturiseşte şi Aristoteles, în catalogul Pythioiccilor [56] atribuindu-i lui Solon ideea războiului. Totuşi, Solon n-a fost ales comandant în acest război, după cum spune Hermippos că zice Euanthes din Samos [57], de vreme ce nici oratorul Eshines [58] n-a spus asta, iar în *Însemnările Delphilor* [59], Alcmaion [60] este socotit comandant al atenienilor, iar nu Solon.

XII Iar blestemul lui Kylon [61] de multă vreme tulbura cetatea, de cînd Megacles [62], arhontele, a convins pe cei care complotaseră cu Kylon să înalţe rugăciuni zeiţei şi să se reîntoarcă la judecată [63]. Luînd deci ei în mînă un fir din pînza de pe tronul zeiţei [64] şi trăgîndu-l, au plecat, dar cînd au ajuns prin dreptul măreţelor zeiţe [65], firul s-a rupt de la sine, iar Megacles şi colegii săi au purces să pună mîna pe ei, sub cuvînt că zeiţa respinge rugăciunea. Pe cei care erau afară [66] i-au omorît cu pietre, iar pe cei dinăuntru, care se refugiaseră la altare, i-au măcelărit. Au scăpat numai cei care au cerut îndurare soţiilor conducătorilor. De atuncea, fiind numiţi blestemaţi, ucigaşii erau priviţi cu ură. Iar urmaşii lui Kylon erau iarăşi îndîrjiţi şi mereu puneau la cale răscoale împotriva urmaşilor lui Megacles.

Ajungînd deci răscoala la culme în acea vreme şi poporul fiind în dezbinare, Solon, care tocmai îşi cîştigase o mare faimă, însoţit de cei mai cu vază atenieni a coborît în mijlocul poporului şi, rugîndu-se el de cetăţeni şi arătîndu-le cum stau lucrurile, a convins pe cei numiţi blestemaţi să se înfăţişeze la judecată şi să se lase judecaţi de trei sute de judecători, aleşi dintre cei mai buni.

La judecată, acuzîndu-i Myron [67] din Phlyeis, au fost osîndiţi şi cei rămaşi în viaţă au părăsit cetatea, iar corpurile celor morţi, dezgropîndu-le, le-au aruncat peste hotarele cetăţii.

În timpul acestor tulburări, atacîndu-i şi megarienii, atenienii au pierdut şi Nisaia [68] şi au fost iarăşi scoşi din Salamina. Şi o mare groază, datorită superstiţiei, şi, totodată, nişte fantome stăpîneau cetatea, iar prezicătorii spuneau că în jertfe se arătau blesteme şi miasme, care aveau nevoie de curăţire.

Aşa stînd lucrurile, ei au chemat pe Epimenides din Phaistos din Creta [69], pe care unii îl numără al şaptelea printre înţelepţii care nu s-au dus la Periandros. Se părea că este evlavios şi priceput în cele zeieşti, avînd o înţelepciune de inspirat şi iniţiat în mistere, de aceea oamenii de atunci îl numeau fiul nimfei Balte

şi tînăr curet [70]. Ducîndu-se deci el şi împrietenindu-se cu Solon, l-a ajutat mult să pregătească drumul legislaţiei. Astfel, Epimenides a făcut slujbele divine de doliu mai simple şi mai blînde, punînd să se aducă îndată anumite jertfe la înmormîntare şi îndepărtînd toate manifestările violente şi străine de firea atenienilor, la care se dedau atunci cele mai multe femei. Dar – lucrul cel mai de seamă – iniţiind cetatea în anumite rituri de împăcare, de curăţire şi de ridicări de temple şi purificînd-o, a făcut-o mai supusă dreptăţii şi mai ascultătoare spre buna înţelegere.

Se zice că Epimenides, văzînd Mounyhia [71] şi cercetînd-o mult timp, a zis către cei de faţă : „Omul este orb în faţa viitorului, căci atenienii l-ar fi mîncat cu propriii lor dinţi, dac-ar fi prevăzut ce suferinţe le va aduce acest loc".

Se spune că şi Thales ar fi întrevăzut ceva asemănător, căci a îndemnat pe ai săi să-l îngroape într-un anumit loc neînsemnat şi lăturalnic al Miletului cînd va muri, prezicînd că o dată acest loc va fi agora milesienilor.

Ei bine, Epimenides, fiind foarte admirat de atenieni, deşi-i ofereau bani mulţi şi mari cinstiri, n-a cerut nimic altceva decît o ramură din măslinul sfînt [72] şi, luînd-o, a plecat.

XIII Iar atenienii, după ce a încetat tulburarea cu privire la Kylon şi, după cum s-a spus, au fost îndepărtaţi cei supuşi blestemului, s-au pornit iarăşi pe vechea răscoală pentru constituţie, iar cetatea s-a împărţit în atîtea tabere vrăjmaşe cîte împărţiri avea cetatea. Gruparea diacrienilor [73] era cea mai democrată, iar cea mai oligarhică – a pedienilor [74] ; a treia grupare, paralienii [75], alegîndu-şi un fel cumpătat şi amestecat de constituţie, se ridicau împotriva celorlalţi şi-i împiedicau să pună mîna pe putere. Atunci însă deosebirea dintre săraci şi bogaţi atinsese culmea, iar cetatea se găsea într-o mare primejdie şi se părea că n-ar putea să-şi găsească aşezarea şi să înceteze de a mai fi tulburată, decît dacă s-ar înscăuna tirania. Într-adevăr, tot poporul era dator celor bogaţi. Astfel, săracii, sau le cultivau ogoarele bogaţilor, dîndu-le a şasea parte din produse şi de aceea se numeau hectemori sau theţi, sau luau bani cu împrumut, garantînd cu persoana lor, şi erau astfel la îndemîna creditorilor, unii fiind făcuţi pe loc sclavi, iar alţii fiind vînduţi ca sclavi în străinătate. Mulţi dintre ei erau siliţi să-şi vîndă propriii copii (căci nici o lege nu-i împiedica) şi

să fugă din cetate din pricina răutății creditorilor. Iar cei mai mulți și mai curajoși cetățeni se răsculau și se îndemnau unii pe alții să nu lase lucrurile așa, ci să aleagă conducător pe un om de bună-credință care să desființeze termenele de plată, să împartă pământ și să schimbe cu totul constituția.

XIV Atunci cei mai judecați atenieni, văzînd că singur Solon este în afară de orice vină, neluînd parte nici la nedreptățile bogaților, dar nefiind apăsat nici de strîmtorile săracilor, au început să-l roage să se ocupe de trebile publice și să pună capăt certurilor. Phanias din Lesbos [76] istorisește că Solon însuși, folosindu-se de un vicleșug față de amîndouă taberele spre a scăpa cetatea, le-a făgăduit, în ascuns, săracilor desfacerea înscrisurilor cu privire la datorii, iar celor bogați întărirea lor. Dar Solon însuși, zice Phanias, la început a pornit cu șovăială să se ocupe de trebile obștești, căci se temea și de lăcomia unora și de mîndria celorlalți. A fost deci Solon ales arhonte, după Philombrotos [77], și totodată împăciuitor și nomotet [78], toți primindu-l cu bucurie, bogații ca pe un om cu stare, iar săracii ca pe un om cumsecade.

Se spune că mai înainte circula o vorbă a lui Solon, care spunea că egalitatea nu pricinuiește război și că le place și celor avuți și celor lipsiți, deoarece unii socotesc că vor avea dreptatea prin vrednicia și virtutea lor, iar ceilalți prin măsura și numărul lor.

De aceea, în timp ce și unii și alții erau încurajați de mari nădejdi, fruntașii cetății stăruiau pe lîngă Solon, ca mijlocitori ai tiraniei, și-l îndemnau să pună mîna cu mai mult curaj pe cetate, ajungînd stăpîn. Mulți chiar dintre cetățenii de mijloc, văzînd că schimbarea cu ajutorul chibzuinței și legii este anevoioasă și grea, nu se dădeau în lături să pună la conducerea trebilor pe cel mai drept și mai chibzuit om. Se zice că Solon a primit și un oracol de la Pythia, care spunea așa :

> Așază-te în mijlocul navei și ia în mînă cîrma și conducerea.
> Mulți atenieni îți vor veni în ajutor.

Dar mai ales prietenii îl vorbeau de rău, pentru că vedea cu ochi răi tirania din pricină că are un nume urît, ca și cînd n-ar putea să se transforme îndată în regalitate prin virtutea celui care pune mîna pe putere, așa cum a și fost mai întîi, cînd eubeenii au

ales tiran pe Tynnondas, iar acum mitylenienii pe Pittacos [79]. Dar nici o vorbă de acest fel n-a scos pe Solon din chibzuința sa și prietenilor le-a spus că tirania este un loc frumos, dar n-are ieșire, iar lui Phocos [80] i-a scris în versuri, zicînd :

> ...Iar dacă am cruțat pămîntul patriei,
> Și tirania și silnicia amară nu înscăunat-am,
> Pîngărindu-mi și urîțindu-mi faima,
> Nu-mi este rușine, căci prin asta
> Mi se pare că am întrecut pe toți oamenii.

De aceea, este vădit că chiar înainte de legiuirile sale Solon avea o mare faimă.

Iar în ceea ce privește cele ce spuneau în ris prietenii despre el, că fugise de tiranie, stă scris așa :

> Solon nu s-a născut cu minte adîncă și nici înțelept,
> Căci, deși zeul i-a dat slavă, el n-a primit-o.
> Punînd la cale o vînătoare, plin de uimire, n-a întins
> Plasa cea mare, lipsindu-i și curajul și mintea.
> Căci ar fi pus mîna pe putere și ar fi luat bogății din
> Belșug și ar fi fost tiran o singură zi la Atena,
> Iar el, mai în urmă, ar fi fost jupuit și neamul său nimicit [81].

XV Asta a făcut el să spună despre sine cei mulți și slabi. Totuși, respingînd tirania, n-a condus trebile cu cea mai mare blîndețe, și nici n-a adus legile cu slăbiciune, fie cedînd celor puternici, fie făcînd pe placul celor care-l aleseseră, și, acolo unde lucrurile mergeau bine, n-a adus vreun leac sau vreo înnoire, temîndu-se ca nu cumva să amestece și să tulbure cetatea și să nu mai fie în stare s-o pună iarăși pe picioare și s-o dea după ceea ce este bine. Dimpotrivă, el făcea numai ceea ce își dădea seama c-o să-i poată aduce să primească, fie convingîndu-i cu vorba, fie constrîngîndu-i, după cum spunea el însuși :

> Îmbinînd constringerea cu dreptatea.

De aceea, fiind întrebat mai tîrziu dacă el scrisese cele mai bune legi pentru atenieni, Solon a răspuns :

> Am scris legile cele mai bune
> Pe care le-ar fi putut primi.

Iar cele ce spun [autorii] mai tineri, cum că atenienii, ascunzînd răutăţile lucrurilor prin cuvinte cuviincioase şi blînde, le dezmiardă cu multă cuviinţă, numind prostituatele prietene, şi impozitele contribuţii, pe paznicii cetăţilor străji, iar închisoarea casă, a fost, după cît se pare, un şiretlic născocit de Solon, care a numit tăierea datoriilor seisahtheia[82]. Solon a luat într-adevăr mai întîi această măsură, scriind o lege care prevedea că datoriile de faţă se iartă, iar pe viitor nimeni nu mai are voie să dea bani cu împrumut luînd drept chezăşie persoana datornicului.

Totuşi, unii, printre care este şi Androtion[83], spun că săracii l-au iubit pe Solon, nu fiindcă le anulase datoriile, ci fiindcă fuseseră uşuraţi prin micşorarea dobînzilor şi că au numit această măsură omenească şi creşterea măsurilor şi valoarea banilor fixată o dată cu asta, seisahtheia. Într-adevăr, Solon a ridicat valoarea minei[84] la o sută de drahme[85], pe cînd înainte era numai de 73 de drahme, astfel că datornicii dădeau o sumă egală de bani, dar cu valoare mai mică ; în acest fel platnicii erau foarte mult ajutaţi, iar cei care primeau nu erau de loc păgubiţi.

Cei mai mulţi autori spun că seisahtheia a fost desfiinţarea tuturor datoriilor, iar cu ei sînt mai mult de acord poeziile lui Solon. Căci Solon se mîndreşte în aceste poezii că :

> A îndepărtat pietrele de hotar care erau înfipte pretutindeni
> Iar pămîntul care mai înainte era sclav, acum e liber

iar pe unii dintre cetăţenii care puteau fi aruncaţi în temniţă i-a chemat din străinătate

> ...care nu mai vorbeau limba attică
> Căci rătăciseră mult pretutindeni ;
> Iar pe cei care erau sclavi în patrie

se spune că i-a eliberat.

Se mai spune că un lucru foarte dureros i s-a întîmplat lui Solon în urma acelei măsuri. Astfel, cînd a pornit să ierte datoriile şi căuta cuvinte potrivite şi un început cuviincios, le-a zis prietenilor în care avea cea mai mare încredere şi cu care era în mai strînse legături, anume Conon, Cleinias şi Hipponicos, că are de gînd să nu se atingă de pămînt, dar că s-a hotărît să taie datoriile. Ei, grăbindu-se şi luînd-o înaintea lui Solon, au împrumutat bani mulţi de la cei bogaţi şi au cumpărat mari întinderi de pămînt. Apoi, cînd a apărut legea, prietenii săi au cules roadele pămîntului şi n-au mai plătit datoriile creditorilor, iar Solon a fost învinuit mult şi greu de cei bogaţi cum că n-a fost şi el păgubit ca ei, ci că pe ei i-a păgubit alături de ceilalţi.

Dar această învinuire a fost repede înlăturată prin iertarea celor cinci talanţi[86], căci atîta dăduse el cu împrumut, şi el cel dintîi, potrivit legii, i-a iertat. Unii, printre care este şi Polyzelos din Rhodos[87], zic că Solon a iertat cincisprezece talanţi. Ei, de atunci înainte, au numit pe prietenii lui Solon hreocopizi[88].

XVI Dar Solon n-a mulţumit nici pe unii nici pe alţii, ci a supărat şi pe cei bogaţi, desfiinţînd învoielile de împrumut, şi mai mult încă pe cei săraci, pentru că nu le-a împărţit pămîntul aşa cum nădăjduiau ei şi, îndeobşte, că nu i-a făcut, ca Lycurg, pe toţi să ducă o viaţă la fel şi să fie egali între ei. Ci Lycurg, fiind al unsprezecelea după Heracles şi stăpînind ani mulţi în Sparta, a avut o mare cinste şi prieteni şi putere, de care a ştiut să se slujească bine pentru a pune în fiinţă constituţia sa. Apoi, el s-a folosit mai mult de constrîngere decît de convingere. Încît i s-a scos şi un ochi, izbutind astfel să facă cel mai mare lucru pentru salvarea şi armonia între cetăţeni, anume a făcut ca nici unul dintre ei să nu fie sărac sau bogat.

Solon n-a dorit să facă un astfel de lucru în cetate, fiind un om din popor şi un cetăţean de mijloc, şi n-a săvîrşit nici un lucru mai prejos de puterea pe care o avea, pornind la faptă numai cu ajutorul bunăvoinţei şi încrederii concetăţenilor săi. Dar că a nemulţumit pe cei mai mulţi atenieni care se aşteptau la altceva, a mărturisit-o el însuşi despre ei, zicînd :

> Atunci toţi spuneau vorbe umflate, iar acum
> Sînt mîniaţi pe mine şi toţi
> Se uită la mine pieziş, ca la un duşman.

El spune că dacă altcineva ar fi avut aceeaşi putere

> Nici n-ar fi putut stăpîni poporul, nici
> N-ar fi încetat de a-l tulbura mai înainte
> De a bate laptele, ca să-i ia smîntîna,

Totuşi atenienii, dîndu-şi repede seama de interesul lor şi lăsînd la o parte certurile lor particulare, au adus împreună jertfa zeilor, numind jertfa seisahtheia, şi au ales pe Solon îndreptător al constituţiei şi legiuitor, înoredinţîndu-i toate puterile fără să-i dea unele şi să-l oprească de la altele : slujbe, adunări ale poporului, judecăţi, sfaturi, şi l-au împuternicit să hotărască cinstirea fiecărei demnităţi, şi numărul slujbaşilor, şi timpul slujbei, desfiinţînd şi păstrînd din cele ce existau şi erau în fiinţă orice ar găsi el de cuviinţă.

XVII Solon, deci, a desfiinţat mai întîi toate legile lui Dracon [89], în afară de cele privitoare la omor, din pricina asprimii şi mărimii pedepselor. Într-adevăr, aproape pentru toate vinile se statornicise pedeapsa cu moartea, încît erau osîndiţi la moarte şi cei care se făceau vinovaţi de lene şi cei care furau legume sau struguri, fiind pedepsiţi la fel cu cei care prădau templele sau ucideau un om. De aceea, mai tîrziu, Demades [90] şi-a căpătat o bună faimă cînd a zis că Dracon scrisese legile cu sînge, nu cu cerneală [91]. Însuşi Dracon, după cum se spune, fiind întrebat de ce a statornicit pedeapsa cu moartea pentru cele mai multe călcări de lege, a zis că a gîndit că încălcările mici ale legii le socotea vrednice de a fi pedepsite cu moartea, iar pentru cele mai mari nu are pedepse mai mari.

XVIII În al doilea rînd, Solon, voind să lase toate demnităţile celor bogaţi, iar la restul conducerii, la care nu lua parte pînă atunci poporul, să participe cu toţii, a luat de bază censul cetăţenilor şi pe cetăţenii care făceau cinci sute de măsuri de grîne sau de lichide i-a pus în prima clasă şi i-a numit pe toţi pentacosiomedimni [92]. În a doua clasă a pus pe cei care puteau să crească un cal şi să facă trei sute de măsuri, şi pe ei i-a numit cavaleri. Zeugiţi au fost numiţi cei din a treia clasă de cens, care făceau două sute de măsuri de grîne şi lichide. Toţi ceilalţi au fost numiţi theţi, şi lor nu le-a dat să-ndeplinească nici o slujbă, ci ei luau parte la conducerea cetăţii numai prin aceea că votau în ecclesia şi la judecăţi. Aceste demnităţi, la început, păreau că nu înseamnă nimic, dar mai tîrziu s-a văzut că sînt foarte mari, căci cele mai multe neînţelegeri veneau în faţa judecătorilor. Într-adevăr, împotriva hotărîrilor pe care le-a orînduit să le dea dregătorii, el a dat dreptul oricui să facă apel la o judecată.

Se spune că, scriind şi legile cam nelămurit şi cu putinţe de tălmăcire în multe feluri, a mărit puterea judecătorilor, căci împricinaţii neputînd fi dezlegaţi de lege în pricinile pe care le aveau, se făcea aşa că întotdeauna aveau nevoie de judecători şi deci siliţi să aducă orice neînţelegere în faţa judecătorilor, care, într-un fel oarecare, erau stăpînii legilor. De altfel, Solon însuşi arată înţelesul legilor sale, zicînd :

Poporului i-am dat atîta putere cît îi este de ajuns,
Fără să-i iau ceva din cinstire, nici mărindu-i-o.
Iar celor care aveau putere, şi care
Erau admiraţi pentru banii lor,
Şi lor le-am spus că nu-i nimic nedemn de ei
Şi m-am ridicat şi le-am dat fiecăruia un scut puternic
Şi n-am lăsat pe nici unii să izbîndească în nedreptăţi.

Totuşi, Solon, gîndindu-se că trebuie să se îngrijească mai mult de slăbiciunea poporului [93], i-a dat fiecăruia putinţa să obţină despăgubiri în judecată din partea celui care i-a făcut rău. Căci, într-adevăr, dacă cineva era lovit şi silnicit sau vătămat, oricine dorea şi voia, putea să dea în judecată şi să urmărească pe vinovat, şi, în acest fel, legiuitorul obişnuise pe cetăţeni ca să simtă şi să sufere unii cu alţii, ca şi cînd ar fi fost toţi un singur mădular.

Se aminteşte şi o vorbă a lui Solon care se potriveşte cu această lege. Astfel, fiind întrebat o dată în care cetate se duce viaţa cea mai frumoasă, Solon a răspuns : „Acea în care cetăţenii cărora nu li s-a făcut vreo nedreptate acuză şi caută să pedepsească pe cei vinovaţi ca şi cei cărora li s-a făcut o nedreptate".

XIX Statornicind el deci sfatul din areopag [94] alcătuit din cei care îndepliniseră slujba de un an ca arhonte, din care făcea şi el parte, din pricină că fusese arhonte, şi văzînd că poporul se înfumurează şi prinde curaj din pricina iertării datoriilor, a mai osebit un alt sfat, alcătuit din oameni aleşi din fiecare trib – patru fiind triburile – şi a ales o sută de bărbaţi, pe care i-a orînduit să se sfătuiască înainte de a se aduna poporul şi să nu

îngăduie să se aducă în fața poporului vreo treabă mai înainte de a fi fost cercetată în sfatul lor [95].

Iar sfatul de sus l-a așezat paznic vegheter asupra tuturor legilor, socotind că cetatea, sprijinindu-se pe cele două sfaturi, ca pe două ancore, va fi mai puțin primejduită de zbuciumul valurilor, iar poporul se va arăta mult mai așezat.

Cei mai mulți autori spun că sfatul din areopag l-a așezat, așa cum s-a spus, Solon, și la fel cu ei se pare că glăsuiește mai ales faptul că Dracon n-a spus și n-a numit pe vreunii areopagiți, ci a vorbit întotdeauna cu efeții [96] despre crimele pedepsite cu moartea. Iar tabela a treisprezecea a legilor lui Solon cuprinde legea a opta, care, cuvînt cu cuvînt, stă scrisă așa : „Toți cei care au fost încărcați de necinste înainte de conducerea lui Solon și care erau fugiți cînd a apărut această lege, să fie repuși în cinste, în afară de cei care au fost osîndiți de areopag sau de efeți sau de basileii [97] din pritaneu [98] pentru omor și tîlhărie, sau pentru așezarea tiraniei". Aceste cuvinte arată că sfatul din areopag a ființat înainte de conducerea și legiuirile lui Solon. Într-adevăr, cine erau cei osîndiți în areopag înainte de Solon, dacă Solon cel dintîi a dat sfatului din areopag sarcina de a judeca ? Fără numai dacă, pe Zeus, nu s-a strecurat vreo nelămurire și lipsă în lege, astfel că cei osîndiți pentru pricini pe care le judecă acum areopagiții și efeții și pritanii [99], cînd a apărut această lege, rămîn încărcați de necinste, în timp ce ceilalți sînt repuși în cinste. Lucrurile astea cercetează-le și tu însuți.

XX O lege cu totul aparte și ciudată dintre cele date de el este aceea în care poruncește să fie încărcat cu necinste cel care, în timpul răscoalei, n-a fost în nici una din taberele în luptă. După cît se pare, Solon voiește ca cetățeanul să nu rămînă netulburat și nepăsător față de obște, îngrijindu-se numai de siguranța propriei lui case și fălindu-se că el nu suferă și nu-i lovit de răul patriei, ci ca din propriul său imbold, fiecare să se alăture celor care duc o politică mai bună și mai dreaptă și să înfrunte primejdiile cu ei și să le vină în ajutor, în loc să aștepte să vadă cine pune mîna pe putere.

Ciudată iarăși și de rîs se pare și legea care dă moștenitoarei unei averi mari dreptul de a trăi cu unul dintre rudele soțului, dacă soțul, sub a cărui stăpînire și tutelă se găsește după lege, nu

este în stare să se apropie de ea. Unii autori zic că și această lege este foarte bine îndreptată împotriva celor care nu pot să se apropie de o femeie, dar iau în căsătorie moștenitoarea unei averi pentru avere și silnicesc astfel natura cu ajutorul legii. Într-adevăr, văzînd că moștenitoarea trăiește cu cine vrea, sau vor desface căsătoria sau vor trăi în rușine, ispășind astfel lăcomia și nesațiul lor. Bună este și prevederea ca moștenitoarea să nu intre în vorbă cu oricine, ci numai cu acela care vrea, dintre rudele bărbatului, pentru ca să fie din aceeași familie și din același neam moștenitorul averii.

În același scop a poruncit ca soțul și soția să se închidă în casă și să mănînce gutuie, și ca soțul să se întîlnească cu moștenitoarea averii [100] de trei ori pe lună, căci chiar dacă din unirea lor n-ar rezulta copii, aceasta ar fi totuși un semn de cinstire [din partea soțului] față de o femeie înțeleaptă și iubitoare și ar îndepărta neînțelegerile care se string de o parte și de alta și, îndeobște, n-ar lăsa loc liber pentru nici o neînțelegere.

Iar în celelalte căsătorii a desființat zestrea [101], poruncind ca tînăra căsătorită să-și aducă numai trei rînduri de haine și lucruri de gospodărie de mic preț, și altceva nimic. Căci Solon a voit să fie căsătoria, nu o afacere și o vînzare, ci o unire a unui bărbat cu o femeie pentru facere de copii și gingășie și dragoste. Astfel, Dionysios [102], cînd mama sa i-a cerut s-o dea în căsătorie unui cetățean oarecare, i-a răspuns că a desființat legile cetății, de cînd e tiran, dar că nu poate silui legile firii, punînd la cale căsătorii împotriva firii, și că în cetate nu trebuie întronată această neorînduială și nici nu trebuie trecute cu vederea împreunări împotriva vîrstei, lipsite de orice farmec, care n-au nici o putere și nici un scop în căsătorie. Un conducător sau legiuitor grijuliu ar putea spune unui bătrîn care ia în căsătorie pe o tînără, versul adresat lui Filoctetes [103] :

Nenorocitule, bun mai ești de căsătorie !

iar dac-ar găsi pe un tînăr în casa unei bătrîne bogate, îngrășat, ca prepelițele, din legătura cu ea, l-ar duce la o fată care are nevoie de bărbat. Acestea fie spuse în această privință.

XXI Se mai laudă și legea care oprește să se vorbească rău de un mort. Căci este legiuit a socoti pe cei răposați sfinți și este

drept a nu ataca pe cei care nu mai sînt şi este o înţelepciune politică a desfiinţa neostoirea urii.

Iar pe cei care sînt în viaţă i-a oprit să-şi spună vorbe rele la slujbele religioase sau la judecăţi şi la spectacole, iar dacă nu, cel vinovat să plătească trei drahme cetăţeanului batjocorit şi alte două statului. Căci neputinţa de a nu-şi stăpîni niciodată mînia este o dovadă de bădărănie şi de nerușinare ; a-şi stăpîni întotdeauna mînia este greu, iar pentru unii este cu neputinţă, de aceea legea trebuie să se scrie pentru ceea ce este cu putinţă, dacă voieşte să pedepsească pe puţini, dar cu folos, şi nu pe mulţi, fără nici un folos. Bună faimă şi-a cîştigat el şi cu legea privitoare la testamente. Astfel, mai înainte nu era îngăduit, ci acum averea şi casa trebuiau să rămînă în neamul răposatului, pe cînd legea dată de Solon, îngăduind cetăţeanului să dea oricui averea lui, dacă n-are copii, a preţuit mai mult prietenia decît rudenia, şi dragostea decît constrîngerea, şi a făcut din avere proprietatea celor care o au.

Totuşi n-a lăsat slobodă şi fără nici un fel de îngrădire putinţa de a da averea oricui, ci [a îngăduit] numai dacă donatorul nu este bolnav sau n-a băut vreo băutură de farmece sau nu este silit de lanţuri sau de altă silnicie sau dacă nu este linguşit de mîngîierile vreunei femei. În acest fel, Solon a judecat foarte bine şi cum se cuvine că înduplecarea împotriva a ceea ce este mai bine nu se deosebeşte întru nimic de silnicie, ci a pus pe aceeaşi treaptă înşelăciunea şi silnicia, suferinţa şi plăcerea, deoarece pot în acelaşi fel să scoată pe om din minţi.

A statornicit o lege şi cu privire la călătoriile femeilor, şi la doliu, şi la sărbători, îndepărtînd neorînduiala şi necuviinţa. Legea poruncea ca femeile să nu aibă mai mult de trei himatioane [104], cînd ies din oraş, şi să nu ia cu ele de mîncare sau de băutură mai mult decît preţul cîte unui obol [105] şi nici un coş mai mare decît un cot [106], iar noaptea să nu călătorească decît în căruţă, avînd înainte o lampă [107]. Le-a oprit să-şi mai zgîrie faţa şi să cînte versuri de jale şi să se jelească la înmormîntarea altuia decît a rudelor.

N-a mai îngăduit să se jertfească un bou la mormîntul răposatului, nici să se îngroape cu el mai mult de trei haine sau să se ducă la mormîntul altora în afară de ziua înmormîntării. Cele mai multe dintre aceste opreliști sînt scrise şi în legile noastre [108].

Căci şi în legile noastre stă scris să se pedepsească de către gynaiconomi [109] cei care fac astfel de lucruri, ca unii care se dovedesc lipsiţi de bărbăţie, stăpîniţi de patimi şi necuviinţe femeieşti în timp de doliu.

XXII Văzînd deci că cetatea se umple de oameni care se revărsau din toate părţile, ca să se adăpostească în Attica, iar cea mai mare parte a locurilor ţării era de soi prost şi sterp, iar cei care călătoreau pe mare nu aduceau nimic pentru cei care nu aveau ce să le dea în schimb, a îndreptat pe cetăţeni spre meşteşug şi a scris o lege că fiul nu este obligat să întreţină pe tatăl său dacă nu l-a învăţat un meşteşug. Într-adevăr, pentru Lycurg, care locuia într-o cetate lipsită de gloate străine şi care avea „pămînt mult pentru mulţi, de două ori mai mult decît erau ei“ [110], după cum zice Euripides, şi, lucrul cel mai de seamă, avea în vedere că o mare mulţime de hiloţi era răspîndită în jurul Spartei – şi era mai bine ca aceşti hiloţi să nu stea degeaba, ci să fie ţinuţi în umilinţă, fiind mereu ocupaţi şi în muncă – pentru Lycurg, zic, a fost uşor să oprească pe cetăţeni de la muncă şi de la ocupaţii de rînd şi să-i ţină în arme. Dar Solon, potrivind mai mult legile pe măsura faptelor, decît faptele pe măsura legilor şi văzînd că pămîntul abia ajunge celor care-l muncesc, dar că nu poate hrăni mulţimea fără de lucru şi trîndavă, a dat cinste meşteşugurilor şi a orînduit ca sfatul din areopag să cerceteze de unde îşi are fiecare cele de trebuinţă şi să pedepsească pe cei fără de lucru.

Un lucru era prea aspru, şi anume porunca îngăduinţei date celor născuţi din hetaire [111] de a nu-şi întreţine părinţii, aşa cum istoriseşte Heraclides din Pont. Căci acela care nu respectă frumuseţea căsătoriei este vădit că nu-şi aduce femeia ca să facă copii, ci ca să aibă plăcere, şi-şi ia plata şi nu şi-a pregătit un respect în faţa copiilor, cărora le-a făcut o ruşine din însuşi faptul că s-au născut.

XXIII Se pare că cea mai mare ciudăţenie o înfăţişează legile lui Solon cu privire la femei. Astfel, el a îngăduit să fie ucis cel prins în adulter de cel care l-a prins. Iar dacă cineva răpeşte o femeie liberă şi o siluieşte, i-a dat o pedeapsă de o sută de drahme, iar dacă o femeie se prostituează, douăzeci de drahme, în afară de cele care se vînd pe faţă, vreau să spun hetairele.

El [prin lege] nu îngăduie să fie vîndute nici fiicele, nici surorile[112], afară de cazul cînd le prind că au legături cu un bărbat înainte de căsătorie.

Dar faptul că Solon pedepseşte acelaşi lucru cînd straşnic şi neînduplecat, cînd cu blîndeţe şi în glumă, statornicind la întîmplare o pedeapsă peste cea legală, pare lipsit de judecată. Afară de cazul cînd, deoarece moneda era puţină atunci în cetate, neputinţa de a o procura făcea ca pedepsele în bani să fie mari.

Cînd se preţuiesc jertfele, se socoteşte că o oaie şi o drahmă[113] fac cît un medimn[114] de produse ; învingătorului la jocurile isthmice, a orînduit să i se dea o sută de drahme, iar învingătorului la Olympia, cinci sute ; a statornicit cinci drahme pentru cel care vînează un lup şi o drahmă pentru cel care vînează o lupoaică, despre care Demetrios din Phaleron[115] spune că prima sumă este preţul unui bou, iar cea de a doua preţul unei oi. Iar preţurile pe care le statorniceşte în tabla a şaisprezecea a legilor pentru victimele alese [pentru sacrificii] este firesc să fie mai mari, dar şi aceste preţuri faţă de cele de astăzi sînt mici. Este o veche deprindere pentru atenieni să vîneze lupi, deoarece ei au un pămînt prielnic mai mult păstoritului decît plugăritului. Iar triburile, spun unii autori, nu s-au numit după fiii lui Ion[116], ci după categoriile în care s-au împărţit oamenii ţinînd seamă de felul ocupaţiei lor, numind hopliţi[117] pe războinici, iar argaţi[118] pe meşteşugari. Dintre ultimele două, pe plugari i-au numit geleonţi[119], iar pe cei care se ocupau cu creşterea şi păşunatul turmelor, i-au numit aigicorei.[120]

Şi deoarece ţara nu este îndestulată nici în rîuri curgînd continuu, nici în bălţi, nici în izvoare îmbelşugate, ci cei mai mulţi locuitori se foloseau de fîntîni făcute de ei înşişi, Solon a scris o lege, poruncind ca acolo unde se găseşte o fîntînă publică înlăuntrul unui hippic[121], să se folosească de ea – hippicul era o distanţă de patru stadii[122], – iar acolo unde fîntîna este mai departe, fiecare să-şi caute apă. Şi dacă sapă în adîncime zece orgyi[123] la ei şi nu găsesc apă, atunci să ia apă de la vecin, umplînd de două ori pe zi un vas de şase hous[124]. El socotea că trebuie să se vină în ajutorul lipsei, nu să se încurajeze lenea.

A hotărnicit cu foarte mare pricepere şi distanţele dintre plantaţii, poruncind ca cei care cultivă orice fel de plante în ogorul lor să păstreze o distanţă de cinci picioare[125] de plantaţiile vecinilor, iar cei care cultivă smochini sau măslini – nouă picioare, căci

aceste plante se întind mai mult cu rădăcinile şi nu se pot învecina cu toate plantele fără a pricinui pagubă, ci iau hrana şi răspîndesc un miros care vatămă pe celelalte. Iar găuri şi şanţuri a poruncit să sape oricine vrea, la o distanţă de pămîntul vecinului egală cu adîncimea gropii, iar cel care aşază stupi de albine să le pună la o distanţă de trei sute de picioare de ale altuia, care şi le-a aşezat mai înainte.

XXIV Iar din produse, a îngăduit să se vîndă străinilor numai uleiul de măsline, iar pe celelalte le-a oprit de a fi vîndute. Iar împotriva celor care le vor vinde, a orînduit ca arhontele să ridice blesteme sau să-l pună să plătească o sută de drahme vistieriei publice. Prima tablă cuprinde această lege. Deci nu s-ar putea socoti că nu merită de loc încredere cei care spun că exportul de smochine era oprit în vechime, iar faptul este arătat şi de aceea că cei care dădeau în vileag pe cei care exportau se numeau sicofanţi.[126]

El a scris o lege şi cu privire la daunele pricinuite de animale, în care porunceşte ca orice cîine care muşcă să fie predat legat cu un lanţ de trei coţi.[127] Acest gînd a fost foarte bun pentru paza cetăţenilor.

Dar o încurcătură arată şi legea cu privire la cetăţenii naturalizaţi, pentru că nu le îngăduie să fie cetăţeni, în afară de cei care au fugit pentru totdeauna din ţara lor sau cei care s-au strămutat cu toată familia la Atena, spre a se îndeletnici cu un meşteşug.

Acest lucru l-a făcut Solon, se zice, nu spre a împiedica naturalizarea străinilor, cît pentru a-i chema la Atena, spre a lua parte cu trăinicie la viaţa cetăţii, şi fiindcă socotea că sînt cetăţeni de încredere şi cei care-şi părăsiseră ţara lor de nevoie şi cei care şi-o lăsaseră din convingere.

O lege proprie a lui Solon este şi aceea privitoare la hrănirea pe seama statului, fapt pe care el însuşi l-a numit *parasitein*.[128] Căci legea nu îngăduie ca acelaşi om să se ospăteze de mai multe ori, şi dacă nu se supune la ceea ce se cuvine, îl pedepseşte, socotind că prima faptă [ospătarea de mai multe ori] este lăcomie, iar cea de a doua dispreţ pentru cele obşteşti.

XXV Iar legilor le-a dat putere pentru o sută de ani, şi legile au fost scrise pe table de lemn fixate în cadre dreptunghiulare, care se puteau învîrti pe un pivot de lemn, din care cîteva rămăşiţe s-au păstrat în pritaneu pînă în vremea noastră şi s-au numit, după cum spune Aristoteles, kyrbeis[129]. Şi comicul Cratinos[130] zice undeva :

Din vremea lui Solon, şi a lui Dracon pînă acum
Ei îşi coc încă orzul după Kyrbeisele lor.

Unii spun că s-au numit kyrbeis legile cu privire la cele sfinte şi la jertfe, iar *axones*[131] celelalte legi.

Sfatul a depus un jurămînt în comun că va consfinţi legile lui Solon, iar fiecare dintre thesmotheţi[132] în parte a depus un jurămînt în agora, la piatră[133], declarînd că, de va călca vreo lege, va ridica la Delphi o statuie de aur de aceeaşi măsură [cu el].

Văzînd Solon neregularitatea lunilor şi dîndu-şi seama că mişcarea lunii nu se potriveşte întru totul nici cu răsăritul, nici cu apusul soarelui, ci că, de multe ori, în aceeaşi zi, cînd prinde soarele, cînd îl scapă, a orînduit că aceea, [ziua] care nu prinde soarele să fie numită trecută şi nouă, socotind că partea ei, înainte de întîlnirea cu soarele, aparţine lunii care se termină, iar cealaltă lunii care începe, înţelegînd astfel singurul, după cît se pare, pe Homer care zice[134] :

Cînd se termină şi cînd începe luna.

Iar ziua următoare Solon a numit-o noumenia [lună nouă].

Iar zilele care urmau după a douăzecea zi neadăugîndu-le, ci scăzîndu-le şi suprimîndu-le, după cum vedea că-i lumina lunii, le-a numărat pînă la treizeci.

Dar deoarece, după introducerea legilor, în fiecare zi unii se duceau la Solon şi-l lăudau sau îl dojeneau sau îl sfătuiau să mai adauge ceva sau să mai taie ceva din cele scrise, dar foarte mulţi erau care doreau să afle şi cercetau şi-l îndemnau să le spună şi să-i lămurească cum e cu fiecare lege şi cu ce gînd este făcută, iar el îşi dădea seama că dacă ar face ceea ce cer ei ar fi nepotrivit, iar dacă n-ar face şi-ar atrage ura lor, voind să scape de încurcătură şi să fugă de nemulţumirea şi de şicanele cetăţenilor (căci în mari înfăptuiri este greu să faci pe placul tuturor, după cum a

spus el însuşi), luînd drept pretext de călătorie naucraria[135], a pornit pe mare, cerînd de la atenieni îngăduinţa să lipsească zece ani. Căci nădăjduia că în acest timp se vor obişnui şi cu legile lui.

XXVI S-a dus deci mai întîi în Egipt şi şi-a petrecut timpul, după cum spune el însuşi,

La revărsarea Nilului, aproape de ţărmul canobic.[136]

Un timp oarecare a făcut filozofie cu Psenofis din Heliopolis[137] şi cu Sonhis din Sais,[138] cei mai înţelepţi preoţi, de la care, auzind povestea Atlantidei[139], după cum spune Plato, s-a apucat s-o povestească în versuri pentru eleni.

Plutind apoi în Cipru, a fost primit cu deosebită dragoste de Philocypros, unul dintre regii de acolo, care stăpînea o cetate mică, întemeiată de Demophon, fiul lui Theseus, lîngă rîul Clarios, într-un ţinut bine apărat, dar rău şi neproductiv. Solon l-a convins deci să mute cetatea într-o cîmpie frumoasă care se afla mai jos şi s-o facă mai plăcută şi mai mare. Iar Solon, fiind de faţă, s-a îngrijit de aşezarea locuitorilor şi l-a ajutat s-o orînduiască aşa cum se cuvine şi în privinţa aşezării şi a apărării, astfel că mulţi locuitori s-au alăturat lui Philocypros, şi l-au imitat şi alţi regi. De aceea, cinstind pe Solon, Philocypros a numit cetatea Soloi, mai înainte numindu-se ea Aipeia. Şi Solon însuşi aminteşte de aşezarea cetăţii, căci adresîndu-se în elegiile sale către Philocypros, zice :

Acum tu să domneşti timp îndelung aci în Soloi,
Şi să locuieşti cetatea cu neamul vostru,
Iar pe mine, încercatul, cu corabia sprintenă de la insula slăvită
Să mă trimită Cypris[140] încununată cu mirt,
Şi pentru această aşezare de cetate să-mi dea
Faimă şi slavă negrăită şi întoarcere în patria mea.

XXVII Iar întîlnirea lui cu Cresus[141], unii zic că se dovedeşte a fi plăsmuită, din pricina timpului în care se zice că s-ar fi petrecut.

O poveste atît de faimoasă şi care are atîţia martori şi, ceea ce este mai de seamă, care se potriveşte cu caracterul lui Solon şi este vrednică de mărinimia şi înţelepciunea lui, eu nu sînt de

părere s-o arunc pentru niște așa-zise canoane cronologice[142], pe care unii autori au căutat să le îndrepte și pînă astăzi nu izbutesc încă să-și înceteze contradicțiile, căzînd la învoială asupra vreunui lucru.

Ei bine, se spune că Solon, ducîndu-se la Sardes[143], după ruga lui Cresus, a pățit ceva asemănător cu ce pățește un om care-și duce viața pe uscat cînd coboară pentru întîia dată la mare. Astfel, acel om credea că orice rîu pe care-l vedea este marea. Tot așa și Solon, cînd mergea prin palat și vedea pe mulți curteni împodobiți cu mult lux și mișcîndu-se mîndri în mulțimea alaiurilor și a străjilor, credea că fiecare din ei este Cresus, pînă cînd a fost dus la el. Iar Cresus era împodobit cu toate pietrele scumpe și hainele de purpură și bijuteriile de aur lucrate cu meșteșug, cu acelea care păreau că-s mai mîndre și mai luxoase și mai minunate, așa ca să aibă o înfățișare cît mai aleasă și mai felurit împodobită.

Dar Solon, oprindu-se în fața lui, nici n-a simțit nici n-a spus nimic văzîndu-l, așa cum se aștepta Cresus, ci se vedea pentru cei cu minte că disprețuiește lipsa de gust și de artă. Cresus a poruncit atunci să i se deschidă tezaurele cu bani și să-i aducă și să-i arate și celelalte odoare și lucruri de mare preț, deși el nu cerea nimic. Lui Solon îi era de ajuns să aibă cunoașterea caracterului lui Cresus. După ce le-a privit deci pe toate, a fost dus iarăși la Cresus, iar Cresus l-a întrebat dacă cunoaște vreun om mai fericit decît el. Solon i-a răspuns că știe pe Tellos, un concetățean al său. Și i-a spus că Tellos a fost un om cumsecade și, lăsînd în urma sa băieți cu bună faimă și o viață în care n-a dus lipsă de nimic dintre cele necesare, a murit cu glorie, osebindu-se în lupta pentru patria sa. Lui Cresus i s-a părut că Solon este ciudat și necioplit, dacă nu măsoară fericirea după mulțimea aurului și argintului, ci prețuiește mai mult viața și moartea unui om din popor, simplu cetățean, decît o atît de mare putere și stăpînire.

Totuși Cresus l-a întrebat încă o dată dacă după Tellos a mai cunoscut pe alt om mai fericit. Solon i-a răspuns că știe pe Cleobis și pe Biton, oameni care și-au iubit frații și mama cu deosebire. Cleobis și Biton, deoarece boii mergeau prea încet, și-au pus singuri pe grumaz jugul căruței și au dus-o [pe mama lor] la templul Herei,[144] în timp ce cetățenii o fericeau și o salutau. Apoi, aducînd jertfe și bînd, a doua zi de dimineață nu

s-au mai sculat, ci au fost văzuți morți, după ce suferiseră o moarte fără durere și suferință, încărcați de o glorie atît de mare.

Atunci Cresus i-a zis mîniat : „Și pe mine nu mă așezi în ceata nici unor fericiți?" Iar Solon, nevoind nici să-l lingușească, nici să-l atîțe mai mult, i-a zis : „Tu, rege al lydienilor, zeul[144] le-a dat elenilor să fie cumpătați în toate și să aibă o înțelepciune lipsită de îndrăzneală și populară, nu regească și nici strălucită. Această înțelepciune, văzînd cum viața omenească trece prin tot felul de întîmplări, nu le îngăduie să se înfumureze pentru lucrurile de față și nici să se minuneze de fericirea unui om care este supus schimbării timpului. Căci viitorul vine pentru fiecare altfel de cum se așteaptă, fără să-l știe, iar omul căruia zeul i-a dat un sfîrșit bun, pe acela-l socotim fericit. Iar fericirea unui om care trăiește și este supus încă primejdiilor în viață, întocmai ca vestirea izbînzii și aducerea cununii unui atlet care se luptă încă, este lipsită de temei și fără valoare".

Vorbind Solon așa, a plecat, izbutind să-l supere pe Cresus, fără însă să-l cumințească.

XXVIII Fabulistul Esop[145], întîmplîndu-se să fie în Sardes, chemat și cinstit de Cresus, s-a mîniat pe Solon că n-a dat dovadă de mai multă bunăvoință și, ca un îndemn, i-a zis : „Solon, cu regii trebuie să nu stai de vorbă de loc sau să le fii cît mai plăcut". Și Solon i-a răspuns : „Pe Zeus, sau de loc sau să le vorbești cît mai bine".

Așa deci a disprețuit atunci Cresus pe Solon. Dar după ce s-a bătut cu Cyrus și a fost înfrînt și a pierdut cetatea și, luat fiind prizonier, avea să fie ars de viu și cînd, făcîndu-se un rug, a fost urcat sus în lanțuri, în timp ce toți perșii priveau, iar Cyrus era de față, Cresus, atît cît mai putea și mai era în stare, ridicînd glasul, a strigat de trei ori : „O, Solon!" Minunîndu-se deci Cyrus a trimis să-l întrebe ce om sau zeu este Solon, că-l cheamă numai pe el într-o împrejurare atît de grea. Iar Cresus, neascunzînd nimic, a spus : „Acesta era singurul bărbat dintre înțelepții elini, pe care eu l-am chemat nu fiindcă voiam să aud și să învăț ceva dintre cele de care aveam nevoie, ci ca să privească și să spună la toți de acea fericire a mea pe care ar fi fost mai bine s-o arunc decît s-o am. Căci fericirea, cînd o aveam, era numai vorbă și părere, dar schimbarea ei se termină în realitate în groaznice

suferințe și nenorociri de neîndurat. Și acel bărbat, prevăzînd din starea de atunci nenorocirea de acum, m-a îndemnat să am în față sfîrșitul vieții și să nu prind îndrăzneală, întrecînd măsura, din pricina unor păreri deșarte". Cînd aceste vorbe i-au fost spuse lui Cyrus, el, deoarece era mai înțelept decît Cresus, și a privit cuvîntul lui ca o pildă grea, nu numai că i-a dat drumul lui Cresus, dar, cît a trăit, l-a cinstit neîncetat, iar Solon a avut faima că, printr-o singură vorbă, pe un rege l-a scăpat de la moarte, iar celuilalt i-a dat o învățătură.

XXIX Iar cetățenii din Atena iarăși s-au răsculat, cînd Solon era plecat, și în fruntea pedienilor era Lycurgos, în fruntea paralienilor era Megacles al lui Alcmaion, iar în fruntea diacrienilor, printre care se afla mulțimea theților, răsculați cel mai mult împotriva bogaților, era Peisistratos. Cetatea se mai supunea legilor, dar aștepta schimbarea lucrurilor și toți doreau o altă așezare, fără să-și închipuie că se va întrona egalitatea, ci sperînd fiecare că va cîștiga în schimbare și va stăpîni pe adversari.

Așa stînd lucrurile, Solon a apărut în Atena și toți îl respectau și-l cinsteau, dar nu mai putea și nu-l mai trăgea inima să vorbească și să se îndeletnicească cu treburile obștești ca mai înainte, din pricina bătrîneții, dar stînd de vorbă, aparte, cu fruntașii răsculaților, încerca să destrame vrajba și să-i împace, cînd mai ales Peisistratos părea că-i dă ajutor. Peisistratos avea un farmec și o atracție deosebită în vorbire și era ajutorelnic față de săraci și blînd și cumpănit față de dușmani. Iar însușirile pe care nu le avea din fire, le imita și se credea, mai mult chiar decît prin acelea pe care le avea, că este un om cuviincios și așezat și căruia-i place egalitatea și nu poate suferi dacă cineva ar porni să modifice starea de lucruri și să aducă schimbări. Tocmai prin asta amăgea poporul. Dar Solon și-a dat repede seama de caracterul lui, și el cel dintîi i-a întrevăzut scopul, totuși nu l-a urît, ci a încercat să-l liniștească și să-i atragă luarea-aminte și-i spunea adesea și lui și altora că, dacă cineva i-ar smulge din suflet dorința de întîietate și l-ar lecui de dorul de tiranie, n-ar exista alt cetățean mai potrivit pentru dobîndirea virtuții și mai bun.

Și începînd Thespis[147] să schimbe comedia în tragedie, iar noutatea lucrului să atragă pe mulți, deși nu fusese rînduit într-o luptă de întrecere, Solon, care din fire era dornic să asculte și să

învețe și la bătrînețe, își petrecea și mai mult viața în răgaz, cu glume și, pe Zeus, cu băutură și muzică, a privit pe Thespis care juca el însuși în tragediile sale, așa cum era obiceiul celor vechi. Iar după spectacol, adresîndu-se lui Thespis, l-a întrebat dacă nu-i este rușine să spună astfel de minciuni în fața atîtor oameni. Thespis i-a răspuns că nu-i nici o primejdie să spui și să faci astfel de lucru în glumă, dar Solon, bătînd tare cu toiagul în pămînt, a zis : „Ei bine, lăudînd și cinstind gluma asta, repede o s-o găsim și în contractele noastre".

XXX Iar Peisistratos, rănindu-se el însuși, s-a dus în agora pe un car și a început să atîțe poporul, zicînd că fusese atacat de dușmani din pricina politicii sale, și mulți se mîniau și strigau revoltați. Atunci Solon, apropiindu-se de el și adresîndu-i-se, i-a zis : „Nu joci bine, tu fiu al lui Hippocrates, pe Ulysse al lui Homer, căci tu înșeli pe concetățenii tăi prin aceleași fapte prin care Ulysse a înșelat pe dușmani, chinuindu-se pe sine".

De atunci mulțimea era gata să lupte pentru Peisistratos și poporul s-a strîns în ecclesia. Aryston[148] a scris o propunere ca să i se dea lui Peisistratos cincizeci de măciucași drept strajă personală, dar Solon, ridicîndu-se, a vorbit împotrivă și a spus multe lucruri la fel ca acestea scrise în versuri :

> La limba și la vorbele unui om fermecător priviți,
> Dar fiecare dintre voi pășește pe urmele vulpii
> Și voi toți aveți o minte proastă.

Văzînd deci Solon că cei săraci pornesc să facă pe placul lui Peisistratos și că încep să ridice glasul, iar bogații fug și sînt cuprinși de frică, a plecat din ecclesia, spunînd că este mai înțelept decît unii și mai curajos decît ceilalți : este mai înțelept decît cei care nu înțeleg ce se întîmplă, dar este mai curajos decît cei care înțeleg, dar le este frică să se ridice împotriva tiraniei.

Iar poporul votînd propunerea, Solon nu se mai gîlcevea cu Peisistratos cu privire la numărul măciucașilor, ci l-a lăsat să strîngă și să întrețină în jurul lui cîți voia, pînă cînd Peisistratos a pus stăpînire pe Acropole.[149]

Punînd deci el stăpînire pe Acropole și cetatea tulburîndu-se, Megacles a fugit din cetate cu alți Alcmeonizi, iar Solon, deși era

tare bătrîn şi n-avea ajutoare, totuşi s-a dus în agora şi a vorbit cetăţenilor, dojenindu-i pentru neprevederea şi slăbiciunea lor şi aţîţîndu-i şi îndemnîndu-i să nu lase libertatea în părăsire. Atunci a spus şi vorba memorabilă că alaltăieri le era mai uşor să împiedice tirania să ridice capul, dar acum este faptă şi mai de seamă şi mai strălucită s-o zdrobească şi s-o nimicească, după ce a ridicat capul şi a crescut. Dar cum nimeni nu-i dădea ascultare de teamă, s-a dus acasă şi luînd armele şi punîndu-le în faţa uşii, în uliţa strîmtă, a zis : „Eu, pe cît mi-a fost cu putinţă, am venit în ajutorul patriei şi legilor". În restul timpului a stat liniştit şi cînd prietenii îl îndemnau să fugă, nu le-a dat ascultare, ci, scriind versuri, batjocorea pe atenieni :

Dacă aţi îndurat suferinţe amare din pricina netrebniciei voastre,
Să nu le socotiţi mînia zeilor,
Căci voi înşi-vă i-aţi ajutat pe aştia să crească şi le-aţi dat adăpost
Şi de aceea îndurati amarnica sclavie.

XXXI Făcînd el aşa, mulţi îi atrăgeau luarea-aminte c-o să fie ucis de tiran şi-l întrebau cui se încrede de vorbeşte aşa, iar Solon a răspuns : „Bătrîneţii".

Totuşi Peisistratos, după ce a pus mîna pe putere, l-a cinstit pe Solon cu atîta respect, arătîndu-i bunăvoinţă şi chemîndu-l la sine, încît Solon i-a fost sfetnic şi a găsit cuvinte de laudă pentru multe din actele lui Peisistratos. Astfel, Peisistratos a păstrat cele mai multe dintre legile lui Solon, respectîndu-le el însuşi şi silind de asemenea pe prietenii săi să le respecte : fiind învinuit de omor în faţa areopagului, cînd era tiran, s-a prezentat modest ca să se apere, dar acuzatorul nu şi-a mai susţinut acuzarea. Peisistratos a scris şi el alte legi, printre care este şi aceea care porunceşte ca toţi schilozii de război să fie întreţinuţi pe seama statului. Heraclides spune că Peisistratos a imitat această lege după Solon, care o dăduse mai înainte pentru Thersippos, schilodit în război.

Iar, după cum istoriseşte Theofrastos, nici legea împotriva trîndăviei n-a adus-o Solon, ci Peisistratos care a făcut şi pămîntul mai productiv şi cetatea mai liniştită.

Iar Solon, după ce se apucase să scrie în versuri despre un mare subiect, şi anume povestea sau mitul Atlantidei [150], pe care o auzise de la înţelepţii din Sais şi care era în legătură cu Atena, a părăsit-o,

nu din pricina lipsei de timp, ci mai mult din pricina bătrîneţii, temîndu-se de mărimea scrierii. Într-adevăr, asupra belşugului de răgaz ne dau de ştire şi versurile următoare :

Îmbătrînesc învăţînd mereu multe
Şi eu mă ocup cu faptele zeiţei din Cipru, ale lui Dionysos
Şi ale Muzelor, care dau oamenilor bucurie.

XXXII Iar Plato, avînd ambiţia să ducă la bun sfîrşit şi să înfrumuseţeze povestea Atlantidei, ca pe un pămînt frumos, dar deşert, şi care-i revenea prin înrudire, [151] la începutul operei a aşezat un pridvor mare şi a înconjurat-o de o curte şi de podoabe frumoase, aşa cum n-a mai avut nici o altă poveste, nici un alt mit şi nici o altă poezie, dar începînd lucrul tîrziu, a sfîrşit viaţa înainte de a o termina, şi pe cîtă încîntare aduc versurile scrise, pe atît mai multă părere de rău trezesc cele ce lipsesc. Într-adevăr, după cum cetatea Atena n-are neterminat decît templul lui Zeus Olympianul, tot aşa înţelepciunea lui Plato, printre multele-i opere frumoase, a lăsat neterminată numai povestea Atlantidei.

Iar Solon, după ce a început tirania lui Peisistratos, a mai trăit mult timp, după cum spune Heraclides din Pont, dar, după Phanias din Eresos [152], a mai trăit mai puţin de doi ani. Tirania lui Peisistratos a început în timpul arhontatului lui Comias, iar Solon – zice Phanias – a murit pe cînd era arhonte Hegestratos, care a urmat după Comias. Iar împrăştierea cenuşii lui Solon la Salamina – după ce a fost ars – pare o poveste cu totul de necrezut şi ca un mit, dar care, din pricina ciudăţeniei, a fost totuşi menţionată de mulţi bărbaţi de seamă, şi de filozoful Aristoteles.

POPLICOLA

NOTIȚĂ ISTORICĂ

Numele lui Poplicola este legat de evenimentele politice provocate de căderea ultimului rege roman, Tarquinius Superbus, care au adus desființarea regalității și instaurarea republicii romane.

Pentru a ne da mai bine seama de atmosfera în care s-a desfășurat activitatea lui Poplicola, este necesară evocarea, în liniile esențiale, a întregii vieți romane economice, sociale și politice pe vremea regalității, în general, și a Tarquiniilor, în special.

Așadar, cum s-a arătat și în notițele istorice la Viețile *lui Romulus și Numa, pe vremea cînd legenda spune că Roma era condusă de regi, populația care ocupa colinele Romei se afla încă în epoca orînduirii comunei primitive. După tradiție, care a geometrizat datele, populația care ocupa Roma era alcătuită din trei triburi : Ramnes, Tities, Luceres. Fiecare trib avea trei curii și fiecare curie zece ginți. Unitatea socială era ginta,* gens, *nu familia. Membrii unei ginți stăpîneau și lucrau pămîntul și culegeau roadele pămîntului în comun, descindeau dintr-un străbun comun, aveau un loc de înmormîntare comun, serbări religioase comune etc. Ginta era condusă de cel mai bătrîn dintre membrii care o alcătuiau și care se bucura de prestigiu în sînul comunității. Interesele fiecărei curii și ale fiecărui trib erau chivernisite de sfatul căpeteniilor ginților. Cînd s-au unit cele trei triburi, – formînd* populus Romanus, *„poporul roman" – atunci s-a constituit un sfat al bătrînilor din toate triburile, numit* senatus, *„senat". Tradiția, deși exagerează în proporționalitatea geometrică a cifrelor, exprimă totuși un adevăr cînd spune că erau trei sute de senatori din trei sute de ginți, cîte unul de fiecare gintă.*

[1] *Istoria Universală,* vol. II, p. 96 și urm.

Profitînd de prestigiul lor și, fără îndoială, întrebuințînd uneori și violența, căpeteniile ginților și-au rezervat pentru ele, din teritoriul gintii, o suprafață mare și rodnică aparte de aceea pe care o munceau ceilalți membri ai gintii. În felul acesta, pe lîngă prestigiu, căpeteniile ginților se deosebeau de ceilalți membri ai comunității și prin avere. Pe de altă parte, treptat s-a îndătinat obiceiul ca, atunci cînd se alegea căpetenia gintii, alegerea să se facă dintre membrii aceleiași familii[1]. *S-a creat deci, în sînul comunității celor trei triburi, o serie de familii privilegiate, atît ca prestigiu, cît și ca avere, care au constituit o aristocrație – aristocrația gentilică.*

Așadar, dacă ginta era o unitate a comunității celor trei triburi bazată pe rudenia de sînge, curiile și triburile erau unități teritorial-administrative, în care intrau gințile. Fiecare curie, ca și fiecare gintă, își avea serbări religioase proprii, o piață proprie, dădea un anumit număr de ostași – fiecare gintă un călăreț și zece pedestrași, fiecare curie zece călăreți și o sută de pedestrași, fiecare trib o sută de călăreți și o mie de pedestrași, deci toată armata romană avea, la început, după tradiție, trei sute de călăreți și trei mii de pedestrași – iar membrii unei curii votau împreună, de aci numele de comitia curiata *– „adunările pe curii". Numai membrii acestor ginți luau parte la vot și se numeau* patricii.

La Roma, încă din cele mai vechi timpuri ale așezării celor trei triburi care au constituit populus Romanus, *s-au mai găsit și clienți și plebei.*

Clienții erau străini aduși de diferite interese la Roma sau membrii sărăciți ai ginților patriciene, care se puneau sub protecția unui patrician avut și cu prestigiu, numit patronus. *Clientul căuta apărare la patron împotriva eventualei împilări din partea unor membri ai altor ginți, deoarece nu era încă constituită o putere de stat care să-l apere.*

Sclavii eliberați intrau și ei în rîndul clienților.

Plebeii, după cît se pare, erau străini așezați de bună voie sau du-și cu forța la Roma și care nu aveau drepturi politice, dar aveau dreptul să fie proprietari de pămînt și erau obligați să slujească în armată, ca soldați. Sclavii, ale căror condiții de trai aveau un caracter patriarhal, erau întrebuințați mai ales în gospodărie[2].

[1] N. A. Maşchin, *Istoria Romei antice*, p. 66 și urm.
[2] *Ibidem*, p. 66.

La chivernisirea trebilor comunității luau parte numai membrii ginților patriciene. Organele puterii pe vremea aceea erau : adunarea poporului pe curii, senatul, regele. Senatul discuta mai întîi problemele care trebuiau aduse în fața adunării poporului, precum : declararea războiului, încheierea păcii, diferitele proiecte de lege. Adunarea poporului aproba sau respingea ceea ce i se propunea. Regele era ales, iar nu ereditar, dintre căpeteniile triburilor.

Regele era, într-un anumit sens, ceea ce era pater familias *în casa sa : șeful comunității, general suprem, judecător suprem, preot suprem*[1]. *Ca general suprem, regele conducea armata, încheia tratate cu străinii, dădea pedepse cetățenilor. Ca șef al comunității, el singur putea aduce proiecte de lege în fața adunării poporului – după ce le discutase în senat –, deținea cheia vistieriei publice, numea pe magistrați. Ca preot suprem, el lua auspiciile și făcea sacrificii. Puterea lui în domeniul civil se numea* regia potestas, *iar în domeniul militar și judecătoresc,* imperium. *La moartea regelui, pînă la alegerea unui succesor, puterea trecea în mîinile senatului :* res ad patres rediit *„puterea a trecut la senatori". Senatul numea, din sînul său, pe anumiți membri ca* interreges, *adică „locțiitori de rege", fiecare avînd puterea să conducă statul cinci zile, pînă cînd se convoca poporul în adunare. Poporul alegea pe noul rege, iar ultimul interrege îl declara ales.*

Tradiția pune însă pe seama unuia dintre cei șapte regi ai Romei, Servius Tullius, o reformă de mare amploare și care avea să ducă la importante consecințe[2].

Este vorba despre reforma care a organizat pe cetățeni după avere și după teritoriu, indiferent dacă erau patricieni sau plebei. Astfel, cetățenii, indiferent dacă erau patricieni sau plebei, au fost împărțiți în cinci clase după censul averii, așa cum urmează : cetățenii care aveau o avere evaluată la 100 000 deași (asul era o monedă romană apărută la sfîrșitul secolului al V-lea, începutul secolului al IV-lea î.e.n. și care cîntărea 327,5 grame) formau prima clasă ; cei cu 75 000 deași constituiau clasa a doua ; clasa a treia – 50 000 deași ; clasa a patra – 25 000 de și ; clasa a cincea – 12 500 de și. Cei care aveau o avere evalută la mai puțin sau erau cu totul lipsiți de avere nu intrau în nici o clasă și erau numiți

[1] *Istoria Universală*, vol. II, p. 97.
[2] *Ibidem*, vol. II, p. 97 și urm. ; cf. N. A. Maşchin, *Istoria Romei antice*, p. 69 și urm.

proletarii, *„cei care au urmaşi"* (proles = *urmaş*). *Reforma a fost impusă de nevoi militare şi a urmărit scopuri militare. Războaiele de apărare şi, apoi, de cucerire, pe care le-a dus Roma, cereau mereu oameni şi bani, pe care nu-i puteau da numai gintile patriciene. Noua reformă răspundea acestor nevoi. Astfel, prima clasă de cetăţeni (patricieni + plebei), adică cei care aveau o avere evaluată la 100 000 de aşi, dădea 18 sute* (centuriae) *de călăreţi şi 80 de sute* (centuriae) *de pedestraşi. Clasa a doua, a treia şi a patra dădeau fiecare cîte 20 de centurii de pedestraşi, iar clasa a cincea dădea 30 de centurii de pedestraşi uşor înarmaţi. S-au creat cinci centurii de necombatanţi. Cetăţenii soldaţi din prima clasă trebuiau să întreţină, fiecare, un cal, să aibă scut, lance, platoşă, coif, adică armamentul greu ; cei din cele trei clase următoare aveau un armament mai uşor şi nu erau obligaţi să se prezinte cu calul, iar cei din ultima clasă nu aveau decît arc şi săgeţi.*

Aşadar, prin această reformă, plebeii, care izbutiseră să-şi strîngă averi, chiar dacă nu luaseră parte la viaţa politică, erau obligaţi să presteze anumite servicii militare cu mult mai grele decît fuseseră, probabil, înainte.

Dar aceste sacrificii nu puteau fi impuse plebeilor fără să li se acorde avantajele politice după care rîvneau de atîta vreme, şi anume dreptul de a lua parte la viaţa politică în calitate de cetăţeni.

Spre a satisface aceste nevoi, s-a găsit cu cale ca centuria să nu fie numai o unitate militară, ci şi o unitate politică. De aci înainte, poporul nu s-a mai adunat pe curii – în care intrau numai membrii gintilor patriciene – ci pe centurii, în care patricienii intrau la un loc cu plebeii, grupaţi după avere. Astfel că, după ce se discutau proiecte de legi sau se propuneau magistraţi în faţa adunării poporului, poporul trecea la votare grupîndu-se pe centurii – comitia centuriata. *Erau în total 193 de centurii. Fiecare centurie dădea un vot. Înlăuntrul fiecărei centurii însă, hotărîrea se lua pe baza majorităţii. Majoritatea centuriilor o dădea prima clasă. Deci, cetăţenii cei mai avuţi, dacă erau de acord, aveau cuvîntul hotărîtor în adunarea poporului, constituită acum din patricieni şi plebei.*

Tradiţia pune pe seama unui singur om această reformă. Ea a fost însă rezultatul unui lung proces de dezvoltare economică şi socială şi de aprige lupte politice între patricieni şi plebei, lupte provocate de creşterea puterii economice şi demografice a plebei şi de necesităţile militare crescînde ale Romei.

Trebuie să se mai aibă în vedere încă un fapt : după toate probabilităţile – aşa cum se reflectă şi în legendele despre Tarquinii – Roma a fost sub dominaţia etruscă. Domnia tiranică a legendarului Tarquinius Superbus a provocat o frămîntare şi o răscoală a poporului, care l-a alungat. Se poate ca violenţa revoltei plebeilor împotriva patricienilor să fi fost sporită şi de sprijinul acordat de unele ginţi patriciene lui Tarquinius. Prin urmare, pe de o parte, sarcini militare din ce în ce mai mari, iar pe de alta, o tiranie apăsătoare au determinat poporul să lupte dîrz împotriva patricienilor, care le-au acordat, probabil treptat, drepturile atît de frumos prezentate de aşa-zisa reformă a lui Servius Tullius, care a dat lovitura de graţie vechii orînduiri gentilice[1].

Legendele cristalizate în jurul alungării lui Tarquinius Superbus reflectă luptele duse de romani împotriva dominaţiei etrusce la Roma, iar Poplicola (acesta este corespondentul grecesc al termenului latin Publicola), şi el un personaj învăluit în negura legendei, este personalitatea împodobită de tradiţie cu atîtea virtuţi şi care a avut un rol decisiv în definitivarea abolirii regalităţii şi în consolidarea republicii. Este greu de stabilit ce este adevărat şi ce este legendă în cele ce se spun despre Poplicola. În orice caz, se poate considera că sînt adevărate cele ce se istorisesc despre încercările lui Tarquinius Superbus de a-şi recîştiga tronul şi despre complicitatea unor familii romane de patricieni.

Am spus mai sus că lupta plebeilor pentru a cîştiga deplinătatea drepturilor politice ale cetăţenilor romani s-a împletit cu lupta împotriva dominaţiei etrusce, care se exercita, în ultimul timp, prin dinastia Tarquiniilor. Poplicola, luptînd pentru întărirea republicii, putea să lupte şi pentru înfăptuirea unor revendicări ale plebeilor. A făcut-o oare ? Viaţa *lui Poplicola scrisă de Plutarh ar putea să ne dea răspunsul.*

*
* *

Ca şi în celelalte Vieţi *cercetate pînă acum, în* Viaţa *lui Poplicola, Plutarh nu părăseşte obiceiul său de a indica, acolo unde socoteşte necesar, că adevărul istoric este nesigur. Astfel, după ce istoriseşte cum s-a desfăşurat complotul urzit după alungarea lui Tarquinius Superbus, Plutarh adaugă : „Aşa se spune în povestiri*

[1] N. A. Maşchin, *Istoria Romei antice*, p. 70.

că s-au întîmplat aceste lucruri" [1]. *În altă parte, atitudinea sa de neîncredere în adevărul celor expuse este arătată în cuvintele : „Se zice că..."* [2] *În sfîrșit, într-un alt loc, din lipsă de criterii obiective de discernere a adevărului, el spune : „Iar povestea lui Mucius [Scaevola] se istorisește de mulți în chip deosebit, dar trebuie s-o spunem și noi așa cum se crede mai îndeobște că s-a întîmplat"* [3].

Așadar, după tradiție, Poplicola a fost omul politic care a luptat cu dîrzenie împotriva reîntoarcerii lui Tarquinius Superbus. Cum privește Plutarh acest fapt ? Biograful arată cu admirație jurămîntul depus de Poplicola că va lupta împotriva Tarquiniilor : „Valerius, cu fața luminoasă și senină, a coborît în For și a jurat cel dintîi că nu va ceda de loc Tarquiniilor, ci va lupta cu toată puterea pentru libertate. În acest fel a făcut și poporului plăcere și a dat și conducătorilor curaj" [4]. *Cu aceeași căldură și admirație prezintă Plutarh și hotărîrea lui Poplicola de a schimba măreața casă de pe Palatin cu o locuință modestă : „Într-adevăr, auzind el pe prietenii săi spunîndu-i că poporul socotește că purtarea lui [faptul că locuia o casă măreață, la care se ajungea cu greu, și că era întotdeauna însoțit de alai] este greșită, nu s-a ambiționat, nici nu s-a mîniat, ci, adunînd repede mai mulți meșteri, încă în timpul nopții, a dărîmat și desființat casa pînă în temelie, încît a doua zi, oamenii văzînd dărîmăturile și adunîndu-se în număr mare, le-a plăcut și s-au minunat de mărinimia lui Poplicola, dar erau mîhniți și le părea rău de casă..."* [5].

Plutarh subliniază cu satisfacție faptul că romanii i-au dat și numele de Poplicola, care înseamnă „cel care cinstește poporul". „Acest renume a avut mai mare faimă decît numele mai vechi al lui și de el ne vom folosi și noi în istorisirea restului vieții lui" [6]. *Plutarh continuă să înșire apoi, pe același ton de satisfacție și admirație, celelalte rînduieli politice ale lui Poplicola, precum : completarea senatului decimat în luptele cu Tarquinius, dreptul de apel pentru orice cetățean, mai ales plebeu ; dreptul de a face apel la popor împotriva unei pedepse hotărîte de consuli ; scutirea săracilor*

[1] Cap. VIII.
[2] Cap. IX.
[3] Cap. XVII.
[4] Cap. II.
[5] Cap. X.
[6] *Ibidem.*

de impozite ; pedeapsă pentru lipsa de ascultare cuvenită față de consuli [1] *; îngăduința de a ucide, fără judecată, pe acela care ar fi încercat să înscăuneze tirania* [2] *; destinarea templului zeului Saturnus ca vistierie publică ; alegerea a doi quaestori* [3].

Toate aceste rînduieli politice ale lui Poplicola, pe care le laudă Plutarh, nu erau desigur menite să aducă schimbări profunde în orînduirea de stat romană, ci tindeau mai degrabă să consolideze regimul de libertate – libertate pentru clasa dominantă, desigur – de curînd instaurat.

Dar simpatia pentru popor cu care vorbește Plutarh cînd istorisește împrejurările în care au fost aduse aceste legi ale lui Poplicola este pusă sub semnul întrebării de justificarea pe care o găsește biograful comportării ca un monarh pe care a afișat-o Poplicola. Astfel, Plutarh spune : „Astfel, el [Poplicola] a îngăduit să se prezinte la consulat oricine vrea. Dar, înainte de alegerea colegului, neștiind cine va fi ales și temîndu-se de opoziție, datorită urii și nepriceperii, în cele mai frumoase și mai mari acțiuni politice ale sale a procedat ca un monarh" [4]. *Așadar, s-ar putea înțelege că numai un monarh putea să ia măsuri frumoase și mari. Plutarh se dovedește încă o dată a fi, în fondul inimii sale, un nedezmințit admirator al monarhiei, de orice formă ar fi ea, și al procedeelor monarhice, chiar cînd le întîlnește practicate de oameni care vor să facă pe placul poporului.*

În Paralela *cu Solon, Plutarh încearcă o sistematizare a însușirilor celor doi bărbați de stat și ne-am aștepta din partea biografului la o mai amplă discuție asupra activității politice a lui Poplicola.*

Dar și aci se compară unele însușiri morale și politice ale celor doi bărbați, fără să se pună problema însemnătății activității fiecăruia pentru istoria cetăților respective. Astfel, Plutarh pune în lumină următoarele fapte : Poplicola, la moarte, a fost plîns de toată cetatea [5] *; a urît pe tirani mai mult decît Solon și a sprijinit poporul* [6] *; a avut un sfîrșit mai strălucit decît Solon, iar opera*

[1] Cap. XI.
[2] Cap. XII.
[3] Cap. XII.
[4] Cap. XI.
[5] *Paralela,* cap. I.
[6] *Ibidem,* cap. II.

politică a lui a dăinuit mai multă vreme decît a lui Solon, pe care legiuitorul atenian a văzut-o destrămîndu-se sub proprii săi ochi[1]*; Poplicola a fost mai războinic decît Solon şi a dat dovadă de mai multă putere de adaptare la împrejurări decît atenianul*[2]*. Aşadar, printre meritele politice ale lui Poplicola, biograful subliniază ura lui tenace împotriva tiranilor şi măsurile de apărare a poporului, precum şi trăinicia operei lui.*

Din accentul pe care-l pune Plutarh pe dăinuirea operei lui Poplicola, s-ar părea că biograful o socoteşte mai de seamă decît pe cea înfăptuită de Solon. În realitate, legile aduse de Solon au dus la schimbări mult mai profunde decît cele aduse de Poplicola. S-ar părea că Plutarh a înţeles lucrul acesta. Într-adevăr, în capitolul III al paralelei citim: „O faptă osebită a lui Solon este suprimarea datoriilor, prin care a întărit mai ales libertatea cetăţenilor. Într-adevăr, nu-i de nici un folos libertatea pentru săraci, dacă datoriile le-o smulg, şi tocmai acolo unde se pare că cetăţenii se bucură de libertate, fiind puşi să judece şi să conducă şi să vorbească, ei sînt sclavii celor bogaţi de la care primesc porunci şi cărora le slujesc". Acest pasaj exprimă un adevăr extrem de preţios, care arată că Solon a fost un legiuitor mult mai îndrăznet decît Poplicola. Plutarh nu-şi dă însă seama de valoarea acestui adevăr şi, de aceea, lunecînd pe panta unor asemănări sau deosebiri neesenţiale, pune în umbră meritele lui Solon. De pildă, în acelaşi capitol, Plutarh face următoarea observaţie: „Astfel, Solon însuşi şi-a văzut legiuirea destrămată, pe cînd legiuirea lui Poplicola a păstrat cetatea în rînduială pînă la războaiele civile". Plutarh se lasă amăgit de aparenţe. În fond, legile aduse de Solon se aseamănă, păstrînd proporţiile, cu cele aduse de fraţii Gracchi, pentru că şi situaţia păturilor sărace la Atena se asemăna cu aceea a micilor proprietari de pămînt de la Roma. A fost nevoie de multe lupte pentru ca cerinţele legilor aduse de Gracchi să se înfăptuiască, deşi imediat ele au fost împiedicate de nobilimea latifundiară, aşa cum şi legile aduse de Solon au fost împiedicate să-şi producă imediat efectele de către marii proprietari agrari din Pedion. Legile aduse de Poplicola au durat mult pentru că erau esenţial deosebite de cele aduse de Solon. Plutarh nu surprinde însă această

[1] *Ibidem*, cap. III.
[2] *Ibidem*, cap. IV.

deosebire esenţială şi face o comparaţie care aruncă o lumină falsă asupra activităţii legiuitoare a lui Solon.

De altfel, ca în toate Paralelele, *şi aci se dovedeşte încă o dată caracterul artificial şi neconcludent al acestor comparaţii, în care biograful încearcă adesea punerea în paralelă a unor fapte esenţial deosebite.*

Adesea atitudinea lui Plutarh este şovăielnică sau lipsită de claritate. De pildă, biograful este pus în situaţia de a-şi exprima părerea faţă de un act înfiorător: uciderea fiilor lui Brutus, din ordinul şi în prezenţa propriului lor tată, pentru că participaseră la complotul care urmărea reîntronarea lui Tarquinius. După ce istoriseşte faptul, Plutarh adaugă: „...a plecat [Brutus], după ce săvîrşise un lucru care nu convine nici celor care vor să-l laude cum se cuvine, nici celor care vor să-l critice. Într-adevăr, sau măreţia virtuţii i-a făcut sufletul nesimţitor, sau dîrzenia patimii l-a împietrit să nu mai simtă durerea. Nici măreţia virtuţii, nici dîrzenia patimii sale nu sînt potrivite cu firea unui om, ci sînt sau zeieşti sau bestiale"[1]*. Apoi biograful continuă: „Dar nu este drept ca, mai degrabă, judecata să ţină seamă de faima lui Brutus, decît să nu se dea crezare virtuţii din pricina slăbiciunii celui care judecă. Într-adevăr, romanii nu socotesc că Romulus a făcut o faptă atît de mare întemeiind Roma, cît a făcut Brutus aşezînd şi statornicind constituţia ei". Pasajele sînt cît se poate de interesante, de vreme ce Plutarh trebuia să ia atitudine faţă de o faptă în considerarea căreia morala, după socotinţa lui, venea categoric în conflict cu politica. Privită din punctul de vedere moral, uciderea fiilor lui Brutus din ordinul şi în prezenţa tatălui lor este o faptă care umple de groază pe oricine. Moralistul Plutarh nu rămîne insensibil la grozăvia faptei. Dar, cînd se gîndeşte la mobilul din care a fost pornită – mînia împotriva atentatorilor la libertate – biograful ezită să-şi spună o părere clară, ci se mărgineşte, condamnînd sau aprobînd fapta, să arate că fapta este cu totul neobişnuită. Apoi, biograful, deşi discret, se decide pentru aprobarea acţiunii lui Brutus, avînd în vedere scopul pentru care a săvîrşit-o. Deci consideraţiile de ordin politic învinge în cele din urmă, iar Plutarh-moralistul, privind lucrurile prin prisma politicului găseşte o justificare pentru neobişnuita acţiune săvîrşită de Brutus.*

[1] Cap. VI.

Aşadar, Plutarh, avînd drept scop să pună în lumină faptele virtuoase din viaţa lui Poplicola, care să constituie modele vrednic de urmat, laudă legile aduse de acest bărbat de stat roman, deşi preferinţele lui mergeau spre monarhie. Aceasta a făcut ca atitudinea biografului faţă de activitatea politică a lui Poplicola să fie, adesea, ori neclară, ori contradictorie.

Dar dacă Plutarh nu are o atitudine fermă şi consecventă faţă de activitatea politică a lui Poplicola, emoţia cu care istoriseşte unele episoade din viaţa lui şi a altor personaje contemporane lui, fiind creaţii ale legendei, este statornică, evidentă, nedezmînţită de nici o şovăială.

Iată un moment dramatic în legătură cu complotul în care erau implicaţi şi fiii lui Brutus : „Iar cînd a plecat Brutus atunci [după uciderea fiilor săi] din For, multă vreme înmărmurirea, groaza şi tăcerea au stăpînit pe toţi pentru cele întîmplate. Dar faţă de slăbiciunea şi şovăiala lui Collatinus [colegul de consulat al lui Brutus], Aquillii [Implicaţi în complot] au prins curaj şi cereau să li se dea timp să se apere, iar Vindicius [sclavul care denunţase complotul] să le fie predat lor, deoarece era sclavul lor şi să nu mai fie la acuzatori. Voind deci Collatinus să cadă la învoială şi dînd drumul adunării cu această hotărîre, Valerius [Poplicola] nu era în stare să dea drumul lui Vindicius din pricina mulţimii care-l înconjura, dar nici nu îngăduia poporului să plece, lăsînd în pace pe trădători" [1]. *Alteori, scurtele fragmente de dialog conferă naraţiunii un accent dramatic şi mai puternic. De pildă, cînd Horatius era pe punctul de a dedica un templu, cineva a vrut să-l împiedice, spunînd : „«Consule, fiul tău a murit, bolnav, în tabără»... dar Horatius, fără să se tulbure, a zis : «Aruncaţi, deci, unde vreţi mortul, căci eu nu mă jelesc» şi a continuat ceremonia sfinţirii"* [2].

Controversele sînt mai puţin numeroase în această Viaţă. *Nu există citate de versuri din poeţi. Fiind mai puţin variată decît biografia lui Solon,* Viaţa *lui Poplicola nu-i este inferioară prin accentul dramatic al expunerii şi prin căldura susţinută cu care biograful laudă pe bărbatul de stat roman.*

N. I. B.

[1] Cap. VII.
[2] Cap. XIV.

I Astfel fiind Solon, cu el comparăm pe Poplicola, căruia poporul roman i-a dat numele de Poplicola mai tîrziu, ca să-l cinstească, dar mai înainte el se numea Publius Valerius. Se părea că este urmaşul lui Valerius [1], acela care printre vechii romani a contribuit cel mai mult ca, din duşmani cum erau, romanii şi sabinii să constituie un singur popor, pentru că el este acela care a izbutit să convingă pe cei doi regi să se întîlnească şi să se împace. [2]

Cu acest Valerius fiind rudă Poplicola, după cum se spune, pe cînd Roma încă era condusă de regi, el se bucura de o mare vază datorită cuvîntului şi bogăţiei sale : de cuvînt se slujea întotdeauna aşa cum se cuvenea şi vorbea cu îndrăzneală spre a apăra dreptatea, iar cu bogăţia sa el venea în ajutorul celor săraci cu multă dărnicie şi omenie şi, astfel, îndată s-a văzut că, de se va întrona democraţia [3], el va fi fruntaş în cetate.

Dar poporul s-a răsculat, fiindcă ura şi nu putea suferi pe Tarquinius Superbus, pentru că nu pusese mîna pe domnie cum se cuvenea, ci călcînd legile divine şi omeneşti, şi pentru că nu domnise ca un rege, ci ajunsese violent şi tiran. Începutul răscoalei l-a făcut nenorocirea Lucreţiei, care s-a omorît pentru că fusese siluită. Lucius Brutus [4], punînd mîna pe situaţie, care era în schimbare, s-a dus mai întîi la Valerius şi, folosindu-se de marea lui bunăvoinţă, a alungat pe regi, împreună cu el. Cît timp poporul era de părere ca în locul regelui să aleagă un consul, Valerius a stat liniştit, gîndind că lui Brutus i se cade să conducă, deoarece el călăuzise poporul spre libertate.

Dar cum poporul nu putea să sufere numele de rege şi părea că va răbda cu mai multă uşurinţă puterea dacă va fi împărţită, şi propunea şi stăruia să se aleagă doi conducători, Poplicola nădăjduia că el va fi ales şi va fi consul [5], împreună cu Brutus, dar s-a înşelat. Într-adevăr, în locul lui Valerius, consul cu Brutus, împotriva voinţei lui, a fost ales Tarquinius Collatinus [6], bărbatul Lucre-

ţiei, care nu se deosebea întru nimic prin virtute de Valerius, dar fruntaşii cetăţii, temîndu-se de regi [7], care puneau la cale multe în afară şi încercau să slăbească cetatea, au voit să aleagă conducător pe cel mai crîncen adversar, gîndind că el nu se va lăsa înfrînt. [8]

II Mîniindu-se, deci, Valerius că nu merită încrederea [poporului] că va face totul pentru patrie, numai pentru că nu suferise personal nimic din partea tiranilor, s-a retras din senat şi n-a mai ţinut cuvîntări de apărare în For şi a renunţat cu totul de a se mai îndeletnici cu treburile obşteşti, astfel că poporul a început să vorbească şi să se teamă ca nu cumva, de mînie, să se unească cu regii şi să răstoarne lucrurile în cetate, care erau liniştite.

Iar cînd Brutus, bănuind şi pe alţii, voia ca senatul să depună un jurămînt, aducîndu-se jertfe zeilor, şi fixase o zi pentru depunerea jurămîntului, Valerius, cu faţa luminoasă şi senină, a coborît în For şi a jurat cel dintîi că nu va ceda de loc Tarquiniilor [9], ci va lupta cu toată puterea pentru libertate. În acest fel a făcut şi poporului plăcere şi a dat şi conducătorilor curaj. [10]

Faptele sale au întărit îndată jurămîntul, căci au venit soli de la Tarquinius, aducîndu-i o scrisoare, prin care încercau să atragă poporul. Scrisoarea era plină de vorbe blînde şi solii nădăjduiau că, citind-o, vor putea corupe poporul, căci va socoti că regele îşi lăsase înfumurarea şi era cumpănit în cererile lui.

În timp ce consulii erau de părere să aducă pe soli în adunarea poporului [11], Valerius nu i-a lăsat, ci s-a ridicat împotrivă şi i-a împiedicat [pe soli] de a da pretext de început de răscoală unor oameni săraci şi care se temeau mai mult de război decît de tiranie.

III După aceea au venit şi alţi soli, care spuneau că Tarquinius a renunţat la domnie şi că va înceta de a porni război ; dar cerea banii şi averile sale şi ale prietenilor şi rudelor sale pentru ca să aibă cu ce trăi în exil.

În timp ce mulţi plîngeau, iar Collatinus stăruia foarte mult să se încuviinţeze cererea regelui, Brutus, fiind un om neînduplecat şi iute la mînie, a dat fuga în For, numind trădător pe colegul său, deoarece îi ajută să înceapă războiul şi răscoală tocmai pe aceia cărora era primejdios să le dea prin vot chiar bani de susţinere în refugiu.

Adunîndu-se deci cetăţenii, cel dintîi a vorbit atunci în adunare Caius Minucius, un simplu cetăţean, îndemnînd şi pe Brutus şi pe romani să ia măsuri ca banii să le rămînă lor şi să lupte mai degrabă împotriva tiranilor decît alături cu tiranii împotriva lor înşişi. Totuşi, romanii, care aveau acum libertatea, au hotărît să nu piardă pacea din pricina banilor, ci să-i zvîrle şi pe ăştia o dată cu tiranii.

Tarquinius avea prea puţină nevoie de bani, dar cererea lui era un prilej de a pune la încercare poporul şi de a-l pregăti pentru trădare.

Şi asta făceau solii, zăbovind în cetate, sub pretext că aşteaptă banii, zicînd că o parte din bani li s-a dat, pe alta o păzesc, iar alta o vor trimite, pînă cînd au corupt două familii [12] patriciene : a Aquilliilor, care avea trei senatori printre membrii săi, şi a Vitelliilor, care avea doi senatori. Toţi aceştia erau, după mamele lor, nepoţii consulului Collatinus, dar, osebit, Vitellii se înrudeau şi cu Brutus, căci Brutus avea de soţie pe sora tinerilor Vitellii şi avea mulţi copii cu ea. Pe doi dintre ei, care erau în vîrstă, Vitellii, fiindu-le rude şi prieteni, i-au atras şi i-au convins să ia parte la trădare şi, amestecîndu-se în neamul mare al Tarquiniilor şi gîndindu-se că pot ajunge regi, să se despartă de prostia şi răutatea tatălui lor.

Ei numeau răutate neînduplecarea lui Brutus faţă de cei răi. În ceea ce priveşte faima că e prost, Brutus se folosise de ea multă vreme [13], ca de o mască şi în apărare împotriva tiranilor, dar de porecla de prost n-a scăpat nici mai tîrziu.

IV Cînd deci tinerii au fost convinşi şi au intrat în vorbă cu Aquillii, toţi au fost de părere să se depună jurămînt mare şi înfricoşător, şi anume ca, sacrificîndu-se un om şi făcîndu-se libaţii cu sîngele lui, să pună mîna pe măruntaie cînd vor jura. Încheind această învoială, s-au adunat în casa Aquilliilor. Iar încăperea în care aveau să îndeplinească cele plănuite era, firesc, aproape părăsită şi întunecoasă.

Dar un sclav, numit Vindicius, n-a fost văzut de ei că se ascunsese înăuntru, nu ca să pîndească sau să afle ceva asupra celor ce se puneau la cale, ci, din întîmplare, era înăuntru şi cînd i-a văzut, în grabă, temîndu-se să fie văzut, a rămas pe loc, punînd în faţa sa

un coș care se nimerise să fie acolo, astfel că a putut vedea cele ce se făceau și să audă cele ce se spuneau.

Ei au hotărît deci să ucidă consulii și, scriind o scrisoare lui Tarquinius, prin care-l vesteau de acest lucru, au dat-o solilor, căci solii erau găzduiți acolo, fiind în legătură de ospeție [14] cu Aquillii, iar atunci erau de față la conspirație.

După ce au pus acestea la cale, au plecat, iar Vindicius, ieșind de acolo pe furiș, nu știa ce să facă în privința celor ce se întîmplaseră, și era foarte încurcat socotind că este nemaivăzut de greu, așa cum era, să învinuiască pe fii față de tatăl lor Brutus, sau pe nepotul lui Collatinus față de unchi, socotind că nici măcar un simplu cetățean nu poate fi chezașul unor astfel de fapte tăinuite.

Fiind însă el în stare de orice altceva decît să stea liniștit și, în același timp, fiind împins și de conștiință, a dat fuga la Valerius, mînat mai ales de faptele obștești și omenoase ale lui, pentru că era foarte cumsecade cu cei care-l rugau ceva și avea casa întotdeauna deschisă și nu refuza nici unui om de jos nici o vorbă sau nici un ajutor.

V Cînd s-a dus deci Vindicius la el și i-a spus totul, fiind de față numai Marcus, fratele lui, și soția, Valerius a rămas trăsnit și, fiind cuprins de teamă, nu l-a mai lăsat să plece, ci, vîrîndu-l în casă și punînd pe soția sa de pază la ușă, a poruncit fratelui său să se ducă să ocupe casa regelui [15] și să pună mîna pe înscrisuri, dacă va fi cu putință, și să păzească sclavii, iar el avînd întotdeauna în jurul său mulți clienți [16] și prieteni și mulți sclavi, a pornit spre casa Aquilliilor, care nu erau înlăuntru. De aceea, fără să se aștepte nimeni, dînd buzna înlăuntru pe ușă, găsește înscrisurile zăcînd acolo unde trăseseră solii. În timp ce el făcea asta, Aquillii veneau acasă în fugă și întîlnindu-l la ușă, au încercat să-i ia înscrisurile. Iar cei din jurul lui Valerius au început să se apere și, aruncîndu-și hainele în jurul gîtului, și trăgînd și fiind trași de haine prin străzi strîmte, au ajuns în For.

Același lucru s-a petrecut și la casa regelui, căci Marcus a pus mîna pe alte înscrisuri ascunse în bagaje și a adus în For pe curtenii regelui, pe care a putut să-i prindă.

VI După ce consulii au pus capăt zarvei, la îndemnul lui Valerius, Vindicius a fost adus din casă și, pronunțînd o acuzare, s-a

dat citire înscrisurilor și conjurații n-au îndrăznit să mai ridice glas împotriva nici unui cap de acuzare, toți fiind cuprinși de rușine și stînd în tăcere ; numai cîțiva, dorind să facă pe placul lui Brutus, le-au amintit de fugă. Într-un anumit fel și Collatinus le dădea o oarecare nădejde bună, plîngînd, iar Valerius tăcea.

Brutus, strigînd pe nume pe fiecare dintre fiii săi, a zis : „Hai, Titus, hai Tiberius, de ce nu vă apărați împotriva învinuirii ?"

Văzînd că, deși întrebați de trei ori, ei nu răspund nimic, întorcîndu-se către lictori, le-a zis : „Acum e treaba voastră". Iar lictorii [17], punînd imediat mîna pe tineri, le-au rupt hainele, le-au legat mîinile la spate și au început să-i bată cu vergile. În timp ce cei din jurul lor nu puteau să privească faptul și să reziste privindu-l, se zice că Brutus nu și-a întors privirea în altă parte și de jale nu și-a schimbat de loc fața, cuprinsă de mînie și asprime, ci era în stare să privească la pedepsirea copiilor săi pînă cînd, întinzîndu-i pe podea, le-au tăiat capul cu securea.

Astfel, lăsînd pe ceilalți în seama colegului său, s-a ridicat și a plecat, după ce săvîrșise un lucru care nu convine nici celor care vor să-l laude cum se cuvine, nici celor care vor să-l critice. Într-adevăr, sau măreția virtuții i-a făcut sufletul nesimțitor, sau dîrzenia patimii l-a împietrit să nu mai simtă durerea.

Nici măreția virtuții, nici dîrzenia patimii sale nu sînt potrivite cu firea unui om, ci sînt sau zeiești sau bestiale.

Dar nu este drept ca, mai degrabă, judecata să țină seamă de faima lui Brutus, decît să nu se dea crezare virtuții din pricina slăbiciunii celui care judecă. Într-adevăr, romanii nu socotesc că Romulus a făcut o faptă atît de mare întemeind Roma, cît a făcut Brutus așezînd și statornicind constituția ei.

VII Iar cînd a plecat Brutus atunci din For, multă vreme înmărmurirea, groaza și tăcerea au stăpînit pe toți pentru cele întîmplate. Dar față de slăbiciunea și șovăiala lui Collatinus, Aquillii au prins curaj și cereau să li se dea timp să se apere, iar Vindicius să le fie predat lor, deoarece era sclavul lor și să nu mai fie la acuzatori. Voind deci Collatinus să cadă la învoială și dînd drumul adunării cu această hotărîre, Valerius nu era în stare să dea drumul lui Vindicius din pricina mulțimii care-l înconjura, nici nu îngăduia poporului să plece, lăsînd în pace pe trădători.

În cele din urmă, punînd mîna pe ei a început să cheme pe Brutus şi să strige că Collatinus săvîrşeşte o faptă nemaivăzută, dar lasă numai pe seama colegului său nevoia de a-şi ucide propriii săi fii, iar el crede de cuviinţă să le dăruiască soţiilor trădătorilor şi duşmanilor patriei pe soţii lor.

Mîniindu-se deci consulul şi poruncind să fie ridicat sclavul, slujitorii, dînd la o parte mulţimea, au pus mîna pe Vindicius şi au început să lovească pe cei care încercau să-l ia, iar prietenii lui Valerius stăteau înaintea lor apărîndu-i, iar poporul striga să vină Brutus. Înapoindu-se, a venit deci Brutus. Făcînd tăcere poporul cînd l-a văzut, Brutus a spus că pentru fiii lui a fost îndeajuns el singur judecător, dar în ceea ce priveşte pe ceilalţi, el dă votul cetăţenilor, care sînt liberi să hotărască. Să vorbească deci cine vrea şi să convingă poporul. Dar n-a mai fost nevoie de vorbă, ci trecîndu-se la vot, toţi [conspiratorii] au fost osîndiţi de întreg poporul să li se taie capul cu securea.

Iar Collatinus era oarecum bănuit şi din pricina înrudirii sale cu regii şi le mai era nesuferit romanilor şi din pricina celui de-al doilea nume al său, Tarquinius, pe care-l blestemau. Şi după ce s-a mai întîmplat şi asta, nemulţumindu-i cu totul, s-a lăsat de bună voie de funcţie şi a părăsit cetatea.

Făcîndu-se astfel iarăşi alegeri, a fost ales în chip strălucit consul Valerius, primind răsplata meritată a simpatiei poporului. Valerius, socotind că şi Vindicius trebuie să se împărtăşească din această simpatie, a hotărît, mai întîi prin vot, ca Vindicius să fie primul cetăţean libert [18] în Roma şi să poată vota în oricare trib va fi repartizat. Iar celorlalţi liberţi, mult timp mai tîrziu Appius le-a dat dreptul de vot, spre a face pe placul poporului.

Iar liberarea totală a sclavilor pînă astăzi se numeşte Vindicta, după numele lui Vindicius, aşa cum se spune.

VIII După aceea, au dat voie romanilor să prade avutul regilor, iar casa şi îngrădirea le-au dărîmat ; partea cea mai frumoasă din cîmpul lui Marte [19], pe care o stăpînea Tarquinius, au hărăzit-o şi pe ea zeului Marte. Din întîmplare, tocmai se făcuse secerişul pe acest loc şi snopii stăteau încă acolo. Romanii, socotind că nu este legiuit să bată grîul, nici să se folosească de el, deoarece era hărăzit zeului, au dat fuga şi, luînd snopii, i-au aruncat în rîu. Tăind ei

la fel şi copacii şi aruncîndu-i în rîu, au lăsat zeului locul cu totul fără folos şi fără de rod.

Fiind deci împinşi mulţi copaci unii peste alţii şi îndesindu-se, rîul nu i-a dus departe, ci acolo unde primii copaci, îngrămădindu-se şi izbindu-se de ceva tare, s-au oprit, cei care veneau de mai sus nu mai aveau loc de trecere şi se îngrămădeau şi se încurcau, astfel că această îngrămădire de lemne a prins putere şi rădăcină, fiind mereu sporită de apa rîului. Astfel, rîul aducea mult noroi, care, depunîndu-se pe grămada de lemne, o sporea şi o închega, iar loviturile lemnelor care mai veneau nu mişcau pe celelalte, ci, apăsînd uşor grămada, se împingeau toate în acelaşi loc şi se lipeau de grămadă. Şi datorită mărimii şi trăiniciei, cele mai multe lucruri aduse de rîu dobîndeau o altă mărime şi loc. Această îngrămădire este acum o insulă sfîntă în cetate şi pe ea sînt temple şi locuri de plimbare şi se numeşte în limba latină „Mijlocul celor două poduri“ [20].

Unii spun că lucrul acesta s-a petrecut, nu cînd s-a hărăzit lui Marte cîmpul pe care-l stăpînea Tarquinius, ci multă vreme mai tîrziu, cînd Tarquinia a părăsit un loc învecinat cu acela. Iar Tarquinia era o fecioară sfîntă, una dintre vestale, şi a primit mari cinstiri pentru acest fapt ; printre aceste cinstiri era şi aceea de a primi numai mărturia ei dintre femei. Iar cînd romanii au votat îngăduinţa dată vestalelor de a se căsători, ea n-a primit.

Aşa se spune în povestiri că s-au întîmplat aceste lucruri.

IX Pe Tarquinius, care pierduse nădejdea de a mai bune mîna pe putere prin trădare, l-au primit etruscii cu multă bunăvoinţă şi l-au pornit spre Roma cu o mare putere. Pe romani i-au dus împotriva lui consulii şi i-au aşezat în rînduială în locuri sfinte, dintre care unul se numeşte păduricea Arsia, iar celălalt pajiştea Vesicium.

Începînd deci cele două oşti să se ia la harţă, Arruns, fiul lui Tarquinius, şi Brutus, consulul, dînd unul peste altul, nu întîmplător, ci mînaţi de ură şi mînie, au năvălit cu caii unul spre celălalt, Brutus ca spre un tiran şi duşman al patriei, iar celălalt spre a scăpa de exil. Luîndu-se la bătaie, mînaţi mai mult de patimă decît de judecată, nu s-au mai cruţat şi s-au ucis unul pe altul. Dîndu-se această primă bătălie cu atîta străşnicie, bătălia celor două oşti n-a avut un sfîrşit mai blînd, ci, după ce au pricinuit şi au suferit fiecare la fel pagube, oştile s-au desprins una de alta din pricina unei furtuni.

Valerius era astfel în încurcătură, neştiind sfîrşitul luptei şi văzînd că soldaţii sînt descurajaţi cînd se uitau la tovarăşii lor de luptă ucişi, dar erau îndîrjiţi cînd vedeau morţii duşmanilor, într-atît de nehotărît şi de asemănător era măcelul pentru cele două oşti, din pricina celor căzuţi. Totuşi, fiecare, văzîndu-şi de aproape dezastrul, îşi întărea mai mult convingerea că sînt mai degrabă înfrînţi decît victorioşi, mai ales că nu cunoşteau, ci presupuneau dezastrul duşmanilor.

Venind deci noaptea, o noapte cum este firesc să fie pentru o oaste care suferise astfel de pierderi, iar cele două tabere fiind cufundate în tăcere, se zice că deodată s-a cutremurat păduricea şi din ea a izbucnit un glas puternic, care spunea că în luptă au pierit cu unul mai mulţi etrusci decît romani. Glasul era desigur divin, deoarece, îndată după ce s-a auzit, romanii au pornit să cînte marşul de luptă cu glas tare şi cu un mare curaj, iar etruscii, cuprinşi fiind de frică şi tare tulburaţi, au fugit din tabără şi cei mai mulţi s-au răspîndit care încotro. Iar pe cei rămaşi în tabără, ceva mai puţin de cinci mii, venind romanii i-au prins şi au prădat tabăra lor, iar apoi, făcîndu-se numărătoarea morţilor, s-au găsit unsprezece mii trei sute de etrusci şi tot atîţia romani, mai puţin unul. Se spune că această luptă s-a dat în ajunul calendelor lui martie [21]. Pentru această izbîndă, Valerius a intrat în triumf [22] în cetate pe un car tras de patru cai, el fiind primul consul care s-a bucurat de această cinste. Acest fapt a prilejuit un spectacol mîndru şi măreţ, fără să trezească ura sau invidia, cum zic unii, căci, altfel, această cinste n-ar fi trezit atîta zel şi ambiţie, durînd atît de mulţi ani.

Romanii au primit cu mulţumire şi cinste, împodobindu-l, pe colegul lui Valerius, cînd a fost adus la Roma şi înmormîntat [23]. Consulul a rostit şi o laudă de înmormîntare [24], care a plăcut atît de mult şi a avut un aşa de mare farmec, încît de atunci există obiceiul ca, la moartea oamenilor cu vază şi cumsecade, cei mai buni cetăţeni să pronunţe laude de înmormîntare. Se zice că acea laudă de înmormîntare a fost mai veche chiar decît laudele la înmormîntările greceşti, dacă nu cumva şi acest obicei a fost întemeiat de Solon, după cum istoriseşte retorul Anaximenes [25].

X Dar romanii erau mîniaţi împotriva lui Valerius şi-l atacau mai ales pentru aceea că Brutus, pe care poporul îl socotea tatăl libertăţii, n-a găsit de cuviinţă să conducă singur, ci şi-a luat un

prim şi apoi un al doilea coleg, iar el, ziceau romanii, strîngînd în mîna sa toate puterile, nu este moştenitorul consulatului lui Brutus, care nu i se cuvine nicidecum, ci al tiraniei lui Tarquinius.

Într-adevăr, de ce este nevoie să laude cu vorbe pe Brutus, iar cu fapta să imite pe Tarquinius, coborînd însoţit de toate fasciile şi de toate securile din casa sa care este mai mare decît aceea de care l-a despuiat pe rege? Într-adevăr, Valerius locuia într-o casă prea măreaţă, aşezată pe colina Velia [26], care avea vedere peste For şi, de pe înălţimea pe care era aşezată, se vedea totul, dar la care se ajungea cu greu şi cu mari sforţări dinafară, astfel că, atunci cînd cobora el, alaiul era zărit din toate părţile şi părea că este escorta care însoţea pe rege.

El a arătat însă cît de bine este ca, atunci cînd deţii o funcţie mare şi cînd ai pe mînă treburi de seamă, să ai urechi care să asculte mai degrabă îndrăzneala şi cuvintele adevărate decît linguşirea.

Într-adevăr, auzind el pe prietenii săi spunîndu-i că poporul socoteşte că purtarea lui e greşită, nu s-a ambiţionat, nici nu s-a mîniat, ci, adunînd repede mai mulţi meşteri, încă în timpul nopţii a dărîmat şi desfiinţat casa pînă în temelie, încît a doua zi, oamenii văzînd dărîmăturile şi adunîndu-se în număr mare, le-a plăcut şi s-au minunat de mărinimia lui Poplicola, dar erau mîhniţi şi le părea rău de casă, care era atît de mare şi frumoasă şi care, firește, întocmai ca un om, piere din pricina urii nedrepte, iar conducătorul lor locuieşte fără cămin, pe la alţii.

Într-adevăr, pe Valerius l-au găzduit prietenii pînă cînd poporul i-a dăruit un loc şi i-a ridicat o altă casă mai mică decît cea dinainte, unde este acum templul care se numeşte Vicapota [27].

Vrînd deci Valerius să se facă, nu numai pe sine, ci şi conducerea la îndemîna şi pe placul poporului, în loc de înfricoşătoare cum era mai înainte, a luat securile din fascii, şi înseşi fasciile, cînd se ducea în adunarea poporului, le lăsa şi le punea în faţa poporului, dînd astfel chip unei mari fapte democratice. Aidoma lucrul acesta îl respectă pînă astăzi consulii. Poporul nu şi-a dat seama că Valerius nu se umilea pe sine, cum credeau ei, ci, prin această cumpătare, îndepărta şi tăia din rădăcină orice ură, dar lui îşi cîştiga o atît de mare putere cît se părea că pierde din drepturile sale, deoarece poporul i se supunea de bună voie. De aceea i-au dat şi numele de Poplicola, care înseamnă: „cel care cinsteşte

poporul". Acest renume a avut mai mare faimă decît numele mai vechi al lui şi de el ne vom folosi şi noi în istorisirea restului vieţii lui.

XI Astfel, el a îngăduit să se prezinte la consulat oricine vrea. Dar, înainte de alegerea colegului [de consulat], neştiind cine va fi ales şi temîndu-se de opoziţie, datorită urii şi nepriceperii, în cele mai frumoase şi mai mari acţiuni politice ale sale a procedat ca un monarh.

Într-adevăr, mai întîi a completat senatul [28], care avea puţini membri, căci unii fuseseră ucişi mai înainte de Tarquinius, iar alţii de curînd în luptă. Se zice că cei înscrişi de el în senat au fost în număr de o sută şi şaizeci şi patru. După aceea a scris legi, dintre care cel mai mult a întărit puterea poporului aceea care prevedea ca cei osîndiţi de consuli să poată cere să facă apel la popor [29]. A doua era aceea care poruncea uciderea celor care vor pune mîna pe vreo funcţie nedăruită de popor. A treia era aceea care venea în ajutorul săracilor, pe care i-a scutit de impozite şi i-a făcut să se apuce cu mai multă tragere de inimă de meşteşuguri. Iar legea scrisă împotriva celor care nu se vor supune consulilor n-a părut de loc mai puţin populară, ci, dimpotrivă, a părut că este scrisă mai mult de popor decît de conducător. Într-adevăr, ca pedeapsă a neascultării, Poplicola a orînduit cinci boi şi două oi. Iar preţul unei oi era de zece oboli [30], iar al unui bou de o sută, deoarece romanii nu se foloseau atunci mult de bani, ci făceau socotelile în capete de vite mari şi mici. [31]

De aceea şi veniturile, pînă astăzi, le numesc după numele turmelor, *peculia* [32], iar pe cele mai vechi monede se văd sculptate un bou sau o oaie sau un porc. De altfel, şi copiilor le dădeau numele de Suillius, sau Bubulcus sau Caprarius şi Porcius, căci ei numesc caprele *caprae,* iar porcii *porci.*

XII Find el un legiuitor atît de popular şi atît de cumpătat în aceste privinţe, a mărit, cu toată această cumpătare, unele pedepse. Astfel, a scris o lege care îngăduie uciderea fără judecată a aceluia care ar voi să înscăuneze tirania, iar pe ucigaş îl elibera de crima omuciderii, dacă aducea dovezile nelegiuirii celui ucis. Şi deoarece nu este cu putinţă ca cel care se apuca de astfel de lucruri să scape nevăzut de nimeni, dar pe de altă parte, fiind cu putinţă ca cel

care nu scapă nevăzut să pună mîna pe putere, luînd-o cu judecarea vinovatului înaintea judecăţii, pe care ar putea s-o suprime înscăunarea tiraniei, legea dă putinţă s-o facă oricine poate înainte de a fi înscăunată tirania.

Poplicola a fost lăudat şi pentru legea cu privire la vistieria publică. Astfel, deoarece trebuia ca cetăţenii să dea bani pentru război din propria lor avere [33], iar el nu voia ca el însuşi sau pe prietenii săi să-i chiverniséască, dar nici să transporte banii publici într-o casă particulară, a hărăzit drept vistierie templul lui Saturnus [34], de care se folosesc mereu pînă astăzi. şi a dat poporului îngăduinţa să se aleagă doi quaestori [35] dintre cei tineri, şi au fost aleşi, cei dintîi quaestori, Publius Veturius şi Minucius Marcus, şi s-au strîns mulţi bani. Astfel, s-au scris în registre o sută treizeci de mii de sesterţi [36], fiind vărsaţi şi banii care reveneau copiilor orfani şi femeilor văduve [37].

Punînd el la cale aceste chiverniseli, şi-a ales un coleg, pe Lucretius, tatăl Lucreţiei, căruia, fiind mai bătrîn, Poplicola, părăsind rîndul de conducere, i-a dat aşa-zisele fascii, iar acest semn de cinstire dat celor mai bătrîni a rămas neschimbat pînă în zilele noastre.

Şi după ce, cîteva zile mai tîrziu, a murit Lucretius, făcîndu-se alegeri, a fost ales iarăşi Marcus Horatius, funcţionînd consul împreună cu Poplicola în restul anului.

XIII Pornind însă Tarquinius al doilea război împotriva romanilor în Etruria [38], se zice că s-a arătat un mare semn, după cum urmează :

Domnind încă Tarquinius şi ţinînd templul lui Jupiter Capitolinul încă neterminat, fie că se luase după vreo prezicere, fie că el avea vreun anumit scop, a dat în grija unor meşteşugari etrusci din Veii [39], ca să-l ducă la bun sfîrşit, un car început a fi plămădit din argilă, şi nu după mult timp a căzut de la domnie.

Iar meşteşugarii etrusci, punînd în cuptor carul cu patru cai modelat din argilă, argila n-a suferit ceea ce se cade să sufere pămîntul în foc, anume să se strîngă şi să se îndese, ci a sărit şi s-a umflat, învîrtoşîndu-se şi întărindu-se, şi s-a mărit atît de mult, încît cu greu a putut fi scoasă din cuptor, şi abia după ce meşterii au desfăcut acoperişul cuptorului şi i-au scos laturile.

Socotind deci prezicătorii că faptul este o arătare zeiască a norocului [40] şi a puterii acelora care aveau în stăpînire carul, veienţii au hotărît să nu-l dea romanilor, deşi îl cereau, şi le-au răspuns că lucrul se cuvine Tarquiniilor, iar nu celor care i-au izgonit pe Tarquinii.

Cîteva zile mai tîrziu, la ei s-au pus la cale întreceri de curse de cai. Întrecerea a prilejuit spectacolul şi ardoarea obişnuită. Vizitiul carului învingător a scos carul din hipodrom, încet, purtînd cununa de învingător pe cap, dar caii, speriindu-se fără de nici un motiv vădit, printr-o voinţă zeiască sau din întîmplare, au pornit cu toată iuţeala către cetatea romanilor cu vizitiu cu tot, care nu putea nici să-i ţină în frîu, nici să-i potolească, ci era tîrît de ei în viteză, pînă cînd, ajungînd la Capitoliu, l-au aruncat la poarta care se numeşte acum Ratumena. Petrecîndu-se această întîmplare, veienţii s-au minunat şi, temîndu-se, au hotărît să dea carul de argilă meşterilor.

XIV Tarquinius [Priscus], fiul lui Demaratus, pe cînd se războia cu sabinii, făgăduise că va ridica templul lui Jupiter Capitolinul, dar l-a clădit Tarquinius Superbus, fiul sau nepotul celui care a făcut juruinţa. Dar n-a apucat să-l dedice, ci puţin mai avea pînă să fie terminat, cînd a căzut Tarquinius de la domnie.

Cînd deci s-a terminat şi i-a dat împodobirea cuvenită, Poplicola avea ambiţia să-l sfinţească el. Dar mulţi dintre cetăţenii cu trecere îl pizmuiau şi nu-l puteau suferi, nu atît pentru cinstirile pe care le dobîndise, cum se cuvenea, ca legiuitor şi conducător de oşti : cît socoteau că această cinste, care se cuvenea altuia, nu trebuie să i se dea lui şi căutau să-l înduplece pe Horatius şi-l aţîţau să se împotrivească sfinţirii templului. Fiind deci nevoit Poplicola să se ducă într-o expediţie, poporul a hotărît prin vot ca Horatius să facă sfinţirea templului şi l-au urcat pe Capitoliu, socotind că n-ar putea să-l înfrîngă pe Poplicola, dacă el ar fi de faţă. Unii autori spun că consulii au aruncat zarul şi lui Poplicola i-a căzut, fără voia lui, să se ducă la oaste, iar lui Horatius să sfinţească el templul.

Dar există putinţă de a ne face o idee despre felul cum s-au petrecut faptele, după cele ce s-au întîmplat la sfinţire. Ei bine, la idele lui septembrie [41], care cad la luna plină a lui Metageitnion [42], adunîndu-se cu toţii pe Capitoliu, Horatius, după ce s-a făcut

linişte, a îndeplinit toate cele de cuviinţă şi a pus mîna pe uşile templului, aşa cum este obiceiul, pronunţînd legiuitele cuvinte pentru sfinţire. Dar fratele lui Poplicola, Marcus, care stătea de mult la uşă şi aştepta această clipă, a zis : „Consule, fiul tău a murit, bolnav, în tabără". Aceste vorbe au supărat pe toţi cei care le-au auzit, dar Horatius, fără să se tulbure, a zis : „Aruncaţi, deci, unde vreţi mortul, căci eu nu mă jelesc" şi a continuat ceremonia sfinţirii. Dar vestea nu era adevărată, ci o plăsmuise Marcus, socotind că va putea opri pe Horatius de la sfinţire. Deci, Horatius a fost un om minunat prin cumpătul său, fie că într-o clipă şi-a dat repede seama de înşelăciune, fie că a crezut vestea, dar a rămas neclintit.

XV Se pare că şi în ceea ce priveşte cel de-al doilea templu al lui Jupiter s-a întîmplat la fel cu sfinţirea. Într-adevăr, primul templu, după cum s-a spus, l-a zidit Tarquinius şi l-a sfinţit Horatius, fiind apoi distrus în timpul războaielor civile [43]. Iar pe cel de-al doilea l-a ridicat Sylla [44], dar la sfinţire a fost scris pe frontispiciu numele lui Catulus [45], căci Sylla murise. Dar şi acest templu a fost distrus în timpul insurecţiei militare a lui Vitellius, iar Vespasianus a ridicat un al treilea templu, ducîndu-i zidirea din temelie pînă la terminare, avînd, faţă de celelalte, norocul că l-a văzut terminat, dar nu l-a văzut distrus, puţin mai tîrziu, ci a întrecut pe Sylla, întrucît Sylla a murit înainte de sfinţirea templului, iar Vespasianus înainte de distrugerea lui. Într-adevăr, o dată cu moartea lui Vespasianus, a ars şi Capitoliul. Iar al patrulea templu a lui Jupiter a fost terminat şi sfinţit de Domitianus, acesta care se vede astăzi.

Se spune că Tarquinius a cheltuit pentru temelii patruzeci de mii de libre [46] de argint, dar aurăria templului din zilele noastre care se ridică la mai bine de douăsprezece mii de talanţi n-ar fi putut-o plăti nici averea celui mai bogat cetăţean din Roma. Coloanele au fost tăiate din marmură de Pentelicos [47], fiind minunat potrivite la grosime faţă de înălţime, căci le-am văzut la Atena. Dar la Roma, fiind iarăşi ciocănite şi lustruite, n-au cîştigat în eleganţă cît au pierdut în simetrie, părînd subţiri şi pipernicite. Cel care se minunează deci de scumpătatea podoabelor Capitoliului, dacă ar fi văzut un singur portic [48], sau sala de judecată, sau baia, sau apartamentul unei concubine în palatul lui Domitianus, urmă-

toarele cuvinte, despre care se spune că le-a zis Epicharmos [49] către un om pierdut :

Tu nu iubeşti oamenii, ci
Eşti bolnav, te bucuri că dai,

ar fi fost mînat să le spună el către Domitianus cam în felul următor :

Tu nu eşti nici evlavios, nici mîndru ;
Eşti bolnav ; tu te bucuri că zideşti întocmai ca Midas [50]
Care voia ca totul să fie din aur şi pietre scumpe

Acestea fie, deci, zise în această privinţă.

XVI Iar Tarquinius – după marea bătălie în care a pierdut şi pe fiul său care s-a luptat singur cu Brutus – s-a refugiat la Clusium, la Lars Porsenna, unul dintre regii italici, care avea şi cea mai mare putere şi care părea că este şi cumsecade şi ambiţios, cerîndu-i să-i vină în ajutor, iar el i-a făgăduit că-i va veni.

Şi mai întîi Lars Porsenna a trimis soli la Roma ca să ceară romanilor să reîntroneze pe Tarquinius, dar cum romanii nu s-au supus, iar Porsenna, declarîndu-le război şi spunîndu-le şi timpul şi locul în care avea să năvălească, a pornit spre ei cu multă oaste. Poplicola a fost ales consul a doua oară, deşi nu era la Roma, iar cu el a mai fost ales şi Titus Lucretius.

Întorcîndu-se deci Poplicola la Roma şi avînd mai întîi ambiţia să-l întreacă pe Porsenna în mărinimie, a început să pună temeliile cetăţii Sigliuria [51], cînd Porsenna era aproape. Şi zidind cetatea cu mari cheltuieli, a trimis acolo 700 colonişti ca să arate că va înfrunta uşor şi fără teamă războiul.

Totuşi, făcîndu-se o scurtă învălmăşeală la zidurile cetăţii, străjile au fost izgonite de pe zid de către Porsenna şi, fugind, erau gata ca să aducă pe duşmani cu ei în cetate.

Dar Poplicola le-a luat-o înainte, sărindu-le în ajutor la porţile cetăţii şi, pornind bătălia la rîu, a început să se împotrivească cu oastea sa duşmanilor care împingeau cu toată puterea, pînă cînd, căzînd din pricina rănilor primite vitejeşte, a fost scos pe targă din luptă.

Întîmplîndu-i-se acelaşi lucru şi lui Lucretius, colegul său, o descurajare s-a abătut asupra romanilor şi au început să se salveze luînd-o la fugă spre cetate. Dar duşmanii năpustindu-se cu furie pe podul de lemn [52], Roma a fost în primejdie de a fi luată cu forţa. Dar, cel dintîi Horatius Cocles şi alături de el doi dintre cei mai cu vază bărbaţi, Herminius şi Larcius, s-au ridicat împotriva duşmanilor pe podul de lemn. Iar Horatius a dobîndit porecla de Cocles, deoarece a pierdut un ochi în război, iar după cum spun alţii din pricina teşirii nasului, care atît de mult se teşise, încît nimic nu mai despărţea ochii, iar sprîncenele se împreunau, poporul voind să-l numească Ciclop, dar limba lunecîndu-i, l-a numit Cocles [53].

Cocles, împotrivindu-se deci în faţa podului, a ţinut piept duşmanilor pînă cînd oamenii săi au dărîmat în spatele său podul de lemn. Apoi el, aruncîndu-se cu armele în rîu, a pornit înot şi a ajuns la celălalt mal, fiind lovit în coapsă de o lance etruscă.

Poplicola, minunîndu-se de vitejia lui, a poruncit ca toţi romanii să-i aducă bani cît cheltuia fiecare cu hrana pe o zi, apoi [să-i dea] pămînt cît ar putea el să înconjoare cu plugul într-o zi. Pe lîngă asta, i-au mai ridicat şi o statuie de bronz în templul lui Vulcanus [54], voind să mîngîie, cu această cinstire, şchiopătatul pe care îl căpătase Horatius Cocles din pricina rănii sale din coapsă.

XVII Împresurînd deci Porsenna cetatea, şi foametea a pus stăpînire pe romani şi o altă oaste etruscă, cu de la sine putere, a năvălit în ţinutul lor. Poplicola, fiind consul a treia oară, a socotit să se împotrivească lui Porsenna stînd liniştit şi păzind cetatea, dar împotriva noii oşti a etruscilor a pornit la luptă şi începînd bătălia, a pus-o pe fugă şi a ucis cinci mii dintre ei.

Iar povestea lui Mucius se istoriseşte de mulţi în chip deosebit, dar trebuie s-o spunem şi noi aşa cum se crede mai îndeobşte că s-a întîmplat.

Mucius era un bărbat destoinic pentru orice fapte de ispravă, dar mai ales era foarte bun în război. Punînd el la cale să ucidă pe Porsenna, a intrat în tabăra duşmanilor îmbrăcat cu o haină etruscă şi vorbind limba etruscă. Învîrtindu-se deci în jurul tribunei pe care şedea regele etrusc, dar necunoscîndu-l bine şi temîndu-se să întrebe care este, a scos pumnalul şi l-a ucis pe cel care a crezut el că este regele dintre cei care şedeau cu regele pe tribună.

Fiind îndată prins, a început să fie întrebat. Şi fiind adusă acolo o căţuie cu foc, căci Porsenna era gata să aducă jertfă, Mucius, întinzînd mîna dreaptă deasupra focului, în timp ce carnea îi ardea el stătea nemişcat în faţa lui Porsenna, privindu-l cu faţa liniştită şi nemişcată, pînă cînd regele, minunîndu-se de tăria lui, l-a lăsat liber şi, întinzîndu-i pumnalul de pe tribună i l-a restituit, iar Mucius întinzînd mîna stîngă l-a primit. Şi din această pricină se spune că Mucius a primit porecla de Scaevola, care înseamnă „stîngaci". Iar Mucius a spus că învingînd frica de Porsenna, a fost totuşi învins de mărinimia lui şi de dragul acestei mărinimii îi destăinuie ceea ce nu i-ar fi destăinuit dacă ar fi fost supus la silă : „Trei sute de romani, a zis el, avînd acelaşi gînd ca mine, se învîrtesc încoace şi încolo în tabăra ta, aşteptînd clipa prielnică. Iar eu dacă am căzut la sorţi şi m-am apucat de treabă, nu mă mîhii că n-am putut ucide pe un om cumsecade şi căruia îi stă bine să fie mai degrabă prieten decît duşman romanilor".

Auzind aceste vorbe, Porsenna le-a crezut şi înclină cu mai multă plăcere spre spargerea gîlcevei, nu atît, după cum socot eu, că se temea de cei trei sute de romani, cît era încîntat şi se minuna de însufleţirea şi vitejia romanilor.

În timp ce toţi l-au numit pe acest bărbat Mucius şi Scaevola, Athenodoros fiul lui Sandon, într-o lucrare dedicată Octaviei, sora lui Augustus, spune că s-a numit şi Postumus.

XVIII Iar Poplicola însuşi socotind că Porsenna nu este un duşman rău, pe atîta cît este vrednic să fie prieten şi aliat Romei, nu s-a dat înapoi ca să se judece cu Tarquinius, fiindu-le el judecător, ci îl îndemna pe Tarquinius şi-l poftea adesea la judecată, spunîndu-i că o să-l dovedească a fi cel mai rău om şi care pe drept a fost despuiat de domnie. Dar a răspuns Tarquinius cu mare mînie că nu-şi va lua pe nimeni judecător şi cu atît mai puţin pe Porsenna care, deşi aliat, l-a părăsit. Porsenna s-a supărat şi şi-a mutat gîndul şi, fiind rugat în acelaşi timp de băiatul său Arruns, care intervenea cu mult zel pentru romani, a încetat războiul cu condiţia ca romanii să părăsească pămîntul etrusc pe care-l prădaseră şi să dea înapoi prizonierii, primind şi ei pe ai lor. Pentru îndeplinirea acestor învoieli, au dat ostatici 10 tineri patricieni şi 10 fecioare, printre care era şi Valeria, fiica lui Poplicola.

XIX Împlinindu-se aceste învoieli şi Porsenna lăsînd slobozi pe ostaticii de război, pentru că avea încredere în romani, fecioarele romane au coborît să se scalde pe acolo pe unde malul ca un corn de lună, cuprinzînd apa rîului, făcea ca valurile să fie paşnice şi liniştite. Şi nevăzînd ele nici o strajă pe acolo şi nici un alt om decît cei care pluteau, au pornit să înoate către firul apei şi către vîltorile adînci. Unii spun că una dintre ele, numită Cloelia, a trecut rîul călare, îndemnînd pe celelalte care înotau şi încurajîndu-le. Şi cînd, scăpînd cu bine, au ajuns la Poplicola, el nu s-a minunat de isprava lor, şi nici nu i-a plăcut, ci s-a mîniat socotind că Porsenna va crede că s-a încălcat învoiala, iar îndrăzneala fecioarelor va da prilej să se spună că este o faptă rea a romanilor. De aceea, punîndu-le sub pază, le-a trimis iarăşi la Porsenna.

Dar Tarquinius şi ai lui, aflînd de toate acestea, şi pîndind pe cei care duceau pe tineri pe cînd treceau rîul, i-a atacat fiind mai numeroşi, iar tinerii apărîndu-se, Valeria fiica lui Poplicola, pornind prin mijlocul celor care erau încleştaţi în bătaie, a fugit la Porsenna, şi trei sclavi fugind cu ea au scăpat-o de la pieire.

Şi în timp ce celelalte fete se avîntau în primejdie în mijlocul celora care se băteau, Arruns, fiul lui Porsena, aflînd de cele ce se petreceau, le-a sărit repede în ajutor şi punînd pe fugă pe duşmani, a scăpat pe romani de ei.

Iar cînd Porsenna a văzut fecioarele, a întrebat care dintre ele a început fapta şi cine a îndemnat pe celelalte. Auzind el numele Cloeliei, a privit-o cu blîndeţe şi bucurie şi, poruncind să i se aducă unul din caii regelui, şi să fie frumos împodobit, i l-a dat ei în dar.

Această mărturie o aduc cei care zic că numai Cloelia a trecut rîul cu calul. Dar alţii spun că nu pentru asta i s-a dăruit calul, ci pentru că etruscul a cinstit curajul ei.

Cei care vin pe Via Sacra[55] spre Palatin văd ridicîndu-se statuia ei ecvestră, despre care unii spun că nu este a Cloeliei, ci a Valeriei.

Iar Porsenna, împăcîndu-se cu romanii, a arătat cetăţii strălucită mărinimie şi poruncind etruscilor să-şi ia numai armele şi altceva nimic şi să lase tabăra plină de grîu şi tot felul de lucruri, le-a predat romanilor. De aceea, şi în vremea noastră cei care vînd bunuri publice, mai întîi crainicul spune că sînt lucrurile lui Porsenna, păstrîndu-i-se drept recunoştinţă o cinstire veşnică prin această amin-

tire. Statuia lui de bronz se înalță lîngă senat, simplă și bătrînească în felul cum este lucrată.

XX După aceea, năvălind sabinii în ținutul roman, a fost ales consul Marcus Valerius, fratele lui Poplicola, și Postumius Tubertus. Fiind puse la cale cele mai de seamă treburi după sfatul și în prezența lui Poplicola, Marcus a ieșit învingător în două mari bătălii, dintre care în a doua a ucis 13.000 de dușmani, fără să piardă un singur roman. Iar, pe lîngă triumf, a mai primit în dar ridicarea unei case pe Palatin cu cheltuiala statului. Și în timp ce ușile caselor se deschideau pe atunci înăuntru, numai casa aceea au făcut-o să i se deschidă ușile în afară, arătînd astfel, ca semn de mare cinstire, că el are totdeauna ceva de luat din public.

Se spune că mai înainte toate casele grecești aveau ușile făcute în acest fel. Se iau după comici cînd oamenii spun așa, pentru că comicii bat și fac zgomot pe dinăuntru la ușile lor, cînd vor să iasă afară [56], pentru ca să dea de știre celor care trec pe drum și să nu-i prindă cu canaturile ușii pe ulița strîmtă.

XXI În anul următor, iarăși a fost ales consul Poplicola, a patra oară, și erau fiori de război, căci sabinii și latinii se ridicaseră. Și, în același timp, o pacoste a pus stăpînire pe cetate. Astfel, toate femeile care erau atunci însărcinate au lepădat și, pînă la urmă, nici una n-a născut. De aceea Poplicola, după îndemnul cărților sybilline [57], aducînd jertfe de împăcare lui Pluto [58] și punînd la cale cîteva întreceri cerute de Pythia și făcînd cetatea să aibă nădejdi mai bune în divinitate, s-a îndreptat spre primejdiile care veneau de la oameni. Căci mare se părea oștimea și ridicarea dușmanilor.

Era deci la sabini un bărbat numit Appius Clausus, om și cu trecere mare, datorită averii sale, dar și cu multă vază datorită curajului său în lupte, și care era în fruntea celorlalți, mai ales datorită faimei, virtuții și străşniciei cuvîntului său. Dar nici el n-a scăpat să nu pățească ceea ce li se întîmplă oamenilor mari, ci a căzut pradă pizmei, iar drept pricină celor care-l pizmuiau el însuși a dat cuvîntul că, ridicîndu-se împotriva războiului, va spori puterea romanilor spre a întrona tirania și a aduce patria în sclavie. Aflînd el de aceste cuvinte de învinuire, care se spuneau pe placul poporului, și dîndu-și seama că el este dușmanul celor care voiau războiul, precum și al căpeteniilor de oști,

se temea că nu fie dat judecății și de aceea, strîngînd în jurul său putere mare din mulți prieteni și rude, care să-l apere, s-a ridicat împotriva dușmanilor săi. Și aceasta a fost o amînare a războiului și o zăbovire pentru sabini.

Poplicola deci, dîndu-și silința nu numai să afle aceste lucruri, ci să aţîțe și mai tare și să ajute să sporească răscoala, avînd niște prieteni cumsecade, i-a trimis la Clausus să-i spună așa : „Poplicola socotește că tu, care ești un om cumsecade și drept, nu trebuie să te aperi împotriva concetățenilor tăi, făcîndu-le vreun rău, chiar dacă ești nedreptățit de ei. Dar dacă vrei să-ți scapi viața părăsind cetatea și fugind de cei care te urăsc, Poplicola te va primi și în numele poporului și al său, așa cum se cuvine potrivit cu virtutea ta și cu strălucirea romanilor".

Lui Clausus, care a chibzuit și cercetat îndelung, aceste vorbe i s-au părut mai presus decît primejdia în care el se afla. Chemînd deci pe prietenii săi, iar ei la rîndul lor, convingînd pe alții mulți, au ridicat ca la 5 000 de familii cu femei și copii – cele mai liniștite, mai cuviincioase și mai cumsecade – și le-a adus la Roma, în timp ce Poplicola îi aștepta și i-a primit cu toată dragostea și avîntul, dîndu-le toate cele de cuviință. Căci îndată a încetățenit aceste familii, și a dăruit fiecăreia două plethre [59] de pămînt lîngă rîul Anio [60], iar lui Clausus i-a dăruit 25 de plethre și l-a înscris în senat, făcîndu-i acest început în politică. Iar Clausus, folosindu-se de această cinstire, s-a urcat, cu multă judecată, la primul rang și a avut o mare trecere și după el a lăsat în Roma distinsul neam al Claudiilor.

XXII Iar pe sabini, care se potoliseră prin plecarea celor care l-au însoțit pe Clausus, nu i-au lăsat conducătorii linguşitori să stea liniștiți și așezați, văicărindu-se că Clausus va duce la bun sfîrșit, ca fugar și dușman, ceea ce nu putuse să-i convingă să facă atunci cînd era de față, anume să-i împiedice să pedepsească pe romani pentru batjocurile la care supun pe sabini.

Pornind deci cu oaste multă, și-au așezat tabăra lîngă Fidenae [61]. Și așezînd două mii de ostași într-o ascunzătoare, înaintea Romei, în locuri acoperite de păduri și cu văi, erau gata ca în zorii zilei să năvălească numai cu cîțiva soldați călări să prade. Și li se dăduse cuvînt ca atunci cînd se vor apropia de cetate să se retragă pentru ca astfel să atragă pe dușmani în cursă.

Poplicola aflînd aceasta în aceeaşi zi de la fugarii duşmani, repede s-a pregătit pentru toate şi a orînduit oastea pentru luptă. Astfel, Postumius Balbus, ginerele lui, pornind de cu seară cu 3000 de pedestraşi, ocupase culmile colinelor în văile cărora intraseră în ascunzişuri sabinii şi aştepta, iar colegul său Lucretius, avînd cu sine pe cei mai sprinteni şi mai viteji soldaţi, erau rînduiţi să atace pe călăreţii care vor veni după pradă, iar el, luînd restul armatei, a învăluit pe duşmani.

Şi, din întîmplare, lăsîndu-se o pîclă deasă la revărsatul zorilor, Postumius a pornit cu strigăt de pe înălţime să atace pe cei din ascunzătoare, iar Lucretius a zvîrlit asupra călăreţilor duşmani pe cei care-i avea cu sine, şi Poplicola s-a năpustit asupra taberei duşmane. Astfel, sabinii erau bătuţi din toate părţile şi nimiciţi, iar pe sabinii care nici nu se mai împotriveau, ci fugeau, i-au ucis de îndată romanii, astfel că nădejdea lor de scăpare le-a adus pieirea. Căci fiecare socotea că se vor salva ceilalţi. Şi nu le era gîndul să lupte şi să reziste pe loc, ci cei din tabără dădeau fuga la cei din ascunziş, iar cei din ascunzişuri, pornind la cei din tabără, se întîlneau cu aceştia care fugeau şi ei şi aveau nevoie de ajutorul pe care credeau ei că-l vor găsi.

Faptul că n-au fost nimiciţi toţi sabinii, ci chiar au mai rămas cîţiva, se datoreşte cetăţii Fidenae, care era aproape, şi care a scăpat mai ales pe acei care au fugit din tabără cînd aceasta a fost cucerită. Iar cei care n-au putut ajunge la Fidenae au fost nimiciţi sau au fost luaţi vii de către cei care i-au prins.

XXIII Această izbîndă, romanii, deşi în toate marile fapte aveau obiceiul să aducă slavă divinităţii, au socotit-o că este fapta unui singur conducător de oaste. Şi primul cuvînt al ostaşilor care luptaseră era că Poplicola le predase pe duşmani ca să-i ucidă de parcă ar fi fost şchiopi şi orbi şi că doar nu-i legase. Iar poporul cu prăzile şi prinşii de război şi-a împlinit pagubele suferite.

Poplicola, fiind primit în triumf şi încredinţînd cetatea consulilor care au urmat după el, îndată a murit, împodobindu-şi viaţa aşa cum doresc oamenii : cu cele mai frumoase şi mai mari lucruri. Iar poporul, ca şi cînd nu i-ar fi adus nici o cinstire cînd era în viaţă, ci îi rămăsese dator cu toate cinstirile, a hotărît prin vot să fie înmormîntat pe cheltuiala statului şi fiecare cetăţean să dea, în

cinstea lui, un sfert de as [62]. Iar femeile, sfătuindu-se între ele, s-au cernit un an întreg, o cernire de cinste şi din inimă pentru Poplicola.

A fost îngropat, de asemenea, după hotărîrea poporului, înăuntrul cetăţii, lîngă aşa-numita Velia, iar întregului lui neam i s-a dat îngăduinţa să fie înmormîntat în acest loc. Dar astăzi nimeni din neamul lui nu mai este înmormîntat în acest loc, ci cînd moare vreunul i se depune corpul aci şi cineva avînd o torţă aprinsă, o lasă aci cîtva timp, apoi o ia, voind să arate că, în fapt, răposatul are îngăduinţa de a fi înmormîntat aci, dar că renunţă la această cinstire, iar rudele iau apoi pe răposat şi-l îngroapă în altă parte.

PARALELĂ ÎNTRE SOLON ŞI POPLICOLA

I Există ceva osebit în această paralelă şi care nu s-a mai întîlnit în nici o altă paralelă, şi anume că unul [dintre cei comparaţi] a fost imitatorul, iar celălalt martorul celui cu care este comparat. Astfel, părerea pe care a exprimat-o Solon către Cresus despre fericire, se potriveşte mai mult cu Poplicola decît cu Tellos. Într-adevăr, despre Tellos, pe care l-a numit „prea fericit" datorită morţii sale liniştite, virtuţii şi copiilor săi buni, Solon nici n-a vorbit el însuşi în poeziile sale ca de un om bun, nici vreunul dintre copiii lui n-a fost vestit, nici vreo funcţie avută de el n-a ajuns faimoasă. Dimpotrivă, Poplicola, nu numai cît timp a trăit a fost fruntaş printre romani datorită influenţei şi faimei cîştigate prin virtute, dar şi după ce a murit, printre cele mai cu vază ginţi şi arbori genealogici pînă în vremea noastră, Poplicolii şi Messalii şi Valerii îi ridică sus faima nobleţei neamului [lui Poplicola].

Tellos a fost ucis de duşmani, ca un om curajos, rezistînd în linia de bătaie şi luptînd, iar Poplicola ucigînd pe duşmani – fapt mai norocos decît să fie ucis – şi văzînd patria victorioasă, datorită conducerii lui politice şi militare, fiind apoi cinstit şi primit în triumf, a avut parte de moartea dorită şi fericită de Solon.

Dar Solon, chiar prin versurile în care-l contrazice pe Mimnermos [63], cu privire la durata vieţii, zicînd :

> Iar moartea nu-mi fie fără plins, ci dragii prieteni
> Să sufere la moarte-mi şi să geamă...

îl fericeşte pe Poplicola. Într-adevăr, murind, Poplicola a stors lacrimi şi dor şi jale nu numai prietenilor şi rudelor, ci cetăţii întregi, multor zeci de mii de oameni, căci femeile romane l-au jelit ca pe un fiu sau frate sau tată al tuturor.

„Doresc să am bani, zice Solon, dar să-i cîştig pe nedrept nu vreau, căci vine pedeapsa."

Ei bine, Poplicola nu numai că nu s-a îmbogăţit prin fapte rele, dar şi-a cheltuit averea ajutînd pe nevoiaşi. Astfel că, dacă cel mai înţelept dintre toţi este Solon, cel mai fericit este Poplicola. Într-adevăr, bunurile cele mai mari şi mai frumoase pe care le-a dorit Solon, Poplicola a avut parte să le dobîndească şi să le folosească pînă la sfîrşitul vieţii.

II În acest fel, Solon a înfrumuseţat viaţa lui Poplicola. Dar şi viaţa lui Solon a împodobit-o Poplicola, dînd pe Solon drept cea mai frumoasă pildă de activitate politică, pentru un om care întemeiază democraţia. Astfel, îndepărtînd strălucirea funcţiei, a făcut-o cuviincioasă şi acceptabilă pentru toţi şi s-a folosit de multe din legile lui Solon. În acest chip, Poplicola a legiuit ca poporul să aleagă magistraţii, iar cei osîndiţi să poată face apel la popor, aşa cum şi Solon legiuise ca poporul să poată apela la judecători.

Un alt sfat n-a mai făcut Poplicola, ca Solon, dar pe cel existent l-a mărit, aproape dublîndu-l. Iar aşezarea quaestorilor la chivernisirea banilor publici de acolo a pornit, cu scopul ca consulul, dacă este un om de bine, să aibă timp să se ocupe de alte probleme mai mari, iar dacă este un om de nimic să n-aibă putinţă de a săvîrşi nedreptăţi, fiind stăpîn pe conducere şi pe bani.

Ura împotriva tiranilor a fost mai puternică la Poplicola. Astfel, Solon propune darea în judecată a celui care ar aspira la tiranie, după ce a fost dovedit, iar Poplicola îngăduie uciderea lui chiar înainte de judecată. Şi dacă Solon se mîndreşte pe drept şi legiuit că, deşi situaţia îi îngăduia să înscăuneze tirania, iar cetăţenii o primeau de bună voie, şi el totuşi n-a primit, nu mai puţin frumoasă este fapta lui Poplicola, care a primit o conducere tiranică şi a făcut-o mai democrată, nefolosindu-se nici de puterile de care dispunea. Şi lucrul acesta se pare că l-a întrezărit mai înainte Solon, anume că :

> Poporul n-ar mai putea urma conducătorii săi
> Decît dacă n-ar fi lăsat nici prea liber, nici ţinut prea în frîu [64].

III O faptă osebită a lui Solon este suprimarea datoriilor, prin care a întărit mai ales libertatea cetăţenilor. Într-adevăr, nu-i de nici un folos libertatea pentru săraci, dacă datoriile le-o smulge şi tocmai acolo unde se pare că cetăţenii se bucură de libertate,

fiind puşi să judece şi să conducă şi să vorbească, ei sînt sclavii celor bogaţi, de la care primesc porunci şi cărora le slujesc. Dar mai mult decît asta, deşi după orice ştergere de datorii urmează o răscoală, numai prin acea ştergere de datorii, Solon – ca şi cînd s-ar fi servit de un leac îndrăzneţ, dar şi puternic – a desrămat la timp şi răscoala, înfrîngînd urîta faimă şi învinuirile aduse măsurii prin virtutea şi bunul său renume [65].

Din întregul curs al activităţii lor politice, la început Solon a fost mai strălucit, căci el a condus şi n-a urmat pe nimeni, şi după propriile sale socotinţe, nu împreună cu alţii, a săvîrşit cele mai multe şi mai mari fapte obşteşti, dar la sfîrşit Poplicola a fost norocos şi de invidiat. Astfel, Solon însuşi şi-a văzut legiuirea destrămată, pe cînd legiuirea lui Poplicola a păstrat cetatea în rînduială pînă la războaiele civile. Solon, de îndată ce a dat legile sale, lăsîndu-le pe table de lemn şi în scrierile sale fără ajutor, a plecat, îndepărtîndu-se de Atena, pe cînd Poplicola rămînînd şi conducînd şi chivernisind cetatea a aşezat legile sale şi le-a pus pe o temelie trainică, ferită de zbucium. Mai mult, Solon nici n-a putut să împiedice pe Peisistratos, cînd îi presimţise gîndul, ci a fost înfrînt, şi tirania s-a înscăunat, iar Poplicola, deşi regalitatea avea putere de multă vreme şi era în vigoare, a doborît-o şi a nimicit-o, dînd dovadă de o bărbăţie pe măsura acţiunii sale şi avînd parte şi de un noroc şi o putere care i-a sprijinit bărbăţia.

IV În ceea ce priveşte faptele de arme, Daimahos din Plateea nu-i recunoaşte lui Solon nici cel puţin acţiunea împotriva megarienilor, aşa cum am arătat, pe cînd Poplicola a purtat cu izbîndă cele mai mari bătălii, el însuşi luptînd şi conducînd. Şi chiar în ceea ce priveşte faptele politice, Solon a pornit oarecum în glumă şi prefăcîndu-se că-i nebun, şi s-a dus să vorbească aşa cetăţenilor despre Salamina, pe cînd Poplicola de la început s-a aruncat în primejdie pentru cele mai de seamă probleme şi s-a ridicat împotriva Tarquiniilor şi a destăinuit trădarea şi, contribuind în cel mai înalt grad ca cei răi să fie pedepsiţi şi să nu scape, nu numai că a alungat afară din cetate persoanele tiranilor, dar le-a tăiat şi nădejdile. Şi, după ce s-a apucat astfel cu îndrăzneală şi fără şovăire de trebile care cereau lupte şi curaj şi împotrivire, încă şi mai bine a pus la cale trebile care cereau blîndeţe paşnică şi con-

vingere ascultătoare, izbutind ca să-şi atragă pe Porsenna, un om neînfrînt şi înfricoşător, şi să şi-l facă prieten.

Totuşi, va zice cineva acum, Solon a cucerit Salamina, după ce atenienii o părăsiseră, pe cînd Poplicola a părăsit un ţinut cucerit mai înainte de romani. Dar trebuie să privim faptele faţă cu împrejurările în care s-au petrecut. Căci un om politic fiind în stare să purceadă în chip deosebit, aşa cum cere fiecare lucru, părăsind o parte, salvează întregul şi, părăsind puţin, cîştigă mai mult, aşa cum Poplicola, părăsind pămîntul străin, a scăpat pămîntul patriei sale, iar pentru cetăţenii care socoteau mare lucru să-şi poată păzi cetatea, a cîştigat tabăra duşmanilor ; apoi, punînd Poplicola pe duşman să fie judecător, a izbîndit la judecată şi a cîştigat ceea ce ar fi dat ca să izbîndească. Astfel, el a pus capăt războiului şi Porsenna le-a lăsat lor toate cele necesare războiului, datorită încrederii în virtutea şi mărinimia lui Poplicola.

THEMISTOCLES

NOTIȚĂ ISTORICĂ

Cine n-a auzit vorbindu-se de bătălia de la Salamina? Cine nu știe că de victoria de la Salamina este legat numele lui Themistocles, a cărui prevedere, inteligență și promptitudine în acțiune au hotărît, în ultimă instanță, izbînda puținelor, dar ușoarelor și sprintenelor corăbii grecești asupra grelelor escadre persane, realizînd astfel uimitoarea înfrîngere a unui uriaș molatic și greoi de către un pitic ager și viteaz?

Întrebări retorice, firește, fiindcă victoria de la Salamina, de care este legat numele lui Themistocles, este cunoscută oricui. Nu tot atît de limpezi sînt însă pentru oricine cauzele economice, sociale și politice care, acționînd în cele două tabere, au precedat și au urmat izbînzii de la Salamina și, mai ales, înțelesul faptelor, pe care, între altele, viața și activitatea lui Themistocles, descrise de Plutarh, le pune într-o lumină atît de vie.

Așadar se știe prea bine că la Salamina s-au înfruntat escadrele grele ale colosului persan cu sprintenele corăbii grecești. Dar ce era acest colos persan? Imperiul persan, pe vremea bătăliei de la Salamina, se întindea de la Caucaz pînă la Nil și de la Indus pînă-n Marea Egee.

Imperiul persan era o monarhie de tip oriental, care stăpînea peste un conglomerat de triburi și popoare, slab legate între ele și cu totul deosebite din punctul de vedere al dezvoltării sociale și economice, al limbii și al nivelului cultural. Astfel, în partea de apus a regatului se trecuse la orînduirea sclavagistă, pe cînd părțile de răsărit mai trăiau încă în condițiile orînduirii comunei

primitive[1]. *Ocupațiile locuitorilor acestui stat uriaș erau foarte variate.*

Astfel, unii dintre locuitori erau grădinari și cultivatori de livezi în Babilon, Siria de nord și Palestina, producători de cereale în Egipt sau crescători de vite, și în special de cai, în Turkestan și Arabia. Mulți dintre ei luau în arendă pămînturi regești, plăteau biruri în natură și în bani, fiind în același timp supuși la tot felul de prestații, precum: construirea de drumuri, poduri, fortificații, transporturi etc. Cu totul alta era situația în orașele elene și feniciene din vestul imperiului, unde meșteșugari dibaci lucrau în diferite ramuri. Din mîna lor ieșeau stofele, bijuteriile, mobila și alte obiecte de uz casnic și de lux, care împodobeau palatele regale și somptuoasele case ale marilor proprietari de pămînt și de sclavi. În regiunile în care sclavagismul căpătase o mare amploare, peste tot, pe livezi și pe ogoare, în ateliere și în porturi, sclavii contribuiau cu munca lor forțată la producerea bogățiilor acestui vast regat. Pentru a domina și exploata popoare atît de deosebite, statul persan dispunea de cîteva specifice organe ale puterii, după cum urmează. Pe vremea lui Darius I, în frunte era regele, un despot de tip oriental, care avea o putere absolută, cîrmuind după bunul său plac și nefiind îngrădit de nici o prevedere constituțională, cum era, de pildă, în lumea polisurilor elenice. Concentrarea tuturor puterilor în mîinile regelui a mers pînă acolo, încît numai regele avea dreptul de a da răsplăți sau pedepsi[2]. *Bunul plac și, adeseori, capriciile regelui, care se manifestau destul de frecvent, nu cruțau pe nimeni. Chiar și nobilii din imediata apropiere a regelui se puteau aștepta la grave pedepse. Astfel, unul din participanții la conjurația lui Gaumata (un uzurpator al tronului în anul 522 î.e.n.), a fost osîndit la moarte, deoarece încălcase o regulă a ceremonialului de la curtea persană, deși Darius însuși promisese ocrotirea sa celor care luaseră parte la conjurația amintită.*

Regele era ajutat de un sfat, numit „sfatul celor șapte", căci era constituit din șapte membri recrutați dintre familiile aristocratice cele mai înalte. Legătura între rege, membrii sfatului și celelalte organe ale statului o făcea așa-zisul chiliarh, „comandantul

[1] *Istoria Universală*, vol. II, p. 10 și urm.
[2] *Ibidem.*

celor o mie". Datorită însărcinărilor speciale pe care le avea, el se mai numea și „ochiul regelui". Și el era ajutat de alți demnitari, numiți, ca și el, „ochii și urechile regelui". Organele imediat în subordine erau satrapii. Satrapul era conducătorul uneia dintre cele douăzeci de regiuni, în care fusese împărțit imperiul pe vremea lui Darius, numite satrapii. Satrapul avea, în regiunea pe care o conducea, drepturi absolute asupra populației civile. În fiecare satrapie, în orașele mari, se aflau garnizoane persane. Aceste garnizoane nu erau însă în subordinea satrapului, ci depindeau de anumiți comandanți speciali, care, la rîndul lor primeau ordine de la cei cinci generali, comandanți supremi, care aveau în subordine toată armata din imperiu. Numai în unele regiuni de graniță, ca, de pildă, în Egipt și în Asia Mică, satrapul era în același timp și șeful armatei. Satrapii, în afară de comandanții armatei, mai erau supravegheați și de un scrib, numit „scribul regal", care raporta regelui despre activitatea satrapului.

Misiunea economică principală a satrapilor era asigurarea perceperii la timp a impozitelor, care constituiau o adevărată nenorocire pentru populațiile din imperiu. Fiecare satrapie era obligată să plătească un impozit, calculat în talanți de argint, un talant cîntărind aproximativ 30 de kg. India, satrapie și ea, supusă în ultimii ani de domnie ai lui Darius, plătea impozitul în aur. Persia era scutită de impozite. Metalul prețios rezultat din încasarea impozitelor se ridica la suma fabuloasă de 14 560 de talanți = peste 400.000 de kg de argint. Metalul strîns era topit și turnat în vase de lut. După răcire, învelișul de argilă se înlătura și rămînea metalul, din care apoi, cînd era nevoie de bani, regele poruncea să se taie cantitatea de care era trebuință. Impozitele erau, de obicei, arendate. Anumiți bogătași plăteau o arendă statului, iar ei storceau de la populație cît puteau mai mult. Abuzul concesionarilor de impozite nu era ținut în frîu de nici o autoritate. În felul acesta, nemulțumirile clocoteau în masele largi ale populațiilor, care, fiind lipsite de apărare, n-aveau altceva de făcut decît să se supună, după ce răscoala lor era înăbușită de forțele militare persane. Pentru a deplasa repede forțe militare în orice parte a imperiului amenințată de răscoală sau de năvăliri dușmane, se crease o rețea întinsă de căi de comunicație, pe care se găseau, din loc în loc, posturi de pază, care asigurau securitatea călătorilor și a negustorilor.

În felul acesta, negustorii întreprinzători puteau transporta mărfuri în toate direcțiile imperiului. Legăturile care țineau nedesțărnat acest imperiu în sînul căruia se găseau populații atît de deosebite ca limbă, obiceiuri, ocupații, grad de civilizație, orînduiri, și anume regele, sfatul, satrapii, moneda unică, marile drumuri regale, forța de stat, scrierea, armata, erau foarte trainice după cît se părea. Dar realitatea era cu totul alta. Dacă n-am cerceta decît armata, alcătuită din ostași recrutați în diferite regiuni, care porneau în campanie echipați conform obiceiului lor tradițional-local, conduși de șefi de triburi, și de îndată ne-am da seama că regii care lucraseră la făurirea vastului imperiu mai mult cuceriseră decît consolidaseră țările cotropite una după alta.

Într-adevăr, Cyrus (anii 558–529 î.e.n.), întemeietorul statului persan, a cucerit Media, Lydia și Babilonul, iar Cambyses (anii 529–521 î.e.n.) a adus sub stăpînirea persană Egiptul. Numai Darius (anii 521–486 î.e.n.) s-a dedat mai mult operei de organizare și consolidare a regatului, dar n-a rămas, bineînțeles, insensibil la politica de cotropire practicată cu atîta succes de Cyrus. După o expediție împotriva sciților, la nord de Dunăre, revolta cetăților grecești din Ionia (în anii 499–494 î.e.n.), îi arată, fără putință de tăgadă, că planul de cucerire a Greciei din Europa, pe care-l făurise cu cîțiva ani mai înainte, devenise în mintea lui o necesitate ineluctabilă. De aceea, după o încercare nereușită (în anul 492 î.e.n.) de a pătrunde în Macedonia și Tracia, el se pregătește cît se poate de minuțios și pornește în primăvara anului 490 î.e.n. spre Grecia, vestind, în prealabil, insulelor și cetăților din Grecia continentală sosirea generalilor săi Datis și Artafernes. Solii cereau cetăților „pămînt și apă", adică supunere necondiționată.

Care era situația grecilor în fața acestei primejdii?

Dacă ne aruncăm privirea pe o hartă care marchează cu o anumită culoare teritoriile pe care se aflau comunități grecești pe la începutul secolului al V-lea î.e.n., constatăm că grecii ocupau regiunile Greciei balcanice (din Thessalia și pînă în Laconia), arhipelagul Cycladelor, litoralul Asiei Mici și al Traciei. Culoarea ne mai arată că cetăți grecești erau și pe coasta de nord, de sud și de est a Mării Negre. Unele cetăți grecești se găseau chiar pe coasta de apus a acestei mări. Grecii întemeiaseră colonii și în sudul Italiei și în estul Siciliei.

Comunitățile grecești erau acum polisuri, adică orașe-state neatîrnate unul față de altul, avînd interese economice deosebite și, deseori, chiar orînduiri de stat diferite[1]*. Polisurile grecești erau comunități de cetățeni în care membrii aveau dreptul de proprietate asupra pămîntului, care era atunci principalul mijloc de a-și asigura hrana, principalul mijloc de producție. Numai cetățenii aveau drepturi politice depline. Alături de cetățeni, se mai găseau însă și alte categorii de locuitori: sclavii, care n-aveau nici un fel de drepturi; locuitorii veniți din alte polisuri; străinii, care aveau libertate personală, dar nu aveau drepturi politice, deși, sub diferite forme, aveau datorii față de statul pe teritoriul căruia trăiau. Orînduirea de stat, așa cum am spus, se deosebea în amănunte aproape de la polis la polis, dar două forme de stat erau predominante în această epocă: statul aristocratic, în care conducerea politică o aveau anumite pături de bogătași latifundiari ai statului-polis; statul democratic, în care și alte pături ale cetățenilor participau la viața politică. Indiferent însă de forma de stat, polisurile grecești erau sclavagiste.*

Din punctul de vedere al dezvoltării economice, polisurile de pe litoralul Asiei Mici cunoscuseră o frumoasă înflorire înaintea celor din Grecia propriu-zisă. Pe la începutul secolului al V-lea î.e.n., ele au ajuns însă sub dominația persană. Acum centrul de greutate politic al lumii grecești se mutase în Grecia propriu-zisă, unde se aflau două polisuri de seamă: Sparta și Atena. Am văzut în Notițele istorice *la* Viețile *lui Theseus, Lycurg și Solon, diferențele economice, sociale și politice dintre aceste două polisuri. Am arătat acolo că, la Sparta, producția avea un caracter predominant agricol. Pămîntul era proprietatea comunității spartanilor. Statul spartan dăduse în folosință diferitelor familii de spartani loturi aproximativ egale, pe care le munceau hiloții, care însă nu aparțineau familiei spartane pe lotul cărora lucrau, ci erau considerați proprietatea statului. Așadar, principalele mijloace de producție la Sparta – pămîntul și hiloții care-l munceau – erau socotite proprietatea comunității spartane, a statului spartan. Cealaltă categorie de oameni liberi, periecii, aveau pămîntul lor propriu și ocupația lor nu era numai agricultura, ci și meșteșugurile și negoțul. Ei aveau și sclavi.*

[1] *Istoria Universală*, vol. II, p. 18.

La Atena, dimpotrivă, pămîntul era proprietatea marilor latifundiari, stăpîni de sclavi, și a micilor proprietari de pămînt. Dezvoltîndu-se meșteșugurile și negoțul, alături de eupatrizi, mari proprietari de pămînt, apăruse la Atena o nouă pătură avută, a nouă pătură a aristocrației, marii negustori și marii financiari. După cum la țară, alături de marii proprietari de pămînt, erau locuitorii care nu stăpîneau decît întinderi mici de pămînt, tot așa și la Atena, alături de marii negustori și financiari erau micii negustori și micii meseriași și oamenii lipsiți de orice mijloc de producție, care lucrau ca salariați în ateliere și prăvălii. Toate aceste categorii făceau parte din comunitatea cetățenilor. Dar, în afară de cetățeni, la Atena mai existau și metecii, oameni liberi, care se îndeletniceau cu negoțul și practicau diferite meșteșuguri, dar n-aveau drepturi politice. În sfîrșit, era marea clasă a sclavilor lipsiți de orice drepturi.

Comparată deci cu Sparta, structura socială a Atenei era mult mai complexă. Relațiile gentilice la Atena se destrămaseră demult.

Și în orînduirea de stat a celor două polisuri erau mari deosebiri. Organele puterii la Sparta erau : apella *(adunarea poporului),* gerousia *(sfatul bătrînilor),* regii *(basileii) și* eforii. *Organul de bază al puterii de stat la Sparta era gerousia și, apoi, eforii. Gerousia era însă chintesența aristocrației spartane.* Apella, *deși era formal considerată organul suprem al puterii, în practică nu juca un rol prea însemnat.*

La Atena, după reformele lui Solon și Cleisthenes, organele puterii erau : ecclesia *(adunarea poporului) și* boulé *(sfatul celor cinci sute), care, alături de* heliaia, *curte de judecată, al cărei membri erau aleși prin tragere la sorț din rîndul tuturor cetățenilor, jucau rolul de căpetenie în stat. În ecclesia se găseau toți cetățenii cu drepturi depline, iar boulé era compus din cetățeni aleși din toate rîndurile cetățenilor. Așadar, la Atena baza socială a organelor puterii de stat era cu mult mai largă decît la Sparta. Nu trebuie însă uitat că la Atena nici metecii, nici sclavii nu luau parte la viața politică.*

Puterea armată a celor două state sclavagiste grecești, era, de asemenea, deosebită. La Sparta, datorită educației cu un caracter pronunțat militar, se crease demult o infanterie experimentată și viguroasă. Forța militară a Atenei consta cu deosebire în flotă, a cărei întărire și perfecționare au fost condiționate de avîntul luat de meșteșuguri la Atena, stat comercial și maritim, și de primejdiile externe, care amenințau Atena.

Aceasta era situația economică, socială și politică în cele două principale state sclavagiste grecești, care aveau să înfrunte primejdia persană.

Cum au reacționat grecii în fața amenințării persane? Thesalienii și beoțienii sînt gata să accepte jugul persan; etolienii, aheenii și arcadienii își duc viața lor izolată, dezinteresîndu-se de rest, Sparta este în conflict cu Argos, iar Atena cu Egina. Mai mult, Atena este sfîșiată de luptele interne între partizanii constituției democratice și partizanii tiranului Hippias, care se refugiase la Susa. Cum răspund aceste cetăți atît de izolate unele de altele cererilor persane? Macedonia, Thesalia, Beoția primesc cu prietenie pe solii persani și le îndeplinesc cererile, dar atenienii i-aruncă pe soli într-o groapă, iar spartanii într-un puț. Zarul fusese aruncat, armele aveau să decidă.

Pornind prin insulele Cyclades, flota persană ajunge la Eretria în insula Eubeea, distruge orașul și debarcă, apoi, după sfatul lui Hippias, în cîmpia Marathon. Panica la Atena este uriașă. Spartanii se mișcă greu. Un singur om, Miltiades, fost tiran în Chersones și general în slujba perșilor, salvează situația : după sfatul său, ostașii atenieni, înarmați cu platoșe și sulițe lungi, pornesc cu înfrigurare spre locul bătăliei, se năpustesc asupra oștilor persane, care, la acea oră, erau alcătuite numai din arcași și pedeștri (cavaleria persană nu ajunsese încă la locul bătăliei) și printr-o vitejie memorabilă, pe unii dușmani îi ucid, iar pe alții îi pun pe fugă; unii dintre ei reușesc să se îmbarce, iar alții își găsesc moartea în valuri. Perșii, înfrînți și, mai ales, înfricoșați, se retrag. Victoria atenienilor, care fuseseră însoțiți de cîțiva plateeni, strălucea luminoasă pe firmamentul mîndriei ateniene.

Dar nici unul dintre adversari nu fusese zdrobit. Darius se pregătea cu o ură tenace pentru lovitura de răzbunare, dar moare în anul 486 î.e.n. Fiul său Xerxes (anii 486–465 î.e.n.) se pregătește să aducă la îndeplinire planul răzbunării împotriva „nerușinatei" Atene. Politica de expansiune și cotropire în estul Mediteranei îi impunea această expediție. Tulburări interne și o expediție în Chaldeea întîrzie însă aplicarea planului. Dar în jurul anului 480 î.e.n., el reușise să strîngă, și deci să dispună de o armată de 360 de mii de luptători și de 1 200 de trireme. Această armată,

sprijinită de uriașele venituri ale regatului, era colosală. Ce-i opuneau cetățile grecești?

Timp de zece ani Sparta, trebuind să țină mereu în frîu pe hiloți, a rămas în același imobilism și egoism secular. Dar Atena? Divizată politic în interior, între partizanii lui Aristides (latifundiari și, în general, proprietari de pămînt), care erau împotriva dezvoltării puterii maritime a Atenei, și partizanii lui Themistocles (meșteșugari, armatori, theți slujind în flotă), care luptau pentru înfăptuirea unui plan de dezvoltare maritimă, Atena, după ostracizarea lui Aristides în 482 î.e.n., s-a găsit grupată în jurul lui Themistocles. Themistocles a pornit cu un deosebit avînt la înfăptuirea premiselor victoriei de la Salamina: întrebuințarea veniturilor realizate din exploatarea minei de la Laurion pentru construirea flotei, amenajarea portului militar și comercial Pireu, deci transformarea Atenei într-o putere maritimă.

Dacă Atena făcuse mari progrese pe calea pregătirii militare, cetățile grecești erau tot atît de divizate ca și în pragul bătăliei de la Marathon. Astfel, grecii din Asia au rămas de partea perșilor; insulele Andros, Tenos, Paros îi primesc prietenește; Beoția, în afară de orașele-cetăți Plateea și Thespiae, le este favorabilă; Argosul, din ură pentru Sparta, este gata să se înțeleagă cu perșii. Net și categoric, împotriva perșilor se ridică numai Atena și Sparta, cetățile din istmul de Corint și cea mai mare parte din Pelopones, ale căror interese economice, sociale și politice ar fi fost lovite mortal de o victorie persană. Din această succintă expunere se vede prea bine în ce lipsă de coeziune se găsea frontul grec în ajunul bătăliei de la Salamina.

Xerxes pornește uriașa sa armată, compusă din cele mai variate trupe și înarmată cît se poate de pestriț, spre Grecia în primăvara anului 480 î.e.n. Armata de uscat trece Hellespontul pe un pod de vase și înaintează, încet dar sigur, prin Tracia și Macedonia spre Thessalia, în timp ce flota luneca pe valuri nu departe de țărm, înaintînd concomitent și paralel.

Grecii care se uniseră momentan pentru a înfrunta primejdia hotărîseră mai întîi să reziste la intrarea văii Tempe, dar, repede, renunță la acest plan și-și aleg alte două puncte de rezistență: Artemision și Thermopyle. La Artemision, flota ateniană, comandată de spartanul Eurybiades, avea să ducă greul, pe cînd Sparta avea să suporte șocul la Thermopyle. Dar spartanii, neînțelegînd

însemnătatea poziției și a momentului, își retrag grosul trupelor de la Thermopyle, lăsînd acolo pe Leonidas însoțit doar de 300 de soldați. Leonidas și soldații săi mor pînă la unul luptînd vitejește, dar poziția cade în mîna dușmanului. Rezistența de la Artemision devine atunci inutilă și flota greacă pornește grăbită spre sud.

În acest grav moment, cînd cu fiecare clipă care trecea lucrurile se apropiau de deznodămînt, atenienii, conduși de Themistocles, își cîștigă un merit deosebit în dobîndirea victoriei. Acționînd cu înfrigurarea și dinamismul pe care-l dau fiorii apropierii de catastrofă, Themistocles, după cum spune tradiția, izbutește să convingă pe Eurybiades, comandantul flotei, să dea mai întîi lupta pe mare, și anume la Salamina. Ora și minutul le alege el, uzînd, după cum spune tradiția, de cunoscuta stratagemă salvatoare[1]*. În dimineața zilei de 29 septembrie 480 î.e.n., pe răbojul istoriei lumii s-a înscris glorioasa luptă de la Salamina, de care a rămas legat numele Atenei și al lui Themistocles. În esență, lupta de la Salamina a fost condiționată de următorii factori: 1) dezvoltarea economică, socială și politică a statului sclavagist al Atenei; 2) crearea unei flote puternice; 3) superioritatea tehnică a navelor grecești; 4) alegerea locului prielnic pentru bătălie; 5) greșeala perșilor de a da lupta la Salamina.*

În aceste dramatice timpuri, Themistocles a avut următoarele merite: 1) a văzut clar că salvarea Greciei poate veni numai de pe urma unei bătălii pe mare; 2) și-a dat seama că bătălia trebuie dată în strîmtoarea Salaminei, unde triremele grecești, sprintene și ușoare, aveau să facă minuni de vitejie împotriva masivelor și greoaielor corăbii persane; 3) a ales ora și clipa cînd condițiile de luptă pe mare erau cele mai prielnice.

Celelalte bătălii care au urmat după Salamina – și anume la Plateea (august 479 î.e.n.), în Beoția, împotriva trupelor terestre persane comandate de Mardonios, la Mycale (vara anului 479 î.e.n.) și la Sestos (primăvara anului 478 î.e.n.) – n-ar fi putut fi cîștigate fără strălucita premisă de la Salamina.

Și totuși, după cîțiva ani de la strălucita victorie, Themistocles a trebuit să fugă, ostracizat, în străinătate și să moară în Persia.

*
* *

[1] Vezi, *Viața* lui Themistocles, cap. XI.

Ce ne spune Plutarh în Viața *lui Themistocles? Biograful a înțeles însemnătatea acțiunii lui Themistocles la Salamina, care a salvat Atena. Iată un pasaj caracteristic în această privință: „În acest fel i-a făcut [Themistocles pe atenieni], după cum spune Plato, din hopliți corăbieri și oameni ai mării și și-a ridicat învinuiri împotrivă-i, care ziceau că «Themistocles le-a smuls cetățenilor sulița și scutul și nu le-a lăsat decît banca și vîsla corăbierilor». Și a izbutit să facă acest lucru, cu toată potrivnicia lui Miltiades, după cum istorisește Stesimbrotos. Și dacă prin aceste fapte Themistocles a vătămat sau nu constituția în unele amănunte sau esența ei, să lăsăm să le cerceteze alții în gîlceviri mai filozoficești; dar cum că mîntuirea le-a venit elenilor atunci de la mare și că cetatea Atenei au reînălțat-o din cenușă acele corăbii, multe dovezi o adeveresc, ba a mărturisit-o însuși Xerxes. Într-adevăr, deși armata lui pedestră era încă neatinsă, Xerxes, după înfrîngerea suferită de corăbiile sale, a părăsit Hellada ca un fugar, socotind că nu mai poate ține piept atenienilor și, după cum vedem, a lăsat în Hellada pe Mardonios mai mult ca să-i împiedice pe eleni să-l urmărească decît ca să-i supună"* [1].

În acest pasaj se subliniază însemnătatea triremelor în lupta de la Salamina. În alt capitol, Plutarh, subliniind curajul atenienilor la Artemision, spune: „Acest lucru [vitejia atenienilor] înțelegîndu-l și Pindar, se pare că n-a spus vorbe lipsite de frumusețe despre bătălia de la Artemision, zicînd:

Fiii atenienilor aci au pus
Strălucita temelie a libertății.

Într-adevăr, curajul este începutul biruinței" [2]. *Și după ce expune bătălia de la Salamina, biograful observă: „Biruința a fost cîștigată datorită curajului și bărbăției tuturor celor care au luat parte la luptă, dar și datorită inteligenței și străşniciei lui Themistocles* [3]. *Plutarh, deși este îndeobște înclinat să exagereze rolul personalității în istorie, după cum se vede, în acest pasaj el este cît se poate de sobru și echilibrat în judecata pe care o face asupra meritelor lui Themistocles.*

[1] *Ibidem,* cap. IV.
[2] *Ibidem,* cap. VIII.
[3] *Ibidem,* cap. XV.

Dacă Plutarh subliniază însemnătatea bătăliei de la Salamina pentru atenieni, în special, și pentru greci, în general, și apreciază la justa lor valoare factorii care au contribuit la realizarea acestei izbînzi, biograful nu este impresionat de gradul de dezbinare în care se găseau elenii și nici nu stăruie asupra consecințelor pe care le-a avut neputința elenilor de a se uni spre a duce o politică comună.

Cum era, poate, firesc, meritele care au eternizat gloria lui Themistocles se pierd în masa faptelor și ideilor care ne înfățișează pe Themistocles-omul.

Am stăruit în Studiul introductiv *asupra calităților și defectelor lui Themistocles-omul* [1].

Ca încheiere, am vrea să atragem atenția cititorului asupra bogăției și varietății de informații, care, alături de plăcuta atmosferă a povestirii, fac din Viața *lui Themistocles una dintre cele mai interesante și atrăgătoare biografii plutarhiene.*

N. I. B.

[1] V. pp. LXXII.

I Obîrşia neamului nu l-a încărcat pe Themistocles cu strălucirea unei prea mari faime [1]. Era fiul lui Neocles [2], unul dintre cetăţenii care nu se bucurau de o prea cuprinsă vază la Atena. Era, de fel, din demul [3] Phrearrion, care ţinea de tribul Leontis şi după mamă, zice-se, nu era [cetăţean] legitim, aşa cum de altfel glăsuiesc şi versurile următoare :

Abrotonon [4] mă numesc şi-s o femeie tracă, [5]
Dar dat-am elenilor pe marele Themistocles.

Phanias [6] zice că mama lui Themistocles n-a fost tracă, ci cariană [7] şi că nu se numea Abrotonon, ci Euterpe, iar Neanthes [8] dă chiar şi numele cetăţii de obîrşie, şi anume, Halicarnassul [9] Cariei.

Tinerii nelegitimi [10] se strîngeau ca să-şi înzdrăvenească trupurile prin jocuri desfăşurate după rînduieli bine statornicite în Kynosarges (Kynosarges este un gymnazion [11] care se află în afară de cetate şi este închinat lui Heracles, că nici el nu era pe de-a-ntregul de viţă zeiască, ci prin mama sa, care era o muritoare, făcea parte dintre semizei [12]). Themistocles a-nduplecat pe cîţiva feciori de viţă să coboare-n Kynosarges şi, după obicei, să se ungă cu ulei şi să se dedea dimpreună cu el jocurilor legiuite. Ei l-au ascultat şi s-au dus. În acest chip, s-a văzut că Themistocles, dînd dovadă de multă dibăcie, izbutise să şteargă orice deosebire dintre el şi feciorii de viţă. Cum că Themistocles se trăgea din neamul Lycomizilor [13], se poate vedea din următorul fapt : altarul de la Phlyeis [14], loc de închinare al Lycomizilor, fusese pustiit de focul pus de perşi [15] şi nimeni altul, ci Themistocles însuşi, aşa cum adevereşte Simonides [16], l-a înălţat iarăşi şi l-a împodobit cu frumoase zugrăveli.

II După cum o mărturisesc toţi cîţi au scris despre Themistocles, încă din copilărie s-a văzut că e plin de foc : din fire era tare sprinten la minte şi cu osebire se simţea mînat să săvîrşească fapte mari

și să se avînte în viața politică. Într-adevăr, în clipele de răgaz și de repaos de la învățătură, el nu se deda jocului și nici nu se arăta slobod de orice grijă ca ceilalți copii, ci, de multe ori, era găsit plănuind și alcătuind, el singur, cîte o cuvîntare, în care aducea învinuiri sau lua apărarea vreunuia dintre copiii cu care învăța. De aceea, dascălul îi zicea adesea : „Copile, din tine n-o să iasă un om obișnuit, ci ori ai să fi pe lume o mare binefacere, ori o mare nenorocire". Tot așa se arăta și la învățătură. Cînd era vorba de lecțiile care aveau de scop să-l învețe frumoasele purtări sau să-l facă să fie plăcut și să aibă cuviința unui om liber, le-nvăța el [cu chiu cu vai], deși cu multă codeală și fără tragere de inimă, dar cît privește învățăturile care țineau să-i întărească mintea și să-i îndrumeze fapta, se vedea lămurit că, deși era un copil, le privea de sus [17], ca unul care se bizuia pe cele ce-i erau sădite în el din fire. În această privință, mai în urmă, cînd era vorba de îndeletnicirile așa-zise de lume bună și de oameni subțiri, era adesea luat în rîs de cei care se socoteau bine crescuți și era, astfel, silit să se apere cam cu prea multă mîndrie, zicînd : „Într-adevăr, nu mă pricep să strunesc lyra [18] și nici să-i zic din chitară [19], dar sînt în stare să iau în primire o cetate mică și lipsită de orice faimă și s-o fac mare și vestită". Este adevărat, Steisimbrotos [20] spune că Themistocles a primit învățăturile lui Anaxagoras [21] și că s-a îndeletnicit cu fizica [22] sub îndrumarea lui Melissos [23] dar tare nu se potrivește cu timpul, de vreme ce Melissos a fost acela care a apărat Samosul [24] împotriva lui Pericles [25], iar Pericles a fost cu mult mai tînăr decît Themistocles și a avut legături de prietenie cu Anaxagoras. Mai degrabă te-ai putea da de partea celor care zic că Themistocles a-ncercat să urmeze pilda lui Mnesiphilos [26] din Phrearrioi [27]. Mnesiphilos nu era nici orator și nici nu făcea parte dintre așa-zișii filozofi naturaliști [28], ci urmărea să-ntruchipeze ceea ce se numea atunci „înțelepciune" [29] și care nu era altceva decît o strășnică îndeminare în trebile obștești și o sprinteneală a minții iute la faptă. Acest fel de înțelepciune el l-a păstrat cu grijă, ca pe o moștenire lăsată de Solon. Cei care după aceea au luat-o iarăși și au amestecat-o cu meșteșuguri avocățești, întorcînd virtutea lor de la fapte la vorbe, s-au numit sofiști [30]. Themistocles însă a stat în jurul lui Mnesiphilos cînd se și avîntase în viața politică. În focul primelor zvîcniri ale tinereții, Themistocles se arăta necumpănit și nemăsurat, de vreme ce el se lăsa-n voia firii sale, care, nefiind stăpînită de judecată și nici de îndrumările unei creșteri alese, îl mîna la faptele cele

mai potrivnice și, adesea, îl împingea la rău. Acest lucru l-a mărturisit el însuși în urmă, cînd a spus că chiar și din cei mai nărăvași mînji pot ieși cai foarte buni, dacă li se dă îndrumarea și strunirea cuvenită. Cît privește poveștile pe care le-au născocit unii în legătură cu cele spuse mai înainte, și anume că a fost dezmoștenit de taică-său și că maică-sa s-a omorît de durerea pricinuită de necinstea abătută asupra fiului său, se pare că nu cuprind nici un pic de adevăr. [31]

Dimpotrivă, unii spun că taică-său l-a îndrumat spre viața politică și că, arătîndu-i vechile trireme aruncate pe malul mării și neluate-n seamă, i-a spus : „Tot așa face și poporul cu îndrumătorii săi, cînd nu-i mai sînt de folos."

III Repede și cu mare avînt tineresc se pare că s-a aruncat Themistocles în viața politică și tare a pus stăpînire pe el dorința de a dobîndi o mare faimă. Mînat de la-nceput de dorința de a ajunge să fie cel dintîi în cetate, a trebuit să înfrunte cu îndrăzneală dușmăniile fruntașilor și ale oamenilor cu vază și mai ales dușmănia lui Aristides [32], fiul lui Lysimahos, care mergea pe un drum cu totul în potrivnicie cu el. Îndeobște, se pare că dușmănia dintre ei a început dintr-un lucru cu totul copilăresc : amîndoi erau îndrăgostiți de frumosul Stesilaos, de fel din insula Keos [33], după cum istorisește filozoful Ariston [34]. De atunci, în timpul întregii lor vieți, au fost în dezbinare cînd era vorba de îndrumarea trebilor obștești. Se pare totuși că deosebirea firilor și a felului vieții lor a mărit dezbinarea dintre ei. Într-adevăr, Aristides, fiind blînd din fire, și ducînd o viață frumoasă, se îngrijea de chivernisirea trebilor obștești, nu ca să facă pe placul poporului, și nici ca să-și cîștige faimă ci, pornind de la ceea ce socotea el că este cel mai bun lucru și aduce paza vieții cetățeanului și se face cu dreptate, era silit să se ridice împotriva lui Themistocles, care atîța poporul la multe înfăptuiri și care aducea multe înnoiri.

Se spune că la Themistocles, datorită ambiției, atît de puternic era imboldul de a dobîndi faima și atît de dornic de fapte mari era încît, tînăr fiind – după bătălia de la Marathon împotriva perșilor, cînd se dusese vestea despre chipul minunat în care Miltiades își dusese oștile la luptă – a fost văzut dus pe gînduri și petrecînd noaptea fără somn și părăsind obișnuitele petreceri. Minunîndu-se prietenii și întrebîndu-l care-i pricina de și-a schimbat felul de viață, el a răspuns : „Nu mă lasă să dorm monumentul biruinței lui Mil-

tiades". Toți ceilalți socoteau că izbînda repurtată la Marathon asupra perșilor este capăt pus războiului, numai Themistocles era încredințat că acea victorie nu era decît începutul unor lupte și mai mari. Spre a înfrunta aceste lupte, pentru apărarea întregii Hellade, se pregătea el, ca un tînăr care-și face legiuite jocuri în palestră [35], după ce s-a uns cu ulei, dar pregătea și cetatea, întrezărind încă din vreme ceea ce avea să fie mai tîrziu.

IV Mai întîi, deși atenienii aveau obiceiul să împartă între ei veniturile minei de argint de la Laurion [36], el singur a îndrăznit să se ridice-n fața poporului [37] și să spună că trebuie să se renunțe la împărțeală și cu banii aceia să pregătească trireme pentru războiul împotriva insulei Egina [38]. Într-adevăr, acest război bîntuia atunci cu furie în Hellada, iar egineții [39] stăpîneau marea cu o mulțime de corăbii. Spunînd așa, Themistocles i-a înduplecat foarte ușor, de vreme ce n-a mai ridicat sperietoarea cu Darius [40], nici cu perșii (căci ei erau departe și elenii nu prea se temeau c-au să vină iarăși), ci s-a folosit, tocmai la timp, de ura și de dorul de răzbunare pe care-l nutreau atenienii împotriva Eginei, pentru a-i îndupleca să înceapă pregătirile de război. Ei bine, o sută de trireme s-au făcut cu banii aceia, trireme de pe care chiar s-au și bătut atenienii împotriva lui Xerxes [41]. De atunci, a început să aducă, puțin cîte puțin, și să coboare pe cetățeni la mare, gîndindu-se că, în ce privește pedestrimea, ei nu sînt în stare să țină piept nici măcar vecinilor, dar că, sprijinindu-se pe puterea corăbiilor, vor putea nu numai să respingă pe dușmani, dar chiar să fie în fruntea întregii Hellade. În acest fel i-a făcut, după cum spune Plato, din hopliți [42], corăbieri și oameni ai mării și și-a ridicat învinuiri împotrivă-i, care ziceau că „Themistocles le-a smuls cetățenilor sulița și scutul și nu le-a lăsat decît banca și vîsla corăbierilor". Și a izbutit să facă acest lucru, cu toată potrivnicia lui Miltiades, după cum istorisește Stesimbrotos. Și dacă prin aceste fapte Themistocles a vătămat sau nu constituția în unele amănunte sau esența ei, să lăsăm să cerceteze alții în gîlceviri mai filozoficești [43] ; dar cum că mîntuirea le-a venit elenilor atunci de la mare și că cetatea Atenei au reînălțat-o din cenușă acele corăbii, multe dovezi o adeveresc, ba a mărturisit-o însuși Xerxes. Într-adevăr, deși armata lui pedestră era încă neatinsă, Xerxes [44], după înfrîngerea suferită de corăbiile sale, a părăsit Hellada ca un fugar, socotind că nu mai

poate ține piept atenienilor, și, după cum vedem, a lăsat în Hellada pe Mardonios mai mult ca să-i împiedice pe eleni să-l urmărească decît ca să-i supună.

V Unii spun că Themistocles s-a dedat cu tot zelul trebilor care-i aduceau mulți bani, din pricina dărniciei sale, judecînd astfel : fiind el foarte iubitor de jertfe și plăcîndu-i strălucirea luxului prin cheltuieli pentru cinstirea oaspeților, avea nevoie, firește, de îmbelșugate venituri. Alții, dimpotrivă, îl învinuiesc că dădea dovadă de multă cărpănoșie și zgîrcenie, de vreme ce trimitea în tîrg să fie vîndute pînă și legumele pe care le primea în dar [45]. O dată a cerut un mînz lui Philides [46], care avea o herghelie de cai, dar acela nu i-a dat. Themistocles l-a amenințat că pe loc o să-i schimbe casa într-un cal de lemn, spunîndu-i în acest fel, pe ocolite, c-o să-i ridice împotrivă unele neînțelegeri și judecăți [pe care le avea] cu niște rude.

În ambiție însă îi întrecea pe toți, astfel că, deși era tînăr și nu-și cîștigase încă vază, a înduplecat, prin stăruitoare rugăminți, pe Epicles din Hermiona [47], un chitarist pe care-l îndrăgiseră foarte mult atenienii, să vină la el acasă și să facă școală cu alții. Aceasta a făcut-o numai din ambiția de a-și vedea casa căutată și plină de multă lume.

Luînd parte la jocurile de la Olympia și luîndu-se la întrecere cu Kimon [48] în cheltuieli cu ospețe și coruri și la alte lucruri și găteli pline de strălucire, n-a izbutit să cîștige încuviințarea elenilor. Într-adevăr, elenii socoteau că astfel de străluciri sînt pe măsura lui Kimon, care era încă tînăr și care se trăgea dintr-o familie cu renume, dar Themistocles, cheltuind după cît se părea, bani luați cu-mprumut și căutînd să se ridice mai presus de teapa sa, și-a atras ponosul că-i sfruntat. A ieșit învingător, choreg fiind [49], la întrecerile de tragedii [50], atunci cînd lupta se dădea cu o mare înfierbîntează și ambiție și, drept mulțumită, a ridicat o placă amintitoare a izbînzii sale, purtînd următoarea inscripție : „Themistocles din Phrearrioi a fos choreg, Phrynihos a fost autorul, Adeimantos a fost arhonte" [51]. Totuși a izbutit să fie pe placul mulțimii, de vreme ce nu numai că spunea fiecărui cetățean pe nume, dar se și arăta un jude nepărtinitor în pricinile dintre cetățeni ; astfel, se spune că pe vremea cînd era strateg, Simonides din Keos [52] i-a cerut un lucru oprit de lege, dar Themistocles i-a spus : „Nici tu n-ai putea fi poet bun, dacă ți-ai cînta

versurile călcînd legile ritmului, nici eu n-aș fi un bun cîrmuitor al cetății, dacă aș face hatîruri împotriva legii". Și altă dată a mai luat în rîs pe Simonides și i-a zis că n-are minte cînd batjocorește atît de tare pe corintieni [53], locuitorii unei mari cetăți, iar el pune să i se zugrăvească chipul, cînd este atît de urît. Dar izbutind să fie din ce în ce mai mult pe placul poporului, în cele din urmă a intrat în mare dezbinare cu Aristides și l-a izgonit din cetate, ostracizîndu-l.

VI Și iată că persul cobora spre Hellada, iar atenienii se sfătuiau în adunare pe cine ar alege conducător al oastei. Se zice că toți se dădeau în lături de la sarcina conducerii de oști și nu cereau să fie aleși, înfricoșați fiind de grozăvia primejdiei, numai Epicydes [54], fiul lui Euphemides, unul dintre cei care se ocupau cu treburile obștești, straşnic la vorbă, dar slab la virtute și ușor de cumpărat cu bani, s-a înfățișat cerînd să fie ales și se părea că are sorți de izbîndă. Dar Themistocles, temîndu-se ca nu cumva să se prăbușească toată puterea atenienilor dacă Epicydes ar fi ales comandant, l-a cumpărat cu bani, izbutind să-l facă să se lase de ambiția sa.

Mai mult este lăudată și fapta lui Themistocles cu privire la tălmaciul soliei trimise de regele perșilor ca să ceară „pămînt și apă" [55]. Astfel, în urma unei hotăriri a poporului, el a dat poruncă să fie pus sub pază și ucis tălmaciul, pentru că îndrăznise să se folosească de limba elenilor spre a da grai unor porunci străine. Și se mai lăuda și ceea ce a făcut el cu Arthmios din Zeleea : la porunca lui Themistocles, și el, și copiii, și urmașii lui au fost înscriși în rîndul celor lipsiți de cinste, pentru că adusese aurul persan în Hellada. Dar cea mai mare faptă a lui este socotită curmarea războaielor și împăcarea cetăților între ele, pe care le-a nduplecat să lase la o parte dușmăniile spre a înfrunta războiul care le amenința pe toate. Se spune că alături de el, pentru atingerea acestui țel, a luptat și Cheileos din Arcadia.

VII Luînd el deci comanda, a început de îndată să-mbarce pe cetățeni pe trireme și căuta să-i înduplece să-și părăsească cetatea și să se-ntîlnească cu dușmanul cît mai departe de Hellada, pe mare. Dar, pentru că mulți se ridicau împotrivă-i, a trimis o mare armată în valea Tempe [56] cu lacedemonieni, pentru ca acolo să

înfrunte primejdia, că se părea că Thessalia încă nu trecuse de partea perșilor.

Dar, retrăgîndu-se și de acolo fără nici o ispravă iar thessalienii trecînd de partea regelui, toată Hellada, pînă-n Beoția, ținea cu perșii. Atenienii de-abia acum iau mai mult în seamă sfatul lui Themistocles cu privire la mare și-l trimit cu corăbii la Artemision [57], spre a fi de strajă strîmtorilor. Acolo însă elenii cereau ca Eurybiades [58] și lacedemonienii să aibă comanda, dar atenienii nu socoteau că se cuvine să fie sub comanda altora, de vreme ce ei îi întreceau pe toți la un loc prin mulțimea corăbiilor. Themistocles însă, dîndu-și seama de primejdie, nu numai că el însuși i-a dat comanda lui Eurybiades, dar a și început să liniștească pe atenieni, încredințîndu-i că, de se vor dovedi oameni cumsecade în timpul războiului, elenii, de bună voia lor, pe viitor le vor da ascultare. Prin această faptă, se vede că el a fost în cea mai înaltă măsură făuritorul mîntuirii Helladei și a adus slavă atenienilor, de vreme ce ei au întrecut pe dușmani prin vitejie și pe aliați prin bunăvoință.

Dar după ce corăbiile dușmane s-au apropiat de Aphetai [59], Eurybiades, înspăimîntat de mulțimea celor care se găseau la gura strîmtorii și aflînd că alte două sute de corăbii se-ndreaptă într-acolo pe deasupra insulei Scyathos [60], voia ca, în cea mai mare grabă, să se retragă înlăuntrul Helladei, să țină piept dușmanului în Peloponeș și să acopere corăbiile cu armata de uscat, socotind că este cu neputință să biruie puterea maritimă a regelui [61]. Eubeenii însă, temîndu-se ca nu cumva elenii să-i părăsească, au început să se sfătuiască în ascuns cu Themistocles, trimițînd la el pe Pelagon, cu o mare sumă de bani. Themistocles, luînd banii, după cum istorisește Herodot [62], i-a dat lui Eurybiades. În acest timp, dintre toți atenienii, cel mai mult i se împotrivea Arhiteles [63], care era comandantul „corăbiei sfinte" [64], dar care neavînd bani să plătească corăbierilor, se grăbea să se retragă. Themistocles a aţiţat și mai mult pe oamenii de pe triremă împotriva lui, astfel că au dat fuga și i-au smuls mîncarea. Arhiteles era tare descurajat și îndurerat din pricina acestei întîmplări, iar Themistocles i-a trimis, într-un coș, de mîncare, pîine și carne, și a pus în fundul coșului un talant de argint, îndemnîndu-l să mănînce în liniște și, a doua zi, să aibă grijă de oamenii de pe vas, că, de nu va avea, îl va învinui în fața concetățenilor că a primit

bani din partea dușmanilor. Aceste lucruri le istorisește Phanias din Lesbos.

VIII Luptele care s-au dat atunci în strîmtoare [65] împotriva corăbiilor dușmane n-au adus o mare lămurire, dar, prin încercările făcute, elenii au tras mari foloase, învățînd, chiar din fapte săvîrșite în fața primejdiei, că nici mulțimea corăbiilor, nici podoabele și strălucirile semnelor de pe corăbii, nici strigătele pline de îngîmfare și nici cîntecele de izbîndă dușmane nu pot să vîre frica în cei care știu să se ia la harță și au curajul să se bată, ci că trebuie să disprețuiască astfel de lucruri și să se năpustească asupra trupurilor dușmane și cu ele încleștîndu-se, să dea bătălia. Acest lucru înțelegîndu-l și Pindar, se pare că n-a spus vorbe lipsite de frumusețe despre bătălia de la Artemision, zicînd :

Fiii atenienilor aci au pus
Strălucita temelie a libertății.

Într-adevăr, curajul este începutul biruinței. Artemision este un colț de pămînt al Eubeei, mai sus de Hestiaia, desfășurîndu-se spre miazănoapte, iar în fața lui se găsește cetatea Olizon [66] care a fost pe vremuri sub stăpînirea lui Philoctet. Artemision are un templu nu prea mare, închinat zeiței Artemis numită „cea de răsărit", în jurul căruia au crescut copaci, iar de jur-împrejur au fost ridicate coloanele unui portic de marmură albă. Iar marmura, dacă o freci cu mîna, capătă și mirosul și culoarea șofranului. Pe una dintre coloane este săpată următoarea inscripție :

Multe și felurite neamuri de bărbați din ținutul Asiei,
Fiii atenienilor, aici pe mare,
Le-au răpus în lupte, iar oastea perșilor pierit-a.
Ție, Artemis, fecioară, ridicatu-ți-au monumentul.

Se vede și acum un loc pe țărmul mării, în mijlocul unui larg ocol, unde iese din adînc nisip amestecat cu cenușă și negricios, ca și cînd ar fi fost trecut prin foc, în care se crede că au ars sfărîmăturile de corăbii și morții căzuți în luptă.

IX Venind și la Artemision vestea despre cele întîmplate la Thermopyle și aflîndu-se că Leonidas a căzut în luptă și că Xerxes

este stăpîn pe toate căile de uscat, corăbiile elenilor au început să se retragă mai înlăuntrul coastelor Helladei, în timp ce atenienii îi acopereau pe toți cu corăbiile lor și erau tare mîndri de faptele săvîrșite. Iar Themistocles, plutind pe lîngă țărm și oprindu-se în locurile în care socotea că neapărat dușmanii vor debarca și se vor adăposti, punea să scrie pe pietre cu litere mari ca să se vadă. Unele pietre le găsea întîmplător acolo, iar altele le așeza el însuși prin porturi și pe unde erau izvoare de apă de băut. Prin înscrisurile de pe pietre, el le crăinicea ionienilor că au datoria, de le e cu putință, să treacă de partea lor, că le sînt părinți și înfruntă marea primejdie pentru libertatea lor, iar de nu pot, atunci să pricinuiască neajunsuri dușmanilor în timpul luptelor și să le aducă mare tulburare. El socotea că prin aceste îndemnuri sau va face pe ionieni să treacă de partea elenilor sau va pricinui tulburarea, semănînd printre perși neîncrederea în ei.

Și revărsîndu-se armata lui Xerxes, de sus, prin Dorida [67] în Focida [68] și pustiind cu foc cetățile foceenilor, elenii nu voiau să le mai țină piept, deși atenienii îi rugau fierbinte să li se împotrivească în Beoția, spre a apăra Attica, așa cum le săriseră și ei în ajutor pe mare, la Artemision. Dar nimeni n-asculta de ei, ci toți voiau să apere Peloponesul [69] și porniseră chiar să adune toate oștile la sud de istmul de Corint și să tragă un zid de-a latul istmului de la o mare la cealaltă. Atunci, pe atenieni aci i-apuca mînia că fuseseră trădați, aci-i cuprindea descurajarea și deznădejdea că-s lăsați singuri, căci nici nu se gîndeau să dea singuri bătălia împotriva unor mulțimi de oști atît de uriașe. Iar de singurul lucru care trebuia făcut în acea împrejurare, anume să părăsească cetatea și să se-mbarce pe corăbii, cea mai mare parte nici nu voiau să audă, gîndind că nici nu mai au nevoie de biruință și nici nu mai știu ce este aceea mîntuire, dacă lasă-n pradă și templele zeilor și mormintele părinților.

X Atunci, într-adevăr, Themistocles, nemaiputînd să-i țină sub ascultare cu glasul judecății și al bunelor chibzuințe, a pus în mișcare mașinăria [70], așa cum se-ntîmplă la jucarea unei tragedii, și a început să le vestească și oracole. Astfel, Themistocles a socotit drept un semn faptul că șarpele zeiței Athena [71] n-a mai fost văzut în altar în acele zile, iar preoții, găsind neatinse prinoasele pe care i le aduceau în fiecare zi, au vestit poporul despre întîmplare. Ei bine, Themistocles le tălmăcea semnul spunîndu-le că zeița a părăsit cetatea, ca să-i

îndrumeze spre mare. Şi prin tălmăcirea oracolului încerca să cîştige ascultarea poporului, spunînd că „zidul de lemn“ [72] nu-i altceva decît mulţimea corăbiilor. Le mai spunea că zeul [73] numeşte insula Salamina „zeiască“ şi nu „groaznică“ şi nici „aducătoare de năpastă“, de vreme ce insula avea să dea numele unei mari izbînzi a elenilor. Izbutind să-i înduplece cu sfatul său, porunceşte să se scrie o hotărîre ca cetatea să fie lăsată în paza zeiţei Athena, „protectoarea oraşului Atena“, iar toţi cei care erau de vîrsta luptătorilor să se urce pe trireme, iar copiii şi femeile şi sclavii să şi-i pună la adăpost, fiecare cum va putea. Votîndu-se hotărîrea, cei mai mulţi atenieni şi-au dus copiii şi femeile la Troizena [74], iar troizenienii i-au primit cu cea mai mare bunăvoinţă. Într-adevăr, nu numai că au hotărît în ecclesia să-i hrănească ei înşişi, dînd fiecăruia cîte doi oboli, dar li s-a îngăduit şi copiilor să ia fructe de unde vor vrea şi încă să le mai plătească şi dascălilor pentru învăţătura lor.

Hotărîrea poporului a scris-o Nicagoras [75]. Dar atenienii neavînd bani în vistieria statului, Aristoteles spune că areopagiţii [76] au făcut rost de cîte opt drahme pentru fiecare ostaş [77] şi astfel au ajutat, în cea mai mare măsură, la umplerea triremelor cu ostaşi. Cleidemos [78] socoteşte că şi asta a fost pusă la cale de Themistocles. Astfel, el spune că în timp ce atenienii se coborau în portul Pireu, Gorgona [79] de pe statuia zeiţei Athena s-a făcut nevăzută. Themistocles, prefăcîndu-se că o caută şi cotrobăieşte prin toate colţurile, a dat peste o grămadă de bani ascunsă printre hîrburi. Banii au fost încredinţaţi vistieriei şi s-au găsit deci destui [bani] cu ce să se strîngă cele trebuincioase ostaşilor, care s-au urcat pe corăbii. Iar cînd întreaga cetate se urca şi pornea pe corăbii, pentru unii era o privelişte plină de jale, iar altora li se părea o minune de curaj, că, în timp ce-şi trimiteau rudele în altă parte, ei înşişi rămîneau neclintiţi în faţa gemetelor, lacrimilor şi îmbrăţişărilor părinţilor şi porneau spre insulă, la luptă. Grea milă mai făceau şi mulţi dintre cetăţenii lăsaţi pe loc din pricina bătrîneţii. O gingaşă jale se abătea asupra lor văzînd cum şi animalele din jurul casei, urlînd de durerea despărţirii, alergau încoace şi-ncolo pe lîngă stăpîni, care se urcau pe corăbii.

Între altele, se povesteşte cum cîinele lui Xantippos [80], tatăl lui Pericles, neputînd răbda despărţirea de stăpînul său, s-a aruncat în mare şi, înotînd pe lîngă triremă, a ajuns în Salamina, dar, sleit de oboseală, a murit pe loc. Se arată pînă şi astăzi un mormînt, numit „mormîntul cîinelui“, despre care se spune că este al acelui cîine.

XI Slăvite erau firește aceste fapte ale lui Themistocles. Dar el, dîndu-şi seama că atenienii se gîndesc cu durere la Aristides şi că se tem ca nu cumva, fiind plin de mînie, să se dea de partea perşilor şi să prăpădească întreaga Helladă (Aristides fusese ostracizat de popor înainte de izbucnirea războiului, din îndemnul lui Themistocles), Themistocles scrie şi crăineşte o hotărîre prin care statornicea că le este îngăduit celor care-şi părăsiseră patria înainte de un anumit timp, să se întoarcă şi să pună fapta şi cuvîntul lor la lucru pentru ca, împreună cu ceilalţi cetăţeni, să aducă cel mai mare bine Helladei. Eurybiades avea comanda corăbiilor, datorită vazei de care se bucura Sparta, dar se dovedea lipsit de curaj în faţa primejdiei şi voia să ridice ancora şi să plutească spre Isthm, unde se şi strînsese pedestrimea peloponesienilor. Themistocles însă i se împotrivea. Atunci se zice că s-au rostit şi faimoasele cuvinte, după cum urmează. Eurybiades către Themistocles : „Themistocles, la jocuri, cel care iese înainte din rînd, primeşte lovituri“. „Da, a răspus Themistocles, dar nici cei care rămîn în urmă nu primesc cununa biruinţei“. Eurybiades a ridicat toiagul ca să-l lovească, dar Themistocles i-a zis : „Loveşte, dar ascultă !“. Eurybiades s-a minunat de blîndeţea lui Themistocles şi i-a poruncit să vorbească, iar Themistocles, vorbindu-i, l-a adus la cuvîntul său de mai înainte. Iar cînd cineva a zis că un om care nu mai are cetate nu poate să dea sfaturi bune celor care trebuie să-şi părăsească patria, Themistocles întorcîndu-i cuvîntul, i-a zis : „Om rău ce eşti, noi am părăsit şi case şi ziduri fiindc-am socotit că nu se cade să rămînem robi unor lucruri neînsufleţite, dar noi avem cea mai mare cetate din cîte sînt în Hellada, anume cele două sute de trireme, care pînă acum stau de strajă şi sînt gata să sară să vă apere, aşa cum voiţi, iar dacă iarăşi ne părăsiţi, lăsîndu-ne în seama duşmanului, îndată se va afla în Hellada că atenienii au dobîndit o cetate liberă şi un pămînt mai bun decît cel pe care-l părăsiseră“. Zicînd Themistocles aşa, gîndul unei temeri a pus stăpînire pe Eurybiades : îi era frică să nu-l părăsească atenienii şi să se ducă în altă parte. Iar cînd un eretrian [81] a dat să spună ceva, Themistocles i-a zis : „Şi voi vorbiţi de război, care sînteţi ca sepia : aveţi spadă, dar n-aveţi inimă ?“[82].

XII Se spune că Themistocles se găsea sus, pe puntea corăbiei, şi vorbea despre aceste lucruri, cînd deodată s-a zărit o bufniţă venind în zbor din dreapta corăbiilor şi aşezîndu-se pe catarg. Asta i-a făcut

[pe greci] şi mai mult să dea ascultare lui Themistocles, să se pregătească de luptă. Dar cînd marea mulţime a corăbiilor duşmane se revărsa pe lîngă Attica, drept la Phaleron şi acopereau parcă ţărmul, atît de multe erau, iar regele perşilor se vedea coborînd cu pedestrimea deasă spre mal şi cînd, astfel, puterile duşmanilor s-au strîns la un loc, iarăşi s-au năruit în sufletele elenilor sfaturile lui Themistocles şi iarăşi au început să-şi întoarcă privirile speriate spre Isthm, mîniindu-se dacă cineva le mai spunea ceva, şi s-au hotărît ca, în timpul nopţii, să se retragă. Şi chiar se şi dăduse cîrmacilor corăbiilor o astfel de poruncă. Atunci Themistocles, gîndindu-se cu groază că elenii ar putea pierde ajutorul pe care li-l puneau la-ndemînă aşezarea locului şi strîmtoarea şi se vor împrăştia fiecare în cetatea lui, a născocit şi a pus la cale şiretenia cu Sicinnos. Sicinnos era persan de neamul lui, rob, cu bună inimă pentru Themistocles şi era şi îndrumătorul copiilor lui. Themistocles îl trimite-n ascuns la Xerxes, poruncindu-i să-i spună aşa : „Themistocles, comandantul atenienilor, voind să treacă de partea regelui, îl vesteşte, el cel dintîi, că elenii au de gînd să fugă şi-l îndeamnă să nu-i lase să fugă, ci, acum, cînd sînt cuprinşi de frică, fiindcă sînt despărţiţi de pedestrime, să pornească atacul împotriva lor şi să le nimicească puterea pe mare". Xerxes s-a bucurat, luînd aceste vorbe drept mărturiile unei mari bunăvoinţe şi a trimis îndată poruncă la comandanţii corăbiilor să se îmbarce în linişte pe corăbii, dar să pornească de îndată cu două sute de corăbii şi să astupe cu ele orice ieşire din strîmtoare şi să înconjoare insulele, pentru ca nici un picior de duşman să nu scape. Şi în timp ce se îndeplinea porunca regelui, Aristides, fiul lui Lysimahos, aflînd cel dintîi de cele ce se petreceau, s-a dus în cortul lui Themistocles, deşi nu-i era prieten, căci fusese ostracizat din pricina lui, aşa cum s-a spus. Themistocles, cunoscînd bine virtutea lui Aristides şi bucurîndu-se că era de faţă, i-a spus ceea ce pusese la cale, în legătură cu Sicinnos, şi l-a rugat să pornească alături de el să sfătuiască şi să îndemne pe eleni, ca să dea bătălia în strîmtoare.

Aristides, lăudînd pe Themistocles, s-a dus la comandanţi şi la căpitanii triremelor şi i-a îndemnat la luptă. Dar cum ei încă nu credeau cele ce li se spuneau, s-a văzut venind, de bună voie, o triremă fugită de la Tenos [83], pe care o cîrmuia Panaitios, ca să le vestească încercuirea, astfel că elenii au pornit cu mînie, de nevoie, să înfrunte primejdia.

XIII De la revărsatul zorilor, Xerxes se aşezase sus, pe o înălţime, ca să privească corăbiile şi rînduirea lor pentru bătălie, după cum istoriseşte Phanodemos [84], mai sus de templul lui Heracles, unde insula este despărţită de Attica printr-un mic gît de mare. Aristodoros [85] spune că Xerxes se aşezase la hotarul cu Megara, mai sus de aşa-zisele „Coarne" [86]. Pusese să i se aducă un tron de aur şi să fie lîngă el scribi cît mai mulţi care aveau poruncă să scrie tot ceea ce vor vedea că se întîmplă în timpul bătăliei.

Themistocles tocmai aducea un sacrificiu lîngă trirema de comandă [87] cînd i-au fost aduşi trei prinşi de război, minunat de frumoşi la chip şi îmbrăcaţi cu o deosebită strălucire în prea frumoase haine şi purtînd podoabe de aur. Se spunea că sînt fiii Sandaucei, sora regelui, şi ai lui Artauctes. În clipa cînd i-a văzut prezicătorul Euphrantides, o flacără mare şi strălucitoare a vîlvorit de pe jertfă şi s-a auzit, semn zeiesc, un strănut din dreapta. Euphrantides, luîndu-l pe Themistocles de mîna dreaptă, l-a îndemnat să-i jertfească şi, rugîndu-se, să-i juruiască pe toţi lui Dionysos „mîncător de carne crudă" [88], căci numai astfel va fi scăpare şi biruinţă pentru eleni. Themistocles a rămas îngrozit de această prezicere, care era nemaipomenită şi înfiorătoare, dar, aşa cum se-ntîmplă în marile încordări şi în clipe grele, mulţimea aştepta scăparea mai mult de la lucrurile neprevăzute de minte decît de la cele bine chibzuite, iar ostaşii au început cu toţii să cheme zeul în ajutor şi, ducînd pe prinşi la altar, i-au silit [pe sacrificatori] să îndeplinească jertfa, aşa cum spusese prezicătorul. Această întîmplare a povestit-o Phanias din Lesbos, om învăţat şi cunoscător în ale istoriei.

XIV În ceea ce priveşte mulţimea corăbiilor duşmane, poetul Eshiles, ca unul care ştia şi întîrea cele spuse, în tragedia *Perşii* zice aşa :

> Xerxes, ştiu bine, avea o mie de corăbii.
> Uşoare şi sprintene-i erau de două ori o sută
> Şi-ncă şapte : aşa umblă vorba.

Trireme attice erau o sută şi optzeci şi fiecare din ele avea sus pe punte optsprezece luptători, dintre care patru arcaşi, iar ceilalţi hopliţi. Se pare că Themistocles a cunoscut tot aşa de bine vremea cît şi locul cînd trebuia să se dea bătălia. Astfel, el n-a îngăduit să se aşeze triremele cu faţa la duşmani mai înainte de a sosi ceasul

în care un vînt minunat sufla dinspre mare şi mîna valurile din larg spre strîmtoare. Acest vînt nu era vătămător pentru corăbiile elene, care erau puţin scufundate în apă şi scunde. Dimpotrivă, corăbiile persane aveau pupa mult ridicată şi punţile erau înalte şi pluteau anevoie, iar valurile stîrnite de vînt le tulburau mersul şi le întorceau flancul spre eleni, care se mişcau repede şi erau cu ochii la Themistocles, căci el urmărea cele ce se-ntîmplau şi mai ales îl vedea pe Ariamenes, comandantul corăbiilor lui Xerxes, şezînd pe o corabie mare, întocmai ca pe un zid, şi aruncînd cu săgeţi şi cu sulițe.

Ariamenes era un om de nădejde şi cel mai drept şi mai curajos dintre fraţii regelui. Ei bine, Ameinias din Deceleea[89] şi Socles Pedieus[90] au dat năvală cu trirema lor spre corabia lui, iar cele două corăbii s-au ciocnit una de alta şi, izbindu-se între ele, s-au agăţat. Ariamenes a sărit de pe vasul său pe triremă, iar Ameinias şi Socles[91], ţinîndu-i piept şi izbindu-l cu lăncile, l-au aruncat în mare. Artemisis[92], recunoscîndu-i trupul care era purtat de valuri, împreună cu celelalte corăbii, l-a luat şi l-a dus lui Xerxes.

XV Cînd bătălia se dădea cu furie, se zice că o mare lumină s-a văzut că se aprinde şi străluceşte dinspre localitatea Eleusis şi un vuiet şi glas mare a răsunat în valea Thriasion pînă la mare, ca şi cînd o mare mulţime de oameni, învălmăşită la un loc, prăznuiau pe Ianchos[93]. Iar de la mulţimea celor care lărmuiau, se părea că, de pe pămînt, se ridică puţin cîte puţin un nor şi că se întoarce şi apoi se lasă peste trireme. Altora li s-a părut că văd stafii şi chipuri de oameni înarmaţi care întindeau mîinile de la Egina spre triremele greceşti şi se părea că sînt Eacizii[94], pe care-i chemaseră cînd se rugau zeilor să le vină în ajutor. Ei bine, cel dintîi care a capturat o corabie duşmană a fost Lycomedes, atenian, comandant de corabie. El a tăiat însemnele corăbiei[95] şi le-a dus drept ofrandă lui Apollo purtător de cunună de lauri de la Phlyeis. Iar ceilalţi, ajungînd să fie tot atît de mulţi cît duşmanii, au respins corăbiile vrăjmaşe care înaintau numai cîte o parte în strîmtoare şi se ciocneau unele de altele. Duşmanii au rezistat pînă la căderea nopţii.

În acest chip au repurtat elenii, după cum spune Simonides, acea falnică şi vestită biruinţă navală decît care, nici elenii, nici

străinii n-au săvîrşit ceva mai strălucit. Biruinţa a fost cîştigată datorită curajului şi bărbăţiei tuturor celor care au luat parte la luptă, dar şi datorită inteligenţei şi străşniciei lui Themistocles.

XVI Iar după bătălia pe mare, Xerxes fiind nespus de înfuriat din pricina înfrîngerii, a pornit să ducă armata pedestră împotriva elenilor la Salamina, pe un zăgaz pe care începuse să-l ridice între Attica şi Salamina. Atunci Themistocles, dorind să-l încerce pe Aristides cu vorba, a spus că ar fi bine să pornească cu corăbiile spre Hellespont şi să strice podul de vase peste care trecuse Xerxes armata „pentru ca, după cum zicea el, să capturăm Asia în Europa". Dar Aristides tare s-a supărat de acest cuvînt şi i-a zis : „Pînă acum ne-am bătut şi am învins un duşman necumpătat, dar dacă vom închide în Hellada şi vom aduce în starea desnădejde pe un om care are în puterea sa atîta noian de oaste, n-o să mai privească bătălia în linişte, şezînd sub un umbrar de aur, ci, fiind gata să întreprindă orice din pricina ameninţării primejdiei, şi fiind de faţă peste tot el însuşi în persoană, nu numai că va drege înfrîngerea, dar va chibzui mai bine despre toate. Deci, – i-a mai zis – nu trebuie, Themistocles, să stricăm podul de vase, ci, dimpotrivă, dacă este cu putinţă, să durăm altul şi să-l dăm afară din Europa cît mai repede pe acest om". „Ei bine, i-a răspuns Themistocles, dacă tu crezi că aşa este potrivit, acum este ceasul în care noi toţi trebuie să cercetăm şi să punem la cale alungarea lui cît mai grabnică din Hellada". Şi hotărînd ei aşa, Themistocles a trimis pe unul dintre eunucii regelui, găsit printre cei prinşi în bătălie, Arnakes pe numele lui, poruncindu-i să-i spună regelui aşa : „Elenii, învăpăiaţi de izbînda biruinţii pe mare, au hotărît să pornească pe mare spre Hellespont ca să strice podul de vase, dar Themistocles, purtînd de grijă regelui, îl îndeamnă să pornească în grabă spre marea lui şi s-o treacă, în timp ce el însuşi faţă de aliaţi o să născocească unele pricini de zăbavă şi de şovăire în timpul urmăririi". Auzind fugarul aceste cuvinte şi fiind cuprins de teamă, a pornit în grabă să se retragă. Iar o dovadă a înţelepciunii lui Themistocles şi Aristides s-a vădit în bătălia cu Mardonios, la Plateea[96], unde, bătîndu-se numai cu o mică parte a oştirii lui Xerxes, s-au avîntat în primejdia hotărîtoare.

XVII Dintre cetăți, Herodot spune că, în bătălie, printre cei dintîi au fost eginețiі, dară pe Themistocles – deși nu-i prea erau bine voitori, căci îl pizmuiau – toți l-au recunoscut că stătuse în fruntea tuturor. Într-adevăr, cînd comandanții s-au retras în Isthmul de Corint, au trecut la vot, luînd voturile de pe altar [97], fiecare s-a proclamat pe sine cel dintîi în virtute, apoi, imediat după sine, pe Themistocles. Iar lacedemonienii, luîndu-l cu ei la Sparta, lui Eurybiades i-au dat, drept premiu al vitejiei, iar lui Themistocles, drept premiu al înțelepciunii, cîte o cunună [98] împletită din ramuri de măslin și i-au mai dăruit și cel mai frumos car din cetate și au pus ca trei sute de tineri să-l însoțească pînă la hotare [99]. Și se spune că la jocurile de la Olympia, care s-au ținut după aceea, cînd a intrat Themistocles în stadion [100], spectatorii au uitat de cei care se întreceau la jocuri și toată ziua l-au privit neîncetat pe el și-l arătau oaspeților, minunîndu-se de el și aplaudîndu-l, încît și el, cuprins de bucurie, a spus către prietenii săi că în acea zi a cules rodul ostenelilor lui pentru Hellada.

XVIII El era, într-adevăr, din fire foarte iubitor de cinstire, dacă ne este îngăduit s-o dovedim și prin unele amintiri care se păstrează despre el. Astfel, fiind reales de cetate comandantul corăbiilor, nu mai îndeplinea nici o treabă, atunci cînd se ivea, nici dintre cele particulare, nici dintre cele publice, ci orice lucru se ivea și care ar fi trebuit îndeplinit pe loc, el îl amîna pentru ziua cînd aveau să se îmbarce pe corăbii și să pornească pe mare, pentru ca, avînd de pus la cale, în același timp, o mulțime de lucruri și avînd să stea de vorbă cu oameni de tot felul, să se arate că este mare și are o foarte mare putere.

Cercetînd, pe malul mării, corpurile celor căzuți în luptă și zărind la morți brățări și coliere de aur, el a trecut mai departe, dar arătîndu-i-le unui prieten care venea în urma lui, i-a zis: „Ia-le pentru tine, căci tu nu ești Themistocles". Era apoi un oarecare Antiphates, unul dintre tinerii frumoși care mai înainte se purtase foarte disprețuitor cu Themistocles, dar mai tîrziu, văzînd faima de care se bucura, începuse să-l lingușească – Themistocles însă i-a zis: „Tîrziu, măi băiete, dar amîndurora, în același timp, ne-a venit mintea la loc". A mai spus apoi Themistocles că atenienii nici nu-l cinstesc, nici nu se uită cu plăcută mirare la el, dar că,

în timp de furtună, aleargă la el ca să se adăpostească, ca sub un platan, iar cînd se face timp frumos, îl ciugulesc și-l ciumpăvesc. O dată, un cetățean din Seriphos [101] i-a spus că slava de care se bucură nu i se datorește lui, ci cetății: „Adevăr grăiești, i-a spus Themistocles, dar nici eu n-aș fi ajuns vestit, dacă aș fi fost din Seriphos; nici tu dacă ai fi fost din Atena". Un altul, unul dintre comandanții care părea că făcuse și el ceva folositor pentru cetate, se purta obraznic față de Themistocles și tot punea faptele sale alături de faptele lui Themistocles. Themistocles i-a spus: „O dată sărbătoarea s-a gîlcevit cu ziua de lucru. Ziua de lucru se plîngea că ea este plină de treburi și de zbucium, pe cînd în ziua de sărbătoare, toți gustă și se bucură de cele pregătite în timpul ei. «Adevărat grăiești, i-a răspuns ziua de sărbătoare, dar dacă n-aș fi eu, n-ai fi nici tu». Ei bine, a zis Themistocles aceluia, dacă n-aș fi existat eu, atunci unde ați fi voi acum?"

Fiul lui Themistocles se purta obraznic cu maică-sa și, datorită ei, și cu el. Themistocles atunci a spus că fiul său are cea mai mare putere dintre toți elenii, căci în fruntea elenilor stau atenienii, în fruntea atenienilor stă el, pe el îl conduce soția, iar pe soție, fiul său. Voind să fie un om aparte în toate, cînd a dat veste că vinde un loc, a poruncit să se spună că are și un vecin bun. Iar cînd mulți tineri îi peteau fata, preferînd un tînăr cuviincios altuia bogat, a spus că el caută un bărbat care are nevoie de bani, și nu bani care au nevoie de un bărbat. Astfel era el în vorbele de duh.

XIX De îndată ce acele măreție fapte au fost săvîrșite, Themistocles a și început să ridice cetatea pustiită de foc și să dureze un zid în jurul ei, cumpărînd pe efori [102] ca să nu se împotrivească, după cum spune Theopompos [103], iar după cum istorisesc cei mai mulți, înșelîndu-i. Într-adevăr, Themistocles s-a dus la Sparta, în chip de solie. Spartanii îl învinuiau că atenienii ridică ziduri în jurul cetății, și chiar Polyarhos, care fusese trimis într-adins din Egina, îl acuza, dar Themistocles răspundea că nu-i adevărat și-i îndemna să trimită la Atena martori oculari, voind, prin aceasta, să dea răgaz ridicării zidurilor și să pună la îndemîna atenienilor ostatici pentru el. Așa s-a și întîmplat. Într-adevăr, lacedemonienii, deși au aflat adevărul, nu i-au făcut nici un rău, ci, ascunzîndu-și mînia, l-au lăsat să plece. După aceea, a construit portul Pireu, dîndu-și seama de buna așezare a locului și, prin aceasta, nu

numai că a pus întreaga cetate în legătură cu marea, dar, într-un chip oarecare, a şi dus o politică în totală potrivnicie cu vechii regi. Într-adevăr, aceia, după cum se spune, străduindu-se să îndepărteze pe cetăţeni de la mare şi să-i obişnuiască să-şi ducă viaţa fără să călătorească pe mare, ci să cultive pămîntul, au născocit povestea cu zeiţa Athena, cum că, certîndu-se cu Poseidon, în faţa scaunului judecăţii, pentru pămîntul pe care se găsea oraşul, a biruit numai fiindcă le-a arătat judecătorilor măslinul. Iar Themistocles n-a lipit Pireul de Atena, cum zice poetul comic Aristofan [104], ci a unit cetatea cu Pireul şi pămîntul cu marea. Prin aceasta el a şi sporit puterea poporului împotriva aristocraţiei şi l-a umplut de curaj, de vreme ce puterea trecuse acum în mîna vîslaşilor şi comandanţilor de vîslaşi şi a ajutoarelor de comandanţi de vas. De aceea, şi tribuna de pe Pnyx [105], care fusese făcută cu faţa spre mare, mai în urmă cei treizeci de tirani [106] au întors-o cu faţa spre ţarină, socotind că puterea pe mare înseamnă începutul democraţiei, pe cînd cei care cultivă pămîntul rabdă mai uşor oligarhia [107].

XX Dar Themistocles se gîndea şi mai mult la puterea [Atenei] pe mare. Într-adevăr, după alungarea lui Xerxes, flota elenilor s-a dus în Pagasai [108], unde îşi petrecea iarna. Themistocles, vorbind în ecclesia, a spus că are un lucru folositor şi mîntuitor pentru ei, dar că nu-l poate da în vileag în faţa tuturor. Atunci atenienii l-au îndemnat să-l spună numai lui Aristides şi să facă ce va zice el. Themistocles i-a spus lui Aristides că se gîndeşte să dea foc la depozitul de vase al elenilor, iar Aristides, prezentîndu-se în faţa poporului, a spus că nu există nimic mai folositor, dar nici mai nedrept decît ceea ce plănuieşte Themistocles. Atunci atenienii au poruncit lui Themistocles să nu-şi aducă planul la îndeplinire.

La adunările Amphicţionilor [109], lacedemonienii au propus să fie îndepărtate din această adunare cetăţile care nu luaseră parte la luptă alături de toţi elenii împotriva perşilor, dar Themistocles, temîndu-se ca nu cumva, dacă vor înlătura din adunare pe thessalieni şi pe argieni şi încă şi pe thebani, spartanii să fie stăpînii votului [110] şi hotărîrile lor să fie singurele primite, a luat apărarea cetăţilor şi a schimbat părerea pylagorilor [111], arătîndu-le că numai treizeci şi una de cetăţi au luat parte la război, şi cele mai multe dintre ele sînt mici şi că deci există primejdia ca adunarea să fie

alcătuită numai din două sau trei cetăţi, cele mai mari, dacă restul Helladei va fi înlăturat din adunare. De atunci a lovit şi mai tare în spartani, care au început să-l încarce pe Kimon cu cinstiri, spre a ridica astfel o stavilă în viaţa politică împotriva lui Themistocles.

XXI Dar Themistocles începuse să fie nesuferit chiar şi aliaţilor, căci da tîrcoale prin insule şi cerea bani. Aşa s-a întîmplat, între altele, cu locuitorii insulei Andros [112]. După cum spune Herodot, cînd le-a cerut bani, Themistocles chiar a şi avut cu ei un schimb de cuvinte. Astfel, Themistocles le-a spus că a adus cu el doi zei : Sfatul şi Constrîngerea. Andrienii i-au răspuns că şi la ei există doi mari zei, Sărăcia şi Lipsa, care-i opresc să dea bani. Poetul Timocreon din Rhodos [113] îl atacă, în nişte versuri, cu foarte mult venin, învinuindu-l că, fiind cumpărat, mijlocise întoarcerea unor exilaţi, dar că pe el, deşi-i era oaspete şi bun prieten, îl alungase [114] tot din pricina banilor. Timocreon zice aşa :

Dar dacă tu slăveşti pe Pausanias [115], sau pe Xantippos [116]
Sau pe Leotychidas [117], eu ridic în slavă pe Aristides,
Bărbat din Atena cea sfîntă. Nu-i altul mai presus,
De vreme ce pe Themistocles îl urăşte Latona [118],
Că-i un trădător, un nedrept, un mincinos. El, Themistocles,
Înduplecat de un netrebnic bănuţ, s-a-mpotrivit
Ca Timocreon, prietenu-i, să se întoarcă
În Ialysos [119], patria-i dragă.
Şi-apoi, talanţi de argint trei primind – duce-s-ar pe pustii –
Pe unii adusu-i-a-n patrie, în pofida dreptăţii,
Iar pe alţii izgonit-a şi ucis-a, umplîndu-se de bani.
Iar la Isthmul de Corint – vai, ce ris – el ospăta întreg poporul
Cu carne rece. Întreg poporul mînca şi-i ura
O nouă primăvară să nu mai ajungă.

Mult mai necuviincioase şi sfruntate sînt batjocurile pe care le-a azvîrlit Timocreon împotriva lui Themistocles, după ce a fost exilat şi osîndit, într-o poezie al cărei început suna aşa :

Muză, dă slavă
Acestui cînt printre elini,
Precum se cade şi e drept.

Se spune că Timocreon a fost exilat deoarece se dăduse de partea perşilor, iar Themistocles a adus şi el votul său împotriva lui. Iar cînd Themistocles însuşi a fost învinuit că se dăduse de partea perşilor, Timocreon a scris aceste versuri împotrivă-i :

Iată deci că nu e singur Timocreon care-a încheiat cu perşii
Învoieli cu jurămînt, ci-s încă şi alţi netrebnici.
Deci nu sînt numai eu vulpe cu coada tăiată,
Ci-s şi-alte multe vulpi cu coada-ntreagă.

XXII Şi începînd atenienii, din pizmă, să-i aducă învinuiri cu mare plăcere, Themistocles era silit să-i supere, tot vorbind în adunare despre propriile-i fapte. Iar Themistocles a zis către cei ce nu-l puteau suferi : „De ce vă supăraţi cînd vă fac bine aceiaşi oameni ?"

Mult le-a mai răscolit pizma Themistocles cînd a ridicat un templu zeiţei Artemis, pe care a numit-o „Buna sfătuitoare", voind să arate că el dăduse cele mai bune sfaturi cetăţii şi tuturor elenilor. Templul l-a ridicat aproape de propria-i casă, în Melite [120], unde aruncă acum călăii trupurile celor ucişi şi unde aduc frînghiile şi hainele spînzuraţilor. Iar statuia lui Themistocles se putea vedea în templul „Bunei sfătuitoare" pînă în vremea noastră. Themistocles pare că n-a avut numai un suflet, ci şi o înfăţişare de erou. Iar ostracismul l-au întrebuinţat împotriva lui atenienii fiindcă doreau să-i împiedice prea marea trecere şi înălţare deasupra celorlalţi, aşa cum obişnuiau să facă [atenienii] împotriva tuturor celor pe care-i socoteau că-s de nesuferit datorită trecerii lor în faţa poporului şi nepotriviţi cu egalitatea democratică. Ostracismul, de altfel, nu era o pedeapsă, ci o mîngîiere şi o uşurare adusă pizmei, care simţea o mare plăcere să umilească pe cei care se ridicaseră prea sus şi care-şi revărsa ura acoperindu-i cu această necinste.

XXIII Plecînd deci Themistocles din cetate şi ducîndu-şi viaţa la Argos, întîmplarea cu Pausanias a dat duşmanilor prilej să se năpustească asupra lui. Iar cel care a întocmit în scris învinuirea de trădare împotriva lui a fost Leobotes al lui Alcmaion din Agraulis, şi a avut tovarăşi de învinuire pe spartani. Într-adevăr, Pausanias, săvîrşind acele fapte de trădare, mai întîi nu i le-a destăinuit lui Themistocles, tocmai pentru că-i era prieten. Dar cînd l-a văzut

izgonit din cetate şi suferind din greu exilul, a prins curaj şi l-a chemat poftindu-l să-i fie tovarăş la cele ce punea la cale şi i-a arătat scrisoarea regelui şi-l aţiţa împotriva elenilor, că-s răi şi nerecunoscători. Themistocles însă n-a dat ascultare îndemnului lui Pausanias şi îndeobşte nici n-a încuviinţat să-i fie părtaş, dar n-a spus nimănui cele ce vorbise cu Pausanias, nici n-a dat planul în vileag, fie că nădăjduia că Pausanias se va lăsa el singur de cele ce începuse, fie că socotea că tot o să se dea pe faţă că năzuieşte, fără nici o noimă, după fapte nelalocul lor şi din cale-afară de îndrăzneţe. Fiind deci ucis Pausanias, s-au găsit nişte înscrisuri cu privire la cele puse la cale de el şi multe bănuieli s-au îndreptat asupra lui Themistocles. Şi tare strigau împotriva lui lacedemonienii, şi-l învinuiau şi pizmuitorii lui de la Atena, dar Themistocles nu era de faţă, ci se apăra prin scrisori, mai ales profitînd de primele învinuiri aduse împotriva lui. Astfel, fiind el învinuit de către duşmani, a scris atenienilor că un om ca el, care căutase să fie mereu la conducere şi care nu fusese făcut să fie condus şi nici nu voia să fie condus, în nici un caz n-ar fi putut să se predea duşmanilor şi străinilor pe sine şi întreaga Helladă. Cu toate acestea, poporul, fiind convins de către cei care-l învinuiau, a trimis cîţiva oameni cu porunca să-l prindă şi să-l aducă, spre a fi judecat în faţa elenilor.

XXIV Themistocles, aflînd despre cele puse la cale, a trecut în Corcyra [121], cetate căreia el îi făcuse cîndva un bine. Astfel, avînd odată corcyrienii o pricină cu corintienii, iar el fiind judecător, a pus capăt duşmăniei dintre ei, poruncind corintienilor să plătească 20 de talanţi şi să stăpînească Leucas [122] în devălmăşie, căci era colonia amîndurora. De aci s-a refugiat în Epir [123], şi fiind el urmărit de atenieni şi de lacedemonieni, a pus la cale o faptă a deznădejdii : s-a refugiat la Admetos, regele molossilor, care, îndreptînd cîndva o rugăminte către atenieni, fusese batiocorit de Themistocles cînd era în culmea puterii. Admetos era tare mîniat pe Themistocles şi se vedea că, dacă-i va cădea în mînă, avea să se răzbune amarnic. Dar, în împrejurarea în care se găsea, Themistocles temîndu-se mai mult de pizma alor săi, care era proaspătă, decît de mînia veche a unui rege, s-a încredinţat mîniei regelui, înfăţişîndu-se ca rugător [124] lui Admetos, într-un chip cu totul deosebit şi nemaivăzut. Astfel ţinînd în braţe pe fiul lui Admetos, a îngenunchiat în faţa

altarului din casa regelui, căci aceasta era la molossi ceea ce constituia cea mai mare și aproape singura rugăminte care nu putea fi respinsă. Unii spun că Phtia, soția regelui, l-a învățat pe Themistocles să îndrepte către rege o astfel de rugăminte și că ea a așezat pe copil cu Themistocles la altar, dar alții spun că însuși Admetos a pus la cale această rugăminte, ca într-o tragedie, pentru ca să arate, dezvinovățindu-se, celor care-l urmăreau pe Themistocles, că din o pricină de neînlăturat nu poate să-l predea. Iar Epicrates [125] din Acharnai, furînd pe soția și pe copiii lui Themistocles, i-a trimis acolo. Pe Epicrates, Kimon l-a osîndit la moarte mai în urmă pentru această faptă, după cum istorisește Stesimbrotos. Dar eu nu înțeleg cum Stesimbrotos, uitînd de cele spuse mai sus sau făcîndu-l pe Themistocles să uite, spune că Themistocles s-a dus în Sicilia și a cerut în căsătorie pe fiica tiranului Hieron [126], făgăduindu-i c-o să-i aducă pe eleni sub stăpînirea lui, și că, regele neprimind, Themistocles a pornit în Asia.

XXV Nu este însă cu putință ca lucrurile să se fi petrecut așa. Într-adevăr, Theofrastos, în lucrarea lui *Despre regalitate,* istorisește că Themistocles – cînd Hieron a trimis la jocurile de la Olympia cai de întrecere și un cort împodobit cu multe lucruri costisitoare – a dat elenilor cuvîntul de ordine ca, neapărat, să smulgă cortul regelui și să împiedice caii să ia parte la întrecere. Iar Thucydides spune că Themistocles a plutit către cealaltă mare [127] coborînd de la Pydna [128], și că nimeni dintre corăbieri nu știa cine este, pînă cînd corabia începuse să fie dusă de vînt spre insula Naxos [129], care era asediată de atenieni. Văzînd că se apropie de insulă și temîndu-se de atenieni, s-a destăinuit cine este și cîrmaciului și proprietarului vasului și, cînd rugîndu-i, cînd amenințîndu-i c-o să-i mintă către atenieni că nu din necunoaștere, ci cumpărați cu bani îl luaseră pe corabie de la început, i-a silit să treacă mai departe pe lîngă insulă și să se îndrepte spre Asia. Iar dintre lucrurile lui, multe, sustrase pe furiș de prietenii săi, i-au fost trimise pe mare în Asia. Averea găsită și depusă în vistieria publică, Theopompos spune că a fost în valoare de o sută de talanți, iar Theofrastos de optzeci de talanți, deși, înainte de a face politică, averea lui Themistocles nu se ridica nici la trei talanți.

XXVI Iar după ce a ajuns la Kyme [130] și și-a dat seama că sînt mulți oameni pe țărm care pîndesc să pună mîna pe el, și mai ales că printre ei se aflau și Ergoteles și Pythodoros (vînarea lui era foarte rodnică pentru cei care căutau să cîștige pe orice căi, căci regele [131] vestise că li se vor da două sute de talanți celor care-l vor prinde), s-a refugiat la Aigai, o mică cetate eolică [132], fără să fie cunoscut de cineva în afară de prietenul său de ospeție, Nicogenes [133], care avea cea mai mare avere în Eolia și care era foarte bine cunoscut de mărimile din lăuntrul Persiei. La Nicogenes a petrecut Themistocles în ascuns cîteva zile. Apoi s-a întîmplat că în timpul unei jertfe, după masa de seară, Olbios [134], îndrumătorul copiilor lui Themistocles, ieșindu-și din minți și cuprins de un fel de inspirație divină, a rostit următorul vers :

Dă nopții glas, dă nopții sfat, dă nopții izbîndă.

Și după aceasta, culcîndu-se Themistocles, a visat că un șarpe i se încolăcește în jurul pîntecelui și i se tîrăște pînă la gît. Șarpele s-a făcut apoi vultur și, atingîndu-i fața, l-a cuprins cu aripile, l-a ridicat în sus și l-a dus așa un drum lung. Apoi, zărind un caduceu [135], vulturul l-a sprijinit de el, iar Themistocles era fără teamă și fără tulburare. Nicogenes îl trimite pe Themistocles mai departe, punînd la cale următoarea viclenie. Popoarele străine, și mai ales perșii, sînt din fire nespus de sălbatici și răi, cînd este vorba de gelozie pentru femei. Într-adevăr, ei păzesc cu mare străşnicie, nu numai pe soțiile lor legitime, dar și femeile cumpărate cu bani și femeile ușoare, astfel că nu sînt văzute de nimeni dinafară, ci-și petrec viața închise în casă, iar cînd călătoresc sînt purtate în trăsuri cu perdele închise de jur-împrejur. Pregătindu-se o astfel de trăsură pentru Themistocles, a fost închis acolo și a pornit călătoria. Cei care-l duceau, cînd erau întrebați cine este înăuntru, răspundeau că este o femeie pe care o aduc din Ionia pentru cineva de la curtea regelui.

XXVII Thucydides și Charon din Lampsacos [136] istorisesc că Themistocles, după moartea lui Xerxes, s-a înfățișat fiului acestuia, dar Ephoros [137] și Deinon [138] și Cleitarhos [139] și Heracleides [140] și încă alții mulți spun că Themistocles s-a dus chiar la Xerxes. Se pare că ceea ce spune Thucydides se potrivește mai bine cu timpul, deși nu se poate statornici fără nici un fel de îndoială. Ajungînd deci

Themistocles să înfrunte primejdia cea mare, se înfățișează mai întîi lui Artabanos, căpetenia oștilor, căruia i-a spus : „Sînt un elen și vreau să mă înfățișez regelui, avînd să-i vorbesc despre cele mai însemnate treburi, de care duce el acum cea mai mare grijă". Artabanos îi zice : „Străine, orînduielile se deosebesc de la popor la popor, și ceea ce pentru un popor este bine, pentru altul nu este bine ; dar toate popoarele, la fel, socotesc că e bine să cinstești și să respecți datinile patriei. Se aude că voi, elenii, cinstiți mai ales libertatea și egalitatea, iar noi, printre multele datini frumoase, avem și pe aceea de a cinsti pe rege și de a i ne închina, ca unul care este chipul zeului, care le ține în ființă pe toate. Dacă, deci, încuviințînd datinile noastre, te vei închina regelui, îngăduit îți va fi să vezi fața regelui și să-i cuvîntezi. Dacă însă altfel gîndești, ai să-i spui printr-un vestitor cele ce dorești. Căci este o datină străbună ca regele să n-asculte cuvîntul nimănui dacă nu i se închină", Auzind acestea, Themistocles îi zice : „Am venit, Artabanos, ca să sporesc faima și puterea regelui, și nu numai eu mă voi supune rînduielilor voastre, dacă așa găsește de cuviință zeul care dă măreție perșilor, ci, prin mine, și mai mulți oameni decît acum se vor închina regelui. Astfel că asta să nu fie o piedică în calea cuvintelor ce am să-i spun". – „Și ce elen să-i spun că a venit – întreabă Artabanos –, căci după cuvînt nu pari a fi un om de rînd". Themistocles îi răspunde : „Asta n-aș putea să ți-o spun, Artabanos, înainte de a auzi regele". Așa istorisește Phanias. Dar Eratosthenes, în lucrarea *Despre bogăție*[141], spune că Themistocles n-a putut să pătrundă și să se înfățișeze regelui decît cu ajutorul Eretricei, soția comandantului oștilor.

XXVIII Iar după ce a intrat la rege și i s-a închinat a rămas în picioare fără să scoată o vorbă ; regele a poruncit tîlmaciului să-l întrebe cine este, iar tîlmaciul întrebîndu-l, Themistocles a răspuns : „Rege, eu sînt Themistocles din Atena, și am venit la tine alungat de eleni ; eu sînt Themistocles din pricina căruia perșii au suferit multe neajunsuri, dar de la care au primit și multe binefaceri, atunci cînd a oprit pe eleni să-i urmărească, căci, Hellada fiind la adăpost de primejdie, siguranța patriei sale i-a dat putința să vă fie și vouă prieten. Pentru mine totul trebuie potrivit cu greaua împrejurare în care mă aflu și am venit pregătit să primesc favoarea ta, dacă tu te împaci cu mine, și să te rog să îndepărtezi mînia, dacă îmi porți

gînd rău. Tu, rege, luînd martori pe dușmanii mei de acum pentru binefacerile pe care le-am făcut perșilor, folosește-te de trista împrejurare în care mă găsesc și arată-ți mai degrabă virtutea decît să-ți potolești dorul de răzbunare. În acest fel vei putea da viața unui sărman rugător sau vei ucide pe un dușman al elenilor". Spunînd acestea, Themistocles a luat pe zei de martori și i-a povestit visul pe care l-a avut la Nicogenes, și profeția lui Zeus de la Dodona[142], și cum a primit poruncă să se ducă la cel care purta același nume cu Zeus, și cum s-a gîndit că Zeus îl trimite la el, căci amîndoi sînt și se cheamă regi. Auzind acestea, regele n-a dat nici un răspuns lui Themistocles, deși se minuna de prezența de spirit și de îndrăzneala lui. Felicitîndu-se însă către prieteni, ca după repurtarea unei nemaipomenite izbînzi, se spune că s-a rugat lui Ahriman[143] să dea întotdeauna astfel de gînduri dușmanilor, ca să alunge din cetate pe cei mai buni dintre ei. Se zice, apoi, că a adus sacrificii zeilor și îndată s-a pornit pe băutură și chiar noaptea, prin somn, a strigat de trei ori : „Îl am pe Themistocles din Atena".

BIBLIOTECA INSTITUTULUI ... DE 3 ANI SOCIALĂ

XXIX A doua zi de dimineață, chemînd pe prieteni, regele a poruncit să fie adus Themistocles, care nu se aștepta la nimic bun de la aceia pe care-i vedea la ușa regelui și care fuseseră cuprinși de mînie și aruncau vorbe rele împotriva lui aflînd că el este Themistocles. Însuși Roxanes, comandantul, în clipa cînd Themistocles s-a apropiat de el, în timp ce regele ședea pe tron, iar ceilalți toți tăceau, a gemut încet și a zis : „Șarpe elen, înșelător, geniul regelui te-a adus aici". Totuși, Themistocles, pășind în fața regelui și închinîndu-i-se, regele l-a salutat și i-a vorbit cu blîndețe și i-a spus îndată că-i datorează două sute de talanți, căci prezentîndu-se el însuși în fața regelui, este drept să primească suma vestită că se va da celui care va aduce pe Themistocles. I-a făgăduit apoi că-i va da și mai mult și a început să-l încurajeze și să-l îndemne să-i vorbească, fără teamă, tot ce voiește despre eleni. Themistocles i-a răspuns că vorba omenească se aseamănă covoarelor celor cu multe înflorituri, căci, asemenea covoarelor, vorba omenească, cînd se desfășoară, își arată chipurile, iar cînd este strînsă, le ascunde și le strică, astfel că și el are nevoie de timp. Regelui i-a plăcut comparația și l-a îndemnat să-și ia timp cît vrea, iar Themistocles i-a cerut răgaz de un an și, învățînd îndestul limba persană, a putut sta el însuși de vorbă cu regele, iar celor din afară le-a lăsat

impresia că el vorbeşte cu regele numai despre treburi privind Hellada, dar, de vreme ce, în acel timp, regele aducea multe înnoiri la curte şi în ceea ce priveşte prietenii, Themistocles a trezit ura celor cu trecere în faţa regelui, care gîndeau că Themistocles, prinzînd curaj, a îndrăznit să vorbească regelui împotriva lor înşişi. Într-adevăr, cinstirile care-i erau date lui Themistocles nu erau la fel cu cele care se dădeau de obicei altora, ci lua parte cu regele la vînătoare şi la alte îndeletniciri la curte, încît a putut vedea şi pe mama regelui şi ajunsese să-i fie un oaspete obişnuit şi se spune că, la porunca regelui, a ascultat şi învăţăturile magilor [144]. Iar Demaratos, lacedemonianul, fiind îndemnat să ceară un dar, a spus să i se îngăduie să meargă prin Sardes cu diadema pe cap, ca regii, dar Mithropausates, vărul regelui, a zis, atingînd tiara lui Demaratos : „Această tiară n-ascunde nici un creier, iar tu n-ai să fii Zeus, chiar dacă ai avea trăsnetul în mînă". Regele, mîniindu-se din pricina acestei cereri, l-a îndepărtat pe Demaratos, şi se părea că este de neinduplecat, iar Themistocles, depunînd mari stăruinţe, a izbutit să-l înduplece să se împace. Se spune că regii perşilor care au domnit după aceea, în timpul cărora trebile publice persane au venit în mai strînse legături cu cele ale Helladei, cînd făceau o rugăminte unui elen, îi scriau vestindu-l că se va bucura de o mai mare trecere decît însuşi Themistocles. Se spune că Themistocles însuşi, cînd se bucura de o mare trecere şi era cinstit de multă lume, pregătindu-i-se o masă cu mare fast, a zis către băieţii săi : „Copii, am fi pierduţi dacă n-am fi fost pierduţi". Şi cei mai mulţi spun că trei cetăţi i-au fost date, spre a-i aduce pîine şi vin şi celelalte bucate : Magnesia [145], Lampsacos [146] şi Myous [147]. Neanthes din Cyzicos [148] şi Phanias din Lesbos mai adaugă două : Percote [149] şi Palaiskepsis [150], pentru aşternuturi şi îmbrăcăminte.

XXX Cînd Themistocles s-a coborît la mare spre a se îndeletnici cu trebi privind Hellada, un persan numit Epixyes, satrap în Frigia [151] de sus, a uneltit să-l omoare, după ce pregătise încă de mult nişte pysidieni [152] să-l ucidă cînd va fi găzduit noaptea în oraşul Leontokefalos [153]. Dar se spune că, pe la miezul nopţii, cînd Themistocles dormea, mama zeilor, arătîndu-i-se în vis, i-a zis : „Themistocles, fereşte-te de Capul leilor [154], ca să nu cazi în gheara unui leu. Pentru această veste, îţi cer pe fiica ta Mnesiptoleme, ca să-mi slujească". Themistocles, cuprins fiind de

mare tulburare, s-a rugat zeiţei şi, părăsind drumul cel mare, a pornit pe o potecă lăturalnică şi în acest chip a scăpat de leontokefali ; dar fiind încă noapte, şi-a pus cortul în cîmp deschis. Dar, cum unul dintre animalele de povară care duceau cortul căzuse în apa unui rîu, sclavii lui Themistocles au întins pînzele cortului ca să se usuce. Pysdienii, cu pumnalele în mînă, au dat năvală, dar cum nu şi-au putut da seama, din pricina luminii de la lună, că este vorba de un cort ud, au socotit că acela este cortul lui Themistocles şi c-o să-l găsească dormind înăuntru. Dar cum s-au apropiat şi au tras de perdeaua de la uşa cortului, străjile le-au căzut în spate şi i-au prins. Scăpînd Themistocles astfel de primejdie şi minunîndu-se de arătarea zeiţei, i-a ridicat un templu în Magnesia, numit „al Dindymenei" [155], şi a pus preoteasă pe fiica sa Mnesiptoleme.

XXXI Iar cînd a ajuns în Sardes şi, într-o vreme de răgaz, cerceta construcţiile templelor şi mulţimea ofrandelor, a zărit în templul Zeiţei Mame [156] statuia de bronz numită „Fata cu urciorul", mare, de doi coţi, pe care el însuşi, cînd era mai marele apelor [157] la Atena, o făcuse şi o dedicase cu banii strînşi din arenda dată celor care trăgeau apa în canale ascunse. Acum însă, fie suferind că statuia era captivă, fie voind să arate atenienilor de ce cinste şi trecere se bucură el la rege, a dat vorbă satrapului Lydiei [158], rugîndu-l să trimită statuia la Atena. Dar satrapul mîniindu-se şi răspunzîndu-i c-o să-i scrie regelui, Themistocles, înfricoşat, a dat fuga la haremul regelui şi făcînd multe daruri femeilor, nu numai că a potolit mînia regelui, dar şi el însuşi de aci înainte s-a purtat cu o mai mare luare-aminte, temîndu-se acum şi de bănuiala perşilor.

Themistocles nu şi-a petrecut timpul rătăcind prin Asia, aşa cum spune Theopompos, ci s-a stabilit în Magnesia, cîştigînd mari daruri şi bucurîndu-se de aceleaşi cinstiri ca şi cei mai nobili perşi, şi multă vreme a dus-o fără teamă, de vreme ce regele nu prea se îngrijea de trebile elenice din pricina multelor ocupaţii cu trebile dinlăuntrul ţării. Dar cînd Egiptul s-a ridicat împotriva perşilor şi elenii îi trimeteau ajutoare, şi triremele elenice au ajuns pînă în Cipru, iar Kimon era stăpîn pe mare, regele s-a văzut nevoit să ia măsuri împotrivă-le şi să-i împiedice să cîştige puterea asupra lui. Şi armatele începuseră să se adune şi conducătorii

de oşti erau trimişi în toate părţile, iar la Themistocles în Magnesia veneau solii cu îndemnul regelui să ia în mînă trebile legate de Hellada şi să-şi îndeplinească făgăduielile. Dar Themistocles, fără să fie mîniat pe concetăţenii săi şi fără să fie aţiţat la război de cinstea şi trecerea de care se bucură [în faţa regelui], ci poate socotind că izbînda nu poate fi dobîndită, de vreme ce Hellada avea atunci mari comandanţi şi Kimon repurta izbînzi în războaie într-un chip cu totul neobişnuit [155], dar, în cea mai mare măsură, împins şi de ruşinea faimei propriilor sale fapte şi izbînzi, a socotit că-i mai bine să-şi pună capăt zilelor, aşa cum se cuvenea. A adus deci sacrificii zeilor şi, strîngînd pe prietenii săi şi luîndu-şi rămas bun, a băut sînge de taur, cum spun cei mai mulţi, iar după cum spun unii, a luat o otravă care-şi producea repede efectul şi a murit în Magnesia [160], în vîrstă de 65 de ani, cei mai mulţi petrecuţi în slujbe politice sau cu conducerea trebilor militare. Se spune că regele, aflînd de pricina şi de chipul morţii lui Themistocles, s-a minunat şi mai mult de el şi s-a purtat şi de aci înainte cu multă omenie faţă de prietenii şi rudele lui.

XXXII Themistocles a lăsat în viaţă trei băieţi avuţi cu Arhippe, fiica lui Lysandros din Alopeke : Arheptolis, Polyeuctos şi Cleophantos, despre care [Cleophantos] vorbeşte şi filozoful Plato, spunînd că a fost un foarte bun călăreţ, dar încolo n-a fost bun de nimic. Dintre fiii săi mai mari, Neocles, cînd era încă copil, a fost muşcat de un cal şi a murit, iar pe Diocles, l-a înfiat bunicul său Lysandros. A avut mai multe fiice, dintre care pe Mnesiptoleme, făcută în a doua căsătorie, a luat-o de soţie Arheptolis, fratele ei care nu era din aceeaşi mamă ; pe Italia a luat-o în căsătorie Panthoides din Chios, iar pe Sybaris, Nicodemos din Atena. Nicomahe s-a căsătorit cu fiul fratelui lui Themistocles, care, plutind spre Magnesia, îndată după moartea lui Themistocles, a luat-o de la fraţii ei şi a crescut, şi pe cea mai mică dintre toţi copiii, pe Asia [161]. Magnesienii arată un strălucit mormînt al lui Themistocles în agora. Cît priveşte rămăşiţele pămînteşti ale lui Themistocles, nu merită crezare nici Andocydes [162], care, în scrierea *Către prieteni,* spune că atenienii le-au furat şi le-au împrăştiat (Andocydes minte, ca să aţiţe pe oligarhi împotriva poporului), iar Philarhos [163], punînd în mişcare, ca într-o tragedie, o mare maşinărie, aduce în scenă pe un oarecare Neocles şi Demopolis,

fiii lui Themistocles, voind să producă un dramatism tragic, dar acest lucru l-ar putea vedea orice om că e născocit. Diodor [164] periegetul, în scrierea sa *Despre monumente,* spune, mai mult bănuind decît ştiind cu temei, că în marele port al Pireului, de la promontoriul Alkimos [165], se vede un fel de ridicătură de teren arcuită. Dacă te cobori, unde marea stă liniştită, vezi o mare platformă, pe care este, ca un altar, mormîntul lui Themistocles. El gîndeşte că şi comicul Plato [166] mărturiseşte despre acest mormînt cînd zice :

> Mormîntul tău săpat în loc frumos
> Va fi de peste tot o salutare pentru corăbieri,
> De-a pururi privi-va pe cei care urcă sau coboară din corăbii
> Şi chiar cînd navele s-or lua la întrecere, le va privi.

Pînă-n zilele noastre, urmaşilor lui Themistocles li se dădeau în Magnesia anumite cinstiri, de care s-a bucurat şi Themistocles din Atena [167], intimul meu prieten între ascultătorii filozofului Ammonios.

CAMILLUS

NOTIȚĂ ISTORICĂ

Multe dintre evenimentele la care tradiția afirmă că a participat Camillus sînt, fără îndoială, creația legendei, dar, în Viața acestui faimos personaj, se reflectă și unele realități incontestabile. Pentru a putea distinge mai ușor adevărul de legendă în această biografie, este necesar să schițăm, în linii mari, un tablou istoric al vieții economice, sociale și politice la Roma, în secolul al V-lea și începutul secolului al IV-lea î.e.n.

Pe vremea cînd legenda ne spune că s-a petrecut alungarea ultimului rege roman, comunitatea care constituise populus Romanus; *„poporul roman", nu ocupa nici un teritoriu prea întins, nici nu era constituită din prea mulți membri și nici economia nu făcuse prea mari progrese. Într-adevăr, în jurul anului 509 î.e.n. – dată arbitrară – cînd se spune că a fost izgonit Tarquinius Superbus, Roma se întindea la vest pînă la Tibru ; la nord, cam la trei km de oraș,* pons Milvius, *„podul Milvius", peste Tibru, ducea pe romani într-un teritoriu etrusc ; peste pod trecea și Via Flaminia, „calea Flaminia" ; orașul propriu-zis cuprindea la nord colinele Quirinal și Viminal, la răsărit colinele Esquilin și Caelius, iar la sud colina Aventin. Teritoriul care ținea de Roma se întindea pînă la portul Ostia, întemeiat, așa cum spune tradiția, de regele Ancus Marcius. Roma, pe vremea aceea, nu număra mai mult de aproximativ 130 000 de locuitori.*

Spre a ne da mai bine seama de teritoriul restrîns pe care-l stăpînea Roma, este potrivit să arătăm localitățile mai de seamă din jurul Romei. Indicarea anilor cînd au fost cucerite unele dintre aceste cetăți ne va ajuta să ne facem repede o imagine clară despre ceea ce însemna atunci Roma ca întindere.

La 12 km nord de Roma și la apus de Tibru, se afla cetatea Veii, cucerită de romani în 396 î.e.n. ; la apus de Veii, la 30 km

de Roma se găsea cetatea Caere, cucerită și ea mai tîrziu ; în apropiere de Veii, se ridica cetatea Allia, cucerită în 389 î.e.n. ; la sud de Allia, la 10 km de Roma, se afla Fidenae, care s-a unit adesea cu Veii împotriva Romei. La nord de Fidenae se înălța Soracte, o ridicătură calcaroasă înaltă de 470 m. La nord de Roma, dar la sud de Fidenae, Anio se vărsa în Tibru, făcînd granița între așezările latine și cele sabine. La nord-est de Roma, cam la 20 de km, pe Anio, se afla cetatea Tibur. La răsărit de Roma, la 30 km sud-est de Tibur, se afla cetatea Praeneste. La 25 km est de Roma, se găsea cetatea Gabii, cucerită, după legendă, de Tarquinius Superbus.

Din cele expuse mai sus se poate ușor deduce cît de restrîns era orașul Roma și teritoriul care-i aparținea, în primii ani ai republicii. Economia Romei era destul de primitivă[1]*. Locuitorii se ocupau cu creșterea vitelor și cu agricultura. Romanii creșteau vite cornute mari și mici, vaci, capre, oi, precum și porci. Cultivau plante cerealiere și sădeau chiar viță de vie și măslini, culturi mai pretențioase. Plugul era făcut dintr-o bucată de lemn. În perioada de care ne ocupăm își făcuse apariția și plugul de fier. Tradiția spune că regele Porsenna impusese romanilor să nu importe fier decît numai pentru agricultură. Înainte de orice, săpăturile arheologice au dovedit – prin descoperirea zidurilor de apărare a Romei, a canalizării orașului, a unor ruine de temple – că existau, în această epocă, meșteșugari romani de profesie. Romanii învățaseră anumite meșteșuguri de la greci și etrusci. Tradiția vorbește despre tîrguri anuale, care se țineau cu ocazia unor serbări religioase în apropierea unor temple renumite. Se vorbește în acest sens despre templul Dianei de pe colina Aventin.*

Unitatea socială caracteristică acum la Roma este familia. *Vechii romani concepeau familia ca pe un stat în miniatură. Tatăl familiei,* pater familias, *stăpînul suprem al averii familiei, preot și judecător, avea drept de viață și de moarte asupra soției și copiilor și, desigur, asupra sclavilor, care făceau parte tot din familie* – jus vitae ac necis [2].

După izgonirea regilor, puterea pe care o dețineau ei a trecut asupra a doi magistrați, aleși pe un an în adunarea poporului pe centurii – comitia centuriata. *Cei doi magistrați se numeau la început* praetores, *„pretori", apoi* consules, *„consuli". Treptat s-au mai*

[1] *Istoria Universală,* vol. II, p. 100 și urm.
[2] N. A. Mașchin, *Istoria Romei antice,* p. 66.

înființat și alte magistraturi. Astfel, pe lîngă consuli, s-au ales doi quaestores, *„quaestori", care ajutau pe consuli în problemele judiciare și apoi în cele financiare.* Aediles, *„edilii", îi ajutau în problemele pe care le ridica gospodărirea orașului. Principalele magistraturi care au fost create de la izgonirea regilor, din 509 î.e.n. și pînă în 366 î.e.n. sînt, conform ordinii cronologice tradiționale, următoarele : consulatul și quaestura – 509 î.e.n. tribunatul și* aediles plebis *– 494 î.e.n. ; censura – 444 î.e.n. ;* praetores *și* aediles curules *– 366 î.e.n. Acestea sînt magistraturi ordinare, dar au mai fost înființate, între timp, și magistraturi extraordinare, precum : dictatura, care dura 6 luni ; decemviratul, care a durat doi ani – 451–449 î.e.n. ; tribunatul militar cu putere consulară, care a durat din 443 pînă în 366 î.e.n. Aceste magistraturi au apărut ca rezultat al unor mari frămîntări sociale și a luptei dîrze pe care au dus-o plebeii împotriva patricienilor. Dăm în cele ce urmează cîteva etape ale acestei lupte și semnificația și rostul magistraturilor a căror creare a fost consecința acestei lupte. Lupta dintre patricieni și plebei s-a dus pe temeiul pămîntul și al drepturilor civile și politice. Plebeii, care erau excluși de la folosirea pămîntului comunității, acel* ager publicus, *doreau din răsputeri să obțină această posibilitate. Dar, ca să se poată folosi și ei, alături de patricieni, de terenuri din ager publicus, trebuiau să aibă drepturi civile și politice depline, ca și patricienii.*

Așadar, ca să dobîndească pămînt, trebuiau să aibă drepturi civile și politice, deci luptau pentru obținerea acestor drepturi, ca să dobîndească apoi pămînt. Lupta pentru pămînt îi ducea la lupta pentru drepturi civile și politice, iar lupta pentru drepturi civile și politice îi ducea la dobîndirea pămîntului rîvnit.

Patricienii folosind, la început singuri, ager publicus, ajunseseră posesori de latifundii. Plebeii, o mare parte mici proprietari, se pauperizau datorită concurenței marilor proprietari de pămînt. O altă parte se îmbogățeau, ca și patricienii, și tocmai ei erau conducătorii luptei plebei pentru obținerea de drepturi politice depline. Tradiția, raportată de Titus Livius, spune că în anul 494 î.e.n., sărăciți și persecutați de patricieni, plebeii au refuzat să pornească într-o campanie militară, și s-au retras pe Mons Sacer, *„muntele Sacru" înarmați, cum se găseau. Patricienii, înfricoșați de perspectiva înfrîngerii, au intrat în tratative, al căror rezultat a fost crearea tribunilor și a edililor plebei. Tribunii plebei aveau dreptul să spună* veto, *„mă opun", la orice acțiune a autorităților patriciene care ar fi atins interesele plebei.*

Autoritatea trebuia să înceteze acțiunea. Tradiția vorbește și de alte „secessiones", *retrageri ale plebei din Roma. Nu se poate spune care este adevărul curat. În orice caz, sigur este că, în anul 491 î.e.n., plebeii au obținut dreptul de a convoca pe plebei în adunare ; în anul 471 î.e.n., prin* lex Publilia Voleronis, *„legea adusă de Publilius Volero", s-a hotărît ca tribunii poporului să fie aleși de plebei, pe triburi, fără amestecul patricienilor. După lupte și dispute violente, în anul 451 î.e.n. s-a ales o comisie de zece bărbați, însărcinați cu puteri extraordinare (în acel an nu s-au mai ales nici consuli, nici tribuni ai plebei) ca să redacteze un cod de legi. În anul 450 î.e.n. s-a ales, de asemenea, o comisie decemvirală (5 patricieni și 5 plebei), care a continuat opera celei dintîi. În anul 449 î.e.n. magistraturile obișnuite au fost repuse în funcțiune. Legile redactate de cele două comisii decemvirale au fost scrise pe 12 table de aramă și s-au numit de atunci* leges XII tabularum, *„legile celor XII table". Codul acestor legi nu ni s-a păstrat, dar în fragmentele rămase se poate constata că : 1) se consfințea autoritatea șefului de familie –* pater familias, *care putea să-și vîndă propriii săi copii ca sclavi ; femeia era lipsită de orice drepturi ; 2) în caz că un om murea fără să lase averea cuiva prin testament, averea trecea în stăpînirea rudelor, care se găseau sub autoritatea aceluiași* pater familias ; *dacă însă se făcea testament, testatorul putea lăsa averea oricui, deci și unor persoane dinafara familiei ; 3) se consfințea dreptul asupra proprietății private : incendiatorii și furii din timpul nopții erau pedepsiți cu moartea ; 4) se pedepsea foarte aspru debitorul care nu-și achita datoriile, creditorul avînd dreptul să-l vîndă peste Tibru sau chiar să-l ucidă ; dobînda maximă se stabilea la 8 1/2 la sută. Așadar, prin legile celor douăsprezece table se consfințeau unele lucruri existente încă de pe vremea relațiilor gentilice, dar se prevedeau și unele rînduieli noi, precum : dreptul de a testa oricui, limitarea dobînzii, limitarea dreptului gintii de a răzbuna un delict.*

Tot ca o consecință a neobositei lupte duse de plebei împotriva patricienilor, s-au promulgat și legile date de consulii Valerius și Horatius, în anul 449 î.e.n., prin care se consfințea ca hotărîrile luate în adunările plebei, plebiscita, *să aibă putere de lege pentru întreg poporul roman, adică și pentru patricieni. În anul 445 î.e.n., prin legea prezentată de Canuleius, tribun al plebei, se dădea dreptul plebeilor de a putea contracta căsătorii cu patricienii. În anul 444 î.e.n. patriciatul a izbutit să înființeze o nouă magistratură, censura, a*

carei misiune era stabilirea censului cetățenilor, magistratură pe care au deținut-o, pînă în anul 351 î.e.n., numai membrii din sînul lui. În sfîrșit, în anul 366 î.e.n., prin cele trei legi aduse de Licinius Stolo și Sextius Lateranus, tribuni ai plebei, s-a hotărît ca unul din consuli să fie ales dintre plebei. Patricienii au căutat să pareze acest succes al plebei, creînd praetura, *ca magistratură special consacrată organizării judiciare, și pe edilii curuli (edilitatea curală), însărcinați cu gospodărirea orașului. La aceste magistraturi, timp de aproape treizeci de ani, au avut acces numai patricienii, dar în scurt timp plebeii au putut ocupa toate magistraturile. De altfel, în anul 356 î.e.n., reprezentanți ai plebei au putut fi aleși la dictatură, în anul 351 î.e.n. la cenzură, în anul 300 î.e.n. la colegiile preoțești superioare.*

Precum se vede, după o dîrză și neînfricată luptă, care a durat aproape 200 de ani, plebeii au izbutit să dobîndească plinătatea drepturilor pe care le dețineau mai înainte numai patricienii și să poată astfel participa la toate avantajele economice pe care le avea un civis Romanus, *„cetățean roman" cu depline drepturi.*

Dar, paralel și împletite cu aceste lupte sociale interne, Roma a dus, de-a lungul întregului secol al V-lea, războaie de apărare și de cotropire, care au avut neîncetate repercusiuni asupra situației interne. Astfel, romanii au trebuit să ducă mai întîi lupte împotriva etruscilor și, îndeosebi, împotriva lui Porsenna, căpetenia etruscilor din Clusium. Triburile vecine Romei ale aequilor și volscilor, profitînd de faptul că Roma ieșise slăbită de pe urma luptelor cu etruscii, au pornit și ei cu război. După lupte îndelungate, exagerate de tradiție, Roma a intrat în așa-zisa federație a celor șase orașe latine. Roma și-a recăpătat treptat vigoarea și, pe la 406 î.e.n., a pornit cu război împotriva cetății etrusce Veii, al cărei asediu, se zice, a durat de la 406 pînă la 396 î.e.n. Asediul a fost dus pînă la capăt de Marcus Furius Camillus. Deci, la sfîrșitul secolului al V-lea, Roma abia izbutise să respingă atacurile triburilor vecine, să intre în federația latină și să pună stăpînire pe teritoriile din preajma cursului inferior al Tibrului.

Dar, pe la începutul secolului al IV-lea, triburi gallice, dintre cele care se așezaseră pe valea fluviului Padus, înaintaseră pînă în Etruria și făceau incursiuni în Latium. Tradiția spune că în anul 390 – după altă versiune 387 – î.e.n., Roma a fost invadată de galli. Conform tradiției, solii romani s-au amestecat în luptele de apărare ale cetății Clusium împotriva gallilor. Roma refuzînd să predea pe

vinovați, galli au pornit spre Roma. La Allia s-a dat o grea bătălie, în care romanii au fost zdrobiți, iar Roma a ajuns să fie invadată, pustiită și incendiată. Doar Capitoliul a scăpat de ocupație, grație – așa cum spune legenda – gîștelor sacre, care au dat alarma, noaptea, străjilor cînd gallii au încercat ocuparea definitivă. Gallii nu s-au retras decît după ce au încasat de la romani o fabuloasă sumă de bani: 1000 de taleri aur. Tocmai cînd se cîntărea aurul, spune tradiția romană, a apărut M. Furius Camillus, care, venind în fruntea unei armate de la Veii, a pornit bătălia, a zdrobit pe galli și, pe cei rămași, i-a pus pe fugă.

Acestea sînt cele mai de seamă evenimente care s-au petrecut pe vremea cînd tradiția plasează figura, nimbată de aureola legendei, a viteazului M. Furius Camillus. Este cu neputință de a distinge, în amănunt, ce este adevăr și ce este legendă în viața lui Camillus. În orice caz, pare bine statornicit că M. Furius Camillus a fost un distins militar, care a repurtat mai multe victorii împotriva cîtorva dușmani ai Romei, printre care: împotriva cetății Veii, împotriva gallilor, împotriva cetății Sutrium etc. De asemenea, este sigur că războaiele externe s-au împletit cu lupte aprige între patricieni și plebei, al căror ecou mărit îl întîlnim în Viața *lui Camillus, scrisă de Plutarh.*

*
* *

În Viața *lui Camillus, Plutarh se găsește pe terenul tradiției și în mare măsură, al legendei. Rezerva discretă păstrată de biograf față de unele fapte pe care le expune, este arătată prin formule de felul acesta: „Se spune...", „Livius spune"* [1] *„Se spunea..."* [2], *„Sînt însă unii care povestind basme..."* [3], *„Alții, dîndu-și ifose că știu ceva mai mult despre acestea, spun că înlăuntru se află..."* [4]. *Prin aceste formule biograful își exprimă nesiguranța față de veracitatea faptului pe care-l narează. Sînt însă cazuri cînd biograful ia hotărît poziție într-un fel sau altul. De pildă, cînd este vorba despre cucerirea Romei de către galli, Plutarh, amintind de Heraclides din Pont, spune: „Nu m-aș mira că Heraclides, fiind un om iubitor de basme*

[1] Cap. VI.
[2] Cap. XI, cf. XX, XXXIII, XLI.
[3] Cap. XX.
[4] *Ibidem.*

și un născocitor de povești, a adăugat fălos..." [1] *După ce citează, în continuare, pe Aristoteles, biograful încheie: „Toate aceste lucruri s-au spus cu probabilitate"* [2].

Istorisind apoi legenda felului cum a fost cucerită cetatea Veii – este vorba de un șanț subteran săpat de romani și de pătrunderea ostașilor romani pînă în dreptul templului zeiței Iuno – Plutarh adaugă: „Dar poate aceste lucruri par niște simple născociri" [3]. *Vorbind despre semnele care s-au petrecut cînd romanii au luat statuia zeiței Iuno spre a o transporta la Roma, Plutarh spune: „Aceste lucruri le istorisesc mulți dintre autorii din trecut. Și alte lucruri minunate le-am auzit și de la oamenii din vremea noastră, pe care nu s-ar putea să le disprețuiești pur și simplu. Dar este tot atît de primejdios fie să dai prea mare crezare, fie să nu dai nici o crezare unor astfel de lucruri, de vreme ce firea omenească, fiind slabă, nu are un sprijin și nu poate să se stăpînească, ci lunecă fie spre superstiții și spre năluciri, fie spre nebăgarea în seamă și disprețuirea zeilor. Băgarea de seamă însă și măsura în toate sînt cel mai bun lucru"* [4]. *Atitudinea adoptată de Plutarh ni-l arată, în citatul acesta, ca pe un teist raționalist, așa cum l-am cunoscut și cu ocazia discutării scrierilor sale cu conținut filozofic* [5]. *Dar prudența logică de care dă dovadă biograful față de superstiții este vădită și cînd este vorba despre alte fapte, așa cum au arătat citatele de mai sus.*

Se pune atunci întrebarea: de ce nu renunță biograful la relatarea acestor fapte, dacă nu este sigur de veracitatea lor? Răspunsul este următorul: pe de o parte, pentru că nu este sigur, întotdeauna, nici de exactitatea nici de inexactitatea lor, iar, pe de alta, pentru că, în permanență, la Plutarh este o divergență de tendințe între povestitorul-moralist și istoricul-căutător al adevărului. În cele din urmă, nici istoricul nici povestitorul nu triumfă, ci se ajunge la un compromis, din care este greu de desprins adevărul, dar legenda dă farmec faptelor istorisite, iar prudența biografului menține legenda în cadrul discuției serioase. Astfel, povestea revărsării lacului Albanus [6], *de pildă, nu privește de loc caracterul lui*

[1] Cap. XXII.
[2] *Ibidem.*
[3] Cap. V.
[4] Cap. VI.
[5] A se vedea *Studiul introductiv*, p. XXIII.
[6] Cap. IV, cf. cap. XIX, XX, XXXIII.

Camillus, dar cititorul este purtat, pe nesimțite, pentru cîteva clipe, pe aripile basmului, pentru ca, apoi, tot pe nesimțite, să fie adus la faptul real al asediului cetății Veii. În ceea ce privește pe Camillus, Plutarh, pe cît este de dispus să-i laude virtuțile, pe atît nu pierde ocazia de a-i pune în lumină defectele. De pildă, după cucerirea cetății Veii, Camillus a fost cuprins de înfumurare. Plutarh spune : „Iar Camillus, fie datorită măreției faptei săvîrșite, de vreme ce cucerise o cetate vrăjmașă Romei, după ce fusese zadarnic asediată timp de zece ani, fie datorită celor care-l felicitau, a fost împins spre înfumurare și spre o mîndrie prea de nesuferit din partea unui conducător politic legiuit" [1]. *Apoi biograful arată faptele săvîrșite din înfumurare de Camillus : pregătirea unui triumf prea strălucit față de viața modestă a romanilor și amînarea proiectului cu privire la transferarea unei populații în cetatea Veii.*

Lipsește însă Vieții *lui Camillus – cum de altfel le lipsește multor* Vieți *scrise de Plutarh – o vedere generală asupra lui Camillus, care să-l încadreze în istoria luptelor duse de Roma pentru apărare. În acest fel, faptele sale ar fi apărut în adevărata lumină a importanței lor și s-ar fi văzut că înaltele calități de comandant de oști ale lui Camillus – așa cum îl prezenta tradiția – au contribuit la salvarea Romei, în unele dintre cele mai critice momente ale istoriei ei. Dar și cu aceste lipsuri,* Viața *lui Camillus antrenează pe cititor în urmărirea grelelor momente prin care a trecut Roma pe vremea viteazului comandant de oști, iar lectura nu se lasă părăsită pînă cînd biograful nu spune ultimul cuvînt asupra acestei interesante vieți.*

În Viața *lui Camillus se reflectă și luptele dintre patricieni și plebei. Nu încape nici o îndoială că, din acest punct de vedere, legenda conține mult adevăr. Plutarh, așa cum am spus mai înainte, nu s-a ridicat la înălțimea unor considerații generale* [2]. *Totuși, datorită grijii lui pentru respectarea adevărului, atît cît era cu putință în domeniul istoriei împletite cu legenda, precum și datorită interesului pe care i-l trezeau faptele ca atare, biograful a izbutit să înfățișeze destul de fidel, în esență, lucrurile, așa cum le prezentau izvoarele sale, pe care le-a cercetat cu destulă atenție. Din* Viața *lui Camillus se desprinde lămurit un lucru : Roma a trecut prin situații destul de grele după alungarea regilor ; numai patriotismul cetățenilor, spri-*

[1] Cap. VII.
[2] A se vedea *Studiul introductiv*, p. LXXV.

jinit pe virtuțile militare ale ostașilor, precum și apariția unor conducători politici și militari de talia lui Camillus au salvat-o în clipele de grea cumpănă. Într-adevăr, între patricieni și plebei luptele sociale se dădeau ca între două populații străine, iar senatul, alcătuit, în marea lui majoritate, din patricieni, avea de luptat pe două fronturi : în interior cu plebeii, iar în exterior, cu diverșii dușmani.

Patricienii, în general, și senatul, în special, au trebuit să facă concesii, și meritul biografiei de față este acela de a ne reda, în esență, deși exagerată în amănunte, complexitatea luptelor social-politice și militare cărora Roma a trebuit să le facă față în acest timp și deosebitele merite pe care și le-a cîștigat Camillus, mai ales ca ostaș.

N.I.B.

I Multe și mari lucruri se povestesc despre Furius Camillus [1], dar cel mai osebit și ciudat pare faptul că, deși a repurtat cele mai numeroase și mai mari izbînzi cît timp a fost comandant, fiind ales de cinci ori dictator, și deși a fost primit în triumf de patru ori și numit al doilea întemeietor al Romei, n-a fost totuși niciodată consul. Pricina acestui fapt a fost situația politică de atunci. Într-adevăr, poporul, fiind în dezbinare cu senatul [2], lupta din răsputeri să nu se aleagă consuli, ci alegea la conducere tribuni militari [3], care, deși dispuneau de aceeași putere și trecere ca și consulii, erau mai puțin urâți datorită numărului lor. Faptul că șase bărbați, în loc de doi, aveau conducerea era un fel de mîngîiere pentru cei care nu puteau suferi oligarhia [4]. În aceste împrejurări, deși strălucind prin faima și faptele sale, Camillus n-a găsit de cuviință să fie consul fără voia poporului, deși, în acest timp, s-au ținut alegeri de consuli, iar Camillus, în celelalte slujbe de conducere, multe și de multe feluri, s-a purtat în așa fel încît, chiar cînd era singur ales comandant, împărțea puterea cu mai mulți, dar faima o culegea singur, chiar cînd comanda împreună cu alții. Pricina era atît cumpătarea lui, căci știa să comande fără să trezească ură, cît și înțelepciunea prin care, după mărturisirea tuturor, era cel dintîi.

II Deși familia Furiilor nu se bucura de o mare vază, el singur de la sine a ajuns la o glorie strălucitoare, în marea bătălie împotriva aequilor [5] și volscilor [6], luptînd sub comanda dictatorului Postumius Tubertus [7]. Astfel, mergînd călare înaintea armatei și primind o lovitură în coapsă, nu s-a dat înapoi, ci scoțînd sulița înfiptă în rană și luîndu-se la harță cu cei mai viteji dușmani, i-a pus pe fugă. În urma acestei izbînzi, a fost încărcat cu multe cinstiri și a fost ales și censor [8], atunci cînd această slujbă avea o mare cinste. Și se povestește o frumoasă faptă săvîrșită de el, pe cînd era censor, anume că a încercat să convingă pe tinerii necăsătoriți, și i-a

și amenințat, să se căsătorească cu văduve (care erau multe, din pricina războaielor) și a luat și măsura trebuincioasă de a supune și pe orfani la plata impozitelor [9], deși mai înainte erau scutiți. Pricina acestei măsuri erau desele expediții militare, care cereau mari cheltuieli, iar la luarea acestei măsuri l-a îndemnat și asediul cetății Veii [10]. Pe locuitorii cetății Veii unii îi numesc veienți. Această cetate era podoaba Etruriei, nefiind mai prejos decît Roma nici prin belșugul armelor, nici prin mulțimea luptătorilor și, bucurîndu-se de o viață de belșug și de desfătare și făcînd cheltuieli mari, dăduse multe și slăvite bătălii, luptînd împotriva romanilor, pentru faimă și putere [11]. În acea vreme însă, cetatea părăsise mîndria, fiind măcinată în bătălii grele. De aceea, veienții, ridicînd ziduri înalte și puternice și umplînd cetatea cu arme și cu săgeți și cu grîu și cu tot soiul de lucruri, răbdau împresurarea fără teamă. Împresurarea dura de multă vreme, dar nu era mai puțin anevoioasă și plină de suferințe pentru asediatori. Într-adevăr, ostașii care o împresuraseră erau obișnuiți, de cum dădea spre vară, să pornească în expediții, dar iarna s-o petreacă acasă. Atunci însă, pentru prima oară, au fost siliți de comandanți să pregătească întărituri, să înconjoare tabăra cu zid și să petreacă iarna și vara pe pămînt dușman, apucîndu-i aproape al optulea an în război. De aceea, înșiși comandanții au fost învinuiți că sînt prea moi în conducerea asediului și li s-a luat comanda și li s-a dat altora. Printre ei era și Camillus, ales pentru a doua oară tribun militar. În acea vreme totuși el n-a făcut nimic cu privire la asediu, dar i-a căzut sorțul să lupte împotriva cetăților Falerii [12] și Capena [13], ai căror locuitori, din pricina răgazului de care se bucurau, făceau multe pagube și nedreptăți ținutului Etruriei și, mai ales, stinghereau războiul romanilor cu Etruria. Ei au fost siliți de Camillus să se retragă înlăuntrul cetăților lor, după ce au pierdut în luptă mulți oameni.

III După aceea, întîmplarea care s-a petrecut în jurul lacului Albanus [14], tocmai cînd războiul era în toi, și care n-a fost mai prejos decît nici una dintre cele mai de necrezut minuni, a pricinuit o mare groază, datorită neputinței de a găsi o explicație obișnuită sau o pricină care să se sprijine pe un temei firesc. Astfel, era pe la sfîrșitul toamnei și căldurile încetaseră, iar vara nu fusese nici îmbelșugată în ploi, nici nesuferită prin vînturi umede, și multe lacuri și rîuri și izvoare de tot felul din Italia, unele secaseră cu totul, iar

altele abia se mai păstrau, curgînd greu de tot, și toate riurile se scurseseră, din pricina secetei, ca și cînd ar fi avut întotdeauna apă puțină. Lacul Albanus însă, care își avea și izvorul și revărsarea în sine, înconjurat de ținuturi muntoase, dintr-o dată, fără nici o pricină, în afară de una zeiască, a început în chip vădit să crească și să se umfle și să se reverse peste poalele munților și să ajungă pînă la cele mai înalte coline, ridicîndu-se la fel, pretutindeni, fără zgomot și zbucium. Și, mai întîi, s-au minunat ciobanii și văcarii. Apoi, întăritura care-l despărțea de pămîntul de mai jos, întocmai ca un istm, prăbușinduse din pricina mulțimii și greutății apelor, s-a pornit un puhoi prin arături și pometuri spre mare, încît a vîrît groaza nu numai în romani, ci în toți cîți locuiau Italia, care socoteau că acest fapt este un mare semn. Foarte multă vorbă despre acest fapt era în tabăra care împresura cetatea Veii, încît și veienții au auzit despre această minunăție.

IV Dar, așa cum se întîmplă în timpul unei împresurări de lungă durată care dă prilej ca împresurații să ia legătură și să stea de vorbă cu dușmanii, un roman se obișnuise să stea de vorbă și legase prietenie cu un veient, un om care cunoștea multe povești străvechi și care, mai ales, se părea că se pricepe mai mult decît alții în arta prezicerii [15]. Romanul deci, văzîndu-l că de cum auzise de revărsarea lacului se bucura foarte tare și lua în rîs împresurarea, a spus că nu numai în împrejurările de față s-au produs astfel de minunății, ci că romanii au văzut și alte semne, mai ciudate decît cele de față, pe care ar vrea să i le spună și, de se va putea, să-și chibzuiască mai bine treburile sale în timpul suferințelor obștești. Veientul a primit cu bucurie și s-a dat în vorbă cu romanul, gîndind că are să audă unele întîmplări tainice. Vorbind ei astfel și îndepărtîndu-se, puțin cîte puțin, cînd au ajuns ceva mai departe de porțile cetății, romanul pune deodată mîna pe el și-l ia pe sus, căci era mai voinic, și cu ajutorul unor ostași care au dat fuga la ei din tabără l-au luat și l-au dus la comandanții lor. Omul, găsindu-se într-o astfel de strîmtoare și știind că de soartă nu se poate scăpa [16], a dat la iveală anumite vorbe cu privire la patria sa, spunînd că nu va putea fi cucerită mai înainte ca dușmanii să împingă înapoi apele lacului, care se revărsaseră și apucaseră pe alte căi, dar să le împiedice să se reverse în mare. Senatul, aflînd despre această întîmplare și neștiind ce să facă, a găsit cu cale că este bine să

trimită la Delphi, spre a cere sfatul zeului. Cei trimiși la Delphi, bărbați cu mare faimă și trecere, Licinius Cossus și Valerius Potitus și Fabius Ambustus [17], au pornit pe mare, întîmpinînd un vînt prielnic, și au dobîndit de la zeu răspunsul cerut și au mai adus și alte profeții, care spuneau că la serbările albane [18] fuseseră trecute cu vederea anumite obiceiuri lăsate din strămoși. Le mai poruncea, de asemenea, ca, pe cît este cu putință, să îndepărteze apele lacului de la mare și să le împingă înapoi la locul de unde porniseră, iar dacă nu le mai este cu putință să facă acest lucru, atunci să sape șanțuri și gropi în cîmpie și să le împrăștie prin ele. Vestindu-se acestea, preoții au îndeplinit îndatoririle în legătură cu sacrificiile, iar poporul a pornit la lucru și a întors apa.

V Iar senatul, în al zecelea an al împresurării, a suprimat celelalte slujbe și l-a numit dictator [19] pe Camillus. El și-a luat comandant al cavaleriei [20] pe Cornelius Scipio [21]. Mai întîi Camillus a înălțat rugăciuni către zei, pentru izbîndirea în război, jurîndu-le că, de va dobîndi o izbîndă cu mare faimă, le va aduce marile jertfe și va ridica și sfinți un templu zeiței pe care o numesc Matuta [22]. Această zeiță, judecînd după ceremoniile serbărilor care i se fac, s-ar părea că este Leucothea [23]. Într-adevăr, romanii duc în templul zeiței o sclavă și-i dau palme, apoi o izgonesc de acolo ; poartă apoi pe brațe copiii fraților, în locul propriilor copii și săvîrșesc, în timpul sacrificiului, lucruri asemănătoare cu cele suferite de doicile lui Dionysos [24] și cu suferințele îndurate de Ino [25], din pricina țiitoarei. După săvîrșirea rugăciunilor, Camillus a pornit în ținutul faliscilor și, într-o mare bătălie, i-a învins și pe ei și pe capenați, care le veniseră în ajutor. Apoi, întorcîndu-se la asediul cetății Veii și dîndu-și seama că lupta pentru luarea cu asalt a cetății este grea și primejdioasă, a pus să se sape niște șanțuri și gropi sub pămînt, de vreme ce terenul din jurul cetății îngăduia săpăturile și îngăduia ca lucrările să se facă într-o adîncime nevăzută de dușmani. În acest fel, nădejdea întărîndu-se pe măsură ce lucrările înaintau, el însuși s-a năpustit asupra cetății, spre a atrage pe dușmani la ziduri, iar alții, înaintînd fără să fie văzuți, prin căile subterane, nu s-a băgat de seamă că au ajuns înlăuntrul cetății, acolo unde era templul Junonei, cel mai mare și mai cinstit din toată cetatea. Se spune că comandantul etruscilor, în acel moment, făcea un sacrificiu și că preotul, cercetînd mărunțaiele animalului

jertfit, a strigat cu glas tare și a spus că zeul [26] dăruiește victoria aceluia care va termina acel sacrificiu. Romanii care erau în subterane, auzind aceste vorbe, au străpuns repede pămîntul care-i acoperea și au ieșit la lumină strigînd și lovindu-și armele, ca să facă zgomot, în timp ce dușmanii fugeau cuprinși de groază. Luînd apoi mărunțaiele, le-au dus lui Camillus. Dar poate că aceste lucruri par niște simple născociri.

Fiind deci cucerită cetatea, romanii luau și duceau cu ei nesfîrșite bogății, iar Camillus, văzînd de pe cetățuie [27] cele ce se petreceau, a stat mai întîi nemișcat și a plîns, apoi, fiind felicitat de cei de față, a ridicat mîinile către cer și rugîndu-se zeilor, a zis : „Jupiter, tu, prea marele, și voi zei, care vedeți faptele bune și pe cele rele, voi știți foarte bine că nu călcînd legea, ci de nevoie, spre a ne apăra, am pornit să luăm cetatea unor oameni dușmănoși și călcători de lege. Iar dacă și eu sînt dator să îndur o răzbunare divină pentru izbînda de față, mă rog ca această răzbunare să cadă asupra mea, cu cele mai mici suferințe, în folosul cetății și poporului roman !"

Spunînd aceste vorbe, așa cum este obiceiul romanilor cînd se roagă și se închină, cînd să se întoarcă spre dreapta, s-a lăsat să cadă. Cei de față s-au tulburat, dar, el ridicîndu-se le-a spus că asta este ușoara cădere pentru marea izbîndă, așa cum se rugase.

VI Dărîmînd apoi cetatea, a luat hotărîrea să trimită statuia zeiței Iuno [28] la Roma, așa cum făgăduise cînd se rugase zeilor. Și aducîndu-se meșterii ca să facă mutarea, Camillus a adus un sacrificiu și s-a rugat zeiței să primească cu bunăvoință zelul lor și să fie o bună conlocuitoare cu zeii de la Roma ; și se spune că statuia a ridicat glas și a spus că primește să fie mutată și chiar îi îndeamnă s-o mute. Livius [29] spune că, punînd mîna pe statuia zeiței, Camillus s-a rugat și a îndemnat-o să primească, dar că răspunsul l-au dat cîțiva dintre cei care erau de față, zicînd că zeița primește și chiar îi îndeamnă s-o mute. Dar cei care susțin că faptele așa s-au petrecut și care vin în sprijinul minunii au un mare apărător în soarta cetății, care ar fi fost cu neputință să ajungă la o astfel de glorie și de putere fără sprijinul vreunui zeu, care se arată de fiecare dată prin multe și mari semne. Nu numai atîta, dar ei aduc drept mărturie anumite lucruri asemănătoare : cînd statui care au transpirat adesea, cînd statui care au gemut, ori s-au întors pe loc, ori și-au plecat ochii. Aceste lucruri le istorisesc mulți dintre autorii

din trecut. Şi alte lucruri minunate le-am auzit şi de la oamenii din vremea noastră, pe care nu s-ar putea să le dispreţuieşti pur şi simplu. Dar este tot atît de primejdios fie să dai prea mare crezare, fie să nu dai nici o crezare unor astfel de lucruri, de vreme ce firea omenească, fiind slabă, nu are un sprijin şi nu poate să se stăpînească, ci lunecă fie spre superstiţii şi spre năluciri, fie spre nebăgarea în seamă şi dispreţuirea zeilor. Băgarea de seamă însă şi măsura în toate sînt cel mai bun lucru.

VII Iar Camillus, fie datorită măreţiei faptei săvîrşite, de vreme ce cucerise o cetate vrăjmaşă Romei, după ce fusese zadarnic asediată timp de zece ani, fie datorită celor care-l felicitau, a fost împins spre înfumurare şi spre o mîndrie prea de nesuferit din partea unui conducător politic legiuit. Într-adevăr, a pregătit un triumf măreţ şi a străbătut Roma într-un car purtat de patru cai albi, ceea ce nu mai făcuse nici un comandant înaintea lui şi n-a făcut nici după el. Căci un astfel de alai, romanii îl socotesc sfînt, fiind îngăduit numai regelui şi tatălui zeilor. Din această pricină a început să fie învinuit de cetăţeni, care nu fuseseră obişnuiţi să se dedea luxului ; şi a mai fost învinuit şi că se ridică împotriva legii cu privire la împărţirea cetăţii. Într-adevăr, tribunii [30] aduseseră un proiect de lege care prevedea ca senatul şi poporul să fie împărţiţi în două părţi egale şi ca unii să rămînă pe loc, iar alţii, traşi la sorţ, să se ducă să locuiască în cetatea de curînd cucerită, la gîndul că vor fi mai îmbelşugaţi în toate, şi cu ajutorul celor două mari şi frumoase cetăţi vor putea păstra, în acelaşi timp, şi pămîntul şi viaţa fericită. Poporul, care ajunsese numeros şi sărac, a primit cu bucurie propunerea şi, îngrămădindu-se în jurul tribunei [31], cerea în gura mare să se treacă la vot, dar senatul şi cei mai cu trecere dintre cetăţeni, socotind că tribunii pun la cale, nu împărţirea, ci distrugerea cetăţii şi fiind cuprinşi de mînie, au dat fuga la Camillus. Camillus, temîndu-se de lupta dintre cetăţeni, aducea mereu alte pretexte, spunînd că este prins cu alte treburi, şi amîna mereu votarea legii. Din această pricină ajunsese să fie nesuferit de popor. Dar cel mai vădit şi mai puternic sentiment de duşmănie pe care l-a avut poporul împotriva lui a izbucnit din pricina zeciuielii prăzilor, care părea că are o socoteală, chiar dacă poporul nu avusese o prea dreaptă pricină să se pornească pe mînie. Astfel, Camillus, cînd era gata să plece la Veii, s-a rugat zeilor că, de va cuceri cetatea, va dărui

zeului a zecea parte din prăzi. Cetatea fiind cucerită şi prădată, fie că şovăia să supere pe cetăţeni, fie că, din pricina multelor treburi de care era prins, uitase de juruinţă, a lăsat pe soldaţi să profite. Cu mult mai în urmă, după ce depusese acea însărcinare [32], a făcut un raport senatului asupra celor petrecute, iar prezicătorii au vestit că jertfele arată că zeii sînt miniaţi şi cer sacrificii de împăcare şi de mulţumire.

VIII Senatul a hotărît că ajutorul pe care-l primiseră soldaţii prin luarea prăzilor să nu le fie luate (de altfel era şi greu), dar ca cei care luaseră prăzi ei înşişi, sub prestare de jurămînt, să depună pe seama statului a zecea parte din ce luaseră. Multe neplăceri şi silnicii au suferit soldaţii, oameni săraci, care îndураseră mult în război şi care erau acum constrînşi să cedeze o parte atît de mare din lucrurile pe care şi le însuşiseră şi de care se folosiseră.

Camillus, tulburat de ei şi neavînd la îndemînă un pretext mai bun, a recurs la una dintre cele mai ciudate explicaţii, spunînd că uitase de juruinţa făcută. Cetăţenii însă nu puteau suferi ca, făgăduindu-le zeilor că le va da a zecea parte din prăzile duşmanilor, să se dijmuiască acum averea cetăţenilor. Totuşi, după ce toţi au adus cît trebuia, s-a hotărît să se pregătească un crater de aur şi să-l trimită la Delphi. Cetatea ducea lipsă de aur şi, în timp ce demnitarii cetăţii făceau socoteala cît aur s-ar putea procura, matroanele, ele însele de la ele, ţinînd un sfat, au hotărît ca fiecare dintre ele să dea pentru ofranda zeului podoaba de aur pe care o purta. Ofranda lor a cîntărit opt talanţi. Senatul, cinstind cu mare pompă pe matroane, aşa cum se cădea, a hotărît ca la înmormîntarea femeilor, ca şi la bărbaţi, să se rostească cuvinte de laudă [33], căci mai înainte nu era obiceiul ca la înmormîntarea unei femei să se rostească astfel de cuvinte de laudă. Şi alegînd ei trei bărbaţi dintre cei mai buni, drept soli, şi o corabie mare, plină de bărbaţi bine făcuţi şi împodobiţi ca de sărbătoare, i-au pornit spre Delphi. Şi le erau pe mare, într-adevăr, şi furtuna şi liniştea primejdioase, căci din pricina lor erau cît pe ce să piară şi apoi au scăpat pe neaşteptate. Astfel, peste ei au dat, pe lîngă insulele lui Aiolos [34], nişte trireme ale liparienilor [35], căci nu mai aveau vînt şi i-au luat drept piraţi. Ei au început să-i roage, întinzînd mîinile, iar piraţii nu i-au atacat, ci, punînd mîna pe corabie şi luînd-o cu ei, au scos la vînzare şi lucrurile şi oamenii, socotind că sînt piraţi. Cu mare greutate şi numai datorită bărbăţiei

și trecerii lui Timositheus, care le era căpetenie, s-au lăsat convinși și le-au dat drumul. Timositheus a adus și el cîteva corăbii proprii care i-au însoțit pînă la Delphi, unde au dedicat ofranda. De aceea, Timositheus, cum era firesc, s-a bucurat de o mare cinste la Roma.

IX În timp ce tribunii ridicau iarăși problema împărțirii locuitorilor cetății, tocmai la timp s-a iscat războiul împotriva faliscilor și le-a pus în fața fruntașilor cetății nevoia de a alege comandant pe Camillus, cu alți cinci [36], deoarece situația cerea un comandant cu prestigiu și faimă și experiență în războaie. Poporul a votat, iar Camillus, luînd armata, a pornit spre ținutul faliscilor. Și a început să asedieze cetatea Falerii, care era bine pregătită pentru apărare cu toate cele trebuincioase, socotind că nu-i nici lucru ușor s-o ia cu asalt și nici de scurtă durată, mai ales că voia să-i zăbovească pe concetățeni și să le abată atenția într-acolo, pentru ca să nu aibă acasă timp să țină adunări și să se răscoale unii împotriva altora. Într-adevăr, căpeteniile romanilor se foloseau întotdeauna de acest leac, ca medicii, căutînd să îndrepte în afară patimile tulburătoare ale vieții politice [37].

X Atît de mult dispreț arătau însă faliscii asediului, bizuindu-se pe întăritura care înconjura de jur împrejur cetatea, încît, în afară de ostașii de strajă, care păzeau zidurile, toți se plimbau prin oraș îmbrăcați în haine obișnuite, iar copiii lor se duceau la școală și erau duși de pedagogul lor în afara zidurilor cetății, ca să-și facă jocurile gymnastice [38] și să se plimbe.

Căci faliscii, întocmai ca elenii, aveau același pedagog, dorind ca de la început copiii lor să fie crescuți împreună și să se obișnuiască să fie în grup unii cu alții.

Deci, acest pedagog, voind să întindă o cursă faliscilor, folosindu-se de copii, îi ducea în fiecare zi în afara zidurilor cetății, la început aproape de ziduri, și, după ce-și făceau jocurile, îi aducea înapoi. De atunci, puțin cîte puțin, i-a obișnuit să capete curaj, văzînd că nu e nici o pricină de teamă și, în sfîrșit, i-a dus pe toți la primele străji ale romanilor și i-a predat, îndemnînd străjile să-i ducă la Camillus.

Fiind dus el, deci, la Camillus și stînd în picioare în mijlocul celor care-l înconjurau, a spus că este educator și pedagog și că a

venit să predea cetatea prin intermediul copiilor, fiind sigur că va primi răsplata pentru această binefacere.

Groaznică i s-a părut lui Camillus această faptă. Spunînd către cei de față că războiul este într-adevăr un lucru greu și că se duce cu multe nedreptăți și cu multe lovituri, dar că totuși există pentru oamenii buni anumite legi ale războiului și că victoria nu trebuie urmărită în așa fel încît să nu scapi de plată pentru fapte rele și nelegiuite (de vreme ce un mare comandant trebuie să conducă războiul bizuindu-se pe vitejia proprie, și nu pe netrebnicia dușmanului), a poruncit slujitorilor să rupă hainele pedagogului și să-i lege mîinile la spate, iar copiilor să li se dea bice și nuiele pentru ca, pedepsind astfel pe trădător, să-l ducă în cetate.

Faliscii, aflînd de trădarea pedagogului, au fost cuprinși de jale, cum era firesc într-o astfel de nenorocire, și, în timp ce bărbați și femei se năpusteau la ziduri și la porți, fără nici o socoteală, au apărut copiii, aducînd pe pedagog, despuiat și cu mîinile legate și batjocorindu-l, iar pe Camillus îl numeau mîntuitor și tată și zeu, încît nu numai pe părinții copiilor, dar chiar și pe ceilalți cetățeni care au privit acest lucru i-a cuprins mirarea și dragostea pentru dreptatea lui Camillus.

Și strîngîndu-se în adunare, au trimis o solie la Camillus, pentru ca să i se predea, iar Camillus a trimis solia la Roma.

Solii, stînd în fața senatului, au spus că romanii, prețuind dreptatea mai mult decît victoria, i-au învățat să iubească mai mult înfrîngerea decît libertatea și păreau că nu sînt atît de mult lipsiți de putere, cît mai mult recunoșteau că fuseseră învinși de virtute.

Senatul i-a încredințat lui Camillus judecarea și hotărîrea asupra acestor fapte, iar Camillus, luînd bani de la falisci și încheind prietenie cu toți, s-a retras.

XI Iar ostașii, așteptîndu-se să prade țara faliscilor, cînd s-au întors la Roma cu mîinile goale, au început să-l învinuiască pe Camillus în fața celorlalți cetățeni că, urînd poporul și pizmuind pe cei săraci, a tras el însuși foloase. Iar cînd tribunii au adus iarăși proiectul de lege cu privire la împărțirea locuitorilor cetății și au început din nou să cheme poporul la vot, Camillus, neținînd seamă de nici o dușmănie și de nici o îndrăzneală din partea adversarilor, s-a dovedit că el, mai mult decît oricare altul, a silit poporul să voteze. Poporul a respins fără plăcere legea, iar pe Camillus au

început să-l urască așa de tare, încît, chiar în nenorocirea lui particulară (căci îi murise de boală unul dintre cei doi copii), nu și-a potolit mînia nici în timpul doliului. Într-adevăr, Camillus, fiind blînd și bun din fire, n-a putut răbda suferința cu cumpătare, ci, cînd a fost dat în judecată, din pricina durerii, s-a închis cu femeile în casă, străjuind-o.

XII Acuzator era Lucius Apuleius, iar temeiul acuzării era furt din banii etrusci [39].

Și se spunea chiar că fuseseră văzute la el niște porți de aramă luate de la dușman, iar poporul se mîniase și se vedea bine că pentru orice pricină avea să voteze împotriva lui. Ei bine, Camillus, adunînd și pe prieteni și pe cei care luaseră parte la oaste alături de el – nu erau puțini – a început să-i roage să nu-l lase cînd este învinuit și batjocorit de dușmani pentru niște pricini nedrepte.

Prietenii, sfătuindu-se între ei și vorbind unii cu alții, i-au spus că nu se gîndesc să-i vină de loc în ajutor la judecată, dar că vor plăti amenda împreună cu el.

Camillus însă nerăbdînd aceasta, cuprins de mînie, s-a hotărît să fugă din cetate.

Îmbrățișîndu-și deci soția și fiul în casă, a mers în tăcere pînă la poarta cetății. Aci s-a oprit și întorcîndu-se înapoi și întinzînd mîinile către Capitoliu, s-a rugat zeilor : „Zei ai Romei, dacă eu plec în exil, nu pe dreptate, ci chiar și batjocorit de furia și ura poporului, fie ca romanii să se căiască repede și să arate tuturor oamenilor că au nevoie de mine și doresc pe Camillus !"

XIII Ei bine, Camillus, întocmai ca Ahile [40], blestemînd pe cetățeni și plecînd în exil, a plătit amenda aceea, care era în valoare de cincisprezece mii deași. Aceasta, socotită la valoarea argintului, face o mie cinci sute de drahme, căci asul era o monedă de argint, iar zeceași de aramă făceau un denar [41]. Și nu exista nici un roman care să nu creadă că rugămințile lui Camillus au fost repede împlinite și că pedeapsa pentru nedreptatea ce i s-a făcut n-a fost plăcută, ci amarnică, vestită și faimoasă, o atît de mare răzbunare s-a abătut asupra Romei și împrejurarea s-a văzut că aduce o mare distrugere și primejdie, însoțită de rușine, împotriva cetății, fie că așa a căzut întîmplarea, fie că vreunul dintre zei se îngrijește ca

să nu se treacă cu vederea virtutea căreia i se răspunde cu nerecunoștință.

XIV Mai întîi, deci, s-a crezut că prin moartea censorului Iulius se prevestise o mare nenorocire apropiată, căci romanii dau o mare cinstire slujbei și socotesc că slujba censorilor este sfîntă. În al doilea rînd, înainte de exilul lui Camillus, un bărbat care nu se bucura de prea multă vază și care nici nu făcea parte din senat, dar care părea cuviincios și cumsecade, numit Marcus Caedicius, a adus la cunoștința tribunilor militari un lucru vrednic de toată luarea-aminte. El a spus că, în noaptea trecută, mergînd pe calea pe care romanii o numesc „nouă" [42], a fost strigat de cineva și că s-a întors, dar n-a văzut pe nimeni, dar că a auzit un glas mai puternic decît un glas omenesc, zicînd : „Haide, Marcus Caedicius, du-te dis-de-dimineață și spune mai-marilor tăi să aștepte pe galli care vor sosi peste puțin timp". Tribunii militari, auzind aceste vorbe, au început să rîdă și să glumească și peste puțin s-au întîmplat cele ce-am spus despre Camillus [43].

XV Gallii [44], populație celtică, din pricina mulțimii lor, și-au părăsit țara care nu era îndestulătoare să-i hrănească pe toți și au pornit în căutarea alteia. Fiind mai multe zeci de mii de bărbați tineri și războinici și ducînd cu ei și mai multe zeci de mii de copii și femei, unii s-au revărsat spre Oceanul de apus [45] și, trecînd munții Rhipai [46], au pus stăpînire pe țărmul Europei, iar ceilalți și-au statornicit locuințele între munții Pirinei și Alpi, în apropiere de senoni [47] și celți, unde au locuit multă vreme. Și, tîrziu, gustînd atunci pentru prima dată niște vin care fusese adus din Italia [48], atît de tare s-au minunat de această băutură și și-au ieșit din minți din pricina acestei plăceri nemaipomenite, încît, punînd mîna pe arme și luînd cu ei familiile și rudele, au pornit spre Alpi și au căutat acolo pămîntul care produce o astfel de roadă, iar celelalte ținuturi le socoteau lipsite de roade și neprielnice. Iar cel care a dus cel dintîi vinul la ei și i-a împins mai ales spre Italia se zice că a fost Arruns etruscul, om cu vază și bun din fire, dar care a avut de înfruntat următoarea nenorocire. Era tutore al unui orfan, vlăstarul unui cetățean fruntaș prin bogăția lui, și tare vestit pentru frumusețea lui, numit Lucumon [49]. Lucumon de copil își petrecea zilele la Arruns și, băiat mare fiind, n-a părăsit casa, ci se prefăcea

că-i place să locuiască la Arruns. Şi multă vreme s-a putut să nu se bage de seamă că el corupsese pe soţia lui Arruns şi fusese corupt de ea. Patima amîndurora mergînd din ce în ce mai departe şi nemaiputînd ei nici să-şi înfrîngă dorinţa, nici s-o ascundă, tînărul a pus la cale pe faţă să despartă pe soţie de bărbatul ei şi s-o ia el. Arruns, înfăţişîndu-se la judecată şi fiind rămas de Lucumon, datorită prietenilor şi banilor, şi-a părăsit soţia şi, aflînd că gallii s-au năpustit asupra lor, a condus năvala lor în Italia.

XVI Gallii năvălind în Italia, au pus îndată stăpînire pe ţinutul pe care în vechime îl stăpîneau etruscii şi care se întindea de la munţii Alpi pînă la cele două mări [50], aşa cum arată şi numele acelui ţinut [51].

Într-adevăr, marea dinspre miazănoapte şi răsăritul Italiei se numeşte Adriatica, de la numele cetăţii etrusce Hadria [52], iar marea de la apusul Italiei se numeşte, dimpotrivă, marea Tireniană. Întreg acest ţinut este plin de plante şi este prielnic animalelor şi scăldat de rîuri.

Iar etruscii aveau 18 cetăţi mari şi frumoase, înzestrate cum se cuvine şi pentru negoţ, dar ducînd o viaţă strălucită, cetăţi pe care gallii, alungînd pe etrusci, au pus ei stăpînire. Dar aceste fapte s-au petrecut cu mult timp mai înainte.

XVII Iar gallii, atunci, venind cu armata împotriva cetăţii etrusce Clusium, au împresurat-o. Clusinii [53] au dat fuga la romani, cerîndu-le soli şi o scrisoare către duşmani. Au fost trimişi trei bărbaţi de seamă şi care deţineau slujbe mari în cetate, din neamul Fabiilor.

Gallii i-au primit cu multă bunăvoinţă, din respect pentru faima Romei, şi începînd lupta împotriva cetăţii, au pornit să stea de vorbă cu romanii. Şi întrebînd solii ce au suferit gallii de la clusini de au venit împotriva cetăţii acestora, Brennus, regele gallilor, le-a spus rîzînd : „Clusinii ne fac o mare nedreptate, de vreme ce ei nu pot să cultive decît puţin pămînt, dar se socotesc îndreptăţiţi să stăpînească ogoare întinse, şi nu vor să ne dea şi nouă, care sîntem străini şi mulţi şi săraci.

Aceste nedreptăţi vi le-au făcut şi vouă, romanilor, mai înainte, albanii şi fidenaţii şi ardeaţii şi acum vi le fac veienţii şi capenaţii şi mulţi dintre falisci şi volsci, împotriva cărora voi purtaţi război,

şi dacă nu vor împărţi averile lor cu voi, o să-i luaţi sclavi şi o să-i prădaţi şi o să le dărîmaţi cetăţile, fără să vă fi făcut nici ei vreun rău sau vreo nedreptate, ci voi daţi ascultare celei mai vechi legi omeneşti care dă celui mai puternic bunurile celui mai slab, începînd de la zeu şi pînă la animale. Pentru că, din fire, este sădită în animale dorinţa de a căuta să aibă mai mult, şi cele care sînt puternice o au mai mult decît cele care le sînt mai prejos. Deci, încetaţi de a mai deplînge soarta clusinilor, care sînt asediaţi, pentru ca nu cumva să învăţaţi şi pe galli să fie cumsecade şi să se înduioşeze de soarta celor nedreptăţiţi de romani".

Din aceste cuvinte, solii romani şi-au dat seama că Brennus nu poate fi înduplecat şi, intrînd ei în Clusium, au început să încurajeze şi să îndemne pe bărbaţi să atace pe duşmani împreună cu ei, fie că voiau să-şi dea seama de vitejia clusinilor, fie că voiau să le-o arate pe a lor înşişi.

Şi iscîndu-se un atac al clusinilor şi încingîndu-se o luptă la ziduri, unul dintre Fabii, Quintus Ambustus, a ieşit călare înaintea unui gall înalt şi frumos, care mergea cu mult înaintea celorlalţi galli. La început n-a fost recunoscut, din pricina că încăierarea era strînsă, iar strălucirea armelor sale, luînd privirea duşmanilor, îl ascundea. Şi învingîndu-l Ambustus pe gall în luptă şi doborîndu-l de pe cal, l-a prădat, despuindu-l de arme. Brennus, recunoscîndu-l, a început să implore pe zei că romanul, împotriva obiceiurilor şi legilor sfinte şi drepte pentru toţi oamenii, venise ca sol şi se purtase ca un duşman.

Încetînd deci Brennus lupta, a lăsat pe clusini în pace şi a pornit cu armata spre Roma. Şi nevoind să arate că fapta aceea nedreaptă a fost făcută de bună voie, ci că ei căutau un prilej de ceartă, au trimis soli care să ceară pe roman pentru a fi pedepsit, dar îşi continua drumul în linişte.

XVIII Iar la Roma, adunîndu-se senatul, mulţi au învinuit pe Fabius şi, mai ales, l-au învinuit preoţii care se numesc feţiali şi, luînd de martori pe zei, îndemnau senatul ca nelegiuirea săvîrşită s-o întoarcă asupra unuia singur, asupra vinovatului, şi să îndepărteze răzbunarea divină de la ceilalţi. Pe aceşti feţiali i-a întemeiat Numa Pompilius, cel mai cuviincios şi mai drept rege al romanilor, şi i-a făcut paznici ai păcii şi, în acelaşi timp, judecători şi chezaşi ai pricinilor, care, cu dreptate, pornesc războiul. Dar senatul, adu-

cînd afacerea în fața poporului, preoții au început să-l acuze pe Fabius ca și în senat, iar mulțimea atît de mult a batjocorit cele divine și le-a luat în rîs, încît pe Fabius și pe frații săi i-au ales tribuni [54].

Iar gallii, aflînd cele petrecute și tare mîniindu-se, n-au mai zăbovit o clipă și au pornit la drum cu toată graba. Dar poporul s-a înspăimîntat de mulțimea, de strălucirea armelor, de forța și de curajul lor și socotea că a pierdut tot pămîntul și că va rămîne îndată și fără cetăți ; dar împotriva oricărei așteptări, gallii nu săvîrșeau nici o nedreptate și nu luau nimic de pe ogoare ci, trecînd pe aproape de cetăți, strigau în gura mare că ei se duc la Roma și că numai împotriva romanilor poartă război, iar pe ceilalți îi socotesc prieteni.

În timp ce dușmanii se năpusteau cu un astfel de avînt împotriva romanilor, tribunii au pornit cu armata romană la luptă. Armata nu era puțin numeroasă, de vreme ce nu erau mai puțin de patruzeci de mii de ostași, dar cei mai mulți erau nepregătiți și atunci puneau pentru prima dată mîna pe arme. Pe lîngă aceasta, ei neglijaseră și cele datorate zeilor, neaducînd nici legiuitele sacrificii și nici întrebînd pe prezicători cele ce se cădeau înaintea unei primejdii și bătălii [55]. Dar mai ales faptul că aveau mai mulți comandanți le tulbura acțiunea. Într-adevăr, înainte vreme, chiar pentru a susține bătălii mai mici, ei alesesără adesea cîte un conducător unic, pe care-l numesc dictator, dîndu-și seama ce mare trebuință este ca, într-o împrejurare primejdioasă, să se supună într-un singur cuget unei puteri absolute, care are în mînă puterea de a judeca și pedepsi.

Nu mai puțin le-a făcut rău nerecunoștința lor față de Camillus, care arătase că cine nu conduce, făcînd pe placul poporului și linguşindu-l, este în primejdie.

Pornind ei și îndepărtîndu-se de Roma ca la nouăzeci de stadii, și-au așezat tabăra la rîul Allia, care se vărsa în Tibru nu departe de tabăra lor. Arătîndu-se deci aci dușmanii, romanii au luptat rău din pricina neorînduielii și au fost respinși. Gallii, năpustindu-se îndată asupra aripii stîngi, au nimicit-o, aruncînd-o în rîu. Aripa dreaptă, retrăgîndu-se, în fața năvalei dușmane, din cîmpie spre coline, a suferit mai puține pierderi și mulți din ostașii acestei aripi s-au refugiat în Roma. Iar ceilalți, care au putut scăpa, cînd dușmanii se săturaseră de măcel, s-au refugiat noaptea în cetatea Veii, socotind că Roma este ocupată de dușmani și toți locuitorii uciși.

XIX Lupta s-a dat după solstițiul de vară, pe o lună plină, în ziua în care, mai înainte, se întîmplase și marea nenorocire cu Fabii. Într-adevăr, trei sute de oameni din neamul Fabiilor fuseseră uciși de etrusci. Iar ziua aceea, după a doua înfrîngere, se numește și pînă astăzi alliană [56], după numele rîului.

În ce privește zilele nefaste [57], am cercetat în altă parte dacă trebuie să socotim că există astfel de zile sau dacă nu cumva Heraclit [58] a criticat pe drept pe Hesiod [59], pentru că a spus că există zile bune și zile rele și nu și-a dat seama că zilele au aceeași natură. Poate că totuși ar fi potrivit ca în povestirea de față să amintesc cîteva pilde.

Ei bine, în luna căreia beoțienii îi zic Hippodromion și pe care atenienii o numesc Hecatombaion [60], în a cincea zi s-a întîmplat să repurteze două foarte strălucite victorii, în care ei au eliberat pe eleni : izbînda de la Leuctra [61] și cea de la Cheresos [62] care s-a cîștigat mai înainte cu mai mult de două sute de ani decît aceasta, cînd au învins pe Latamya și pe thessalieni. Și iarăși perșii în a șasea zi a lunii Boedromion [63] au fost înfrînți de eleni la Marathon [64], iar în a treia au fost înfrînți la Plateea [65] și la Mycale [66], iar în a cincia zi de la sfîrșitul lunii, la Arbella [67]. Iar atenienii au repurtat și izbînda pe mare de la Naxos [68], sub comanda lui Chabrias, în Boedromion, cînd era lună plină, iar izbînda de la Salamina au cîștigat-o la douăzeci ale lunii [69], așa cum s-a arătat în lucrarea *Despre zile* [70].

Și luna Thargelion [71] a adus, este lucru vădit, nenorociri străinilor [72]. Căci și Alexandru a învins la Granicos [73] pe generalii regelui, și carthaginezii au fost înfrînți [74] de Timoleon la douăzeci și trei ale lunii, cînd se pare că a fost cucerită și Troia, așa cum istorisesc Ephoros [75] și Callisthenes [76] și Damastes [77] și Phylarhos [78]. Și iarăși luna Metageitnion [79], pe care beoțienii o numesc Panemos [80], n-a fost prielnică elenilor, căci în șapte ale acestei luni au fost nimiciți cu totul în bătălia de la Cranon [81], fiind înfrînți cu totul de Antipatros [82] și mai înainte, dînd, la Cheroneea [83], bătălia împotriva lui Filip, au suferit o mare nenorocire. Și chiar în această zi, în luna Metageitnion, în același an, cei care au trecut în Italia cu Arhidamos [84] au fost nimiciți de străinii [85] de acolo.

Carthaginezii se feresc de douăzeci şi două ale lunii, de vreme ce le-a adus întotdeauna cele mai multe şi mai mari nenorociri. Ştim de asemenea că pe vremea misterelor iarăşi Theba a fost dărîmată din temelie [86] de Alexandru şi că, după aceasta, atenienii au primit garnizoana macedonenilor [87] în aceeaşi zi de douăzeci a lui Boedromion, cînd sărbătoresc misterele lui Ianchos.

La fel şi romanii, în aceeaşi zi, mai înainte, au pierdut tabăra, împreună cu Caepio, fiind înfrînţi de cimbri [88], iar mai în urmă, sub comanda lui Lucullus [89], au învins pe armeni şi pe Tigranes [90]. Regele Attalos [91] şi Pompeius Magnus [92] au murit în aceleaşi zile în care s-au născut. Şi îndeobşte, se pot arăta mulţi oameni care au suferit înfrîngeri sau izbînzi la încheierea aceluiaşi ciclu al timpului [93].

Dar pentru romani aceasta este una dintre zilele nefaste [94] şi, din pricina ei, în fiecare lună altele două [95], căci teama de zei şi superstiţia, datorită nenorocirii, după cum se întîmplă, s-au mărit şi mai mult [96].

Aceste lucruri au fost discutate cu mai multe amănunte în cartea *Despre cauzele romane* [97].

XX Dar după lupta aceea, dacă gallii ar fi pornit să urmărească îndată pe romanii care fugeau, nimic n-ar mai fi stăvilit dărîmarea Romei din temelie şi pieirea tuturor locuitorilor, care ar fi fost prinşi acolo, o atît de straşnică groază au vîrît romanii care fugeau în cei cu care se întîlneau şi de o astfel de tulburare şi zăpăceală s-au umplut cu toţii.

Acuma însă, gallii, nevenindu-le să creadă că au repurtat o izbîndă atît de strălucită şi fiind cuprinşi de veselie datorită victoriei, s-au pornit să împartă banii găsiţi în tabăra romană şi, în acest chip, au încetinit fuga mulţimii care părăsise oraşul, ba chiar au dat nădejde şi timp de pregătire celor care au rămas pe loc.

Într-adevăr, romanii, părăsind restul cetăţii, au întărit Capitoliul cu maşini de aruncat [98] şi cu lucrări de zidărie. Unele lucruri sfinte le-au ridicat şi le-au dus chiar pe Capitoliu, dar focul Vestei l-au luat fecioarele şi au fugit cu odoarele sfinte. Desigur, unii spun că ceea ce păzesc fecioarele nu-i nimic altceva decît focul nestins, pe care regele Numa a statornicit să-l cinstească, de vreme ce este începutul a toate. Într-adevăr, în natură focul este elementul [99] cel

mai plin de mişcare, iar naşterea este un fel de mişcare sau se face cu un fel de mişcare, iar celelalte părţi ale materiei, fiind lipsite de căldură, zac fără lucrare şi, asemenea lucrurilor moarte, doresc puterea focului ca pe un suflet, iar, pe cînd se apropie de el, se pornesc oarecum pe acţiune şi pe suferirea acţiunii. Se zice că Numa, ca un bărbat iscusit şi care, datorită înţelepciunii, avea faima că era în legătură cu Muzele, Numa deci a sfinţit şi a legiuit să se păzească neadormit, ca o icoană a puterii veşnice care le orînduieşte pe toate. Romanii, ca şi la eleni, lasă focul să ardă neîntinat înaintea templelor, iar celelalte lucruri dinlăuntru sînt ascunse tuturor, în afară de aceste fecioare pe care le numesc vestale.

Şi era o vorbă foarte răspîndită care spunea că înlăuntru se păstra acel Palladium [100] de la Troia, pe care l-a adus Eneas în Italia. Sînt însă unii care povestind basme în legătură cu misterele din Samotrake [101], spun că Dardanos [102], aducînd Palladium-ul la Troia, a sărbătorit misterele şi l-a sfinţit, cînd a întemeiat cetatea, iar Eneas [103], cînd a fost cucerită Troia, l-a răpit şi l-a păstrat pînă cînd s-a aşezat în Italia [104].

Alţii, dîndu-şi ifose că ştiu ceva mai mult despre acestea, spun că înlăuntru se află două butoaie : unul deschis şi gol, iar altul plin şi închis, şi că pe amîndouă nu le pot vedea decît fecioarele, căci sînt cu totul neîntinate.

Alţii însă socotesc că aceştia mint, prin faptul că fecioarele au aruncat atunci cele mai multe lucruri sfinte în două butoaie şi le-au ingropat în pămînt sub templul lui Quirinus, iar locul acela poartă şi acum denumirea de „Locul butoaielor".

XXI Dar luînd lucrurile sfinte cele mai mari şi mai de căpetenie, fecioarele s-au retras în fugă către rîu. Aci, din întîmplare, Lucius Albinus, un om din popor, unul dintre refugiaţi, ducea într-o căruţă doi copii mici şi o femeie cu lucrurile necesare. Şi cum a văzut fecioarele ducînd în braţe lucrurile sfinte ale zeilor şi mergînd fără nici un fel de ajutoare şi îndurînd oboseală, repede a dat jos din căruţă femeia cu cei doi copii şi cu lucrurile, şi le-a dat-o fecioarelor să se urce şi să se refugieze într-una din cetăţile greceşti. Evlavia lui Albinus şi cinstea pe care a dat-o divinităţii în împrejurările cele mai primejdioase, ajungînd vestită, nu se cuvenea s-o lăsăm neamintită.

Dar preoții celorlalți zei și bătrînii, foști consuli și care fuseseră cinstiți cu triumful, n-au putut fi înduplecați să părăsească cetatea, ci, îmbrăcîndu-se în veșmintele sfinte și în straiele de mare sărbătoare, în frunte cu marele pontifice Fabius, s-au rugat zeilor, hărăzindu-se pe ei zeitățil pentru patrie și s-au așezat în For pe scaune de fildeș, așteptîndu-și soarta care avea să vină.

XXII A treia zi după bătălie, a apărut Brennus, aducînd oastea împotriva cetății, dar găsind porțile deschise și zidurile lipsite de apărători, la început s-a temut de vreo cursă sau viclenie, nevenindu-i să creadă că romanii își pierduseră într-atît nădejdea în izbîndă. Însă cînd a aflat adevărul, intrînd prin poarta Collina [105], a cucerit Roma, care dăinuise timp mai mult de trei sute șaizeci de ani de la întemeiere [106], dacă cineva socotește că s-a putut păstra vreo socoteală precisă a vremilor, despre care amestecul de atunci a adus pricină de neînțelegere chiar în privința altor fapte mai noi [107].

Se pare că o veste nelămurită a nenorocirii și cuceririi Romei a străbătut îndată pînă în Hellada, căci Heraclides din Pont, care n-a trăit cu mult mai în urmă de acele vremuri, în lucrarea *Despre suflet* [108], spune că dinspre apus s-a răspîndit o vorbă că o armată, venind dinspre miazănoapte, a cuprins o cetate grecească, numită Roma, care fusese colonizată acolo lîngă marea cea mare. Nu m-aș mira că Heraclides, fiind un om iubitor de basme și un născocitor de povești [109], a adăugat fălos cuvîntului adevărat cu privire la cucerirea Romei, pe hiperboreeni [110] și marea cea mare [111].

Este vădit însă că filozoful Aristoteles auzise că Roma fusese cucerită de galli, dar spune că Lucius a scăpat-o. Dar Camillus se numea Marcus, nu Lucius [112].

Toate aceste lucruri s-au spus cu probabilitate. Dar Brennus, ocupînd Roma, a pus o strajă spre Capitoliu, iar el, coborînd în For, tare s-a minunat cînd a văzut pe acei bărbați șezînd într-o atît de mare rînduială și tăcere, încît nici nu s-au ridicat cînd s-au apropiat dușmanii, nici nu și-au mișcat privirea și nu s-au schimbat la față, ci ședeau senini și fără teamă, sprijinindu-se în toiegele pe care le purtau și uitîndu-se unii la alții.

Mirare mare pusese stăpînire pe galli pentru ciudățenia faptului și multă vreme au șovăit să se atingă și să se apropie de ei, temîndu-se că-s mai puternici. Dar un gall, făcîndu-și curaj, s-a apropiat de Marcus Papirius și întinzînd mîna, i-a atins ușor barba și l-a tras de păr. Papirius, lovindu-l cu toiagul în cap, i l-a zdrelit, iar gallul, scoțînd sabia, l-a ucis. De aci, gallii, dînd năvală, au ucis și pe ceilalți și au măcelărit și pe alții pe care-i întîlneau, iar casele le dărîmau, jefuindu-le apoi timp de mai multe zile ; după aceea le-au dat foc și le-au dărîmat, mîniindu-se pe cei care stăpîneau Capitoliul, pentru că, deși le cereau să se predea, nu se supuneau, ci, cînd ei îi atacau, le dădeau lovituri, apărîndu-se de pe întăritură. Din această pricină au distrus orașul și au ucis pe cei prinși, la fel pe bărbați și pe femei, pe bătrîni și pe copii.

XXIII Dar cum împresurarea se prelungea, gallii aveau nevoie de provizii și, împărțindu-se între ei, unii au rămas alături de rege și păzeau Capitoliul [113], iar alții, dînd tîrcoale prin ogoare, jefuiau și prădau satele, prin atacuri pe neașteptate, nu însă toți la un loc, ci unii într-o parte, iar alții în altele, fiind împărțiți în grupuri, cu un conducător în frunte, purtîndu-se cu trufie pentru norocul lor și împrăștiindu-se fără nici o teamă.

Dar cea mai mare parte a lor, și care era cea mai bine orînduită, a pornit spre cetatea Ardea [114], unde se retrăsese în exil Camillus, fără să ia parte la trebi și ducînd o viață de particular și plămădind nădejdi și planuri, nu ca un om care vrea să stea ascuns și să scape de dușmani, ci ca unul care se gîndea cum să se apere, dacă se va ivi prilejul. De aceea, văzînd și pe ardeați că sînt destui la număr, dar lipsiți de curaj, din pricina neîndemînării și fricii comandanților, a răspîndit o vorbă printre tineri, spunîndu-le, mai întîi, să nu socotească că nenorocirea romanilor se datorește vitejiei gallilor ; iar cele ce li s-au întîmplat romanilor din reaua lor chibzuință să nu le socotească faptele unor oameni care n-au făcut nimic ca să învingă, ci un semn al soartei [115]. Le spunea că este frumos ca chiar înfruntînd primejdii să respingă un dușman de alt neam și străin, care, întocmai ca focul, drept sfîrșit al victoriei își propune nimicirea învinsului. Dimpotrivă, dacă vor avea curaj și vor fi inimoși, el le va da izbînda la timp și fără primejdie.

Tinerii au primit aceste vorbe, iar Camillus a pornit la conducătorii și sfetnicii ardeaților. Convingîndu-i și pe ei, a înarmat pe toți cei care puteau purta armele și a stat înlăuntrul zidurilor, voind să nu afle dușmanii care erau aproape. Dușmanii, cutreierînd

călare ogoarele și fiind îngreuiați de mulțimea lucrurilor de pradă pe care le duceau cu ei, și-au așezat tabăra în cîmpie, fără grijă. Apoi i-a surprins noaptea, cuprinși fiind ei de băutură, și o liniște adîncă s-a lăsat asupra taberei.

Camillus, aflînd toate acestea de la iscoade, a scos pe ardeați din cetate și, străbătînd în liniște, pe la miezul nopții, drumul care-i despărțea de dușmani, le-a atacat tabăra ; făcînd ei multă zarvă și tulburare prin sunete de trompete din toate părțile, dușmanii care se trezeau din somn se simțeau rău din pricina băuturii și deșteptîndu-se se întorceau cu greutate spre partea de unde venea zgomotul. Puțini dintre ei, într-adevăr, revenindu-și în fire de frică și pregătindu-se de luptă, s-au împotrivit celor care veneau cu Camillus și au căzut rezistînd, dar pe cei mai mulți, care încă erau copleșiți de somn și de băutură, i-au surprins fără arme și i-au ucis. Iar pe cîțiva dintre ei, puțini, care fugiseră, la adăpostul nopții, din tabără și care, a doua zi, rătăceau, ici și colo prin ogoare, i-au ucis călăreții trimiși împotriva lor.

XXIV Iar zvonul, vestind repede isprava prin cetăți, chema alături de Camillus pe mulți partizani de-ai lui dintre cei în stare să poarte armele, și mai ales dintre romani, care, după ce scăpaseră din bătălia de la Allia, se refugiaseră la Veii. Și acești tineri se jeluiau între ei zicînd : „Ce mai comandant al Romei a smuls zeul și i-a împodobit pe ardeați cu izbînzile lui Camillus, iar cetatea care a dat viață și a crescut un astfel de bărbat se destramă și piere ! Iar noi, din lipsă de comandanți, adăpostindu-ne între ziduri străine, ședem degeaba, lăsînd Italia în voia soartei. Haide, să trimitem la ardeați și să le cerem comandantul lor sau să luăm noi înșine armele și să pornim către el, căci el nu mai este exilat și nici noi nu mai sîntem cetățeni, cînd patria nu mai există, ci este în stăpînirea dușmanilor".

Așa au hotărît și trimițînd o solie la Camillus, l-au rugat să primească comanda ; Camillus le-a răspuns că nu va primi comanda mai înainte de a fi votată de către cetățenii de pe Capitoliu, așa cum este legiuit, pentru că, atîta timp cît sînt în viață, ei sînt patria pentru el și dacă vor da ei poruncă, el se va supune cu dragă inimă, dar dacă ei nu se vor învoi, el nu va purcede la nici o faptă. Ei s-au minunat de modestia și de cuviința lui Camillus, dar greutatea era : cine să vestească asta celor de pe Capitoliu și, apoi, se părea

că este chiar cu neputință ca o ștafetă să ajungă pe cetățuie, atîta timp cît dușmanii aveau în stăpînire cetatea.

XXV Era printre tineri un oarecare Pontius Cominius [116], după neam cetățean de mijloc, dar tare dornic de faimă și de cinstire. El și-a luat de bună voie asupra sa greaua încercare. Scrisoare către cei din Capitoliu n-a luat, ca nu cumva, dacă va fi prins, dușmanii să descopere cu ajutorul ei planul lui Camillus, dar, îmbrăcîndu-se cu o haină proastă sub care avea o scoarță de plută, a străbătut calea, în timpul zilei, fără teamă, iar la căderea nopții, s-a apropiat de oraș. Dar fiindcă nu putea să treacă rîul pe pod, deoarece era păzit de dușmani, înfășurîndu-și haina în jurul capului, căci nu era nici mare nici grea, și lăsîndu-și corpul pe plută și făcîndu-și-l ușor înotînd în acest fel, s-a apropiat de oraș. Și ocolind mereu străjile treze, căci se călăuzea după focuri și zgomot, s-a îndreptat spre poarta Carmentalis [117], unde domnea cea mai mare liniște și mai ales că, în această parte, colina Capitoliului avea un suiș mai repede și o stîncă mare și prăpăstioasă o înconjura. Pe aci s-a urcat el, fără să fie băgat de seamă, și a luat legătura – greu și cu multă osteneală, pe poteca cea mai îngustă – cu cei care păzeau întăritura de la zid [118]. Salutînd deci pe cei care erau de strajă și spunîndu-și numele, a fost luat îndată și dus la fruntașii romanilor. Adunîndu-se îndată senatul, Cominius a pășit în mijloc și le-a vestit și izbînda lui Camillus, despre care ei nu aflaseră nimic, și le-a povestit și cele ce hotărîseră soldații și-i îndemna să întărească comanda lui Camillus, de vreme ce dintre toți cetățenii care erau în afară de Roma numai de el aveau să asculte. Senatorii, ascultînd cele ce spunea Cominius și sfătuindu-se între ei, îl aleg pe Camillus dictator și-l trimit pe Pontius pe același drum, iar el s-a bucurat de același noroc, căci a scăpat nevăzut de dușmani și a putut vesti romanilor dinafara cetății cele hotărîte de senat.

XXVI Ei au primit cu multă însuflețire hotărîrea senatului, iar Camillus venind la ei, a găsit douăzeci de mii de romani înarmați, dar a strîns și mai mulți oameni de la aliați [119] și se pregătea de atac.

Dar la Roma, cîțiva dușmani, trecînd din întîmplare pe poteca pe unde se apropiase Pontius noaptea de Capitoliu și văzînd multe

urme de picioare şi de mîini, aşa cum se apucase şi se căţărase Pontius, şi multe frecături şi dărîmături pe colţurile de pămînt ale prăpastiei, îi aduc la cunoştinţă regelui. Regele, ducîndu-se şi cercetînd urmele, atunci pe loc n-a spus nimic, dar la căderea nopţii, strîngînd pe gallii cei mai sprinteni şi mai în stare să urce pe stîncă, le-a zis : „Duşmanii înşişi ne arată cum calea care duce spre ei, şi pe care noi n-o cunoaştem, nu este de nestrăbătut şi de neatins pentru oameni. Este mare ruşine ca cei care stăpînesc cetatea să nu ducă totul la un sfîrşit şi să părăsească acest loc, la gîndul că este de necucerit, cînd duşmanii înşişi ne învaţă pe ce cale poate fi cucerit. Într-adevăr, pe unde îi este unuia uşor să urce, nici multora nu poate să le fie mai greu, ci, dimpotrivă, dacă se apucă mai mulţi de treabă, ei îşi vor fi singuri unii altora încurajare şi ajutor. Darurile şi cinstirile cuvenite vitejiei, se vor dărui fiecăruia“ [120].

XXVII După ce regele a spus aceasta, gallii s-au oferit cu însufleţire şi, pe la mijlocul nopţii, apropiindu-se mai mulţi împreună de stîncă, au pornit să urce în tăcere, căţărîndu-se pe locuri prăpăstioase şi greu de urcat, dar care, la încercarea lor, au putut fi urcate şi au cedat mult mai repede decît se aşteptau ; astfel că cei care au ajuns cei dintîi pe înălţime şi se pregăteau de luptă doar că n-au pus imediat stăpînire pe întăritură şi n-au atacat străjile care dormeau, căci nu simţise nimic nici un om şi nici un cîine. Dar erau nişte gîşte sfinte [121], în templul Junonei, care fuseseră hrănite de romani mai înainte din abundenţă, dar atunci, cum proviziile abia le ajungeau cu foarte multă economie lor înşişi, erau părăsite şi o duceau rău. Gîştele sînt din fire foarte sensibile la auz şi sperioase cînd aud zgomot. Dar acele gîşte, devenind şi din pricina foamei fără somn şi gălăgioase, au simţit îndată apropierea gallilor şi năpustindu-se în fugă, gîgîind, către ei, i-au trezit pe toţi străjerii, în timp ce şi duşmanii, văzînd că nu s-au putut strecura fără să fie simţiţi, nu mai căutau să păstreze linişte, ci se năpusteau cu mai mare putere.

Romanii, luînd fiecare, cu avînt, arma care-i cădea la îndemînă, au sărit la luptă aşa cum se nimerea. Dar cel dintîi dintre toţi, Manlius, fost consul, voinic la trup şi renumit prin dîrzenia caracterului, întîlnind doi duşmani deodată, unuia i-a luat-o înainte cînd voia să scoată pumnalul şi i-a lovit mîna dreaptă cu sabia, iar pe celălalt, lovindu-l cu scutul în faţă, l-a împins înapoi de pe stîncă.

Şi postîndu-se pe zidul întăriturii împreună cu cei care dăduseră fuga şi se strecuraseră în jurul său, a respins pe ceilalţi galli, care n-ajunseseră în număr mare pe cetăţuie şi nici nu săvîrşiseră vreo faptă de curaj.

Scăpînd deci romanii de primejdie în acest fel, de cum s-a făcut ziuă, pe comandantul străjilor l-au aruncat de pe stîncă în mijlocul duşmanilor, iar lui Manlius i-au votat cinstirile victoriei, mai mult spre a-i preamări vitejia decît spre a-i fi de folos, şi anume i-au adus fiecare hrana pentru o zi, o jumătate de libră [122] de grîu de baştină (căci aşa-l numesc) şi a patra parte dintr-un cotyl [123] elenic de vin.

XXVIII De atunci, gallii au dat dovadă de mai puţin curaj, căci duceau lipsă şi de cele necesare, neputînd să se aprovizioneze cu furaje de teama lui Camillus, şi o boală îi cuprinsese pe nesimţite, deoarece îşi întindeau corturile printre morţii care zăceau claie peste grămadă printre dărîmături, iar cenuşa multă, răspîndindu-se cu ajutorul vînturilor şi incendiilor prin aerul stricat de uscăciune şi acrime, vătăma trupurile care-l inspirau.

Dar mai ales schimbarea felului de viaţă obişnuit – pentru că ei dăduseră năvală din ţinuturi umbroase şi care le puneau la îndemînă adăposturi împotriva căldurilor într-o regiune joasă şi care avea o climă rea spre toamnă – i-a mişcat mai mult şi mai ales asediul Capitoliului şi lipsa de activitate care se prelungea : era a opta lună de cînd începuseră împresurarea. În acest fel, era pieire mare printre galli şi nici nu mai îngropau pe cei morţi, căci erau prea mulţi.

Dar nici pentru cei împresuraţi lucrurile nu stăteau mai bine, căci îi apăsa foamea, iar lipsa de ştiri cu privire la Camillus îi umplea de descurajare, căci nimeni nu mai putea pătrunde pînă la ei, deoarece cetatea era păzită cu străşnicie de duşmani. De aceea, cînd cele două tabere se găseau în această situaţie, au început să se înfiripeze convorbiri între străjile înaintate, care se întîlneau mai întîi.

Apoi, cînd cei mai de sus au găsit cu cale, Sulpicius, un tribun militar roman, s-a întîlnit cu Brennus ca să discute, şi s-au învoit ca romanii să dea o mie de libre de aur, iar gallii, după ce le vor primi, să părăsească de îndată oraşul şi ţara.

Făcîndu-se jurăminte că se vor respecta învoielile şi aducîndu-se aurul, gallii procedau cu rea-credinţă la cîntărire, mai întîi pe ascuns, apoi chiar pe faţă atingeau şi apăsau pe balanţă, iar romanii au început să protesteze. Dar Brennus, ca să rîdă şi să-şi bată joc de ei, descingîndu-şi sabia şi platoşa, le-a pus în balanţă.

Sulpicius l-a întrebat „Ce înseamnă asta?" – „Ce altceva le-a rămas învinşilor, a răspuns Brennus, decît plînsul?" [124]. Şi vorba asta a devenit proverbială. Dar unii romani erau aprinşi de mînie şi erau de părere că trebuie să-şi ia aurul şi să stea mai departe împresuraţi, dar ceilalţi îi îndemnau să cadă la învoială, păstrîndu-şi cumpătul, şi să nu creadă că ruşinea constă în faptul că dau mai mult, ci să îndure însuşi faptul datului, care le este impus de împrejurări.

XXIX În timp ce între galli şi romani era dezbinare în această privinţă, Camillus, în fruntea unei armate, era la porţile Romei şi aflînd cele ce se petreceau a dat poruncă grosului armatei să vină în urma sa în orînduială şi cu încetul, iar el, însoţit de cei mai buni soldaţi, a pornit în grabă spre romani.

Dîndu-se toţi la o parte şi primindu-l ca pe un dictator, în tăcere şi cu mult respect, Camillus a luat aurul de pe balanţă şi l-a dat lictorilor, iar gallilor le-a poruncit să-şi ia balanţa şi greutăţile şi să se retragă, spunînd că romanii din moşi-strămoşi obişnuiesc să-şi salveze patria cu spada, nu cu aur. Brennus s-a mîniat şi a spus că i se aduce o jignire de vreme ce învoielile sînt rupte, dar Camillus i-a răspuns că învoielile nu fuseseră încheiate după lege şi nici nu au putere, de vreme ce gallii le încheiaseră cu oamenii care n-au nici o putere, el fiind mai dinainte ales dictator şi cînd, după lege, nu mai exista nici un alt conducător. Acum deci trebuie să spună ei dacă vor ceva. Căci a venit un stăpîn, împuternicit de lege, să dea iertare celor care o cer şi să pedepsească pe vinovaţi, dacă nu se căiesc.

Auzind aceste cuvinte, Brennus a început să strige şi să se frămînte şi a început chiar şi încăierarea, iar romanii şi gallii ajunseseră la îmbrînceli şi la cuţite, învălmăşindu-se unii cu alţii, cum era firesc, cînd se învîrteau printre case, în locuri strîmte, unde ostaşii nu se puteau aşeza în ordine. Dar repede Brennus, recăpătîndu-şi cumpătul, a dus pe galli în tabără, după ce căzuseră numai cîţiva. Şi în timpul nopţii, ridicîndu-i pe toţi, a părăsit cetatea şi, înaintînd şaizeci de stadii, şi-a aşezat tabăra lîngă via Gabinia [125]. Dar de cum s-a luminat de ziuă, s-a şi arătat Camillus împotriva lui, purtînd strălucitoare arme şi fiind înconjurat de romani plini de curaj şi, dîndu-se o grea bătălie, care a durat timp îndelungat, îi pune pe fugă pe galli, făcînd un groaznic măcel, şi le cucereşte tabăra. Mulţi galli dintre cei care fugiseră au fost ucişi îndată de romani, care-i urmăreau, dar s-au năpustit asupra celor care se risipiseră şi i-au ucis cetăţenii de prin satele şi oraşele vecine.

XXX Astfel deci Roma pe neaşteptate a fost cucerită şi mai pe neaşteptate a fost salvată, fiind şapte luni întregi în stăpînirea duşmanilor. Într-adevăr, ei au intrat în Roma cu cîteva zile după idele lui Quintilis şi au părăsit-o pe la idele lui februarie [126].

Iar Camillus a intrat în triumf, cum se cuvenea, căci fusese salvatorul patriei şi adunase cetatea împrăştiată. Căci şi romanii care fugiseră afară cu copiii şi soţiile s-au strîns laolaltă în cetate, iar cei care fuseseră împresuraţi pe Capitoliu, şi trecuseră prin primejdia de a muri de foame, le-au ieşit în cale, îmbrăţişîndu-se şi plîngînd, căci nu le venea să creadă că gustă o astfel de fericire, şi apoi, şi preoţii şi slujbaşii mai mărunţi ai zeilor, aducînd odoarele sacre scăpate de distrugere, pe care le ascunseseră pe loc, cînd fugiseră, sau le luaseră cu ei, le arătau cetăţenilor ca pe nişte vrednice vederi, iar aceştia le priveau cu bucurie de parcă zeii înşişi s-ar fi înapoiat iarăşi în cetate.

Camillus, aducînd sacrificii zeilor şi purificînd cetatea sub îndrumarea celor care cunoşteau practicile rituale, a refăcut templele care mai existau, iar el însuşi a înălţat un templu în cinstea Faimei şi Gloriei [127], descoperind locul [128] în care, noaptea, Marcus Caedicius a auzit glasul zeului care-i vestea sosirea armatei duşmane.

XXXI Cu mare greutate şi străduanie s-au scos la iveală locurile templelor, prin osîrdia lui Camillus şi cu multa încordare a pontificilor. Dar cum trebuia să ridice din nou cetatea, care fusese cu totul distrusă, o descurajare de a mai lucra a cuprins poporul şi au început să şovăie la treabă, căci duceau lipsă de toate şi simţeau nevoia ca, în clipa de faţă, după atîtea nenorociri, să se odihnească şi să-şi vină în fire mai mult decît să se obosească şi să-şi

slăbească puterile, negăsind sprijin nici din partea lucrurilor, nici din partea propriilor trupuri.

În acest fel, în liniște, întorcîndu-și iarăși privirile spre Veii, cetate îmbelșugată cu de toate și care rămăsese nevătămată, au început să dea pricină de vorbiri lingușitoare celor care aveau obiceiul să le vorbească pe plac și iarăși auzeau vorbe defăimătoare împotriva lui Camillus, care ziceau că el numai din ambiție și de grija propriei sale slave îi ține departe de o cetate în ființă și-i silește să-și facă corturi pe ruine și să adune tăciunii rămași din mistuirea de foc a cetății, pentru ca să se cheme că este, nu numai conducătorul și comandantul de oști, ci și întemeietorul Romei, dînd astfel la o parte pe Romulus.

De aceea, senatul, temîndu-se de răzmeriță, n-a îngăduit lui Camillus, deși dorea, să părăsească funcția în timpul anului, cu toate că nici un alt dictator nu stătuse în slujbă mai mult de șase luni, și mai ales senatul a început să încurajeze și să îmblînzească poporul, încercînd să-l convingă cu rugăminți și cu vorbe bune și arătîndu-i brazdele și mormintele părinților și amintindu-i de locurile consacrate și de lăcașurile sfinte, pe care li le transmiseseră, dedicîndu-le zeilor, Romulus sau Numa sau oricare alt rege. Dar printre primele locuri sfinte, senatul arată poporului capul omenesc care fusese găsit proaspăt, ca și cînd de curînd ar fi fost tăiat de trup, la temelia Capitoliului, spunînd că locului aceluia i-a fost hărăzit de destin să ajungă capitala Italiei. Senatul mai arată poporului și focul Vestei, aprins de fecioare după terminarea războiului, pe care o să-l stingă și o să-l facă iarăși nevăzut, dacă vor părăsi cetatea și are să fie o batjocură pentru ei înșiși, cînd vor vedea Roma fie locuită de venetici și de străini, fie pustie și loc de pășune mieilor. Senatorii, spunînd de multe ori aceste lucruri cu jelanie și fiecărui cetățean în parte, și în adunare, erau iarăși mișcați de poporul care se plîngea de sărăcia de față și care-i ruga ca, după ce abia scăpaseră parcă de la înec, goi și lipsiți de toate, să nu-i forțeze să mai ridice ruinele unei cetăți distruse, cînd o cetate gata cu de toate îi așteaptă.

XXXII Camillus a hotărît să adune senatul. Și adunîndu-se senatorii, multe le-a spus și el, îndemnîndu-i să lupte pentru salvarea patriei, multe au spus și alții care au dorit să ia cuvîntul. La sfîrșitul discuțiilor, Camillus, aducînd în mijloc pe Lucius Lucretius, care de obicei își spunea părerea cel dintîi, l-a îndemnat pe el să-și arate părerea mai întîi, și apoi pe ceilalți la rînd. Făcîndu-se tăcere, cînd Lucretius era gata să vorbească, din întîmplare, afară, un centurion își ducea centuria care făcea de strajă ziua și strigînd cu glas tare pe cel care ducea steagul în frunte, i-a poruncit să stea pe loc și să-l fixeze acolo, căci acolo era cel mai potrivit loc să se așeze și să rămînă. Vorbele acestea fiind rostite tocmai la timp, cînd toți se gîndeau la viitor și cînd nu se știa ce va fi, nu numai Lucretius s-a închinat zeului și și-a dat aprobarea, ci toți ceilalți l-au urmat. O minunată schimbare s-a petrecut și în popor, căci toți se îndemnau și se întorceau la lucru, fără vreo rînduială sau împărțeală a locuitorilor – ci așa cum îl trăgea pe fiecare inima și cum era pregătit ocupa locurile de lucru. De aceea, ei au ridicat cu avînt și la repezeală cetatea, făcînd-o întesată de străzi strîmte și îngrămădită cu case așezate în neorînduială. Iar cei care au fost orînduiți de Camillus să refacă lăcașurile sfinte și să le hotărnicească după cuviință, căci toate erau de-a valma, cînd au ajuns la capela lui Marte, în tîrcoalele pe care le clădeau pe Palatin, au găsit-o, ca pe celelalte, distrusă și arsă de dușmani, dar săpînd cu atenție și curățind locul, dau peste toiagul original al lui Romulus, ascuns sub cenușă multă și adîncă. Acest lemn este curbat la unul din capete și se numește lituus [129]. Se folosesc de el spre a hotărnici un loc pe cer, cînd se așază să profețească după zborul păsărilor, așa cum făcea și Romulus, fiind acesta foarte înzestrat cu darul prezicerii. Iar după ce Romulus n-a mai fost printre oameni, preoții luînd bastonul l-au păstrat neatins ca pe oricare alt odor sfînt.

Găsindu-l deci atunci, dintre toate celelalte lucruri distruse, scăpat de la pieire, au început să aibă nădejdi mai senine cu privire la Roma, gîndind că semnul le-a întărit încrederea că mîntuirea Romei va fi fără sfîrșit.

XXXIII Ei nu terminaseră încă lucrările cu ridicarea cetății, cînd asupră-le se abate un război, căci aequii și volscii și latinii năvăleau în țară, iar etruscii asediau cetatea Sutrium [130], aliata Romei. Tribunii militari, care aveau comanda, așezîndu-și tabăra lîngă muntele Marcius, erau asediați de latini și, fiind în primejdie de a-și pierde tabăra, au vestit la Roma, unde Camillus este ales dictator a treia oară.

În privința acestui război se povestesc două legende. Voi spune pe cea mitică mai întîi ; se zice că latinii, fie folosindu-se numai ca de un pretext, fie că voiau cu dinadinsul să-și amestece iarăși neamurile, ca în vremurile de la început, au trimis soli la romani ca să le ceară de soții fecioare libere. Romanii fiind în încurcătură și neștiind ce să facă (pe de o parte, le era groază de război, căci încă nu se întremaseră și nu se puseseră pe picioare, iar pe de alta, bănuiau că cererea de soții nu este altceva decît o cerere în sclavie și numai de dragul unei aparențe cuviincioase o numesc căsătorie), o sclavă, cu numele Tutola, sau, după cum spun alții, Filotis, a îndemnat pe mai marii cetății să trimită cu ea pe sclavele cele mai potrivite pentru căsătorie și care la chip păreau cel mai mult că sînt femei libere, gătindu-le ca pe niște fecioare de viță, iar de rest se va îngriji ea însăși. Mai marii cetății, fiind convinși, au ales sclavele pe care le-a socotit ea că-s cele mai nimerite pentru treaba asta și, gătindu-le cu veșminte scumpe și cu bijuterii de aur, le-au predat latinilor, care-și așezaseră tabăra destul de aproape de cetate. În timpul nopții, celelalte sclave au furat jungherele dușmanilor, iar ea – Tutola sau Filotis – urcîndu-se într-un mare smochin sălbatic și desfășurînd, înapoia ei, mantia, a ridicat un semnal aprins, așa cum se învoise cu mai-marii cetății, fără să știe nimeni altul dintre cetățeni. De aceea, și ieșirea soldaților din cetate s-a pornit în neorînduială, așa cum îi mînau comandanții, și ei se îndemnau unii pe alții și cu greu se așezau în rînduială. Atacînd ei tabăra dușmanilor, care nu se așteptau la una ca asta și care dormeau, au cucerit-o și au ucis pe cei mai mulți dintre ei. Se zice că faptul s-a petrecut la nonele lui iulie [131] de astăzi, care atunci se numea Quintilis, și că sărbătoarea este în amintirea isprăvii de atunci. În timpul acestei sărbători, mai întîi romanii ies în număr mare pe poarta cetății, strigînd tare multe din numele băștinașe cele mai obișnuite, precum : Caius, Marcius, Lucius și altele aidoma, imitînd în acest fel chemarea pe care și-au făcut-o unii altora atunci. Apoi sclavele gătite cu cît mai mare strălucire aleargă încoace și încolo, făcînd glume cu cei pe care-i întîlnesc. Se dă apoi și o bătălie între sclave, în amintirea faptului că atunci ele au luat parte la bătălia cu latinii. Iar cînd mănîncă, șed la masă sub umbrare de ramuri de smochin, și ziua de none o numesc Capratine, datorită, cum se spune, smochinului sălbatic din care a

ridicat atunci sclava semnalul aprins. Căci ei numesc smochinul sălbatic *caprificus*.

Alții spun însă că cele mai multe acțiuni și vorbe se fac și se spun la această sărbătoare în amintirea pățaniei lui Romulus, căci în această zi [132] a dispărut el dincolo de poarta cetății, cînd s-a iscat o furtună cu mare zgomot, iar, după cum socotesc alții, a fost o eclipsă de soare, și că ziua s-a numit nonele Capratine după locul unde a dispărut el, căci capra romanii o numesc *capra*. Iar Romulus s-a făcut nevăzut pe cînd vorbea în locul numit Mlaștina caprei, așa cum s-a scris în *Viața* lui [133].

XXXIV Cealaltă poveste, cercetind-o cei mai mulți istorici, o spun așa :

Fiind ales Camillus dictator a treia oară și aflînd că armata cu tribunii militari este împresurată de latini și de volsci, a fost silit să dea arme și cetățenilor care nu mai aveau vîrsta de ostășie, ci trecuseră de curînd de ea. Și mergînd el cale lungă pe lîngă muntele Marcius și scăpînd nebăgat de seamă de dușmani, și-a așezat armata în fața lor și, aprinzînd focuri multe, a dat de știre că este de față. Cei împresurați, prinzînd curaj, au făcut planul să pornească la atac și să înceapă lupta. Dar latinii și volscii, strîngîndu-se înlăuntrul taberei, s-au înconjurat cu un gard din trunchiuri de arbori și și-au întărit din toate părțile tabăra, fiind prinși între două oști dușmane și hotăriți să aștepte o nouă armată din patrie și, în același timp, socotind că sosește și ajutorul etrusc.

Camillus află de aceasta și temîndu-se să nu pățească din partea dușmanilor ceea ce le făcuse el însuși, încercuind pe dușmani, s-a grăbit să se folosească de clipa de față. Întăritura dușmanilor era din lemn și o puternică suflare de vînt se cobora din munți de cum se crăpa de ziuă. Camillus, pregătind numeroase focuri și, pe la revărsatul zorilor, scoțînd armata din tabără, a poruncit celei mai mari părți a ostașilor să atace pe dușman cu săgețile și să facă mare zgomot în partea opusă sieși, iar el, luînd cu sine pe acei care aveau să dea foc, cînd avea să sufle vîntul, după obicei, spre tabăra dușmanilor, aștepta ceasul. Începînd deci bătălia, cînd soarele răsărea și suflarea se revărsa minunată din munți, dînd semnalul iureșului, a risipit deasupra întăriturii dușmane o ploaie de săgeți aprinse. Flacăra s-a încuibat repede în lemnele dese și în întăritura din trunchiuri de copac și a început să se întindă de jur

împrejur, iar latinii nu aveau nici un leac şi nici un mijloc să-l stingă şi cum tabăra era plină de foc, trebuind să se îngrămădească pe un loc îngust, de nevoie au pornit năvală înspre duşmanii înarmaţi care împresuraseră tabăra. Doar patru dintre latini au scăpat, pe cînd toţi cei pe care i-a prins focul în tabără au fost nimiciţi, iar romanii, stingînd focul, au prădat lucrurile care erau acolo.

XXXV După aceste întîmplări petrecute astfel, Camillus, lăsînd în tabără pe fiul său paznic al prizonierilor şi al lucrurilor luate de la duşmani, a pornit spre ţara duşmanilor. Şi cucerind cetatea aequilor şi primind pe volsci care se predau, şi-a pornit îndată armata spre Sutrium, neştiind încă păţaniile sutrinilor, ci grăbindu-se doar să le vină în ajutor, la gîndul că sînt încă în primejdie, împresuraţi de volsci. Dar sutrinii tocmai predaseră cetatea duşmanilor, iar ei înşişi, lipsiţi de toate, scăpaseră numai cu hainele de pe ei. I-a întîlnit în cale cu copiii şi soţiile, plîngîndu-şi nenorocirile. Camillus, fiind şi el podidit de lacrimi în faţa acestei privelişti şi văzînd şi pe ostaşi că plîng cînd sutrinii îi rugau cu jale şi mîniaţi de cele ce se petrecuseră, a hotărît să nu mai amîne pedeapsa, ci să-şi ducă armata la Sutrium chiar în acea zi. Camillus se gîndea că nişte oameni care cuceriseră o cetate fericită şi bogată şi care nici nu lăsaseră vreun duşman înăuntru şi nici nu se aşteptau că va veni altul dinafară, vor fi găsiţi întru totul în neorînduială, şi bine se gîndea. Într-adevăr, nu numai că a străbătut ţinutul sutrin nebăgat de seamă, dar n-a fost văzut nici cînd a ajuns la porţile cetăţii şi a pus stăpînire pe ziduri, căci nimeni nu făcea de strajă, ci vrăjmaşii erau împrăştiaţi prin case, în beţii şi petreceri. Cînd au prins de veste că duşmanii sînt stăpîni peste tot, aşa de rău se simţeau de ghiftuială şi de băutură, încît mulţi dintre ei nu mai puteau fugi, aşa că rămînînd în chipul cel mai ruşinos prin case, erau ucişi sau se predau duşmanilor.

XXXVI Aşa s-a întîmplat că cetatea Sutrium, într-o singură zi a fost cucerită de două ori şi cei ce o stăpîneau au pierdut-o, iar cei care o pierduseră au dobîndit-o datorită lui Camillus : iar triumful dobîndit de el în urma celor petrecute i-a adus tot atita recunoştinţă şi faimă ca şi primele două. Într-adevăr, faptele lui i-au silit şi pe cei mai pizmaşi cetăţeni, care doreau ca lucrurile să se îndrepte mai mult printr-un noroc decît prin virtute, să aducă slavă străşniciei şi

energiei lui Camillus. Unul dintre cei care-l pizmuiau foarte tare pe Camillus şi care i se împotrivise cel mai mult, mai vădit decît toţi, era Marcus Manlius, cel care a respins mai întîi pe galli de pe cetăţuie, cînd au atacat noaptea Capitoliul, şi care din această pricină a fost numit Capitolinus. El, socotindu-se că este primul dintre cetăţeni şi neputînd să-l întreacă pe Camillus în faimă în chipul cel mai cinstit, a luat calea comună şi obişnuită a tiraniei, încercînd să-şi atragă poporul şi mai ales pe cei care aveau datorii. Pe unii îi apăra şi le venea în ajutor în faţa judecăţii, iar pe alţii îi smulgea cu forţa şi-i împiedica să fie luaţi în robie de creditori [134], potrivit legii, astfel că mulţi dintre cei sărăciţi s-au strîns în jurul lui şi au vîrît groaza în nobili [135], purtîndu-se cu îndrăzneală şi tulburînd Forul. Quintus Capitolinus [136] fiind împuternicit dictator, spre a potoli răzmeriţa, a aruncat în închisoare pe Manlius, dar poporul, cînd s-a petrecut acest fapt, şi-a luat haina de doliu, ceea ce nu se făcea decît în timpul unor mari nenorociri publice [137], însă senatul, temîndu-se de tulburări, a dat poruncă să fie lăsat liber Manlius. Dar Manlius, după ce a fost lăsat în libertate, nu s-a făcut de loc mai bun, ci căuta să-şi atragă poporul cu mai multă înfumurare şi dezbina cetatea.

Romanii îl aleg iarăşi tribun militar pe Camillus. Şi cînd se aduceau învinuirile împotriva lui Manlius, privelişteа a impresionat nespus de mult pe pîrîşii lui. Într-adevăr, locul pe care luptase Manlius noaptea împotriva gallilor se vedea, pe Capitoliu, ridicîndu-se deasupra Forului şi le umplea sufletul de jale celor care se uitau într-acolo.

Şi Manlius însuşi, întinzînd mîinile spre acel loc şi plîngînd, amintea de bătăliile purtate, încît judecătorii nu ştiau ce să facă şi de multe ori au întrerupt judecata, nevoind nici să lase nepedepsită vina lui, în faţa unor dovezi vădite, dar neputînd nici să se folosească de lege, cînd fapta lui Manlius era văzută de toţi, datorită locului unde se judeca pricina. Camillus, gîndindu-se la asta, a scos judecata în afara cetăţii, în păduricea Poetelium [138]. De acolo, Capitoliul nemaifiind văzut, şi acuzatorul şi-a desfăşurat învinuirea, şi judecătorilor neamintirea isprăvilor lui Manlius le-a îngăduit să resimtă mînia dreaptă împotriva fărădelegilor prezente ale lui.

Manlius, deci, fiind arestat, a fost dus pe Capitoliu şi, aruncat de pe stîncă, a făcut, din acelaşi loc, amintirea celei mai norocoase isprăvi, dar şi a celei mai mari nenorociri.

Iar romanii, dărîmîndu-i casa din temelii, au ridicat pe locul ei un templu zeiței pe care o numesc Moneta [139] și, pentru viitor, au dat o hotărîre ca nici un patrician să nu mai locuiască pe cetățuie.

XXXVII Iar Camillus, fiind chemat pentru a șasea oară la tribunatul militar, nu voia să primească, fiind înaintat în vîrstă, dar mai ales temîndu-se de pizma cetățenilor și de gelozia zeilor pentru o astfel de slavă și pentru atîtea izbînzi. Cea mai vădită dintre neputințele pe care le aducea el era slăbiciunea trupului, căci, din întîmplare, se afla bolnav în zilele acelea. Dar poporul nu l-a iertat de comandă, ci, strigînd în gura mare că n-are nevoie de lupta lui călare sau pe jos în bătălii, ci numai de sfaturile și de comanda lui, l-a silit să ia asupra-și conducerea oastei și, împreună cu unul din tovarășii de comandă, a pornit să ducă armata de-a dreptul împotriva dușmanilor. Dușmanii erau praenestinii și volscii, care, cu mari armate, prădau pe aliații Romei. Pornind deci Camillus din cetate și așezîndu-și tabăra în apropiere de dușmani, el se gîndea că-i mai bine, pentru început, să prelungească războiul, iar de va fi nevoie de luptă, înzdrăvenindu-și trupul, să poată să se bată și el. Lucius însă, tovarășul său de comandă, era împins în primejdie, fără oprire, de dorința de slavă și ațița la lupte și pe ceilalți comandanți și centurioni [140]. Camillus, temîndu-se ca nu cumva să pară că din pizmă li s-a tăiat izbînda și ambiția unor oameni tineri, s-a învoit, împotriva inimii, să-i dea lui oastea, iar el, din pricina slăbiciunii trupești, a fost lăsat împreună cu cîțiva în tabără.

Lucius grăbindu-se cu mare avînt să dea bătălia, a fost înfrînt, dar Camillus, văzînd respingerea ostașilor romani, nu s-a putut stăpîni, ci a sărit de pe pat și a ieșit înaintea soldaților cu însoțitorii săi la porțile taberei, trecînd printre romanii care fugeau și dînd peste dușmanii care-i urmăreau, astfel că unii dintre romani, care veniseră în tabără, s-au întors și au început să urmărească pe dușmani împreună cu el, iar alții care veneau spre tabără dinafară s-au oprit pe loc și, așezîndu-se scut lîngă scut, au început să se îndemne unii pe alții să nu-și părăsească conducătorul. Așa au fost opriți atunci dușmanii de a mai urmări pe romani. Iar a doua zi, ducîndu-și armata la luptă și dînd bătălia, Camillus îi învinge, lovindu-i cu putere, și le cucerește tabăra, căzînd în spatele celor care fugeau și ucigînd pe cei mai mulți dintre ei.

Apoi, aflînd că cetatea Satricum [141] a fost cucerită de etrusci și că toți cetățenii, care erau romani, fuseseră măcelăriți, Camillus a trimis grosul armatei la Roma, iar el, luînd cu sine pe cei care erau în floarea vîrstei și mai plini de curaj, s-a năpustit asupra etruscilor care ocupau cetatea și, punînd mîna pe ei, pe unii i-a izgonit din cetate, iar pe alții i-a ucis.

XXXVIII Întorcîndu-se deci Camillus încărcat de prăzi la Roma, a arătat că cei mai înțelepți dintre toți fuseseră aceia care nu se temuseră de slăbiciunea și bătrînețea dictatorului care avea experiență și curaj, ci-l luaseră mai degrabă pe el, fără voia lui, deși era bolnav, decît pe aceia care sînt în floarea vîrstei și cer și doresc să comande oștile.

De aceea, auzindu-se că locuitorii cetății Tusculum [142] s-au răsculat, romanii l-au însărcinat pe Camillus să pornească împotriva lor, luîndu-și ajutor pe cîțiva dintre cei cinci comandanți. Camillus, deși toți doreau și-l rugau să-i ia cu el lăsîndu-i pe ceilalți, a luat cu sine pe Lucius Furius, deși nimeni nu se aștepta. Căci Furius era acela care, împotriva părerii lui Camillus, dorise să lupte, dăduse bătălia și o pierduse, dar Camillus, voind acum, după cît se pare, să ascundă nenorocirea și să șteargă rușinea lui Furius, l-a ales pe el înaintea tuturor.

Tusculanii, dorind să-și îndrepte greșeala, în timp ce Camillus mergea cu tot avîntul spre ei, cu mare dibăcie au umplut ogoarele de oameni care arau și-și pășteau turmele, ca în timp de pace, iar porțile cetății le țineau deschise, copiii învățau la școală, iar plebea se vedea în ateliere lucrînd, fiecare la meșteșugul său, pe cînd cei mai cu vază erau în For în hainele obișnuite și dregătorii alergau încoace și încolo să pregătească gazde pentru romani, ca și cum nu s-ar fi așteptat la nimic rău și n-ar fi avut nimic pe inimă.

Făcînd ei așa, nu i-a trecut prin minte lui Camillus să le nesocotească trădarea, dar, înduioșîndu-se de căința lor pentru trădare, le-a poruncit să se ducă la senat pentru a-l ruga să lepede mînia împotriva lor. Și în timp ce ei cereau iertare, Camillus a pus și el stăruințele lui și a izbutit nu numai ca cetatea să fie iertată de orice vină, dar chiar să dobîndească dreptul de cetățenie [143].

XXXIX Acestea au fost faptele cele mai de seamă ale lui Camillus în timpul celui de-al șaselea tribunat. După aceea, stîrnind

Licinius Stolo [144] mare răscoală în cetate, în timpul căreia plebea s-a răzvrătit împotriva senatului, încercînd cu forţa ca, dintre cei doi consuli care erau în funcţie, unul să fie ales neapărat din sînul poporului şi să nu mai fie amîndoi patricieni, au fost aleşi tribuni, iar mulţimea împiedica ţinerea alegerilor de consuli.

Şi în timp ce lucrurile lunecau spre tulburări din ce în ce mai mari din pricina lipsei de conducător, senatul îl alege a patra oară dictator pe Camillus, fără voia poporului, şi chiar nici el nu era bucuros şi nici nu voia să se ridice împotriva unor oameni care aveau un mare curaj în faţa lui pentru multele şi marile bătălii în care luaseră parte, şi care aveau să-i spună că el făcuse mai multe fapte cu ei pe cîmpurile de bătaie, decît cu patricienii în cetate. Camillus îşi dădea seama că patricienii îl aleseseră acum dictator numai din pizmă, pentru ca sau să nimicească prin forţa lui puterea poporului, sau să fie înfrînt, dacă nu va izbuti.

Totuşi, încercînd să aducă un leac grelei clipe şi aflînd de ziua în care tribunii plebei aveau de gînd să propună legi în faţa poporului, a dat poruncă scrisă să se facă chemarea oamenilor la oaste şi a strîns astfel poporul din For pe Cîmpul lui Marte, vestind mari pedepse împotriva aceluia care nu se va supune.

Tribunii plebei însă iarăşi se ridicau împotriva ameninţărilor şi jurau că-l vor pedepsi cu o amendă de cincizeci de mii de aşi, dacă nu va înceta să încerce să smulgă din mîna poporului votul şi legea [145]. Camillus, fie că se temea de un alt exil şi de o altă osîndire care nu se mai potrivea cu un bătrîn care săvîrşise măreţe fapte, fie că nu putea şi nici nu voia să înfrîngă puterea poporului care era atunci de neînvins şi de nemişcat, în clipa aceea s-a retras acasă, iar în zilele următoare, pretextînd că se simte slăbit, a depus funcţia.

Senatul a ales alt dictator, care, numind comandantul călărimii chiar pe capul răscoalei, a lăsat pe Stolo să crăinicească legea care-i lovea foarte tare pe patricieni. Căci sta poruncă în lege că nimeni nu are dreptul să stăpînească mai mult de cinci sute de iugăre de pămînt. Atunci, într-adevăr, Stolo era plin de strălucire, căci izbîndise în votarea legii. Dar puţin mai în urmă, el însuşi a dovedit că are pămîntul pe care legea oprea să-l aibă alţii şi a fost osîndit după propria sa lege.

XL Rămînînd deci vrajbă în jurul alegerilor de consuli, care era greul răscoalei şi care a început mai întîi şi care a dat cea mai mare bătaie de cap senatului aflat în dezbinare cu poporul, s-au răspîndit deodată veşti lămurite că galli, pornind cu mai multe zeci de mii de la Marea Adriatică, se îndreaptă de zor spre Roma.

Deodată cu vestea, se vădeau şi semne de război, căci ogoarele erau pustiite, iar oamenii care nu puteau să se refugieze la Roma se împrăştiau prin munţi.

Groaza iscată de acest război a pus capăt răscoalei şi, strîngîndu-se laolaltă cei mai cu vază cu poporul de rînd, şi senatul cu cei de jos, au ales toţi într-un singur gînd pentru a cincea oară dictator pe Camillus.

El era tare bătrîn şi era pe-aproape de optzeci de ani, dar văzînd nevoia şi primejdia, fără să mai găsească vreo pricină de scutire ca mai înainte şi fără să se mai folosească de vreun pretext, ci luîndu-şi îndată asupră-şi comanda, a ales pe cei care aveau să dea bătălia.

Ştiind însă că cea mai mare parte a vitejiei gallilor stă în spade, cu care, mînuindu-le în chip barbar şi fără nici o îndemînare, răneau mai ales umerii şi capul, a înarmat pe cei mai mulţi ostaşi cu căşti de fier, care aveau marginile lunecoase, pentru ca spadele să lunece sau să se sfarme, iar pe marginea scuturilor a pus o margine de fier, de vreme ce lemnul nu putea să reziste singur la lovituri. Pe ostaşi i-a învăţat să se folosească de suliţe lungi, de la distanţă, şi strecurîndu-le sub spadele duşmanilor, să o ia astfel înaintea loviturilor.

XLI Iar cînd gallii erau aproape, aşezîndu-şi tabăra grea şi încărcată de o pradă îmbelşugată lîngă rîul Anio [146], Camillus, ducîndu-şi oastea spre ei, şi-a aşezat tabăra pe coasta unei văi păduroase şi cu multe costişe, încît cea mai mare parte a oastei sale era ascunsă, iar cea care se vedea părea că se aşezase de teamă pe înălţime.

Camillus, voind să întărească această părere a duşmanilor, n-a sărit în ajutorul celor care erau prădaţi la picioarele sale, ci întărindu-şi tabăra a stat liniştit, pînă cînd i-a văzut pe unii [147] împrăştiindu-se după furaje, iar pe ceilalţi şezînd în tabără şi ospătîndu-se fără saţ şi dedîndu-se băuturii. Atunci, de cu noapte,

a trimis pe cei ușor înarmați să stea în calea dușmanilor care se puneau în rînduială și să-i tulbure de îndată ce vor ieși din tabără, iar el, pe la revărsatul zorilor, a coborît ostașii înarmați cu scut și i-a orînduit în linie de bătaie, ostași care se vedea că sînt mulți și plini de avînt și nu puțini și lipsiți de curaj, așa cum se așteptau dușmanii.

Astfel deci, mai întîi acest fapt a doborît mîndria gallilor, care socoteau că este nevrednic de ei să fie atacați de dușmani. Apoi, ostașii romani ușor înarmați [148], dînd iureș asupra dușmanilor și izbindu-i și forțîndu-i mai înainte de a se pune în obișnuita rînduială și de a se împărți pe unități, i-au silit să lupte la întîmplare, în neorînduială.

În sfîrșit, în timp ce Camillus își aducea la luptă pe ostașii înarmați [149], unii scoțîndu-și spada se grăbeau să se ia la luptă cu romanii, iar romanii întîmpinîndu-i cu sulițele lungi și primind loviturile lor în corpul apărat de fier, respingeau fierul spadelor gallice, care era moale și subțire, încît spadele se strîmbau repede și se încovoiau în două, iar scuturile lor erau sparte și îngreuiate de sulițele romane, care rămîneau înfipte în ele.

De aceea gallii, lepădîndu-se de propriile lor arme, au dat să se strecoare printre sulițele romane și să scape de ele, punînd mîna pe mîinile ostașilor.

Iar romanii, văzîndu-i despuiați de arme, au pus mîna pe săbii și așa s-a pornit un mare măcel în care cădeau cei din primele rînduri, iar cei care se găseau în urmă-le au luat-o la fugă prin cîmpie, căci colinele și înălțimile le ocupase mai înainte Camillus și știau că tabăra, nefiind întărită, din pricina semeției lor, va fi ușor cucerită.

Se spune că această bătălie s-a dat la treisprezece ani după cucerirea Romei și, datorită izbînzii, tare și puternic a fost curajul romanilor împotriva gallilor, de care se temuseră foarte, căci se gîndeau că prima dată gallii fuseseră înfrînți doar din pricina bolilor și a nenorocirilor neașteptate, și nu datorită romanilor.

Așa de strașnică era groaza de galli, încît se făcuse o lege că preoții sînt scutiți de armată, afară de cazul cînd ar izbucni războiul cu galii.

XLII Aceasta a fost ultima luptă pe cîmpul de bătaie pe care a dat-o Camillus, căci cetatea Velitrae [150] a cucerit-o în timpul

acestei expediții, cînd i s-a predat fără luptă. Dar mai rămînea de dat cea mai mare bătălie politică, foarte grea, împotriva plebei, care devenise de nesuferit din pricina izbînzii și care încerca să obțină cu forța, împotriva legii, ca unul dintre consuli să fie ales dintre plebei, în timp ce senatul se ridica împotrivă și nu-l lăsa pe Camillus să depună dictatura, gîndind că, sprijinindu-se pe greaua și marea lui putere, vor da mai ușor bătălia pentru izbînda aristocrației [151].

Iar cînd Camillus ședea pe scaunul [152] funcției sale și dregătorea în For și un slujitor trimis de tribunii plebei i-a cerut să-l urmeze și a pus mîna pe el, ca să-l ridice cu forța, de strigăte și zarvă cum nu se mai văzuse s-a umplut Forul, căci cei care se găseau în jurul lui Camillus încercau să-l îndepărteze de pe tribună pe slujitor, iar poporul îl îndemna de jos să-l ia cu forța. Camillus, fiind în mare încurcătură, nu și-a depus dictatura, dar luînd cu sine pe senatori a pornit spre Curie [153]. Și, mai înainte de a intra în Curie, întorcîndu-se spre Capitoliu, s-a rugat zeilor să îndrumeze împrejurarea de față spre sfîrșitul cel mai fericit, făgăduindu-le că va înălța templul zeiței Concordia [154] de îndată ce se va potoli tulburarea.

Și încingîndu-se o mare bătălie de păreri potrivnice în senat, a învins totuși cea mai blîndă, care făcea pe placul plebei și se învoia ca unul dintre consuli să fie ales din sînul plebei.

Cînd dictatorul a vestit plebei că acestea a hotărît senatul, pe loc, cum era firesc, cuprinși fiind de bucurie, s-au împăcat cu senatul și l-au petrecut pe Camillus pînă acasă cu aplauze și strigăte. Iar a doua zi, strîngîndu-se în adunare, au hotărît prin vot să se ridice un templu vizibil de departe zeiței Concordia, drept mulțumire pentru cele întîmplate, așa cum juruise Camillus, în For și în adunare, și au mai hotărît să adauge încă o zi la sărbătorile latine [155], și să fie astfel patru zile, apoi, îndată toți romanii să aducă sacrificii zeilor și să-și pună cununi [pe cap] [156].

Iar alegerile fiind prezidate de Camillus, au fost aleși consuli Marcus Aemilius dintre patricieni și Lucius Sextius cel dintîi dintre plebei. Acesta a fost sfîrșitul faptelor lui Camillus.

XLIII Iar în anul următor, o ciumă s-a abătut asupra Romei și a nimicit o nesfîrșită mulțime de oameni din popor și pe cei mai mulți dintre demnitari,

A murit şi Camillus, care ajunsese la sfîrşit şi prin vîrstă şi prin desăvîrşirea vieţii, aproape ca nimeni altul, şi care a îndurerat pe romani cum nu i-au îndurerat toţi cîţi muriseră în acea vreme de ciumă la un loc.

PERICLES

NOTIȚĂ ISTORICĂ

Figura lui Pericles a fost obiectul unei deosebite atenții a istoriografilor, și în antichitate și astăzi. Rolul jucat de el în viața politică a Atenei, tocmai pe vremea cînd democrația sclavagistă atinsese punctul culminant al dezvoltării sale în acest polis, a determinat pe cercetători să consacre multe studii activității sale. Pentru a pune mai bine în lumină meritele și lipsurile lui Plutarh în Viața *lui Pericles, este necesar să ne facem o idee mai clară despre ceea ce a însemnat Pericles pentru Atena.*

După bătălia de la Plateea în anul 479 î.e.n., urmată de zdrobirea în același an a flotei persane la Mycale, în care armatele persane au fost înfrînte și care au determinat retragerea perșilor din Grecia propriu-zisă[1]*, statele grecești care constituiau liga panhellenică n-au avut aceeași atitudine față de problema continuării războiului împotriva perșilor. Atena și cetățile în care meșteșugurile și comerțul luaseră o mare dezvoltare erau interesate în continuarea războiului. Interesul acestor state, care dispuneau de corăbii și erau versate în navigație, cerea ca perșii să fie izgoniți din cetățile pe care le ocupau pe țărmurile Traciei, Hellespontului și Asiei Mici. Într-adevăr, ocupînd unele cetăți pe aceste țărmuri, perșii controlau căile maritime pe care navele grecești treceau spre cetățile și țările de pe litoralul Mării Negre, de unde se aprovizionau cu grîne și alte produse agricole. Dimpotrivă, Sparta țară agricolă, lipsită de o flotă puternică, izolată de viața comercială a Greciei, socotea că, o dată cu izgonirea perșilor din Grecia, războiul se terminase*[2]*.*

[1] *Grecia antică*, p. 240 și urm.
[2] *Ibidem*, p. 245 și urm.

Așa se explică atitudinea diferită a Spartei și Atenei în evenimentele care s-au desfășurat de la lupta de la Plateea și pînă la constituirea Ligii de la Delos. De pildă, după bătălia de la Mycale, în care perșii au fost înfrînți, flota panhellenică s-a întors spre Samos. Regele spartan Leotychidas a făcut un apel la cetățile ionice să se declare neatîrnate față de perși. Apelul a fost ascultat. Pentru aliații panhellenici se ridica acum următoarea problemă : ce trebuia făcut cu aceste cetăți ? Spartanii erau de părere ca populația acestor cetăți să fie strămutată în Grecia propriu-zisă, pe teritoriile cetăților care trecuseră de partea perșilor. Atena, dimpotrivă, avînd interes ca aceste cetăți să constituie un bastion înaintat împotriva perșilor, a propus – sub motiv că nu e bine să se amestece în treburile interne ale acestor cetăți – ca polisurile eliberate să intre în liga panhellenică. Punctul de vedere al Atenei a triumfat și polisurile de pe insulele Samos, Chios, Lesbos etc. au intrat în ligă. Această deosebire de vederi într-o problemă atît de însemnată arată cît se poate de clar deosebirea de interese și de planuri politice dintre Sparta și Atena, în jurul cărora se grupau, împărțindu-se după concordanța de interese, celelalte polisuri grecești. Altă divergență : de la Samos, flota panhellenică, întărită cu corăbii ioniene, a pornit să distrugă podul făcut din ordinul lui Xerxes peste Hellespont, dar cînd au ajuns la fața locului, podul nu mai exista. Atenienii, susținuți de alte polisuri, au propus să se continue operațiile navale împotriva garnizoanelor persane de pe litoralul Hellespontului și al Propontidei, dar Leotychidas a refuzat și a pornit spre patrie. Atenienii, în fruntea celorlalți greci care rămăseseră pe loc, au început asediul cetății Sestos, pe care au cucerit-o după eforturi îndelungate. Și acest fapt pune în lumină totala lipsă de interes a Spartei pentru continuarea operațiilor împotriva perșilor.

Dar conflictul care a adus retragerea Spartei din liga panhellenică n-a întîrziat să izbucnească. Într-adevăr, în primăvara anului 478, aliații din liga panhellenică au pornit din nou operațiile împotriva perșilor. De data aceasta era prezentă și Sparta, prin regele Pausanias, care comanda flota ligii, deși Sparta nu dispunea decît de douăzeci de corăbii. Ciprul și cetatea Byzantion, în Hellespont, au fost cucerite. Deodată însă au izbucnit aprige nemulțumiri împotriva lui Pausanias, care, învinuit de cruzime față de ostașii greci și de lipsă de respect față de ceilalți comandanți, a fost, în cele

din urmă, acuzat că duce tratative secrete cu perșii. Conflictul izbucnit între spartani și ceilalți membri ai ligii a fost atît de adînc, încît Dorcis, înlocuitorul lui Pausanias, care fusese rechemat la Sparta, a găsit că este mai bine să se retragă din ligă și să pornească spre patrie, ceea ce a și făcut. Sparta a fost bineînțeles urmată și de celelalte polisuri confederate din Pelopones.

Atena și polisurile care aveau interes ca lupta să continue n-au renunțat la ligă, ci, dimpotrivă, au căutat s-o întărească. În anul 477 î.e.n., aliații panhellenici care mai rămăseseră în ligă și-au trimis soli la Delos și acolo au luat unele măsuri de întărire a ligii, care de atunci s-a numit Liga de la Delos. S-a hotărît ca liga să fie o alianță de state grecești, egale în drepturi, neatîrnate unul față de altul, în scopul de a continua războiul împotriva perșilor și de a elibera cetățile grecești care le mai erau supuse.

Mijloacele atingerii scopului erau procurate prin clauza care prevedea ca participanții, cetăți mari și mici, să verse, proporțional cu veniturile lor, sume care să asigure, în total, 460 de talanți anual, necesari întreținerii unei flote de 200 de trireme pe timp de șapte luni ; Atena era însărcinată cu construirea și întreținerea flotei. Sediul Ligii era la Delos, unde membrii se adunau o dată pe an, luînd în discuție problemele ridicate de împrejurări. Atena, dispunînd de mai multe vase și de o largă experiență navală, a izbutit repede să-și impună hegemonia în Ligă. Se spunea că însuși Aristides, care se întorsese din exil, a stabilit cuantumul phoros-ului, „contribuția" membrilor ligii, la 460 de talanți. Repartizarea cotizațiilor între cetăți și prelungirea războiului au silit pe unele cetăți să renunțe de a mai întreține ele singure o flotă și să se mărginească a plăti phoros-ul. Atena, dispunînd de flota puternică a ligii, își impunea astfel și mai mult voința în ligă. Celelalte cetăți membre, deși aveau vot egal, nu făceau decît să adopte părerea celui mai tare. Liga și-a justificat existența. Într-adevăr, sub conducerea aristocratului Kimon, care a știut să facă opoziție lui Themistocles și să colaboreze cu Aristides, escadrele ateniene îl alungă pe spartanul Pausanias din Byzantion (în anul 477 î.e.n.), cuceresc Eion, important bastion persan în Tracia (în anul 475 î.e.n.), constrîng cetatea Charystos din Eubeea să adere la ligă și obligă Naxosul să rămînă în ligă, repurtează o mare victorie asupra armatei și flotei persane la vărsarea Eurymedonului (în anul 468 î.e.n.). Atena, amestecîndu-se tot mai mult în treburile interne ale

cetăților aliate, a provocat revolta unora dintre ele. Astfel că Atena trebuia să lupte și împotriva perșilor și împotriva cetăților răsculate.

Toate aceste înfăptuiri ale forțelor ateniene, echipate cu banii ligii, au fost conduse de Kimon. Dar Kimon este ostracizat (în anul 461 î.e.n.) sub învinuirea de filolaconism, în urma acțiunii hotărîte a grupurilor democrate din Atena, conduse de doi energici șefi: Ephialtes și Pericles.

După izgonirea lui Kimon, Ephialtes și Pericles iau o serie de măsuri care au scopul să desăvîrșească constituția democratică a Atenei. Astfel, în cîțiva ani de zile, ei realizează următoarele înfăptuiri: iau din mîinile areopagului toate puterile politice, pe care le transferă ecclesiei și sfatului (boulé), precum și cea mai mare parte din puterile judecătorești pe care le trec asupra heliaiei; acordă fiecărui cetățean dreptul de a putea fi ales arhonte; instituie misthoforia, adică un salariu retribuit pentru îndeplinirea unei slujbe publice, ceea ce însemna că se da putința de a ajunge în orice slujbă pusă la dispoziția oricărui cetățean, fără deosebire de avere. Nu trebuie uitat că metecii nu aveau drepturi politice, iar sclavii nu aveau nici un drept.

Încurajați de succesele politice pe frontul intern, elementele democrate, conduse de Pericles, dispunînd de puternica flotă întreținută de ligă, au pornit o politică de mari acțiuni care viza impunerea necontestată a hegemoniei ateniene, și din anul 459 î.e.n. pînă în anul 445 î.e.n. ei au întreprins următoarele acțiuni: au dat ajutor unui libyan din delta Nilului împotriva perșilor (în anul 459 î.e.n.); s-au avîntat în lupta împotriva Corintului, care, avînd alături Egina și Sparta, a izbutit să înfrîngă Atena la Tanagra în anul 457 î.e.n. Atena a ieșit învingătoare însă, în același an, la Oinophite împotriva Beoției, iar Argosul bate pe lacedemonieni, în Oinoa (în anul 454 î.e.n.). Urmează apoi o serie de insuccese ale Ligii de la Delos: pierderea unei flote de 40 de vase în Egipt în fața unei acțiuni viguroase a perșilor; Sparta strînge pe aliații peloponesieni în jurul ei, stînd gata să se arunce asupra Atenei. Atenienii transferă tezaurul Ligii de la Delos la Atena. Kimon este rechemat din exil și trimis să lupte împotriva perșilor, în insula Cipru, unde își găsește moartea. În sfîrșit, spre a împiedica o înțelegere între Sparta și perși, Atena trimite pe Callias la Susa, unde se încheie un tratat de pace între Atena și regele persan,

prin care se recunoaște situația de fapt ca punct de plecare pentru dezvoltarea relațiilor între cele două state.

Dar curînd forțele Spartei și Atenei se ciocnesc în Beoția (în anul 448 î.e.n.), unde una susținea pe focidieni, iar cealaltă pe delphieni, și unde, în anul 447 î.e.n., în toate cetățile, democrațiile sînt răsturnate, constituindu-se o confederație beoțiană aristocratică. Ajutoarele trimise de Atena sînt zdrobite la Coroneea. Eubeea și Megara se ridică împotriva Atenei, simțindu-se sprijinite de Sparta. Pericles cucerește Eubeea și respinge pe spartani, care ajunseseră aproape de Atena. În sfîrșit, spre finele anului 446 î.e.n. zece soli sînt timiși cu depline puteri la Sparta, spre a negocia pacea, numită „pacea de treizeci de ani", prin care se prevedea: renunțarea oricărei intervenții a Atenei în Peloponez și în Megarida; recunoașterea tacită a Ligii de la Delos de către Sparta, prin recunoașterea aliaților de fapt ai celor două cetăți; recunoașterea libertății comerțului; recunoașterea arbitrajului ca metodă de rezolvare a oricărui conflict. Toate aceste ciocniri ne arată că exista mare rivalitate de interese între Atena democrată, unde meșteșugurile și negoțul luaseră o mare dezvoltare, și Sparta oligarhică, rămasă în urmă, mărginindu-se la o politică economică agricolă și opunîndu-se din principiu înnoirilor. Aliații Atenei și cetății Spartei, în general, le susțineau destul de ferm. Pacea încheiată n-a fost decît o amînare a răfuielii finale, care a constituit războiul peloponesiac.

Abia după ce vede stăvilită primejdia persană și cea spartană, Pericles ia, de fapt, în mînă frînele politicii interne și externe ateniene și, din anul 446 pînă în anul 431 î.e.n., cînd izbucnește războiul peloponesiac, izbutește să realizeze înfăptuirile pe care le cereau condițiile istorice în care se găsea Atena. Menționăm cîteva dintre cele mai de seamă. În politica internă: instituirea indemnizației pentru participarea la ședințele heliaiei; instituirea theoriconului, adică o sumă de bani acordată cetățenilor nevoiași pentru a participa la spectacole; instituirea de indemnizații zilnice pentru membrii sfatului celor cinci sute, precum și pentru arhonți și pentru alți slujbași; începerea faimoaselor lucrări de înfrumusețare a Atenei, care a dat de lucru atîtor categorii de meseriași atenieni, transformînd cetatea într-un vast șantier. În politica externă: convocarea unui congres panhellenic, care avea să ia, îndeosebi, măsuri pentru restaurarea templelor distruse în timpul războaielor cu perșii și pentru asigurarea unei păci trainice; chemarea adresată tuturor

cetăților grecești de a trimite coloniști la noua cetate Thurioi; invitația adresată tuturor cetăților grecești de a aduce jertfă zeităților de la Eleusis pîrgă din recolte; întărirea hegemoniei Atenei în Liga maritimă (fosta Ligă de la Delos), prin impunerea unui sistem de măsuri și greutăți, a unei monede și a unei administrații judiciare unice, precum și prin instalarea de cleruhii, un fel de colonii ateniene, prin care, găsindu-se mijloace de trai pentru aproape opt mii de cetățeni, constituiau, în același timp, adevărate garnizoane ateniene în mijlocul populațiilor unde erau instalate[1].

Pe plan extern, „Olympianul" a dus mai departe o politică de prestigiu și, apoi, trăgînd concluzii realiste, de înțelegere cu marii dușmani ai Atenei: Persia și Sparta. În interior, el a ridicat la cea mai înaltă culme de democratizare cu putință atunci regimul politic atenian. Într-adevăr, pe vremea lui Pericles, orice cetățean cu drepturi politice depline, fără deosebire de origine sau de avere, putea participa efectiv – în heliaia, în agora sau în alte ramuri administrative – la conducerea statului. Este vorba, bineînțeles, de cetățenii născuți din tată și din mamă atenieni, care, aproximativ, nu constituiau decît aproape o treime, și chiar mai puțin, din populația Atenei. Dar pentru masa cetățenilor, democratizarea nu mai era o vorbă goală. Clădirea măreților lucrări arhitectonice și edilitare de înfrumusețare în Atena a fost monumentul ridicat strălucirii la care ajunsese cetatea pe vremea sa. Nu tot atît de norocoase au fost rezultatele politicii sale panhellenice. Mai întîi inițiativele sale pentru convocarea unui congres panhellenic și de atragere a tuturor cetăților grecești la cultul zeităților de la Eleusis au dat greș. Atena ar fi tras mari foloase de pe urma unei confederații panhellenice, dacă s-ar fi realizat. Atena ar fi avut, desigur, un rol precumpănitor. Cetatea Thurioi s-a dovedit pînă la urmă a fi dușmană Atenei. În ceea ce privește Liga maritimă, politica brutală și arogantă dusă de Atena a făcut din aliați niște supuși care nu nutreau pentru atenieni decît sentimente de ură mocnită și neputincioasă. Revolta Samosului în anul 440 î.e.n. a arătat că, la momentul oportun, fiecare cetate avea să-și ia libertatea de acțiune.

Toate aceste succese au putut fi obținute de Pericles, nu numai datorită calităților sale personale – energie, cumpătare, elocință,

[1] *Grecia antică*, p. 251 și urm.

chibzuință, îndrăzneală, însuflețire pentru idei măreți – cît, mai ales, datorită faptului că orientarea sa politică era într-adevăr în acord cu linia dezvoltării pe care o luase societatea ateniană. Într-adevăr meșteșugurile și negoțul luaseră o amploare considerabilă, pentru vremea aceea, la Atena. Războaiele medice arătaseră clar că viitorul Atenei era legat de sforțările de fiecare zi ale meșteșugarilor, negustorilor, armatorilor, proprietarilor mici și mijlocii. Vremea marilor proprietari de pămînt era apusă. Pericles a înțeles acest lucru și și-a îndreptat activitatea politică pe linia apărării intereselor acestor pături mijlocii ale demosului atenian, care erau interesate în dezvoltarea flotei Atenei, în comerțul pe mare, în consolidarea legăturilor cu alte cetăți maritime. Aceste pături îl susținuseră și pe Themistocles și pe Ephialtes. Pericles a înțeles care erau interesele acestor pături, a luat măsuri politice care să le satisfacă, iar cei interesați l-au sprijinit.

Făcînd un scurt bilanț al politicii lui Pericles, se poate afirma, fără putință de tăgadă, că „Olympianul" a ridicat Atena pe cea mai înaltă treaptă economică, politică și culturală în complexul condițiilor istorice ale vremii. Hegemonia ateniană s-a prăbușit în grelele încercări ale războiului peloponesiac, dar monumentele ridicate din inițiativa lui Pericles, înfruntînd veacurile, au rămas modele nepieritoare de artă, constituind impresionante mărturii ale culmii gloriei la care s-a putut ridica Atena, sub ocîrmuirea lui Pericles.

* * *

Plutarh, în general, în Viața *lui Pericles, dă chip unui portret destul de apropiat de realitate, iar atitudinea lui față de opera „Olympianului" este, aproape în întregime, plină de admirație. Astfel, atît Pericles-omul cît și Pericles-bărbatul de stat sînt zugrăviți în culori destul de vii, iar admirația biografului pentru chipul zugrăvit nu este precupețită, deși, cum s-a văzut, Plutarh nu era un admirator al democrației, ci, dimpotrivă, era partizanul monarhiei care nu degenerează în tiranie.*

Pericles-omul este zugrăvit, se înțelege, cu mult mai multe amănunte decît îl găsim la Thucydides, de pildă, care nu stăruie decît asupra însușirilor morale și asupra politicii marelui bărbat atenian. Astfel, Plutarh, spre deosebire de alte biografii, se ocupă mult de fizicul lui Pericles, iar citatele din comici dau o vie plas-

ticitate descrierii. Calmul, echilibrul, statornicia și, în același timp, omenia lui Pericles, sînt puse cum se cuvine în lumină, iar biograful găsește ocazia potrivită să ne vorbească pînă și de mersul și despre felul cum se îmbrăca „Olympianul".

Dar, oricît de mari ar fi însușirile morale ale lui Pericles-omul, „Olympianul" a trecut în istorie datorită operei sale politice și culturale. Ce ne spune biograful în această privință?

Înainte de a încerca să dăm un răspuns la această întrebare, socotim că nu este lipsit de interes să ne oprim asupra unui pasaj din capitolul III al biografiei. Astfel, vorbind despre Xantippos, tatăl lui Pericles, Plutarh dă amănuntul că mama „Olympianului" se numea „Agariste, nepoata lui Cleisthenes, cel care a izgonit pe Peisistratizi și a doborît tirania, luptînd cu un nobil curaj, și a statornicit legi și a pus temelia unei constituții, foarte bine închegată, spre a aduce înțelegere și tihnă în viața cetățenilor". S-a mai văzut și cu ocazia altor discuții că Plutarh a fost un adversar hotărît al tiraniei. Pasajul vine deci și confirmă încă o dată acest adevăr esențial pentru ideile politice ale biografului. Mai interesantă este însă admirația lui Plutarh pentru Cleisthenes, care a adus liniște și tihnă în viața cetățenilor. Cleisthenes a impus însă legi care au dat lovituri puternice resturilor gentilice și au contribuit la democratizarea puterii la Atena. Plutarh îl laudă prea mult pe Cleisthenes, dacă ținem seama de adevăratele sale convingeri. Este și aici inconsecvență din partea biografului.

Un punct crucial în activitatea politică a lui Pericles și în aprecierile biografului asupra omului de stat îl constituie hotărîrea „Olympianului" de a îmbrățișa cauza democrației ateniene. După ce arată că Pericles s-a hotărît să intre în viața politică abia după moartea lui Aristides, cînd Themistocles era exilat, iar Kimon era mai mult în afara Helladei, în expediții militare, Plutarh spune că „abia atunci Pericles s-a consacrat trebilor poporului și, în loc să îmbrățișeze cauza celor bogați și puțini, a îmbrățișat cauza celor mulți și săraci, împotriva firii sale, care era foarte puțin populară. Dar, după cît se pare, temîndu-se să nu cadă cumva în bănuială că vrea să întroneze tirania și văzînd că Kimon este un aristocrat iubit cu deosebire de oameni buni, a pornit să facă din popor o pavăză în jurul său și o forță împotriva lui Kimon" [1]. *Biograful*

[1] *Pericles*, cap. VII.

continuă apoi să arate atitudinea pe care a adoptat-o Pericles în viața zilnică. Pasajul citat ne arată că, în concepția biografului, hotărîrea lui Pericles de a face politica „celor mulți" a fost dictată de motive egoiste: dorința de a-l întrece pe Kimon. În lumina acestei idei, luptele politice, în concepția lui Plutarh, au izvorît mai mult din ambițiile și interesele egoiste ale diferiților oameni politici, decît din gravele realități și conflicte economico-sociale. Pe de altă parte, oricît de valoros ar fi sentimentul ambiției, atunci cînd este un stimulent al marilor acțiuni, a socoti că Pericles s-a hotărît să facă politică democratică numai din dorința de a-l întrece pe Kimon înseamnă a subestima ideile politice ale „Olympianului" și a face din bărbatul de stat atenian un simplu oportunist, lucru care nu se potrivește cu „măreția de gînduri și sentimente", despre care vorbește atît de des Plutarh. Este o contradicție firească la moralistul Plutarh care, de multe ori, substituie psihologicul economicului și socialului. Realitatea este că înaltele idei ale lui Pericles se datorează faptului că a înțeles imperativele economice, sociale și politice ale momentului istoric și a căutat să le traducă în viață.

Vorbind apoi despre libertatea acordată cetățenilor, Plutarh citează pe comici care comparau poporul cu un cal nărăvaș, pe care „Olympianul" îl învățase „să muște din Eubeea și să zburde prin insule". Citatul este inserat în text fără nici un fel de apreciere pro sau contra. Din context s-ar putea trage concluzia că Plutarh este de acord cu comicii. Această concluzie este confirmată de capitolul IX. În acest capitol, după ce arată că, în concepția lui Thucydides, numai cu vorba politica lui Pericles a fost democratică, dar în realitate a fost aristocratică, Plutarh amintește de „alții mulți", care socotesc că „el [Pericles] a dus poporul în colonii și la spectacole și la împărțiri de simbrii, obișnuindu-l rău și, prin măsurile politice, făcîndu-l să fie costisitor și lipsit de cuviință", în loc să fie cumpătat și simplu, și continuă: „să cercetăm după fapte cauza schimbării poporului" [1]. *Această propoziție arată poziția lui Plutarh.*

Biograful nu tăgăduiește că poporul a devenit necuviincios și costisitor — apreciere făcută de biograful din Cheroneea de pe poziția aristocrației — ci caută numai cauzele schimbării. Dar, în definitiv, care sînt cauzele acestei schimbări? Plutarh aduce același

[1] *Ibidem*, cap. IX.

motiv de ordin personal : nevoia lui Pericles de a face din popor un scut în lupta împotriva lui Kimon. Prin urmare, biograful nu-şi pune problema dacă împărţirile de bani şi înfiinţarea de cleruhii au fost dictate de necesităţi economice şi dacă au adus vreun folos cetăţii, ci, ceea ce-l interesează pe Plutarh este că poporul a ajuns necuviincios şi costisitor datorită, am putea spune, capriciilor lui Pericles.

Politica lui Pericles faţă de aliaţii din Liga de la Delos este favorabil judecată de biograf. Într-adevăr, el vorbeşte despre „duşmanii lui Pericles" care-l învinuiau pe „Olympian" că, înfrumuseţînd Atena, confirmă învinuirile aduse de aliaţi[1]*. Biograful găseşte dreaptă justificarea lui Pericles, care, între altele, spunea că o dată banii plătiţi, nu mai sînt ai celui care-i dă, ci ai celui care-i deţine şi care are dreptul să-i cheltuie cum voieşte după ce şi-a îndeplinit obligaţiile asumate prin tratat*[2]*. Plutarh nu discută nici necesitatea, nici trăinicia Ligii, nici consecinţele comportării lui Pericles faţă de Ligă. În fond, foloasele trase de cetăţenii atenieni erau posibile numai în condiţiile exploatării sclavilor şi propriilor aliaţi ai Atenei.*

Cu toate reticenţele şi, adesea, lipsa de înţelegere pentru unele mobile ale politicii democratice a lui Pericles, admiraţia lui Plutarh pentru opera „ Olympianului" este răspicat şi fără echivoc rostită în capitolul XV al biografiei, unde biograful dă glas sentimentelor sale faţă de politica lui Pericles. Puterea şi strălucirea Atenei sînt admirabil înfăţişate în prima frază a capitolului în care citim : „După ce deci a fost înlăturată cu totul dezbinarea, iar cetatea a devenit parcă cu totul unită şi una singură, Pericles a luat sub ocirmuirea sa Atena şi toate afacerile atenienilor, venituri şi armate şi trireme şi insule şi marea putere care, de o parte, se întindea asupra elenilor, de altă parte, asupra neelenilor. După ce a pus mîna pe conducere, întărită prin multe neamuri supuse, prin prietenii cu regi şi prin alianţe cu dinastii, nu mai era acelaşi Pericles şi nu mai era supus poporului şi gata să-i cedeze şi să se dea după dorinţele mulţimii, ca după nişte suflări ale vîntului...". Biograful continuă să expună, în aceiaşi termeni, de o abia stăpînită încîntare, politica fermă, de „rege" a lui Pericles. Prin urmare, Plutarh admiră parcă mai mult fermitatea politică a lui Pericles decît democratismul său.

[1] A se vedea şi cap. XI.
[2] Pericles, cap. XII.

Biograful descrie în aceiaşi termeni veşnica prospeţime a splendorii lucrărilor de înfrumuseţare a Atenei.

Trebuie subliniat că biograful, deşi prezintă în cuvinte de admiraţie „măreţia de gînduri şi sentimente" a lui Pericles şi deşi simte o deosebită încîntare în faţa operelor de artă ridicate din iniţiativa „Olympianului", nu este în stare să distingă adevăratele cauze ale declanşării războiului peloponesiac, lăsînd să se înţeleagă că, în definitiv, Pericles ar fi putut îndemna pe atenieni la rezistenţă şi din meschinul calcul de a scăpa de tragerea la răspundere pentru felul cum cheltuia banii statului[1]*. Această lipsă de pătrundere se datoreşte limitării lui Plutarh la domeniul moral şi lipsa lui de înţelegere a cauzelor economice.*

În general, lumina în care este înfăţişată politica lui Pericles apare uneori incoerentă, alteori confuză, iar alteori contradictorie. Într-adevăr, un om cu o „măreţie" de sentimente şi idei cum o descrie biograful nu putea să facă politică democratică numai pentru meschinul scop de a contrabalansa pe Kimon, iar Pericles, care ridicase Atena la o strălucire atît de vie, nu putea contribui la declanşarea războiului pentru nişte motive atît de meschine cum spuneau adversarii săi. Pe de altă parte, dacă libertăţile „acordate" de Pericles poporului au contribuit la prosperitatea şi la strălucirea Atenei, poporul nu mai era un cal nărăvaş „care muşca din Eubeea şi zburda prin insule".

În general, Plutarh, absorbit de prezentarea chipului lui Pericles, nu se ridică la contemplarea politicii „Olympianului" în lumina istoriei. El nu poate să-şi dea seama că succesul politicii lui Pericles s-a datorat faptului că el a înţeles încotro mergea istoria şi a susţinut păturile progresiste ale demosului atenian.

Cu toate aceste lipsuri, Plutarh, datorită grijii sale de informare şi, îndeosebi, căldurii cu care expune faptele, izbuteşte să spună multe lucruri adevărate despre „Olympian". Chiar dacă nu avea simpatii pentru larga democratizare a Atenei sclavagiste, pe care a realizat-o Pericles, Plutarh nu precupeţeşte nici un dram de admiraţie pentru nemuritoarele realizări ale bărbatului de stat atenian.

În ceea ce priveşte arta literară, cititorul este purtat pe aripile aceleiaşi variate game de fapte, descrieri şi idei, începînd cu portretul fizic al lui Pericles, continuînd cu cercetarea celor mai variate

[1] *Ibidem*, cap. XXXI.

mobile psihologice și cu expunerea celor mai diverse fapte, trecînd, apoi, la descrierea măreților monumente și terminînd cu melancolicele reflecții asupra sfîrșitului acestui bărbat de stat atenian.

Fără nici un fel de podoabe retorice și de căutări literare, ba, dimpotrivă, uneori oprindu-se la unele considerații de ordin filozofic și științific, care, încordînd rațiunea, încrețesc fruntea, expunerea lui Plutarh emoționează cititorul de la primele rînduri pînă la ultimul cuvînt al Vieții *lui Pericles.*

N.I.B.

I Caesar [1], văzînd o dată niște străini bogați la Roma, purtînd în brațe cățel și pui de maimuță și mîngiindu-i, i-a întrebat, după cum se pare, dacă femeile lor nu fac copii, dojenind în acest fel, ca un comandant de oști, pe aceia care-și cheltuie pe animale dragostea datorată oamenilor, sădită în noi din fire. Prin urmare, dacă sufletul nostru din fire are sădită în el dragostea de învățătură și de privelişti înălțătoare, are vreun rost să dojenim pe cei care folosesc această dragoste la audiții [2] și privelişti [3] care nu merită nici o atenție, dar nu bagă-n seamă lucrurile frumoase și folositoare? Într-adevăr, pentru văz, care este impresionat de lucrurile pe care le întîlnim întîmplător, este poate trebuincios să vadă tot ceea ce se întîmplă, fie că este folositor, fie că nu, dar tot de la natură fiecare are puterea, dacă vrea să se folosească de rațiune, să se și întoarcă și să se și dea repede după ceea ce este bine, astfel că fiecare trebuie să urmeze ceea ce este bine, pentru ca nu numai să privească, ci să se și hrănească privind.

Căci, după cum pentru ochi este potrivită culoarea, a cărei prospețime și dulceață aprind și hrănesc simțul vederii, tot așa trebuie să ne ducem gîndirea la privelişti înălțătoare care, producîndu-i plăcere, o cheamă spre binele cu care este din fire înrudită. Aceste privelişti se găsesc în faptele virtuoase, care dau întîmplărilor istorisite un zel și o dorință de a le imita. În alte fapte, dorința de a face un lucru nu urmează imediat admirației pentru săvîrșirea acelui lucru. Dimpotrivă, de multe ori simțim plăcere văzînd un lucru, dar privim cu dispreț pe meșterul care l-a făcut, așa cum se întîmplă cu parfumurile și cu veșmintele de purpură, care ne fac plăcere, dar pe meșterii vopsitori și pe cei care fac parfumurile îi socotim oameni bădărănoși și de jos. De aceea, bine a spus Antisthenes [4] cînd a auzit că Ismenias [5] este un sîrguincios flautist: „Dar este un om rău [6], căci altfel n-ar putea fi un flautist sîrguincios". Iar Filip [7], văzînd cum fiul său lovește cu multă cuviință și îndeminare

coardele unei lire, i-a zis : „Nu ţi-e ruşine să cînţi din liră atît de frumos ?". Într-adevăr, dacă un rege are timp să asculte pe cei care cîntă din liră, este îndeajuns ceea ce face el, iar muzelor le acordă o mare atenţie dacă priveşte cum alţii se iau la întrecere în astfel de lucruri.

II Iar îndeletnicirea personală cu lucruri umile aduce, împotriva ei înseşi, ca martor al nepăsării faţă de lucrurile frumoase, chiar munca depusă cu lucrurile nefolositoare. Nici un tînăr de viţă nobilă, văzînd pe Zeus din Pisa [8], n-a dorit să ajungă Fidias [9], şi nici după ce a văzut pe Hera din Argos n-a dorit s-ajungă Policleitos [10], şi nici n-a dorit să devină Anacreon [11] sau Philetas [12] sau Arhilochos [13], după ce s-a desfătat cu versurile lor. Căci nu este necesar ca, dacă un lucru produce o încîntare, cel care l-a făcut să merite să fie imitat. De altfel, nici nu sînt folositoare, celor care le privesc, lucrurile care nu trezesc dorinţa şi pornirea năvalnică ce pune în mişcare avîntul şi imboldul către imitarea lor. Virtutea însă, în aşa fel ne dispune prin faptele sale, încît ne minunăm de faptele ei şi dorim să imităm pe cei care le-au săvîrşit [14]. Ne place să gustăm şi să ne bucurăm de bunurile pe care ni le dă norocul [15], dar iubim faptele virtuoase şi dorim ca bunurile norocului să ne fie date prin mijlocirea altora, însă faptele virtuoase voim să le facem noi pentru alţii. Căci binele se pune, de la sine, în practică, în mişcare şi se trezeşte îndată în noi un imbold la fapte, formînd, nu prin imitaţie, caracterul celui care îl priveşte, ci punîndu-i la îndemînă istorisirea unui lucru, îl pune în mişcare pricina acţiunii. Am socotit deci şi eu că este bine să-mi petrec timpul vieţii, şi am compus această carte, a zecea [16], care cuprinde viaţa lui Pericles şi a lui Fabius Maximus [17], acela care a purtat război împotriva lui Hannibal [18]. Pericles şi Fabius Maximus au fost bărbaţi care s-au asemănat în privinţa multor virtuţi, dar mai ales prin blîndeţe şi dreptate şi prin aceea că au putut să rabde lipsa de recunoştinţă a poporului şi a tovarăşilor de dregătorie, deşi au adus cele mai mari foloase patriei. Dacă părerea aceasta este cea dreaptă, se va putea judeca din cele ce scriu.

III Pericles făcea parte din tribul Acamantides, din demul Holarges, şi se trăgea dintr-o familie şi dintr-un neam de viţă şi după tată şi după mamă. Într-adevăr, Xantippos, care a învins

la Mycale [19] pe comandanţii regelui [20], a luat în căsătorie pe Agariste[21], nepoata lui Cleisthenes [22], cel care a izgonit pe Peisistratizi şi a doborît tirania, luptînd cu un nobil curaj, şi a statornicit legi şi a pus temeliile unei constituţii, foarte bine închegată, spre a aduce înţelegere şi tihnă în viaţa cetăţenilor [23]. Agariste a visat că dăduse naştere unui leu, şi după cîteva zile a născut pe Pericles, care avea o înfăţişare fără cusur, numai capul îi era cam prea mare şi nesimetric. De aceea, aproape toate statuile îl înfăţişează cu o cască pe cap, deoarece meşterii nu voiau să-l urîţească. Poeţii attici [24] îl numeau însă shynocefal [25], căci dau uneori cepei de mare numele de shynos. Poetul comic Cratinos [26] zice în *Cheironii* [27] :

> Răscoala şi bătrînul Cronos [28], împreunîndu-se,
> Au dat naştere celui mai mare tiran,
> Pe care zeii îl numesc „adunător de capete".

Şi iarăşi în comedia *Nemesis* zice :

> Vino, o, tu Zeus, ospitalicrule şi căposule [29].

Telecleides [30] spune că Pericles, fiind vîrît în unele încurcături, cînd se aşeza nemişcat, în oraş, cu capul său greu, cînd da din capul lui lung, de putea cuprinde unsprezece paturi, şi atunci se pornea un huruit prelung. Eupolis [31], în comedia *Demele* [32], interesîndu-se de fiecare dintre demagogii [33] care se urcau din Hades [34] pe pămînt, cînd a auzit că cel din urmă este numit Pericles, zice : „Ai adus capul celor din Hades".

IV Cei mai mulţi autori spun că dascălul său de muzică a fost Damon [35], al cărui nume, zic ei, trebuie rostit cu prima silabă scurtă [36]. Aristoteles spune însă că Pericles a învăţat muzica la Pythocleides [37]. Se pare că Damon, fiind un straşnic sofist [38], s-a ascuns în faţa mulţimii, sub numele muzicii, pentru a nu-şi da pe faţă marea lui putere, dar că, în realitate, stătea în jurul lui Pericles ca în jurul unui atlet, vîrîndu-i în minte şi învăţîndu-l meşteşugul politicii, ca un maestru şi dascăl. Totuşi Damon n-a izbutit să treacă neobservat că se serveşte de liră numai ca de un paravan, ci a fost ostracizat ca unul care pune la cale lucruri mari şi-i iubitor de tira-

nie, dînd astfel subiecte de rîs comicilor. Comicul Plato [39], deci, pune pe cineva, în comedie, să-l întrebe astfel pe Damon :

Mai întîi, spune-mi te rog, tu, Cheiron [40],
Căci se spune că tu l-ai crescut pe Pericles.

Pericles a ascultat şi lecţiile lui Zenon [41] din Elea [42], care se îndeletnicea cu cercetări despre natură, ca Parmenides [43], şi practica metoda dovezilor convingătoare şi care, prin contradicţii, îl punea pe adversar în încurcătură, aşa cum a spus undeva şi Timon din Phlyeis [44] prin cuvintele : „Şi marea putere de neînfrînt a lui Zenon, cel cu două limbi, care-i critica pe toţi". Dar cel care a stat foarte mult în jurul lui Pericles şi care, mai ales, a pus în el o mărinimie şi o măreţie de gîndire mai presus de conducerea obişnuită a poporului şi i-a ridicat şi înălţat demnitatea caracterului, a fost Anaxagoras din Clazomenai [45], pe care oamenii de pe vremea sa îl numeau „minte", fie că se minunau de inteligenţa lui care se vedea că este mare şi renumită în ştiinţa naturii, fie că el cel dintîi n-a pus la temelia orînduirii universului drept cauză nici întîmplarea, nici necesitatea, ci o minte curată şi neamestecată cu nimic, care, din toate celelalte lucruri haotic amestecate între ele, a separat şi pus laolaltă lucrurile de aceeaşi natură.

V De acest om minunîndu-se peste fire Pericles şi umplîndu-se de aşa-zisa ştiinţă a aştrilor şi a lucrurilor cereşti [46], avea numai o gîndire serioasă şi o vorbire înaltă şi neamestecată cu flecăreala şi cu glumele vorbirii populare, ci şi faţa îi era nepornită pe rîs, iar mersul liniştit şi chipul simplu în care se îmbrăca nu-i era tulburat de nici un patos în vorbire, iar mlădierea vocii nu era zgomotoasă, şi avea toate cîte îi umpleau pe toţi de uimire. O dată, fiind o zi întreagă batjocorit şi auzindu-şi vorbe urîte din partea unui nerusinat şi nestăpînit, a rămas în tăcere în agora, punînd la cale cîte ceva din treburile care nu sufereau amînare, iar seara a pornit cuviincios spre casă, în timp ce acel om mergea în urma lui şi-l batjocorea în tot felul. Iar cînd era gata să intre în casă, fiindcă se întunecase, Pericles a dat poruncă unui sclav să ia o lampă să-l ducă pe acela pînă acasă. Poetul Ion [47] spune că felul de a vorbi al lui Pericles era îndrăzneţ şi mîndru, şi în făloşiile lui se amesteca o mare înfumurare şi un mare dispreţ faţă de ceilalţi, în schimb

poetul laudă modestia şi mlădioşia şi delicateţea lui Kimon în legăturile lui cu oamenii.

Dar să lăsăm pe Ion care socoteşte că virtutea, întocmai ca o învăţătură tragică, are şi o parte satirică. Iar cît priveşte pe cei care au numit mîndria lui Pericles făţărie şi înfumurare, Zenon îi îndemna să se făţărească şi ei în acest fel, gîndind că însăşi imitarea faptelor frumoase aduce, pe nesimţite, o însufleţire şi o obişnuinţă de a practica virtutea.

VI Dar Pericles n-a cunoscut numai aceste binefaceri de pe urma prieteniei cu Anaxagoras, ci se pare că a fost mai presus de orice superstiţie, care produce o teamă în sufletele celora care, contemplînd aştrii, nu le cunosc cauzele existenţei şi mişcării lor şi sînt cuprinşi de nelinişte, atribuindu-le divinităţii, dar ei se tulbură din necunoaşterea lor. Explicaţia fizică înlăturînd această neştiinţă, în locul superstiţiei care inspiră teamă şi nelinişte, stîrneşte sentimentul lipsit de teamă al evlaviei, însoţit de bune speranţe. Se zice că odată i s-a adus lui Pericles de la ţară un berbec care avea un singur corn în frunte. Prezicătorul Lampon [48], cînd a văzut cornul tare şi bine înfipt în osul frunţii berbecului, a spus că cele două puteri care erau atunci în cetate – una a lui Pericles şi alta a lui Thucydides [49] – vor trece în mîna unuia singur, şi anume în mîna aceluia pentru care s-a făcut semnul. Anaxagoras, punînd să se taie în două capul berbecului, le-a arătat cum creierul nu umpluse tot golul craniului, ci întocmai ca un ou, se strînsese şi se închircise, din tot spaţiul său, în locul de unde pornea rădăcina cornului. Atunci mult s-au minunat cei de faţă de înţelepciunea lui Anaxagoras, dar puţin mai în urmă s-au minunat şi de Lampon, atunci cînd Thucydides a fost doborît şi cînd cîrmuirea tuturor trebilor poporului a trecut în mîna lui Pericles. Eu socotesc că nimic nu s-a împotrivit ca şi cercetătorul naturii şi prezicătorul să aibă dreptate, de vreme ce unul a arătat, aşa cum se cuvenea, cauza, iar celălalt scopul faptului petrecut, căci unul a putut să-şi dea seama din ce pricini şi în ce fel s-a produs faptul, iar celălalt să spună pentru ce se făcuse şi ce însemna. Iar cei care spun că dezvăluirea cauzei unui lucru înseamnă înlăturarea semnului nu-şi dau seama că, o dată cu prevestirile zeieşti, ei calcă în picioare şi legea semnelor însăşi, precum : zăngănit de discuri,

lumini de ruguri, umbriri de gnomonuri [50]. Fiecare dintre aceste semne s-a produs dintr-o cauză materială spre a fi semnul a ceva.

VII Dar poate că aceste lucruri ţin de altă discuţie. Pericles, de tînăr, lua foarte mult seama la popor. Pericles părea că seamănă la faţă cu Peisistratos [51], tiranul, că are şi glasul plăcut al tiranului şi limba-i se întorcea foarte bine şi repede în convorbiri, iar bătrînii foarte înaintaţi în bătrîneţea lor erau uimiţi de asemănarea lui Pericles cu tiranul. Fiind tare bogat şi trăgîndu-se dintr-un neam strălucit şi avînd prieteni pe cei care aveau cea mai mare trecere în cetate, se temea să nu fie ostracizat şi de aceea politică nu făcea, dar în expediţiile militare se arăta un bărbat cumsecade şi iubitor de primejdii. Dar deoarece murise Aristides şi fusese exilat şi Themistocles, iar expediţiile militare îl ţineau pe Kimon departe de Hellada cea mai mare parte din timp, abia atunci Pericles s-a consacrat trebilor poporului şi, în loc să îmbrăţişeze cauza celor bogaţi şi puţini, a îmbrăţişat cauza celor mulţi şi săraci, împotriva firii sale, care era foarte puţin populară. Dar, după cît se pare, temîndu-se să nu cadă cumva în bănuiala că vrea să întroneze tirania şi văzînd că Kimon este un aristocrat, iubit cu deosebire de oameni buni [52], a pornit să facă din popor o pavăză în jurul său şi o forţă împotriva lui Kimon.

Îndată a adoptat şi o altă orînduială a vieţii lui zilnice. Într-adevăr, el nu putea fi văzut mergînd decît pe un singur drum în cetate, drumul care ducea în agora şi în adunarea sfatului [53], iară poftirile la ospăţ şi toate petrecerile şi relaţiile prieteneşti de orice fel le părăsise cu totul, astfel că, în timpul cît a cîrmuit el cetatea, deşi a fost lung, nu s-a dus niciodată la masă la vreun prieten, în afară de vărul său Euryptolemos, la a cărui căsătorie a stat pînă la consacrarea cu libaţii [54], apoi s-a ridicat şi a plecat. Căci familiarităţile pot să înfrîngă orice strălucire, iar mîndria care doreşte să dobîndească slavă n-are nici o pavăză în prietenie, dar faptele cele mai frumoase ale adevăratei virtuţi sînt acelea care se văd mai mult, şi nici o faptă a oamenilor buni nu este privită cu atîta admiraţie de către cei dinafară, cît este privită viaţa de toate zilele de către prieteni. Pericles însă, ferindu-se şi de prea deasa vedere cu poporul şi de săturarea de el [însuşi], nu se apropia de el decît la intervale de timp, neluînd cuvîntul la fiecare lucru şi neînfăţişîndu-se întotdeauna în ecclesia, ci consacrîndu-se, întocmai ca trirema Salaminia [55] – cum zice Critolaos –, marilor treburi, iar pe celelalte le ducea la bun sfîrşit trimiţînd în adunare prieteni şi vorbitori. Unul dintre aceşti prieteni se zice că a fost Ephialtes, acela care a zdrobit puterea sfatului din areopag [56], vărsînd ca într-o cupă de vin, cum zice Plato [57], multă şi nestăvilită libertate cetăţenilor. Comicii [58] zic că poporul, întocmai ca un cal, devenind nărăvaş din pricina acestei libertăţi, nu se mai pleca la ascultare, ci muşca din Eubeea şi zburda prin insulă [59].

VIII Dar Pericles, potrivindu-şi cuvîntul ca pe o liră cu felul său de viaţă şi cu măreţia gîndirii, a întins foarte mult strunele lui Anaxagoras, turnînd ştiinţa naturii [60] ca pe o culoare în retorică [61].

Căci Pericles, dobîndind din ştiinţa naturii această înălţime de sentimente care duce cu totul la desăvîrşire, aşa cum zice divinul Plato [62], şi adăugînd-o la firea lui bună şi aducînd din ştiinţa naturii la arta cuvîntărilor numai ceea ce se potrivea, a ajuns să se deosebească mult de ceilalţi. De aici se spune că i s-a tras şi porecla. Într-adevăr, unii socotesc că Pericles a fost poreclit „Olympianul" datorită lucrărilor cu care a împodobit cetatea, iar alţii socotesc că porecla i-a venit în urma puterii pe care a avut-o în trebile militare. Şi nu-i de loc nepotrivit cu adevărul că nici una din multele însuşiri ale lui n-a fost străină de faima lui. Dar comediile poeţilor comici de atunci, dînd drumul cu avînt multor vorbe de rîs la adresa lui, arătau că porecla i-a venit mai ales de la felul cuvîntului său, de vreme ce ei ziceau că Pericles tuna şi fulgera cînd vorbea şi că purta un înfricoşător trăsnet pe limbă. Se aminteşte şi o vorbă spusă în glumă de Thucydides, fiul lui Melessias, cu privire la străşnicia lui Pericles. Thucydides era unul dintre oamenii buni şi, foarte multă vreme, a fost potrivnicul lui Pericles în viaţa politică. Vorba spune că Arhidamos, regele spartan, întrebîndu-l cine se bate mai bine, el sau Pericles, Thucydides a răspuns : „Cînd eu îl culc la pămînt în luptă, el spune că n-a căzut şi învinge, izbutind să convingă pe cei care văd că-i aşa cum zice el". Şi, totuşi, Pericles avea teamă de cuvînt, astfel că ori de cîte ori se urca pe tribună, se ruga zeilor să nu-i scape nici un cuvînt fără voia sa, nepotrivit cu trebuinţa de faţă. Scris n-a lăsat nimic în afară de *Decrete* [63]. Vorbe de duh de ale lui Pericles se amintesc foarte puţine, cum a fost cînd a spus că Egina [64] trebuie îndepărtată ca o urdoare a Pireului şi cînd a spus că vede războiul rosto-

golindu-se dinspre Peloponeș. Și o dată, cînd Sofocles [65], care plutea cu el în calitate de strateg [66], a lăudat frumusețea unui băiat, Pericles i-a spus : „Un strateg se cade, Sofocles, să aibă nu numai mîinile curate, ci și ochii". Stesimbrotos [66 bis] scrie că Pericles, lăudînd la tribună pe ostașii care căzuseră luptînd la Samos [67], a spus că sînt nemuritori, întocmai ca zei. „Pe zei nu-i vedem, a zis el, și totuși prin cinstirile de care au parte și prin bunurile pe care ni le dau, întărim credința că sînt nemuritori. Aceste cinstiri sînt aduse deci și celor care au murit pentru patrie".

IX Dar, deoarece Thucydides scrie în *Istoria* [68] sa că conducerea politică a lui Pericles a fost aristocratică, cu vorba fiind numită democratică, dar, de fapt, fiind cîrmuirea de către cel mai de seamă bărbat din cetate, iar alții mulți spun că el a dus poporul în cleruhii [69] și la spectacole și la împărțiri de simbrii obișnuindu-l rău și prin măsurile politice făcîndu-l să fie costisitor și lipsit de cuviință, în loc să fie cumpătat și simplu, să cercetăm după fapte cauza schimbării purtării poporului [70]. Ei bine, la început, după cum s-a spus, Pericles, situîndu-se pe o poziție potrivnică faimei lui Kimon, a încercat să-și atragă poporul, dar fiind înfrînt de Kimon cu ajutorul bogăției și banilor, cu care își atrăgea pe săraci – Kimon dădea în fiecare zi mese [71] săracilor din Atena și îmbrăca pe bătrîni și înlătura gardurile livezilor, pentru ca oricine să poată să se-nfrupte din ele – Pericles, voind să și-i atragă, recurge la împărțirea veniturilor publice, fiind sfătuit de Damonides [72] din Oea [73], după cum spune Aristoteles. Pericles însă, împărțind bani pentru spectacole și asistență la judecăți, și prin alte plăți și choregii [74-75], a corupt poporul și s-a folosit de el în lupta împotriva sfatului din areopag, din care el nu făcea parte, de vreme ce nu fusese ales prin tragere la sorți nici arhonte, nici thesmothet, nici basileu, nici polemarh. Aceste dregătorii se trăgeau la sorți din vechime, și cei care erau socotiți buni în aceste dregătorii se urcau în areopag. Din această pricină, Pericles, dobîndind o și mai mare influență asupra poporului, a pornit o luptă împotriva sfatului, încît, cu ajutorul lui Ephialtes, i-au fost luate acestuia cele mai multe împuterniciri judecătorești, iar pe Kimon l-a ostracizat ca fiind partizan al spartanilor și dușman al poporului. Kimon nu era mai prejos de nimeni în privința bogăției și a neamului și dobîndise aceste strălucite victorii împotriva dușmanilor și umpluse cetatea de mulți bani și prăzi, așa cum s-a scris în *Viața* lui. Atît de mare era puterea lui Pericles asupra poporului.

X Ostracizarea prevedea, prin lege, pentru cei alungați din patrie în acest fel, un exil de zece ani. În acest timp însă lacedemonienii au năvălit cu o mare armată în Tanagra [76], iar atenienii au pornit îndată împotriva lor. Kimon, înapoindu-se din exil, a organizat împreună cu oamenii din tribul său ostașii în lohos [77], dorind să dovedească prin fapte că nu este un partizan al spartanilor [78], și să-și pună viața în primejdie alături de concetățenii săi, dar prietenii lui Pericles, împotrivindu-se, l-au izgonit sub motiv că este exilat [79]. De aceea se pare că Pericles a luptat cu cea mai mare vitejie în acea luptă și s-a văzut că el, cel mai mult dintre toți, și-a pus viața în primejdie. Au căzut în acea luptă toți prietenii lui Kimon, pe care Pericles îi învinuia de laconism, și o dureroasă căință și dor de Kimon i-a cuprins pe atenieni, fiind înfrînți la hotarele Atticii și așteptîndu-se la un greu război în timp de un an. Pericles, dîndu-și seama, n-a mai șovăit să facă pe placul poporului, ci a scris el însuși hotărîrea prin care rechema pe Kimon din exil, iar Kimon, întorcîndu-se, a făcut pace între cele două cetăți [80] de vreme ce spartanii atît erau de apropiați de Kimon, pe cît erau de vrăjmași lui Pericles și celorlalți conducători ai poporului. Unii spun însă că Pericles n-a hotărît întoarcerea din exil a lui Kimon mai înainte de a încheia prin mijlocirea Elpinicei, sora lui Kimon, o înțelegere secretă cu el, în urma căreia Kimon a venit cu două sute de corăbii și a luat conducerea și a celor dinafară [81] și a prădat țara regelui perșilor, iar Pericles a avut în mînă cîrmuirea trebilor din cetate. Se pare că și mai înainte Elpinice îl făcuse mai blînd pe Pericles față de Kimon, cînd l-a scăpat de pedeapsa cu moartea. Pericles era unul din acuzatori, ales de popor, iar Elpinice s-a dus la el și l-a rugat să fie mai blînd, iar Pericles, rîzînd, i-a zis : „Elpinice, ești prea bătrînă ca să faci astfel de lucruri". Totuși o singură dată s-a ridicat la cuvînt ca și cum ar fi susținut acuzarea, și supărînd cel mai puțin dintre toți acuzatorii pe Kimon, s-a retras. Cum s-ar putea deci da crezare lui Idomeneus [82] care-l învinuiește pe Pericles că, mînat de ambiție și pizmă, ar fi atras pe demagogul [83] Ephialtes, care-i fusese prieten și făcuse aceeași politică ? Nu știu de unde a strîns aceste vorbe și le-a aruncat, ca o fiere împotriva lui Pericles, care, firește,

nu era întru totul fără cusur, dar care avea însă sentimente înalte şi un suflet plin de ambiţie, însuşiri în care nu poate să lăstărească o patimă atît de crudă şi sălbatică. Într-adevăr, pe Ephialtes, care ajunsese spaima oligarhilor şi care era de neînduplecat cînd cerea socoteală şi urmărea pe cei care făcuseră rău poporului, l-au răpus în ascuns, întinzîndu-i o cursă duşmanii săi cu ajutorul lui Aristodicos din Tanagra.

După cum spune Aristoteles, Kimon a murit în Cipru, pe cînd era strateg.

XI Aristocraţii, văzînd chiar de mai înainte că Pericles ajunsese cel mai de seamă cetăţean şi dorind să fie totuşi cineva în cetate care să i se împotrivească şi să-i ştirbească din putere, pentru ca să n-ajungă un adevărat monarh, au ridicat drept potrivnic lui Pericles pe Thucydides [84] din Alopex, un om înţelept şi ginere al lui Kimon. Thucydides, mai puţin înzestrat cu însuşiri militare decît Kimon, dar era mai dîbaci în agora şi mai încercat în trebile politice şi mai veghetor în cetate, luîndu-se la harţă cu Pericles la tribuna din agora, repede a izbutit să dea un alt curs politicii. Într-adevăr, Thucydides n-a mai lăsat pe cei aşa-zişi „buni" să se împrăştie şi să se amestece cu poporul ca mai înainte, lăsîndu-şi faima veştejită de popor ci, alegîndu-i osebit şi strîngîndu-i la un loc, a întărit puterea tuturor, aruncînd-o ca pe o greutate în cumpănă. Căci, de la început, era un fel de îndoită înfăţişare ca la o armă cu două tăişuri care arăta dezbinarea politicii între popor şi aristocraţi. Iar lupta şi ambiţia celor doi bărbaţi, trăgînd o tăietură foarte adîncă în cetate, a făcut ca o parte să se numească „popor", iar alta „oligarhi" [85]. De aceea, mai ales atunci, Pericles, dînd frîu liber poporului, ocîrmuia cetatea spre a-şi atrage favoarea populară, punînd mereu la cale cîte un spectacol sau o ospătare sau o ceremonie, izbutind să conducă poporul ca pe un copil cu desfătări nelipsite de plăcerile artelor. În fiecare an el trimitea din cetate şaizeci de corăbii pe care mulţi cetăţeni slujeau opt luni pe plată, exercitîndu-se şi în acelaşi timp învăţînd meşteşugul de corăbier. Pe lîngă asta, a mai trimis şi o mie de colonişti în Chersones [86], în Naxos – cinci sute, în Andros – două sute cincizeci, iar în Tracia a trimis o mie de atenieni care să locuiască printre ceilalţi, iar pe alţii i-a trimis în Italia, cînd s-a populat oraşul Sybaris [87], care s-a numit Thurioi. Şi toate acestea le făcea uşurînd cetatea de mulţimea trîndavă şi gata de răscoală şi înlăturînd strîmtorarea poporului şi vîrînd în aliaţi teama şi paza, spre a nu se răzvrăti.

XII Dar fapta care a adus cea mai mare plăcere şi strălucire cetăţii Atena şi a mişcat foarte puternic pe ceilalţi oameni şi care singură mărturiseşte Helladei că nu şi-a trădat faimoasa ei putere şi vechea strălucire, este construcţia monumentelor. Această faptă politică a lui Pericles o pizmuiau cel mai mult duşmanii săi şi pentru ea-l învinuiau în ecclesia. Ei strigau în gura mare că poporul este dezonorat şi-şi aude vorbe rele, cum că a luat banii obşteşti ai elenilor de la Delos [88] şi i-a adus la Atena, iar pricina cea mai cuviincioasă pe care o arată poporului, pe care-l învinuiesc, şi anume cum că de teama de duşmani a luat banii obşteşti de acolo şi-i păzeşte la loc sigur, a nimicit-o Pericles însuşi, iar Hellada pare că este supusă unei nemaipomenite silnicii şi este tiranizată în faţa tuturor, văzînd cum cu banii aduşi de ea, de nevoie pentru război, noi îmbrăcăm în aur cetatea şi o împodobim frumos ca pe o femeie mîndră, încărcînd-o de pietre scumpe, de statui şi de temple care costă mii de talanţi. Atunci Pericles lămurea poporul că atenienii nu sînt datori să dea socoteală aliaţilor de bani, de vreme ce luptă pentru ei şi-i apără de duşmani. Ei nu dau nici un cal, nici o corabie, nici un hoplit, ci numai bani, care nu mai sînt în stăpînirea celor care-i dau, ci în a acelor care-i primesc, dar pentru ceea ce primesc dau în schimb cele hotărîte. Trebuie deci ca cetatea, după ce s-a pregătit temeinic cu cele trebuincioase războiului, să-şi întoarcă prisosul veniturilor spre împlinirea acelor lucruri de la care va dobîndi o slavă nepieritoare, iar cînd vor fi gata, va fi şi bunăstare, de vreme ce acum ies la iveală tot felul de meserii şi lucrări care, trezind la viaţă toate meşteşugurile şi punînd la lucru toate mîinile, fac din cetate o salariată care se şi împodobeşte, dar se şi întreţine cu propriile mijloace. Într-adevăr, celor care erau în floarea şi puterea vîrstei, expediţiile militare le aduceau mijloacele de trai din veniturile obşteşti, dar Pericles, voind ca poporul, nedeprins cu ordinea şi neştiutor, să nu fie îndepărtat de la foloasele comune şi nici să le primească fără să facă nimic şi ducînd o viaţă de trîndăvie, făcînd măreţe planuri de construcţii şi proiecte întocmite cu mare artă pentru lucrări care cereau mult timp spre a fi împlinite le-a adus în faţa poporului pentru ca şi cei care rămîneau în cetate – în aceeaşi măsură ca şi

cei care porneau pe mare sau erau la întăriturí sau în expediție – să poată fi ajutați și să se poată înfrupta din veniturile publice. Într-adevăr, acolo unde era material de construcție : piatră, fier, fildeș, aur, abanos, chiparos se aflau și meșteri care le lucrau și le transformau în obiecte – tîmplari, statuari, meșteri lucrători în bronz, pietrari, boiangii, modelatori de aur și de fildeș, zugravi, broderi, gravori – precum și negustori care să le facă reclamă și să le ducă de ici colo, și corăbieri și cîrmaci, pe mare, iar pe uscat rotari și căruțași și vizitii și frînghieri și țesători și curelari și lucrători, constructori de drumuri și mineri, iar fiecare meșteșug își avea strînsă [89], așa cum își are un comandant o armată, o mulțime de muncitori care lucrau pentru un salariu, oameni de rînd, care erau instrumentul și trupul lucrărilor, iar folosirea lor împărțea și împrăștia, ca să zic așa, belșugul la oameni de toate vîrstele și categoriile.

XIII Și dacă lucrările se ridicau mîndre prin mărimea lor și de neimitat prin forma și grația lor, de vreme ce meșterii se întreceau să-și depășească meșteșugul prin frumusețea artei cu care lucrau, apoi tare minunată era graba lor. Căci toate lucrările pe care socoteau că nu le vor duce pînă la sfîrșit decît cu greu, timp de mai multe generații, care aveau să le moștenească una după alta, au ajuns la sfîrșit în înflorirea unei singure administrații. Deși se spune că o dată Zeuxis [90], auzind pe Agătharhos [91] fălindu-se că pictează repede și ușor chipurile de animale, a zis : „Ba eu le pictez destul de încet". Căci iuțeala și ușurința în meșteșug nu dau lucrului greutatea măiestriei și nici migăleala frumosului, iar timpul cheltuit cu strădania creației își arată, în schimb, puterea în păstrarea lucrului creat. De aceea, cu atît mai mult sînt vrednice de admirat lucrările lui Pericles, fiind aduse la îndeplinire într-un timp scurt, dar au dăinuit pentru multă vreme. Este adevărat că în ceea ce privește frumusețea, fiecare lucrare a ajuns repede veche, dar prin desăvîrșirea artei se păstrează pînă astăzi proaspătă și nouă, atît de mult înflorește pe ele mereu un fel de noutate, păstrîndu-le aspectul neatins de vreme, ca și cînd lucrările ar avea în ele un duh veșnic tînăr și un suflet plămădit cu nemurirea.

Toate lucrările le conducea și le cerceta Fidias, deși fiecare erau în seama unor mari arhitecți și meșteri. Astfel, Partheno-

nul [92], larg de o sută de picioare, l-au făcut Callicrates și Ictinos [93], iar telesteriul [94] de la Eleusis a început să-l zidească Coroibos [95] și tot el a așezat și coloanele pe temelie și le-a unit prin arhitrave [96], dar, murind el, Metagenes din Xypete [97] a ridicat frizele [98] și coloanele de sus, iar deschizătura de sus, pentru fum, a făcut-o Xenocles din Holarges [99], zidul cel mare [100], despre care Socrates însuși spune că l-a auzit vorbind pe Pericles, l-a luat în antrepriză Callicrates. Cratinos [101] rîde într-o comedie că lucrarea merge încet, zicînd :

De mult cu vorba înaintează Pericles,
Dar cu fapta nu se mișcă nicidecum.

Însă Odeonul [102], în interior de forma unui poliedru cu numeroase coloane, ca și acoperișul care pornește dintr-un vîrf central și se înclină de jur-împrejur, se zice că este chipul și imitația cortului regelui [103], iar Pericles a condus și lucrările acestei zidiri. De aceea, iarăși Cratinos face haz pe seama lui Pericles în comedia *Tracele,* zicînd :

Zeus, ăsta, căpățînă-ceapă de mare,
Pericles, pășește înainte,
Pe țeastă avînd Odeonul, după ce a scăpat de ostracism.

Și ambiționîndu-se Pericles atunci, mai întîi a dat un decret, ca la Panathenee [104] să se țină întreceri muzicale, iar el, fiind ales președinte al întrecerilor, a statornicit cum să cînte din flaut sau din gură sau chiar din chitară cei care luau parte la întrecere.

Iar cetățenii priveau, și pe vremea lui și mai în urmă, întrecerile muzicale în Odeon.

Propileele [105] Acropolei au fost construite în timp de cinci ani, sub conducerea arhitectului Mnesicles [106]. O întîmplare minunată care s-a petrecut la lucrare a arătat că zeița nu stătea deoparte, ci lua parte la lucrare și ajuta spre a fi dusă la bun sfîrșit. Într-adevăr, cel mai harnic și mai însuflețit meșter, din greșeală, a căzut de la înălțime și era într-o stare gravă, iar medicii își pierduseră nădejdea scăpării lui. În timp ce Pericles era descurajat, zeița, înfățișîndu-i-se în vis, i-a arătat îngrijirea ce trebuia dată bolnavului, iar Pericles, folosind-o, a însănătoșit repede și ușor

pe bolnav. Cu acest prilej, Pericles a ridicat şi statuia Athenei Hygeia [107] pe Acropole, lîngă altarul care exista şi mai înainte, după cum se spune.

Fidias a făcut şi tronul de aur al zeiţei şi pe coloană a scris că acest tron l-a făcut Fidias, dar, în realitate, toate lucrările erau sub conducerea lui, şi după cum am spus, pe toţi meşterii îi conducea el, datorită prieteniei sale cu Pericles. Această prietenie unuia i-a adus pizmă, iar altuia clevetiri, care ziceau că Fidias primea la el acasă, pentru Pericles, heitarele [108] care se duceau la lucrări. Iar comicii, folosindu-se de acest zvon, l-au împroşcat pe Pericles cu multă neruşinare, învinuindu-l că a avut legături cu soţia lui Menippos [109], care-i era prieten şi locţiitor, cînd era strateg, şi în legătură cu crescătoria de păuni a lui Pyrilampes [110], care fiind prieten cu Pericles, a fost învinuit că trimitea păuni femeilor cu care avea Pericles legături. Şi cum s-ar putea cineva mira de nişte oameni care duceau o viaţă de satir [111] şi care aduceau drept jertfă răului zeu – invidiei celor mulţi – insultele împotriva celor mai buni oameni, cînd însuşi Stesimbrotos din Thasos a îndrăznit să zvîrle împotriva lui Pericles groaznica şi neînchipuita ocară că a avut legături cu soţia fiului său? În acest fel se pare că este cu desăvîrşire greu şi de neprins adevărul pentru istorie, cînd pentru urmaşii unei epoci timpul se pune împotriva cunoaşterii faptelor, iar istoria contemporană cu vieţile şi faptele unor oameni pîngăreşte şi deformează adevărul uneori din pizmă şi vrăjmăşie, alteori din dorinţa de a face pe plac şi din linguşire.

XIV Şi deoarece oratorii partizani ai lui Thucydides strigau împotriva lui Pericles că risipeşte banii şi distruge veniturile statului, Pericles a întrebat poporul în ecclesia dacă i se pare că s-a cheltuit mult. Poporul a răspuns că s-a cheltuit foarte mult. Pericles a zis: „Ei bine, să rămînă banii cheltuiţi nu de voi, ci de mine, şi pe monumentele închinate zeilor voi pune să se scrie numai numele meu". Cînd Pericles a rostit aceste cuvinte, poporul, fie minunîndu-se de mîndria lui, fie dorind să se întreacă cu Pericles în a-şi atrage asupra-şi faima lucrărilor, a început să strige, îndemnîndu-l să cheltuiască bani din vistieria publică şi să echipeze coruri [112], necruţînd nimic. În sfîrşit, ajungînd să se înfrunte cu Thucydides pînă la ostracism şi avîntîndu-se în primejdie, l-a izgonit din cetate şi a zdrobit gruparea vrăjmaşă.

XV După ce deci a fost înlăturată cu totul dezbinarea, iar cetatea a devenit parcă cu totul unită şi una singură, Pericles a luat sub ocîrmuirea sa Atena şi toate afacerile atenienilor, venituri şi armate şi trireme şi insule şi marea putere care, de-o parte, se întindea asupra elenilor, de altă parte, asupra neelenilor. După ce a pus mîna pe conducere, întărită prin multe neamuri supuse, prin prietenii cu regi şi prin alianţe cu dinastii, nu mai era acelaşi Pericles şi nu mai era supus poporului şi gata să-i cedeze şi să se dea după dorinţele mulţimii, ca după nişte suflări ale vîntului, ci din acea conducere a poporului îngăduitoare şi care avea accente de slăbiciune, întocmai ca o muzică delicată şi fără vigoare, a pornit o politică de aristocrat şi de rege şi a urmat-o spre cel mai mare bine al poporului, corect şi fără şovăire şi de multe ori izbutea să conducă poporul de bună voia acestuia, convingîndu-l şi sfătuindu-l; dar erau şi împrejurări cînd poporul nu se lăsa convins şi Pericles era nevoit să tragă cu putere şi să-l facă să se apropie şi să se supună la ceea ce era folositor, imitînd exact un medic, care la o boală lungă şi cu multe neprevăzuturi, cînd îngăduie după împrejurare bolnavului plăceri nevătămătoare, cînd întrebuinţează leacuri dureroase şi amare [113]. Într-adevăr, patimi de tot soiul fierbînd, cum este firesc, în sînul unei mulţimi care avea o putere atît de mare, el singur era făcut să stăpînească cu multă meşteşugire fiecare patimă şi, înfrînînd prea marea ei îndrăzneală, folosindu-se de nădejde şi de teamă ca de nişte cîrme, iar cînd o vedea descurajată, mîngîind-o şi încurajînd-o, Pericles a arătat, cum zice Plato, că retorica este o cîrmuitoare de suflete şi că marea ei menire este calea spre a stăpîni firi şi patimi, de vreme ce unele coarde şi vibraţii ale sufletului au nevoie de o corectă şi pricepută atingere şi lovire. Iar pricina izbînzilor sale nu era numai puterea cuvîntului, ci, cum spune Thucydides [114], faima vieţii şi încrederea pe care o prezenta el, nelăsîndu-se, aşa cum vedea toată lumea, corupt, şi fiind mai presus de orice momeală cu bani. Într-adevăr, el care a făcut cetatea, din mare, foarte mare şi bogată şi care a întrecut, ca putere politică, pe regi şi pe tirani, dintre care unii lăsau puterea moştenire şi fiilor

lor, nu şi-a sporit averea cu o singură drahmă mai mult decît i-a lăsat tatăl său.

XVI Desigur, puterea lui Pericles o arată limpede Thucydides, dar comicii o pun într-o lumină rea, numind Peisistratizi pe tinerii din jurul lui, şi cerîndu-i [lui Pericles] să jure că nu va întrona tirania, de vreme ce, după părerea lor, prea marea lui putere nu se împacă cu democraţia şi este de nesuferit. Telecleides spune că atenienii i-au dat :

> Veniturile cetăţilor şi cetăţile înseşi, pe unele
> Să le pună în lanţuri, iar pe altele să le dezlege,
> Şi ziduri de piatră să ridice, pe unele să le zidească,
> să sfarme pe altele,
> Tratate, putere, forţă, pace, bogăţie şi fericire.

Şi această putere n-a dăinuit doar o clipă şi n-a fost o culme şi un hatîr al unei politici care a înflorit vremelnic, ci patruzeci de ani în şir a ţinut locul de frunte printre Ephialţi şi Leocraţi şi Myronizi şi Kimoni şi Talmizi şi Thucydizi [115], iar după ostracizarea şi îndepărtarea lui Thucydides, nu mai puţin de cincisprezece ani a deţinut o putere şi o stăpînire neîntreruptă el singur, în strategiile anuale [116] şi s-a păstrat mereu nefurat de bani, deşi nu era cu totul nepăsător faţă de cîştig, ci averea părintească şi legiuită, pentru ca nici să n-o părăsească din nepăsare, nici să nu-i dea multe, prea multe pricini de trudă şi bătaie de cap, cînd era mereu prins, a orînduit-o cu chiverniseala pe care a socotit-o cea mai uşoară şi mai în amănunt. Astfel, el vindea, cu ridicata, roadele anuale, apoi cumpăra din tîrg fiecare lucru trebuincios şi-şi ducea în felul acesta viaţa şi traiul. De aceea, el nu era un prea plăcut şi darnic cheltuitor pentru băieţii şi femeile adulte [117], ci ei nu puteau suferi acest fel de cheltuială zilnică, drămăluită pînă în cele mai mici amănunte, de vreme ce nimic nu curgea din belşug ca într-o casă mare, în care se găsesc de toate, ci orice cheltuială şi orice venit se treceau prin socoteală şi măsură. Dar cel care ţinea toată această socoteală amănunţită a lui era un sclav numit Evanghelos, care, ca nimeni altul, avea însuşiri şi fusese pregătit de Pericles pentru chivernisirea casei.

Toate acestea sînt în potrivnicie cu înţelepciunea lui Anaxagoras, dacă într-adevăr filozoful şi-a părăsit casa şi şi-a lăsat pămîntul nemuncit şi păşunea pentru oi din pricina entuziasmului şi înaltelor sale gîndiri. Nu este acelaşi lucru, socotesc eu, viaţa unui filozof speculativ cu a unui filozof politic, căci unul îşi îndreaptă gîndirea – lipsită de un organ [concret] şi care nu duce lipsă de materia dinafară – spre cele frumoase şi bune, iar celălalt, îmbinînd însuşirile morale cu cele trebuincioase vieţii omeneşti, se întîmplă uneori să aibă parte din belşug nu numai în cele neapărat trebuincioase vieţii, dar şi în cele frumoase, aşa cum avea Pericles care venea în ajutorul multor săraci.

Şi într-adevăr, se spune că însuşi Anaxagoras, în timp ce Pericles era prins de treburi, zăcea acoperit în pat, uitat, îndurînd cu tărie şi aşteptînd să moară. De cum a aflat, Pericles, zguduit, a dat fuga la Anaxagoras şi l-a înduplecat cu tot felul de rugăminţi [să nu se dea morţii], plîngîndu-l nu pe el, ci pe sine, dacă pierde pe un astfel de sfetnic al ocirmuirii sale. Dezvelindu-se deci, Anaxagoras a zis către Pericles : „Şi cei care au nevoie de lumina lămpii mai toarnă ulei".

XVII Începînd lacedemonienii să se mînie din pricina creşterii şi strălucirii Atenei, Pericles, aţiţînd şi îndemnînd poporul să aibă gînduri şi mai măreţe şi să se socotească vrednic de fapte şi mai mari, scrie o lege prin care să se îndemne toţi elenii, pe oriunde ar locui ei în Europa sau în Asia, în cetăţi mici sau mari, să trimită soli în adunare la Atena ca să se sfătuiască privitor la templele elenice, cărora le dăduseră foc barbarii, şi cu privire la jertfele pe care le datoresc zeilor, după juruinţele pe care le-au făcut cînd au pornit la luptă împotriva perşilor, apoi cu privire la mare, ca toţi să aibă parte de plutiri fără primejdii şi s-o ducă în pace [118].

Pentru toate acestea s-au trimis douăzeci de oameni, în vîrstă de peste cincizeci de ani, dintre care cinci au pornit să îndemne pe ionienii [119] şi pe dorienii [120] din Asia şi pe insulari [121] pînă la Lesbos şi Rhodos, iar alţi cinci au străbătut ţinuturile de lîngă Hellespont şi din Tracia, pînă la Byzantion, alţi cinci au fost trimişi în Beoţia şi Focida şi în Peloponeş şi de aci, să treacă pe la locrieni [122], spre ţărmul învecinat, pînă în Acarnania [123] şi Ambracia [124], iar restul au pornit prin Eubeea spre Oitai [125] şi spre golful Maliac [126], spre aheii din Phtiotida [127] şi spre thessalieni, ca să-i înduplece să vină şi să ia parte la sfătuiri pentru pacea şi unitatea de acţiune a Helladei.

Dar nu s-a făcut nimic, şi nici nu s-au adunat cetăţile, căci lacedemonienii s-au împotrivit, şi, după cum se spune, încercarea s-a frînt mai întîi în Pelopones.

XVIII Acest fapt l-am povestit ca să arăt măreţele lui gînduri şi înalta lui înţelepciune.

În ce priveşte comenzile militare, Pericles avea o foarte bună faimă, din pricina precauţiei lui, de vreme ce nici nu începea vreo luptă de bună voie, dacă lucrurile nu erau lămurite şi dacă era primejdios, dar nici nu pizmuia şi nici nu imita pe comandanţii care, avîntîndu-se în mari primejdii, aveau parte de o izbîndă norocoasă şi lumea se minuna de ei, socotindu-i mari, ci Pericles spunea întotdeauna către cetăţeni că, în ce-l priveşte pe el, aceşti comandanţi pot să rămînă nemuritori în veşnicie.

Văzînd deci Pericles că Tolmides, fiul lui Tolmaios, datorită izbînzilor sale de mai înainte şi datorită faptului că era cinstit pentru faptele sale de arme, se pregăteşte, fără nici o potrivire cu timpul, să năvălească în Beoţia şi că izbutise să convingă pe cei mai buni şi mai ambiţioşi dintre cei care erau în stare să poarte armele să ia parte de bună voie la expediţie – ei erau o mie la număr, în afară de cealaltă armată – a început să-l reţină şi să-l îndemne în faţa poporului să se oprească, spunînd vorba faimoasă, că dacă nu ascultă de Pericles, n-are să greşească aşteptînd pe cel mai bun sfetnic, timpul.

Atunci Pericles n-a avut o prea mare faimă spunîndu-i acestea lui Tolmides, dar cu cîteva zile mai tîrziu – cînd s-a vestit că Tolmides fusese ucis, înfrînt într-o bătălie la Coroneea [128], şi că o dată cu el fuseseră ucişi mulţi dintre cetăţenii cu trecere – mare faimă şi bunăvoinţă şi-a atras el din partea cetăţenilor, că-i un om înţelept şi cu dragoste de concetăţeni.

XIX Dintre expediţiile sale militare, cea mai plăcută a fost cea din Chersones [129], căci a adus mîntuire elenilor care locuiau acolo. Într-adevăr, Pericles nu numai că a dus acolo o mie de colonişti, întărind astfel cetăţile prin mulţimea bărbaţilor, ci a şi încins gîtul de mare cu lucrări de apărare şi întărituri de la o mare la alta, şi a ridicat astfel un zid împotriva năvălirilor tracilor, care se revărsau în Chersones şi a pus capăt unui război neîntrerupt şi greu, de care

era bîntuit tot timpul acel ţinut, avînd vecini barbari, şi era plin de piraţi, fie vecini sau fie dintre locuitori.

A fost privit cu mare mirare, şi faima lui a pătruns şi la oamenii dinafara Atenei, cînd a plutit în jurul Peloponesului, pornind cu o sută de trireme din Pegai [130], portul Megarei. Într-adevăr, Pericles nu numai că a pîrjolit o mare parte din ţărmul mării, cum făcuse şi Tolmides mai înainte, ci, înaintînd mai departe pe uscat cu hopliţii de pe corăbii, pe unii dintre peloponesieni i-a făcut să se strîngă în cetate, temîndu-se de atacul lui, iar pe sycionieni [131] care au rezistat şi au dat lupta la Nemeea [132], i-a respins cu forţa şi a înălţat un monument de biruinţă. Şi ridicînd soldaţi din Ahaia [133], care-i era prietenă şi ducîndu-i pe trireme, a pornit cu flota pe lîngă ţărmul din faţă şi plutind pe rîul Ahelous, a străbătut Acarnania şi a închis pe oinazi [134] în cetate şi după ce le-a devastat şi prădat ţara, a ridicat ancora pornind spre casă, după ce se arătase înfricoşător duşmanilor, dar apărător şi straşnic în fapte concetăţenilor săi, căci nu i se întîmplase nici o răstriste nici chiar din partea soartei [135] în această expediţie.

XX Şi plutind în Pont [136] cu o mare flotă şi minunat echipată, a adus la îndeplinire toate cele de care aveau trebuinţă şi-l rugau cetăţile elenice de acolo, şi s-a purtat cu ele cu multă omenie, iar popoarelor străine şi regilor şi stăpînilor lor le-a arătat mărimea puterii, lipsa de frică şi curajul atenienilor, plutind încotro voiau şi aducînd sub stăpînirea lor toată marea, iar cetăţii Sinope [137] i-a lăsat treisprezece corăbii conduse de Lamahos, şi cu soldaţi, împotriva tiranului Timesilaos. Iar după ce Timesilaos şi prietenii lui au căzut de la putere, Pericles a statornicit să plece în Sinope şase sute de voluntari şi să locuiască cetatea împreună cu sinopienii, împărţindu-şi între ei casele şi pămîntul pe care-l aveau mai înainte tiranii.

Dar în celelalte lucruri nu s-a potrivit cu pornirile cetăţenilor şi nici nu s-a învoit cu ei cînd, aţîţaţi de o astfel de forţă şi de un astfel de noroc, ei voiau să pună iarăşi mîna pe Egipt şi să aprindă răscoale în stăpînirea de la mare [138] a regelui perşilor. Pe mulţi îi cuprinsese şi nenorocita şi nefericita aceea de dragoste pentru Sicilia, pe care, mai în urmă, au aţîţat-o oratorii din jurul lui Alcibiades. Unii-şi ţinteau visul chiar la Etruria şi la Carthagina, nu fără

nădejdea de a şi-l împlini, datorită mărimii stăpînirii şi a curgerii norocoase a lucrurilor.

XXI Pericles însă ţinea în frîu această pornire şi le tăia zelul spre astfel de lucruri şi cea mai mare parte a forţelor o întrebuinţa spre a păzi şi a statornici lucrurile de faţă [139], socotind că e mare lucru să ţină departe pe lacedemonieni, împotrivindu-li-se cu toată străşnicia, aşa cum a arătat în toate împrejurările, dar mai ales în cele ce s-au întîmplat cu războiul sfînt [140]. Astfel, cînd lacedemonienii s-au dus cu armată la Delphi şi au dat delphienilor templul lui Apollo, care era în stăpînirea foceenilor, de îndată ce ei s-au retras de acolo, Pericles, pornind cu armată, i-a adus iarăşi pe foceeni la stăpînirea templului.

Şi fiindcă lacedemonienii gravaseră pe fruntea unui lup de bronz dreptul dat de delphienii [lacedemonienilor] de a fi cei dintîi întrebaţi, Pericles, luînd şi el acelaşi drept pentru atenieni, a pus să se graveze [acelaşi drept] pe coasta dreaptă a aceluiaşi lup.

XXII Cît de bine făcea el că reţinea puterea atenienilor numai în Hellada, au arătat cele ce s-au întîmplat mai în urmă. Astfel, mai întîi s-a răsculat Eubeea, împotriva căreia a pornit cu armată. Apoi, îndată s-a vestit că Megara este atacată şi că o armată duşmană este la hotarele Atticii, sub comanda lui Pleistonax, regele lacedemonienilor. Iarăşi, deci, a pornit Pericles, în grabă, din Eubeea, la războiul din Attica. Să dea lupta cu atît de mulţi şi bine înarmaţi hopliţi, deşi-l chemau la luptă, n-a îndrăznit, dar văzînd pe Pleistonax că este foarte tînăr şi că, dintre sfetnici, se sfătuia cel mai mult cu Cleandrides, pe care eforii îl trimiseseră cu el ca paznic şi însoţitor [141], l-a ispitit în ascuns pe Cleandrides şi, corupîndu-l repede cu bani, l-a convins să scoată pe peloponesieni din Attica.

Iar cînd s-a retras armata şi s-a împrăştiat prin cetăţi, lacedemonienii, mîniindu-se pe rege, l-au pedepsit să plătească o amendă, pe care neputînd s-o împlinească, a plecat din Lacedemonia, iar pe Cleandrides, care fugise, l-au osîndit la moarte. Cleandrides era tatăl lui Gylippos [142], care a înfrînt pe atenieni în Sicilia. Se pare că natura i-a sădit în fire, ca o boală, iubirea de arginţi, din pricina căreia şi el fiind osîndit, după atîtea fapte frumoase, a fugit din Sparta.

XXIII Aceste fapte le-am arătat în *Viaţa* lui Lysandros, dar Pericles, cînd a dat socoteală de felul cum condusese expediţia, a scris că făcuse o cheltuială de zece talanţi, întrebuinţaţi pentru o nevoie, iar poporul a primit socoteala, fără să cerceteze mai mult şi fără să dezvăluie taina. Unii spun, şi printre aceştia este şi filozoful Theofrastos, că în fiecare an porneau în Sparta zece talanţi din partea lui Pericles, cu care, mîngîind pe dregători, ţinea războiul departe, fără să cumpere pacea, ci timpul, în care, pregătindu-se în linişte, avea să poarte război în condiţii mai bune.

Îndată deci, întorcîndu-se Pericles către răsculaţi şi trecînd în Eubeea cu cincizeci de corăbii şi cinci mii de hopliţi, a supus toate cetăţile de acolo. Şi dintre chalcidieni, pe aşa-numiţii hippobaţi [143], care se distingeau prin bogăţie şi faimă, i-a izgonit, iar pe hestieni [144], pe toţi i-a alungat din ţinutul lor şi în locu-le a trimis colonişti atenieni, numai faţă de ei purtîndu-se fără îndurare, de vreme ce, capturînd o corabie attică, au ucis oamenii.

XXIV După aceea, încheindu-se un tratat pe treizeci de ani între Atena şi Sparta [145], Pericles hotărăşte plutirea împotriva insulei Samos, aducînd drept învinuire împotriva samienilor faptul că, poruncindu-le să pună capăt războiului împotriva cetăţii Milet, n-au ascultat.

Şi deoarece se pare că Pericles a pornit la săvîrşirea expediţiei împotriva samienilor de dragul Aspasiei, poate că aici ar fi timpul să fim mai îndelung în îndoială în privinţa femeii, de unde a avut ea atîta dibăcie şi atîta putere, încît nu numai că a pus stăpînire pe oameni politici fruntaşi, dar a dat filozofilor un subiect de discuţie destul de însemnat şi de îndelung despre ea.

Îndeobşte, toată lumea recunoaşte că era de fel din Milet, fiica lui Axiotros. Se spune însă că ea, imitînd pe Thargelia, una din vechile Iade [146], a pornit asaltul asupra celor mai cu influenţă oameni. Căci şi Thargelia, fiind deosebit de aleasă la chip şi avînd un farmec sprijinit de o rară dibăcie, a avut legături cu foarte mulţi eleni şi a supus regelui perşilor pe toţi cei care au avut legături cu ea şi cu ajutorul lor – căci aveau mare trecere şi putere politică – a semănat prin cetăţi sămînţa trecerii de partea perşilor.

Cît despre Aspasia, unii spun că Pericles a iubit-o fiindcă era înţeleaptă şi se pricepea la politică. Astfel, uneori însuşi Socrates se ducea pe la ea, însoţit de oameni cu vază, şi prietenii ei duceau la

ea chiar soţiile lor ca s-o asculte, deşi nu avea o ocupaţie frumoasă şi aleasă, ci întreţinea hetaire. Eshines[147] spune că şi Lysicles, ciobanul, dintr-un om lipsit de vază şi de rînd, a ajuns cel dintîi în Atena, avînd legături cu Aspasia, după moartea lui Pericles. În dialogul *Menexenos*[148] al lui Plato, chiar dacă începutul este scris pe un ton glumeţ, există şi adevăr, şi anume că Aspasia avea faima de a fi avut legături cu mulţi atenieni, datorită talentului ei retoric.

Este totuşi limpede că dragostea lui Pericles pentru Aspasia a fost mai mult erotică. Astfel, Pericles avea o soţie de neam cu vază, căsătorită mai întîi cu Hipponicos[149], cu care făcuse pe bogatul Callias. A făcut şi cu Pericles pe Xanthippos şi pe Paralos. Apoi, convieţuirea lor nemaifiind plăcută, Pericles a dat-o altui bărbat, de bună voia ei, iar el, luînd pe Aspasia, a iubit-o în chip deosebit. Astfel, se spune că şi cînd pornea de acasă şi cînd se înapoia din agora în aceeaşi zi, o saluta sărutînd-o.

În comedii, Aspasia este numită noua Omphale[150] şi Deianeira[151] şi, iarăşi, Hera. Cratinos, dimpotrivă, o numeşte femeie de moravuri uşoare în cuvintele următoare :

Desfrîul cel josnic, ăsta dă naştere Aspasiei-Hera,
Femeia de moravuri uşoare, cu ochi de ciine.

Se pare că Pericles a avut cu ea şi un fiu nelegitim, despre care Eupolis, în piesa *Demele*, pune pe Pericles să întrebe :

Nelegitimul îmi trăieste ?

iar pe Myronides să-i răspundă :

De mult ar fi un bărbat, dacă de ocara
Femeii de moravuri uşoare nu s-ar teme.

Se spune că Aspasia a fost atît de renumită şi faimoasă, încît şi Cyrus, cel care s-a luptat cu fratele său, regele perşilor, pentru stăpînirea perşilor, a numit Aspasia pe femeia, din haremu-i, pe care o iubea cel mai mult. Femeia mai înainte se numea Milto. Milto era de fel foceeană, fiica lui Hermotimos şi că Cyrus căzînd în luptă, a fost dusă la rege şi a avut o foarte mare trecere.

Poate că ar fi fost neomenos să îndepărtez din scriere şi să las la o parte aceste lucruri care mi-au venit în minte.

XXV Oamenii învinuiesc, îndeobşte, pe Pericles că a hotărît războiul împotriva insulei Samos pentru Milet la rugăminţile Aspasiei. Într-adevăr, Samosul şi Miletul purtau războiul pentru Pryene[152] şi samienii au ieşit învingători. Atenienii le-au poruncit să înceteze războiul şi să se supună judecăţii lor, dar samienii nu s-au supus. Atunci Pericles, pornind cu corăbii spre Samos, a doborît oligarhia şi, luînd cincizeci de ostatici dintre bărbaţii de frunte ai cetăţii şi tot atîţia copii, i-a trimis la Lemnos.

Desigur, se spune că fiecare ostatic i-a dat lui Pericles un talant pentru sine şi multe alte lucruri i-au dăruit cei care nu voiau ca în cetate să fie la putere poporul. Şi Pissouthnes, persanul, nutrind o oarecare bunăvoinţă pentru samieni, i-a trimis lui Pericles o mie de monede de aur, rugîndu-l pentru cetate. Pericles n-a luat nimic, ci procedînd cu samienii aşa cum se hotărîse şi statornicind democraţia, a pornit, pe mare, spre Atena.

Dar samienii s-au răsculat îndată, după ce Pissouthnes le scăpase ostaticii şi pregătise şi celelalte lucruri pentru război. Iarăşi deci Pericles a pornit pe mare împotriva lor, căci nu şedeau liniştiţi şi nu dădeau dovadă de modestie, ci, dimpotrivă, se hotărîseră cu mare avînt să pună stăpînire pe mare. Şi dîndu-se o bătălie înverşunată lîngă insula căreia-i zice Tragia[153], Pericles a dobîndit o victorie strălucită, luptînd cu patruzeci şi patru de corăbii împotriva a şaptezeci de corăbii duşmane, dintre care douăzeci erau corăbii de transport de trupe[154].

XXVI Înfrîngîndu-i şi urmărindu-i, a pus mîna şi pe port şi apoi a împresurat cetatea samienilor, care încă, tîrîş-grăpiş, mai îndrăzneau să atace şi să lupte înaintea zidului. Şi după ce o altă flotă şi mai numeroasă a sosit de la Atena, iar samienii au fost cu totul încercuiţi, Pericles, luînd şaizeci de trireme, a pornit în marea de dincolo de Samos, voind ca, aşa cum spun cei mai mulţi, să întîlnească corăbiile feniciene care veneau în ajutorul samienilor şi să dea bătălia cît mai departe de Samos, iar după cum spune Stesimbrotos, voind să atace Ciprul, afirmaţie care nu pare vrednică de crezare. Oricare i-ar fi fost gîndul, s-a văzut că a greşit, căci de îndată ce a pornit pe mare, Melissos, fiul lui Ithagenes, un filozof care avea atunci comanda în Samos, privind cu dispreţ puţinătatea corăbiilor duşmane sau lipsa de iscusinţă a comandanţilor, a convins pe cetăţeni să atace pe atenieni şi dîndu-se o bătălie, au învins samienii ;

luînd mulţi prizonieri dintre ei şi distrugînd multe corăbii, au putut să plutească în voie pe mare şi să-şi aducă cele necesare pentru purtarea războiului, de care erau lipsiţi mai înainte. Aristoteles spune că însuşi Pericles fusese înfrînt mai înainte de Melissos.

Iar samienii, bătîndu-şi joc de prizonierii atenieni, le-au întipărit pe faţă cu fierul roşu o bufniţă, căci şi atenienii le întipăriseră în acelaşi fel samienilor o samană. Samana este o corabie care are prora în formă de rît de porc, pîntecoasă şi umflată, astfel că poate să ducă şi poveri, dar să şi plutească repede. S-a numit aşa fiindcă a apărut pentru prima oară în Samos, fiind construită la porunca tiranului Polycrates [155]. Se spune că la aceste întipăriturî cu fierul roşu face o aluzie ascunsă şi versul următor din Aristofanes [156] :

Ce priceput la scris este poporul samienilor !

XXVII Aflînd deci Pericles despre nenorocirea care se abătuse asupra taberei sale, a sărit repede în ajutor, şi Melissos aşezîndu-şi navele în linie de bătaie împotriva sa, Pericles l-a învins şi, respingînd pe duşman, îndată a început să împresoare cetatea cu un zid, dorind să învingă şi să cucerească cetatea mai mult cu cheltuieli şi într-un timp mai îndelungat, decît cu rănile şi cu primejduirea cetăţenilor.

Dar fiindcă era greu să-i stăpîneşti pe atenieni, care nu puteau suferi zăbava şi care voiau să dea lupta, Pericles, împărţind întreaga armată în opt părţi, a tras la sorţi, şi celor care le cădea zarul alb le îngăduia să petreacă şi să stea în repaos, în timp ce ceilalţi luptau. De aceea se şi spune că cei care sînt mulţumiţi numesc acea zi albă, de la zarul alb. Ephoros [157] chiar spune că Pericles a întrebuinţat maşini de război, minunîndu-se el însuşi de noutatea lor, în timp ce Artemon [158], care le născocise, era de faţă. Artemon, fiind şchiop, şi trebuind să fie dus pe un pat purtat, a fost numit „pat-purtat". Acest lucru este contrazis de Heraclides din Pont [159], cu ajutorul poeziilor lui Anacreon [160], în care este vorba de un Artemon „pat-purtat" cu multe generaţii mai înainte de războiul din Samos şi de acele fapte. Cît despre Artemon, spune că a dus o viaţă de lux şi petreceri şi, fiind foarte fricos şi repede temător, stătea cea mai mare parte a timpului acasă, în timp ce doi sclavi ţineau un scut deasupra capului său, pentru ca să nu-i cadă nimic în cap de sus, iar dacă era silit să iasă de sub scut, era purtat într-un

pătuţ suspendat aproape de pămînt şi că din această pricină s-a numit „pat-purtat".

XXVIII În a noua lună de cînd se răsculaseră samienii, Pericles le-a dărîmat zidurile şi le-a luat corăbiile şi i-a pedepsit cu o mare amendă, din care o parte au adus-o îndată samienii, iar pentru restul, hotărîndu-li-se s-o aducă la un timp bine statornicit, au dat ostatici.

Douris din Samos [161] mai adaugă şi alte fapte, ca într-o tragedie, aducînd împotriva atenienilor şi a lui Pericles învinuirea că au fost foarte cruzi. Despre aceasta nu istorisesc nimic nici Thucydides, nici Ephoros, nici Aristoteles, dar nici nu se pare să fie adevărat, cum spune el, că Pericles, ducînd pe comandanţii de trireme şi pe cei îmbarcaţi pe corăbii, samieni, în agora şi legîndu-i de stîlpi şi ţinîndu-i astfel timp de zece zile, cînd încă ei se simţeau rău, a dat poruncă să fie ucişi, zdrobindu-li-se capul cu parul şi lăsîndu-li-se apoi trupurile neîngropate. Ei bine, Douris care nu obişnuieşte să ţină povestirea pe drumul adevărului nici chiar cînd n-are nici o suferinţă proprie, se pare că mai ales aici a făcut şi mai groaznice nenorocirile samienilor, spre a arunca vina asupra atenienilor. Iar Pericles, supunînd insula Samos şi înapoindu-se la Atena, a făcut morminte faimoase celor care au pierit în război şi rostind la mormînt cuvîntul de înmormîntare, precum este obiceiul, a trezit admiraţia. Iar cînd se cobora el de pe tribună, toate femeile l-au îmbrăţişat şi l-au încununat cu cununi şi cu panglici ca pe un atlet care a cîştigat o izbîndă, dar Elpinice, apropiindu-se de el, i-a zis : „Minunate sînt astea, Pericles, şi meriţi să fii încununat, pentru că ne-ai distrus cetăţeni mulţi şi buni, nu în bătălii cu fenicienii sau cu mezii, ca fratele meu Kimon, ci supunînd o cetate aliată şi înrudită cu noi". Acestea le-a spus Elpinice, dar Pericles, surîzînd, se zice că i-a spus, fără tulburare, versul din Arhilochos :

Aşa eşti tu, deşi bătrînă, tot te mai sulemeneşti ! [162]

Ion [163] spune că Pericles a avut o minunată şi măreaţă idee pornind război împotriva cetăţenilor din Samos, de vreme ce Agamemnon a cucerit abia după zece ani o cetate străină [164], pe cînd el a învins în timp de nouă luni pe cei mai de frunte şi mai puternici ionieni. Şi nu era nedreaptă aprecierea, ci, în realitate, războiul a

prezentat multe necunoscuturi şi o mare primejdie, dacă, după cum spune Thucydides, puţin a lipsit ca cetatea Samos să le răpească atenienilor puterea pe mare.

XXIX După aceasta, cînd începuse să se frămînte ca marea războiul peloponesiac, Pericles a convins poporul să trimită ajutor Corcyrei [165], care era atacată de Corint, şi să pună mîna pe insulă, care era puternică prin flotă, înaintea Corintului, deoarece peloponesienii aveau să fie atacaţi de ei înşişi.

Votînd poporul ajutorul cerut, Pericles a trimis în ajutor numai zece corăbii, avînd [conducător] pe Lacedemon, fiul lui Kimon, în semn de batjocură, căci mare era bunăvoinţa casei lui Kimon faţă de lacedemonieni. Aşadar, pentru ca să poată învinui pe Lacedemon de laconism [166], dacă nu va săvîrşi nici o faptă mare şi strălucită în timpul comenzii sale, i-a dat puţine corăbii şi l-a trimis fără voia acestuia. Şi îndeobşte, Pericles toată viaţa a încercat să umilească familia lui Kimon, sub cuvînt că n-aveau nici numele băştinaşe, ci străine şi obişnuite în alte ţări, pentru că unul dintre feciorii lui Kimon se numea Lacedemon, altul Thessalos şi altul Eleios. Se pare că toţi erau făcuţi cu o arcadiană. Auzindu-şi deci vorbe rele Pericles din pricina acestor zece trireme, deoarece trimisese un ajutor prea mic celor care-l rugau şi dăduse un mare prilej de învinuire celor care-l bîrfeau, a trimis alte corăbii, mai numeroase, în Corcyra, care s-au întors după ce au dat bătălia [167]. Corintienii erau tare înfuriaţi şi ridicau învinuiri împotriva atenienilor la Sparta şi dor li s-au alăturat şi megarienii, plîngîndu-se că, împotriva drepturilor comune şi împotriva jurămintelor făcute între eleni [168], sînt îndepărtaţi de la toate pieţele şi de la toate porturile peste care erau stăpîni atenieni.

Egineţii, socotind că suferă numai rele şi-s împilaţi de atenieni, au trimis şi ei plîngeri la lacedemonieni, dar în ascuns, neavînd curajul să dea pe faţă glas învinuirilor.

În acest timp şi cetatea Potideea, supusă Atenei, dar colonie a Corintului, răsculîndu-se şi fiind asediată, a grăbit izbucnirea războiului [169]. Totuşi, fiind trimise solii la Atena, iar Archidamos, regele lacedemonienilor, încercînd să destrame cele mai multe învinuiri şi să liniştească pe aliaţi, se pare că războiul n-ar fi izbucnit din alte pricini, dacă atenienii ar fi fost convinşi să rupă hotărîrea [170] cu privire la megarieni şi să se împace cu ei. Din această pricină, Pericles împotrivindu-se şi mai mult la această îngăduinţă şi aţîţînd

poporul să nu se clintească din ambiţioasa lui hotărîre faţă de Megara, el singur şi-a atras învinuirea că a fost pricina războiului.

XXX Se spune că venise o solie de la Lacedemona la Atena pentru aceste lucruri, dar Pericles aducea drept pricină o lege care oprea spargerea tablei puntînd scrisă hotărîrea cu privire la Megara. Atunci unul din soli, numit Polyalkes, a zis: „Tu să n-o spargi, ci scoate-o afară, căci nu există lege care să oprească asta". Deşi cuvîntul a părut dibaci, totuşi nici aşa Pericles nu s-a învoit. Se pare că Pericles avea şi o duşmănie personală împotriva megarienilor, dar pricină publică şi vădită împotriva lor aducea faptul că ei puseseră stăpînire pe cîmpia sfîntă [171] şi scrie o hotărîre ca să se trimită un crainic la Megara şi Lacedemona ca să aducă această învinuire împotriva megarienilor. Această hotărîre a lui Pericles este a unui om binevoitor şi omenos şi care arăta pricini întemeiate. Dar deoarece Anthemocritos, crainicul trimis, părea că murise din pricina megarienilor, Charinos [172] scrie o hotărîre împotriva lor, care spunea că duşmănia împotriva lor să fie neîmpăcată şi fără cuvînt şi oricine dintre megarieni va pune piciorul în Attica să fie pedepsit cu moartea, iar comandanţii de oşti, cînd vor depune jurămîntul strămoşesc, să jure că chiar de două ori pe an vor năvăli în Megara, iar Anthemocritos să fie îngropat lîngă porţile Thriasia [173], care se numesc acum „Dubla poartă".

Dar megarienii, tăgăduind uciderea lui Anthemocritos, dau vina pe Aspasia şi pe Pericles, citind faimoasele şi popularele versuri din *Acharnai* [174]:

> Tineri ameţiţi de vin la jocul cottabos [175]
> Se duc pe la Megara şi fură pe Simaitha,
> O hetairă, iar megarienii aţîţaţi de usturoi,
> Nemulţumiţi, drept răzbunare, îi fură Aspasiei două hetaire.

XXXI Cum a fost începutul [războiului] nu-i uşor de aflat, dar vina neîndepărtării hotărîrii cu privire la megarieni, toţi, în acelaşi chip, o dau pe Pericles. Sînt totuşi unii care spun că Pericles a rămas neclintit în hotărîrea lui, pornind de la gînduri mari şi cu multă chibzuială, de vreme ce socotea că cererea lacedemonienilor este o încercare a înduplecării sale, iar înţelegerea ar fi o recunoaştere a

slăbiciunii, iar alţii zic, dimpotrivă, că din înfumurare şi mîndrie, voind să-şi arate forţa, a dispreţuit Pericles pe lacedemonieni.

Dar învinuirea cea mai rea şi care are cei mai mulţi martori glăsuieşte precum urmează. Fidias, sculptorul, lucra la statuie, după cum s-a spus, fiind prieten cu Pericles şi avînd o mare trecere la el. Fidias avea mulţi duşmani care-l pizmuiau şi unii, urîndu-l din pricina talentului său, iar alţii voind să încerce poporul să vadă cum l-ar judeca pe Pericles, conving pe un oarecare Menon, unul dintre ajutoarele lui Fidias, şi-l aşază ca rugător [176] în piaţă, ca să ceară apărare, de vreme ce are să denunţe şi să învinuiască pe Fidias. Poporul a primit rugămintea lui Menon şi făcîndu-se cercetare în ecclesia, furturile de care era învinuit Fidias n-au putut fi dovedite, de vreme ce Fidias, urmînd părerea lui Pericles, în aşa fel s-a grăbit să adauge, de îndată, de la început şi să încrusteze aurul în statuie, încît le era cu totul uşor, celor care doreau, să-l ia şi să-l cîntărească, lucru la care a şi îndemnat atunci Pericles pe acuzatori. Dar faima lucrărilor lui Fidias a apăsat greu asupra lui însuşi, copleşindu-l cu ura, şi mai ales faptul că sculptînd pe scutul zeiţei Athena lupta împotriva amazoanelor, s-a făcut pe sine însuşi sub chipul unui bătrîn pleşuv care ridică o piatră cu amîndouă mîinile. Şi a mai făcut şi chipul lui Pericles, mare, luptînd împotriva unei amazoane. Iar forma mîinii, care întinde o lance spre ochii lui Pericles, făcută cu multă iscusinţă, voieşte parcă să ascundă violenţa care ţîşneşte din amîndouă părţile.

Fidias, deci, fiind aruncat în închisoare, a murit bolnav, iar după cum spun unii, fiind otrăvit, otrava pregătindu-i-o duşmanii ca să poată ridica învinuiri împotriva lui Pericles.

Denunţătorului Menon, la propunerea lui Glycon, poporul i-a dat scutire de dări şi a poruncit strategilor să vegheze să nu fie vătămat.

XXXII În acelaşi timp, Aspasia a fost adusă în faţa judecăţii de comicul Hermippos [177], învinuită fiind de lipsă de respect faţă de zei. Acuzatorul o mai învinuia că primeşte la ea femei libere şi-i înlesneşte lui Pericles întîlnirea cu ele. Diopeithes a mai scris o propunere de hotărîre, prin care se poruncea să fie trasi în judecată toţi cei care nu cred în zei sau cei care predau învăţături asupra regiunilor cereşti, voind să dea vina pe Pericles, prin Anaxagoras [178]. Primind deci poporul propunerea şi dînd urmare învinuirilor, se

vesteşte îndată prin crainic o hotărîre, propusă de Dracontides, ca Pericles să dea prytanilor [179] socoteală de bani, iar judecătorii, luînd tăbliţele de vot de pe altar, să judece în cetate. Agnon a îndepărtat această parte din hotărîre, dar a scris ca judecata să se facă în faţa a o mie cinci sute de judecători, fie că s-ar numi că este o învinuire de furt, fie de mituire sau de daune pricinuite cuiva.

Pe Aspasia a putut s-o scape Pericles, vărsînd multe lacrimi pentru ea la proces, după cum spune Eshines, şi rugînd pe judecători. Dar pe Anaxagoras, de teamă, l-a pornit din cetate. Dar de vreme ce în privinţa lui Fidias, Pericles se lovise de popor, temîndu-se el însuşi de judecată, a aţîţat războiul care avea să vie şi care sta gata să izbucnească întocmai ca o vîlvătaie, nădăjduind că va destrăma învinuirile şi va micşora pizma, de vreme ce, socotea el, în timpul unor atît de mari primejdii şi fapte n-avea să i se încredinţeze comanda decît lui, datorită faimei şi trecerii sale.

Acestea se spune că au fost pricinile pentru care Pericles n-a lăsat poporul să cadă la învoială cu lacedemonienii, dar adevărul este nelămurit.

XXXIII Dar lacedemonienii, dîndu-şi seama că dacă Pericles va fi doborît, vor avea de luptat cu nişte atenieni în toate privinţele mai slabi, trimiţînd o solie le cereau să îndepărteze blestemul de care era pătat neamul [180] lui Pericles, după mamă, după cum istoriseşte Thucydides. Dar această încercare a avut o urmare cu totul potrivnică celei voite de cei care trimiseseră solia, căci, în loc de bănuială şi învinuire, Pericles şi-a dobîndit o mai mare încredere şi cinste din partea cetăţenilor, care gîndeau că duşmanii îl urăsc şi se tem foarte de el. De aceea, chiar înainte de a năvăli Archidamos cu peloponesienii în Attica, Pericles le-a spus atenienilor că dacă Archidamos va pîrjoli totul, dar va cruţa averea sa, fie datorită relaţiilor de ospeţie [181] dintre ei, fie pentru a da duşmanilor cap de acuzare, el dă cetăţii şi pămîntul şi acareturile de adăpostire. Năvălesc deci în Attica cu armată mare lacedemonienii cu aliaţii lor, sub comanda regelui Archidamos. Şi prădînd ei ţara, au ajuns în Acharnai şi şi-au aşezat acolo tabăra, la gîndul că atenienii nu vor răbda, ci, de mînie şi din mîndrie, vor porni la luptă împotriva lor. Dar lui Pericles tare i se părea primejdios să purceadă la bătălie împotriva unei oşti de şaizeci de mii de hopliţi peloponesieni şi beoţieni (căci atîţia erau cei care au năvălit cei dintîi),

punînd în cumpănă soarta cetății însăși, iar pe cei care voiau să dea bătălia și erau în mare fierbere față de cele ce se întîmplau, încerca să-i liniștească, spunînd că dacă se taie și se prăvălesc copacii, cresc alții repede, dar cînd se nimicesc bărbați, nu este ușor să mai găsești alții. Poporul nu l-a constrîns în ecclesie, temîndu-se să nu fie silit să ia o hotărîre împotriva părerii sale, ci, întocmai ca un cîrmaci de corabie care, cînd se ridică suflarea vîntului pe mare, le chibzuiește bine pe toate și întinde vintrele, folosindu-se de iscusința lui, și lasă-n pace lacrimile și văicărelile celor care se găsesc pe corabie și sînt cuprinși de spaimă, tot așa Pericles, închizînd cetatea și ocupînd toate locurile cu străji, spre a le păzi, se conducea după gîndurile sale, luînd prea puțin în seamă pe cei care strigau în gura mare, jeluindu-și nemulțumirea.

Firește, mulți dintre prietenii lui îl îmbulzeau cu rugăminți, și mulți dintre adversari îl amenințau și-l învinuiau și mulți cîntau în stihuri pișcături și vorbe de rîs, ca să-i aducă necinste, atacînd cu violență strategia lui, zicînd că e lipsit de bărbăție și a lăsat lucrurile în voia dușmanilor. Se mai ridica și Cleon [182], pornind să facă demagogie, pentru că-și dădea seama că cetățenii sînt mîniați împotriva lui Pericles, așa cum arată anapeștii [183] următori, făcuți de Hermippos :

Rege al satirilor, de ce oare nu vrei
Să porți lancea, ci numai cuvinte
Strașnice-arăți în război,
Dar ai sufletul lui Teles [184] ?
Și, ascuțind pumnalul de piatra cea tare,
Îți clănțăne dinții cînd ești mușcat
De vajnicul Cleon.

XXXIV Dar Pericles nu s-a lăsat clintit de nici unul dintre ei, ci, răbdînd în liniște și în tăcere defăimarea și dușmănia lor, a trimis o flotă de o sută de corăbii împotriva Peloponesului, dar el n-a plutit cu ele, ci a rămas să chibzuiască și să țină în mînă cetatea, pînă cînd s-au retras peloponesienii.

Și căutînd să liniștească poporul care era nespus de abătut din pricina războiului, împărțind bani a izbutit să-l cîștige iarăși, și a scos hotăriri să se întemeieze și cleruhii [185]. Astfel, izgonind pe toți egineții din țara lor, a împărțit pămîntul atenienilor, acelora cărora

le-a căzut sorțul. O oarecare mîngîiere venea și din cele ce sufereau dușmanii, căci atenienii care pluteau pe lîngă Peloponez au jefuit un ținut întins, sate și orașe mici, iar Pericles însuși, năvălind în Megara pe uscat, a pustiit-o în întregime.

De aceea era vădit lucru că peloponesienii, pricinuind multe stricăciuni atenienilor, dar suferind și ei multe din partea atenienilor pe mare, nu s-ar fi avîntat la un război atît de mare, ci s-ar fi lăsat repede de el, așa cum spusese Pericles de la început, dacă un zeu nu s-ar fi împotrivit socotelilor omenești.

Acum, pentru prima oară, s-a abătut asupra Atenei prăpădul ciumei și a cosit bărbații în floarea vîrstei și a puterilor. Îmbolnăvindu-le ciuma trupurile și sufletele, ei s-au ridicat cu sălbăticie împotriva lui Pericles și, scoși din minți de boală, au pornit să-i facă rău, luîndu-se după dușmanii lui, întocmai ca unui medic sau tată, care ziceau că boala este pricinuită de îngrămădirea oamenilor de la țară în cetate, de vreme ce în timp de vară mulți erau siliți să-și ducă viața claie peste grămadă în cocioabe și în colibe mici și înăbușitoare, viață de casă și trîndavă, în locul vieții curate și în larg pe care o duseseră mai înainte. Pricina acestei stări, ziceau ei, este acela care, dezlănțuind războiul, a stîrnit revărsarea mulțimilor de la țară între zidurile orașului și care nu se folosea la nimic de atîția oameni, ci-i lăsa ca pe niște vite înțărcuite să se umple de molimă unii de la alții, fără să le aducă nici o schimbare și nici o ușurare.

XXXV Pericles, voind să aducă o tămăduire acestei stări de lucruri și să pricinuiască suferință și dușmanilor, a echipat o sută cincizeci de corăbii și, îmbarcînd pe ele mulți și destoinici hopliți și călăreți, era gata să pornească, aducînd o mare nădejde concetățenilor și o teamă nu mai mică dușmanilor, care se temeau de o forță atît de mare.

Dar cînd corăbiile erau pline cu oameni și Pericles s-a urcat pe corabia lui, soarele tocmai a intrat într-o eclipsă și s-a făcut întuneric, și toți au rămas înmărmuriți ca în fața unui mare semn. Văzînd deci Pericles pe cîrmaci cuprins de teamă și încurcat a ridicat hlamida [186] în fața ochilor aceluia și, acoperindu-i, l-a întrebat dacă mai socotește că este ceva înfricoșător sau semnul vreunei nenorociri. Cîrmaciul a răspuns că nu. Atunci Pericles i-a zis : „Prin ce se deosebește una de alta decît prin aceea că lucrul

care a pricinuit eclipsa de soare este mai mare decît hlamida?" Acestea se spun în şcolile filozofilor. Pornind deci pe mare, Pericles se pare că n-a făcut nici o faptă pe măsura pregătirii, ci, asediind sfîntul Epidauros [187], care trezea nădejdea că va putea fi cucerit, n-a izbutit din pricina bolii. Căci abătîndu-se asupra lor, nu i-a distrus numai pe ei, ci şi pe cei care s-au luat la bătaie cu ei. De aceea atenienii fiind mîniaţi pe el, Pericles încerca să-i mîngîie şi să-i încurajeze. Totuşi n-a izbutit să le potolească mînia şi nici nu i-a putut convinge să-şi schimbe părerea pînă cînd n-au trecut la vot împotriva lui şi, izbutind în propunerea lor, i-au luat funcţia de strateg şi l-au amendat. Suma amenzii, după cei care dau cifra cea mai mică, a fost cincisprezece talanţi, iar după cei care dau cifra cea mai mare, a fost de cincizeci de talanţi. Iar la judecată, acuzator a fost Cleon, după cum istoriseşte Idomeneus, iar după Theofrastos, Simmias, iar după Heraclides din Pont, Lacratidas.

XXXVI Neplăcerile publice aveau să înceteze repede, deoarece poporul, cum lasă albina acul, o dată cu izbitura, avea să-şi potolească şi mînia. Dar situaţia de acasă era rea, deoarece el pierdea mulţi prieteni şi era tulburat de neînţelegeri familiale. Astfel, cel mai mare dintre fiii săi legitimi, Xanthippos, fiind din fire cheltuitor şi locuind cu o femeie tînără şi cheltuitoare, fiica lui Tysandros al lui Epilycos, nu putea să sufere chibzuiala tatălui, care-i dădea bani cu greu şi cîte puţin. Trimiţînd deci Xanthippos la un prieten, i-a cerut bani, spunîndu-i că Pericles îi rînduise să facă aşa. Cînd prietenul, mai tîrziu, i-a cenut banii, Pericles l-a şi dat în judecată, iar Xanthippos, dîndu-şi seama că-şi pusese prietenul într-o situaţie grea, a început să-şi batjocorească tatăl, luînd mai întîi în rîs îndeletnicirile lui de acasă şi discuţiile pe care le avea cu sofiştii. Astfel, zicea Xanthippos, s-a întîmplat ca la un pentathlon [188] cineva să lovească fără voie cu lancea pe Epitimios [189] din Pharsalos şi să-l ucidă, iar Pericles şi-a cheltuit toată ziua cu Protagoras [190], neştiind cine a fost, după cea mai dreaptă judecată, cauza nenorocirii, lancea sau mai mult cel care a aruncat-o sau agonotheţii [191]. Pe lîngă asta, Stesimbrotos spune că şi învinuirea cu privire la soţia lui Xanthippos a fost împrăştiată în public de însuşi Xanthippos şi că, îndeobşte, dezbinarea tînărului faţă de tatăl său a rămas neîmpăcată pînă la moarte. Xanthippos a murit bolnav de ciumă,

Pericles pierzîndu-şi tot atunci şi sora şi pe cei mai mulţi dintre apropiaţii şi prietenii săi, care-i erau foarte folositori în activitatea sa politică. Totuşi, nu şi-a pierdut şi nu şi-a părăsit curajul şi mărinimia din pricina nenorocirilor, şi n-a fost văzut nici plîngînd, nici îngrijindu-se de înmormîntarea cuiva, nici ducîndu-se la mormîntul vreunuia dintre apropiaţii săi, mai înainte de a pierde pe singurul fiu, care-i mai rămăsese, pe Paralos. Fiind copleşit abia la moartea acestuia, a încercat să-şi ţie cumpătul şi să-şi păstreze curajul, dar cînd s-a dus să pună cununa pe fruntea trupului neînsufleţit, a fost înfrînt de durere cînd l-a văzut, încît a început să plîngă şi să verse lacrimi, el care în toată viaţa lui niciodată nu mai făcuse un astfel de lucru.

XXXVII Cetatea încerca pe alţi strategi şi oratori pentru război, dar deoarece nici unul nu avea atîta greutate şi nici o consideraţie, ca o garanţie pentru o astfel de conducere, cetatea a început să-l dorească pe Pericles şi să-l cheme la tribună şi la strategiu, dar Pericles stătea acasă descurajat şi abătut din pricina jalei. Fiind convins de Alcibiades şi de alţi prieteni, s-a dus. Iar poporul, căutînd să se dezvinovăţească de nerecunoştinţa arătată, Pericles a luat iarăşi puterea în mînă şi, fiind ales strateg, a cerut să se desfiinţeze legea cu privire la bastarzi, pe care el însuşi o adusese mai înainte, pentru ca nu cumva să-şi lase casa, numele şi neamul cu totul lipsit de moştenitori.

Iar chestia cu legea s-a petrecut aşa. Fiind Pericles în floare în politică şi avînd băieţi legitimi, aşa cum s-a spus, cu mulţi ani înainte, a scris o lege care poruncea să fie cetăţeni atenieni numai cei născuţi din tată şi din mamă atenieni. Iar cînd regele Egiptului a trimis în dar poporului patruzeci de mii de medimne de grîu şi trebuia să-l împartă între cetăţeni, multe procese s-au iscat pentru bastarzi datorită legii aceleia, pentru bastarzii care fuseseră trecuţi cu vederea sau uitaţi, şi mulţi au fost îndepărtaţi de la distribuire prin învinuiri neadevărate. Au fost vînduţi ca sclavi, fiind condamnaţi, ceva mai puţin de cinci mii de oameni, iar cei care au rămas în dreptul de cetăţeni au fost de paisprezece mii patru sute. Fiind deci un lucru mare ca o lege care lovise atîţia oameni să fie desfiinţată chiar de acela care o scrisese, nenorocirea care se abătuse asupra casei lui Pericles a înduplecat pe atenieni, care socoteau că Pericles ispăşise înfumurarea şi mîndria-i din trecut

și că suferise răzbunarea cerească [192], și socotind că trebuie totuși tratat omenește au căzut la învoială să-i înscrie fiul său nelegitim în fratria [respectivă ateniană], punîndu-i numele lui. Dar și pe el l-a osîndit și ucis poporul, după ce luptase, pe mare, împotriva peloponesienilor, la insulele Arginousai [193].

XXXVIII Se pare că atunci ciuma a pus stăpînire pe Pericles, dar fără ascuțime, așa cum îi pîndea pe alții, și fără violență, ci ca o lingoare lîncezîndă și lungă care-i mistuia corpul cu diferite schimbări, fără zbucium, și-i slăbea mintea.

Theofrastos, în *Moralia* [194], cercetînd dacă după împrejurări se schimbă și caracterul și dacă, fiind zbuciumat de suferințele trupului, iese din calea virtuții, istorisește că, bolnav fiind, Pericles a arătat unui prieten, care venise să-l vadă, o amuletă legată la gît de femei, vrînd să înțeleagă că-i tare bolnav dacă rabdă el și această prostie. Cînd era apoi gata să moară, cei mai de seamă cetățeni și prieteni care scăpaseră de boală vorbeau despre mărimea virtuții și puterii lui și socoteau faptele și mulțimea monumentelor de biruință : erau nouă monumente pe care le ridicase pentru cetate, după ce repurtase izbînzi, ca strateg. Ei vorbeau între ei despre aceste lucruri, gîndind că Pericles nu mai înțelegea, ci își pierduse cunoștința, dar Pericles era atent la toate și, toomai pe cînd vorbeau ei, a spus : „Mă mir că îmi ridicați laude și pomeniți despre aceste fapte, care sînt supuse și întîmplării, și pe care le-au săvîrșit mulți strategi, dar nu pomeniți de cea mai frumoasă și mai mare faptă, și anume că nici un atenian nu și-a pus doliu din pricina mea".

XXXIX Pericles era deci minunat nu numai prin bunătatea și blîndețea lui, pe care a păstrat-o în fapte multe și față de mari dușmani, ci și pentru înălțimea sentimentelor sale, dacă socotea el că cea mai frumoasă faptă săvîrșită de sine este că, deși avea o putere atît de mare, n-a făcut nimic mînat de pizmă sau de mînie și n-a fost pentru nimeni un dușman de neîmpăcat./Dar eu socotesc că porecla aceea tinerească și mîndră numai un singur lucru a făcut-o nepizmuită și potrivită, și anume faptul că și-a păstrat caracterul lui atît de omenos, și întreaga viață curată și nepătată i-a adus porecla de „Olympianul", după cum socotim că zeii sînt din fire cauza lucrurilor bune și nu aduc cele rele, ci stăpînesc și conduc lucrurile existente nu așa cum ne tulbură poeții cu cele mai proștești

păreri și ne atrag cu poeziile lor. Astfel, ei spun că regiunea locuită de zei este o așezare netulburată de nimic și-i în afară de orice schimbări, necunoscînd nici vîntul, nici norii, ci fiind luminată veșnic de o lumină blîndă și curată, gîndind că o astfel de viață este cea mai potrivită cu fericirea și nemurirea, dar, pe de altă parte, pe zei înșiși îi fac plini de tulburare și răutate și mînie și de alte patimi, care nu se potrivesc nici cel puțin cu niște oameni cu minte [195]. Poate însă că aceste lucruri țin de alt subiect.

Dar faptele i-au făcut pe atenieni repede să-și dea seama de ceea ce a însemnat Pericles și să-l dorească. Astfel, aceia care în timpul vieții sale nu-i puteau suferi puterea, pentru că-i puneau în umbră, de îndată ce a dispărut [196], cunoscînd și alți oratori și conducători politici, au recunoscut că n-a fost pe lume un om mai cumpătat în strălucire și mai serios în bunătate decît el. Iar acea putere urîtă, numită monarhie și tiranie, atunci s-a dovedit a fi fost o pavăză a statului. O atît de mare distrugere și mulțime de răutăți se cuibăriseră în toate lucrurile, pe care, el slăbindu-le și ținîndu-le în frîu, a păstrat-o [puterea] ascunsă și a împiedicat-o de a fi fără leac în puterea ei.

FABIUS MAXIMUS

NOTIȚĂ ISTORICĂ

Q. Fabius Maximus Verrucosus, supranumit Cunctator [Zăbavnicul] a devenit celebru prin acțiunile pe care le-a condus împotriva lui Hannibal, în timpul celui de al doilea război punic, care a durat de la anul 218 pînă la 202 î.e.n. Pentru a înțelege mai bine rolul jucat de Fabius Maximus în acest război, este necesar să aruncăm o privire asupra războaielor punice în general.

Războaiele punice au fost rezultatul luptei dintre Roma și Carthagina pentru dominație în Mediterana de apus. După terminarea cuceririi Italiei, în anul 270 î.e.n., Roma și-a îndreptat privirile spre cucerirea porturilor din Mediterana de apus, care constituiau bastioanele hegemoniei în această regiune. Dar, în acea vreme, în apusul Mediteranei domina Carthagina. Într-adevăr, pe la începutul secolului al III-lea î.e.n., Carthagina, datorită economiei ei înfloritoare, avînd o organizație militară și o flotă excelentă pentru vremea aceea, izbutise să-și întindă dominația asupra coastei Africii de apus, asupra sudului Spaniei, asupra unei părți din Sicilia, asupra întregii Corsici și Sardinii, asupra insulelor Pityussae și Baleare. Statul carthaginez întreținea legături de prietenie cu Egiptul și Cyrene[1] *și, după lupta dusă în comun împotriva lui Pyrrhus, încheiase un tratat cu Roma. Care era economia, structura socială și orînduirea de stat, grație cărora Carthagina izbutise să-și impună dominația asupra unor regiuni atît de întinse?*

Carthagina era un oraș maritim a cărui putere economică se baza, în primul rînd, pe exploatarea pe scară largă a muncii sclavilor și pe negoțul de tranzit. Marii proprietari de pămînt carthaginezi aveau pe latifundiile lor mii de sclavi, cu care făceau, în-

[1] *Istoria Universală*, vol. II, p. 274 și urm.

deosebi, plantații, dar practicau și alte îndeletniciri agricole. Întinsele proprietăți ale bogătașilor carthaginezi – carthaginezii erau fenicieni, colonizați de cetatea Tyr – fuseseră răpite populației băștinașe care, acolo unde mai dispunea de pămînt, era în dependență de marii proprietari. Producția meșteșugărească nu era prea dezvoltată la Carthagina, care se specializase mai ales în a cumpăra și vinde articole lucrate în alte părți ale lumii antice. O ramură a comerțului de schimb o constituia procurarea și vînzarea sclavilor. Sclavii erau procurați fie prin acțiuni piratерești, fie prin războaie.

La Carthagina erau și săraci, care, alături de sclavi, constituiau o mare și continuă primejdie pentru stăpînii de sclavi. Carthagina și-a făurit un puternic aparat de stat, pentru a-i ține în frîu. Puterea politică supremă o deținеau la Carthagina cei doi suffeți, care se alegeau în fiecare an. Ei erau și comandanți de oști. Puterea legislativă era deținută de un senat, alcătuit din 300 de membri. Un comitet al senatului, alcătuit din 30 de membri, rezolva treburile curente. Un alt senat special, compus din 104 membri, era un fel de for judecătoresc suprem. La Carthagina exista și o adunare a poporului, care avea însă un rol cu totul șters. Armata cartagineză era compusă din mercenari și din oameni puși la dispoziția Carthaginei de triburile supuse sau dependente. Carthagina avea însă o flotă excelentă pentru vremea aceea, compusă din corăbii cu 25 de vîslași. Armata de uscat dispunea de elefanți și de mașini de asediu. Atît pe vasele flotei, cît și în unitățile armatei de uscat comanda o dețineau ofițerii carthaginezi. Cu această armată, Carthagina a izbutit să înăbușe răscoalele sclavilor și ale triburilor dependente care au izbucnit deseori. Aceasta era structura economică, socială și politică a Carthaginei în momentul cînd s-a ajuns la conflictul militar, de proporții, cu Roma, pentru hegemonie în Mediterana de apus. Dar Roma? Roma, așa cum am văzut în Notițele istorice anterioare, dispunea de un aparat de stat compus din: 1) deținătorii puterii supreme, cei doi consuli, aleși în fiecare an în comițiile pe centurii; 2) doi praetori, care aveau în sarcină administrarea împărțirii justiției; 3) doi censori, care erau aleși la fiecare cinci ani, pentru 18 luni, în vederea stabilirii censului (posibilității de plată după avere) cetățenilor; 4) patru quaestori, care aveau în sarcină administrarea banilor publici; 5) doi

edili curuli și doi edili plebei, care aveau în grijă: a) cura Urbis, „administrația Romei", adică poliția, ocrotirea sănătății, paza străzilor, îngrijirea clădirilor, băilor, templelor; b) cura annonae, „aprovizionarea" și „negoțul cu alimente"; c) cura ludorum, „grija sărbătorilor și jocurilor"; 6) zece tribuni ai plebei, carea aveau: a) ius auxilii, „dreptul de a da ajutor" plebei împotriva împilărilor patriciene; b) ius agendi cum plebe, „dreptul de a vorbi plebei", dreptul de a convoca plebea în adunări și de a discuta aici proiectele de lege; c) ius referendi et sententiae dicendae in senatu, „dreptul de a vorbi și de a-și exprima părerea în senat". În caz de mare primejdie pentru stat se alegea, 7) un dictator, pe timp de șase luni, care avea o putere absolută. Toate puterile celorlalți magistrați încetau de îndată ce se numea un dictator. Tribunii poporului nu aveau dreptul de veto în fața dictatorului. Senatul era centrul vieții politice a statului. În fața senatului, alcătuit din foști magistrați și din oameni bogați, patricieni și plebei, veneau în dezbatere cele mai importante probleme ale statului: finanțele, provinciile, pacea, războiul. În fața senatului se discutau proiectele de lege privind diferitele sectoare ale vieții de stat și se luau hotărîri de cea mai mare însemnătate. Dar organul de seamă al puterii îl constituia adunarea poporului, care se aduna pe centurii spre a alege diferiții magistrați ai statului și spre a aproba sau respinge diferitele proiecte de lege.

De cînd plebeii obținuseră acces la cele mai multe magistraturi, acum la Roma se constituise o nobilitas, „nobilime" patricio-plebeiană, constituită din familiile celor care deținuseră o înaltă magistratură de stat. În jurul diferiților membri ai acestei nobilitas, grupați în facțiuni politice, se rînduiau pe interese de clientelă și votau cetățenii în comițiile centuriate pe cei propuși pentru ocuparea unor magistraturi. Economia Romei avea încă un caracter pronunțat agricol. Meșteșugurile nu se dezvoltaseră prea mult la Roma. Obiectele de uz casnic și cele de lux le importau. Pe terenurile marilor proprietari lucrau sclavi, al căror număr crescuse foarte mult în timpul războaielor pe care le-a purtat Roma pentru cucerirea Italiei. Exista și o categorie socială a producătorilor liberi, țărani mici și mijlocii – la sate, mici meșteșugari – la oraș. Era apoi categoria socială a liberților, sclavi liberați, care n-aveau drepturi politice. Lipsiți de drepturi politice

deosebi, plantații, dar practicau și alte îndeletniciri agricole. Întinsele proprietăți ale bogătașilor carthaginezi – carthaginezii erau fenicieni, colonizați de cetatea Tyr – fuseseră răpite populației băștinașe care, acolo unde mai dispunea de pămînt, era în dependență de marii proprietari. Producția meșteșugărească nu era prea dezvoltată la Carthagina, care se specializase mai ales în a cumpăra și vinde articole lucrate în alte părți ale lumii antice. O rasclavilor. Sclavii erau procurați fie prin acțiuni piratерești, fie prin războaie.

La Carthagina erau și săraci, care, alături de sclavi, constituiau o mare și continuă primejdie pentru stăpînii de sclavi. Carthagina și-a făurit un puternic aparat de stat, pentru a-i ține în frîu. Puterea politică supremă o deținea la Carthagina cei doi suffeți, care se alegeau în fiecare an. Ei erau și comandanți de oști. Puterea legislativă era deținută de un senat, alcătuit din 300 de membri. Un comitet al senatului, alcătuit din 30 de membri, rezolva treburile curente. Un alt senat special, compus din 104 membri, era un fel de for judecătoresc suprem. La Carthagina exista și o adunare a poporului, care avea însă un rol cu totul șters. Armata carthagineză era compusă din mercenari și din oameni puși la dispoziția Carthaginei de triburile supuse sau dependente. Carthagina avea însă o flotă excelentă pentru vremea aceea, compusă din corăbii cu 25 de vîslași. Armata de uscat dispunea de elefanți și de mașini de asediu. Atît pe vasele flotei, cît și în unitățile armatei de uscat comanda o deținеau ofițerii carthaginezi. Cu această armată, Carthagina a izbutit să înăbușe răscoalele sclavilor și ale triburilor dependente care au izbucnit deseori. Aceasta era structura economică, socială și politică a Carthaginei în momentul cînd s-a ajuns la conflictul militar, de proporții, cu Roma, pentru hegemonie în Mediterana de apus. Dar Roma? Roma, așa cum am văzut în Notițele istorice anterioare, dispunea de un aparat de stat compus din: 1) deținătorii puterii supreme, cei doi consuli, aleși în fiecare an în comițiile pe centurii; 2) doi praetori, care aveau în sarcină administrarea împărțirii justiției; 3) doi censori, care erau aleși la fiecare cinci ani, pentru 18 luni, în vederea stabilirii censului (posibilității de plată după avere) cetățenilor; 4) patru quaestori, care aveau în sarcină administrarea banilor publici; 5) doi

edili curuli și doi edili plebei, care aveau în grijă: a) cura Urbis, „administrația Romei", adică poliția, ocrotirea sănătății, paza străzilor, îngrijirea clădirilor, băilor, templelor; b) cura annonae, „aprovizionarea" și „negoțul cu alimente"; c) cura ludorum, „grija sărbătorilor și jocurilor"; 6) zece tribuni ai plebei, carea aveau: a) ius auxilii, „dreptul de a da ajutor" plebei împotriva împilărilor patriciene; b) ius agendi cum plebe, „dreptul de a vorbi plebei", dreptul de a convoca plebea în adunări și de a discuta aici proiectele de lege; c) ius referendi et sententiae dicendae in senatu, „dreptul de a vorbi și de a-și exprima părerea în senat". În caz de mare primejdie pentru stat se alegea, 7) un dictator, pe timp de șase luni, care avea o putere absolută. Toate puterile celorlalți magistrați încetau de îndată ce se numea un dictator. Tribunii poporului nu aveau dreptul de veto în fața dictatorului. Senatul era centrul vieții politice a statului. În fața senatului, alcătuit din foști magistrați și din oameni bogați, patricieni și plebei, veneau în dezbatere cele mai importante probleme ale statului: finanțele, provinciile, pacea, războiul. În fața senatului se discutau proiectele de lege privind diferitele sectoare ale vieții de stat și se luau hotărîri de cea mai mare însemnătate. Dar organul de seamă al puterii îl constituia adunarea poporului, care se aduna pe centurii spre a alege diferiții magistrați ai statului și spre a aproba sau respinge diferitele proiecte de lege.

De cînd plebeii obținuseră acces la cele mai multe magistraturi, acum la Roma se constituise o nobilitas, „nobilime" patricio-plebeiană, constituită din familiile celor care deținuseră o înaltă magistratură de stat. În jurul diferiților membri ai acestei nobilitas, grupați în facțiuni politice, se rînduiau pe interese de clientelă și votau cetățenii în comițiile centuriate pe cei propuși pentru ocuparea unor magistraturi. Economia Romei avea încă un caracter pronunțat agricol. Meșteșugurile nu se dezvoltaseră prea mult la Roma. Obiectele de uz casnic și cele de lux le importau. Pe terenurile marilor proprietari lucrau sclavi, al căror număr crescuse foarte mult în timpul războaielor pe care le-a purtat Roma pentru cucerirea Italiei. Exista și o categorie socială a producătorilor liberi, țărani mici și mijlocii – la sate, mici meșteșugari – la oraș. Era apoi categoria socială a liberților, sclavi liberați, care n-aveau drepturi politice. Lipsiți de drepturi politice

mai erau și așa-numiții cetățeni latini. Categoriile sociale la Roma s-au înmulțit pe măsură ce noi teritorii erau supuse Romei.

Aceasta era în linii mari structura societății și a aparatului de stat roman, pe vremea cînd Roma ajunsese în conflict cu Cartagina, deoarece ambele state duceau o politică de cucerire în Meditterana. Pretextul primului război punic l-a constituit ajutorul pe care l-au trimis și Roma și Carthagina mamertinilor, foștii mercenari ai tiranului Agathocles al Syracusei. Mercenarii ocupaseră orașul Messana, în Sicilia. Noul tiran al Syracusei, Hieron II, a început operațiile de recucerire a orașului de la mamertini, care au cerut ajutor Romei și Carthaginei. Între oștile romane și cele carthagineze, sosite pentru ajutor, s-au produs ciocniri care au servit apoi de pretext pentru război. Războiul a început în anul 264 î.e.n. Principalele faze ale primului război punic au fost următoarele: 1) între anii 264–262 î.e.n., romanii au avut succese în Sicilia, împotriva carthaginezilor; 2) între anii 262–260 î.e.n., romanii și-au construit o flotă și au înfrînt pe carthaginezi în apropiere de insulele Liparae; 3) în anul 256 î.e.n. romanii, sub comanda lui Regulus, au pornit o expediție în Africa, spre a cuceri însăși Carthagina; victorioasă la început, expediția s-a soldat cu un dezastru din pricina imprudenței lui Regulus; 4) în anul 251 î.e.n., romanii au repurtat o mare victorie la Panormus, dar carthaginezii, comandați de Hamilcar Barcas, a opus romanilor o rezistență care a durat ani întregi; 5) în anul 241 î.e.n., lîngă insulele Aegates, romanii, care-și construiseră o nouă flotă, au înfrînt pe carthaginezi, care au cerut pace. Sicilia era cedată romanilor. Nu mult timp după aceea, profitînd de slăbiciunea Carthaginei, care trebuia să facă față și unei răscoale a mercenarilor și sclavilor, romanii, în ciuda prevederilor tratatului pe care-l încheiaseră, au cotropit Corsica și Sardinia.

Urmările economice și sociale ale primului război punic pentru Roma au fost: sporirea economiei sclavagiste, prin afluxul unor mase mari de sclavi; dezvoltarea comerțului; mărirea circulației monetare; întărirea aristocrației romane, paralel cu sărăcirea și ruinarea unei mari părți a populației rurale; întărirea cercurilor financiare și comerciale ale Romei, așa-numiții cavaleri. Aceste schimbări au avut urmări și pe planul orînduirii de stat. Printr-o reorganizare a centuriilor, s-a hotărît ca fiecare clasă censitară din cele cinci clase să fie compusă din 70 de centurii (35 de centurii de seniores și 35 de juniores). La totalul de 350 de centurii se adăugau încă 18 centurii de cavaleri și încă 4 centurii de meșteșugari și una de proletarii, deci era acum un număr de 374 de centurii. Prin aceasta s-a micșorat rolul hotărîtor de vot, pe care-l avea prima clasă în reforma lui Servius Tullius.

Carthagina a fost ocupată, timp de aproape patru ani (în anii 241–238 î.e.n.), cu înăbușirea revoltei sclavilor și mercenarilor. Hamilcar Barcas, întrebuințînd metoda loviturilor puternice îmbinată cu tratative, a izbutit să potolească răscoala. Prestigiul său a sporit considerabil. El s-a consacrat pregătirii noului război cu Roma, pe care-l socotea inevitabil.

Hamilcar Barcas, sprijinindu-se pe cercurile largi ale stăpînilor de sclavi și pe negustorii mijlocii, a pornit un război de cucerire în Spania, care a durat din 237 pînă în 228 î.e.n. În acest timp, a întemeiat Carthagina Nouă pe coasta de sud-est a Spaniei și a exploatat minele care se aflau lîngă oraș, trimițînd bani la Carthagina și întărindu-și oastea în vederea încleștării decisive cu Roma.

Hamilcar a murit în anul 229 î.e.n. În locu-i, armata a proclamat comandant pe ginerele său Hasdrubal. Romanii, avînd mare bătaie de cap cu năvălirea gallilor, au trimis o solie la Hasdrubal.

S-a încheiat în anul 226 î.e.n. un tratat între Roma și Hasdrubal, prin care Carthagina se angaja să nu treacă fluviul Iberus. Posibilitatea ca gallii să-și dea mîna cu carthaginezii și ca interesele comerciale ale Massaliei de-a lungul și la gurile fluviului Rhodanus (Rhon) să fie primejduite, pentru moment fusese înlăturată.

Dar în anul 221 î.e.n. Hasdrubal este asasinat. Armata proclamă șef pe Hannibal, iar senatul carthaginez confirmă alegerea. Hannibal începe fără întîrziere, pas cu pas, cucerirea și supunerea unor triburi iberice, apoi trece la asedierea orașului Saguntum, sub pretext că acesta atacase un trib iberic supus Carthaginei. Saguntum trimite o solie la Roma să ceară ajutor. Nu se cunosc exact stipulațiile privind Saguntum prevăzute în tratatul din anul 220 î.e.n., în orice caz, Roma, după o atitudine șovăielnică, cere lui Hannibal să înceteze asediul, dar Hannibal nici nu vrea

să audă. Solia își continuă drumul la Carthagina, unde cere senatului carthaginez predarea lui Hannibal. Senatul carthaginez refuză. Consecința acestui refuz: războiul al doilea punic este declarat, în primăvara anului 218 î.e.n.

De aci înainte începe șirul evenimentelor dramatice și tragice ale lungului război în care au căzut atîția ostași și comandanți de seamă și s-au prăpădit atîtea bunuri materiale.

Hannibal, avînd aceleași idei ca și Hamilcar, pornește în primăvara anului 218 î.e.n., cu optzeci de mii de pedestrași, nouă mii de călăreți și treizeci și șapte de elefanți, spre îndepărtata Romă. În iunie trece Pirineii, în august pășește peste fluviul Rhodanus, pentru ca, pe la sfîrșitul lui septembrie, să ajungă la poalele Alpilor, în Italia. Hărțuielile suferite din partea unor triburi gallice și, mai ales, dramaticele suferințe îndurate cu prilejul trecerii Alpilor i-au lăsat, cum spune tradiția antică, numai douăzeci și șase mii de pedestrași [1], deci ceva mai mult de un sfert.

Acum începe seria dezastrelor romane. Publius Cornelius Scipio, care, după planul senatului, trebuia, pornind de la Pisa, să debarce cu o armată de două legiuni în Spania, înfruntă cu călărimea pe Hannibal la Rhodanus, dar Hannibal refuză bătălia, retrăgîndu-se spre Isara, afluentul fluviului Rhodanus. Scipio trimite cele două legiuni cu fratele său Cnaeus în Spania pentru a duce lupte și acolo, iar el vine la Pisa, se pune în fruntea celor două legiuni care luptau împotriva boiilor, trib gallic, și pornește împotriva lui Hannibal. După o mică încăierare la rîul Ticinus, Scipio se retrage la Placentia, unde sosește, din Sicilia, consulul Tiberius Sempronius Longus cu două legiuni. Cei doi consuli îi înfruntă pe carthaginezi la rîul Trebia, dar sînt înfrînți, în iarna anului 218 î.e.n. În primăvara anului 217 î.e.n., are loc faimosul dezastru al armatei romane la lacul Trasimenus, în care a fost ucis consulul C. Flaminius și au fost măcelăriți peste cincisprezece mii de ostași romani. Hannibal, după victorie, a dat drumul prizonierilor italici, spunîndu-le că aduce cu el eliberarea Italiei de sub jugul roman. Străbătînd Umbria și Picenum, Hannibal s-a instalat în Apulia, spre a-și reface și consolida armata obosită, în vederea îndeplinirii unor viitoare planuri militare.

[1] Nu socotim necesar să insistăm la fiecare pas asupra caracterului aproximativ al acestor cifre, socotind că se înțelege de la sine.

Vestea dezastrului de la lacul Trasimenus a umplut pe romani de groază. După zile de panică și de înfrigurate discuții, pe la începutul lui iulie 217 î.e.n., adunarea poporului a ales dictator pe Quintus Fabius Maximus Verrucosus, numit mai tîrziu Cunctator (Zăbavnicul) din pricina tacticii sale împotriva lui Hannibal. Într-adevăr, bazîndu-se pe situația de fapt, Fabius socotea că Hannibal va putea fi înfrînt prin uzură, dacă i se vor tăia neîncetat sursele de aprovizionare. Dar nerăbdarea la Roma, mai ales printre țărani, care-și vedeau ogoarele pustiite, era mare și nu se împăca de loc cu tactica lui Fabius. De aceea, cînd Minucius a repurtat un succes efemer împotriva lui Hannibal, a primit de la popor puteri egale cu ale dictatorului Fabius. Dar nu după mult timp Minucius este înfrînt de Hannibal și numai ajutorul lui Fabius a salvat armata romană de la pieire. Minucius s-a pus din nou la ordinul lui Fabius, care însă a abdicat din dictatură în decembrie 217 î.e.n.

Fabius Maximus a mai apărut pe scenă de cîteva ori, luptînd împotriva lui Hannibal.

Memorabilă a rămas cucerirea Tarentului, ocupat de Hannibal, în anul 209 î.e.n. Fabius aparținea aristocrației senatoriale. Înainte de a fi numit dictator în anul 217 î.e.n., el fusese consul în anul 232 î.e.n. și repurtase un succes împotriva ligurilor, pentru care fusese primit în triumf la Roma. Printre comandanții de oști care au luptat împotriva lui Hannibal, el s-a distins prin calmul și tactica sa fără strălucire, dar care ferea armata de inutilele dezastre ale aventurilor semețe. Omenia și blîndețea sa au rămas proverbiale în tradiția istorică romană.

*
* *

Viața lui Fabius scrisă de Plutarh se distinge prin aceea că expunerea de fapte constituie, în cea mai largă măsură, mijlocul de caracterizare a figurii dictatorului roman.

Și aci, Plutarh procedează potrivit planului biografic și concepțiilor sale despre rolul personalității în istorie.

După o scurtă prezentare a fizicului și caracterului, în primul capitol, Plutarh trece la nararea faptelor, din care reies însușirile de comandant de oști și de om ale lui Fabius. Este adevărat că sînt multe pasaje în care Plutarh pierde pe Fabius din vedere,

dar acolo unde este vorba de acțiunile comandantului roman, biograful subliniază cu mult tact valoarea lor.

Astfel, subliniind statornicia lui Fabius în hotărîrea sa de a nu da lupta cu Hannibal, Plutarh spune: „Petrecîndu-și vremea în acest fel, Fabius era disprețuit de toți și-și auzea vorbe rele în tabără, și întru totul dușmanii îl socoteau lipsit de curaj și spuneau că nu există alt comandant [bun] în afară de Hannibal. Dar numai Hannibal își dădea seama de iscusința lui Fabius... și căutînd, întocmai ca un încercat atlet, să ajungă la încăierare cu el, a început să-l atace, să-l tulbure și să-l atragă în diferite locuri... Dar Fabius rămînea statornic și neclintit în hotărîrea lui, fiind încredințat de folosul ei" [1]. *Procedînd în acest fel, biograful prezintă într-o formă nesistematică însușirile și defectele lui Fabius. Abia în* Paralela *cu Pericles face biograful o sistematizare și, printre calitățile lui Fabius, enumeră: calmul și răbdarea în vremea cînd cetatea era pradă groazei în urma unor înfiorătoare dezastre* [2], *blîndețea, omenia, incoruptibilitatea, bărbăția* [3]. *Printre defecte citează: lipsa de prevedere în ceea ce privește importanța acțiunilor lui Scipio în Africa* [4], *neputința de a opri pe romani să greșească* [5]. *În fond, Fabius nu era o personalitate de talia lui Pericles, iar acțiunile lui, oricît de valoroase au fost, dată fiind amploarea dramei în care s-au împlinit, n-au putut căpăta strălucirea activității lui Pericles. Totuși Plutarh, prin calda simpatie pe care o are pentru Fabius, izbutește să dea o strălucire destul de vie acțiunilor lui.*

Și în această Viață, *Plutarh dă dovadă de aceleași calități și lipsuri cunoscute din biografiile precedente. Astfel, în ceea ce privește adevărul istoric, de cele mai multe ori, biograful dă două versiuni contradictorii, fără a lua nici o atitudine* [6]. *Dar biograful, aproape neîncetat, critică sau laudă acțiunile diferitelor personalități, angajate în dramaticele evenimente pe care le istorisește.*

Astfel, vorbind despre Minucius, Plutarh spune: „Îl tulbura [pe Fabius] însă Minucius, comandantul cavaleriei, care dorea să

[1] Cap. V; cf. cap. XVII.
[2] *Paralela*, cap. I.
[3] *Ibidem*, cap. II.
[4] *Ibidem.*
[5] Cap. III.
[6] *Viața*, cap. I și XXI.

dea bătălia la vreme nepotrivită, fiind acesta om plin de îndrăzneală nesocotită și lingușind armata, pe care o umpluse de un avînt nebunesc și de zadarnice nădejdi" [1]. *Pentru una din acțiunile militare ale lui Hannibal, Plutarh întrebuințează următoarele cuvinte: „Strîngîndu-și Hannibal îndată armata în tabără, Minucius s-a retras netulburat, umplîndu-se și pe sine și armata de o îngîmfare și îndrăzneală peste fire"* [2].

O dată biograful, citînd pe Posidonios, se ridică pînă la înălțimea unor caracterizări generalizatoare, în care, în cîteva cuvinte, este expusă concis și just importanța acțiunilor lui Fabius: „Din această pricină și Posidonios zice că el [Fabius] a fost numit de romani «scutul», iar Marcellus «spada» [Romei], și că rezistența și siguranța lui Fabius, îmbinate cu efortul lui Marcellus, au fost salvatoare pentru Roma" [3].

Citind Viața *lui Fabius Maximus, cititorul își dă foarte bine seama că Roma a trebuit să înfrunte, pe vremea lui Hannibal, o primejdie de moarte. Într-adevăr, după bătălia de la Cannae, pentru Roma se punea tragica întrebare: viață în sclavie sau moarte pînă la unul. Dar în aceste tragice momente, sîngele rece al lui Fabius, pus în lumină cum trebuie de Plutarh, a calmat spiritele și a îndrumat cetatea spre biruință. În chip firesc, biograful nu narează toate fazele războiului. Dar din faptele expuse în legătură cu Fabius reiese clar un adevăr: dramatismul luptelor externe și interne duse de Roma, îndată după alungarea regilor, împotriva unor cetăți mici ca: Veii, Fidenae etc., au luat amploarea unei zguduitoare epopei pe vremea luptelor cu Hannibal. Tocmai într-unul din cele mai tragice momente ale războiului cu Hannibal a fost ales dictator Fabius. Evident, el n-a stat continuu la cîrmă, ca Pericles, deci drama celui de-al doilea război punic n-a coincis cu întreaga sa activitate politică, de aceea nici biografia sa n-are strălucirea* Vieții *lui Pericles, dar citatul din Posidonios, relatat mai înainte, caracterizează cît se poate de bine situația, iar biograful ar fi trebuit să încheie* Viața *lui Fabius cu acest citat.*

[1] Cap. V.
[2] Cap. VIII.
[3] Cap. XIX.

Deși este, adesea, înecată în evenimente care o pun pentru moment în umbră, meritul tacticii lui Fabius Maximus, care a constat în aceea că le-a permis romanilor să se reorganizeze după dezastrul de la Cannae, este totuși viu pus în lumină. Dacă Plutarh ar fi știut să subordoneze și mai bine detaliul secundar faptului esențial, meritele lui Fabius Maximus ar fi și mai clare pentru cititor.

N. I. B.

I După ce am prezentat astfel pe Pericles în faptele vrednice de a fi amintite, după cum am aflat din cele ce s-au scris despre el, să trecem cu istorisirea la Fabius.

Unii spun că o nimfă, iar alții că o femeie din partea locului s-a unit cu Heracles lîngă fluviul Tibru și din această unire s-a născut Fabius, de la care s-a tras numerosul și vestitul neam al Fabiilor, la Roma. Unii istorisesc că primii care s-au tras din acest neam, în vechime, s-au numit Fodii, pentru că la vînătoare se foloseau de gropi, căci *fossae* în latinește se numesc, pînă astăzi, gropile, iar a face o groapă se zice *fodere*. Cu timpul, cele două sunete schimbîndu-se, s-au numit Fabii. După ce neamul acesta dăduse mulți și de seamă bărbați, de la Rullus cel mare[1], care s-a numit la romani Maximus, al patrulea a fost Fabius Maximus, despre care scriem acum.

Fabius Maximus avea o poreclă corporală[2], fiind numit Verrucosus[3], căci avea un mic neg deasupra buzei, iar porecla de „Ovicula" înseamnă oiță și i-a fost dată pentru blîndețea și pentru seriozitatea caracterului încă de pe cînd era copil. Căci liniștea și tăcerea lui și faptul că gusta plăcerile copilărești cu multă teamă și că pricepea încet și cu multă sforțare învățăturile, dar era foarte binevoitor și supus prietenilor, au făcut pe străini să bănuie că-i cam prost și nepăsător. Puțini erau însă cei care-și dădeau seama, datorită adîncimii gîndirii sale, de neînduplecarea lui și de mărinimia și de însușirile de leu ale firii sale. Dar, cu trecerea repede a timpului, fiind îmboldit de împrejurări, a arătat tuturor că înșelătoarea lui lipsă de acțiune nu era decît calm, iar teama lui nu era decît o bună chibzuință, iar faptul că nu se grăbea și nu era înclinat spre nimic nu erau decît trăinicie și statornicie în toate.

Și văzînd Fabius puterea statului și mulțimea războaielor, și-a pregătit trupul pentru războaie, ca pe o armă înnăscută, iar cu-

vîntul şi l-a făcut unealtă a convingerii poporului, potrivindu-l foarte bine cu viaţa sa. Într-adevăr, el nu avea un cuvînt împodobit şi nici un farmec gol şi potrivit cu vorbirea din For[4], ci mintea lui avea o structură şi o adîncime aparte, faimoasă mai ales prin aceea că exprima idei despre care se spune că se asemănau foarte mult cu ale lui Thucydides[5]. Căci se păstrează discursul lui pronunţat în faţa poporului, discurs de laudă[6] pentru fiul său care murise după expirarea consulatului.

II Dintre cele cinci consulate pe care Fabius le-a ocupat, primul i-a adus triumful după războiul cu ligurii[7]. Fiind înfrînţi de el într-o luptă, nu numai că, pierzînd mulţi oameni, au fost respinşi în Alpi, dar au şi încetat să mai prade şi să facă stricăciuni vecinătăţilor Italiei.

Iar cînd Hannibal a năvălit în Italia[8] şi, ieşind victorios mai întîi în lupta de la rîul Trebia[9], a pornit prin Etruria, jefuind-o, şi a stîrnit o groaznică uimire şi spaimă la Roma, iar asupra romanilor s-au abătut şi obişnuitele semne cu trăsnete, dar s-au întîmplat şi semne nemaivăzute şi nespus de ciudate[10] (se spunea că din scuturi picurase sînge de la sine, că fuseseră secerate lîngă Antium[11] holde cu spice însîngerate, că pietre în flăcări zburaseră prin aer, că cerul deasupra cetăţii Falerii[12] păruse că se prăbuşeşte şi multe tăbliţe de scris se împrăştiaseră, iar pe una se arătase scris, cuvînt cu cuvînt, „Marte[13] îşi scutură armele!"). Pe consulul Caius Flaminius nu l-au înmuiat de loc aceste semne, fiind din fire plin de avînt şi ambiţios, înflăcărat de mari izbînzi, pe care le dobîndise mai înainte pe neaşteptate – căci deşi senatul îl oprea, iar colegul său i se împotrivea, năvălise asupra galilor şi-i învinsese – iar pe Fabius semnele, deşi puseseră stăpînire pe minţile multora, l-au tulburat puţin din pricina ciudăţeniei lor, dar văzînd puţinătatea şi lipsa de bani a duşmanilor, a început să îndemne pe romani să aibă răbdare şi să nu se ia la luptă cu un om care avea o armată pregătită în multe lupte în acest scop, ci trimiţînd ajutoare aliaţilor şi ţinînd cetăţile în mînă, să lase puterea lui Hannibal să se veştejească ea singură, întocmai ca o flacără care licăreşte cu o forţă mică şi uşoară.

III Totuşi, Flaminius nu s-a lăsat înduplecat, ci, zicînd că nu va îngădui ca războiul să se apropie de Roma şi că nici nu va

lupta, ca vechiul Camillus, în cetate spre a o apăra, a dat poruncă tribunilor militari[14] să pornească armata din cetate, iar el s-a urcat pe cal, dar fără vreo pricină vădită, pe neaşteptate, calul a început să tremure şi să se sperie, iar el s-a prăvălit de pe cal şi a căzut în cap, totuşi nu şi-a schimbat părerea, ci aşa cum pornise de la început să întîlnească pe Hannibal, şi-a aşezat tabăra lîngă lacul Trasimenus[15], în Etruria.

Iar la vremea luptei, soldaţii încleştîndu-se în bătălie, s-a iscat un cutremur de pămînt aşa de puternic, că cetăţi s-au dărîmat şi apele rîurilor au ieşit din albii şi temeliile locurilor prăpăstioase s-au dărîmat. Cu toate că fenomenul a fost atît de puternic, totuşi nici unul dintre cei încleştaţi în bătălie nu şi-a dat seama de ceea ce se petrecuse. Flaminius însuşi, săvîrşind multe fapte de curaj şi eroism, a căzut şi, în jurul lui, cei mai viteji, iar ceilalţi fiind respinşi s-a produs un mare măcel şi au fost ucişi cincisprezece mii de romani, iar alţii, cam în acelaşi număr, au fost luaţi prizonieri. Iar Hannibal, avînd ambiţia să înmormînteze şi să cinstească corpul lui Flaminius pentru vitejia lui, nu l-a găsit printre cei ucişi, şi nu s-a ştiut cu nici un chip în ce fel se făcuse nevăzut.

Înfrîngerea suferită la Trebia n-a vestit-o fără înconjur nici comandantul care a scris senatului şi poporului, nici crainicul care a fost trimis, ci a mînţit, spunînd că repurtase o izbîndă îndoielnică şi pe care o revendicau şi duşmanii. Dar comandantul Pomponius, îndată ce a aflat despre înfrîngere, chemînd poporul în adunare, păşind la tribună, a spus direct, fără vorbe încurcate şi înconjur: „Am fost înfrînţi într-o mare bătălie, romani, şi tabăra a fost nimicită şi consulul Flaminius a pierit. Sfătuiţi-vă deci pentru salvarea şi apărarea voastră".

Astfel, Pomponius, zvîrlind acest cuvînt ca pe un vînt în marea unui atît de mult popor, a tulburat cetatea şi minţile nu-şi mai puteau găsi cumpăna şi liniştea din pricina acestei zguduiri[16]. Şi toţi, într-un singur gînd, au căzut la învoială că împrejurarea are nevoie de conducerea necontrolabilă a unuia singur, pe care romanii o numesc dictatură[17], şi de un bărbat care s-o poarte fără slăbiciune şi fără teamă; şi toţi au gîndit că se află un astfel de bărbat, şi anume Fabius Maximus, care are o măreţie şi o distincţie a caracterului pe măsura însemnătăţii funcţiei şi că este la

vîrsta cînd gîndurile minţii sînt sprijinite de un corp voinic şi cînd îndrăzneala este unită cu chibzuinţă [18].

IV Hotărînd deci ei aşa, a fost ales dictator Fabius şi el, numind comandant al cavaleriei [19] pe Marcus Minucius, mai întîi a cerut senatului să-i fie îngăduit să se folosească de cal în expediţii, căci acest lucru nu era îngăduit, ci fusese oprit după o lege veche, fie că socoteau că puterea cea mai mare o are pedestrimea, şi de aceea credeau că comandantul trebuie să rămînă lîngă rîndurile soldaţilor şi să nu-i lase în urmă, fie că, puterea acestei magistraturi fiind întru totul tiranică şi mare, voiau ca cel puţin în acest fel dictatorul să pară că are nevoie de popor.

Totuşi, Fabius însuşi, voind să arate măreţia şi strălucirea funcţiei sale, pentru ca cetăţenii să i se supună şi să-l asculte şi mai mult, a păşit înainte strîngînd la un loc douăzeci şi patru de lictori, şi cînd unul dintre consuli i-a ieşit înainte, a trimis un om din suită să-i spună să îndepărteze pe lictori şi, depunînd însemnele funcţiei lui, să vină la el ca un simplu particular.

După aceasta, începînd prea frumoasa-i slujbă prin sacrificii aduse zeilor [20] şi spunînd poporului că se pierduse bătălia din pricina nepăsării şi disprețului arătat de Flaminius zeilor, şi nu din lipsa de curaj a luptătorilor, l-a făcut să nu se teamă de duşmani, ci să cîştige bunăvoinţa zeilor şi să-i cinstească, fără să se cufunde în superstiţie, ci întărindu-şi vitejia prin evlavie şi îndepărtîndu-şi teama de duşman şi încurajîndu-se prin nădejdea ajutorului din partea zeilor.

Au fost citite atunci şi multe dintre cărţile tainice şi folositoare, pe care romanii le numesc sibylline [21] şi se spune că s-au găsit cuprinse în aceste cărţi unele profeţii cu privire la nenorocirile şi întîmplările acelea. Dar ceea ce se citise acolo nu era îngăduit să fie cunoscut de altcineva. Mergînd deci dictatorul în faţa poporului, a făgăduit zeilor că toate caprele şi porcii şi oile şi vacile care se vor prăsi într-un an, pe care le vor hrăni şi cîmpiile şi rîurile şi livezile în anotimpul viitor, pe toate le va sacrifica şi va da serbări muzicale şi scenice [22] care vor costa trei sute treizeci şi trei de sesterţi [23] şi trei sute treizeci şi trei de denari [24] şi încă a treia parte. Aceasta face în total optzeci şi trei de mii cinci sute optzeci şi trei de drahme [25] şi doi oboli [26]. Este greu de arătat pricina acestei determinări precise a unei sume de bani

atît de mari, afară de cazul cînd s-ar fi dorit să se slăvească puterea numărului trei, pentru că este, în esenţă, desăvîrşit şi este cel dintîi număr fără soţ şi începutul pluralităţii şi, cuprinzînd în sine şi primele diferenţe şi elementele tuturor numerelor şi, armonizîndu-le, le-a cuprins pe toate în acelaşi număr [27].

V Fabius, deci, îndreptînd gîndurile poporului spre divinitate, l-a făcut mai încrezător pentru viitor, iar el, punîndu-şi în sine nădejdile în victorie şi gîndind că şi divinitatea îi va da izbînda prin vitejia şi buna sa chibzuinţă, se îndreaptă spre Hannibal, nu cu gîndul de a da bătălia, ci fiind hotărît să-i macine şi să-i istovească: cu ajutorul timpului – puterea, cu ajutorul banilor – puţinele provizii, iar cu ajutorul mulţimii de soldaţi – puţinătatea oamenilor. De aceea căuta să stea departe şi mai sus de cavaleria duşmană, aşezîndu-şi tabăra în locuri muntoase, şi cînd duşmanul se aşeza, stătea şi el liniştit, iar cînd duşmanul se punea în mişcare, Fabius, fără să părăsească înălţimea, mergea în jurul lui şi i se arăta la atîta distanţă, încît să nu-l poată forţa să dea bătălia, ci numai să-i inspire duşmanului frica de bătălie, prin faptul că-l făcea neîncetat s-o aştepte.

Petrecîndu-şi vremea în acest fel, Fabius era disprețuit de toţi şi-şi auzea vorbe rele în tabără, şi întru totul duşmanii îl socoteau lipsit de curaj şi spuneau că nu există alt comandant [bun] în afară de Hannibal. Dar numai Hannibal îşi dădea seama de iscusinţa lui Fabius şi de felul în care se hotărîse să ducă războiul şi, socotind că trebuie să-l atragă pe Fabius la luptă prin orice mijloc sau cu forţa, căci altfel situaţia carthaginezilor este pierdută, de vreme ce nu pot să se folosească de armele în care erau mai tari, iar soldaţii şi banii de care duc lipsă se împuţinează şi se cheltuiesc în zadar, a început să recurgă la tot felul de înşelăciuni strategice şi la tot felul de manevre şi căutînd, întocmai ca un încercat atlet, să ajungă la încăierare cu el, a început să-l atace, să-l tulbure şi să-l atragă în diferite locuri, dorind să-l facă să-şi schimbe gîndurile cu privire la paza sa.

Dar Fabius rămînea statornic şi neclintit în hotărîrea lui, fiind încredinţat de folosul ei. Îl tulbura însă Minucius, comandantul cavaleriei, care dorea să dea bătălia la vreme nepotrivită, fiind acesta om plin de îndrăzneală nesocotită şi linguşind armata, pe care o umpluse de un avînt nebunesc şi de zadarnice nădejdi. Cei

care rîdeau de Fabius şi-l disprețuiau îl numeau pedagogul lui Hannibal, iar pe Minucius îl socoteau mare bărbat şi comandant vrednic de Roma. Minucius, lăsîndu-se din ce în ce mai mult pradă înfumurării şi îndrăznelii nesăbuite, a început să ia în bătaie de joc aşezarea taberei pe înălțimi, zicînd că dictatorul pregăteşte neîncetat spectacole frumoase celor care privesc Italia prădată şi mistuită de foc şi întreba pe prietenii lui Fabius dacă acesta voieşte să-şi ducă armata în cer, pierzîndu-şi nădejdea pe pămînt, sau încearcă să scape de duşmani aruncîndu-le în față nori şi ceață. Cînd prietenii i-au spus aceste vorbe lui Fabius şi au început să-l îndemne să spulbere reaua faimă pe care o avea avîntîndu-se în primejdie, el a zis : „Aş fi mai laş decît par acum că sînt, dacă, temîndu-mă de batjocuri şi bîrfeli, m-aş abate de la planurile mele. Într-adevăr, teama purtată în interesul patriei nu este ruşinoasă, iar sensibilitatea la laudele, la învinuirile şi la dojenile oamenilor nu este potrivită cu un bărbat care merită să poarte o astfel de slujbă, ci cu cel care este sclavul acelora pe care s-ar cădea să-i stăpînească şi să-i țină în frîu, cînd judecă rău".

VI După aceasta, are loc o gravă greşeală săvîrşită de Hannibal. Într-adevăr, voind să-şi ducă armata departe de Fabius şi să pună mîna pe cîmpii cu păşune, a poruncit călăuzelor ca, îndată după cină, să-l ducă în ținutul cetății Casinum [28]. Dar călăuzele, neauzind lămurit cuvîntul din pricina pronunțării lui străine, îi duc armata spre marginea Campaniei, spre cetatea Casilinum [29], pe care o taie prin mijloc un rîu, şi pe care romanii îl numesc Volturnus. Ținutul îndeobşte este înconjurat de munți, dar o vale se deschide spre mare, care, datorită revărsării rîului, dă în niște mlaştini şi are grămezi mari de nisip şi se termină într-un golf agitat de valuri de care este greu să te apropii. În timp ce Hannibal cobora într-acolo, Fabius, mergînd în jurul lui, căci cunoştea drumurile, a aşezat trei mii de pedestraşi la ieşirea din vale şi i-a tăiat-o, iar restul armatei aşezîndu-l pe alte înălțimi, la loc potrivit, cu soldații cei mai uşor înarmați [30] şi mai sprinteni a atacat soldații din ariergardă ai lui Hannibal şi a omorît ca la opt sute. Hannibal, voind să-şi scoată armata de acolo şi dîndu-şi seama că greşise locul şi înțelegînd primejdia în care se afla, a spînzurat călăuzele, dar a pierdut nădejdea că va mai putea să forțeze pe duşmani să dea bătălia, cînd aceia erau stăpîni pe înăl-

țimi. Şi în timp ce toți erau descurajați şi înfricoşați şi socoteau că sînt înconjurați de peste tot şi că sînt într-o încurcătură din care nu mai pot scăpa, Hannibal a socotit că va putea să înşele pe duşmani printr-o viclenie. Iar viclenia era aşa : a dat poruncă să se strîngă ca la două mii de boi din prăzile de război şi să lege de fiecare corn cîte un mănunchi de nuiele sau de vreascuri uscate, apoi, noaptea, cînd se va da semnalul, să le aprindă şi să pornească boii spre înălțimi, la strîmtori, unde erau străjile duşmanilor. În timp ce soldații pregăteau ceea ce li se poruncise, el însuşi, ridicînd restul armatei, de cum s-a făcut întuneric, a pornit în liniște. Iar boii, cît timp focul era mic şi ardea materia aprinsă, înaintau în liniște mergînd spre poalele munților, şi mare minune erau pentru ciobanii şi văcarii de pe înălțimi flăcările care ardeau în vîrfurile coarnelor, ca şi cînd ar fi fost o armată care înainta într-o rînduială sub multe făclii. Dar cînd coarnele au ars pînă la rădăcină şi focul a atins carnea, iar vitele, de durere, se zvîrcoleau şi îşi mişcau capul şi au început să se ardă fiecare cu flăcările de la cealaltă, nu şi-au mai continuat drumul în orînduială, ci, speriindu-se şi nemaiputînd de durere, au pornit-o spre înălțimea munților cu cozile şi capetele aprinse şi au dat foc la o mare parte din pădurea pe unde treceau.

Înfiorătoare era privelişteа pentru romanii care păzeau înălțimile, de vreme ce nu numai că flăcările li se păreau niște făclii purtate, dar ei înşişi se şi frămîntau cu multă zarvă şi erau cuprinşi de teamă, socotind că din toate părțile asupra lor se năpustesc duşmani şi-i încercuiesc. De aceea n-au mai avut curajul să stea pe loc, ci s-au retras spre tabăra cea mare, părăsind strîmtorile. Şi în același moment, ostaşii uşor înarmați ai lui Hannibal, atacîndu-i, au pus stăpînire pe înălțimi, iar restul armatei înainta fără teamă, ducînd multă şi grea pradă.

VII Fabius, din întîmplare, încă din timpul nopții şi-a dat seama de viclenie (căci unii boi, fugind şi rătăcindu-se de turmă, au dat peste romani), dar temîndu-se de niscaiva curse puse la adăpostul întunericului, şi-a ținut armata nemişcată sub arme. Dar cînd s-a făcut ziuă, luîndu-se după duşmani, a atacat pe cei de pe urmă şi s-au produs încăierări în locuri neprielnice şi s-a făcut multă zarvă, pînă cînd Hannibal, trimițînd din fruntea armatei ostaşi sprinteni şi iuți la picior [31], şi anume hiberi foarte iscusiți

în călătoria prin munți, s-au năpustit asupra ostașilor romani greu înarmați [32] și, ucigînd destul de mulți, au respins pe Fabius. Atunci Fabius și-a auzit și mai mult rău și era și mai disprețuit, deoarece, renunțînd la îndrăzneală ca armă de luptă, la gîndul că va înfrînge pe Hannibal prin chibzuință și prevedere el însuși se vedea înfrînt și întrecut tocmai prin aceste arme.

Hannibal, voind să atîțe și mai mult mînia romanilor împotriva lui Fabius, cînd a ajuns la țarinile lui, deși dăduse poruncă soldaților să dea foc și să prade toate celelalte țarini, numai de ale lui i-a oprit să se atingă și a pus și o strajă ca să nu lase pe nimeni să ia sau să strice ceva acolo. Aceste măsuri ale lui Hannibal, vestite la Roma, tare îl mai învinuiau, și tribunii plebei [33] strigau împotriva lui și-i aduceau multe învinuiri în fața poporului, conduși și atîțați mai ales de Metilius, nu pentru că ar fi fost dușmanul lui Fabius, ci fiindcă era prieten cu Minucius, comandantul cavaleriei, și socotea că învinuirile zvîrlite împotriva lui Fabius îi aduc cinste și faimă lui Minucius.

Însuși senatul era mîniat împotriva lui Fabius, din pricina învoielilor pe care le făcuse cu Hannibal cu privire la prizonieri. Într-adevăr, Fabius se înțelesese cu Hannibal ca să elibereze un prizonier carthaginez în schimbul unui prizonier roman, iar dacă într-o parte vor prisosi prizonierii, cealaltă parte să plătească de fiecare prizonier cîte două sute cincizeci de drahme [34]. Făcîndu-se deci schimbul de prizonieri, s-a găsit că un prisos de două sute patruzeci de romani a rămas la Hannibal, dar senatul a hotărît ca pentru acești prizonieri să nu se mai trimită bani de răscumpărare. Ba, mai mult, [senatul] învinuia pe Fabuis că nu chibzuise să răscumpere cum se cuvine și nici pe un preț mic pe niște oameni care ajunseseră în prada dușmanului din pricina lipsei lor de curaj.

Fabius, auzind toate acestea, a răbdat în liniște mînia concetățenilor, dar neavînd bani și nesuferind să mintă pe Hannibal și să părăsească pe prizonieri, a trimis pe fiul său la Roma, poruncindu-i să vîndă țarinile și să aducă îndată banii la sine în tabără. Și vînzînd tînărul țarinile și înapoindu-se îndată, Fabius a trimis banii de răscumpărare lui Hannibal și a primit în schimb pe prizonieri. Și mulți dintre soldații răscumpărați voiau să-i dea banii de răscumpărare înapoi, dar Fabius nu i-a mai primit, ci le-a iertat tuturor datoria.

VIII După aceasta, Fabius, fiind chemat la Roma de preoți ca să aducă unele jertfe, a dat comanda lui Minucius, și nu numai că i-a poruncit, în calitate de comandant suprem, să nu dea bătălia și să nu se încaiere cu dușmanul, dar l-a și îndemnat și l-a rugat mult prietenește. Dar Minucius, luînd foarte puțin în seamă aceste rugăminți și îndemnuri ale lui Fabius, de îndată s-a năpustit asupra dușmanilor. Și, o dată, pîndind pe Hannibal, care trimisese o mare parte din armată după provizii, și atacînd armata rămasă în tabără, a pătruns în șanțul de apărare al taberei, ucigînd mulți dușmani și vîrînd frica în cei din tabără, care se gîndeau că sînt asediați de el [Fabius]. Strîngîndu-și Hannibal îndată armata în tabără, Minucius s-a retras netulburat, umplîndu-se și pe sine și armata de o îngîmfare și îndrăzneală peste fire.

La Roma, faima acestei isprăvi s-a răspîndit mai mare decît isprava însăși, dar Fabius, auzind de cele petrecute, a spus că se teme mai mult de izbînzile lui Minucius, dar poporul era atîțat și plin de bucurie și se aduna în For, iar Metilius, tribunul, urcîndu-se la tribună, vorbea poporului proslăvind fapta lui Minucius, iar pe Fabius îl acuza nu numai de slăbiciune și lipsă de bărbăție, dar chiar de trădare, învinuind în același timp și pe cei mai cu trecere oameni politici și pe fruntași că de la început ei au atras războiul în Italia, ca să distrugă puterea plebei și că au cufundat cetatea într-o tiranie absolută, care, lăsînd lucrurile să se macine, o să-i îngăduie lui Hannibal să se așeze în Italia și o să-i dea timp să aducă iarăși o altă armată din Libya, ca un învingător al Italiei [35].

IX Fabius, prezentîndu-se în fața adunării poporului, nici nu s-a sinchisit măcar să se apere în fața tribunului plebei, ci a spus numai să se aducă foarte repede jertfele și să se facă celelalte slujbe sfinte, pentru ca să se înapoieze cît mai degrabă la oaste pentru a pedepsi pe Minucius, de vreme ce atacase pe dușmani călcînd porunca sa, dar, îndată, o straşnică tulburare s-a produs în sînul poporului, la gîndul că Minucius este în primejdie. Într-adevăr, dictatorul are puterea de a întemnița și chiar ucide înainte de judecată, și poporul socotea că mînia lui Fabius, care se urnise din multa sa blîndețe, va fi grea și de neînduplecat. De aceea, unii, cuprinși de teamă, stăteau liniștiți, dar Metilius, avînd inviolabilitatea tribunatului (căci numai această stăpînire nu-și pierde puterea cînd se alege un dictator, ci rămîne neatinsă, în timp ce

celelalte sînt desfiinţate) a început să stăruie mult pe lîngă popor, rugîndu-l să nu părăsească pe Minucius şi nici să nu-l lase să pătească ceea ce i-a făcut Manlius Torquatus fiului său [36], tăindu-i capul cu securea după ce fusese cel dintîi în izbîndă şi primise cununa învingătorului, ci să-i ia lui Fabius dictatura şi să i-o dea celui care poate şi vrea să-l scape.

Oamenii, deşi erau mişcaţi de astfel de cuvinte, nu îndrăzneau să-l silească pe Fabius să depună puterea de dictator, cu toată faima lui rea de acum, dar au votat hotărîrea ca Minucius să aibă aceeaşi cinste la conducere ca şi Fabius şi să continue războiul avînd aceeaşi putere ca şi dictatorul, lucru care nu se mai întîmplase mai înainte în Roma, dar care s-a produs iarăşi după nenorocirea de la Cannae [37]. Căci şi atunci peste cele două tabere era un dictator, Marcus Iunius, dar la Roma, senatul trebuind să fie completat, de vreme ce mulţi senatori căzuseră în luptă, au ales un al doilea dictator, pe Fabius Buteo [38]. Numai că Buteo, după ce şi-a luat slujba în primire şi a completat senatul, în aceeaşi zi a dat drumul lictorilor şi, îndepărtîndu-se de cei care-l însoţeau, s-a aruncat în mijlocul mulţimii şi s-a amestecat cu ea şi s-a învîrtit prin For, chibzuind şi punînd la cale, ca simplu cetăţean, cîte ceva din afacerile sale proprii.

X Dar poporul, încredinţîndu-i lui Minucius aceeaşi putere ca dictatorului, socotea că Fabius se simţea abătut şi umilit, fără să-l cunoască însă cum trebuie. Într-adevăr, el nu socotea că neştiinţa lor este o nenorocire pentru sine, ci, ca şi înţeleptul Diogenes [39], cînd cineva i-a zis : „Ăştia rîd de tine", a răspuns : „Dar eu nu mă simt luat în rîs", socotind că sînt luaţi în rîs numai aceia care se dau bătuţi şi care se tulbură în astfel de împrejurări – tot aşa şi Fabius, în ceea ce-l privea, a răbdat în linişte şi uşor cele ce se întîmplau, arătîndu-se ca o pildă pentru filozofii care socotesc că un bărbat bun şi harnic nu poate fi nici batjocorit, nici umilit.

Îl mînia însă lipsa de chibzuinţă a mulţimii pentru cele obşteşti, de vreme ce dădea apă la moară ambiţiei nesănătoase în război a lui Minucius. Şi temîndu-se ca nu cumva Minucius, scos din minţi de o slavă deşartă şi de o mare înfumurare, să s-apuce să facă ceva rău, a ieşit din cetate fără să fie văzut de nimeni şi, ajungînd în tabără, n-a mai găsit în Minucius un om de înţeles, ci, dimpotrivă, de nesuferit şi umflat şi cerînd să aibă comanda întregii armate, pe rînd, cu Fabius. La asta Fabius nu s-a învoit, ci a împărţit armata cu el, gîndindu-se că este mai bine ca Minucius să comande singur peste o parte din armată, decît amîndoi pe rînd peste întreaga armată. Fabius a luat legiunea [40] întîi şi a patra, iar pe cea de a doua şi a treia le-a dat lui Minucius, împărţind în chip egal şi trupele aliate. Minucius a început să se fălească şi să se veselească pentru că îi răpise lui Fabius chipul celei mai înalte şi mai mari puteri, dar Fabius i-a amintit că nu poartă război cu el, dacă are minte, ci cu Hannibal, dar dacă totuşi se ia la ambiţie cu colegul de comandă, atunci să vadă ca nu cumva cel care este cinstit şi trece drept învingător în faţa concetăţenilor să se dovedească că se îngrijeşte mai puţin de viaţa şi apărarea cetăţenilor decît cel învins şi batjocorit.

XI Minucius socotea că aceste vorbe sînt ironiile unui bătrîn şi, luîndu-şi oştirea care-i căzuse la sorţi, şi-a aşezat tabăra osebit de Fabius şi mai departe de el, în timp ce Hannibal nu pierdea nimic din vedere din cele ce se petreceau, ci iscodea cel mai mic amănunt.

La mijloc, între cele două tabere, era o colină uşor de cucerit, dar dacă ar fi fost cucerită, era o aşezare puternică pentru tabără şi prielnică în toate privinţele, iar cîmpia din jurul ei de departe părea netedă şi lină din pricina goliciunii, deşi avea cîteva gropi şi adîncături nu prea mari. De aceea, Hannibal n-a vrut să pună mîna pe colină pe ascuns, avînd în vedere că era uşor, deşi ar fi putut-o face, ci a lăsat-o la mijloc ca o pricină de încăierare. Cînd a văzut că Minucius se despărţise de Fabius, Hannibal a împrăştiat în timpul nopţii cîţiva ostaşi prin gropi şi prin adîncături, iar în zori a trimis iarăşi, dar pe faţă, ostaşi nu prea mulţi ca să pună stăpînire pe colină, pentru ca să-l momească pe Minucius să se bată pentru acel loc. Aşa s-a şi întîmplat. Astfel, mai întîi Minucius a trimis oastea uşor înarmată, apoi călărimea, în cele din urmă, cînd a văzut că Hannibal vine în ajutorul celor de pe colină, a pornit cu toată oastea orînduită pentru bătălie. Şi dînd o bătălie grea, s-a împotrivit celor care se avîntau de pe colină, luîndu-se la harţă şi atacînd şi el la rîndul său, pînă cînd Hannibal, văzînd că [Minucius] este pe de-a-ntregul prins în capcană şi că lasă spatele descoperit celor care-l pîndeau, ridică semnalul. De cum l-au zărit, duşmanii au răsărit din multe părţi deodată şi au început să se

năpustească, strigînd, şi să ucidă pe duşmanii din ariergardă, încît o tulburare de nespus şi o groază a început să pună stăpînire pe romani, iar îndrăzneala lui Minucius s-a sfărîmat, şi peste tot se uita să vadă pe fiecare comandant, deoarece nimeni nu mai rămăsese pe loc, ci o luaseră la fugă, care însă nu le dădea scăpare, căci călăreţii numizi [41], fiind învingători, alergau în jurul cîmpiei şi ucideau pe cei împrăştiaţi.

XII În timp ce romanii se găseau într-o situaţie atît de nenorocită, Fabius n-a rămas în necunoştinţă de primejdie, ci prevăzînd încă dinainte, după cum se pare, ceea ce avea să se întîmple, îşi ţinea oastea orînduită pentru bătălie, înarmată, şi se gîndea să afle cele ce se întîmplau, nu prin ştafete, ci el însuşi stătea într-un post de observaţie în faţa întăriturii taberei lui.

Cînd a văzut deci armata lui Minucius încercuită şi desrămată, şi se auzeau urletele soldaţilor care nu rezistau, ci erau în panică şi puşi pe fugă, lovindu-şi coapsa şi scoţînd un geamăt greu a zis către cei care erau de faţă : „O, Heracles, ce repede, şi mult mai repede decît aş fi crezut eu, şi ce uşor, şi mult mai uşor decît s-ar fi grăbit el însuşi, s-a distrus Minucius !" Poruncind apoi să se scoată steagurile în grabă şi armata să-l urmeze, a strigat : „Acum, ostaşi, oricare dintre voi să pornească la luptă gîndindu-se la Marcus Minucius, căci este un om strălucit şi iubitor de patrie. Iar dacă cumva a săvîrşit greşeala de a se grăbi să stîrnească pe duşmani la luptă, vom cerceta îndată !"

Arătîndu-se deci cu oastea, mai întîi respinge şi împrăştie pe numizii care se învîrteau pe cîmpie. Apoi s-a întors către cei care luptau în spatele romanilor, ucigînd pe cei întîlniţi. Ceilalţi mai înainte de a fi prinşi şi de a păţi cele ce le făcuseră ei înşişi romanilor, retrăgîndu-se, au rupt-o la fugă [42].

Hannibal, văzînd schimbarea şi privindu-l pe Fabius cum dă buzna printre luptători cu curaj, cu toată vîrsta sa înaintată, spre a ajunge la Minucius, pe colină, a oprit lupta şi dînd din trîmbiţă semnalul retragerii a dus pe carthaginezi în tabără, în timp ce romanii se retrăgeau cu veselie. Se spune că, întorcîndu-se, Hannibal a spus în glumă către prieteni despre Fabius : „Nu v-am spus eu adesea mai înainte despre norul ăsta care se aşezase pe înălţime că o dată are să pornească o ploaie cu trăsnete şi furtună ?"

XIII După bătălie, Fabius, prădînd pe duşmanii pe care-i ucisese, s-a retras, fără să spună nici o vorbă înfumurată sau urîtă despre colegul său. Dar Minucius, adunîndu-şi oastea, a zis : „Ostaşi, a nu săvîrşi nici o greşeală cînd te afli prins în treburi mari este mai presus de firea omenească, dar a trage învăţăminte pentru viitor din lovituri, cînd greşeşti, este în firea unui om bun şi cu chibzuinţă. Eu însă recunosc că, supărîndu-mă pe noroc [43] pentru mici neajunsuri, îi aduc laude pentru mari foloase. Căci ceea ce n-am ştiut atîta amar de vreme, am învăţat într-o mică parte a unei zile, aflînd că nu sînt în stare să conduc pe alţii, ci că am eu nevoie de altul să mă conducă şi să nu mai am ambiţie să învîng pe acela de care este o cinste să fiu învins. Conducător peste noi în toate privinţele este dictatorul, dar conducătorul recunoştinţei faţă de el, voi fi eu însumi, arătîndu-mă pe mine însumi ascultător şi făcînd ceea ce porunceşte el". Zicînd acestea, şi poruncind să se ridice vulturii [44] şi să-l urmeze cu toţii, a pornit spre tabăra lui Fabius.

Şi intrînd înăuntru, s-a îndreptat spre cortul [45] comandantului, încît toţi se mirau şi nu ştiau ce să creadă. Ieşindu-i Fabius înainte, el a pus steagurile în faţă-i şi i-a spus cu glas tare „tată", iar ostaşii săi au salutat pe ceilalţi ostaşi cu cuvîntul de „patroni" [46]. „Patron" este cuvîntul pe care-l spun liberţii celor care i-au eliberat. Făcîndu-se tăcere, Minucius a zis : „Două izbînzi ai dobîndit astăzi, dictatore : pe Hannibal l-ai înfrînt prin vitejie, dar pe coleg prin chibzuinţă şi blîndeţe. Prin chibzuinţă ne-ai scăpat de la moarte, iar prin blîndeţe ne-ai dat o învăţătură, căci am suferit o urîtă înfrîngere din partea lui Hannibal, dar şi o înfrîngere frumoasă şi mîntuitoare din partea ta. Te numesc tată, căci nu găsesc un cuvînt mai de cinste, deoarece binefacerea primită de la tine este mai mare decît binefacerea de la cel care m-a făcut, căci din el m-am născut singur, dar de tine sînt scăpat de la pieire împreună cu atîţia".

Spunînd acestea şi îmbrăţişînd pe Fabius, l-a sărutat, şi se putea vedea că şi ostaşii lui Minucius făceau acelaşi lucru cu soldaţii lui Fabius, căci se repezeau unii la alţii şi se sărutau, încît întreaga tabără era plină de bucurie şi de prea dulci lacrimi.

XIV După aceea, Fabius şi-a depus dictatura şi a fost iarăşi ales consul.

Şi dintre aceşti consuli, cei dintîi au păstrat felul războiului pe care-l dusese Fabius, şi anume să lupte în ordine, ferindu-se de Hannibal, dar venind în ajutor aliaţilor şi împiedicînd răscoalele [47]. Dar cînd a fost înălţat la funcţia de consul Terentius Varro [48], un om de neam de jos, dar renumit prin felul cum încerca să-şi atragă poporul corupîndu-l, şi prin îndrăzneală, se vedea bine că, datorită lipsei de experienţă şi îndrăznelii sale, avea să zvîrle zarul punînd în joc întreaga situaţie.

Într-adevăr, el striga în gura mare în adunările poporului că războiul va dăinui cît timp cetatea va avea comandanţi ca Fabius, dar că el în ziua în care va da ochii cu duşmanul îl va şi înfrînge. Zicînd aceste cuvinte, el a început să strîngă şi să înscrie la oaste atît de mulţi oşteni cît n-au avut romanii împotriva nici unui duşman : se strînseseră pentru bătălie optzeci şi opt de mii de oameni, ceea ce a umplut de groază pe Fabius şi pe romanii care mai aveau minte, căci ei îşi dădeau seama că cetatea nu se va mai ridica dacă va pierde atîta tineret. De aceea, a început să aţîţe şi să împingă pe Paulus Aemilius, colegul lui Terentius, om care luptase în multe războaie, dar care nu era pe placul poporului, ci se temea de popor, din pricina unei condamnări pe care o suferise din partea poporului, şi-l îndemna să pună stăpînire pe nebunia lui Terentius, spunîndu-i că va trebui să se lupte pentru salvarea patriei mai mult cu Terentius, decît cu Hannibal, căci unul se grăbeşte la luptă fără să-şi dea seama de puterea de care dispune, iar celălalt îşi cunoaşte prea bine slăbiciunea. „Eu, Paulus, – a zis Fabius – merit mai multă crezare decît Terentius în ceea ce priveşte situaţia lui Hannibal, şi pot spune cu tărie că dacă nimeni nu dă bătălia cu el anul acesta, Hannibal va pieri mai degrabă dacă va rămîne pe loc decît dacă va fugi, de vreme ce nici acum, cînd pare că este victorios şi puternic, nimeni dintre duşmanii noştri n-a trecut de partea lui, iar din armata cu care a plecat el din patrie nu i-a mai rămas nici a treia parte". Se zice că auzind aceste vorbe, Paulus, a răspuns : „Eu, Fabius, cercetînd propria-mi situaţie, socotesc că-i mai bine să cad sub ploaia lăncilor duşmane decît, iarăşi, din pricina votului cetăţenilor. Şi dacă aşa merg treburile obşteşti, îmi voi da silinţa să mă dovedesc un bărbat curajos în faţa ta decît în faţa celorlalţi, care mă silesc la lucruri potrivnice". Paulus, avînd aceste gînduri, a pornit la război [49].

XV Terentius, grăbindu-se a statornici ca fiecare să ia comanda în cîte o zi, şi-a aşezat tabăra în faţa lui Hannibal, pe rîul Aufidus [50], lîngă localitatea numită Cannae şi, de cum s-a făcut ziuă, a ridicat semnalul luptei (semnalul este o ţesătură purpurie, care se ridică deasupra cortului comandantului), astfel că şi carthaginezii la început au fost cuprinşi de tulburare văzînd şi îndrăzneala comandantului şi mulţimea soldaţilor romani, iar ei văzîndu-se între ei numai pe jumătate.

Hannibal a dat poruncă oastei să-şi ia armele, iar el, călare, însoţit de cîţiva ostaşi, privea de pe o colină nu prea înaltă cum se orînduiesc duşmanii pentru bătălie. Unul dintre cei care erau cu el, numit Giscon, care se bucura de o cinstire egală cu a lui, i-a zis : „Uimitoare mai este mulţimea duşmanilor". Hannibal, întorcîndu-şi faţa către el, i-a zis : „Ai uitat, Giscon, de un lucru mai uimitor decît acesta". Giscon l-a întrebat ce lucru a uitat, iar Hannibal i-a răspuns : „Ai uitat că nici unul dintre ei, deşi atît de numeroşi, nu se numeşte Giscon". Şi, pe neaşteptate, făcînd şi o glumă, i-a apucat pe toţi un rîs şi au început să coboare de pe colină, spunînd gluma tuturor celor care-i întîlneau, încît pe mulţi i-a cuprins un rîs straşnic, astfel că cei din jurul lui Hannibal nici nu puteau să se mai oprească din rîs. Acest fapt văzîndu-l carthaginezii, s-au umplut de curaj, socotind că numai dintr-un mare şi puternic dispreţ de duşman l-a apucat pe comandantul lor rîsul şi cheful de glumă, tocmai cînd se găseau în faţa primejdiei.

XVI Dar în timpul luptei Hannibal s-a folosit de anumite vicleşuguri milităreşti. Astfel, mai întîi s-a folosit de poziţia locului, aşezîndu-şi astfel armata încît vîntul să-i sufle din spate. Astfel că vîntul vîjîia năpustindu-se ca un uragan cu fulgere şi trăsnete şi, ridicînd un nisip greu din cîmpiile nisipoase şi întinse, îl împingea peste armata carthaginezilor împotriva romanilor şi-l arunca în faţa ostaşilor, care se întorceau cu spatele şi intrau în neorînduială. În al doilea rînd, a întrebuinţat un vicleşug cînd şi-a orînduit armata, pentru că pe soldaţii cei mai puternici şi mai aprigi în luptă i-a aşezat de o parte şi de alta a mijlocului armatei, iar mijlocul l-a umplut cu cei mai slabi luptători, folosindu-se de aceştia ca de o pană care ieşea cu mult înaintea falangei. Apoi se dăduse poruncă celor mai viteji ostaşi, aşezaţi pe margini, ca de îndată ce romanii îi vor ataca pe cei din faţă şi cînd, urmărindu-i

în retragere, la cedarea mijlocului frontului care se va curba, vor ajunge în mijlocul falangei [51], să-i înconjoare repede din toate părțile, să-i atace din flancuri și, încercuindu-i de peste tot, să le taie retragerea.

Această măsură se pare că a izbutit să producă un uriaș măcel. Într-adevăr, cînd mijlocul armatei carthagineze a început să se retragă și să primească înăuntru pe romanii care atacau, iar falanga lui Hannibal, schimbîndu-și forma, ajunsese ca o semilună, comandanții cu soldații aleși, împingîndu-i pe unii la dreapta iar pe alții la stînga, s-au revărsat asupra părții rămase descoperite și închizînd cercul au ucis și au distrus pe toți ostașii romani prinși la mijloc, care nu putuseră să se retragă și să scape de încercuire.

Se spune că chiar și călăreților romani li s-a întîmplat ceva cu totul ciudat. Astfel, calul lui Paulus fiind rănit, l-a zvîrlit jos, iar soldații de lîngă el, unul cîte unul, au coborît de pe cai și au început să-l apere, ca pedestrași, pe consul. Călăreții, văzînd lucrul acesta, socotind că aceasta era o poruncă pentru toți, au coborît cu toții de pe cai și s-au luat la luptă cu dușmanii ca pedestrași. Hannibal, văzîndu-i descălecați, a zis : „Aș vrea să-i văd mai bine așa și mă bucur mai mult decît dacă i-aș fi primit pe toți în lanțuri" [52]. Dar lucrurile acestea le-au spus cei care au scris povești lungi.

Cît despre consuli, Varro a mers puțin călare pînă în cetatea Venusia [53] ; iar Paulus în vîltoarea și tălăzuirea acelei fugi, cu trupul plin de săgeți care-i stăteau înfipte în răni și cu sufletul copleșit de atîta jale, s-a așezat pe o piatră, așteptînd un dușman să-l omoare. Paulus, din pricina sîngelui care-i curgea din belșug pe cap și pe față, a fost de nerecunoscut pentru cei mai mulți, și chiar prietenii și slujitorii treceau pe lîngă el fără să-l cunoască.

Numai Cornelius Lentulus [54], un tînăr patrician, văzîndu-l și recunoscîndu-l, a sărit de pe cal și, apropiindu-se, a început să-l îndemne să se urce pe cal și să se salveze pentru cetățenii care aveau mai ales atunci nevoie de un bun comandant. Dar Paulus a respins această rugăminte, iar pe tînăr, care plîngea, l-a silit să încalece, apoi, luîndu-i mîna dreaptă și ridicîndu-se cu ajutorul lui, i-a zis : „Anunță, Lentule, lui Fabius Maximus și fii tu însuți martor că Aemilius Paulus a rămas pînă la urmă încredințat de dreapta lui judecată și că n-a îndepărtat nimic din cele ce-i mărturisise : așa că a fost înfrînt mai întîi de Varro și apoi de Hannibal". Încredințîndu-i aceste vorbe pentru Fabius, l-a îndepărtat de lîngă sine pe Lentulus, iar el s-a aruncat în mijlocul măcelului și a murit.

Se spune că în bătălie au căzut cincizeci de mii de romani, iar prizonieri au fost luați patru mii și s-a văzut după luptă că cei care au fost prinși în cele două tabere n-au fost mai puțini de zece mii [55].

XVII În ceea ce-l privește pe Hannibal, pe care prietenii, după o izbîndă atît de mare, îl îndemnau să urmeze norocul și să urmărească în fugă pe dușmani pînă în cetate (spunîndu-i că peste cinci zile după victorie va prînzi în Capitoliu), nu-i ușor de spus ce gînd l-a îndepărtat de la urmărirea dușmanilor, ci mai degrabă se pare că un geniu rău sau un zeu [56] i-a stat împotrivă, de l-a apucat șovăiala și teama de urmărire a dușmanilor. De aceea, se spune că însuși Barcas, carthaginezul, i-a spus cu mînie : „Știi să dobîndești victoria, dar nu știi să te folosești de ea". Într-adevăr, o astfel de schimbare în situația lui i-a adus această victorie, încît el care înainte de luptă nu avea o cetate, nu avea un antrepozit [57], nu avea un port în Italia, și care-și strîngea cu greu, prădînd, cele necesare pentru armată, el care nu pornea de la nici o bază temeinică la luptă, ci care rătăcea și se purta încoace și încolo cu tabăra, ca un mare cuib de tîlhari, atunci a adus sub stăpînirea lui aproape întreaga Italie. Într-adevăr, cele mai multe și mai numeroase populații i s-au supus de bunăvoie și a luat în stăpînire Capua, care are cea mai mare faimă dintre cetăți, după Roma. Și atunci se puneau la încercare nu numai prietenii, care, după cum spune Euripides, erau un rău destul de mare, dar chiar și înțelepciunea comandanților. Căci ceea ce înainte de luptă se numea frica și lipsa de avînt a lui Fabius, îndată după luptă nici nu mai părea că este judecată omenească, ci un fel de oracol divin și nemaivăzut al gîndirii, care prevăzuse de atîta vreme cele ce aveau să se întîmple care erau cu greu crezute chiar de cei care le trăiau.

De aceea, îndată, Roma, punîndu-și nădejdile în el și dînd fuga la cugetarea lui Fabius ca la un templu și ca la un altar, a putut să rămînă în picioare și să nu se destrame, ca în timpul năvălirii gallilor, datorită numai înțelepciunii lui. Căci el, care în împrejurări ce nu prezentau nici o primejdie părea că este slab și descurajat, atunci cînd toți se cufundaseră în jeluiri fără sfîrșit

și în tulburări fără de nici un folos, doar el singur se plimba prin cetate cu pași liniștiți și cu fața senină, cu vorbă blîndă către toți, interzicînd să se mai bată cu pumnii în piept ca femeile și împrăștiind cetele acelora care se strîngeau în public ca să plîngă împreună și a convins senatul să se adune și a încurajat pe dregători, el însuși fiind și curajul și puterea oricărei dregătorii care privea spre el.

XVIII Ei bine, la porțile Romei a pus oameni de strajă ca să împiedice mulțimea care pornea și încerca să părăsească orașul, apoi a statornicit un loc și un timp pentru plîns, îngăduind ca cei care voiesc, să plîngă acasă treizeci de zile. După aceste treizeci de zile, trebuie ca orice tînguire să înceteze și cetatea să fie curățită de astfel de jelanii.

Și căzînd în zilele acelea sărbătoarea Demetrei [58], s-a găsit că este mai bine să fie părăsite cu totul jertfele și procesiunea decît să dovedească mărimea nenorocirii prin puținătatea și tăcerea celor care s-ar fi adunat la sărbătoare, gîndind că și divinitatea se bucură dacă este cinstită de oameni în vremi de norocire. S-au făcut, firește, toate cele cîte le-au spus prezicătorii pentru îmblînzirea zeilor și pentru îndepărtarea prevestirilor rele. Astfel, la Delphi a fost trimis prezicătorul Pictor [59], ruda lui Fabius, și găsind două fecioare ale Vestei pîngărite [60], pe una, cum este obiceiul, a îngropat-o de vie, iar alta și-a făcut singură seama.

Dar neînchipuit de mult am putea să ne minunăm de omenia și blîndețea de care a dat dovadă cetatea cînd s-a întors Varro din fuga de dușman, întocmai ca un om care săvîrșise cele mai urîte și nenorocite fapte, umilit și tăcut ; senatul și poporul i-au ieșit în cale la poarta cetății și l-au salutat cu toții. Iar demnitarii și fruntașii senatului, printre care era și Fabius, făcîndu-se liniște, i-au adus laude că nu și-a pierdut nădejdea în cetate după o astfel de nenorocire, ci a venit să conducă trebile și să se supună legilor și să vină în ajutorul cetățenilor spre a-i scăpa de rău.

XIX Dar cînd au aflat că, după bătălie, Hannibal s-a îndreptat în cealaltă parte a Italiei, prinzînd curaj, romanii au trimis iarăși comandanți și armate la luptă. Printre comandanții cei mai cu vază erau Fabius Maximus și Claudius Marcellus [61], care, deși aveau însușiri potrivnice, erau totuși admirați în aceeași măsură. Marcellus,

așa cum s-a scris în *Viața* [62] lui, avînd o strălucită energie și mîndrie, de vreme ce era și straşnic la luptă și din fire era așa cum îi numește Homer pe eroii săi, „iubitori de război și mîndri" [63], plin de curaj și neînfricat, a dat primele lupte împotriva lui Hannibal, care și el era plin de curaj, ca și cînd s-ar fi luat la întrecere cu el.

Fabius însă, rămînînd la primele sale hotărîri, nădăjduia că dacă nimeni nu va porni lupta împotriva lui Hannibal și nu-l va atîța, el însuși se va vătăma pe sine și se va măcina în război și-și va pierde repede vigoarea, întocmai cum se destramă vigoarea unui corp de atlet care se încordează prea tare și se sleiește.

Din această pricină și Posidonios [64] zice că el [Fabius] a fost numit de romani „scutul", iar Marcellus „spada" [Romei] și că rezistența și siguranța lui Fabius, îmbinate cu efortul lui Marcellus, au fost salvatoare pentru Roma.

Iar Hannibal, dînd peste el de multe ori, ca peste un rîu care curge prea năvalnic, și-a zdruncinat și și-a sfărîmat forța, căci nu și-a dat seama că acest rîu curgînd încet și fără zgomot și lovindu-l mereu din coaste, îl macină și-l sleiește continuu. În cele din urmă, Hannibal a ajuns într-o astfel de încurcătură, încît și-a sfîrșit puterile luptînd cu Marcellus și a început să se teamă de Fabius, fără să dea lupta. Într-adevăr, cea mai mare parte a timpului, ca să zicem așa, s-a războit cu acești comandanți sau proconsuli [65] sau consuli aleși, căci fiecare dintre ei a fost de cinci ori consul. Pe Marcellus, cînd era consul a cincea oară, atrăgîndu-l [Hannibal] într-o cursă, l-a ucis, dar n-a izbutit să facă nimic cînd a pus la cale, de atîtea ori, înșelăciuni și ispite în calea lui Fabius, afară de o singură dată cînd a pricinuit o ușoară pagubă lui Fabius, înșelîndu-l. Astfel, compunînd niște scrisori din partea puternicilor și fruntașilor Metapontului [66], le-a trimis lui Fabius, iar în scrisori se spunea că cetatea va fi predată dacă el va veni cu armată și că cei care fac acest lucru chiar îl așteaptă să vie și să apară în apropierea cetății.

Aceste scrisori au mișcat pe Fabius și, luînd o parte din armată, era gata s-o pornească în timpul nopții. Dar s-a oprit de la ceea ce începuse, căci auspiciile [67] au fost rele și, după puțin timp, s-a aflat că scrisorile fuseseră scrise de Hannibal, cu viclenie, și că-l pîndea lîngă oraș.

XX Poate că această întîmplare ar putea fi pusă pe seama bunăvoinței zeilor. Dar față de defecțiunea cetăților și de mișcările aliaților, Fabius a socotit că trebuie să se poarte cu bunătate și să le facă să dea înapoi cu blîndețe, iar pe cei răsculați să-i facă să se rușineze, fără să-și dea pe față toate bănuielile și să fie nesuferit față de toți cei bănuiți. Astfel, se spune că, aflînd o dată că un ostaș mars [68], fruntaș de viță și viteaz între aliați, intrase în vorbă cu unii ostași din tabără ca să dezerteze, nu l-a dojenit, ci, recunoscînd că a fost trecut în chip nevrednic cu vederea, i-a spus că acum el are să dojenească pe comandanți că au împărțit premiile mai mult după hatîr decît după vitejie, dar că pe viitor are să-l învinuiască pe el dacă n-o să-i spună și n-o să i se adreseze lui, dacă va avea nevoie de ceva. Vorbindu-i astfel, Fabius i-a dat un cal de război și l-a împodobit și cu toate celelalte distincții, încît din acea clipă marsul a ajuns să fie cel mai vrednic de încredere și inimos ostaș. Fabius socotea, într-adevăr, că este nemaipomenit că, de fapt, călăreții și vînătorii îndepărtează furia și sălbăticia animalelor cu care lucrează, îngrijindu-le, apropiindu-și-le și hrănindu-le, și nu biciuindu-le, iar cel care conduce oameni nu pune toată greutatea izbînzii pe simpatie și blîndețe, ci se poartă chiar mai aspru și mai rău decît se poartă plugarii cu smochinii, cu perii și măslinii sălbatici, făcîndu-i, prin altoi, măslini și peri și smochini adevărați.

Ei bine, centurionii i-au mai adus lui Fabius vestea că un alt ostaș, de fel din Lucania, se rătăcise de tabără și părăsise rîndurile. Fabius i-a întrebat ce fel de om părea că este ostașul în celelalte privințe. Toți i-au răspuns că nu este un alt ostaș mai ascultător decît el, dar în același timp au istorisit și cîteva fapte strălucite care dovedeau virtutea lui, iar Fabius, cercetînd pricina neorînduielii lui, a aflat că era stăpînit de dragostea pentru o sclavă și se primejduia de fiecare dată să părăsească tabăra, făcînd o cale lungă pînă la ea. Trimițînd deci niște ostași, fără știrea lui, i-au adus femeia, iar el a ascuns-o în cort și, chemînd pe ostașul din Lucania, i-a zis : „N-ai scăpat neobservat de patria și legile romane că de multe ori îți petreci noaptea departe de tabără, dar patria și legile știu că și mai înainte ai fost un ostaș bun. Ei bine, ți se iartă abaterile pentru faptele tale bune, dar pe viitor voi da straja altuia". Soldatul a rămas pe loc plin de uimire, dar Fabius aducînd femeia, i-a dat-o și i-a zis : „Ea se pune martor și chezaș

că vei rămîne cu noi în tabără, iar tu vei arăta în fapt, dacă nu cumva ai părăsit tabăra pentru cine știe ce răutate, iar dragostea pentru ea n-a fost decît un pretext".

XXI Acestea se istorisesc cu privire la acești ostași. Iar Tarentul [69] l-a luat, fiind cucerit prin trădare, în chipul următor :

În oastea lui se găsea un tînăr din Tarentum, care avea o soră plină de dragoste și de devotament frățesc față de el. Pe ea o iubea un oarecare bruttian [70], unul dintre cei cărora Hannibal le încredințase să comande garnizoana care păzea cetatea. Faptul acesta i-a dat nădejde tarentinului și, cu știrea lui Fabius, s-a dus în cetate, dar cu vorba [către ceilalți] s-a dus la soră-sa, la Tarentum. Și primele zile treceau, iar bruttianul se odihnea acasă la ea, în timp ce sora tarentinului socotea că scapă nevăzut de fratele ei. După cîtva timp însă, tînărul îi zice : „A ieșit un zvon puternic că tu ai legături cu unul dintre oamenii mari, cu putere. Cine este el ? Căci dacă este un om cu bună faimă pentru bărbăția lui și strălucit, războiul, care amestecă totul, nu se sinchisește de ce neam este cineva. Nici o faptă nu este urîtă cînd ești silit s-o faci, ci este un mare noroc ca în clipele cînd dreptatea este șubredă să poți să faci violența blîndă". Apoi, femeia cheamă pe bruttian și-i face cunoștință cu fratele său. Fratele ei, încurajînd dragostea bruttianului și părînd că i-o face pe soră-sa și mai binevoitoare și supusă, i-a cîștigat în așa fel încrederea, încît n-a fost greu, ca un mercenar [71] îndrăgostit să-și schimbe gîndurile, în nădejdea unor daruri mari, pe care făgăduise că i le va da Fabius.

Cei mai mulți autori așa istorisesc cu privire la acest fapt. Alții însă spun că femeia de care a fost atras bruttianul nu era de fel din Tarentum, ci din Bruttium și că era amanta lui Fabius, și cînd a aflat că comandantul garnizoanei bruttienilor îi este concetățean și cunoscut, i-a spus lui Fabius și, izbutind să aibă o convorbire cu bruttianul, l-a convins și l-a cîștigat.

XXII După ce acestea s-au petrecut așa, Fabius, punînd la cale să-l înșele pe Hannibal, a dat poruncă ostașilor din Rhegium [72] să străbată Bruttium și să cucerească cetatea Caulonia cu forța. Acești soldați erau în număr de opt mii, cei mai mulți voluntari, aduși de Marcellus din Sicilia, încărcați de necinste, soldați netrebnici, pe care cetatea putea să-i piardă fără grijă și pagubă [73].

Fabius nădăjduia că, aruncîndu-i lui Hannibal şi momindu-l cu ei, îl va abate de la Tarentum. Ceea ce s-a şi întîmplat, pentru că Hannibal a pornit cu toată armata spre ei, ca să-i urmărească. A şaptea zi, Fabius şi-a aşezat tabăra lîngă Tarentum, iar tînărul care chibzuise toate cu bruttianul cu ajutorul surorii sale, s-a dus noaptea la Fabius, cunoscînd cu de-amănuntul şi văzînd locul pe care, stînd de strajă, bruttianul avea să dea cetatea şi să se predea celor care aveau să atace.

Totuşi, Fabius nu s-a bazat numai pe trădare, ci, apropiindu-se el însuşi de acel loc, a stat în tăcere, iar restul armatei s-a năpustit asupra zidurilor, de pe uscat şi de pe mare, scoţînd ţipete şi făcînd zgomot mare, pînă cînd, în timp ce cei mai mulţi dintre tarentini săreau în întîmpinarea duşmanilor şi se năpusteau împotriva celor care atacau zidurile, bruttianul i-a semnalat lui Fabius că a sosit clipa, iar Fabius, urcîndu-se pe scări, şi sărind zidul din partea de unde se afla, a cucerit cetatea.

Aci se pare că a fost mai prejos de onoare, căci a dat poruncă să se ucidă primii bruttieni întîlniţi, pentru ca să nu pară că a cucerit cetatea cu ajutorul trădării. Prin aceasta şi-a pătat faima şi şi-a atras învinuirea că a fost necinstit şi crud. Au murit mulţi şi dintre tarentini, iar cei vînduţi au fost treizeci de mii. Cetatea a prădat-o şi în vistieria publică a Romei s-au adus trei mii de talanţi. În timp ce toate erau jefuite şi prădate, se zice că secretarul lui Fabius l-a întrebat ce poruncă dă în privinţa zeilor, înţelegînd prin asta picturile şi statuile, iar Fabius i-a zis : „Să lăsăm pe zei, că sînt supăraţi pe tarentini". Totuşi, aducînd colosul lui Heracles de la Tarentum la Roma, l-a aşezat pe Capitoliu şi alături a pus statuia lui însuşi călare, părînd mult mai nepriceput decît Marcellus în această privinţă şi arătînd că Marcellus era un om minunat prin blîndeţea şi umanitatea lui aşa cum am scris în *Viaţa*[74] lui.

XXIII Se spune că Hannibal, dînd fuga spre cetate cu armata, era numai la patruzeci de stadii cînd a fost cucerită, şi a zis atunci faţă de toţi : „Deci au şi romanii un alt Hannibal, căci am pierdut cetatea Tarentului aşa cum am luat-o", dar în particular a fost silit să spună prietenilor că odinioară socotea că e greu, dar acum socoteşte că este cu neputinţă să cucerească Italia cu trupele pe care le are.

Fabius a sărbătorit acest al doilea triumf[75], mai strălucit decît pe cel dintîi, luptînd ca un bun atlet împotriva lui Hannibal şi destrămîndu-i planurile ca pe nişte noduri şi capete de ţesătură care n-au aceeaşi putere. Căci, pe de o parte, armata lui Hannibal slăbise din pricina bogăţiei şi vieţii de desfătare, iar pe de alta, se tocise şi se măcinase de neîncetatele lupte. Marcus Livius[76] era cel care păzea Tarentum cînd Hannibal s-a depărtat.

Totuşi, acesta a ţinut cetăţuia şi n-a scăpat-o din mînă, pînă cînd Tarentum a ajuns a doua oară în stăpînirea romanilor.

Cinstirile aduse lui Fabius l-au mîniat pe Livius şi, o dată scos din fire de pizmă şi ambiţie, a zis în faţa secretarului că nu Fabius, ci el a fost autorul cuceririi Tarentului. Fabius, rîzînd, a zis : „Căci dacă tu n-ai fi pierdut cetatea, n-aş fi cucerit-o eu".

XXIV Iar romanii i-au adus lui Fabius multe strălucite cinstiri, iar pe fiul său, tot Fabius, l-au ales consul.

După ce fiul a luat funcţia în primire, iar tatăl său chibzuia cîte ceva dintre cele trebuincioase războiului, fie din pricina slăbiciunii şi a bătrîneţii, fie că voia să pună pe fiul său la încercare, bătrînul s-a urcat pe cal şi a pornit spre fiul său printre cei care-l întîmpinau şi-l înconjurau. Tînărul, văzîndu-l de departe, n-a putut răbda să-l vadă aşa, ci, trimiţînd un lictor, i-a poruncit tatălui să coboare de pe cal şi să meargă pe jos, dacă avea vreo treabă cu el. Această poruncă a mîniat pe toţi şi priveau în tăcere la Fabius, gîndind că el suferise o înfruntare nepotrivită cu cinstea de care se bucura. Dar bătrînul, coborînd în grabă de pe cal, alergînd repede către fiu şi îmbrăţişîndu-l şi sărutîndu-l, i-a zis : „Bine gîndeşti şi bine faci, băiete, cînd îţi dai seama pe cine conduci şi ce mare este puterea slujbei pe care ai luat-o asupră-ţi. Aşa am făcut Roma mare şi noi şi strămoşii noştri, punînd în al doilea rînd, după patrie, şi pe părinţi şi pe copii". Se spune că, într-adevăr, străbunicul lui Fabius, pe cînd avea o mare slavă şi putere printre romani, a fost de cinci ori consul şi a repurtat cele mai strălucite triumfuri în cele mai mari războaie şi că, pe cînd fiul său era consul, i-a fost ajutor de comandant la război şi că, la triumf, fiul mergea pe carul triumfal, dus de patru cai, iar tatăl, călare, mergea în urma lui împreună cu ceilalţi, fiind foarte bucuros că fiind şi chemîndu-se că este stăpînul fiului său şi deci cel mai de seamă dintre cetăţeni, se pune pe sine mai prejos de lege

și de cel care conduce. Dar era vrednic de mirare nu numai pentru aceste fapte. Astfel, s-a întîmplat că fiul acestui Fabius a murit, iar el a răbdat nenorocirea ca un bărbat înțelept și ca un tată duios, iar lauda pe care o fac cei apropiați la înmormîntarea bărbaților de seamă a pronunțat-o el însuși în picioare, în For, și scriind-o, a publicat-o.

XXV Cornelius Scipio[77], care fusese trimis în Spania, înfrîngînd pe carthaginezi în bătălii grele, i-a izgonit din acea țară și, aducînd sub stăpînirea romanilor multe neamuri și cetăți mari și strălucite avuții, cînd s-a întors s-a bucurat de o dragoste și slavă ca nimeni altul. Fiind apoi ales consul și știind că poporul cere și așteaptă o faptă mare din partea lui, socotea că e un lucru prea învechit și bătrînesc să se ia la harță cu Hannibal aci, în Italia, și de aceea plănuia să împăneze cu armată și arme Carthagina însăși și Libya[78] și, jefuind-o, să mute războiul din Italia acolo, iar pentru aceasta pornise să atîțe poporul cu tot avîntul. Atunci Fabius, socotind că cetatea este zvîrlită în cea din urmă și cea mai mare primejdie de către un om fără judecată și tînăr, n-a cruțat nici o vorbă și nici o faptă care părea că poate îndupleca pe cetățeni și a izbutit să convingă senatul, dar poporul socotea că Fabius îl atacă pe Scipio din pricina pizmei, deoarece repurtase izbînzi, și că se teme ca nu cumva, dacă Scipio va face vreo faptă strălucită și va pune capăt războiului sau îl va îndepărta din Italia, el însuși să pară lipsit de activitate și cuprins de moliciune, deoarece nu se mai bătuse în război de atîta amar de vreme.

Se pare că la început Fabius a pornit să se ridice și să vorbească împotriva lui Scipio din multa sa băgare de seamă și chibzuință, deoarece se temea de primejdia care era mare, dar că s-a avîntat mai mult la atac și a fost dus mai departe de un fel de ambiție și dorință de întrecere, spre a împiedica creșterea lui Scipio, deoarece a convins și pe Crassus, care era colegul lui Scipio, să nu ia parte la expediție și nici să nu i se supună, ci, dacă va socoti că-i bine, să treacă el însuși în Carthagina. Apoi Fabius n-a îngăduit să i se dea lui Scipio bani pentru război.

Scipio, fiind silit să-și facă el singur rost de bani, i-a adunat de la cetățile din Etruria, care erau în strînse legături de prietenie cu el și-l simpatizau. Pe Crassus, care nu era ambițios, ci blînd,

pe de o parte, l-a ținut acasă firea sa, iar pe de altă parte, și o lege divină, căci el îndeplinea cea mai înaltă slujbă religioasă[79].

XXVI Deci Fabius, apucînd pe altă cale, încerca iarăși să se împotrivească lui Scipio, oprind pe tinerii care făceau armata cu el și ținîndu-i pe loc, iar în adunările poporului și ale senatului striga în gura mare că nu numai singur Scipio fuge de Hannibal, ci ia cu el pe mare și restul armatei din Italia și încercînd să-și atragă în chip demagogic pe tineri și trezindu-le nădejdi înșelătoare. Fabius căuta să-i convingă să nu-și părăsească părinții și femeile și cetatea, la ale cărei porți stă puternic și neînfrînt războiul.

Într-adevăr, spunînd acestea, el a izbutit să înfricoșeze pe romani, care au votat ca Scipio să nu se folosească decît de armatele din Sicilia și să ia cu sine trei sute de soldați, care erau în Spania, pe cei pe care-i va socoti el mai vrednici de încredere. Aceste măsuri politice se părea că le ia Fabius potrivit firii sale.

Dar Scipio, trecînd în Africa, îndată au început să se vestească la Roma fapte nemaiauzit de mari și de frumoase, iar veștilor le urmau, adeverindu-le, prăzi multe și capturarea regelui numizilor și incendierea a două tabere deodată și distrugerea multor oameni și cai, care au ars deodată cu aceste tabere, iar carthaginezii au trimis soli la Hannibal, chemîndu-l acasă și rugîndu-l să lase nădejdile sale neîmplinite și să vină în apărarea patriei sale. În acest timp la Roma toți vorbeau numai despre Scipio pentru izbînzile lui ; atunci Fabius a socotit că-i bine să se trimită înlocuitor lui Scipio, neavînd alt pretext, dar zicînd ceea ce am spus mai sus, anume că este primejdios să se încredințeze norocului unui singur om fapte de acest fel, căci e greu, gîndea el, ca același om să fie mereu norocos. El a supărat atunci atît de mult poporul, încît a părut că este un om neplăcut și pizmaș și, din pricina bătrîneții, ajuns fără curaj și slăbit în nădejde, căci se temea de Hannibal mai mult decît se cădea. Într-adevăr, nici el n-a plecat din Italia pe mare în Africa, însoțind armatele, pentru ca să lase bucuria și curajul cetățenilor netulburat și temeinic, ci, tocmai atunci cînd Roma înfrunta cea mai mare primejdie, el spunea că Roma este în pericol, deoarece, zicea el, Hannibal avea să se năpustească asupra lui Scipio în fața Carthaginei cu mai multă putere, iar Scipio va avea de înfruntat o armată încălzită de sîngele multor comandanți, dictatori și consuli. Cetatea iarăși era tulburată de aceste cuvinte și, deși războiul se

mutase în Africa, se gîndea că primejdia este acum mai aproape de Roma.

XXVII Dar Scipio învingînd nu după multă vreme şi pe Hannibal într-o îndîrjită bătălie şi doborînd şi mîndria şi călcînd în picioare Carthagina care căzuse, a prilejuit cetăţenilor o bucurie mai mare decît orice aşteptare şi iarăşi a pus pe picioare conducerea care se clătina de prea marele zbucium.

Dar Fabius n-a mai avut zile să vadă sfîrşitul războiului şi nici n-a auzit de înfrîngerea lui Hannibal, şi nici n-a văzut marea şi trainica fericire a patriei, ci a murit din pricina unei boli tocmai în momentul cînd Hannibal a plecat din Italia[80]. Pe Epaminondas[81] concetăţenii lui l-au înmormîntat pe cheltuiala statului, din pricina sărăciei în care l-au găsit la moarte. Se spune într-adevăr că la Epaminondas acasă nu s-a găsit nimic altceva decît o frigare de fier. Romanii nu l-au înmormîntat pe Fabius pe cheltuiala statului, ci fiecare a adus individual cel mai mic ban, nu pentru că ar fi trebuit să-i vină în ajutor din pricina sărăciei, ci pentru că poporul voia să-l îngroape ca pe un tată şi în acest fel moartea lui a avut o cinstire şi o faimă potrivită cu viaţa sa.

PARALELA ÎNTRE PERICLES ŞI FABIUS MAXIMUS

I Aceasta este istorisirea vieţilor acestor doi oameni. Dar, de vreme ce amîndoi au lăsat multe şi frumoase pilde de virtuţi politice şi ostăşeşti, haide să luăm faptul acesta ostăşesc, şi anume că Pericles a condus poporul atenian cînd o ducea foarte bine şi ajunsese pe acea vreme numeros şi mai ales era în culmea puterii, şi de aceea s-ar părea că el şi-a petrecut viaţa fără să înfrunte primejdii şi să sufere zguduiri, din pricina norocului şi a curajului întregului popor, în timp ce Fabius, luînd în primire ocîrmuirea cetăţii în cele mai cumplite şi mai nefericite împrejurări, n-a păstrat neprimejduită o situaţie bună, ci a transformat o situaţie rea într-una mai bună. Apoi, izbînzile lui Kimon şi trofeele lui Myronides şi Leocrates, şi marile şi numeroasele succese ale lui Tolmides i-au dat lui Pericles mai degrabă putinţa de a sărbători şi a prăznui cînd era strateg, decît de a cîştiga ceva în plus prin război şi de a păstra ceea ce a cîştigat. Dimpotrivă, Fabius, văzînd multe fugi şi înfrîngeri şi morţile şi măcelurile multor conducători şi comandanţi şi văzînd lacuri, şi cîmpii, şi păduri pline de morţi, şi rîuri curgînd însîngerate pînă la mare, a pus mîna pe cetate şi temeinicind-o pe ceea ce era potrivit şi statornic în el însuşi, n-a lăsat-o să se destrame cu totul, ajunsă jucăria nenorocirilor acelora. Într-adevăr, s-ar părea că nu este atît de greu să iei în mînă o cetate umilită din pricina nenorocirilor şi supusă de nevoie bunei chibzuinţe, pe cît este de greu să pui frîu violenţei şi îndrăznelii nesăbuite a unui popor aţîţat şi umflat din pricina izbînzilor, aşa cum se vede că a stăpînit mai ales Pericles pe atenieni.

Dar mărimea şi mulţimea nenorocirilor care au dat atunci peste romani au arătat că-i tare în caracter şi mare bărbatul care nu se lasă copleşit şi nici nu-şi zvîrle uşor convingerile sale.

II Cuceririi insulei Samos de către Pericles i s-ar putea pune în paralelă luarea Tarentului şi, pe Zeus, cuceririi Eubeei i s-ar

putea pune în paralelă cucerirea cetăților din Campania [82], de vreme ce Capua [83] însăși o ocupaseră consulii Fulvius și Appius.

Se vede lămurit că Fabius n-a repurtat vreo izbîndă într-o bătălie cu oști anume rînduite, afară de aceea în urma căreia a dobîndit triumful, pe cînd Pericles a înălțat monumente de biruință pe pămînt și pe mare, în urma înfrîngerii dușmanilor. Nu se pomenește, firește, de nici o faptă de a lui Pericles cum a săvîrșit Fabius cînd a zmuls pe Minucius lui Hannibal și a salvat tabăra romană neatinsă. A fost o faptă frumoasă și care a vădit, în același timp, bărbăție, prevedere și omenie. De altfel, nu se pomenește nici de vreo amăgire suferită de Pericles, așa cum a pățit Fabius, care a fost înșelat de Hannibal cu ajutorul unei cirezi de boi, atunci cînd Fabius, deși prinsese pe dușman intrat în strîmtoare de la sine, prin voia întîmplării, l-a scăpat totuși din mînă, căci nu și-a dat seama că Hannibal s-a ascuns în timpul nopții, iar a doua zi Hannibal a recurs la forță și i-a luat-o înainte și l-a înfrînt în luptă tocmai pe Fabius, care-l avea în mînă pe el.

Dar dacă trebuie ca un bun comandant nu numai să știe să se folosească bine de situația de față, dar să și prevadă cum trebuie viitorul, pentru atenieni războiul s-a terminat cum a prevăzut și cum a prezis Pericles, căci atenienii, punînd la cale lucruri mari, și-au distrus puterea, iar romanii, împotriva socotelilor lui Fabius, trimițînd pe Scipio în Africa împotriva carthaginezilor, i-au supus pe toți, învingînd pe dușmani, nu datorită favorurilor norocului, ci înțelepciunii și vitejiei comandantului. În acest fel, loviturile primite de patrie mărturisesc că bună i-a fost socoteala lui Pericles, iar Fabius a fost dovedit de izbînzi că s-a înșelat cu privire la Scipio întru totul. Este aceeași greșeală pentru un comandant să cadă din pricina unei nenorociri la care nu se așteaptă sau să piardă clipa prielnică din pricina lipsei de încredere în izbîndă. Căci, după cît se pare, singură lipsa de experiență naște și încrederea oarbă și dărîmă și încrederea.

III Acestea avem de spus în privința activității în războaie. Dar în ceea ce privește politica, mare învinuire pentru Pericles este războiul, căci se spune că el l-a pricinuit, susținînd cu tărie să nu se cedeze lacedemonienilor. Mi se pare că nici Fabius Maximus n-ar fi cedat carthaginezilor, ci a înfruntat cu tărie de caracter primejdia luptei pentru conducere. Iar bunătatea și blîndețea

lui Fabius față de Minucius scoate mai mult în lumină lupta lui Pericles împotriva lui Kimon și Thucydides, bărbați buni și de viță, care au fost exilați și ostracizați din pricina lui. De altfel, trecerea și puterea politică a lui Pericles erau mai mari. De aceea, nici n-a lăsat pe alt comandant să abată propria-i nenorocire asupra cetății, datorită relei chibzuințe, ci doar singur Tolmides, scăpîndu-i din mînă și făcîndu-și drum cu forța, s-a izbit de beoțieni, zdrobindu-se. Ceilalți însă s-au supus și s-au dat după părerea lui în rînduială, datorită mării lui treceri politice.

Fabius însă, fiind fără slăbiciune și greșeală în ceea ce-l privește, a fost mai prejos datorită neputinței de a opri pe alții să greșească, pentru că romanii n-ar fi suferit atîtea nenorociri dacă Fabius ar fi avut la ei atîta trecere cîtă a avut Pericles la Atena. Iar marea lor cumpătare față de bani, unul a arătat-o prin aceea că n-a luat nimic de la cei care-i dădeau, iar celălalt prin faptul că a dăruit mult celor care erau în lipsă, răscumpărînd pe prizonieri cu propriii săi bani. Suma acestor bani nu era mare, ci se ridica numai la șase talanți. Cît despre Pericles, poate că nici nu s-ar putea spune cîți bani putea el să ia de la aliați și de la regi, care voiau să tragă foloase căutîndu-i favoarea, și totuși s-a păzit necorupt și curat. În ceea ce privește măreția lucrărilor și templelor și a construcțiilor cu care a împodobit Pericles Atena, nu s-ar putea pune în paralelă cu toate lucrările ridicate din ambiție la Roma înaintea Caesarilor, ci măreția zidirii și strălucirea artei lucrărilor Atenei au deținut întîietatea mai presus și de necomparat cu cele de la Roma.

NOTE

THESEUS

1 În textul original termenul este γεογραφίαις, care înseamnă, în primul rînd, „descrierea pămîntului", apoi „hartă geografică".
2 Q. Sossius Senecio a fost un renumit om politic roman, cu care Plutarh era prieten. A fost consul în anii 99 şi 107 e.n., în vremea lui Traian – a se vedea *Studiul introductiv*, p. XIV şi urm.
3 Οἱ ἱστορικοὶ „istoricii", se ocupau, la greci, şi cu facerea hărţilor. Există însă şi termenul de γεωφράφος, „geograf", întrebuinţat de Strabo, sec. I î.e.n., care a scris Γεογραφία, *Geografia*, şi Γεογραφικά *Studii geografice*, în care făcea şi istoric, dar acorda un spaţiu larg geografiei.
4 În text : Θηριῶδες care înseamnă : animalic, sălbatic, brutal. Aci cuvîntul are înţeles de „populat" cu animale sălbatice".
5 Iernile „scitice" erau faimoase pentru greci, obişnuiţi cu clima caldă mediteraneană. Poetul Ovidius, exilat de împăratul Augustus la Tomis (Constanţa), în *Triste* şi *Pontice* se plînge deseori de asprimea iernilor „scitice".
6 În text este εἰκότι λόγῳ. Textul poate primi următoarele interpretări : a) „raţiunea firescului", adică judecata care distinge fantasticul de verosimil ; b) „povestea care seamănă cu adevărul". În fond, prima interpretare este implicit înţeleasă în cea de-a doua.
7 Ἱστορία înseamnă : 1. cercetare, informare ; 2. informaţie, cunoştinţă ; 3. expunere ; 4. expunere de fapte politice, militare, istorice.
8 Τὰ δ'ἐπέκεινα, „cele ce urmează" – în sensul de : „înspre începuturile istoriei".
9 Νέμονται propriu-zis înseamnă „împart", „chivernisesc", „ocupă", „stăpînesc" (avînd de subiect „ciobanii", „plugarii", „oamenii"). Aci, mitografii şi poeţii sînt comparaţi cu nişte ţărani care cultivă pămîntul şi-l chivernisesc după nevoile lor.
10 Versurile sînt luate din tragedia lui Eshiles, Ἑπτὰ ἐπὶ Θῆβας *Cei şapte împotriva Thebei.*
11 Aci se reflectă tradiţia antică, după care Theseus ar fi întemeiat Atena, constituind faimosul „synoikismos" attic, pe care biograful din Cheroneea îl expune în această biografie destul de clar.
12 Să se observe însemnătatea pe care Plutarh o acordă raţiunii în distingerea faptului istoric de legendă, în care imaginaţia joacă un mare rol – a se vedea şi *Studiul introductiv*, p. XLV şi urm.

13 Atenele erau mai multe cătune în care exista un cult al zeiței Athena, care, în panteonul grec, era socotită zeița înțelepciunii, a artei militare, inspiratoarea tuturor creațiilor umane frumoase, manuale și spirituale. Castă, serioasă, inteligentă și vitează, ea întruchipa cele mai frumoase calități pe care le prețuiau, îndeobște, elenii. Astfel se explică de ce cultul zeiței a fost atît de răspîndit în întreaga lume elenică.

14 Deși povestește, adesea cu emoție, moartea personalităților politice antice, Plutarh nu se lasă antrenat pe panta exagerărilor tragice.

15 Erechteus înseamnă „cel care întredeschide pămîntul". Despre Erechteus în mitologia greacă se spunea că se născuse din pămînt. Era închipuit jumătate om, jumătate șarpe. A fost apoi socotit zeu al agriculturii. Mai tîrziu a fost contopit cu Poseidon, care s-a numit Poseidon-Erèchteus.

16 După tradiția elenă, Pelops, fiul lui Tantal, fusese alungat din Asia pentru nelegiuirile sale. Sosind în Elida, s-a dus la Pisa de lîngă Olympia, unde a luat în căsătorie pe Hippodamia, fiica regelui Oinomaos, cu care a făcut pe Atreus și pe Thyeste.

17 Peloponesul este regiunea Greciei situată la sudul istmului de Corint. Pelopones înseamnă „insula lui Pelops". Azi această regiune se numește Moreia.

18 Troizena era o cetate situată în colțul de sud-est al Argolidei, din Pelopones, în dreptul insulei Calauria.

19 Celebrul poet al Greciei antice, autor al *Theogoniei* și al poemului *Munci și zile*. A se vedea traducerea acestui poem de către Șt. Bezdechi, publicată de Editura Științifică în 1957.

20 Pittheus este fiul lui Pelops. A se vedea și H o m e r, *Iliada*, cîntul III, versul 143, trad. G. Murnu, E.S.P.L.A., București 1955, în care Aithra, fiica lui Pittheus, însoțește pe Elena la poarta Scheiană.

21 Aristoteles, celebrul filozof antic grec (384–322 î.e.n.), elevul lui Plato ; între alte lucrări, a scris și *Constituția atenienilor*, care conține bogate informații asupra stadiului societății grecești antice.

22 Euripides, poet tragic grec (480–406 î.e.n.). Între altele a scris și tragedia *Hippolytos*, la care se referă Plutarh aci.

23 Hippolytos era fiul lui Theseus.

24 Aigeus, tatăl lui Theseus, legendar rege în Atena. Aigeus, după legendă, era fiul lui Pandion, de asemenea rege în Atena. Pandion, gonit de pe tron, a fost repus în demnitate de fiii săi : Aigeus, Pallas, Nysos, Lycos. Aigeus i-a urmat la tron. Aigeus, fiind și el izgonit din domnie, a fost reintronat de Theseus. Sofocles și Euripides au compus cîte o tragedie intitulată *Aigeus*.

25 Pythia – profeteasa de la templul zeului Apollo, care dădea oracole la Delphi.

26 Este vorba despre zeul Apollo.

27 Aithra este o figură legendară cunoscută numai astfel. Interesantă este etimologia numelui, care derivă de la *aith* – a lumina.

28 Pallantides, izgonitorul lui Aigeus de pe tron.

29 Aci, ca în multe alte cazuri, Plutarh face etimologie. Biograful pune numele lui Theseus în legătură cu tema θε/τη – „a pune", care se găsește în verbul τίθημι – „pun".

30 Connidas este, se-nțelege, un nume legendar. E interesant de observat anacronismul pe care-l face Plutarh, transferînd în vremea lui Theseus practica educativă elenică din vremea sa.

31 *Theseenele* erau o sărbătoare organizată în cinstea lui Theseus. Începeau la 5 și durau pînă la 12 ale lunii Pyanepsion (15 octombrie–15 noiembrie). Începeau la Phaleron cu *Cybernesiile*, în onoarea lui Nausithos și Phaiax, doi cîrmaci care l-au condus în Creta pe Theseus. Apoi urmau *Pyanepsiile*, la care se oferea un prînz, iar după aceea *Oschophoriile*, care închipuiau jertfele ateniene oferite Minotaurului. În sfîrșit, *Theseenele* propriu-zise, între 8–11 ale lunii Pyanepsion, cu procesiune, sacrificii, împărțire de alimente săracilor, jocuri etc.

32 Silanion, cunoscut numai sub această formă de legendă.

33 Parrhasios din Efes, pictor celebru (sec. IV î.e.n.) ; el a fost mai ales colorist.

34 Este vorba despre oracolul zeului Apollo.

35 Abanții, populație legendară care ar fi locuit în insula Eubeea.

36 Încă un exemplu de atribuire lui Theseus a unui obicei, *theseis*, ale cărui începuturi nu se cunosc.

37 Mysienii erau locuitorii regiunii Mysia din nord-estul Asiei Mici.

38 Arhilochos a fost un talentat poet grec, care a trăit în secolul VII î.e.n. A scris iambi în care-l atacă pe Lycambe, fiindcă nu-i dăduse în căsătorie pe Neobule.

39 Ares era socotit zeul războiului în mitologia greacă.

40 Insulă situată la est de Attica.

41 Este interesant de observat că Plutarh îl numește de obicei pe Alexandru cel Mare, Alexandru. În textul de față îi spune Alexandru Macedon.

42 Este vorba despre Poseidon, care era socotit în mitologia greacă zeul mărilor.

43 Heracles, la romani Hercules, după legendă, era socotit prototipul omului înzestrat cu o forță fizică uriașă, rezistent și luptător neînfricat pentru binele omenirii.

44 Iphitos, din Oichalia, în Arcadia, era fiul lui Eurythos ; a legat prietenie cu Odysseus, căruia i-a dăruit un arc, după ce Odysseus îi dăruise o spadă.

45 Lydia – regiune în Asia Mică, la sud de Mysia.

46 Ommphale, regină din Epir, căreia i-a slujit Hercules, după uciderea lui Iphitos.

47 Hellada este numele vechi al Greciei. Însuși Thucydides spune că numele a venit de la personajul legendar Hellenos.

48 A se vedea *Viața* lui Themistocles, cap. III. Miltiades este învingătorul de la Marathon (anul 490 î.e.n.). A se vedea *Notița istorică* la *Viața* lui Themistocles.

49 Mitul spune că Alcmena, soția regelui Amphitruo din Theba, făcuse pe Hercules cu Jupiter.

50 Lysidice, fiica lui Pelops.

51 Hippodamia, fiica lui Oinomaos, cu care s-a căsătorit Pelops, fiul lui Tantal, după ce a venit din Asia Mică.

52 Epidauria, ținut în jurul cetății Epidauros în Argolida, regiune în nord-estul Peloponesului. Epidauria mai era și numele unei serbări la Atena.

53 Periphetes, personaj mitic.
54 Este vorba despre Isthmul de Corint, care desparte Attica de Peloponez.
55 Personaj mitic, cunoscut în acest fel.
56 Personaj mitic. Se întîlneşte citat numai aci.
57 Eurytos, erou ; se vorbeşte de el în *Iliada,* cîntul II, versurile 584–590 (trad. G. Murnu, E.S.P.L.A., 1955) unde se spune că Tamiris, tracul, a fost lipsit de darul cîntării, cînd se întorcea de la Eurytos din Oichalia.
58 Oraş în Thessalia, aproape de Tracia. Se găseşte menţionat în *Iliada,* cîntul II, v. 586 (trad. G. Murnu, E.S.P.L.A., 1955).
59 Melanippos. Sînt mai mulţi eroi cu acelaşi nume. A se vedea *Iliada,* VIII, 269 ; XV, 546 ; XVI, 667 ; XIX, 238 şi Herodot, V, 67.
60 Ioxos, personaj mitic.
61 Ornytos este numele unui personaj mitic de la care şi-a luat numele această cetate.
62 Crommyon era o cetate în ţinutul Megarei. Deci „Crommyonia" înseamnă „din Crommyon".
63 Numele acesta se întîlneşte numai în acest pasaj.
64 Despre tîlharul Skeiron, ucis de Theseus la hotarul dintre Attica şi ţinutul Megarei, vorbeşte şi Xenofon în *Amintiri* 2, 144. Skeiron era şi o localitate lîngă Megara.
65 Megarida era teritoriul care se întindea între istmul de Corint şi Attica, iar Megara era cetatea situată în nord-estul Megaridei, în faţa insulei Salamina.
66 Sînt doi poeţi care poartă numele de Simonides : Simonides din Keos şi Simonides din Amorgos. Aci este vorba despre primul poet.
67 Aiacos împreună cu Minos şi Rhadamantes erau cei trei judecători din Infern.
68 Kythreus, rege legendar în Salamina.
69 Insulă situată în estul Atticii.
70 Peleus este tatăl lui Ahile, eroul troian.
71 Telamon, fiul lui Aiacos şi tatăl lui Aiax, eroul troian.
72 Personaj mitic.
73 Personaj mitic.
74 Diocles, erou din Megara.
75 Eleusis, localitate în Attica, la revărsarea Kephisului în mare, celebră prin cultul zeiţelor Demetra şi Core.
76 Cecryon era socotit, în mitologia greacă, fiu al zeului Poseidon.
77 Hermes, dem din tribul Acamantes, în Attica.
78 Damastes – cuvîntul este din aceeaşi familie cu δαμάζω – „îmblînzesc", iar Procustes de la προκρούω – „lovesc".
79 Busiris, rege legendar în Egipt.
80 Antaios, rege legendar în Libya, înfrînt de Heracles.
81 Kicnos, personaj mitic.
82 Termeros, personaj mitic.
83 Kephisul izvorăşte din munţii Parnas şi se varsă în mare la răsărit de portul Pireu.
84 Urmaşii lui Phytalos, erou atenian.
85 Hecatombaion corespundea, aproximativ, lunii iulie.

86 Medeea este celebrul personaj mitic. Spre a se răzbuna pe Iason, Medeea şi-a ucis din gelozie propriii săi copii.
87 Corint, oraş situat în nordul Argolidei şi în sud-vestul Megaridei.
88 Delphinion era numele templului închinat lui Apollo Delphinianul la Atena. S-a mai numit astfel şi curtea de judecată care-şi avea sediul lîngă templu.
89 Pallantizii erau urmaşii titanului Pallante (Hesiod, *Theogonia,* 306).
90 Pandion, erou mitic, fiul lui Erithomos, iar un altul cu acelaşi nume – fiul lui Erechteus. Tot legenda aminteşte de un alt Pandion, care a fost fiul lui Cecrops.
91 Erechteizii erau urmaşii lui Erechteus.
92 Sphettos, dem în Attica. Asupra sensului cuvîntului *dem* a se vedea nota 3 de la *Viaţa* lui Themistocles.
93 Gargettos, dem în Attica.
94 Agnous, dem în Attica.
95 Leos este numele unui erou atenian, care, după legendă, în timpul unei epidemii de ciumă şi-a oferit spre sacrificiu cele trei fiice ale sale, spre a îndupleca pe zei să pună capăt molimei.
96 Pallene, dem care făcea parte din tribul attic Antiochida.
97 *Acouete leo* – ἀκούετε λέῳ – înseamnă „ascultaţi popoare".
98 Marathon, cîmpie în nord-estul Atticii, lîngă promontoriul Kynosura.
99 Tetrapolis era denumirea celor patru districte unite din Attica, şi anume : Oinoe, Marathon, Probalithos, Tricorythos.
100 Apollo Delphinianul, adică Apollo cel adorat la Delphi.
101 Hecale, personaj mitic despre care nu se ştie decît că l-a îngrijit pe Theseus.
102 Zeus Hecalesios era Zeus adorat la Hecale, dem în Attica, făcînd parte din tribul Leontis.
103 Philochoros din Atena a fost un istoric grec ; a trăit între anii 332–260 î.e.n. A scris între altele o *Athis* (Istorie a Atticii) începînd de la origine pînă aproape de vremea sa. Se cunosc fragmente din 17 cărţi.
104 Pentru legăturile Cretei cu Hellada a se vedea *Notiţa istorică,* la această biografie, pp. 7–8.
105 Androgeus, fiul lui Minos.
106 Minos, personaj legendar, despre care tradiţia afirmă că, ajungînd puternic în Creta, exercitase o adevărată hegemonie în insulele Cyclade.
107 Minotaurul, după legendă, era un monstru (om cu capul de taur) făcut de Pasiphae, soţia lui Minos.
108 Labyrinthos era un palat cu încăperi atît de numeroase şi atît de întortocheate, încît străinii care intrau acolo nu mai puteau ieşi. Numai Ariadna, fiica lui Minos, potrivit legendei, i-a dat lui Theseus, la intrare, un ghem de aţă, pe care acesta l-a desfăşurat cînd a intrat şi după care s-a călăuzit cînd a ieşit. De atunci a rămas proverbial „firul Ariadnei", adică o idee călăuzitoare într-o problemă încurcată. Săpăturile din Cnossos, Phaistos şi alte oraşe ale Cretei au dat la iveală palate care au confirmat cele spuse de legendă.
109 Personaj inventat de legendă, pentru ca să se explice numele Minotauros.
110 Bottiai, populaţie din Macedonia.
111 Iapygia, regiune numită mai tîrziu Apulia, în Italia sud-estică.

112 Tracia, regiune între munţii Balcani, munţii Pind şi marea Egee.
113 Potrivit mitologiei grecilor antici Rhadamantes, împreună cu Aiacos şi Minos au fost orînduiţi, după moarte, judecători în infern.
114 Hellanicos din Mytilene (oraş în insula Lesbos) a fost un istoric. A trăit între anii 496–411 î.e.n. ; între altele a scris şi o *Atbis* (Istorie a Atticii). Plutarh îl citează cu această lucrare.
115 Simonides (v. mai sus nota 66).
116 Phereclos, fiul lui Amarsyas. A se vedea *Iliada,* V, 59.
117 Nausithoos, potrivit mitologiei grecilor antici, era fiul lui Poseidon şi rege al feacilor. Aici este vorba despre un cîrmaci celebru cunoscut numai pe baza acestui text.
118 Skiros, erou din Salamina.
119 Personaj legendar. Bunii cîrmaci deveneau faimoşi în antichitate.
120 Phaleron, port al Atenei, la sud-est de Pireu.
121 *Kybernesiile* erau – în cadrul *Theseenelor* – sărbătoarea cîrmacilor de corăbii, întemeiată de Theseus în cinstea lui Nausithoos şi Phaiax.
122 Pritaneul era o clădire publică, unde se găsea vatra sfîntă. Aci luau masa oaspeţii cetăţii şi slujbaşii statului.
123 Templul lui Apollo Delphinianul.
124 Rugător (ἱκέτης) era acela care se ducea la altarul unui zeu cu o ramură de măslin în mînă, pe care o depunea pe altar sau la picioarele statuii zeului.
125 Măslinul se credea că a fost adus pe lume de zeiţa Athena. Era, simbolic, arborele sfînt al oraşului Atena.
126 Mounihion corespunde aproximativ lunii aprilie.
127 Afrodita, zeiţa frumuseţii, putea fi luată protectoare de oricine.
128 Tragos – τράγος – în greceşte înseamnă ţap. Epitragia înseamnă „cu ţap". „Afrodita cu ţap" = Afrodita care a schimbat o capră în ţap.
129 Ariadna, vezi nota 108.
130 Pherekydes din Syros a fost un filozof ionian. S-a născut pe la 600 î.e.n. El a scris Ἑπτάμυχος (Peştera cu şapte colţuri), un fel de teogonie mistică.
131 Demon, din Atena sau din Delos, a trăit pe la sfîrşitul sec. IV î.e.n. şi a scris o *Atbis*. Se cunosc fragmente din patru cărţi.
132 Pasiphae era soţia lui Minos.
133 Cleidemos sau Cleitodemos a trăit pe la sfîrşitul sec. V î.e.n. ; a scris şi el o *Atbis*. Se cunosc fragmente din douăsprezece cărţi.
134 Potrivit legendei, Iason era fiul lui Aeson ; el s-a îmbarcat pe corabia Argo, pornind în Colchida, ca să fure lîna de aur.
135 Argo, după legendă, a fost prima corabie din lume, construită pentru expediţia din Colchis (Caucaz) unde se găsea lîna de aur.
135 bis Lacună în text.
136 Daidalos, vestit constructor legendar, care ar fi trăit pe vremea lui Minos.
137 Meropa, fiica lui Erechteus personaj mitologic şi protector al Atenei.
138 Thymaitazii erau locuitorii demului Thymaitadai, din tribul Hippothoontis.
139 Cnossos, oraş din Creta. În legătură cu istoria acestui oraş, a se vedea *Notiţa istorică* de la această biografie, p. 6.
140 Naxos, insulă din arhipelagul Cycladelor.

141 Oinaros, preot la templul zeului Dionysos din Naxos.
142 Dionysos-Bacchos era socotit de mitologia antică zeu al vinului ; în latineşte se numeşte Bacchus.
143 Aigle, fiica lui Panopeis, vînătorul mistreţului de la Calydon.
144 Hereas, istoric obscur din Megara.
145 Peisistratos – este vorba despre tiranul atenian.
146 *Nekya* este cîntul XI din *Odiseea,* în care se povesteşte convorbirea lui Ulysse cu morţii.
147 Peirithoos, fiu al lui Zeus, era unul dintre lapiţi. A se vedea şi *Iliada* I, 259.
148 Oinopion, personaj legendar.
149 Staphylos, de asemenea personaj legendar.
150 Ion din Chios, poet, contemporan cu Pericles.
151 Paion, logograf obscur. Amathous – localitate în Cipru.
152 Lună macedoneană, care cuprindea, aproximativ, a doua jumătate a lunii august şi prima jumătate a lunii septembrie.
153 Amathous era un oraş în insula Cipru : de aci denumirea păduricii.
154 Corcynes era o doică a Ariadnei şi se aminteşte de ea doar aci.
155 Delos, insulă celebră în antichitate prin cultul zeului Apollo şi prin tîrgul de sclavi de aici.
156 Dicaiarhos din Messenia, în Sicilia, poligraf. A trăit pe la sfîrşitul secolului al IV-lea î.e.n. A fost elevul lui Aristoteles. Între altele a scris şi Βίος Ἑλλάδος – *Viaţa Helladei* şi, probabil, *Despre dansuri.*
157 κέρας – înseamnă „cornul".
158 Vezi nota 120.
159 Caduceul era – potrivit mitologiei grecilor antici – un toiag purtat de Hermes, pe care stăteau încolăciţi doi şerpi.
160 Libaţia era un sacrificiu ritual constînd din lichide nesîngeroase (vin, miere, lapte).
161 *Oschophoriile* – sărbătoare ateniană în cadrul *Theseenelor,* în timpul căreia participanţii purtau viţe încărcate cu struguri.
162 Pyanepsion – vezi mai sus, nota 31.
163 Eiresiona era o ramură de măslin încărcată cu fructe şi înfăşurată cu lînă ; s-a numit apoi „eiresione" şi cîntecul intonat la Oschophorii.
164 Demetrios din Phaleron, om de stat, scriitor şi orator celebru. A trăit în a doua jumătate a secolului al IV-lea i.e.n.
165 Deipnophorele erau tinerele care serveau masa la prînzul dat în timpul Oschophoriilor.
166 Demon, vezi mai sus nota 131.
167 Vezi mai sus, cap. XII.
168 Se observă rolul exagerat pe care-l acordă Plutarh personalităţii în procesul istoric (V. şi Studiul introductiv, p. XLII.
169 Pritaneu, vezi mai sus nota 122.
170 βουλή – boulé, – „sfatul", la Atena era adunarea celor 500, însărcinată să pregătească proiectele de legi. În fiecare cetate erau sfaturi, compuse în epoca homerică din şefii genosurilor.
171 ἄστυ , la Atena, era cetatea, oraşul de jos, în opoziţie cu Acropola, apoi oraşul în opoziţie cu satul, iar mai tîrziu a însemnat oraşul de sus în opoziţie cu Pireul.

172 *Panatheneele* erau o sărbătoare specific ateniană, închinată zeiței Athena. Se deosebeau marile Panathenee, sărbătorite în anul al III-lea al fiecărei olympiade, de micile Panathence, care aveau loc în fiecare an la 28 Hecatombaion (lună care corespunde aproximativ lunii iulie). La Panathenee, fecioare ateniene duceau un peplos zeiței, într-o ceremonie cu mare fast.
173 *Metoikiile,* sărbătoare celebrată la Atena în luna Boedromion (care corespunde aproximativ lunii septembrie), în amintirea reunirii cătunelor într-o singură cetate.
174 A se vedea mai sus, nota 172.
175 I se atribuie lui Theseus de tradiția antică greacă un fapt despre care nu se știe cum s-a petrecut în realitate.
176 Fiică a lui Pittheus.
177 Sybillele erau profetese la templele închinate lui Apollo.
178 Trebuie revăzute ideile lui Plutarh cu privire la democrația sclavagistă ateniană, arătate în *Studiul introductiv,* p. XLIII.
179 Eupatrizii erau în special mari proprietari de pământ, proveniți din urmașii membrilor vechilor genosuri.
180 Geomorii erau cultivatorii de pământ.
181 Cuvîntul δημιουργός a avut o evoluție semantică foarte interesantă : la Homer, demiurgii erau oameni care exercitau o profesiune (medic, prezicător, meșteșugar, crainic etc.) ; la Atena, prin sec. V î.e.n., cuvîntul arăta pe meșteșugarii manuali. În acest sens trebuie înțeles și în textul de față. Apoi, cuvîntul a însemnat producător, creator, în general. De reținut din acest pasaj că Plutarh atribuie, în mod nejust și nefondat istoricește, unui singur om transformări sociale care s-au petrecut într-un lung șir de ani.
182 „Catalogul corăbiilor" se găsește în cîntul II al *Iliadei.*
183 Trimetrul era o unitate dintr-un vers compusă din trei picioare, iamb, dactil, troheu etc.
184 Melikertes – zeu al mării.
185 Personaj mitic.
186 Personaj mitic.
187 A se vedea mai sus nota 114.
188 Andron din Halicarnassos a scris o *Athis.* Se cunoaște un fragment din cartea VIII.
189 Amazoanele, femei legendare din Pont, care se distingeau prin vînjoșie și îndeletniciri războinice.
190 O Antiopă a fost mama croilor Amphion și Zethos. Aici e vorba despre amazoana Antiopa, soția lui Theseus.
191 Bion din Borysthenes, filozof, a trăit pe la sfîrșitul sec. IV î.e.n.
192 Menecrathes, personaj obscur.
193 Bythinia, regiune în nord-vestul Asiei Mici.
194 Eroi legendari.
195 Este vorba despre zeul Apollo căruia îi era închinat sanctuarul de la Delphi.
196 Epistatul, la Atena, era unul dintre membrii pritanilor, ales președinte pentru o zi și care prezida sfatul (βουλή) și adunarea (ἐκκλησία). Plutarh transferă pe vremea lui Theseus o slujbă de pe vremea sa.

197 Nomothetii – comisie de 501, apoi de 1001 și de 1501 membri, însărcinată să revizuiască legile la Atena.
198 Personaj necunoscut altfel.
199 Locuitorii cetății Pythopolis.
200 Pnyx, colină a Atenei la vest de Acropolă, unde se țineau ședințele adunării poporului.
201 Templu consacrat muzelor. Era la Atena și o colină a muzelor, la sud-vest de Pnyx.
202 Bosphorul cimmerian, strîmtoarea dintre Marea de Azov și Marea Neagră.
203 *Boedromiile,* sărbătoare prăznuită în amintirea biruinței repurtate de Theseus asupra amazoanelor, în luna Boedromion (15 septembrie–15 octombrie).
204 Amazoneion, sanctuarul Amazoanelor, la Atena.
205 Hrysa, poziția acestui loc nu se poate determina cu precizie.
206 Rege legendar al abanților (vezi și nota 35).
207 Porțile Peiraicai – nu se poate determina cu exactitate unde erau situate aceste porți.
208 *Eumenidele* – după mitologia greacă – erau „Furiile" care urmăreau pe cei care-și ucideau părinții, numite prin antifrază „Binevoitoarele". Eumenidele l-au urmărit și pe Oreste, pînă cînd a fost judecat la Atena.
209 Palladion, templu în Atena închinat zeiței Pallas-Athena, în care-și ținea ședințele tribunalul efeților.
210 Ardettos, situat la sud-est de Atena. Zidul lui Themistocles era la cca. 1,5 km de Acropole.
211 Lyceion, loc situat la cca. 2 km est de Acropolă. Plutarh lasă să se creadă că noul oraș Pythopolis avea ca și Atena : Palladion, Ardettos și Lyceion.
212 Chalkis, oraș în Eubeea.
213 Ὅρκος înseamnă jurămînt.
214 *Theseenele,* sărbătoare închinată lui Theseus (v. mai sus, nota 31).
215 Monument de formă aproape conică.
216 *Thesseis* era un poem închinat vieții lui Theseus, despre care vorbește Aristoteles în *Poetica,* 8, 2. Nu se știe, căci Aristoteles nu ne spune cine a fost autorul ei.
217 Este vorba despre povestea pe care o întîlnim în tragedia lui Euripides.
218 Adică n-au fost dramatizate de tragici și jucate pe scenă.
219 Herodoros din Heracleea, contemporan cu Socrates, a scris Ὁ καθ' Ἡρακλέα λόγος - *Istorie a faptelor lui Heracles,* cam în douăzeci de cărți.
220 Numele vechi al Thebei, după numele regelui legendar Cadmos.
221 *Rugătoarele* și *Eleusinienii,* titluri de tragedii.
222 Dioscuri, adică Pollux și Castor.
223 Numele e legendar, necunoscut altfel.
224 Molosii erau o populație în Epir.
225 Core, fiica Demetrei și a lui Zeus, devenind soția lui Hades, s-a numit Persephone.
226 Basileii erau, la început, șefii genosurilor.
227 Tyndareos, tatăl lui Castor și Pollux, al Elenei și Clitemnestrei. Tindarizii erau urmașii lui Tyndareos.
228 Akademos, erou atenian, căruia-i era închinată o grădină la Atena, unde-și ținea, mai tîrziu, Plato lecțiile, numită Akademeia.

229 Personaje legendare.
230 Hercas, logograf obscur.
231 Anakes – pluralul vechi de la *anax*, care mai tirziu a devenit *anactes* – erau Castor şi Pollux. Anax = şef, stăpin, rege.
232 A se vedea *Iliada* III, 143.
233 Laodice, a se vedea *Iliada*, VI, 253 ; IX, 145 şi 282.
234 Istros din Cyrena, istoric, a trăit pe la sfirşitul s
o Ἀττικά, *Istorie a Atticii*, probabil în 20 de c
235 Paris, răpitorul Elenei, după versiunea dată aci de
lingă Sperheios în Thessalia.
236 Skyros, una din insulele Sporade.
237 A se vedea *Notiţa istorică*, p. 13.
238 Dolopii, populaţie în Thessalia.
239 Loc unde-şi făceau exerciţiile fizice tinerii atenieni.
240 Pyanepsion – vezi mai sus, nota 31.
241 Diodor Periegetul, istoric grec care a trăit prin se
în Atena ; a scris între altele *Despre monumente*,
informaţia de faţă.
242 Asphalios – protectorul, gaiahos – cutremurătorul, Poseidon.

ROMULUS

1 Roma este aşezată pe fluviul Tibru, la 25 km depărtare de mare. Cicero, în *De republica*, din neînţelegerea avantajelor pe care le reprezintă capitalele aşezate pe litoral, laudă avantajele morale pe care le reprezintă depărtarea de mare.
2 Locuitorii legendari ai Helladei, înainte de venirea triburilor greceşti. Este interesant de observat cum legenda romană, dornică să lege cît mai mult întemeierea Romei de evenimente politice petrecute în Grecia, a stabilit un contact între pelasgi şi Roma.
3 Aici numele Roma este pus în legătură cu cuvîntul grecesc ῥώ, ῃ – „curaj". Este un model de legendă etiologică (αἰτία = cauză).
4 Troia, cetate situată în nord-vestul Asiei Mici, pentru cucerirea căreia s-a purtat un război de zece ani. De data aceasta Troia, nu pelasgii, a constituit punctul de plecare pentru depănarea firului legendar al întemeierii Romei.
5 Etruria, regiune la nord de Tibru, locuită de etrusci, asupra originii cărora s-au dus şi se mai duc încă discuţii de către cercetători.
6 Tibru, fluviu, izvorăşte din munţii Apenini şi se varsă în mare pe la mijlocul ţărmului de vest al Italiei.
7 Palatin, colină principală a Romei, pe care s-au aşezat primii locuitori veniţi din jurul muntelui Alban. (A se vedea *Notiţa istorică*). În acest punct, legenda, vorbind de „pămîntul bun", reflectă adevărul, în sensul că păstorii veniţi aci au găsit loc de păşune.
8 Italos, rege legendar pelasgic, care ar fi dat numele Italiei. De observat aici multiplicitatea de versiuni legendare de tot soiul cu privire la originile Romei.

9 Leucaria, cunoscută numai în acest fel legendar.
10 Telephos, fiu
22 Phorbas, tatăl lui Diomedes, despre care se vorbeşte în *Iliada*, cîntul IX, v. 658.
23 Fiica lui Italos.
24 Latius, personaj legendar.
25 Telemahos, fiul lui Ulysse. Legenda l-a pus în legătură cu Latium, inventînd astfel un fiu Latius.
26 Emilia, nu se ştie mai mult decît se spune aci despre acest personaj legendar.
27 Lavinia, promisă de soţie lui Turnus, apoi căsătorită cu Eneas.
28 Marte, zeul războiului.
29 Tarhetius, personaj legendar.
30 Denumirea greacă a organului genital masculin.
31 În mitologia greco-romană, Tethys era fiica zeului Okeanos.
32 Vesta, la greci Hestia, era zeiţa focului, a vetrei, a căminului. La romani, zeiţa Vesta se bucura de o mare cinstire ; fecioarele vestale întreţineau pe altarul zeiţei focul nestins.
33 Teratius, personaj legendar.
34 Promathion, aşa cum arată biograful, este un logograf grec obscur.
35 Diocles Peparethios nu se ştie cînd a trăit. A scris o operă Κτίσεις – *Întemeieri de cetăţi*, în care, între altele, vorbea şi despre originea troiană a Romei.
36 Fabius Pictor, unul dintre cei mai vechi analişti romani. A trăit în a doua jumătate a secolului al III-lea î.e.n. şi a scris, în greceşte, opera *Annales*, în care expunea evenimentele de la originile Romei pînă la vremea sa.
37 Alba – este vorba despre Alba Longa.
38 Aci este un exemplu de felul cum Plutarh dă diferite versiuni, fără să aleagă, ştiind bine că una nu-i mai întemeiată decît alta. Biograful le citează însă ca o simplă curiozitate.
39 Germalus, un spaţiu pe Palatin, în partea de nord-vest a colinei.
40 „Germani" – fraţi din acelaşi tată şi mamă.

Charlie Byrne's BOOKSHOP
* secondhand books
* publisher's overstock
* review copies
* new books at discount prices
* we supply libraries
* gift vouchers
* literary periodicals
* late opening Friday
* we buy collections of literature, Irish interest books, etc.
The Cornstore, Middle St., Galway, Ireland.
Tel. 091 561766
Fax. 091 561766
info@charliebyrne.com
www.charliebyrne.com

41 Ruminal – nu se poate preciza cu exactitate locul în care se găsea ; Plutarh spune doar πλησίον – „în apropiere". Era probabil în For, unde se găsea *ficus ruminalis*.
42 Rumegătoarele erau animale consacrate unor anumiți zei.
43 În credințele anticilor, se socotea că zeitățile antropomorfe protejau anumite vietăți, care cu timpul au devenit simbolul zeităților protectoare. Lupul și ghionoaia erau socotite vietăți sfinte, consacrate lui Marte.
44 Hercules este denumirea latină a lui Heracles.
45 Tarrutius, personaj legendar.
46 Velabrum era situat în partea de apus și nord a Palatinului.
47 Calea se acoperea cu pînză de corăbii.
48 Gabii, cetate la sud-est de Roma, situată în Latium, între Roma și Praeneste.
49 Plutarh transpune în trecut practica educativă de pe vremea sa.
50 A se vedea mai sus, la nota 3, etimologia Romei în legătură cu „ruma".
51 Alocuția este un exemplu de cum istoricii antici au căutat să înfrumusețeze trecutul, inserînd discursuri fictive, se înțelege, sub influența retoricii.
52 Unitatea de bază a armatei romane era legiunea, care, pe vremea regilor, număra aproximativ patru mii de oameni. Camillus a împărțit legiunea în manipule. Manipulul în sec. III î.e.n. număra 120 de oameni, împărțiți în două centurii. Fiecare manipul avea steagul său, și mai multe secole a constituit unitatea de bază a armatei romane. Marius a făcut o reformă militară : legiunea, compusă din șase mii de oameni, a fost împărțită în 10 cohorte, fiecare cohortă avînd trei manipule, și deci șase centurii ; legiunea avea un singur steag.
53 Peparethios Diocles, v. mai sus, nota 35.
54 Afirmația lui Plutarh că destinul *(fatum)* și zeii au determinat destinul celor doi frați și al Romei reliefează misticismul și concepția sa filozofică idealistă.
55 Asylaios, pe grecește, înseamnă „împotriva căruia nu se întrebuințează forța", „inviolabil". Templul se găsea în partea de nord-est a Capitoliului. De aici vine denumirea de azil.
56 Theți, oameni liberi sărăciți.
57 În rivalitatea dintre Romulus și Remus se oglindesc luptele duse de diferitele triburi care au ocupat colinele Romei.
58 *Roma quadrata* – Roma pătrată – a fost ridicată pe colina Palatin, după cum confirmă cercetările arheologice.
59 Aventin, colină situată la sud-vest de Palatin.
60 Regnarium, loc pe colina Aventin.
61 Herodoros din Pont, istoric grec.
61 bis Plutarh se referă la γύψ „vulturul pleșuv", care, spre deosebire de ἀετός „vulturul de pradă", este o pasăre răpitoare lașă, hrănindu-se doar cu pește.
62 Augurii erau la romani și etrusci prezicătorii care credeau că pot prevedea viitorul după anumite manifestări ale păsărilor.
63 *Celer* – „zvelt, sprinten, agil".
64 Etruria se numea în grecește Tyrrhenia, de unde numele mării Tyrrheniene.

65 Quintus Caecilius Metellus Celer, praetor în anul 63 î.e.n., a ajutat pe Cicero în lupta împotriva lui Catilina.
66 Comitium, se numea spațiul în care se intra din For, mergînd spre nord-est, și în care se afla *Regia* și *Tribuna rostrata*.
67 *Mundus* înseamnă „bolta cerească", apoi „lumea". Ὄλυμπος înseamnă, în afară de numirea unei serii de munți, și „cerul". Βόθρος înseamnă „gaură în pămînt".
68 *Pomoerium* este prescurtat din *Postmoerium*, „dincolo de zid".
69 Calendele lui martie = 1 martie.
70 Parilia sau Palilia, serbări în onoarea zeiței Pales, cinstită de ciobani. Între alte rituri, la această serbare se aprindea și focul.
71 Antimachos din Teos, poet epic, a trăit probabil în sec. VIII î.e.n.
72 Olympiada cuprindea un spațiu de patru ani, care se scurgea între jocurile olympice.
73 M. Terentius Varro (116–27 î.e.n.), celebrul polihistoric latin, care a scris opere totalizînd peste 720 de *libri*. *Liber* era o secțiune a unei opere, care, de multe ori, cuprindea un *volumen*. Varro s-a ocupat mult de antichitățile romane.
74 Hoiac, lună egipteană, luna a patra din primul anotimp al calendarului egiptean.
75 Thouth, lună egipteană, prima lună din primul anotimp.
76 Pharmouthi, lună egipteană, a patra lună din al doilea anotimp.
77 În legătură cu această afirmație a lui Plutarh, v. mai sus, nota 54.
78 Această organizare a armatei datează dintr-o epocă mult mai tîrzie.
79 *Populus* înseamnă popor.
80 Evander sau Evandrus, personaj legendar, despre care se spunea că fusese rege în Arcadia și a venit în Latium, unde a întemeiat o colonie.
81 Să se observe simpatia cu care privește Plutarh pe patricieni.
82 La început, senatorilor li se adresau cu cuvîntul *patres*. După introducerea unor noi senatori, ei s-au numit *patres et conscripti*, apoi simplu *patres conscripti*.
83 Plutarh traduce cuvîntul *patronus* prin προστάτης (– „președinte") cuvintele arătînd cu totul alte relații.
84 Πελάτης prin care biograful traduce pe *cliens* – client.
85 Este vorba despre analistul Fabius Pictor.
86 Consus era unul dintre vechii zei romani, socotit protectorul înțelepciunii și al științei. Despre el vorbește Varro, în *De lingua latina* și Ovidius, în *Fasti* III, 199.
87 Poseidon era zeul mării și protectorul cailor. După legendă, luîndu-se la întrecere cu Palas-Athena (denumită la romani Minerva), el a lovit cu tridentul în stîncă și a apărut un cal frumos.
88 Circus Maximus se găsea la sud de Palatin, între Palatin și Aventin. După tradiția romană, a fost construit din lemn de către regele Tarquinius Priscus. În decursul timpului a suferit diferite transformări. A fost reconstruit de Caesar, din piatră, și mărit considerabil, putînd cuprinde pînă la 170 000 de persoane.
89 Valerius Antias, analist roman, contemporan cu Sylla. Antias își începea opera *Annales romani* cu prezentarea originilor Romei.

90 Iuba II, fiul lui Iuba, regele Numidici, care s-a sinucis în urma victoriei lui Caesar la Thapsus, în anul 46 î.e.n., deoarece fusese de partea lui Scipio, adversarul lui Caesar. Tînărul Iuba, care era copil, a fost luat prizonier. După victoria de la Actium, Augustus i-a dat în căsătorie pe Cleopatra Selene, fiica Cleopatrei și a lui Antonius, și l-a repus pe tronul tatălui său. Iuba, între alte multe opere, a scris și Ῥωμαικὴ ἱστορία *Istoria Romei.*

91 Hersilia, personaj legendar.

92 Este vorba despre regele legendar Tullus Hostilius.

93 Prima, adică „cea dintîi". Romanii aveau obiceiul să dea copiilor nume de ordine : *Primus* – „cel dintîi", *Secundus* – „al doilea", *Quintus* – al cincilea", *Sextus* – „al șaselea" etc.

94 Ἀολλής înseamnă „dens", „în mare număr".

95 Avillius poate fi pus în legătură cu *Avilla*, cuvînt atestat de Festus, gramatic din sec. al III-lea e.n., cu sensul de „miel de curînd fătat".

96 Zenodot din Troizena, autor de mică însemnătate ; trebuie deosebit de Zenodot din Efes, celebrul gramatic alexandrin.

97 Hymenaios, zeu al căsătoriei la grecii antici. Cultul său s-a practicat mai întîi la Argos, apoi atenienii, împrumutîndu-l, au îmbogățit legenda zeului. Potrivit mitologiei, zeul ar fi apărut pentru prima dată la nunta fiicelor lui Danaus, după ce salvase o tînără răpită de pirați. La romani, se numește Hymaeneus cîntecul de nuntă și nunta însăși.

98 Sestius Sylla din Carthagina – nu se știe mai mult despre acest scriitor.

99 Este vorba despre lucrarea lui Plutarh intitulată Αἴτια (v. *Studiul introductiv*. p. XX.

100 Sextilis, luna a șasea, corespundea cu luna august.

101 *Consualia,* sărbătoare în cinstea zeului Consus, un zeu subteran.

102 Sabinii se socoteau coloniști ai lacedemonienilor, iar Plutarh reproduce aici o informație luată din tradiția istorică italică.

103 Caenina, cetate în Latium ; nu se cunoaște exact locul pe care se găsea.

104 Jupiter Feretrius, adică Jupiter care, după Plutarh, înseamnă „lovește pe dușman". Se poate însă să vină și de la *fero* „aduc" și atunci însemna Jupiter care „aduce prăzi" de la dușman.

105 *Spolia opima* denumirea pe care o dădeau romanii armelor și hainelor luate de la șeful unei armate dușmane ucis în luptă.

106 Cornelius Cossus, personaj aureolat de legendă.

107 Tolumnius, rege legendar în cetatea Veii.

107 bis Claudius Marcellus care a ucis pe Britomartos (în latinește, Viridomarus), regele gallilor, a fost consul în anul 222 î.e.n. A cucerit Clastidium de la insubrii, apoi Syracusa în anul 212 î.e.n.

108 Este vorba despre Dionysios din Halicarnas, care a trăit în vremea lui Octavianus Augustus și a scris *Antiquitates Romanes* (Antichități romane).

109 Demaratos, personaj legendar.

110 A se vedea *Viața* lui Poplicola, cap. XXII.

111 Fidenae, cetate așezată pe Tibru, la nord-est de Roma.

112 Crustumerium, cetate la nord-est de Fidenae.

113 Antemna, cetate situată, probabil, în apropiere de Crustumerium.

114 Capitoliul, colină a Romei, înaltă de 50 de metri, situată la nord-vest de Palatin, unde se găsea *arx Romana, „cetățuia Romei"*, locul cel mai înalt și întărit al Romei unde se refugiau romanii în caz de primejdie.

115 Tarpeius, personaj legendar.

116 Antigonos – probabil că aici Plutarh are în vedere pe Antigonos, un general al lui Alexandru Macedon.

117 Rhoemetalkes a fost unul dintre regii traci contemporan cu Caius Iulius Caesar.

118 Este vorba de analistul Suplicius Galba, izvorul lui Iuba.

119 Simylos, poet obscur.

120 Curtius, personaj legendar.

121 Jupiter Stator – Jupiter „care susține linia de bătaie" în luptă.

122 Regia, clădire mare, ridicată, după tradiție, în Forul roman de către Numa. Acolo era administrația colegiului pontificilor și reședința lui *pontifex maximus*. De multe ori mistuită de incendiu, Regia a fost reclădită de fiecare dată.

123 Etimologia cuvîntului *Quirites* a suscitat multe controverse. S-ar putea să vină de la *Quiris* – lance sabină.

124 Denumirea de *comitium* vine de la *comire* care mai înseamnă și a „conviețui".

125 Este aici o etimologie populară pe care o dă Plutarh. După ultimele cercetări se pare că *Luceres* este un cuvînt de origine etruscă. În istoriografia contemporană există mari controverse în ceea ce privește denumirile de Ramnes, Tities și Luceres.

126 *Lucus* însemnează „dumbravă" și „pădure".

127 Tribunii erau reprezentanți ai plebei. Primii tribuni au fost aleși în anul 494 î.e.n., prin faimoasa *lex sacrata,* „legea sfîntă", numită așa după *Mons sacer* (Muntele sacru), unde se retrăseseră plebeii pentru prima dată. Prin simplul lor veto, „opresc", întreaga mașină a aparatului de stat roman era oprită.

128 Curiile erau subîmpărțirile triburilor, fiecare trib avînd cîte 10 curii.

129 *Bulla aurea* era un fel de mică sferă de aur pe care o purtau fiii de nobili, spre a se deosebi de ceilalți.

130 *Toga praetexta* era toga brodată pe margini cu o bandă de purpură, pe care o purtau fiii de nobili.

131 Este vorba despre Tatius și Romulus.

132 Zeița Iuno Moneta își avea templul pe Capitoliu.

133 Circus Maximus – a se vedea mai sus, nota 88.

134 Scuturile argolice aveau o formă dreptunghiulară.

135 *Matronalia,* sărbătoare în care se cinstea zeița Iuno, protectoarea matroanelor (femeile romane căsătorite).

136 *Carmentalia,* sărbătoare în cinstea zeiței Carmenta, care se ținea între 11–15 februarie. Era sărbătoarea împăcării între matroane (cărora senatul le interzisese să se plimbe în *carpentum* – „trăsură").

137 Pasajul ilustrează foarte bine eforturile făcute de scriitorii greci și romani în domeniul etimologiei.

138 *Lupercalia,* sărbătoare care se ținea în fiecare an la 15 februarie, la poalele Palatinului, cuprinzînd : un sacrificiu, cursa lupercilor, un prînz. Sacrificiul se făcea în fața grotei care se găsea în coasta Palatinului și

în care se credea că lupoaica hrănise pe Romulus şi Remus. *Lupercalia* este derivat la *lupa* – lupoaică.
139 Lycaia, sărbătoare la grecii antici, închinată lui Zeus.
140 Lupercii, colegiu de preoţi, instituit, după tradiţie, de Romulus, în amintirea lupoaicei *(lupa),* care a alăptat în peştera din Palatin pe Romulus şi Remus.
141 Butas – scriitor obscur.
142 Caius Acilius Glabrio – analist roman – a trăit pe la sfîrşitul sec. al III-lea î.e.n.
143 Faunus era socotit în mitologia romană zeul protector al turmelor, locuind munţii şi cîmpiile. Mitul a stabilit următoarea linie genealogică : Saturnus a avut de nepot pe Picus, Picus pe Faunus, Faunus a născut pe Latinus. Faunus era cinstit sub numele de Lupercus.
144 Periscylacismoi – jertfirea unui ciine ca victimă de ispăşire a unui păcat. Σκύλας = ciine.
145 Formulă de jurămînt la grecii antici.
146 Augurii desemnau cu *„lituus"* (baston cu capătul încovoiat) un spaţiu pe cer, în cadrul căruia trebuia observat ce păsări zboară pentru a putea ghici mersul evenimentelor.
147 Ceres era numele roman al zeiţei Demetra din mitologia greacă, socotită ocrotitoare a agriculturii.
148 Plutarh vorbeşte aici despre Pluto, zeul infernului, care, după cum spune mitul, răpise pe Proserpina, fiica zeiţei Ceres. Proserpina stătea o jumătate de an la Pluto, iar cealaltă pe pămînt.
149 *Paricid* înseamnă uciderea părinţilor. În greceşte se zice πατροκτονία.
150 Lucius Hostius, personaj legendar.
151 Laurentum, oraş situat pe ţărmul mării în Latium, la sud de revărsarea Tibrului.
152 Lavinium, oraş situat tot în Latium, la sud de Laurentum.
153 *Armilustrium* înseamnă „purificarea armatei" şi „locul unde se face purificarea".
154 Idele lui aprilie – 13 aprilie.
155 Poarta Ferentina se afla în partea de sud a Romei.
156 Camerinii, locuitorii cetăţii Cameria, situată în Latium.
157 Calendele lui august : adică 1 august.
158 Vulcanus (sinonim cu Hephaistos al grecilor) era în mitologia romană zeul focului.
159 Vecnţii erau locuitorii cetăţii etrusce Veii, situată la nord de Roma.
160 Messenienii erau locuitorii ţinutului Messenia din Peloponez.
161 Septempagium – *septem* înseamnă şapte, iar *pagus,* sat.
162 Salinele erau lîngă Tibru, la poalele Aventinului.
163 Idele lui octombrie, adică 15 octombrie.
164 Sardienii, locuitorii cetăţi antice Sardes (capitala Lydiei), vestită în antichitate pentru bogăţia şi comerţul său de sclavi.
165 Nonele lui Quintilis = 7 iulie.
166 Zeul Quirinus era Romulus zeificat şi protector al Romei.
167 Două figuri de eroi greci legendari.
168 Crotona, oraş grecesc situat în sudul Italiei.
169 Alcmena, personaj mitic, soţia regelui Amphitruo din Theba.

170 Pindar, celebrul poet liric coral grec. S-a născut pe la 521 î.e.n., la Kynoskephale, lîngă Theba.
171 Heraclit din Efes, filozof grec, a trăit la începutul sec. V î.e.n. ; este celebru prin concepţiile sale materialiste ; este unul din întemeietorii dialecticei.
172 Eroul la Homer este un viteaz, la Herodot, un om care a trăit pe pămînt ca zeii, iar din sec. al V-lea î.e.n., eroii sînt socotiţi oameni care în timpul vieţii s-au distins în muzică, politică sau activitate familială, iar după moarte îşi duc existenţa în „insulele fericiţilor". Pentru serviciile aduse, li se organiza de antici un cult.
173 Junona, soţia lui Jupiter, regina zeilor. În mitologia romană Junona este reprezentată ca duşmană întemeierii Romei.
174 Quirinalul era situat la nord-est de Palatin. Avea 55 m înălţime. Aci a avut loc, probabil, aşezarea celui de-al doilea val de ocupanţi, numiţi sabini. Ei adorau pe Matis Qurinus. În timpul imperiului, pe Quirinal se găsea tabăra gărzilor pretoriene.
175 Nonele capratine – nonele la care a dispărut Romulus.
176 Vezi *Viaţa* lui Camillus, cap. XLII şi urm.
177 *Caprificus,* adică „smochinul caprei".
178 Plato – filozof antic grec, care a trăit în secolele V şi IV î.e.n. El este reprezentantul idealismului obiectiv grec din antichitate.
179 Androgeus, personaj mitic, fiul lui Minos.
180 Plutarh crede naiv în posibilitatea unirii unui zeu (personaj mitic) cu o muritoare.
181 Acropolă, fortăreaţa Atenei, pe care se găsea Panteonul.
182 Laconi – locuitorii Spartei.
183 Plutarh are în vedere politica Romei de cotropiri şi anexări de state şi popoare antice, prin care a izbutit să aibă un imperiu uriaş (v. *Studiul introductiv,* p. XLII şi urm.).
184 Spurius Carvilius, personaj legendar.
185 Aphidnai era un dem din Attica.
186 Alexandru – e vorba de Paris, care a răpit pe Elena, soţia lui Menelaos, răpire socotită de antici ca pricină a războiului troian.
187 Hecuba – soţia lui Priam, regele Troiei.

LYCURG

1 Acest pasaj ne arată, între altele, că Plutarh era conştient de caracterul legendar al vieţii lui Lycurg, oglindit în contradicţiile dintre autorii care au scris despre legiuitorul spartan.
2 Iphitos, erou. A se vedea *Iliada,* II 510 (trad. G. Murnu, E.S.P.L.A. 1955) – a se vedea şi nota 44 la *Viaţa* lui Theseus.
3 În timpul jocurilor olympice, care se desfăşurau o dată la patru ani, încetau toate certurile şi războaiele dintre cetăţile greceşti. Datorită intereselor economice contradictorii, grecii n-au fost însă în stare să prelungească fără termen acest armistiţiu şi să pună bazele unei înţelegeri durabile între polisurile greceşti.

4 Olympia era un oraş situat în Elida, regiune în vestul Peloponesului. În acest oraş aveau loc jocurile olympice şi tot aci se afla măreaţa statuie a lui Zeus lucrată de Phidias.
5 Eratosthenes din Cyrene, geograf şi matematician, elevul lui Callimahos, a trăit în sec. III î.e.n. El a scris *Geographica*, operă celebră, remarcabilă prin spiritul critic, metoda sa amplă de cercetare şi vasta erudiţie a autorului, care a pornit de la cercetarea lumii materiale.
6 Apollodoros din Atena a trăit în sec. II î.e.n. ; a fost mai ales un istoriograf distins.
7 Prima olympiadă se socoteşte a fi fost între anii 776–772 î.e.n.
8 Timaios din Tauromenium, la sud de Atena în Sicilia, s-a născut pe la 350 î.e.n. A scris *Istoria Siciliei* şi *Istoria lui Pyrrhus*.
9 Este vorba despre istoricul Xenofon, 430–350 î.e.n., discipolul lui Socrates, autorul *Anabasei* şi *Helenicelor*. Xenofon a fost un adversar al democraţiei sclavagiste ateniene, arătîndu-se admirator al societăţii spartane.
10 Heraclizii, urmaşii lui Heracles.
11 Plutarh nu se pronunţă pentru nici una dintre părerile exprimate de autorii citaţi. Ca şi în alte cazuri, biograful lasă problema în suspensie, dînd să se înţeleagă că nu se poate ajunge la nici un rezultat temeinic. Lucrul este adevărat, dar biograful trebuia s-o spună cu mai multă hotărîre.
12 Din acest pasaj reiese, mai întîi, că Plutarh a înşirat deosebitele păreri cu privire la vremea cînd a trăit Lycurg numai spre a arăta cît de mari sînt divergenţele între autori, şi nu spre a-şi exprima şi el o părere proprie. În al doilea rînd, criteriul adevărului este – după părerea lui – potrivirea între diferitele păreri şi prestigiul autorilor, nu potrivirea cu un adevăr raţional stabilit, dacă nu sînt alte documente.
13 Simonides, poetul din Keos (v. nota 66 de la *Viaţa* lui Theseus).
14 Eunomos şi Prytanis sînt personaje legendare, despre care nu se poate spune nimic precis.
15 Ca şi Eunomos şi Prytanis – Soos, Procles, Aristodemos, Euripous, Dionasse, Polydeuctes sînt personaje legendare.
16 Dieutyhidas – autor obscur.
17 Cu privire la hiloţi, a se vedea la *Notiţa istorică* pp. 97–98.
18 Arcadienii erau locuitorii Arcadiei, regiune situată la nord de Laconia.
19 Cleitorienii, locuitorii oraşului Cleitor din Arcadia, renumit în antichitate printr-o frumoasă fîntînă. Izvoarele de apă de băut nu se găseau atît de uşor, de aceea apa avea o mare importanţă aici.
20 Euripontizi – urmaşii lui Euripous.
21 Epitrop, persoană căreia îi era încredinţată administrarea unei averi, în general.
22 Cuvîntul „prodicos" este compus din προ + δίκη –„judecată".
23 În text este τῶν ἀρχόντων „arhonţii". Nu se poate traduce însă prin „arhonţi", deoarece arhonţii, la Atena, erau slujbaşi cu însărcinări deosebite.
24 Harilaos este compus din χάρις – „plăcere, graţie, bucurie" şi λαός – „popor".
25 Tradiţia consemnează aci influenţa pe care a exercitat-o Creta asupra

Helladei. Cît despre această călătorie a lui Lycurg, se poate să fie opera imaginaţiei.
26 Thaletas din Gortyna, în Creta, a trăit, probabil, în sec. VII î.e.n. O altă versiune a tradiţiei elenice spunea că Thaletas ar fi venit la Sparta în urma poveţei unui oracol, spre a organiza serbări destinate să pună capăt unei molimi de ciumă. El ar fi adus melodii pe care le cîntau tinerii spartani.
27 „Poet melic" înseamnă autorul unor poezii melice, adică al unor poezii care erau însoţite de cîntec, monodie sau cor.
28 Muzica a jucat un mare rol la Sparta, fiind aici, s-ar putea spune, cea mai cultivată dintre toate artele.
29 Viaţa ionică ajunsese proverbială pentru civilizaţia şi rafinamentul ei, faţă de viaţa simplă care domnea încă la Atena şi la Sparta. Arta cretană şi ionică pare să arate că severitatea vieţii cretane era mai mult o legendă. Pentru cititorul modern este interesant de văzut felul în care, în pasajul de faţă, se arată cum erau privite Creta şi Ionia de către grecii din Hellada propriu-zisă.
30 Creophilos din Samos, aed celebru. Se vorbeşte despre „creophilizi", urmaşii lui Creophilos care au exercitat profesiunea de aed. Aezii erau cîntăreţi-poeţi. La ospeţe, însoţindu-se de chitară, ei cîntau cîntecele bătrîneşti din care s-au constituit treptat poemele homerice. Cîntînd, ei îmbogăţeau textul.
31 Poemele lui Homer s-au răspîndit treptat în apusul Ioniei, în insule şi în Grecia continentală.
32 În fond, lucrurile au putut să se desfăşoare la Sparta fără vreo influenţă egipteană în acest domeniu.
33 Plutarh se conduce în aceste chestiuni după criteriul majorităţii autorilor.
34 Libya, regiune în nordul Africii.
35 Iberia – denumirea antică a Spaniei de astăzi.
36 Gymnasofiştii, filozofi indieni care-şi duceau viaţa mai mult dezbrăcaţi : γυμνός – „gol".
37 Aristocrates, fiul lui Hipparhos – personaje legendare care nu-s cunoscute altfel.
38 Este vorba despre cei doi regi spartani, obişnuiţi, pe care tradiţia îi socotea că existau pe vremea călătoriilor lui Lycurg.
39 Din acest pasaj, chiar dacă el se bazează pe tradiţia şi legenda elenică, reiese că lupta de clasă era destul de accentuată în statul spartan.
40 Este vorba despre zeul Apollo.
41 În text citim τοὺς ἀρίστους — este vorba despre fruntaşii genosurilor, stăpînitori de pămînt.
42 Agora, piaţa publică, ale cărei întrebuinţări se asemănau cu cele ale Forului roman.
43 Hermippos, elevul lui Callimah (sec. al III-lea î.e.n.) a scris *Despre legiuitori, Despre cei şapte înţelepţi, Despre retori şi filozofi*. În aceste scrieri el se ocupa mai mult de partea anecdotică a vieţii personalităţilor despre care scria.
44 Athena Halkioicos, adică : Athena cu templul de bronz.
45 Γερουσία – era adunarea bătrînilor, alcătuită, aşa cum spune Plu-

tarh, din douăzeci şi opt de spartani, la care se adăugau cei doi regi. Gerousia era izvorul puterii clasei dominante la Sparta.

46 Plato, în *Statul* său, în felul cum orînduieşte puterile, dă dovadă că avea o mare admiraţie pentru legiuirile spartane. Plutarh, citindu-l, este de acord cu el. A se vedea, în *Viaţa* lui Pericles, termenii în care vorbeşte biograful despre libertăţile poporului atenian, înainte de a lua Pericles singur frînele puterii în mînă.

47 Plutarh foloseşte termenii γερόντων ἀρχήν care înseamnă „conducere, putere, stăpînire, slujbă, dregătorie a bătrînilor". Aci este vorba despre puterile pe care le aveau gerousia.

48 E vorba de Sphairos din Borysthenes. Să se observe vasta documentare a lui Plutarh.

49 „Tetrada" este numărul patru.

50 „Hebdomada" este numărul 7. Să se observe influenţa filozofiei pitagoreice asupra acestei explicaţii dată de Plutarh.

51 „Hexada" este numărul 6.

52 Ῥήτρα – rethra – înseamnă : 1. vorbă ; 2. învoială verbală ; 3. oracol ; 4. ordin, lege nescrisă.

53 Zeus Syllanios – nu se cunoaşte sensul cuvîntului Syllanios. Este, îndeobşte, un epitet al lui Zeus şi al Artemidei, zeiţa vînătoarei.

54 Athena Syllania – se vede că şi Athena a primit epitetul de Syllania.

55 Tribul pe greceşte este φυλή termen întrebuinţat de Plutarh şi pentru triburile attice. În latineşte este *tribus*, de la „tri" – „trei", poate pentru că erau trei triburi, sau de la *tribuo* – „împart".

56 În textul grec este ὠβή ceea ce corespunde lui φυλή.

57 În text este folosit termenul γερουσία.

58 Este folosit termenul ἀπελλάζειν din aceeaşi familie cu ἀπέλλα „adunarea poporului".

59 Babyca, aşa cum spune Plutarh însuşi, citind pe Aristoteles, era o şosea, greu de precizat exact pe unde trecea.

60 Cnakyon, riu. Dacă Plutarh îl citează pe Aristoteles, înseamnă că biograful nu le putea identifica el însuşi. În dicţionare, cuvintele sînt cunoscute numai pe baza acestui text plutarhian.

61 Termenii folosiţi sînt : εἰσφέρειν – „a propune legi" şi ἀφίστασθαι „a ridica şedinţa".

62 „Phylas phylaxai" este o figură etimologică. Cuvînt cu cuvînt înseamnă „a tribui triburile".

63 „Obas obaxai", aceeaşi figură de stil ca mai sus. Cuvînt cu cuvînt înseamnă „a frătrii fratriile".

64 Plutarh se simte obligat să explice termenii arhaici dorici.

65 „Arhagatai", formă dorică pentru „arhegetai" care înseamnă : 1. şeful unui trib sau al unei ginţi sau al unei familii ; 2. întemeietorul unei cetăţi ; 3. (la Sparta) rege-basileu.

66 „Lui Apollo Delphnianul" – pentru că acest zeu dăduse oracolul. Se punea termenul ἀπέλλα în legătură cu Ἀπόλλων – Apollo.

67 Οἶνος – înseamnă „vin".

68 Este vrednic de observat că Plutarh este de acord cu această atitudine antiestetică a constituţiei lui Lycurg.

69 Polydoros şi Theopompos, regi spartani menţionaţi doar de legendă.

70 Tyrteus, poet liric grec din sec. VII î.e.n., atenian de origine, a compus *embateria*, un fel de melodii pe care le cîntau tinerii spartani cînd atacau pe duşman. Conform unei legende, se crede că poetul Tyrteus a venit la Sparta ca răspuns la cererea făcută de aceasta Atenei (în urma îndemnului prezicerii unui oracol) de a-i trimite un comandant de oşti, în timpul celui de-al doilea război cu Messena. Luînd în derîdere cererea, Atena l-ar fi trimis pe Tyrteus.

71 Plutarh se referă la gerousia, care era compusă numai din douăzeci şi opt de membri şi cei doi regi.

72 În privinţa puterii gerousiei şi a eforilor, a se vedea *Notiţa istorică*, p. 99.

73 Elatos, cel dintîi efor după cum spune tradiţia spartană.

74 Este vorba despre regii din Messenia şi Argos, în timpul cărora legendele şi tradiţia menţionează că au avut loc multe răscoale populare.

75 Să se observe cum Plutarh se menţine în acest pasaj pe planul discuţiei moral-politice, neîntrezărînd cauzele economice ale răscoalelor despre care vorbeşte.

76 De data aceasta Plutarh vorbeşte despre adevăratele cauze ale răscoalelor, şi anume : prea multă bogăţie într-o parte şi prea multă sărăcie în cealaltă.

77 Biograful crede, naiv, că cetăţenii bogaţi au putut fi convinşi să părăsească de bunăvoie pămîntul lor. Moralistul substituie o atitudine morală unui întreg proces istoric.

78 A se vedea *Notiţa istorică* pp. 97–98.

79 Polydoros, personaj legendar.

80 Ca de obicei, Plutarh menţionează, fără ca el să ia atitudine, două versiuni a căror veracitate nu poate fi verificată, numai din simplă obişnuinţă a scriitorului care se documentează.

81 Medimnul era o măsură de capacitate, cuprinzînd 51,84 litri.

82 Este vorba despre vin şi untdelemn.

83 Anecdota este, bineînţeles, izvorîtă din imaginaţia admiratorilor operei lui Lycurg.

84 Plutarh spune un mare adevăr, deşi sub o formă diluată. Dacă ar fi fost consecvent, n-ar mai fi afirmat, mai înainte, că Lycurg a izbutit să convingă uşor pe spartanii bogaţi „să socotească tot pămîntul la un loc".

85 Mina era o unitate monetară valorînd o sută de drahme şi avînd o greutate de 432 g la Atena.

86 Meşterul care făcea banii.

87 Asupra acestei probleme, a se vedea *Notiţa istorică* pp. 102–103.

88 Cuvîntul σοφιστής oglindind evoluţia unui concept, înseamnă : 1. om care se distinge într-un meşteşug sau într-o artă, maestru în muzică sau în poezie ; 2. om care se distinge prin ştiinţă şi înţelepciune, filozof ; 3. (la Atena, începînd cu secolul al V-lea î.e.n.) profesor de filozofie şi de elocinţă ; 4. (avînd în vedere părţile negative ale sofiştilor) şarlatan, impostor.

89 Hetairele erau femei libere, care adesea stăpîneau o frumoasă cultură, fiind astfel în legătură cu oameni de vază. Aci este vorba de hetairele care aveau o proastă reputaţie.

90 Este ipotetică această afirmație, întrucît comparația nu poate fi făcută între cetățenii „egali" ai Spartei și restul poporului care era lipsit de drepturi politice.

91 Cothon-ul era o cupă lacedemoniană, vestită în antichitate. De la κώθων a derivat verbul κωθωνίζειν – „a bea cu cupa plină", „a bea mult".

92 Critias din Chios, poet care a scris iambi. În iambi se scriau poezii cu conținut satiric, invective etc. Nu se cunoaște timpul cînd a trăit poetul.

93 Este vorba despre apele din bălți, din care adesea erau nevoiți soldații să bea.

94 Συσσιτία „acțiunea de a mînca împreună". Συσσίτιον - „prînz luat împreună", în uzaj la Sparta și în Creta. Cuvîntul este compus din σύν – „cu" și σίτος – „grîu", „aliment", „mîncare".

95 În text este τῇ κοινότητι τῶν δείπνων , ceea ce, textual, ar suna „prin comunitatea cinelor", adică „luînd cina în comun".

96 Theofrastos, discipolul lui Aristoteles, autorul *Caracterelor.*

97 Legenda, admirînd constituția lui Lycurg, a născocit această frumoasă istorioară.

98 Este aceeași rădăcină ὀπ' care se întîlnește în ὄμμα „ochii", în ὄψομαι „voi vedea" etc.

99 Dioscorides, discipol al lui Isocrates. Mai este și Dioscorides din Anazarba (sec. I e.n.) medic, și Dioscorides, botanist (același secol).

100 Andreios, „bărbătesc", cuvînt derivat de la ἀνήρ, ἀνδρός „bărbat".

101 Pentru Plutarh a fost ispititor să pună cuvîntul φειδίτιον – „masă luată în comun", în legătură cu verbul φείδομαι – „cruț". Nu se cunoaște exact etimologia cuvîntului.

102 Ἐδιτίων derivă, fără îndoială, de la rădăcina indo-europeană *ed* – „a mînca", care se găsește în verbul latin *edo, esse* – „a mînca". Nu era deci nevoie de combinarea cuvintelor.

103 Δίαιτα – „fel de viață", iar ἐδωδή – „mîncare".

104 În grecește este χοῦς (hous) măsură avînd 3,24 litri.

105 „Ceva bani" – constituția lui Lycurg se opunea banilor, iar Plutarh uită momentan de acest fapt.

106 Sissition era lăcașul în care avea loc sissitia.

107 Agis este numele mai multor regi spartani. Aici este vorba despre regele Agis care a domnit pe vremea războiului peloponesiac.

108 Polemarh – πολέμαρχος – era comandantul unei μόρα – unitate de 400 de oameni.

109 Stat în sud-estul Mării Negre. Nu se știe despre care rege al Pontului este vorba aci.

110 Adică cei care s-au născut pe malul rîului Eurotas, deci spartanii.

111 „Calea sissitiilor", adică drumul care ducea la locul unde luau masa în comun.

112 Epaminondas, vestitul general theban care i-a învins pe spartani.

113 Leotychidas s-au numit doi regi ai Spartei.

114 Această întrebare poate fi înțeleasă în două feluri : 1. Leotychidas nu-și putea închipui cum au fost făcute plăcile de lemn ; 2. ironie la adresa efortului inutil depus pentru fabricarea acestor plăci.

115 Agesilaos, rege al Spartei (401–361 î.e.n).

116 Beoția – regiune la nord de Attica avînd capitala la Theba.

117 Antalkydas, reprezentantul spartan la curtea regelui Persiei prin intermediul căruia s-au dus tratativele păcii încheiate la 387 î.e.n., denumită și „pacea lui Antalkydas". Prin tratatul încheiat, toate cetățile grecești erau proclamate libere și se recunoștea hegemonia spartană în lumea statelor –orașe elenice.

118 Nu se știe mai mult decît cele relatate în pasajul de față despre această Gorgo.

119 Plato, în opera sa *Statul,* folosește o figură de stil, cînd spune că tinerii nu erau minați de „imbolduri geometrice", adică nu erau atrași de fete din considerente de ordin științific-matematic-geometric, ci de porniri erotice.

120 Derkyllidas, general spartan, care s-a distins în timpul războiului peloponesiac.

121 Nympheutria, derivat de la νύμφη – „logodnică", „fecioară".

122 Era o teorie răspîndită în antichitate că, spre a întreține flacăra dragostei, soții trebuiau să se țină de bunăvoie departe unul de altul, pentru un anumit timp.

123 Este vorba de războiul Troiei, care s-a iscat, după cum spune legenda, din pricina răpirii Elenei, soția lui Menelaos, de către Paris, fiul lui Priam.

124 Gerados, personaj legendar.

125 Taiget, munte în Laconia, la vest de Sparta.

126 Eurotas, rîul pe care se găsea situată Sparta. Între Taiget și Eurotas era o distanță cam de 10 km.

127 Λέσχη înseamnă : 1. (la Homer, *Odisseia,* XVIII 329) loc de reunire sau de azil unde-și petreceau noaptea călătorii și cerșetorii ; 2. (la Sparta și în cetățile doriene) loc acoperit, un fel de portic, unde locuitorii unei cetăți se adunau spre a discuta ; 3. discuție, conversație ; 4. adunare.

127 bis Ἀποθέται cuvînt derivat de la ἀπό „din", „de la" și (τί) θη (μι) – „a pune".

128 Atît de mult a interesat pe contemporani și pe urmași figura lui Alcibiades, încît s-a consemnat și numele doicii lui.

129 Biograful insistă asupra ușurinței de care se dădea dovadă la Atena cînd se alegea ca pedagog un sclav.

130 Pedagog – conducător de copii.

131 Hiton, haină scurtă fără mînecі, purtată pe dedesubt.

132 Lycophor, plantă numită la noi „piciorul ariciului".

133 Gymnasion – loc unde tinerii își făceau exercițiile fizice, dezbrăcați. Γυμνός înseamnă „gol", „dezbrăcat".

134 Paidonom, etimologic : „legiuitor al copiilor". Eirenul este pus în legătură cu verbul εἴρω – „vorbesc".

135 Adică în război.

136 La Sparta erau, firește, mai multe sissitii.

137 Efebii erau tineri atenieni, care, împlinind vîrsta de 18 ani, erau supuși la o probă numită dokimasia, în care li se verificau aptitudinile. După această probă erau înscriși ca cetățeni în listele demului din care făceau parte.

138 Orthia era un apelativ al zeiței Artemis, la Sparta și în Arcadia.
139 Pederastia era în mare cinste la cei vechi.
140 Arhidamidas, personaj necunoscut altfel.
141 Un oarecare sofist, spre deosebire de cunoscutul logograf Hecataios din Milet (sfîrșitul sec. VI – începutul sec. V î.e.n.).
142 Demaratos, rege spartan.
143 Locuitorii cetății Eleea.
144 Theopompos, rege spartan.
145 Filopolit înseamnă „iubitor de propria-i cetate".
146 ῥήτωρ avea următoarele sensuri : 1. vorbitor în adunarea poporului, orator ; 2. profesor de elocință. Se pare că aci este întrebuințat cu primul înțeles.
147 Pleistonax, fiul lui Pausanias. A fost și un rege, și un general spartan cu numele de Pausanias. Aci, după cît se pare, este vorba despre regele Pausanias.
148 Selinunte, localitate în Sicilia.
149 δίφρος înseamnă : 1. partea carului de război pe care stăteau vizitiul și luptătorul ; 2. carul ; 3 scaun, jeț. Din context reiese că este vorba despre un scaun portativ, un fel de lectică.
150 Embateriile ἐμβατήρια erau cîntece de marșuri.
151 Terpandros din Antissa, în insula Lesbos, poet liric, a trăit în sec. VII î.e.n. Se crede că a compus cîntece de masă (σκόλια – „oblice") numite scolii oblice, din pricina ordinii capricioase în care se cîntau.
152 Pindar, marele poet coral, care a compus faimoasele ode în cinstea învingătorilor la jocurile olympice, nemeice și isthmice.
153 „Să-și îngrijească fierul", are sensul : armele de luptă făurite din metale.
154 Falanga φάλαγξ era ordinea de bătaie a armatei care număra patru rînduri în adîncime.
155 Cununile se purtau îndeosebi la ospețe. Cu cununi se încununau învingătorii la jocuri sau în războaie.
156 „Castoriul" sau „Cîntecul lui Castor" era un marș de luptă. Potrivit mitologiei grecești, Castor era fiul lui Zeus (sau al lui Tyndar) și al Ledei.
157 Paionul era un cîntec – versuri și melodie – de marș.
158 Hippias din Elis, sofist de mîna a doua, apare des în dialogurile lui Plato. Își dădea aere că este în stare să vorbească despre orice, dar spunea mai mult vorbe decît idei. Își făcea el singur hainele și încălțămintea.
159 Philostephanos, istoric și geograf, amintit numai în acest text.
160 Demetrios din Phaleron (dem și port în Attica), a trăit în sec. IV î.e.n. Tatăl său, fost sclav, ajunsese să strîngă o mare avere. Demetrios a fost elevul lui Theofrastos. Inteligent și filomacedonean, a ajuns să guverneze Atena sub Cassandros (317–307). Răsturnat de Demetrios Poliorketes, s-a dus în Egipt, la curtea lui Ptolomeu Soter, căruia se zice că i-a sugerat ideea să întemeieze o bibliotecă. Era un bun orator. A scris *Istoria celor zece ani*, *Despre demagogie* și altele. Scrierile sale nu ni s-au transmis.
161 Hermippos, vezi nota 43.
162 A se vedea *Studiul introductiv*, p. LII și urm.

163 A se vedea *Notița istorică*, p. 103.
164 Aci Plutarh, de pe pozițiile sale de clasă, se referă numai la cetățenii liberi și care se bucurau de toate drepturile în polisul spartan, neincluzînd în rîndurile „egalilor" pe hiloți și perieci.
165 Este interesant de văzut evoluția semantică a cuvîntului γυμνάσιον în cadrul limbii grecești : 1. loc public pentru exercițiile fizice ; 2. hippodrom (la plural) ; 3. exerciții fizice ; 4. exerciții de orice fel ; 5. încercare a soartei. În limbile moderne europene, prin gimnaziu se înțelege un ciclu în învățămîntul mediu. La Sparta și la Atena, în gimnaziu se făceau numai exerciții fizice.
166 Leshe, loc acoperit, un fel de portic sau de galerie, în special la Sparta, unde locuitorii se adunau spre a-și petrece vremea, discutînd sau plimbîndu-se.
167 Sosibios, erudit, a trăit în epoca alexandrină și a scris o *Cronologie*, în care, după obiceiul vremii, expunea fapte și date.
168 Personaj necunoscut altfel.
169 „Cei trei sute" – erau cei mai viteji, care constituiau un corp de elită la Sparta.
170 Polycratidas – personaj necunoscut altfel.
171 Este vorba de regele perșilor.
172 Brasidas – general spartan, care, în timpul războiului peloponesiac, a cucerit coloniile ateniene din peninsula Chalcidica. În anul 422 î.e.n., o înverșunată bătălie s-a dat la Amphipolis, între Cleon atenianul și Brasidas, în care și-au găsit moartea amîndoi.
173 Amphipolis, colonie ateniană în peninsula Chalcidica.
174 Aci se relevă clar faptul că Plutarh caracterizînd astfel pe stăpînii de sclavi, socotea că numai aceștia pot atinge asemenea virtuți.
175 Phidition, vezi mai sus nota 101.
176 Demetra, zeița protectoare a roadelor pămîntului și, îndeosebi, a cerealelor. Demetra întruchipează rodnicia naturii.
177 Este vorba despre istoricul Thucydides.
178 În grecește κρυπτεία , termen redat adesea – în istoriografia și lucrările de specialitate – în românește prin „criptii". V. *Grecia antică*, p. 124.
179 Eforii, vezi *Notița istorică*, p. 99.
180 Alcmanos, poet, s-a născut la Sardes (începutul secolului al VII î.e.n.) și a venit, se pare, ca sclav la Sparta. A compus imnuri, paioane, partenee, scolii. Imnul era o poezie lirică închinată unui zeu. Partenul era un fel de poem liric cîntat de un cor de tinere.
181 Spendones, poet obscur.
182 Sparta a purtat două războaie cu vecina sa Messena, primul în sec. VIII, iar cel de-al doilea în a doua jumătate a sec. VII î.e.n. Messenienii erau conduși de regele Aristomen, și Sparta abia după ani de zile de luptă a putut să-i supună. În timpul unuia din aceste războaie, s-a produs un mare cutremur de pămînt.
183 Prin zeul (Θεός), Plato înțelege divinitatea în general.
184 Este vorba despre zeul Apollo.
185 Regele Agis a lui Arhidamos a domnit în secolul al III-lea î.e.n.
186 Agis – unul dintre regii din dinastia Agiazilor, contemporan cu Lisandros.

187 Lysandros, comandant de oşti spartane, care a bătut pe atenieni, în special în anii 405–404, în timpul războiului peloponesiac.
188 Scytala era un băţ, de o anumită grosime, pe care se înfăşurau curele. Pe aceste curele erau scrise ordine de stat. Scytala nu putea fi citită decît dacă era înfăşurată pe un băţ de grosimea celui pe care fusese scrisă.
189 Este vorba despre haina modestă a soldatului spartan, prin care se înţelege, la figurat, puterea armatei spartane.
190 Aci, Plutarh, face apologia societăţii sclavagiste şi a statului respectiv, în special a statului de tip monarhic (v. şi *Studiul introductiv*, p. LVIII).
191 Sparta a exercitat multă vreme hegemonia în Peloponez. De aceea este comparată cu matca unui stup de albine.
192 Hoplit, soldat înarmat cu scut şi lance – pedestraş.
193 Gylippos, celebru general spartan, a bătut pe atenieni în Sicilia în timpul războiului peloponesiac.
194 „Chalcidienii, [cînd a venit] Brasidas" – Plutarh se referă la momente din istoria războiului peloponesiac.
195 Agesilaos, rege spartan care a domnit după Agis, contemporan cu Lysandros. A înlocuit, în anul 396 î.e.n., pe Derkyllidas la comanda războiului împotriva lui Artaxerxes.
196 Sparta a fost cel mai puternic stat în Grecia, pînă în timpul războaielor medice. Organizarea sa militaristă îi dădea posibilitatea să intervină prompt şi eficace în conflictele dintre diferitele polisuri. Plutarh îşi exprimă aci încăodată admiraţia faţă de statul spartan.
197 Plutarh foloseşte şi ironiile şi glumele, pentru a pune mai bine în lumină caracteristicile constituţiei spartane.
198 Atenienii sînt ironizaţi pentru fastul cu care serbau ei misterele, în special misterele eleusine.
199 Antisthenes, discipolul lui Socrates. Antisthenes a fost şeful cinicilor. Scriitor fecund, el a scris, între altele, peste patruzeci de lucrări filozofice. Antisthenes încerca să arate deşertăciunea oricărei ştiinţe bazate pe idei generale. Scopul vieţii, după el, era practicarea virtuţii, prin eliberarea de toate nevoile. El predica retragerea din viaţa politică.
200 Bătălia de la Leuctra în Beoţia s-a dat în anul 371 î.e.n. între spartani şi thebani. Thebanii au dobîndit izbînda datorită unei tactici noi de luptă în lumea elenică, întrebuinţată de Epaminondas.
201 Diogenes din Sinope, filozof cinic. Întocmai ca toţi cinicii, care reflectau starea de spirit a populaţiei sărăcite de pe urma războiului peloponesiac, Diogenes predica disprețul pentru convenienţele sociale.
202 Zenon (336–264 î.e.n.) din Kition în insula Cipru, întemeietorul stoicismului, doctrină eterogenă şi contradictorie, reflectînd perioada descompunerii orînduirii sclavagiste. În teoria cunoaşterii, stoicismul este senzualist, în fizică – materialist, dezvoltînd teoria lui Heraclit despre foc, în cosmologie – teist. Stoicii au susţinut că există un „destin", „o fatalitate", o „necesitate" căreia omul trebuie să i se supună fără a cîrti. Consecinţa, în politică, era abţinerea de la activitatea practică. La Roma, în epoca imperială, stoicismul a devenit filozofia clasei dominante.
203 Kyrra, localitate în Focida.

204 Apollothemis, istoric obscur.
205 Elis, localitate în Elida, regiune la vest de Laconia.
206 Timaios din Tauromenium (Sicilia) (sec. IV î.e.n.), a scris o *Istorie a Siciliei*.
207 Aristoxenos din Tarent, discipolul lui Aristoteles, a scris *Vieţile* unor poeţi.

NUMA

1 Genealogiile, aşa cum spune însuşi biograful, sînt întocmite parte din imaginaţie, parte prin falsificarea adevărului. În timpul invaziei gallilor – 390 sau 387 î.e.n. – arhivele de pe Capitoliu au fost mistuite de incendiul care a cuprins Roma. De aci înainte a fost lăsat frîu liber pentru imaginaţie şi falsificare.
2 Clodius, autor obscur.
3 Este vorba despre invazia gallilor din anul 390 sau 387 î.e.n.
4 Pythagoras a trăit pe la mijlocul sec. VI î.e.n. Mare matematician antic, a adus înnoiri în teoria muzicii. În concepţia lui, principiul de bază al lumii este armonia, armonia numerelor. El a întemeiat o morală ascetică. Adepţii şi şcolarii săi nu trebuiau să mănînce carne, iar una dintre virtuţile de seamă era tăcerea. Atît de mare îi era prestigiul printre adepţii săi, încît se spunea αὐτὸς ἔφα – „el a spus", se ştia că αὐτός era Pythagoras. El a întemeiat un curent filozofic idealist, pornind de la idei, nu de la realitatea concretă, aşa cum au făcut filozofii materialişti ionieni.
5 Plutarh, citînd izvoarele sale sub formele de „unii" şi „alţii", face imposibilă determinarea lor.
6 Prima olympiadă a început în anul 776 î.e.n. cînd au avut loc primele întreceri la Olympia. După cum se ştie, cuvîntul olympiadă are, între altele, două înţelesuri care interesează aci: 1. sărbătoarea jocurilor olympice; 2. spaţiul de patru ani care se scurgea între două olympiade.
7 Hippias din Elis – a se vedea la *Viaţa* lui Lycurg, nota 158.
8 „Un început al meu propriu" – expresia are semnificaţia că Plutarh alege o versiune care-i este proprie.
9 Este uşor de închipuit ce puţină bază se putea pune pe cronologia domniei regilor romani, în general, şi a lui Romulus, în special. Plutarh însuşi a arătat, în primul capitol, cît de nesigure sînt datele cu privire la domnia lui Numa, după cum în *Viaţa* lui Romulus a spus acelaşi lucru. Cu toate acestea, biograful se lasă repede furat de firul legendei: trecerea de la atitudinea critică la identitatea cu legenda arată mobilitatea gîndirii şi afectivităţii biografului. Dacă nu l-ar interesa legenda, nouăzeci la sută din materialul *Vieţii* lui Numa ar fi trebuit suprimat.
10 „Nonele capratine", a se vedea la *Viaţa* lui Romulus, nota 175.
11 În latineşte *Palus Caprae*.
12 A se vedea ultimele capitole ale *Vieţii* lui Romulus, în care este vorba despre dispariţia primului rege al romanilor.
13 Proculus – personaj legendar, necunoscut altfel.

14 Este vorba despre senatori, care erau patricieni. Plutarh întrebuințează cuvîntul πατρίκιοι în loc de πάτρες.

15 Este vrednic de observat că Plutarh care, mai mult decît alți scriitori greci, întrebuințează în opera sa termenii latini, încadrîndu-i în morfologia greacă, de data aceasta traduce cuvîntul *interregnum* – „formă de guvernămînt de la moartea unui rege pînă la alegerea succesorului" (în care o persoană aleasă de senat deținea puterea de rege timp de o zi) prin μεσοβασίλειον.

16 „Cele două părți dezbinate" sînt romanii și sabinii.

17 Cetatea Cures se află la nord-est de Capena, pe malul sting al Tibrului.

18 Nu se știe altceva despre Pomponius care e, de fapt, o creație a legendei.

19 Socoteala pentru aflarea unei zile din calendarul roman se face în acest fel : pentru a afla o zi înainte de none sau de ide, se adaugă cifra 1 la 15 (dacă ziua de aflat este în lunile martie, mai, iunie, octombrie) sau la 13 (dacă este în altă lună) și se scade cifra zilei respective. Astfel, a cincea zi înainte de idele lui Marte este : 15+1=16–5=11 martie. Pentru a afla o zi înainte de calende se adaugă cifra 2 la 31 (pentru lunile martie, mai, iulie, octombrie) sau la 30 (pentru celelalte luni, afară de februarie) și se scade ziua respectivă. A zecea zi înainte de calendele lui mai este : 30+2–10=22 aprilie.

20 Dumbrăvile zeilor, livezile consacrate, adică diferiților zei.

21 Egeria, nimfă de apă. Textul din Plutarh, *Fortuna Romanorum*, cap. IX, combinat cu cel de față, sînt izvoarele de bază ale știrilor despre această zeitate.

22 Frigia și frigienii – stat și popor antic în Asia Mică.

23 Attis, preot al Cybelei, mama zeilor, pe care-l iubea zeița. Catulus, în faimosul poem 63, a făcut o analiză psihologică a tînărului Attis care s-a evirat, pentru a putea sluji zeiței.

24 Bithynia și bithynienii – stat și popor antic în Asia Mică, pe litoralul nord-estic.

25 Endymion, tînăr celebru prin frumusețea sa. Zeii îi dăruiseră favoarea de a păstra o veșnică tinerețe, dar cu condiția de a fi veșnic adormit. Patria lui era Elida sau Frigia. Legendele antice spun, între altele, că zeița Selene – Luna s-ar fi îndrăgostit de el și cobora noaptea într-o peșteră să-l vadă.

26 Θεός – zeul, care, potrivit mitologiei și credințelor antice, era înzestrat cu nemurirea și posibilitatea de a lua orice formă și de a împiedica fenomenele naturale de a se produce sau a le favoriza, în măsura în care cad în competința sa.

27 δαίμων la Homer este un zeu determinat, o anumită persoană dintre zei, apoi cu sensul de divinitate, în general. După Homer, οἱ δαίμονες sînt : zei inferiori, care ocupă rangul al doilea după zei, înaintea eroilor – ἥρωες ; sufletele morților ; divinitatea atașată unui om întrupînd destinul său ; în creștinism, demon.

28 Phorbas, personaj legendar.

29 Potrivit legendelor antice, Hyacinthos era un tînăr de o frumusețe răpitoare, pe care-l iubea Apollo și pe care-l omorîse din nebăgare de seamă, lovindu-l la jocul cu discul. La Amyclai, în Laconia, se serbau Hyacinthiile în onoarea lui Hyacinthos, la care era asociat în ritualul sărbătoririi și Apollo.

30 Admetos, rege al Thessaliei. Turmele lui le-a păzit Apollo, pentru a ispăși uciderea Cyclopilor. Admetos era căsătorit cu Alcesta. Artemis îl amenință cu moartea, dar Apollo l-a salvat, cu condiția ca cineva să moară în locul lui. Alcesta s-a oferit, ea rămînînd tipul devotamentului conjugal.

31 Sycionia, ținutul din jurul cetății Sycion, în nord-vestul Argolidei.

32 Ținutul Sycioniei se întindea pînă la țărmul de sud al golfului Corint.

33 Cirrha, oraș în Focida (regiune în centrul Greciei), numit astfel după numele unei nimfe.

34 Pan, zeu din Arcadia. Mitologia elenică socotea că reședința sa era pe muntele Lyceus. Era zeul turmelor și al vieții pastorale. În Attica, Pan a ajuns să fie socotit fiul zeului Hermes și al nimfei Dryope. Pan este reprezentat jumătate om, jumătate animal, cu picioare și coarne de țap, păr stufos, barbă mare.

35 Arhilochos, celebrul poet din Paros (a trăit în secolul al VII-lea î.e.n.), care a compus elegii, imnuri, iambi.

36 Asclepios, medic celebru în antichitate, care a fost apoi trecut în rîndul zeilor.

37 Zaleucus, legislator din cetatea Thurium, din sudul Italiei.

38 Minos, celebrul rege legendar din Creta, care, după moarte, împreună cu Aiacos și Rhadamantes judecau sufletele morților.

39 Zoroastres, legislator persan.

40 Bacchylides din Keos, poet liric. A trăit pe la 470 î.e.n. ; era nepot al poetului Simonides, tot din Keos ; a trăit și la curtea tiranului Hieron din Syracusa, în același timp cu Simonides și Pindar. El a compus ode care erau intonate de un cor, în special ode triumfale.

41 Ca și Proculus, Velesius este de asemenea un personaj legendar.

42 Cuvîntarea este un model de discurs fictiv, făcut sub influența școlilor de retorică. Istoriografii își închipuiau cam ce-ar fi putut spune Numa în această împrejurare. Dacă ținem seama de timpul în care spune Plutarh că a fost rostit, discursul este prea frumos. Este de observat că Plutarh folosește foarte rar discursul în *Viețile paralele*.

43 *Forum* – era așezat la poalele Capitoliului, între colinele Capitoliu, Palatin, Quirinal.

44 Spurius Vettius, personaj legendar.

45 „Tăblițele de vot" – Plutarh transpune în trecut un procedeu electoral de pe vremea sa.

46 Însemnele regale, după cît se pare, împrumutate de romani de la etrusci, erau : mantia de purpură, coroana, sceptrul.

47 E vorba aici de *arx*, „cetățuia", „fortăreața" Romei, care se afla pe Capitoliu, pe care se găsea și templul lui Jupiter Optimus Maximus.

48 Plutarh dă destule amănunte în privința Tarpeiei. A se vedea *Viața* lui Romulus, cap. XVII și următoarele.

49 E aici un exemplu de felul cum se cerceta „voința" zeilor după zborul păsărilor.

50 Flaminul era un preot al unui zeu și se îngrijea de cultul zeului respectiv.

51 Pilamene – πίλημα – lînă bătută în piuă. Πιλέω = a bate lîna în piuă. Πίλημα înseamnă şi un fel de căciuliţă de lînă. S-ar părea că acesta este sensul în contextul de faţă.

52 Referirea e făcută aci la istoricul Iuba, care a fost luat prizonier, pe cînd era copil, de Caesar, şi a făcut parte din cortegiul triumfal al dictatorului. Apoi a trăit şi studiat la Roma. El a scris *Cercetări asupra istoriei romane.*

53 Hlaina era o manta de lînă pe care o îmbrăcau peste celelalte haine, aruncînd-o pe umăr şi fixînd-o cu o agrafă.

54 Cadmilos, οἱ Κάδμιλοι, erau tineri care se dedau cultului Cabirilor. Cabirii, după mitologia antică greacă, erau trei sau patru fii ai lui Hefaistos, cinstiţi în insulele Samothrace, Lemnos şi Imbros. Κάδμιλος era şi numele lui Hermes în Etruria. Hermes-Mercur era vestitorul zeilor, la ordinele lui Jupiter. *Camillus,* între alte accepţii, însemna copil de nobil, mesager, crainic.

55 Plato în opera sa *Statul,* în care între altele discută şi despre diferite forme de guvernămînt.

56 Nu dorul de război al romanilor era cauza pentru care Roma s-a găsit angajată în atîtea războaie, aşa cum crede Plutarh, ci dorinţa de a pune mîna pe bogăţiile populaţiilor şi oraşelor înconjurătoare.

57 Timon din Phleis, filozof sceptic, autor de poezii satirice. S-a născut spre sfîrşitul secolului III î.e.n. A audiat pe Pyrrhon şi pe Stilpon din Megara. Operele sale s-au pierdut. Numai din opera intitulată Σιλλοί – *Risuri* ne-au parvenit 140 de versuri, în care satiriza sistemele filozofice.

57 bis În concepţia anticilor, muzele erau inspiratoarele muritorilor în tot ceea ce era bine şi frumos.

58 Zeu – în sensul de divinitate în general.

59 Epicharmos s-a născut în insula Keos între anii 520–500 î.e.n. Copilăria şi-a făcut-o la Megara Hyblaea, în Sicilia. S-a stabilit apoi la Syracusa, unde a dat reprezentaţii teatrale, în care, între altele, ironiza şi pe zei şi pe eroi. El este socotit întemeietorul comediei. Diogenes Laertios îl numără printre filozofii pithagoreici.

60 Antenor a fost – potrivit legendelor – rege în Tracia, apoi, emigrînd, fondatorul cetăţii Patavium.

61 Mamercus, personaj legendar.

62 Aemilii, gintă romană vestită, care a dat Romei atîtea figuri renumite, printre care M. Aemilius Paulus, consul în 216 e.n. (a se vedea *Notiţa istorică* la *Viaţa* lui Fabius Maximus) şi M. Aemilius Lepidus, triumvirul.

63 Este greu de identificat la care Aemilius se referă aci Plutarh.

64 E vorba de Alcibiades, om politic în timpul războiului peloponesiac.

65 *Pontifices,* a se vedea *Notiţa istorică,* pp. 142–143.

66 Sub titlul de *Pontifex maximus,* care în greceşte se mai numeşte ἱεροφάντης şi ἀρχιερεὺς μέγιστος.

67 Ierurgiile erau ceremoniile săvîrşite în cinstea zeilor.

68 În înţelesul de istorici, scriitori antici.

69 Quaestorul Aemilius – greu de precizat la care Aemilius se referă aci Plutarh.

70 Hierofantul era preotul care explica celor care se iniţiau misterele. El săvîrşea acea parte din mistere, cunoscută sub denumirea τὰ λεγόμενα – „ceea ce se spune". Celelalte părţi erau : τὰ δρώμενα – „ceremonia" şi τὰ ὁρώμενα – „obiectul de cult şi reprezentarea".

71 Cultul focului are la bază sentimentul de adorare a puterii mistuitoare şi curăţitoare pe care o are acest element al naturii. În primele timpuri ale istoriei omenirii, oamenii adorau şi zeificau focul.

72 Adică la Delphi.

72 bis Lampa sfîntă, la greci, era flacăra care ardea necontenit în cinstea zeiţei Pythoi, la Delphi.

73 E vorba despre războiul al doilea medic, cînd Atena a fost incendiată din ordinul lui Xerxes (480 î.e.n.).

74 Aristion, filozoful, a pus mîna pe putere la Atena, în momentul cînd Mithridates, regele Pontului, a dat ordinul de masacrare a 80 000 de cetăţeni romani şi italici, care se aflau în Asia Mică. Această faptă a constituit cauza războiului dus de Sylla împotriva regelui Pontului. Războiul a durat între anii 88 şi 83 î.e.n.

75 Plutarh se referă la războiul dintre Caesar şi Pompeius, acesta fiind învins la Pharsalus în anul 48 î.e.n.

76 Sînt figuri create de legendele romane.

77 E vorba despre Servius Tullius, regele Romei, căruia i se atribuie faimoasa împărţire a cetăţenilor romani în clase censitare.

78 *Jus trium liberorum* – dreptul celor trei copii, adică privilegii materiale acordate femeilor şi bărbaţilor care aveau trei copii, pentru a se încuraja natalitatea. Mai tîrziu, acest drept a fost acordat şi unor bărbaţi necăsătoriţi.

79 Litiera sau lectica era un fel de pat purtat de doi pînă la opt sclavi. În epoca republicană, se ajunsese la un mare lux al lecticelor. Aci Plutarh atribuie epocii lui Numa, cînd este puţin probabil că s-a întrebuinţat litiera, practici care au apărut mult mai tîrziu.

80 Poarta Collina era pe Quirinal, pe calea numită *Alta semita* (Calea înaltă).

81 Termenul latin este *tumulus* – ridicătură de pămînt (naturală) sau obţinută prin îngrămădire de pămînt sau alte materiale.

82 Pithagoreicii, între altele, căutau să dea interpretare filozofică miturilor.

83 Libitina, veche zeitate romană, a cărei origine este necunoscută. Se pare că la început a fost o divinitate a agriculturii. Mai tîrziu a ajuns să fie cinstită ca zeitate a înmormîntării. Începînd cu domnia lui Servius Tullius, ea avea la Roma un templu, unde, la fiecare înmormîntare, trebuia depusă cîte o monedă. În epoca romană clasică, numele Libitina a ajuns sinonim cu înmormîntare.

84 Persephona = Proserpina, fiica zeiţei Demetra-Ceres, răpită de Pluto, zeul Infernului.

85 Zeiţa Afrodita primeşte aci atribute contrarii : din zeiţă a dragostei, a creaţiei, a forţei creatoare, a naturii, ea devine zeiţă a morţii. La început, Afrodita a fost zeiţa dragostei libere, apoi, între altele, la Sicyon, în Grecia antică, a fost adorată ca protectoare a femeilor căsătorite.

86 Salii era un colegiu de preoți care practicau cultul lui Marte. Erau două colegii, unul pe Palatin și altul pe Quirinal. Fiecare avea cîte 12 membri, care trebuiau, la început, să fie aleși numai dintre patricieni, apoi alegerea se făcea prin cooptare și dintre plebei. În timpul imperiului, împăratul numea pe preoții salii. Alegerea era pe viață.

87 Feţialii – colegiu de 20 preoți, șefii diplomației romane. În caz de conflict între Roma și altă cetate, ei trebuiau să chibzuiască asupra chipului cum se putea ajunge la o dezlegare. Ei declarau războiul după anumite formule și într-un anumit răstimp. Ei consfințeau tratatele de pace, prin anumite ceremonii. Ei erau păzitorii drepturilor între cetăți : *ius fetiale*. Deci feţialii constituiau un colegiu sacerdotal, cu atribuții politice, specific roman.

87 bis Este vorba de năvălirea gallilor în anul 390 sau 387 î.e.n.

88 Clusium, cetate în Etruria. A se vedea la *Viața* lui Camillus, cap. XVII și nota 53.

89 Fabius Ambustus, personaj legendar.

90 Veturius Mamurius – este un personaj legendar.

91 Samothrace, insulă la nord de Lemnos, celebră în antichitate prin misterele sale.

92 Mantineea, cetate în Arcadia, ținut în Peloponeș.

93 Salios este un personaj mitic, al cărui nume derivă din verbul *salio* – sar.

94 Ankylia, pe latinește *ancilia* (singular *ancile*) ; ἄγκυλος – „îndoit". „curbat".

95 Pelta, scut rotund, de unde și cuvîntul peltastai, „ostași înarmați cu acest scut".

96 Iuba, vezi mai înainte, nota 52.

97 Dioscuri erau numiți Castor și Pollux.

98 *Anaces*, de la ἄναξ = „șef", „conducător".

99 Pirrihiu, dans războinic, de origine dorianâ, care se execută repede, în cîntecul flautului. Dansatorii purtau arme și, prin mișcările lor, imitau atacul și apărarea.

100 Încă un exemplu de a explica numele unui personaj legendar prin sensul unei datini.

101 Regia – vezi la *Viața* lui Romulus, nota 122.

102 Este vorba despre colina Quirinal, situată la nord-est de Capitoliu.

103 Nu știm exact despre ce așezare este vorba. Poate la ospățul care urma sacrificiului.

104–5 Roțile egiptene erau obiecte de ritual.

106 Picus, zeitate romană a ogoarelor. La început era adorat sub formă de pasăre, în care se credea că este conceput zeul Marte, care uneori este numit Martius Picus. Vergilius face din Picus fiul lui Saturnus.

107 Faunus, zeitate romană, protectoare a turmelor. Avea și darul profeției. Locuia prin munți, păduri, cîmpii. În epoca republicană i s-a ridicat un altar denumit Lupercal, pe colina Palatin.

108 Satyrii erau figuri mitologice, jumătate om, jumătate țapi și însoțeau pe Dionysos.

109 Panii erau divinități ale pădurilor și cîmpiilor și ale turmelor, fiind socotiți fiii zeului Pan, adorat mai ales în Arcadia.

110 Dactylii erau, după mitologia greacă, paznicii lui Zeus, cînd s-a născut. Se dădea ca reședință a lor uneori Ida, din Creta, alteori Frygia și se socotea numărul lor cînd 5, cînd 10, cînd 100. Li se atribuia inventarea focului, descoperirea fierului etc.

111 *Mainisi* este dativul plural instrumental de la μαινίς, μαινίδος, care semnifică un fel de pește de mare.

112 Fides, zeița bunei-credințe la romani. Zeii adorați la început de romani erau niște simple abstracțiuni, puteri *(numina)* care se făceau văzute în fenomenele din natură.

113 Terminus – „sfîrșit", deci zeul sfîrșitului și al hotarelor.

114 *Pagus*, împărțire teritorială, corespunzînd unui sat sau unei comune.

115 Dreptul părinților de a-și vinde copiii – la romani *pater familias* avea dreptul de viață și de moarte asupra copiilor – *jus vitae necisque*.

116 Problema potrivirii anului solar cu anul lunar a fost dificilă și greu rezolvată de diferitele calendare. Greutatea se făcea simțită mai ales cînd era vorba de lunile intercalare.

117 Februarie este pus în legătură cu verbul *februo* – „purific", atestată de Festus, gramatic, care a trăit în secolul al III-lea e.n.

118 Aprilie este derivat aci de la verbul *aperio* – „deschid".

119 Maia, nimfă din Arcadia. Zeus, îndrăgostindu-se de ea, a făcut pe Hermes-Mercur.

120 Iuno, soția lui Jupiter, regina zeilor în mitologia romană, protectoarea căsătoriei.

121 Adjectivul *magnus* are comparativul *maior* – mai mare (plural masculin *maiores* – „mai mari").

122 *Juvenis* – „tînăr", *iuniores* – „cei care sînt mai tineri".

123 Numele era Caius *Julius* Caesar.

124 Pompeius a fost înfrînt de Caesar la Pharsalus în anul 48 î.e.n.

125 Ianus, una dintre cele mai vechi divinități ale Romei, paznicul ușilor. Ianus poartă bățul, cu care îndepărtează pe străini de la ușă, și cheia. Supraveghează intrarea și ieșirea, de aceea are două fețe. Este și zeul începuturilor. De aci numele lunii ianuarie.

126 De observat ce exact se ținea socoteală de închiderea ușilor acestui templu.

127 Să se observe concepția lui Plutarh, care ar fi dorit o împăcare între oameni, pentru consolidarea clasei dominante.

128 Figuri legendare.

129 Piso – L. Calpurnius Piso, consul în 133 î.e.n. A compus o operă istorică intitulată *Annales*, în care, între altele, căuta să explice cum s-au păstrat intacte cărțile lui Numa.

130 Ianiculul – colină situată la vest de Aventin, peste Tibru.

131 Cărțile sfinte – este vorba despre cărțile lui Numa în care erau cuprinse codificări ale ritualului religios.

132 Cyrbele – erau un fel de piramide triunghiulare, axate pe un pivot, pe care erau scrise legile vechilor atenieni.

133 Valerius Antias, analist din sec. I î.e.n. Opera lui se caracteriza prin elocință exagerată și prin predilecția pentru fapte extraordinare, pe care el însuși le amplifica.

134 Să se observe credulitatea lui Plutarh.

135 Praetor – Plutarh întrebuințează termenul de στρατηγός, care însemna și consul și praetor.
136 Să se observe disprețul față de norod, pe care-l ascunde această concepție, atît de mult lăudată de Plutarh.
137 Comitium, a se vedea nota 66 de la *Viața* lui Romulus.
138 Bacchus, este vorba despre zeul Dionysos.
139 Să se observe concepția idealistă pe care o avea Plutarh cu privire la originea legilor.
140 Saturnale – sărbătoare în cinstea zeului Saturnus.
141 Se credea că pe vremea zeului Saturnus oamenii erau egali și fericiți. În această legendă s-a păstrat ceva din amintirile despre comuna primitivă.
142 Plutarh se contrazice, spunînd în acest pasaj că constituția lui Numa era „curat populară și proteguitoare" (evident, la nivelul orînduirii sclavagiste), pentru ca mai jos să menționeze că această constituție „a îngăduit să se înainteze cu bogăția pînă la culme și nu s-a sinchisit (Numa –n.n.) de multa sărăcie care se strecura și se strîngea în cetate".
143 Ares, era socotit în mitologia greacă antică zeul războiului, el întruchipînd forța și virtutea războinică.
144 „Crepida constituției", adică „talpa", „baza" constituției. Crepida era un fel de încălțăminte la romani.
145 Ibycos, poet liric-coral, sec. VI î.e.n. A scris imnuri și encomii, „laude", aduse muritorilor.
146 Phainomeride – „cu pulpele goale".
147 Andromane – „nebune după bărbați".
148 Euripides a excelat în descrierea sufletului femeiesc. I se atribuia chiar un misoginism, ceea ce nu corespunde adevărului.
149 Hiton, un fel de cămașă, care se purta pe dedesubt.
150 După cum se vede, acest obicei al spartanelor făcea vîlvă la Atena.
151 Plutarh are în vedere timpuri trecute, căci pe vremea lui, în aristocrația romană, desfrîul femeilor făcea adevărate ravagii în căsnicie.
152 Gegania, personaj legendar.
153 Pinarius, personaj legendar.
154 E evident că în privința educației ce trebuia dată tineretului, Plutarh are aci în vedere numai pe fiii clasei stăpînilor de sclavi.
155 Plutarh, ca mai toți anticii, credea că dezvoltarea societății ar fi determinată de legile juridice, și nu de condițiile vieții materiale, în primul rînd dezvoltarea forțelor de producție.

SOLON

1 Didymos din Alexandria, supranumit Chalkenteros, gramatic, a trăit în a doua jumătate a secolului I î.e.n.
2 Tablele lui Solon erau de lemn, sprijinite pe niște pivoți, pe care se puteau învîrti.
3 Asclepiades și Philocles – personaje obscure, contemporane cu Didymos.
4 Urmașii lui Codrus, rege legendar în Attica.
5 Heraclides din Pont, filozof peripatetic, a scris, între altele, *Despre pithagoreici, Despre viața lui Homer și Hesiod, Despre Arhilochos*, a mai tratat apoi probleme despre istoria muzicii etc.

6 Peisistratos – vestitul tiran care a instaurat tirania la Atena în anul 56c î.e.n.
7 Se vede că Solon iubea pe Peisistratos. De altfel, așa cum spune Plutarh mai departe, Solon a reglementat iubirea de bărbați.
8 Ξηραλοιφεῖν – „a se unge", „a se freca cu ulei", înseamnă a se unge fără a face baie.
9 Charmos, personaj necunoscut altfel.
10 Fiul Afroditei, Eros, zeu al dragostei, era reprezentat purtînd o tolbă cu săgeți și un arc, cu care rănea pe cei care aveau să rămînă de îndată îndrăgostiți.
11 Akademeia, grădină închinată lui Akademos, erou atenian. Aci își ținea lecțiile filozoful Plato. De aceea, Akademeia a căpătat și sensul de „filozofia lui Plato".
12 La serbările ținute în cinstea zeilor focului, Hephaistos, Prometheus și Athena, aveau loc întreceri la alergare între purtătorii de tăclii – lampadofori – al căror punct de plecare era, după cum spune Plutarh, Akademeia.
13 Asupra lui Hermippos, a se vedea *Studiul introductiv*, p. XXXVIII și urm. Este vrednic de luat aminte cum, după numele lui Hermippos, biograful citează pe „unii", „toți". Nu se știe cine erau acești „unii și „toți" și dacă Plutarh i-a găsit citați la Hermippos sau dacă n-a găsit citat pe Hermippos la vreunul din ei.
14 Citate din versurile lui Solon se găsesc în diferite opere antice grecești. Se presupune că de la Solon au rămas circa 5000 de versuri, în elegii, iambi și epode. Aristoteles citează versuri soloniene în *Constituția atenienilor*.
15 Massalia, colonie greacă în sudul Galliei (Marsilia de astăzi). Protis, personaj legendar, trecea drept întemeietorul acestei cetăți ; de altfel, fiecare dintre cetățile antice își avea – potrivit legendelor – întemeietorul său.
16 Rhonul se numea în antichitate Rhodanus.
17 Thales din Milet (624–547 î.e.n.), celebrul filozof materialist ionian care credea că elementul primordial din care s-au născut celelalte lucruri a fost apa. El este întemeietorul școlii materialiste ioniene, reprezentant al materialismului spontan.
18 Hippocrates matematicianul, spre deosebire de Hippocrates din Cos, celebrul medic din antichitate.
19 De notat energia reținută cu care-și exprimă Solon convingerea în trăinicia faptelor virtuoase.
20 Referitor la versurile lui Solon, a se vedea mai sus, nota 14.
21 Cei șapte înțelepți erau : Thales, Pittacos, Bias, Solon, și alți trei ale căror nume diferă în legende.
22 Periandros, tiran în Corint (627–585 î.e.n.), unul dintre cei mai renumiți tirani ai Greciei. El a înfăptuit înlocuirea triburilor gentilice prin triburi teritoriale, întemeiere de noi colonii, înlocuirea vechiului sistem monetar, sporirea vaselor de comerț, construcții de drumuri. Periandros a încurajat științele și artele. Pe vremea lui, Corintul a ajuns la o prosperitate și strălucire deosebite.

23 Cos, insulă în arhipelagul Sporadelor situat la nord-vest de arhipelagul Rhodos.
24 Elena, soția lui Menelaos, răpită de Paris, fiul lui Priam.
25 Se credea că, după căderea Troiei, Elena s-a întors acasă cu soțul ei Menelaos.
26 Mitylene, oraș grecesc în insula Lesbos, vestit în antichitate.
27 Milet, oraș situat pe coasta de vest a Asiei Mici, la nord-est de Cos.
28 Bias, unul dintre cei șapte înțelepți celebri în antichitate.
29 Apollo Ismeneus = Apollo, socotit zeul fluviului Ismenios din Beoția.
30 Theofrastos, a se vedea nota 96, la *Viața* lui Lycurg.
31 Priene, oraș antic grec în Ionia, în Asia Mică.
32 Cresus, rege al Lydiei în Asia Mică (a domnit aproximativ între anii 560–546 i.e.n.).
33 Bathycles, meșter celebru în antichitate.
34 Anaharsis, scit care se trăgea dintr-o familie de regi.
35 În antichitate, în primele timpuri nu existau case pentru oaspeți. Cel care călătorea într-o cetate străină trebuia să-și facă legături de ospeție, adică să se împrietenească cu o familie la care să poată locui în timpul șederii sale în acea cetate. La rîndul său, oaspetele devenea gazdă, cînd fosta gazdă se ducea în cetatea fostului oaspete. În *Odisseea*, I, 18 ; VII, 313 se vede cum legăturile de ospitalitate se încheiau făcîndu-se anumite practici religioase, sub protecția lui Zeus Xenios – „Zeus ospitalierul". Legăturile de ospitalitate se transmiteau din tată în fiu.
36 Pataicos, scriitor obscur.
37 Esop, celebrul fabulist antic, despre care se spune că era sclav frigian, contemporan cu Cresus.
38 Locuitorii orașului-cetate Megara, situat în istmul Corintului.
39 Salamina, insulă la vestul Atticii, celebră prin bătălia ce s-a dat lîngă țărmul ei, între greci și perși la 480 î.e.n.
40 În agora era o piatră pe care se urca crainicul cînd vestea ceva în adunarea poporului – ecclesia.
41 Textul este corupt aci.
42 Colias, promontoriu în Attica, la sud de Phaleron.
43 Demetra, zeița cerealelor și a roadelor pămîntului, protectoarea plugarilor și, în general, a agriculturii. Demetra avea o dumbravă sfîntă la Eleusis. De altfel, cînd se spunea în antichitate „dumbrava sfîntă a Demetrei" se înțelegea localitatea Eleusis.
44 Asopias, regiune la revărsarea riului Asopos în mare.
45 Eroi ai locului.
46 Triacontera – corabie cu 30 de vîslași.
47 Textul este corupt aci. Skiradion este un promontoriu în Attica, în fața Salaminei.
48 Enyaliòs – înseamnă „războinicul", epitet al zeului Ares.
49 Aiax, fiul lui Telamon, din Salamina, care se mai numește de aceea și insula lui Aiax. A luptat la Troia.
50 Brauron, localitate în Attica, în Mesogaia, unde se celebrau serbări în cinstea zeiței Artemis, care se mai numea și Brauronia.
51 Melite, dem în Attica, aparținînd tribului Cecropis.

52 Hereas din Megara, istoric obscur.
53 Este vorba despre zeul Apollo.
54 Kyrraii erau locuitorii orașului Kyrra, în Focida.
55 Amfictionii erau deputați ai orașelor-cetate grecești care se reuneau într-o adunare politică și religioasă la Delphi, primăvara, iar toamna la Athela, aproape de Thermopyle, avînd drept sarcină să vegheze asupra intereselor comune ale cetăților pe care le reprezentau.
56 Învingătorii la jocurile pythice.
57 Euanthes din Samos, autor obscur.
58 Eshines, orator și om politic la Atena, în sec. IV î.e.n. rivalul lui Demosthenes.
59 *Însemnările Delphilor* – la templul lui Apollo de la Delphi se țineau anumite însemnări cu caracter religios și politic.
60 Membrul unei familii cu vază din Atena.
61 Kylon, ginerele lui Theagenes, tiranul Megarei, a încercat să dea o lovitură de stat, spre a pune mîna pe putere la Atena pe la 640 i.e.n. Kylon și partizanii săi au izbutit să pună mîna pe Acropole, dar eupatrizii au asediat-o. Kylon a fugit, iar partizanii săi s-au refugiat lîngă altarul zeiței Athena. Promițîndu-li-se că vor fi lăsați liberi dacă vor părăsi templul, ei au dat ascultare acestei promisiuni, dar au fost asasinați la ieșirea din templu lîngă altarul Eumenidelor. Ucigașii au fost membrii familiei Alcmeonizilor, asupra cărcia de atunci s-a socotit că apasă blestemul vărsării de sînge lîngă altarul zeiței. Acesta este „blestemul lui Kylon".
62 Megacles, personaj devenit cunoscut prin legătura cu acest eveniment.
63 Din acest pasaj reiese deci că Megacles a dus tratativele de părăsire a templului de către partizanii lui Kylon.
64 E vorba de zeița Palas-Athena, protectoarea Atenei.
65 Αἱ σεμναὶ Θεαὶ „augustele zeițe" erau Demeter și fiica sa Core.
66 La intrare, pe treptele porticului, sau înaintea unui templu, se afla, de obicei, altarul pe care se aduceau jertfe.
67 Personaj cunoscut numai astfel.
68 Nisaia, port în Megarida.
69 Personaj celebru prin înțelepciunea și iscusința sa în materie religioasă.
70 Tînăr curet – cureții erau preoți ai lui Zeus.
71 Port al Atenei, în care era adorată zeița Artemis, care a primit numele de Mounyhia.
72 Măslinul sfînt – măslinul care a răsărit la porunca zeiței Athena, cînd s-a luat la întrecere cu Poseidon.
73 Diacrienii locuiau regiunea muntoasă a Atticii, erau cei mai radicali în aspirațiile lor (a se vedea și *Notița istorică*, pp. 185–186).
74 Pedienii locuiau cîmpia ; erau mari proprietari de pămînt, urmașii genosurilor, eupatrizii. Ei se opuneau oricăror înnoiri politice și sociale.
75 Paralienii locuiau țărmul mării. Armatori de vase, meșteșugari, corăbieri, negustori, în politică ei țineau calea de mijloc între diacrieni și pedieni.
76 Phanias din Lesbos, filozof și istoric, a trăit pe la 300 î. e. n. Era mare amator de senzațional.
77 Nume cunoscut numai în acest fel.

78 Nomotet, adică legiuitor. Nomoteții, la Atena, erau o comisie alcătuită din 501, 1.001 sau 1.501 membri, însărcinați să revizuiască legile la Atena.
79 Pittacos, unul dintre cei șapte înțelepți renumiți în antichitate.
80 Phocos, nume necunoscut altfel.
81 Nu se știe cine a făcut aceste versuri.
82 Seisahtheia (a se vedea *Notița istorică*, pp. 190–191.
83 Androtion, istoric, a trăit probabil pe vremea lui Demosthenes.
84 Mina, vezi nota 85 de la *Viața* lui Lycurg.
85 Drahma, vezi nota 85 de la *Viața* lui Lycurg.
86 Talantul, monedă teoretică, valorînd 6 mii de drahme sau 60 de mine.
87 Polyzelos din Rhodos, autor obscur.
88 Hreocopizii, adică tăietori de datorii.
89 Dracon (a se vedea *Notița istorică*, pp. 189–190.
90 Demades, orator atenian, adversar al lui Demosthenes.
91 Μέλαν, – „negru", era numele cernelii în greceşte.
92 Pentacosiomedimni – v. *Notița istorică*, p. 191.
93 Adică de lipsa de putere politică.
94 Areopagul era o colină la vest de Acropole. Aci își avea sediul sfatul foștilor arhonți, care judeca procesele penale, mai ales uciderile. Prin areopag s-a înțeles apoi chiar acest sfat, care, compus din eupatrizi, a exercitat, pînă la Solon, un control asupra arhonților.
95 Adică de sfatul oamenilor reprezentanți ai triburilor. A se vedea *Notița istorică*, pp. 191–192.
96 Efeții erau numele membrilor a trei curți de judecată, care își aveau sediile la Palladion, la Delphinion și la Phreathys, trei puncte din orașul Atena. Palladionul era un loc la altarul zeiței Pallas-Athena, Delphionul – în apropiere de templul lui Apollo Delphinianul, iar Phreathys – de coasta maritimă, lîngă portul Pireu.
97 Aici prin basileu se înțelege cel de-al doilea dintre cei nouă arhonți la Atena, așa-zisul arhonte-rege.
98 Pritaneu, edificiu public, în cetățile elene, în care erau hrăniți oaspeții publici și anumiți slujbași ai statului.
99 Areopagiții, efeții, pritanii, v. *Notița istorică*, pp. 188–191.
100 Adică tînăra căsătorită, moștenitoare a unei mari averi.
101 „Iar în celelalte căsătorii...", adică în care vîrsta soților era normală.
102 Este vorba despre tiranul Syracusei.
103 Filoctetes, tovarăș de arme al lui Heracles. Sofocles a scris o tragedie cu același nume, în care îl prezintă pe Filoctetes părăsit de greci în insula Lemnos și convins apoi să meargă la Troia, prin intervenția lui Heracles.
104 Himation, manta femeiască.
105 Obolul cîntărea 0,57 grame. Era o monedă de argint care valora a șasea parte din drahmă.
106 Cotul avea o lungime de 444 de milimetri.
107 Lampă – în antichitate lămpile ardeau cu substanțe uleioase sau rășinoase.
108 „Legile noastre" – adică în legile Cheroneei, de unde era Plutarh.
109 Gynaiconom – supraveghetor al moravurilor și ținutei femeilor la Atena.
110 Este adevărat că spartanii constituiau o minoritate față de hiloți și de perieci.

111 Hetairă, femeie de moravuri libere.
112 În scopuri urîte, imorale, se înțelege, întrucît ele erau cetățene cu drepturi depline.
113 A se vedea nota 85 de la *Viața* lui Lycurg.
114 A se vedea mai sus, nota 92.
115 Demetrios din Phaleron, a se vedea nota 160 de la *Viața* lui Lycurg.
116 Personaj mitic, străbunul ionienilor.
117 Hopliți, adică soldați înarmați cu lance și scut.
118 În greceşte termenul este Ἐργάδεις Este vorba despre Ἀργαδεῖς urmașii lui Ἀργάδης Argathes fiu al lui Ion. Ἀργαδεῖς era și numele unei phyle în Attica.
119 Geleonți – „plugari". Unul din triburile ioniene primitive se numea Geleontes – Γελέοντες.
120 Aigicorei, numele unuia dintre cele patru triburi attice primitive. Aigicorei = „căprari".
121 Un „hippic" – hippicul era o măsură de lungime, de patru stadii.
122 Stadiu – adică 178 m.
123 O ὄργυια avea șase picioare, deci o orgyia avea 1,75 m.
124 Un χοῦς (hous) avea 12 cotili, adică un hous avea 3,24 litri.
125 Un picior avea 29,10 centimetri.
126 Sicofanții, la început, erau denunțătorii acelora care vindeau clandestin smochine, apoi cuvîntul a denumit pe orice fel de denunțător și mai ales pe calomniator.
127 Cotul – a se vedea mai sus, nota 106.
128 Verbul παρασιτέω este compus din παρά – „pe lîngă" și σιτέω – „a hrăni", și înseamnă : „a mînca la cineva", „a mînca în comun" (în special în pritaneu), apoi : „a mînca la masa altuia", „a fi părăsit".
129 *Kyrbele* erau un fel de piramide triunghiulare care se învîrteau pe un pivot și pe ale căror fețe laterale erau scrise legile lui Solon.
130 Comicul Cratinos a fost contemporan cu Aristofan.
131 *Axones*, tabele de lemn, care se învîrteau pe un pivot și pe care erau scrise legile lui Solon.
132 Thesmoteți – se numeau cei șase arhonți (după arhonții eponim, polemarh și basileu) care aveau sarcina de a păzi legislația și, în general, de a organiza justiția. Primii trei arhonți erau : arhontele-eponim, care dădea numele anului și punea în ordine calendarul ; basileul sau arhontele-rege, care prezida areopagul și toate sacrificiile lăsate de strămoși ; polemarhul, care avea sarcina organizării armatei și avea sub jurisdicția sa pe meteci.
133 Piatra pe care se urca crainicul cînd vestea ceva adunării.
134 De observat cît de bine îl cunoștea Plutarh pe Homer.
135 Naucraria – profesiunea de a conduce o corabie și, îndeobște, de a se ocupa cu navigația.
136 Nilul se revărsa în mare prin mai multe guri. La a doua gură, pornind dinspre vest, se afla orașul Canobus, care în greceşte se numea Κάνωβος. Țărmul canobic este țărmul din jurul orașului Kanobus.
137 Heliopolis – oraș antic în Egiptul de jos situat în dreapta Nilului, spre deltă.
138 Sais – oraș antic în Egiptul de jos, în delta Nilului.

139 Atlantida era o insulă faimoasă situată de imaginaţia creatorilor legendei dincolo de coloanele lui Hercules.
140 Este vorba despre Zeiţa Afrodita, adorată în Cipru.
141 Cresus, rege al Lydiei (aproximativ 560–546) î.e.n. renumit prin bogăţiile sale.
142 „Aşa-zise canoane cronologice" – date stabilite pe baza informaţiilor furnizate de tradiţie sau legendă.
143 Sardes, capitala Lydiei.
144 Hera era soţia lui Zeus şi ocrotitoarea căsniciilor.
145 Adică divinitatea în general.
146 Nu se ştie nimic precis despre persoana şi viaţa vestitului fabulist antic Esop. Aci este pus în legătură cu Solon.
147 Thespis din Icaria (dem ce ocupa teritoriul din apropiere de Isthm), s-a născut pe la 580 î. e. n. Poet de ditirambi, se crede că el a introdus un actor în corul tragic, care intona ditirambul. Acest actor, la început, era un recitator care angaja dialoguri cu corifeul (conducătorul) ; prin introducerea acestui recitator, care a deschis drum posibilităţii de a construi o acţiune dramatică, Thespis este socotit părintele tragediei.
148 Personaj necunoscut altfel.
149 Cel care era stăpîn pe Acropole era stăpîn pe Atena.
150 Atlas, zeu care, în concepţiile grecilor antici, susţinea coloanele cerului. Atlantida – insula lui Atlas, dincolo de coloanele lui Hercules (Gibraltarul de azi). Plato vorbeşte despre aceasta în dialogul *Timaios,* 24 a.
151 „Şi care-i revenea prin înrudire"... Plutarh face o asemănare între povestea fabuloasei Atlantide şi ideile pe care le dezvoltă filozoful Plato în dialogul respectiv.
152 Phanias din Eresos, oraş în insula Lesbos. De obicei i se spune Phanias din Lesbos (vezi mai sus, nota 76).

POPLICOLA

1 Ginta Valeria a dat Romei un şir întreg de oameni politici. Acest Valerius, la care se referă Plutarh, se pierde în negura legendei.
2 Vezi *Viaţa* lui Romulus, cap. XIX şi urm.
3 Prin δημοκρατία – „democraţie" Plutarh înţelege aici puterea poporului constituit din cetăţeni romani, membri ai ginţilor. De la alungarea regilor, plebeii au dus lupte înverşunate cu patricienii pentru dobîndirea deplinătăţii drepturilor politice şi civile, de care se bucurau membrii ginţilor patriciene. Sclavii, nu trebuie uitat, n-aveau nici un drept.
4 Lucius Iunius Brutus, membru legendar al familiei plebeiene Iunia, care n-a ajuns la onoruri decît în secolul al IV-lea î. e. n.
5 Συνατηγός a fost temenul prin care grecii au denumit pe consuli şi pe praetori. Στρατηγός ὕπατος înseamnă consul. Consulul s-a numit la început praetor (*prae* + *ire* – „a merge înaintea cuiva", „a conduce").
6 Acest Collatinus Tarquinius era înrudit cu regii Tarquinii.
7 Desigur că, alungat de pe tron, Tarquinius Superbus uneltea, în afară de Roma unde se refugiase, împotriva duşmanilor săi.
8 Tarquinius Collatinus a fost ales consul împreună cu Lucius Iunius Brutus.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ "CAROL I" IAŞI

9 Tarquinii erau de origine etruscă, şi de aceea se refugiaseră la Veii.
10 Este vorba de adversarii săi politici.
11 Adunarea poporului trebuia să ia cunoştinţă şi să decidă asupra celor expuse de solie.
12 În greceşte οἰκία care redă cuvîntul latinesc *familia.*
13 A se vedea Titus Livius, cartea II, cap. I–V, vol. I, Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1959.
14 A se vedea *Viaţa* lui Solon, nota 35 în legătură cu ospeţia.
15 Casa Regelui, este vorba despre *domus Regia,* numită şi Regia, mai tîrziu a devenit reşedinţa marelui pontifice. Aici erau găzduite soliile.
16 Problema originii clienţilor a dat naştere la multe controverse. Clienţii erau străini veniţi la Roma, unde se puneau sub protecţia unui *patronus,* cu care, sub prestare de jurămînt, încheiau anumite învoieli de clientelă ; în virtutea acestor învoieli, clientul era dator să-l sprijine pe patron, în special cu bani, iar patronul să-i acorde clientului asistenţă în faţa justiţiei.
17 Lictorii însoţeau pe magistraţii care aveau *imperium.* Lictorii purtau, fiecare, o secure într-un mănunchi de nuiele, numite *fascis,* care simbolizau dreptul de viaţă şi de moarte pe care-l aveau, în afara oraşului, magistraţii învestiţi cu *imperium.* Înăuntrul oraşului, lictorii purtau fascele fără secure.
18 Un sclav eliberat şi care devenea cetăţean se numea libert.
19 Cîmpul lui Marte, situat la vest de Quirinal, între Quirinal, Pincius şi Tibru. *Campus Martius* „Cîmpul lui Marte" era locul pe care se aduna poporul în comiţiile pe centurii, căci după legea promulgată de Poplicola, la un an după instaurarea regimului republican, comiţiile pe centurii trebuiau să aibă loc *extra pomerium* – „dincolo de zid".
20 Μέση δυοῖν γεφυρῶν (νῆσος ἐπ. ά) – Este vorba despre insula Tiberina, de pe Tibru, între Pons Fabricius şi Pons Cestius.
21 Calendele lui Marte, adică 1 martie.
22 *Triumphus* – „triumful" – era cea mai mare onoare care i se acorda unui roman. Era intrarea festivă în Roma, acordată unui comandant – consul, praetor sau dictator – care repurtase o victorie deosebită asupra duşmanilor. În ziua stabilită, triumfătorul intra pe poarta triumfală, unde-l aşteptau senatul şi magistraţii. Cortegiul – compus din lictori, magistraţi şi senatori, muzicanţi, care ducînd prăzile luate de la duşman, imagini ale ţărilor învinse, duşmani în lanţuri etc. – trecea pe lîngă Circus Maximus, pe via Sacra, prin For şi se urca pe Capitoliu, unde triumfătorul aducea rugăciuni de mulţumire lui Iupiter Capitolinus şi depunea în templul lui anumite obiecte capturate.
23 E vorba de consulul Brutus, căzut în luptă.
24 *Laudatio funebris* – „lauda de înmormîntare" – era un discurs prin care se elogiau calităţile şi faptele vrednice de imitat ale defunctului, rostit în For, înainte de arderea corpului defunctului. În timpul rostirii acestui discurs, chipurile de ceară ale străbunilor defunctului erau aşezate pe scaune curule.
25 Anaximenes din Lampsacos, istoric şi rhetor care a trăit pe vremea lui Alexandru cel Mare.
26 „Colina Velia" – de fapt în pasajul de faţă e vorba de poalele colinei Palatinului.

27 Vicapota (de la *vinco* – „învîng" şi *potior* – „pun stăpînire pe" înseamnă zeiţă care dă victoria.
28 Senatul, a se vedea *Notiţa istorică,* p. 237.
29 Apelul la popor, a se vedea *Notiţa istorică,* p. 240.
30 Un oboi era a şasea parte din drahmă (v. nota 105 la *Viaţa* lui Solon).
31 În cele mai vechi timpuri, romanii practicau schimbul în natură sau trocul. Pînă să aibă o monedă, romanii luau drept unitate de măsură boul şi oaia *(pecus).* De la *pecus* a derivat substantivul *pecunia* – bani.
32 *Peculium* are următoarele sensuri : 1. bani, bacşiş dat de stăpîni sclavilor şi economiile realizate de sclavi ; 2. puşculiţa copiilor de oameni liberi ; 3, economiile pe care le făcea un soldat ; 4. donaţiile făcute de un soţ soţiei ; 5. avere, în general ; 6. mic dar.
33 Este vorba despre obligaţia cetăţenilor romani de a suporta ei înşişi cheltuiala pentru procurarea armamentului de luptă. A se vedea *Notiţa istorică,* p. 238 în legătură cu reforma atribuită lui Servius Tullius.
34 *Aerarium* era numele vistieriei statului. În încăperile subterane ale templului lui Saturnus se găseau banii statului. Funcţionarii tezaurului se numeau *quaestores aerarii* şi, sub supravegherea censorilor, se îngrijeau de felul în care se făceau cheltuielile statului.
35 Quaestor – magistrat roman. Quaestura a fost instituită o dată cu consulatul. Erau patru quaestori, începînd din anul 421 î. e. n., cîte doi de fiecare consul. Ei aveau în grijă administrarea banilor. Din anul 241 î. e. n. au fost opt quaestori. Sylla a ridicat numărul lor la 20, iar Caesar la 40, deoarece ei trebuiau să însoţească pe comandanţi şi pe guvernatori în provincie.
36 *Sestertius* valora doi aşi şi jumătate ; 10 aşi valorau 1 denarius.
37 La romani, orfanii, femeile şi minorii tutelaţi, deşi erau sui iuris – adică nu erau în puterea altei persoane–, nu puteau încheia personal acte cu privire la bunurile lor.
38 Etruria, provincie la nord-vest de Roma.
39 Veii, vechi oraş etrusc, la nord de Roma. Făcea parte din confederaţia celor 12 oraşe etrusce.
40 Norocul – *fatum* (în greceşte τύχη), a se vedea sensul termenului *fatum* în Titus Livius. *De la fundarea Romei,* Editura Ştiinţifică, 1959, pp. XXX şi XXXV.
41 Idele lui septembrie erau la 13 septembrie.
42 Metageitnion, μεταγειτνιών, lună greacă, corespunzînd aproximativ perioadei 15 august – 15 septembrie.
43 Este vorba despre războaiele civile dintre Marius, partizanii lui şi Sylla (anii 88–79 î.e.n.).
44 Sylla a fost numit formal dictator printr-o *lex Valeria,* în decembrie 82 î. e. n. Valerius Flaccus, de la care şi-a luat numele această lege, era *princeps senatus* – fruntaş al senatului. În decembrie 82 î. e. n., cînd s-a aflat de moartea lui Carbo, adversarul lui Sylla, senatul a hotărît să se instituie un *interregnum.* Valerius Flaccus a fost ales *interrex* şi el a şi propus legea care-l învestea pe Sylla cu dictatura.
45 Quintus Lutatius Catulus, unul dintre reprezentanţii cei mai intransigenţi ai aristocraţiei senatoriale. Catulus a fost consul în anul 78 î. e. n., cu Aemilius Lepidus. Atît de deosebiţi erau în poziţiile lor politice, încît,

cînd i-a trimis în Etruria să facă faţă unei răscoale, senatul i-a pus să jure că n-o să-şi declare război unul altuia.
46 Libra era o măsură de greutăţi şi monedă (327,45 g). Valora 12 uncii la Roma, adică un *as libralis,* şi făcea un obol şi jumătate în sistemul attic.
47 Pentelicos era numele unui dem în Attica. În muntele Brilessos, care se mai numea şi Pentelicos (situat între Atena şi cîmpia Marathon) se găsea marmură.
48 Porticul era constituit dintr-un acoperiş sprijinit pe colonade. Porticul servea drept loc de plimbare, de discuţie, de reuniuni, loc pentru ascultarea unei lecturi.
49 Epicharmos, v. nota 59 la *Viaţa* lui Numa.
50 Midas, fiul lui Gordius, rege legendar în Frigia din Asia Mică.
51 Sigliuria, oraş în Etruria.
52 Pons Sublicius – pod peste Tibru, care a fost încheiat cu cuie de lemn.
53 *Cocles* înseamnă în latineşte : „cel care are un singur ochi", de celălalt fiind infirm.
54 Templul lui Vulcanus, a se deosebi de Vulcanal, un spaţiu pe care se găsea statuia lui Vulcan.
55 Via Sacra trecea printre colinele Esquilin şi Palatin şi dădea în For.
56 Este vorba despre decorul organizat la reprezentările de comedii la Atena, după indicaţiile autorilor pieselor jucate.
57 Cărţile sybilline, v. nota 131 de la *Viaţa* lui Numa.
58 Pluto, zeul infernului.
59 Plethra, o suprafaţă de pămînt (în latineşte *iugerum)* lungă de 240 de picioare şi lată de 120 picioare.
60 Anio – rîu în Italia centrală, izvorăşte din munţii Apenini şi se varsă în Tibru.
61 Fidenae, cetate la nord-est de Roma.
62 Asul avea 12 uncii. Un sfert de as avea 4 uncii. La romani un sfert de as se zicea *quadrans.*
63 Mimnermos, celebrul poet liric-elegiac grec. a trăit în secolul al VII-lea î.e.n. ; a cîntat pe frumoasa Nanno. Este printre primii poeţi greci care a cîntat dragostea.
64 Citînd aceste versuri, Plutarh dovedeşte încă o dată aversiunea sa împotriva acordării de largi libertăţi poporului.
65 În fond, aristocraţia ateniană a fost nevoită să primească reformele lui Solon de teama poporului, iar Solon n-a putut evita răscoala care a izbucnit violent după plecarea lui. Afirmaţia lui Plutarh nu corespunde deci întru totul adevărului.

THEMISTOCLES

1 Adică nu moştenea gloria unei familii ilustre, a unui aristocrat.
2 Neocles nu este cunoscut altfel. Se pare că a fost un metec ajuns cetăţean.
3 Cuvîntul δῆμος (demos) avea următoarele sensuri mai de seamă în limba greacă veche : 1. regiune locuită de un popor, ţară ; 2. populaţia care locuieşte o regiune ; 3. popor, în sensul unei ierarhii politice ; 4. totalitatea cetăţenilor liberi, în opoziţie cu sclavii ; 5. stat democratic,

în opoziție cu oligarhia ; 6. (la Atena). canton, subdiviziune a tribului. În timpul lui Herodot erau 100 de demuri în Attica, zece de fiecare trib. Mai tirziu, numărul lor a crescut pînă la 174.

4 Abrotonon, persoană necunoscută altfel decît pe baza textului plutarhian.

5 Tracia, regiune la nordul Mării Egee și al Thessalici.

6 Phanias din Lesbos, v. nota 76 la *Viața* lui Solon.

7 Caria, regiune în sudul Asiei Mici.

8 Neanthes din Cyzic, retor și istoric, a trăit în sec. IV î.e.n.

9 Halicarnassul Cariei, adică orașul cu acest nume situat în Caria.

10 Este vorba despre tinerii care nu erau născuți din tată și din mamă atenieni, sau numai unul din părinți era atenian.

11 Loc, special amenajat, în care-și făceau exercițiile fizice tinerii.

12 Heracles era fiul lui Zeus și al Alcmenei, soția regelui Amphitruo din Theba. Era deci numai pe jumătate zeu. Plautus, comicul latin, a scris piesa *Amphitruo*, în care se arată, în spirit comic, peripețiile legate de întîlnirea lui Jupiter cu Alcmena, pe cînd Amphitruo era plecat în război.

13 Lycomizii, veche familie sacerdotală în Attica. Despre un Lycomedes, fiul lui Creon, se povestește în *Iliada XII, 354*. Un Lycomedes apare aci, la cap. XV.

14 Phlycis era un dem în Attica, făcînd parte din tribul Cecropis.

15 „Focul pus de perși", cînd perșii au invadat Attica, în anul 480 î. e. n.

16 Simonides, a se vedea nota 66 la *Viața* lui Theseus.

17 Adică le disprețuia, bazîndu-se pe propriile sale forțe.

18 Lyra, λύρα – instrument muzical, la început cu 4, apoi cu 7 coarde.

19 Chitara, ψαλτήριον = instrument muzical cu coarde, un fel de harpă.

20 Stesimbrotos din Thasos, sofist, care dădea lecții de morală, exemplificate cu pasaje din Homer. Era însă, spre deosebire de ceilalți, un adversar hotărît al retoricii. Adversar al democrației, idealul său în politică îl socotea întrupat de Kimon. El a scris pamflete împotriva lui Themistocles. Thucydides al lui Melessias, Pericles.

21 Anaxagoras, (cca 500–428 î. e. n.) filozof, contemporan și prieten cu Pericles. Originar din Clazomenai, a venit la Atena. Anaxagoras socotea că la originea lucrurilor sînt elemente infinite ca număr, nespus de mici, care la început se mișcau într-un fel de haos. Un principiu de viață numit de el νοῦς = „spirit", „inteligență", le-a organizat și a creat diversitatea lucrurilor lumii. La el apare pentru prima oară inteligența ca factor activ. Anaxagoras a fost un materialist inconsecvent, ideolog al democrației sclavagiste.

22 Fizica în antichitate însemna ceea ce se numește astăzi cosmologia.

23 Melissos, filosof eleat, a continuat împreună cu Parmenides școala din Elea. Adepții filozofiei eleate susțineau că *ființa* este una : nenăscută, eternă, veșnic în nemișcare.

24 Samos, insulă, situată în fața litoralului Asiei Mici, la sud de Milet.

25 A se vedea la *Viața* lui Pericles, cap. VI și XXVI–XXVII.

26 Mnesiphilos era renumit pentru înțelepciunea lui practică.

27 Phrearrioi, dem în Attica.

28 Φυσικός sau φυσιολόγος = filozof care se ocupa cu studiul naturii, în general, nu numai cu o parte a naturii.

29 Σοφία a avut o interesantă semantică. La Homer, înseamnă dibăcie manuală, atribuită mai ales lui Hefaistos și Athenei. Apoi dibăcie, îndeminare la strunirea lyrei. Începînd din sec. V î. e. n., σοφία însemna orice știință în general, în orice domeniu. La filozofi, σοφία a însemnat știința legilor celor mai generale ale lucrurilor și cauzelor, adică filozofia. La Herodot și Theognis a însemnat știința vieții practice. Plutarh opune sensului curent pe vremea lui, acela de „filozofie", sensul de „îndeminare în practica vieții".

30 Sofiștii erau filozofii greci antici, dascălii de „înțelepciune" din sec. V î.e.n. Ei nu constituiau o școală unitară. Caracteristicile comune erau : înlocuirea religiei cu explicarea rațională a lumii, înțelegerea materialistă a naturii, simpatia pentru democrația sclavagistă. Ei au acordat atenție indeosebi problemelor cunoașterii. În teoria cunoașterii, unii – Protagoras – afirmau că izvorul sigur al cunoașterii îl consideră senzațiile, iar alții – Gorgios – au ajuns la concluzii sceptice.

31 Plutarh, deși cu oarecare ezitare, ia atitudine împotriva unei versiuni care nu se potrivește cu înaltele calități ale lui Themistocles, asupra cărora biograful stăruie cu multă căldură.

32 Aristides, fiul lui Lysimahos, apăra interesele marilor proprietari de pămînt. Calm, cu un ascuțit simț al dreptății, el s-a asociat politicii maritime duse de Themistocles, cînd și-a dat seama cît este de avantajoasă. La început însă a fost dușmanul înverșunat al lui Themistocles.

33 Keos – insulă făcînd parte din arhipelagul Cycladelor.

34 Ariston, filozof – se vede cum unii filozofi se ocupau în operele lor și de viața și activitatea unor oameni politici.

35 Palestră, loc unde tinerii se exercitau pentru diferite întreceri sportive ; școală.

36 Laurion, munte în sudul Atticii, aproape de capul Sunion.

37 Plutarh întrebuințează expresia παρελθὼν εἰς τὸνδῆμον „prezentîndu-se în fața poporului", adică în adunarea poporului.

38 Egina, insulă la sud de Salamina.

39 Eginеții, locuitorii insulei Egina.

40 Darius, rege al perșilor. A se vedea la *Notița istorică*, pp. 274–276.

41 Xerxes, rege al perșilor, care a pornit expediția de pedepsire a grecilor, pentru înfrîngerea suferită de perși la Marathon, în anul 490 î. e. n.

42 Hoplîții constituiau armata de uscat ateniană. Hoplîții erau pedestrași greu înarmați. Armele lor erau : lancea lungă și scutul mare.

43 „În gîlceviri mai filosoficești" – aci Plutarh neputînd să-și spună părerea, renunță și lasă în seama altora clarificarea.

44 Xerxes venise în Grecia continentală cu scopul de a zdrobi pe greci în luptă și de a-i supune așa cum erau ceilalți greci din Asia Mică. Acum, după înfrîngerea de la Salamina, el renunțase la această idee.

45 Era, firește, un raționament corect, dat fiind că, față de condițiile economice ale vremii sale, Themistocles nu moștenise o prea mare avere.

46 Personaj necunoscut altfel.

47 Chitarist celebru pe vremea aceea. Hermiona era port în partea de sud a Argolidei.

48 Kimon, fiul lui Miltiades cel Tînăr, adversarul lui Themistocles.

49 Choregi erau numiți cetățenii atenieni avuți care suportau cheltuielile necesare echipării unui cor, la reprezentarea unei tragedii.

50 „Întrecerile de tragedii", sau concursurile de tragedii, care se ţineau la marile serbări în cinstea zeului Dionysos.
51 Era formula care se întrebuinţa în didascalii (cataloage ale pieselor de teatru) în care se dădeau : numele autorului, numele choregului, numele arhontelui eponim al anului în care a avut loc reprezentaţia etc.
52 Simonides din Keos, născut pe la 556 î. e. n., în mica insulă Keos, a trăit la Atena pe vremea lui Hipparhos, fiul lui Peisistratos, apoi în Thessalia, la curtea Aleuazilor şi, în timpul primului război medic, iarăşi la Atena, unde a compus o elegie în cinstea morţilor de la Marathon. În timpul celui de-al doilea război medic a compus versuri în cinstea marilor personalităţi care luptau pentru libertatea Greciei. A călătorit în Sicilia, unde a fost primit de tiranul Hieron din Syracusa. A murit la Syracusa. A compus epigrame, elegii şi versuri de diferite specii ale lirismului choral.
53 Probabil că, în vreo bucată literară în versuri, Simonides a atacat pe corintieni.
54 Personaj necunoscut altfel.
55 „A cere pământ şi apă" înseamnă a cere, în fond, supunerea politică şi militară.
56 Tempe, vale în Thessalia, între munţii Olymp şi Ossa, renumită pentru clima răcoroasă şi vegetaţia sa bogată.
57 Artemision se numea colţul de nord-est al insulei Eubeea.
58 Eurybiades era spartan, ca şi Leonidas, care a luptat la Thermopyle.
59 Aphetai, promontoriu al Thessaliei, în sudul golfului Pagassai.
60 Insula Scyathos se găsea la nord de insula Eubeea.
61 E vorba de Xerxes, regele Persiei.
62 Herodot, cartea VIII, cap. V şi urm.
63 Renumit numai prin slujba pe care a îndeplinit-o atunci.
64 „Corabia sfîntă" – era corabia cu care se duceau atenienii în procesiune la templul lui Apollo din insula Delos.
65 Între Aphetai şi Artemision.
66 Oraş antic în nordul insulei Eubeea.
67 Ţinutul Doridei se afla la nord-vest de acela al Focidei.
68 Focida, regiune la nord-vest de Beoţia, în centrul Greciei.
69 În privinţa aliaţilor Atenei, vezi *Notiţa istorică*, p. 280.
70 În text este μηχανὴν ἄρας prin care Plutarh înţelege subterfugiile la care a recurs Themistocles, în aceste clipe grele, ca să convingă poporul să se îmbarce pe corăbii, părăsind Atena.
71 Se spunea că un şarpe îşi avea lăcaşul sub statuia zeiţei Athena.
72 „Zidul de lemn" – expresia prin care se credea că oracolul a desemnat corăbiile.
73 Zeul, e vorba de zeul Apollo.
74 Troizena, oraş în Argolida. O linie puţin înclinată spre est, pornind din Atena spre sud, ar fi atins Egina, Methana, Troizena.
75 Personaj necunoscut altfel.
76 Adică membrii areopagului (a se vedea *Notiţa istorică la Viaţa* lui Solon.
77 „Opt drahme pentru fiecare ostaş" – banii erau daţi pentru întreţinerea ostaşilor de pe corăbii.
78 Cleidemos, autorul unei *Atthis (Istorie a Atticii)*.

79 Gorgona, monstru al cărui păr era făcut din şerpi încolăciţi, iar privirea Gorgonei era înfiorătoare. Se cunoşteau trei Gorgone : Euryale, Stheino, Medusa, care era Gorgona prin excelenţă. Zeiţa Pallas-Athena era numită adesea Gorgona „cu ochii înfiorători". Pe statuia zeiţei Athena era sculptat adesea chipul Gorgonei, chipul Meduzei.
80 Cunoscut mai ales în acest fel.
81 Eretrian, locuitor al Eretriei, oraş în Eubeea.
82 „Aveţi spadă, dar n-aveţi inimă" – adică : aveţi arme, dar n-aveţi curaj.
83 Tenos, insulă care se află la sud-est de Andros. Andros se află la sud-est de insula Eubeea.
84 Phanodemos a trăit în secolul IV î. e. n. şi a scris o *Atthis (Istorie a Atticii)*.
85 Aristodoros, nu se ştie dacă Plutarh l-a citit sau citat din alte surse.
86 Kerata, „coarne" ţărmul de nord-vest al golfului Eleusia, la nord-vest de Salamina.
87 „Trirema de comandă", adică nava pe care se afla comandantul.
88 Dionysos era zeul vinului, simbolul forţelor creatoare ale naturii, apoi zeul inspiraţiei poetice. Uneori Dionysos avea epitetul de ὠμηστής „mîncător de carne crudă" şi i se aduceau, în îndepărtata antichitate, jertfe omeneşti.
89 Decelea, localitate în Attica, la nord-est de Atena.
90 Pedieus, membru al tribului Pedias, care se găsea în cîmpia Atticii.
91 Aceste două personaje nu sînt cunoscute altfel.
92 Artemisis, regină din Halicarnas, care se găsea în armata lui Xerxes.
93 Ianchos este un nume al zeului Dionysos.
94 Eacizii, urmaşii lui Aiacos, rege legendar în Egina.
95 Τὸ παράσημον semnul distinctiv prin care un obiect se deosebea de altul. Aici este vorba de obiectele care înarmau corabia.
96 Cetate în Beoţia. Aici a avut loc lupta dintre greci, conduşi de Pausanias şi Aristides, şi perşi, conduşi de Mardonios, în anul 479 î. e. n.
97 Pentru a conferi o mai impresionantă solemnitate votului, în acea clipă tăbliţele de vot au fost aşezate pe altar.
98 Apollo era reprezentat adeseori purtînd cununa.
99 Însoţirea pînă la hotar era un semn de mare cinste. Themistocles fiind însoţit de cei 300 de tineri spartani, a primit o deosebită cinste.
100 Stadion – a se vedea mai sus, nota 11.
101 Seriphos, insulă în arhipelagul Cycladelor.
102 Despre efori, a se vedea *Notiţa istorică* la *Viaţa* lui Lycurg.
103 Theopompos, istoric grec a trăit în secolul IV î. e. n., discipolul lui Isocrates, născut la Chios, către anul 380 î. e. n., a venit la Atena pe la anul 360 î. e. n., unde a audiat pe Isocrates. A strălucit el însuşi ca orator. Prieten cu Alexandru cel Mare, între altele a scris şi o *Philippica*, în 58 de cărţi, în care istorisea evenimentele de la 362 pînă la anul 336 î. e. n., anul morţii lui Filip, tatăl lui Alexandru cel Mare. În operele sale, alături de patosul retoric, se întîlnesc descrieri, anecdote, portrete.
104 Aristofan făcea adeseori aluzii la evenimentele politice din istoria Atenei.
105 Pnyx era colina situată la vest de Acropole, pe care ecclesia îşi ţinea adunările.
106 „Domnia celor 30 de tirani", duşmani ai democraţiei, a fost instituită în anul 404 î. e. n., la Atena, după cucerirea cetăţii de către spartani.

107 Oligarhia – domnia celor puțini și bogați.
108 Pagasai, port al cetății Pherai, în Thessalia.
109 Amphicționii – deputați ai cetăților grecești care se întruneau la Delphi și în alte localități, spre a delibera asupra unor probleme interesînd cetățile din care făceau parte.
110 „Stăpînii votului", adică Sparta cu aliații săi puteau avea majoritatea, dacă erau înlăturate Argos, Thessalia și Theba.
111 Pylagorii erau deputați în consiliul Amphicționilor. Amphicționii erau deputații statelor grecești, reuniți în Confederație politică și religioasă. Ei țineau ședințele primăvara la Delphi, iar toamna la Anthela, lîngă Thermophyle. Amphicționii se despărțeau în pylagori și hieromnemoni. Cu toții aveau în sarcină vegherea asupra intereselor Greciei.
112 Andros, insulă la sud-est de Eubeea.
113 Timocreon din Rhodos, atlet și poet liric, celebru mai ales prin ura sa împotriva lui Themistocles.
114 Este vorba despre Timocreon care fusese alungat de Themistocles.
115 Pausanias, rege spartan, comandantul armatei grecești care a înfrînt pe perși la Plateea în anul 479 î. e. n. A fost acuzat apoi de trădare și a murit în exil.
116 Xantippos, tatăl lui Pericles, care a învins flota persană la Mycale în anul 479 î. e. n.
117 Leotichydas, rege spartan, care a luptat împotriva perșilor în Thessalia, după bătălia de la Salamina.
118 Zeița Latona, mama lui Apollo și a Dianei.
119 Ialysos, oraș în insula Rhodos.
120 Melite, dem în Attica, făcînd parte din tribul Cecropis.
121 Corcyra, insulă la vest de Epir.
122 Leucas, insulă la vest de Acarnania.
123 Epir, regiune la vest de Thessalia. În această regiune se afla sanctuarul și oracolul Dodonei.
124 Cei care aveau de făcut o mare rugăminte cuiva, se apropiau de genunchii lui într-o atitudine de prosternare, purtînd, adesea, o ramură de măslin în mînă, simbolul păcii. Rugătorul se numea ἱκετεύς, *biketeus*, iar ramura de măslin ἱκετηρία *biketeria*.
125 Personaj necunoscut altfel.
126 Hieron – tiranul Syracusei.
127 Adică spre nordul Mării Egee, numită Marea Thracică.
128 Pydna, oraș în Macedonia.
129 Insula Naxos era cea mai mare dintre insulele Cyclades.
130 Kyme, oraș pe coasta de vest a Asiei Mici, la sud de Lesbos.
131 Se pare că e vorba aci de regele Xerxes.
132 Eolia – regiune pe țărmul vestic al Asiei Mici – se întindea de la intrarea în Hellespont și pînă la riul Hermos, care se vărsa în mare în dreptul insulei Chios.
133 Numele unui personaj necunoscut altfel.
134 Personaj devenit cunoscut prin această slujbă.
135 Toiag, pe care erau sculptați doi șerpi încolăciți, purtat de zeul Mercur și de crainici.

136 Charon din Lampsacos, logograf, a trăit puțin timp înainte de Herodot și a scris ὧροι Λαμψακηνῶν (*Annale din Lampsacos*).
137 Ephoros, discipolul lui Isocrates, coleg cu Theopompos, a scris o istorie a lumii de la întoarcerea Heraclizilor (timpuri cufundate în negura mitului) și pînă la anul 340 î. e. n. (cucerirea Corintului de către Filip). Fără să arate prea multă înțelegere pentru politică și arta militară, el a introdus în opera sa discursuri făcute după metodele învățate cu Isocrates.
138 Deinon, un attidograf mărunt.
139 Cleitarhos, istoric de pe vremea lui Alexandru cel Mare.
140 Heracleides, scriitor, a trăit în secolul al IV-lea î.e.n.
141 Din pasajul de față se vede cît de întinsă era informația lui Plutarh.
142 Dodona, localitate în Epir, celebră prin templul lui Zeus. Acolo se află un stejar vestit ale cărui frunze, potrivit legendei, prin foșnetul lor făceau cunoscută voința lui Zeus. Foșnetul era tălmăcit de preoți.
143 Ahriman, zeul răului, în religia persană.
144 „Învățăturile magilor" – e vorba de preoții persani.
145 Magnesia, oraș în Lydia, pe Hermos ; altă Magnesia – oraș în Caria, la nord de Meandros.
146 Lampsacos, oraș pe țărmul estic al Hellespontului.
147 Myous, oraș în Caria, la sud de riul Meandros.
148 Cyzicos, oraș pe țărmul de sud al Propontidei.
149 Oraș în regiunea din jurul cetății Troia.
150 Palaiskopsis, oraș în Mysia, provincie a imperiului persan.
151 Frigia, ținut în nordul Mysiei și în sudul Propontidei, de asemenea provincie a imperiului persan.
152 Locuitorii Pysidiei, regiune în sudul Asiei Mici, la răsărit de Caria.
153 Oraș al cărui nume înseamnă „Capul leului".
154 Aici este „Capul leilor". Mama zeilor nu i-a spus direct numele orașului.
155 Dindymon era un munte în Frigia, celebru pentru cultul adus aici zeiței Cybele. Dindymena era deci zeița adorată în Dindymon.
156 Zeița Cybele era socotită mama zeilor, al cărei cult era deosebit de înfloritor în Frigia antică.
157 Slujbaș atenian, care avea sarcina să supravegheze aprovizionarea orașului cu apă etc.
158 Lydia, provincie persană în Asia Mică, situată la sudul Mysiei.
159 A se vedea *Notița istorică* la *Viața* lui Pericles.
160 Themistocles a murit în anul 460 î.e.n.
161 După cum se vede, Themistocles dăduse fiicelor sale nume de localități și regiuni.
162 Orator atenian, a trăit între anii 440–380 î.e.n. A avut o viață zbuciumată. Între altele, a fost implicat în afacerea mutilării Hermelor, în 415 î.e.n., înainte de plecarea flotei în Sicilia.
163 Philarchos – istoric grec care a trăit pe la sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n. El este autorul unei mari opere istorice în 28 de cărți, cuprinzînd probabil perioada dintre domnia lui Pyrrhos și a lui Ptolemeu Evergetul.
164 Diodor periegetul, vezi *Viața* lui Theseus, nota 241.
165 Alkimos, promontoriu în Pireu.
166 Plato, poet comic, a trăit în a doua jumătate a secolului al V-lea î.e.n.
167 Themistocles din Atena, nu se cunoaște altfel.

CAMILLUS

1 Romanii aveau, la început, două nume : numele gintii, *nomen gentilicum*, apoi numele personal. De pildă Caius (numele personal = *praenomen*) Iulius (= *nomen gentilicum*, numele gentilic). Mai tîrziu, s-a adăugat şi o poreclă *(cognomen)*, pe care o purtau unii membri şi apoi unele ramuri ale gintii, de pildă, cognomenul de Caesar. La început, numai gintile patriciene aveau aceste *tria nomina*, „trei nume".

2 „Poporul fiind în dezbinare cu senatul" – este vorba despre lupta dintre senat – respectiv patricieni – şi plebei.

3 Tribunii militari erau ofiţeri superiori, numiţi mai întîi de consuli, apoi în parte de comiţiile tribute. Cei desemnaţi de consuli, aşa-numiţii *rufuli*, erau, de obicei, oameni cu experienţă militară, ceilalţi, *tribuni militum a populo*, erau recrutaţi din ordinul equestru sau senatorial. În sec. II î.e.n. s-a votat o lege prin care se cereau cinci ani de serviciu pentru a putea fi ales tribun militar, dar Sylla a abrogat-o.

Să nu se confunde tribunii militari, grade militare, cu *tribuni militum consulari potestate*, „magistraţi cu puteri consulare" despre care e vorba aci.

4 Oligarhia – este vorba de puterea consulilor, aleşi dintre patricieni.

5 Aequii, populaţie care se afla la nord-est de Latium.

6 Volscii erau o populaţie în Latium, la est de muntele Albanus.

7 Postumius Tubertus, personaj legendar, amintit doar de tradiţia istorică romană.

8 Censor, magistrat roman, care, la început, avea misiunea de a stabili lista averilor fiecărui cetăţean. Censura a ajuns să fie, după dictatură, cea mai înaltă magistratură romană. Căutînd să fie un factor de stabilitate şi să se situeze deasupra claselor, censorii au fost atacaţi mai tîrziu şi de aristocraţi şi de populari. Sylla a luat censurii cea mai mare parte din atribuţii (a se vedea şi *Notiţa istorică*, p. 320–321.).

9 La început censorii aveau în sarcina lor fixarea şi perceperea impozitelor.

10 Veii, oraş-cetate în Etruria, la nord de Roma. Veii făcea parte din confederaţia celor 12 oraşe etrusce.

11 E vorba despre războaiele de pradă, de cuceririle de teritorii şi de hegemonia politică spre care tindea Roma în centrul Italiei.

12 Falerii, cetate în sudul Etruriei, lîngă muntele Soracte, cel mai important centru al populaţiei faliscilor.

13 Capena, cetate în Etruria, la nord de Veii.

14 Lacul Albanus se află la nord-vest de muntele Albanus, în Latium.

15 Arta prezicerii le etrusci era în mare cinste.

16 „De soartă nu se poate scăpa..." – avem aci un exemplu de concepţie fatalistă, care predomina în antichitate.

17 Licinius Cossus, Valerius Potitus şi Fabius Ambustus sînt personaje create de legendele romane şi intrate în tradiţia istorică a Romei.

18 Serbările albane – care se ţineau anual pe muntele Albanus.

19 Dictator, magistrat roman cu drepturi absolute, ales pe timp de şase luni.

20 Comandantul cavaleriei – *magister equitum* – era numit de dictator.

21 Cornelius Scipio, nume creat de tradiţia şi legendele romane.

22 Mater Matuta, veche divinitate latină, simbolizînd lumina dimineţii ; era protectoarea naşterilor, avînd, în această privinţă, aceleaşi atribute ca Iuno Lucina. Avea un templu în *Forum Boarium*, ridicat, după tradiţie, de Servius Tullius şi reclădit de Camillus. În fiecare an, la 14 iunie, în cinstea acestei zeiţe se serbau *Matralia*, la care nu luau parte decît femeile căsătorite, care avuseseră un singur bărbat.

23 Leucothea, nume al zeiţei Ino, socotită în mitologia romană zeiţa mării.

24 Dionysos-Bacchus, socotit de mitologia greco-romană zeul vinului, al vegetaţiei, al extazului, al morţii şi reînvierii naturii. Doicile sale sînt nimfele din munţi şi păduri, cărora Dionysos le este încredinţat de la naştere. Urmărite de sileni, nimfele se plîng şi Menadele le vin în ajutor. Dedîndu-se la nişte dansuri fără măsură, în cîntece zgomotoase, scoase din fire de stupefiante şi de vin, ele sînt cuprinse de o nebunie pe care o socotesc divină, crezînd că se confundă astfel cu zeul. Menadele, spune mitul, au ucis în această stare de nebunie pe Orpheus şi pe Pentheus.

25 Ino, fiica lui Cadmus şi a Hermionei, doică a lui Dionysos, îşi atrage ura Herei. Căsătorindu-se cu Athamas, ea are doi copii cu el, pe Learhos şi Melikertes. Ino sfătuieşte pe Athamas să jertfească pe Phrixos, fiul lui Athamas din prima căsătorie, pentru a îndepărta foametea care bîntuia în ţară, dar copilul este salvat ca prin minune. Athamas vrea să se răzbune, omoară pe Learhos şi vrea să ucidă pe Ino, care se aruncă în mare. Riturile cultului acestei zeiţe erau sălbatice.

26 Zeul – aci în sensul de divinitate în general.

27 Fiecare cetate avea o cetăţuie, *arx*, un loc întărit, situat pe un loc înalt. Cetăţuia Romei era pe Capitoliu.

28 Zeiţa Iuno, sora şi soţia lui Jupiter, protectoarea căsniciilor şi a naşterilor. Mitologia romană spunea că zeiţa Iuno luptase din răsputeri împotriva hotărîrii destinului – *fatum* – de a se întemeia Roma.

29 Titus Livius, istoricul latin. Nu se poate determina în ce măsură Plutarh l-a citit în original sau l-a găsit citat la alţi autori.

30 Este vorba despre tribunii plebei.

31 Tribune din For, de pe care se vorbea poporului.

32 Adică puterea politică şi militară cu care fusese însărcinat.

33 „Cuvinte de laudă", este vorba despre *oratio funebris* – „cuvîntare de înmormîntare" (a se vedea şi nota 24 de la *Viaţa* lui Poplicola).

34 Insulele lui Aiolos erau la nord de Sicilia, numite şi insulele Lipare.

35 Liparienii, locuitori ai insulelor Lipare.

36 Aceştia au fost aleşi în funcţia de tribuni militari cu putere consulară.

37 Plutarh crede că prin astfel de mijloace se putea stinge lupta dîrză dintre patricieni şi plebei.

38 Exerciţiile fizice, făcute după anumite rînduieli în gymnazion. Aci e vorba însă de jocuri făcute sub supravegherea pedagogului.

39 Adică din banii luaţi pradă cu ocazia cuceririi cetăţii etrusce Falerii.

40 După cum se arată în *Iliada*, Ahile, fiul lui Peleu, celebrul erou, jignit de Agamemnon, care i-o ia pe sclava Briseis, se retrage în cort şi nu mai participă la lupte. Aheii suferă mari dezastre, de pe urma retragerii din luptă a lui Ahile.

41 Denar – un *denarius* era egal cu 10 aşi. Denarius era o monedă de argint romană.

42 Calea nouă – în text *Via nova.*
43 Plutarh şovăie în explicarea fenomenului, între întîmplare şi divinitate, deşi problema întîmplării nu poate fi trecută cu vederea sau lăsată în suspensie într-un sistem filozofic coerent.
44 Galli este denumirea generală dată de romani populaţiilor care locuiau în antichitate teritoriul Franţei de astăzi ; termenul grecesc pentru galli este celţi – Κέλτοι.
45 Oceanul de apus, adică Oceanul Atlantic.
46 Munţii Rhipai, munţi legendari în nordul Sciţiei.
47 Senoni, trib gallic care locuia între Loire şi Sena.
48 E vorba despre celţi sau galli. Bineînţeles, nu pentru că au gustat vinul au pornit gallii o astfel de emigrare, ci pentru a cuceri pămînturi prielnice creşterii animalelor şi agriculturii şi totodată să prade populaţiile asupra cărora năvăleau. Plutarh nu întrevede adevăratele cauze ale migraţiei, deoarece el nu-şi dă seama de factorul economic.
49 Lucumon, personaj legendar. Termenul mai are şi sensul de aristocrat, nobil la etrusci.
50 Este vorba despre Marea Adriatică şi Marea Tireniană.
51 Este vorba despre Etruria.
52 Hadria, cetate în sudul regiunii Picenum.
53 Locuitorii oraşului Clusium. Acesta era situat în partea de răsărit a Etruriei, la sud-vest de lacul Trasimenus.
54 Tribuni militari χιλίαρχοι, nu tribuni ai poporului.
55 Înaintea unei bătălii romanii consultau augurii, care tălmăceau voinţa zeilor după anumite semne ale naturii.
56 Ziua alliană, adică ziua bătăliei de la Allia.
57 Este vorba despre *dies nefasti,* cînd tribunalele nu ţineau şedinţe.
58 Heraclit, celebrul filozof materialist ionian din secolul VI î.e.n, care punea la originea tuturor lucrurilor focul. La baza tuturor lucrurilor stă o mişcare nesfîrşită. Contrariile se transformă unele într-altele. „Totul curge" a spus el. Dialectica lui Heraclit a fost limitată din punctul de vedere istoric. El concepea mişcarea numai ca o mişcare în cerc a naturii. În politică, el a reprezentat interesele stăpînilor de sclavi.
59 Hesiod, v. nota 19 la *Viaţa* lui Theseus.
60 Luna Hecatombaion, prima lună a calendarului attic, ţinea aproximativ de la 15 iulie pînă la 15 august.
61 Bătălia de la Leuctra între spartani şi thebani a avut loc la 371 î.e.n. Thebanii au ieşit învingători datorită noii tactici întrebuinţate de Epaminondas.
62 Loc întărit aproape de Tespiae, în Beoţia.
63 Boedromion cuprindea aproximativ a doua jumătate a lunii septembrie şi prima jumătate a lunii octombrie. Era cea de a treia lună a calendarului attic. În această lună aveau loc sărbătorile numite Boedromiile.
64 În anul 490 î.e.n., cînd grecii au fost comandaţi de Miltiades.
65 Plateea, oraş în Beoţia. Lupta a avut loc în anul 479 î.e.n.
66 Mycale, munte şi promontoriu în Asia Mică. Lupta a avut loc în anul 479 î.e.n.
67 Arbela, oraş în Asia Mică, unde s-a dat bătălia dintre Darius III Codomanul şi Alexandru Macedon, la 1 octombrie 331 î.e.n.

68 În lupta pe mare lîngă insula Naxos, din anul 376 î.e.n. atenienii i-au înfrînt pe spartani.
69 A se vedea *Notiţa istorică* la *Viaţa* lui Themistocles.
70 Lucrarea *Despre zile* este scrisă de Plutarh (a se vedea *Studiul introductiv,* p. XX.).
71 Thargelion era a unsprezecea lună din calendarul attic şi cuprindea a doua jumătate a lunii mai şi prima jumătate a lunii iunie.
72 „Barbari", „străini", – adică cei care nu sînt greci.
73 Granicos, riu în Mysia, în Asia Mică. Pe acest riu a învins la 334 î.e.n. Alexandru Macedon armatele lui Darius III Codomanul al Persiei.
74 Este vorba de victoriile repurtate de Timoleon în Sicilia.
75 Ephoros, elevul lui Isocrates. A scris *Istoria universală* a lumii vechi de la întoarcerea Heraclizilor pînă la 340 î.e.n.
76 Callisthenes, nepotul lui Aristoteles, ucis din ordinul lui Alexandru cel Mare, fiind învinuit că făcuse o conspiraţie împotriva regelui. Începuse să scrie o istorie a lui Alexandru.
77 Damastes, istoric obscur, contemporan cu Herodot.
78 Phylarhos, istoric, a trăit pe la 200 î.e.n.
79 Metageitnion era a doua lună a calendarului attic şi ţinea aproximativ de la 15 august pînă la 15 septembrie.
80 Panemos, lună a calendarului eolian, dorian şi corintic.
81 Bătălia de la Cranon (în Thessalia) s-a dat între Antipatros, regele Macedoniei, şi aliaţii greci, în care grecii au fost înfrînţi, la 5 septembrie 322 î.e.n.
82 Antipatros, om de încredere al lui Filip II, tatăl lui Alexandru cel Mare, locţiitor al lui Alexandru cel Mare în Macedonia, în timpul expediţiei regelui macedonean în Asia.
83 Bătălia de la Cheroneea la 338 î.e.n. s-a dat între Filip II şi greci. A se vedea *Studiul introductiv,* p. V.
84 Arhidamos, fiul lui Agesilaos, a căzut luptînd pentru Tarent, la 2 august 338 î.e.n.
85 În greceşte este βαρβάρων. Credem că traducerea cea mai nimerită este „străinii", cuvîntul barbar în romîneşte avînd cu totul altă accepţie. Βάρβαρος însemnează „bîlbîit". Se vede deci disprepul grecilor pentru cei care vorbeau o altă limbă decît greaca.
86 Bătălia s-a dat în anul 335 î.e.n., pe cînd se celebrau la Theba misterele lui Dionysos.
87 Atenienii au primit garnizoana macedonenilor după înfrîngerea Thebei.
88 Bătălia împotriva cimbrilor, pierdută de romani, a avut loc la Aquileea, în anul 113 î.e.n.
89 Lucius Licinius Lucullus, quaestor al lui Sylla şi consul în 74 î.e.n., a pornit o expediţie împotriva Armeniei, reuşind să cucerească Tigranocerta, capitala, în anul 69 î.e.n., deoarece Tigranes, regele armean, adăpostea pe Mithridates, cu care Roma era în război.
90 Tigranes II, rege al Armeniei, numit cel Mare, socrul lui Mithridates : a fost urcat pe tron în anul 95 î.e.n. de parţi, al căror ostatic fusese.
91 Atallos, rege al Pergamului, stat în Asia Mică, a cărui capitală avea aceeaşi denumire ; acest stat s-a format după dezmembrarea imperiului

lui Alexandru Macedon, în timpul cînd aveau loc luptele dintre diadohi (urmaşii lui Alexandru).

92 Pompeius Magnus, triumvirul.

93 Este vorba despre „întoarcerea anilor", după împlinirea unui anumit ciclu. Cu alte cuvinte, conform acestei teorii, în cursul unui ciclu de ani, omenirea trecea prin anumite faze, pentru ca să revină apoi acolo de unde a pornit.

94 Din nefasti erau : Kalendele, Nonele şi Idele şi nundinele, adică fiecare a noua zi, cînd nu se putea convoca adunarea poporului.

95 „Altele două" – adică idele şi nonele fiecărei luni.

96 A se vedea *Studiul introductiv*, p. XXIII şi urm.

97 Este vorba despre lucrarea în care Plutarh se ocupa de antichităţi romane (a se vedea şi *Studiul introductiv*, p. XXIII).

98 Catapulta, după cum se ştie, era o maşină de război antică, cu ajutorul căreia se aruncau la distanţă mare suliţi, pietroaie şi săgeţi.

99 Este remarcabilă importanţa pe care o acordă Plutarh focului.

100 Statuia zeiţei Pallas-Athena.

101 Samotrake, insulă în nordul Mării Egee, celebră prin misterele care se celebrau în templul zeului Dionysos.

102 Dardanos, socotit în mitologia greacă fiul lui Zeus şi strămoşul legendar al troienilor. De la el şi-au luat denumirea ştîmtorile Dardanele.

103 Eneas – socotit în mitologia greco-romană fiul zeiţei Venus şi al lui Anchises – erou troian, strămoşul legendar al romanilor.

104 A se vedea *Eneida*, în special cărţile I–VI. Legenda lui Eneas a fost adusă în Italia o dată cu cultul şi miturile legate de zeiţa Afrodita, care, pe pămîntul italic, a fost confundată cu Venus.

105 Poarta Collina se află pe Quirinal.

106 După calcule aproximative, întemeierea Romei se socoteşte a fi avut loc în anul 754 sau 753 î.e.n., iar invazia gallilor în 390 î.e.n.

107 După cum reiese din text, Plutarh este conştient de nerealitatea istorică a acestor date.

108 Lucrarea se intitula περὶ ψυχῆς. Era o lucrare în care se făceau observaţii filozofico-psihologice, în genul inaugurat de Aristoteles.

109 Să se observe atitudinea critică pe care o are Plutarh în acest caz.

110 Hyperboreeni, locuitori legendari ai regiunii de nord a lumii cunoscute în antichitate.

111 Marea cea mare este Marea Mediterană.

112 Să se observe efortul ştiinţific făcut de Plutarh de a desprinde adevărul din legendă.

113 Ca să nu iasă asediaţii.

114 Ardea – localitate în Latium, pe ţărmul Mării Tireniene.

115 De observat concepţia fatalistă a lui Plutarh şi în acest pasaj.

116 Personaj creat de legendele şi tradiţia romană.

117 Porta Carmentalis, una dintre cele 17 porţi ale aşa-zisului zid al lui Servius Tullius. Porta Carmentalis se afla în faţa Capitoliului.

118 Este vorba despre zidul în care era încadrată poarta.

119 Aliaţii Romei erau cetăţile supuse.

120 Alocuţie fictivă, plăsmuită de Plutarh sub influenţa retoricii.

121 Pe Capitoliu erau întreţinute nişte gişte, consacrate zeiţei Iunona.

122 Libra avea 327,5 g.

123 Un cotylos = 6 cyathos = 270 cl.

124 În latineşte se spune *Vae victis !* – „Vai de cei învinşi".

125 E vorba de calea *(via)* care ducea de la Roma spre cetatea Gabii, situată în Latium, lîngă Praeneste.

126 Idele lui Quintilis erau la 15 iulie, iar idele lui februarie erau la 13 ale acestei luni.

127 Să se observe caracterul abstract al acestor zeităţi.

128 Locul acesta a fost fixat de ei pe colina Pallatin.

129 Lituus, v. 146 la *Viaţa* lui Romulus.

130 Oraş în Etruria, pe via Cassia, la nord de lacul Sabatinus.

131 Nonele lui iulie erau la 7 iulie.

132 Ziua cînd se credea că fusese răpit la cer de Romulus.

133 Vezi *Viaţa* lui Romulus, cap. XXVII.

134 „Să fie luaţi în robie de creditori" – a se vedea *Notiţa istorică*, p. 320.

135 În aristocraţia gentilică.

136 Personaj legendar.

137 La romani, doliul lua aspecte impresionante, mai ales datorită lamentaţiilor femeilor.

138 Pădurice în apropierea Romei.

139 Zeiţa Iuno Moneta. Lîngă templul ei se afla monetăria Romei.

140 Comandanţii în armata romană erau : 1. comandantul suprem (consul, praetor, dictator) ; 2. *tribuni militum* „tribunii militari" (în număr de şase pentru fiecare legiune) care conduceau pe rînd legiunea timp de două luni ; 3. *centuriones* – „centurionii", în număr de 60, cîte unul de fiecare centurie.

141 În Latium exista o cetate Satricum.

142 Tusculum, cetate la sud-est de Roma.

143 Mai tîrziu, în anul 91 î.e.n., italicii s-au revoltat pornind un adevărat război împotriva Romei cunoscut sub numele de războiul aliaţilor, pentru a dobîndi, între altele, dreptul de cetăţenie – *jus civitatis*.

144 Tribunii plebei Licinius Stolo şi Sextius Lateranus au propus trei proiecte de legi, devenite apoi legi, care prevedeau : 1. unul din consuli să fie plebeu ; 2. nici un cetăţean să nu aibă mai mult de 500 jugăre de pămînt ; 3. să se scadă dobînzile de plătit din suma datorată de datornici, iar restul să fie plătit în trei rate anuale. Legile au fost votate între anii 377 şi 366 î.e.n.

145 Care constituiau punctul nevralgic al frămîntării sociale şi dezbinării politice.

146 Anio, rîu la nord de Roma, se varsă în Tibru.

147 E vorba de gallii care plecau după pradă.

148 N-aveau scut şi suliţe.

149 Înarmaţi cu suliţe lungi şi grele.

150 Velitrae – cetate a volscilor, situată în Latium.

151 În legătură cu lupta plebeilor pentru dobîndirea de drepturi politice, v. *Notiţa istorică*, p. 319 şi urm.

152 Scaunul curul pe care şedea consulul sau dictatorul era pe o tribună, o estradă pe care stăteau magistraţii.

153 Curia era clădirea în care se ţineau şedinţele senatului. Această clădire se afla în Comitium. Tradiţia spune că fusese ridicată de regele Tullus Hostilius.
154 Templul Concordiei era în For.
155 *Feriae latinae,* sărbătoarea anuală instituită de Tarquinius Superbus, a cărei zi trebuia fixată în ficcare an.
156 „Să-şi pună cununi pe cap" – era obiceiul ca la ospeţe şi sărbători participanţii să-şi pună cununi pe cap.

PERICLES

1 Este vorba de Octavianus Augustus.
2 Ἀκούσματα – „lucruri auzite".
3 Θεάματα – „ceea ce se vede", „lucruri văzute", „privelişti".
4 Antisthenes cinicul, discipolul lui Socrates. Scriitor fecund, Antisthenes a scris comentarii asupra lui Homer, discursuri sofistice, un mare număr de dialoguri filozofice. Ideea de bază a doctrinei sale : el credea că ştiinţa bazată pe ideile generale n-are nici o valoare, adevărata înţelepciune constînd în a practica virtutea eliberării de toate nevoile. Era o doctrină descurajantă, retrogradă şi idealistă.
5 Personaj necunoscut altfel.
6 „Dar este un om rău" – să se observe disprețul anticilor pentru muzicanţi.
7 Se referă la Filip II, regele Macedoniei, tatăl lui Alexandru cel Mare.
8 Pisa, oraş în Elida.
9 Fidias, sculptor celebru, prietenul lui Pericles. Fidias a făcut statuia de fildeş şi de aur a lui Zeus, care a fost aşezată în templul zeului la Pisa.
10 Policleitos din Argos, împreună cu Myron şi Fidias constituie triada marilor sculptori din secolul V î.e.n. După cît se spune în tradiţia antică, statuia zeiţei Hera din Argos era colosală.
11 E vorba despre Anacreon din Teos care a trăit în a doua jumătate a sec. VI î.e.n. A compus elegii, epigrame, cîntece de masă, cîntece de dragoste. În epoca Alexandrină, poeziile lui erau înmănuncheate în cinci cărţi ; pînă în zilele noastre au ajuns doar fragmente foarte scurte. Pentru Anacreon, desfătarea supremă a vieţii este dragostea, iar zeul zeilor este Eros. Pasiune, graţie, spirit, simplitate – iată caracteristicile de bază ale poeziei sale.
12 Aci e amintit Philetas din Cos, poet alexandrin, care a trăit în a doua jumătate a secolului IV î.e.n. Gramatic şi poet, preceptorul lui Ptolemeu Filadelful, Philetas a compus elegii erotice, în care cînta pe Bittis, epigrame, apoi două poeme : *Demeter* şi *Hermes*. Nu ni s-au păstrat decît aproximativ cincizeci de versuri. În poezia lui se anunţă calităţile şi defectele poeziei alexandrine, alături de greoaia erudiţie mitologică şi de un rafinament artistic nefiresc.
13 Arhilochos din Paros s-a născut în prima jumătate a secolului VII î.e.n. Ducînd o viaţă de aventurier, Arhilochos a compus elegii şi iambi. Iambii l-au făcut celebru. Îndrăgostit de Neobule, fiica lui Lycambes, dar respins de tatăl iubitei sale, Arhilochos s-a răzbunat atacînd şi pe tată şi pe fiică în iambi de o rară violenţă. Crud şi delicat, violent şi melancolic, entuziast şi cuprins de descurajare, Arhilochos a exprimat în versurile sale – în care nervozitatea şi violenţa se asociază cu farmecul şi simplitatea – cele mai variate vibraţii ale inimii sale.

14 Asupra modului cum concepe Plutarh *virtutea,* a se vedea *Studiul introductiv,* p. LXVI şi urm.
15 Norocul – în lumea greacă se acorda un mare rol norocului, şansei – dar Plutarh pune accentul şi pe voinţa liberă a omului.
16 Nu se cunoaşte ordinea în care au fost scrise *Vieţile paralele.* Pasajul de faţă este unul din puţinele în care Plutarh vorbeşte despre ordinea compunerii biografiilor.
17 *Viaţa* lui Fabius Maximus este paralelă celei a lui Pericles, şi face parte din prezentul volum.
18 Este vorba despre al doilea război punic (218–202 î.e.n.).
19 Munte şi promontoriu în Asia Mică. Aici a avut loc lupta navală dintre greci şi perşi în anul 479 î.e.n., grecii obţinînd o izbîndă decisivă.
20 Este vorba despre Xerxes, regele perşilor.
21 Personaj devenit celebru prin faptul că l-a născut pe Pericles.
22 Cleisthenes, vezi *Notiţa istorică,* p. 374.
23 Plutarh se referă aci la frămîntările care aveau loc la Atena în perioada de după reformele lui Solon.
24 Prin denumirea de „poeţi attici" Plutarh înţelege pe comici.
25 „Cu capul ca o ceapă de mare".
26 Cratinos, poet comic, la bătrîneţe a devenit rivalul lui Aristofan ; a strălucit între anii 449 şi 423. Aristofan îl compară cu un torent viguros, care dărîmă totul în cale şi ia cu sine „stejari şi platani şi pe duşmanii săi dezrădăcinaţi".
27 Cheiron, centaur în Thessalia, care i-a învăţat pe Asclepios şi Ahile meşteşugul tămăduirii de răni şi boli. Dar χείρονες este şi nominativul plural de la χείρων – „mai rău". În acest fel, titlul comediei avea două înţelesuri.
28 E vorba despre zeul Cronos, soţul Rheei, care-şi mînca copiii. Răscoala este personificată şi închipuită aici ca mamă a lui Pericles.
29 În text este καραιέ adjectiv derivat de la καρά „cap".
30 Telecleides, poet comic, a fost în floare în jurul anului 445 î.e.n.
31 Eupolis, poet comic, contemporan cu Aristofan, plin de spirit şi vervă.
32 În *Demele,* Eupolis făcea un elogiu al elocinţei lui Pericles. Între altele, el spunea : „[Pericles] era cel mai tare la cuvînt dintre toţi oamenii. Cînd apărea în faţa poporului, întocmai ca bunii alergători în stadion, el dădea zece paşi înainte tuturor oratorilor şi-i întrecea apoi prin elocinţa sa" (Trad. după Croiset *Histoire de la littérature grecque,* p. 381).
33 Demagog – de la cuvintele δῆμος — „popor" şi ἄγω – „conduc" = şef al unei grupări politice în antichitatea greco-romană.
34 Hades înseamnă aci Tartarul, lăcaşul morţilor în credinţele anticilor.
35 Demon, personaj cunoscut numai în acest fel.
36 Silaba lungă ar fi conferit alt înţeles cuvîntului.
37 Pythocleides, muzicant renumit pe vremea lui Pericles.
38 Sofist, v. nota 88 de la *Viaţa* lui Lycurg şi notele 29–30 de la *Viaţa* lui Themistocles.

39 Plato, supranumit „comicul" spre a fi deosebit de filozoful cu același nume. A activat mai ales între anii 415 și 400 î.e.n. Era neîntrecut în parodie.
40 E vorba despre centaurul Cheiron.
41 Zenon din Elea, filozof, reprezentant al școlii eleate, continuator al doctrinei formulate de Parmenides. Împreună cu Melissos, Zenon a fost un maestru al artei de a discuta în contradictoriu. Filozofia eleată este o filozofie idealistă, îmbrățișată de clasa dominantă antică.
42 Elea, oraș în Lucania, provincie în sudul Italiei.
43 Parmenides din Elea era în floare în primul pătrar al secolului V î.e.n. Într-un poem, intitulat, poate, Περὶ φύσεος – *Despre natură*, el a expus doctrina sa, după care *ființa* este una, eternă, nemișcată, de formă sferică.
44 Timon din Phlyeis, filozof sceptic, secolul II î.e.n., autorul operei Σιλλοί – *Risuri*, o satiră la adresa tuturor sistemelor filozofice antice.
45 Anaxagoras din Clazomenai (oraș în Asia Mică) socotea că universul este constituit din elemente extrem de mici, pe care o „minte" – νοῦς le-a pus în ordine. Anaxagoras a fost un materialist inconsecvent.
46 Cosmologia preocupa mult pe filozofi înainte de Socrates.
47 Ion din Chios, poet tragic și prozator, a trăit multă vreme la Atena unde a cunoscut îndeaproape pe oamenii cu vază, între 460 și 420 î.e.n. Între altele, Ion a scris Ὑπομνήματα – *Amintiri*, lucrare în care vorbea și despre ilustrele personaje pe care le cunoscuse.
48 Personaj necunoscut altfel.
49 Thucydides, fiul lui Melessias, adversar politic al lui Pericles.
50 Γνώμων – *„cadran solar"*.
51 Peisistratos, v. nota 145 la *Viața* lui Theseus. și *Notița istorică* la *Viața* lui Solon.
52 „Oameni buni" – aci Plutarh are în vedere pe aristocrați.
53 Βουλευτήριον – localul în care-și ținea sfatul – βουλή – ședințele.
54 „Consacrarea cu libații" – la nuntă era un moment al cerèmonici nuptiale, în care se făcea o libație.
55 Σαλαμινία era corabia care transporta pe solii Atenei, care luaseră parte la procesiunea de la Delos.
56 A se vedea *Notița istorică* la *Viața* lui Solon.
57 Plato, filozoful, simpatiza sistemul politic spartan. A se vedea lucrările lui : *Statul* și *legile*.
58 Prin denumirea „comicii" trebuie înțeleși poeții comici contemporani cu Pericles, iar prin cea de „tragici" – poeții autori de tragedii.
59 Aluzie la conflictele Atenei cu unele cetăți din insula Eubeea, pe vremea lui Pericles. A se vedea *Notița istorică*, p. 369–371.
60 Ideile luate din științele naturii au dat o nouă vigoare elocinței antice, care-și făurise anume locuri comune de argumentare.
61 Retorica era arta vorbirii și teoria acestei vorbiri.
62 „Divinul Plato" – denumire pe care au dat-o adepții filozofici idealiste lui Plato și pe care Plutarh și-o însușește.
63 Se vede deci că el însuși redacta decretele pe care le prezenta ca proiecte de lege.

64 Insula Egina se află la sud de Salamina.
65 E vorba despre Sofocles, tragicul, prieten cu Pericles.
66 Στρατηγός înseamnă, în primul rînd, general. La Atena „strategul" era un fel de ministru de război, având în competința lui recrutarea, organizarea și întreținerea armatei și paza țării. La Atena erau zece strategi, aleși în fiecare an și care aveau comanda supremă pe rînd.
66 bis Stesimbrotos, v. nota 20 la *Viața* lui Themistocles.
67 Samos, insulă în marea Egee, în apropierea coastei Asiei Mici.
68 E vorba despre cunoscutul istoric antic grec Thucydides, care a scris *Istoria războiului peloponesiac*.
69 Cleruhii – colonii întemeiate de atenieni prin împărțirea de loturi – κλῆροι.
70 Asupra concepției și atitudinii lui Plutarh față de acțiunile poporului atenian, a se vedea *Notița istorică*, 371 și urm.
71 Kimon dădea de mîncare săracilor ca să-și facă faimă bună.
72 Personaj necunoscut altfel.
73 Oea – localitate, în insula Egina, situată în golful Saronic.
74-75 Choreg și choregie, v. nota 49 la *Viața* lui Themistocles.
76 Tanagra, oraș în Beoția. Lupta de la Tanagra a avut loc în anul 457 î.e.n.
77 Λόχος. – detașament de ostași care la Atena era compus din 100 de oameni, iar la Sparta din 200 de oameni.
78 A se vedea *Notița istorică*, p. 370.
79 Kimon a fost dat în judecată, înainte de anul 461 î.e.n., anul ostracizării sale, pentru că intervenise în favoarea trimiterii de ajutor spartanilor, care erau în război cu Messenia.
80 În anul 457 î.e.n., în urma luptei de la Tanagra, în care spartanii au reușit cu mari pierderi să-i înfrîngă pe atenieni, nu s-a încheiat pace, cum spune Plutarh, ci un armistițiu pe patru luni (v. *Grecia antică*, p. 284).
81 „Cele dinafară" – este vorba despre cetățile interesate în războiul împotriva perșilor.
82 Idomeneus din Lampsacos a scris, între altele, *Demagogii atenieni*. A se vedea *Studiul introductiv*, p. XXXVIII și urm.
83 Demagog – a se vedea mai sus, nota 33.
84 Thucydides, fiul lui Melessias, a fost reprezentantul intereselor aristocrației ateniene și adversar al lui Pericles.
85 Aristocrații, în special posesorii de pămînt în Pedion.
86 De fapt s-au trimis coloniști în Chersonesul Traciei.
87 Orașul Sybaris, numit (cum arată și Plutarh) după noua colonizare Thurioi, se afla în regiunea Lucania, în sudul Italiei. Sybaris a fost distrus în anul 510 î.e.n. și pe ruinele lui s-a reclădit noul oraș Thurioi.
88 La Delos era sediul Ligii maritime, înființată după izgonirea perșilor (vezi și *Notița istorică*, pp. 370 și 376).
89 Se făcuse un început de ținere a evidenței muncitorilor pe meserii.
90 Zeuxis, pictor celebru în secolul al V-lea î.e.n., renumit colorist.
91 Agatharhos, pictor, contemporan cu Zeuxis.
92 Parthenonul, celebrul templu ridicat pe Acropole (în cinstea zeiței Athena) din îndemnul lui Pericles și sub supravegherea lui Fidias.

93 Calicrates şi Ictinos, colaboratori ai lui Fidias.
94 Edificiu unde se făceau iniţierile în misterele de la Eleusis.
95 Coroibos, cunoscut numai în acest fel şi pe baza acestui text.
96 Arhitrava – element de construcţie, caracteristic epocii clasice antice – era partea inferioară a antablementului care se sprijină pe capitel.
97 Metagenes din Xypete – arhitect celebru în vremea lui Pericles.
98 Friza, în arhitectura antică, era un spaţiu cuprins între arhitravă şi cornişă.
99 Xenocles din Holarges, cunoscut în acest fel şi pe baza acestui text.
100 „Zidul cel mare" – este vorba de zidul care înconjura portul Pireu.
101 Cratinos, vezi mai sus, nota 26.
102 Odeonul s-a ridicat în partea de sud-vest a Acropolei.
103 Este vorba despre regele Xerxes.
104 *Panathenee*, sărbătoare în cinstea zeiţei Athena. Întemeierea acestei serbări se atribuia lui Erihtonios, sub numele de *Athenee* şi reorganizate de Theseus, care le-a dat numele de Panathenee. Marile Panathenee se serbau o dată la patru ani (în al treilea an al fiecărei olympiade) la 28 Hecatombaion (aproximativ 15 iulie-15 august), iar cele mici în fiecare an.
105 Propileele, colonadele de la intrarea Parthenonului.
106 Mnesicles, personaj cunoscut numai astfel şi pe baza acestui text.
107 Athena Hygeia – Athena care dă sănătate.
108 Hetairele, vezi nota 89 de la *Viaţa* lui Lycurg.
109 Personaj cunoscut numai în acest fel şi pe baza acestui text.
110 Personaj cunoscut numai în acest fel şi pe baza acestui text.
111 Satir – figură mitologică, jumătate om, jumătate ţap. Satirii erau însoţitorii zeului Dionysos.
112 Coruri pentru tragedii, a căror echipare era făcută pe cheltuiala cetăţenilor bogaţi şi cu vază.
113 În legătură cu admiraţia lui Plutarh pentru puterea pe care o avea Pericles şi pentru politica autoritară dusă de „Olympian" în această perioadă, a se vedea *Notiţa istorică*, p. 373 şi urm.
114 E vorba despre Thucydides istoricul (465–396 î.e.n.)
115 Plutarh se referă aci la prietenii sau adversarii lui Pericles, de talia lui Ephialtes, Leocrates etc. De aceea, întrebuinţează acest plural retoric. Ephialtes a fost colaboratorul lui Pericles şi sprijinitor în lupta pentru democratizarea puterii, Leocrates, Myron, Kimon, Tolmides, Thucydides al lui Melessias au fost adversarii lui Pericles.
116 În fiecare an Pericles era ales strateg. În felul acesta el dispunea şi de armată.
117 Este vorba despre fiii lui Pericles – care, ajunşi la adolescenţă, aveau nevoie de bani – ca şi de soţiile lor.
118 A se vedea *Notiţa istorică*, pp. 370–373.
119 Ionieni – locuitorii cetăţilor greceşti de pe coasta Asiei Mici care se aflau între riurile Hermos şi Mylasa.
120 Dorieni – locuitorii cetăţilor greceşti de la sud de Mylasa pînă la insula Rhodos.
121 Locuitorii cetăţilor greceşti din insule.

122 Locuitorii Locridei, regiune la vest de Beoţia.
123 Acarnania – regiune la vest de Etolia şi la sud de Epir.
124 Ambracia, oraş în sudul Epirului.
125 Oitaii, locuitorii regiunii Oite (după numele unui munte în Thessalia) la vest de golful Maliac.
126 Golful Maliac, în sudul Thessaliei.
127 Phtiotida, regiune în Grecia centrală, în sudul Thesaliei.
128 Coronea, oraş la sud-vest de lacul Copais în Beoţia.
129 E vorba despre expediţia întreprinsă în Chersonesul Traciei în anul 438.
130 Pegai, port al Megaridei, la sud de Attica.
131 Locuitori ai oraşului Sycion, în Argolida.
132 Nemeea, oraş în Argolida, la nord de Mycene.
133 Ahaia, regiune la nord de Arcadia şi la vest de Argolida.
134 Oinazi – locuitorii cetăţii Oiniadai din Acarnania.
135 Soarta – vezi mai sus, nota 40 la *Viaţa* lui Poplicola, şi nota 16 la *Viaţa* lui Camillus.
136 Pont, regiune în nord-estul Asiei Mici.
137 Sinope, oraş pe ţărmul nordic al Asiei Mici. Timesilaos, tiran în Sinope.
138 „Stăpînirea de la mare" – e vorba despre regiunile şi popoarele din jurul bazinului estic al Mării Mediterane pe care le cotropise imperiul persan.
139 A se vedea *Notiţa istorică*, p. 377.
140 „Război sfînt" se numea atunci oricare război provocat de neînţelegeri în legătură cu sanctuarul de la Delphi.
141 Regii spartani – care erau mai ales însărcinaţi cu comanda armatelor în timp de război – erau îndeaproape supravegheaţi de gerousie şi de efori.
142 Gylippos, generalul spartan care sosind în Sicilia a produs dezastrul armatelor ateniene, conduse de Nicias, în 413 î.e.n.
143 Hippobotii erau nobilii din Chalkis şi din Eubeea ; ἵππος = „cal" ; βόσκω = hrănesc.
144 Hestieni – locuitorii cetăţii Hestiaia, în Eubeea.
145 A se vedea *Notiţa istorică*, p. 371.
146 Iade, numele grec al femeilor ioniene.
147 Eshines, orator celebru, adversarul lui Demosthenes.
148 Menexenos este personajul principal al dialogului.
149 Personaj cunoscut în acest fel şi numai pe baza acestui text.
150 Omphale, a se vedea *Viaţa* lui Theseus, cap. VI şi nota 46.
151 Deianiera, soţia lui Heracles, care i-a pricinuit moartea fără voie, dîndu-i să îmbrace haina otrăvită de centaurul Nessos.
152 Pryene, cetate în Ionia, în Asia Mică.
153 Lupta de lîngă insula Tragia, „Insula ţapilor", care se află lîngă Samos, a avut loc în anul 440 î.e.n.
154 „Corăbii de transport de trupe", deosebite de cele de călători şi mărfuri.
155 Polycrates, tiran în Samos (537–522 î.e.n.), a dus o politică împotriva intereselor aristocraţiei, încurajînd meşteşugurile şi negoţul. Polycrates a iniţiat o serie de monumente şi construcţii de artă, dintre care templul Herei în formă de palat, de o mărime uriaşă, era faimos. Polycrates a încurajat şi sprijinit pe artişti, pe scriitori şi pe poeţi.
156 Să se observe ampla informaţie a lui Plutarh.

157 Ephoros, istoric, elevul lui Isocrates.
158 Personaj cunoscut în acest fel şi numai pe baza acestui text.
159 Heraclides din Pont (sec. IV î.e.n.), renumit poligraf grec.
160 Anacreon, a se vedea mai sus nota 11.
161 Douris din Samos a trăit la începutul secolului III î.e.n. Între altele a scris o *Istorie a Greciei şi a Macedoniei.*
162 Nu se ştie la cine făcea aluzie acest vers.
163 Ion din Chios, v. nota 150 de la *Viaţa* lui Theseus.
164 E vorba despre războiul Troiei.
165 Corcyra – insulă în sudul Mării Adriatice, lîngă ţărmul Epirului. Ajutorul de 10 corăbii a fost trimis în toamna anului 433 î.e.n. Cu toate acestea, Corintul, care avea 150 trireme, a zdrobit flota corcyriană, care număra 130 trireme proprii şi zece ateniene.
166 Laconism – aici cu sensul de simpatie pentru Sparta şi pentru politica Spartei. Laconism mai înseamnă şi vorbire scurtă, concisă, sentenţioasă, adesea obscură.
167 În timpul luptei, triremele ateniene au avut rolul de observatori, dar văzînd rezultatul dezastruos pentru Corcyra, ele au împiedicat distrugerea flotei acesteia de către corintieni.
168 „Drepturile comune" pe care le aveau toate cetăţile, indiferent de orînduirea de stat, în cadrul înţelegerii panhellenice.
169 Potideea, cetate în Peninsula Chalcidică. Potideea s-a răsculat şi a fost asediată de atenieni în anul 432 î.e.n.
170 E vorba despre legea prin care se interzicea accesul corăbiilor comerciale ale Megarei în porturile Atenei şi ale aliaţilor ei, lege votată în anul 432 î.e.n.
171 Se referă la cîmpia din jurul sanctuarului de la Delphi, care era proprietatea acestuia.
172 Personaj cunoscut numai astfel şi pe baza acestui text.
173 Porţile Thriasia, erau în partea de nord-vest a zidurilor oraşului Atena.
174 Piesă de Aristofan. Acharnai este numele unui dem din Attica, făcînd parte din phylia Oinidu.
175 Cottabos era un joc de origine siciliană, jucat mai ales de tinerii atenieni. Tinerii aruncau restul dintr-o cupă de vin într-un vas de metal. Dacă vinul aruncat producea un zgomot, însemna că dragostea celui care-l aruncase era împărtăşită.
176 Rugător, v. nota 124 la *Viaţa* lui Theseus.
177 Comicul Hermippos s-a făcut cunoscut în jurul anului 432 î.e.n.
178 Ei interpretau cercetările asupra naturii ca o dovadă de ateism.
179 Πρύτανις – magistrat suprem în unele oraşe greceşti, precum Corint, Tenedos etc. La Atena, prytanii erau reprezentanţii triburilor, care constituiau sfatul – βουλή . Erau cîte cincizeci de fiecare trib. Prytanii fiecărui trib prezidau, pe rînd, sfatul şi aveau sarcina conducerii timp de 35 de zile.
180 Pericles era Alcmeonid. A se vedea *Notiţa istorică,* la *Viaţa* lui Solon, în privinţa lui Kylon, la p. 189.
181 „Relaţii de ospeţie", v. nota 35, la *Viaţa* lui Solon.
182 Cleon, mare demagog, un tăbăcar bogat, energic şi inteligent, este, după moartea lui Pericles, pentru continuarea războiului cu orice preţ.

183 Anapestul era un metru compus din două silabe scurte şi una lungă : ⏑⏑ –
184 Teles – personaj renumit în tradiţia attică pentru laşitatea sa.
185 Cleruhii, vezi mai sus, nota 69.
186 Hlamidă, un fel de manta militară fără mîneci.
187 Epidauros, oraş în Argolida.
188 Pentathlon, luptă care se compune din cinci probe : alergare (δρόμος) luptă dreaptă (πάλη), pugilat (πυγμή), săritură (ἅλμα), aruncarea cu discul (δίσκος).
189 Personaj cunoscut numai în acest fel.
190 Protagoras – de văzut nota cu privire la sofişti, nota 30 la *Viaţa* lui Themistocles.
191 Agonotheţii erau, la Atena, organizatorii şi preşedinţii jocurilor.
192 Să se observe concepţia teistă a lui Plutarh, care explică înfrîngerea atenienilor prin intervenţia unei divinităţi.
193 Bătălia de la insulele Arginousai s-a dat în anul 406 î.e.n. între flota ateniană şi cea peloponesiană, în care atenienii au repurtat o strălucită victorie.
194 Lucrarea *Moralia* a lui Theofrastos tratează diferite probleme de psihologie, educaţie etc.
195 Asupra concepţiei lui Plutarh despre divinitate, a se vedea *Studiu introductiv,* p. XXIII şi urm.
196 Pericles a murit în septembrie 429 î.e.n.

FABIUS MAXIMUS

1 Rullus cel Mare, personaj cunoscut numai pe baza legendelor şi tradiţiei romane.
2 La romani, în afară de *praenomen* (numele personal), *nomen gentilicium* (numele gînţii), mai exista şi un *cognomen* „poreclă".
3 Verrucosus vine de la *verruca* – „neg".
4 „Potrivit cu vorbirea din For", adică după regulile artei vorbirii.
5 În istoria sa, Thucydides a inserat discursul funebru ţinut de Pericles la înmormîntarea eroilor căzuţi în primul an al războiului peloponesiac.
6 „Discurs de laudă", v. nota 24 la *Viaţa* lui Poplicola.
7 Ligurii, populaţie care ocupa teritoriul din nord-vestul Italiei, în jurul golfului Genua şi sudul Galliei. Oraşul lor cel mai important era Genua (azi Genova).
8 E vorba despre intrarea lui Hannibal în nordul Italiei, venind din Spania prin sudul Galliei.
9 Cînd a pătruns în nordul Italiei în anul 218 î.e.n., armatele lui Hannibal au fost întîmpinate de cele romane, comandate de consulul Publius Cornelius Scipio, la rîul Ticinus, Hannibal ieşind victorios. Celălalt consul, Tiberius Sempronius Longus, rechemat din Sicilia, şi-a unit armata cu a lui Scipio, dar au fost din nou înfrînţi de Hannibal lîngă Trebia, un alt afluent al Padului (numit în antichitate Eridanus).
10 În momente de panică, romanii credeau că se produseseră anumite semne, *prodigia,* care anunţau voinţa zeilor.
11 Antium, oraş la sud de Tibru, pe ţărmul mării, în Latium.

12 Falerii, cetate în Etruria, la nord de muntele Soracte. Era capitala populației faliscilor.
13 Zeul Marte (Ares la greci) era socotit în mitologia romană zeul războiului.
14 Tribuni militari, vezi *Notița istorică* la *Viața* lui Camillus, p. 3 9.
15 Lacul Trasimenus, în estul Etruriei, spre granița cu Umbria, la poalele munților Apenini. Lupta, în care romanii au fost înfrînți, a avut loc în anul 217 î.e.n.
16 A se vedea *Notița istorică,* p. 422.
17 Dictator și dictatură, v. *Notița istorică* p. 419. Fabius a fost numit dictator după înfrîngerea Romei la lacul Trasimenus, deci în vara anului 217 î.e.n.
18 Aci Plutarh îl caracterizează pe Fabius Maximus parafrazînd cunoscuta maximă romană *Mens sana in corpore sano* – „O minte sănătoasă într-un corp sănătos".
19 Comandant al cavaleriei – *magister equitum* – pe care-l alegea dictatorul.
20 Înainte de a întreprinde orice acțiune fie de interes particular, fie de interes public, romanii aduceau, conform religiei și tradiției lor, sacrificii zeilor.
21 Cărțile sibyline – *libri sibyllini,* vezi nota 131 de la *Viața* lui Numa.
22 La marile sărbători se reprezentau și piese de teatru, pe lîngă reprezentațiile de circ.
23 Un sesterț avea doiași și jumătate și se scria HS, provenit din IIS, adică semisestertius.
24 Denari, un denarius avea zeceași.
25 Drahme, vezi nota 85 la *Viața* lui Lycurg.
26 Oboli, vezi nota 105 la *Viața* lui Solon.
27 Să se observe influența pithagoreismului.
28 Casinum, oraș în Latium, aproape de Campania.
29 Casilinum, oraș în nordul Campaniei.
30 „Soldații cei mai ușor înarmați" – peltaștii – înarmați cu *pelta,* un scut mic în formă de semilună.
31 În text ἐλαφροί, probabil că erau și ușor înarmați.
32 „Ostași greu înarmați" – în textul grec ὁπλίτης – „hopliți".
33 Tribunii plebei – vezi *Notița istorică* de la *Viața* lui Camillus, p. 319–320.
34 Plutarh face socoteala în drahme, poate și datorită izvoarelor sale.
35 A se vedea *Notița istorică,* pp. 423–424.
36 Asupra acestui episod legendar din istoria Romei, vezi mai pe larg Titus Livius, *De la fundarea Romei.* (cartea VIII, cap. VII) vol. II, Editura Științifică, 1959.
37 Referire la dezastruoasa înfrîngere suferită de romani la Cannae în anul 216 î.e.n.
38 Personaj cunoscut în acest fel și numai pe baza acestui text.
39 Diogenes din Apollonia, oraș în Creta, a trăit între anii 530–460 î.e.n.
40 Legiunea romană se compunea atunci din 4 200–6 000 oameni, din care 3 000 erau împărțiți în 30 de manipule (= 60 centurii sub Caesar). Erau apoi 1 200 de soldați ușor înarmați și 300 de călăreți.
41 Cavaleria numidă lupta în armata carthagineză, fiind comandată de ofițeri superiori carthaginezi.
42 Înfrîngerea legiunilor romane comandate de M. Minucius și refacerea situației de către legiunile lui Fabius Maximus, prin intervenția salutară la momentul oportun, s-au petrecut în toamna anului 217 î.e.n.
43 Norocul – *fortuna* – în concepția romanilor juca un mare rol. Servius Tullius i-a ridicat un templu.
44 „Vulturii" – este vorba despre steagurile armatei romane, care aveau în vîrf figura unui vultur.
45 Cortul comandantului, numit *praetorium,* era așezat în dreptul porții decumana.
46 Patroni, vezi *Notița istorică* la *Viața* lui Romulus.
47 Este vorba despre defecțiunile unor cetăți de sub dominația Romei, care treceau de partea lui Hannibal.
48 Caius Terentius Varro a fost ales consul în 216 î.e.n. Era reprezentantul cercurilor democratice și adept al întreprinderii unor acțiuni militare hotărîte.
49 Plutarh dă destule amănunte asupra lui Aemilus Paulus, membru al familiei aristocratice a Aemiliilor.
50 Aufidus, riu care izvorăște din munții Apenini, străbate prin mijlocul Apuliei, regiune în sud-estul Italiei, și se varsă în Marea Adriatică.
51 Falanga era armata așezată pe un front larg, dar fără mulți soldați în adîncime.
52 Hannibal se bucura de acțiunea călăreților romani.
53 Venusia, oraș-cetate în Apulia, la vest de Cannae, spre munți. E locul de naștere al poetului latin Q. Horatius Flaccus.
54 Personaj cunoscut în acest fel și numai pe baza acestui text.
55 Lupta de la Cannae a avut loc în vara anului 216 î.e.n.
56 La romani, deseori insuccesele erau puse pe seama unor puteri necunoscute.
57 Antrepozit, este vorba de un *emporion* (în latinește *emporium*) – „loc de negoț", „tîrg", „piață".
58 Zeița Demeter din mitologia greacă se numea Ceres la romani. *Ludi cereales* (așa se numea sărbătoarea în cinstea zeiței Ceres) aveau loc între 12 și 19 aprilie. La 19 aprilie avea loc o procesiune de la Capitoliu pînă la Circus Maximus și se aduceau sacrificii zeiței Ceres. În celelalte zile ale sărbătorii aveau loc curse de cai.
59 Este vorba despre analistul Q. Fabius Pictor, care și-a scris opera în grecește.
60 Vestalele și cultul lor, vezi *Notița istorică* la *Viața* lui Numa.
61 Marcus Claudius Marcellus a fost consul în anii 222, 215, 214, 210, 208 î.e.n. În anul 214 a avut de coleg pe Fabius.
62 *Viața* lui M. Claudius Marcellus va fi tradusă și inclusă în volumele următoare ale *Vieților paralele.*
63 Sînt epitete „ornante", care se întîlnesc des la Homer.
64 Posidonios din Apamea (Siria), filozof stoic, filolog, istoric, geograf, a fost audiat de Cicero, Pompeius și de alți bărbați de seamă ai antichității.
65 Proconsul – în text ἀνθύπατος . După 347 î.e.n. s-a luat obiceiul la Roma ca consulii, după expirarea mandatului, să fie prorogați cu *imperium,* primind o însărcinare în provincie.
66 Metapontum, oraș situat în sudul regiunii Lucania, pe țărmul golfului Tarent.

67 Auspiciile, vezi *Notiţa istorică* de la *Viaţa* lui Numa.
68 Marsii, populaţie la nord-est de Roma, în regiunea lacului Fucinus.
69 Tarentum, oraş situat în Calabria (regiune în sudul Italiei), pe ţărmul golfului cu acelaşi nume.
70 Locuitor al regiunii Bruttium, situată în sudul Italiei.
71 Mercenar, soldat plătit.
72 Rhegium, cetate în sud-vestul regiunii Bruttium.
73 Reiese din context nepăsarea cu care era privită la Roma pierderea acestor trupe.
74 Deci *Viaţa* lui Marcellus a fost scrisă mai înainte de a lui Fabius. *Viaţa* lui Marcellus va apărea într-un volum ulterior. Asupra ordinii compunerii *Vieţilor paralele* a se vedea *Studiul introductiv*, p. XXXIII şi urm.
75 Acordarea şi sărbătorirea triumfului, vezi nota 22 de la *Viaţa* lui Poplicola.
76 Marcus Livius – personaj cunoscut numai în legătură cu aceste evenimente.
77 P. Cornelius Scipio Africanus, consul în anul 205 î.e.n. În anul 211 fusese ales comandant în Spania, deşi nu avea decît 24 de ani şi nu deţinuse nici o magistratură. Era fiul consulului cu acelaşi nume care fusese ales în anul 218 î.e.n. Tînărul Scipio luptase la Ticinus şi Cannae.
78 Libya, regiune în Africa, la est de Sirta Mare. În antichitate, numele desemna partea de nord a Africii pe care o cunoşteau anticii.
79 Adică slujba pe care o deţinea – pontifex maximus – îi interzicea să părăsească Roma.
80 Fabius Maximus a murit în anul 203 î.e.n.
81 Epaminondas a fost unul din conducătorii Thebei în sec. al IV-lea î.e.n. El era reprezentantul noilor elemente sociale thebane provenite din rîndurile proprietarilor funciari mici care se ocupau cu culturi mai intensive (grădinărit, pomi fructiferi şi viţa de vie) şi care aveau interese comune cu populaţia comercială şi meşteşugărească din oraşele beoţiene. Aceste noi elemente au ajuns în conflict cu oligarhia proprietarilor funciari, a „cavalerilor". După perioada războiului peloponesiac, în lupta cu Sparta pentru supremaţie în Grecia, Theba a fost condusă de Pelopidas şi Epaminondas. Trupele thebane au reuşit să înfrîngă trupele spartane în lupta de la Leuctra (anul 371 î.e.n.), dar la Mantineea (în anul 362 î.e.n.), unde trupele thebane au întîlnit trupele spartane şi aliate, soarta bătăliei a fost nedecisă în urma morţii lui Epaminondas.
82 Campania, regiune în Italia centrală, pe ţărmul vestic, la sud de Latium, avînd una din cele mai bogate cîmpii din Italia.
83 Capua, unul din cele mai vechi şi importante oraşe ale Campaniei, aşezat pe rîul Volturnus.

CUPRINS

Plutarh, Viaţa şi opera sa V
Notiţă istorică 5
THESEUS 15
Notiţă istorică 45
ROMULUS 54
PARALELĂ ÎNTRE THESEUS ŞI ROMULUS 87
Notiţă istorică 95
LYCURG 107
Notiţă istorică 141
NUMA 151
PARALELĂ ÎNTRE LYCURG ŞI NUMA 176
Notiţă istorică 185
SOLON 201
Notiţă istorică 235
POPLICOLA 245
PARALELĂ ÎNTRE SOLON ŞI POPLICOLA 266
Notiţă istorică 273
THEMISTOCLES 285
Notiţă istorică 317
CAMILLUS 327
Notiţă istorică 367
PERICLES 379
Notiţă istorică 417
FABIUS MAXIMUS 427
PARALELĂ ÎNTRE PERICLES ŞI FABIUS MAXIMUS 453
Note 457